

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 40

Одеса

2010

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік АПН України С. В. Ківалов
(керівник авторського колективу),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, доцент К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. іст. наук, професор Д. С. Шелест.

Рекомендовано Вченою радою

Національного університету "Одеська юридична академія"

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку ВАК України №1 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних, соціологічних та політичних наук

(Постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7)

Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2010

© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2010

СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОГО ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ: ОБУМОВЛЕНІСТЬ І НАСЛІДКИ

В статті аналізуються особливості поведінки суб'єктів виборчого процесу, обумовлені соціальною спрямованістю сучасного етапу розвитку українського суспільства. Визначено фактори, що сприяють політичному структуруванню суспільства.

The present article provides the analyses of the specialties of elections campaign actors' behavior. These specialties of behavior are caused by social orientation of the present stage of Ukrainian society development. The factors facilitating the political structuring of society are also determined.

Метою даної статті є аналіз поведінки суб'єктів виборчого процесу, обумовленої соціальною парадигмою, що характеризує сутність сучасного етапу цивілізаційного розвитку.

Саме домінування соціальної концепції в новітній час нівелює різницю доктрин, що пропонуються різними суб'єктами виборчого процесу. У відповідності до вимог часу і потреб суспільства абсолютна більшість учасників виборчих перегонів змагається лише у пропозиціях більших соціальних гарантій і пільг, що фактично перетворює популізм у поширену виборчу технологію.

Реальні ж ресурси для виконання передвиборчих обіцянок відсутні, тому як наслідок знижується довіра виборців до влади на всіх рівнях, а також і до спроможності опозиції реалізувати суспільно значущі програми розвитку.

Суспільство не бачить принципової відмінності між цілями та методами діяльності різних політичних суб'єктів, включених у боротьбу за владу.

Поява на політичній арені нових політичних сил абсолютно не пов'язана з ідеологічними відмінностями їх позицій від уже існуючих. Позиціонуючи себе певною мірою як "третю силу" – між владою і опозицією, вони лише намагаються уточнити розміри чи шляхи отримання тих же соціальних гарантій і підтримок. А цього недостатньо, щоб досягти значного суспільного впливу.

Адже будь-яка криза, що руйнує пільгово-гарантійні схеми, призводить до розчарувань і відтоку прихильників. Нестабільні політичні уподобання суспільства, в свою чергу, ускладнюють фактичну конструктивну політичну діяльність, не даючи можливості, спираючись

на підтримку суспільства, реалізовувати конкретні програми і впроваджувати довгострокові стратегії розвитку.

Абсолютно відсутня також певна послідовність щодо напрямків розвитку суспільства. Зміни політичних сил у владі супроводжуються не лише змінами пріоритетів та пошуком найбільш оптимальних шляхів розвитку із одночасним збереженням досягнень, а спрямовані на прямо протилежні підходи до всіх питань і перегляду та відміни всіх попередніх рішень. Це стримує просування по шляху суспільних перетворень, потребуючи кожного разу розпочинати всі процеси наново і задіяти при цьому фактично подвійні ресурси.

Пов'язана подібна ситуація з тим, що опозиційна діяльність в Україні не ототожнюється з конструктивним її змістом, коли існує допомога владі у вигляді порад, доповнень та виправлень, які спрямовані на підвищення якості діяльності. В такому випадку обґрунтована критика влади сприймається як важлива складова її діяльності.

Коли ж критика набуває ознак виключно звинувачень, це не дає можливості використовувати позитивні надбання попередників, виправляючи і корегуючи лише їх помилки та заповнюючи існуючі прогалини. Навпаки, єдино можливим залишається шлях повної відмови від усього, що створювалось раніше, повної руйнації для того, щоб вибудувати щось інше.

По-перше, це створює надто затратний механізм розвитку. І, по-друге, це виключає з процесу суспільної підтримки дій влади значні сили, орієнтовані на позиції попередників. Тобто, такий підхід унеможлиблює загальну зацікавленість у просуванні вперед, створюючи ситуацію або супротиву, або песимізму і позиції відсторонених глядачів, а не учасників процесу розвитку.

Пошуку ворогів слід протиставити конкретні справи і перспективне планування. Це єдиний шлях до об'єднання суспільства навколо програм розвитку.

На жаль, виборча компанія осені 2010 р. не демонструє усвідомлення суб'єктами виборчого процесу такої своєї ролі. За застарілими стандартами продовжується війна компроматів, взаємні образи і звинувачення і жодного намагання порозумітись. При цьому полем боротьби обрана саме соціальна сфера через ціни, тарифи, пенсії тощо. І змагання відбувається за принципом "хто більше".

З одного боку, важко не погодитись із тим, що домінування соціальної концепції в сучасному світі значною мірою визначає зміст пропозиції всіх учасників політичного процесу, перед усім і виборчого.

Але з іншого боку, існують різні підходи до розуміння змісту соціальної складової політики. І зовсім недоцільно обмежуватись варіантами, які не виправдали себе з досвіду власної держави або інших держав. Навпаки, слід ширше використовувати позитивні здобутки країн, що в цьому аспекті обіймають передові позиції у світі.

Так, значна частина суб'єктів виборчого процесу акцентує увагу на проблемі бідності і соціальної незахищеності. Тому головною пропозицією буде, безумовно, зростання допомоги бідним, соціально незахищеним верствам населення. Так, в українському соціумі велика доля бідних навіть за офіційними критеріями і ще більше тих, хто вважає себе бідними (доля таких до 70-80 %). Але ж це наслідки, а не причини. І простий перерозподіл (забрати і розділити) проблему не вирішує. Тому популістські гасла мають лише тимчасову дію, бо не можуть підкріплюватись реальними змінами ситуації. Саме такий характер носить боротьба з бідністю у країнах так званого "третього світу". Та жодні фонди і гуманітарна допомога не виправили кардинально ситуацію в них.

Другий альтернативний підхід базується на тезі про жорстку залежність соціального і економічного розвитку. Тому замість "роздавати" пропонується "затягнути пояси" в черговий раз, посиливши навантаження на всіх і замінивши "бюджет проїдання" на "бюджет розвитку".

Але ж економічний детермінізм домінував в недалекому історичному минулому, так і не забезпечивши якість життя людей. Тож і гасла про вчорашніх ворогів і завтрашнє щастя навряд чи стимулюють суспільні зусилля.

Разом з тим є інші підходи та моделі, які виправдали себе в цілому ряді країн. В центрі уваги в них ідея підвищення добробуту за рахунок власної праці.

Система ж правових, соціальних, економічних гарантій має бути спрямована, перед усім, на створення відповідних умов праці, а також на забезпечення гідного рівня життя непрацевдатних. Можливість заробляти виключно законними засобами забезпечує "загальний добробут" без колосальної прірви у прибутках, а держава виконує свої зобов'язання стосовно дотримання прав людини.

Саме за такими принципами живуть країни з високим прожитковим мінімумом, високим рівнем та якістю життя, наприклад, скандинавські держави.

Тож більш зважений підхід суб'єктів виборчого процесу має базуватись саме на програмах зайнятості, створення належних умов праці, гідної оплати праці, можливості накопичення для забезпечення

старості тощо. А коло таких умов праці може бути достатньо широким, включаючи освіту, охорону здоров'я, культурний розвиток та інші фактори, що впливають на життя та працю людини.

При тому, що сьогодні не можна розраховувати на підтримку без соціальних пропозицій, останні мають бути реалістичними і об'єктивно обґрунтованими, спрямованими на зацікавленість самої людини в досягненні максимального результату. Тоді зайнятість зменшить навантаження на соціальний захист.

Крок за кроком реалізуючи програмні цілі політичні суб'єкти демонструють ефективність своєї діяльності та оптимальність запропонованих ними моделей розвитку. За таких умов вони набувають широкої підтримки як традиційних прихильників, так і інертних спостерігачів. Або навіть розширюють свою базу за рахунок тих, хто від підтримки опонентів перейшов до розчарувань у популізмі і нездійсненності їх гасел, обіцянок, програм, обираючи більш реалістичні і прагматичні підходи. Та за будь-яких обставин цей процес потребує гарантій прав людини, розширення демократії, а не їх обмежень і тиску, що виправдовується благими намірами. Тільки вільний вибір людини робить її активним учасником перетворень. Не будучи одноманітним суспільство може стати єдиним у бажанні жити краще, створити суспільство з високим показником індексу людського розвитку, яким визначається рівень соціального розвитку країни.

Окрім основних складових цього індексу, розроблених ПРООН – тривалість життя, освіта, добробут (доходи на душу населення), існують і регіональні особливості рівня, якості, умов життя людей. Їх знання, розуміння шляхів вирішення, включення до програм також важливо для набуття довіри, авторитету, впливовості політичних сил серед населення. Для України, зокрема, індекс людського розвитку включає також показники розвитку ринку праці, демографічних тенденцій, охорони здоров'я, екологічної ситуації, фінансування людського розвитку.

Маючи певні регіональні особливості суспільство, разом з тим, повинно орієнтуватись на стандартизацію соціальних прав, уособленням якої є Європейська соціальна хартія. Адже стандарти створюють тоді, коли вони пройшли достатню апробацію практикою. Тож подібні запозичення можуть допомогти політичним суб'єктам України у виборі стратегічних пріоритетів, найбільш прийнятних для суспільства. Зокрема, стандартизація соціальних прав включає право на працю, на професійну підготовку, на справедливі умови праці, на свободу професійних об'єднань, на укладання колективного договору, право на інформацію, на участь в управлінні, право працюючих жінок,

права матері та сім'ї, дітей та підлітків, інвалідів і осіб похилого віку, працівників-мігрантів, право на невідкладну безоплатну медичну допомогу і соціальне забезпечення.

Така стандартизація повинна відображатись у законах. Чинне українське законодавство включає більшість з цих стандартів, але це не рідко носить декларативний характер, не підтверджуючись реальними ресурсами для реалізації. Саме тому кожний новий етап виборчого процесу в Україні супроводжується різного роду спекуляціями навколо соціальних прав і намаганням позиціонувати себе як єдино можливого гаранта виконання зобов'язань держави у дотриманні соціальних стандартів.

Якщо стандартизація соціальних прав більш менш адекватна сучасному цивілізаційному періоду, то стандарти показників рівня життя надзвичайно суб'єктивні. Тому останнє використовується для критики опонентів або для підтримки влади дуже неоднозначно, коли абсолютні і відносні оцінки різні.

Якщо аналізувати соціальну спрямованість програм, то слід зазначити, що політичним суб'єктам сьогодні простіше орієнтуватись на стандартизацію соціальних прав і набагато складніше оперувати соціальними стандартами рівня життя. Адже споживчий коштик, прожитковий мінімум, мінімальний споживчий бюджет надзвичайно динамічні і залежать як від суто об'єктивних, так і від суб'єктивних чинників. Нерідко самі норми споживання занижені. Економічні і політичні коливання у Світі і в Україні також впливають на показники рівня життя, а не рідко змінюють правила їх визначення. Тож офіційна і фактична картина бідності не співпадають, а формальні підвищення доходів не супроводжуються зростанням купівельної спроможності населення.

Тому процес стандартизації стосовно соціального аспекту має бути більш обґрунтованим і достовірним. Адже з цього випливає можливість реальної оцінки ефективності діяльності конкретних суб'єктів у соціальній сфері.

У виборчому процесі електоральні симпатії мають визначитись саме таким аналізом соціальних здобутків претендентів, особливо коли йдеться про міських, селищних та сільських голів, та й значною мірою про політичні сили, що будуть представлені у депутатському корпусі.

Нажаль замість своєрідного звіту про попередні здобутки на різних рівнях влади і управління ми спостерігаємо скоріше пропозиції майбутніх подарунків.

При цьому, як самі претенденти на владу так і потенційні виборці не керуються головною вимогою: досягнення високих соціальних стандартів – це обов'язок всіх суб'єктів управління, обумовлений необхідністю дотримання прав людини. Іншої цільової функції влади ніж діяльність, спрямована на людський розвиток, сьогодні не існує. Це загальноцивілізаційна тенденція. Але подібність заяв нерідко вводить в оману виборців. Тому не критичне відношення до власного вибору в багатьох випадках стає причиною подальшого збідніння, замість очікуваного зростання всіх параметрів життя людини і суспільства в цілому.

Висновок, до якого має дійти кожен виборець, полягає в розумінні і усвідомленні того, що в сучасний період всі без виключення суб'єкти виборчого процесу обов'язково беруть і повинні пропонувати соціально спрямовані програми. Однак їх слід аналізувати з позицій зваженості пропозицій, обґрунтованості наявними ресурсними можливостями, баченнями конкретних шляхів вирішення складних питань і, головне, чітко окресленими перспективами розвитку, що спираються на творчу, ефективну працю людини, для якої створені максимально сприятливі умови.

Ідеологією розвитку повинна бути теза: власною працею забезпечити гідний рівень і якість життя. Патерналізм має поширюватись лише на ту частину суспільства, яка дійсно не спроможна підтримувати такий рівень для себе самостійно.

При цьому не можуть бути абсолютно виключені з процесу розвитку категорії людей, які за формальними ознаками (інваліди, літні люди) можуть бути віднесені до числа тих, кого утримує держава, але які мають бажання працювати чи бути корисними суспільству власним досвідом, талантами тощо. Для них слід створювати належні умови, щоб вони відчували себе потрібними. Така підтримка допомагає і цим людям і зменшує навантаження на державу. Тож виборчий процес оптимальний для реалістичної оцінки перспективності і ефективності програм його суб'єктів. Аналізуючи різні пропозиції можна дійсно виявити ступінь розуміння суспільно важливих питань і бачення шляхів їх вирішення різними претендентами на владу. Тобто, попри загальну тенденцію соціальної спрямованості, різниця буде стосуватись багатьох важливих аспектів. Це і проблема знання інтересів різних страт суспільства, і вміння вибору ефективних форм та методів діяльності, і відмінності стратегічних та тактичних уподобань та інше.

Все це дозволить більш чітко політично структурувати суспільство, більш логічно вибудовувати його партійну систему та удосконалювати політичні технології.

Тоді люди будуть йти не за тимчасовими яскравими виборчими гаслами, а обиратимуть довгострокові програми, які за змістом відповідають їх інтересам, їх розумінню та баченню перспектив для себе, своєї родини для свого суспільства і держави. Таких програм уже не буде сотні як нині партій. Варіантів і моделей розвитку буде на порядок менше, що підвищить рівень вимог до пропонованих програм, а це, в свою чергу, зробить ці програми розвитку більш якісними та дійсно орієнтованими на потреби і інтереси людей, тобто на людський розвиток як центральну ланку будь-яких стратегічних планів.

В цьому аспекті виборчий процес – це шанс для кожного опікуватись якістю життя. Крім того, виборчий процес важливий як для тих, кого обирають, так і для тих, хто обирає, активізуючи обидві сторони. Це політичний досвід для всіх учасників і поле формування політичного світогляду. Враховуючи, що в партіях об'єднано не більше 3 % населення, а фактично навіть менше, виборчий процес створює єдино можливий спеціальний механізм репрезентації інтересів позапартійної більшості і її впливу на владу на етапі її формування. Тому активність на виборах – це використання можливостей доступу до визначення стратегій розвитку суспільства та держави. І це, мабуть, є найважливішим для оцінки змісту та наслідків виборчого процесу.

Те, що політичні суб'єкти корегують свої програми і в ході, і після виборів, відповідно до набутих статусів – правлячих чи опозиційних; пошук більш прийнятних для суспільства виборчих систем тощо – підтвердження такого значення виборів.

Тому спостерігаючи загальні тенденції соціальної спрямованості програм політичних суб'єктів, ми можемо бачити чимало варіантів особливостей, обумовлених виборчим процесом. І саме через ці відмінності можна визначити найбільш ефективно діючих претендентів на владу, здатних не лише запропонувати оптимальні шляхи вирішення важливих проблем розвитку соціуму, а й реально досягти сформульованої мети.

Література:

1. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських рад та сільських, селищних, міських голів" від 10.07.2010 р. зі змінами // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 35-36. – Ст. 39.
2. Мониторинг общественного мнения населения г. Одессы. – Одесса, 2010. – Вып. 96-98.

СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

В статье проанализированы современные научные подходы к усовершенствованию государственной этнонациональной политики Российской Федерации. Определено, что одной из организационно-правовых форм осуществления этнонациональной политики является подготовка и исполнение федеральных и региональных программ национально-культурного развития народов, которые могут стать составляющей федеральных и региональных программ социально-экономического развития страны в целом или ее отдельных регионов.

Modern scientific approaches to improving the state Ethnic Policy of the Russian Federation are analyzed in the article. It is defined that one of the organizational-legal forms of ethnic-national politics is the preparation and implementation of federal and regional programs of national-cultural development of the peoples, which can become a part of the federal and regional social-economic development of the country as a whole or its separate regions.

Поліетнічний склад населення (понад 170 народів) сучасними російськими етнополітологами розглядається як чинник консолідації та етнополітичної єдності суспільства, величезний потенціал добробуту і процвітання Росії. Адже майбутнє країни як демократичної, правової держави, забезпечення національної безпеки і збереження територіальної цілісності можливі лише в умовах міжетнічного миру й злагоди. З огляду на це відбувається постійний процес удосконалення правових засад державної етнонаціональної політики Російської Федерації.

Концепція державної національної політики Російської Федерації була затверджена Указом Президента Російської Федерації у червні 1996 року [1]. Водночас конституційно-правові принципи державної національної політики потребують подальшого розвитку та вдосконалення з урахуванням соціальних потреб, що змінюються в умовах глобальних трансформацій. Це завдання має розв'язати федеральне законодавство. Важливість цього завдання відзначалася Президентом Російської Федерації у ході зустрічі з представниками III Всесвітнього конгресу татар [2]. Усвідомлюючи необхідність внесення коректив та відповідних змін до чинної Концепції, глава держави доручив Уряду Російської Федерації ще у січні 2003 року розглянути це питання.

Російські етнополітологи та державознавці для уточнення та вдосконалення тексту Концепції враховують нові тенденції економічного і соціального розвитку країни, певні досягнення у становленні інститутів громадянського суспільства [3]. На думку російських дослідників, у тому розділі Концепції, де охарактеризований стан і перспективи розвитку національних відносин у Російській Федерації, доцільно висвітлити особливості сучасної соціально-економічної і політичної ситуації. Необхідно визначити основні напрями збереження самобутності національних культур, рідних мов. Російські вчені відзначають, що першочергової уваги заслугове дослідження та відповідне відображення в концептуальних засадах національної політики Російської Федерації такого конфліктогенного чинника, як загальний низький рівень стану культури міжнаціонального спілкування. Саме він є сприятливим ґрунтом для культивування ксенофобії, різноманітних упереджень, для проявів екстремізму, расизму тощо.

Важлива роль у виробленні додаткових заходів з боку державних органів відводиться нормам федерального законодавства, які зміцнюють правову основу протидії екстремістській діяльності, оперативного реагування на випадки проявів антисемітизму, антиросійських чи антикавказьких настроїв.

Цікаво, що основний акцент у цьому вчені роблять на розвиток інститутів громадянського суспільства. І хоча досі цій проблематиці приділялося недостатньо уваги і вона не стала чітко визначеним напрямом національної політики Російської Федерації, проте вона стала предметом наукових дискусій, зокрема щодо визначення комплексу заходів щодо виховання толерантності у суспільній свідомості. Як зазначають дослідники, в даному випадку мова повинна йти не просто про терпимість щодо "несвоїх" культур, а про формування настанов толерантної свідомості, про взаємну повагу, взаємозбагачення носіїв різних етнокультурних традицій [4]. Важливим завданням як науковців, так і органів влади залишається забезпечення гнучкого реагування на зміни соціально-політичної ситуації, виявлення причин міжетнічної напруженості.

Ще однією актуальною проблемою наукових досліджень та правозастосовчої діяльності в Російській Федерації є постійний моніторинг міжнаціональних відносин. У цьому напрямі велику роботу проводять наукові установи та органи влади у багатьох суб'єктах Російської Федерації (Пермська, Новосибірська, Оренбурзька, Свердловська області, Краснодарський край тощо). Однак практика потребує проведення спеціального моніторингу в рамках регіонів – груп суб'єктів

Федерації – з урахуванням нових меж федеральних округів. Ця ініціатива дістала підтримку і з боку Президента Російської Федерації, і з боку повноважних представників Президента РФ у федеральних округах. Відповідно щорічно видаються декілька випусків моніторингу етноконфесійної ситуації у федеральних округах. Дані моніторингу свідчать про поліпшення ситуації, зокрема, на півдні країни.

Важливим джерелом формування федеральних інформаційних ресурсів з питань реалізації сучасної національної політики є Всеросійський перепис населення 2002 р., а також перепис, який має бути проведений у жовтні 2010 р. Ці переписи дали змогу виявити декілька етнічних груп у складі більших за чисельністю етнічних спільнот.

Тому вчені вважають за необхідне продовжити практику моніторингу, спираючись на роботу незалежних експертів. Це дасть можливість своєчасно реагувати на суперечності, що виникають як результат перманентної дії етнічного та конфесійного факторів. Адже причиною конфлікту вони стають тоді, коли держава не помічає і адекватно не реагує на реалії міжнаціональних відносин.

Ще одним етноконфліктогенним чинником, який перебуває в центрі уваги російських етнополітологів, є неконтрольований потік мігрантів. Внаслідок їх переселення до щільнозаселених економічно благополучних районів різко змінюється традиційний етнонаціональний склад місцевого населення і виникає низка гострих суперечностей. Тому вельми важливою і складною проблемою є залучення переселенців до малозаселених, проте перспективних міст, вироблення відповідних моральних та матеріальних стимулів.

Важливою теоретичною проблемою і складним практичним завданням є поліпшення становища північних народів Російської Федерації. Адже ці народи внаслідок дії природних, історичних, соціокультурних, медико-біологічних факторів зазнають негативного впливу сучасної цивілізації. Законодавство Російської Федерації певною мірою закріплює і гарантує права цих народів на самобутній соціально-економічний і культурний розвиток, захист споконвічного середовища їхнього проживання, традиційного способу життя та природокористування. Це, зокрема, Федеральні закони "Про гарантії прав корінних малочисельних народів у Російській Федерації" (1999 р.), "Про загальні принципи організації громад корінних малочисельних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу Російської Федерації" (2001 р.). Чималу роль у цьому відіграє виконання федеральної цільової програми "Економічний і соціальний розвиток корінних малочисельних

народів Півночі" до 2011 року. В країні реалізуються аналогічні регіональні програми в Бурятії, Республіці Саха (Якутії), Таймирському, Ханті-Мансійському, Евенкійському, Чукотському автономних округах. Незважаючи на певні успіхи у вирішенні проблем корінних малочисельних народів, науковці відзначають відсутність докорінних змін в економічному розвитку, умовах життя цих народів. Реальною залишається загроза їх зникнення, насамперед внаслідок порушень екологічної рівноваги. Тому в наукових дослідженнях наголошується на неприпустимості безконтрольного промислового освоєння територій традиційного природокористування.

Складовою державної національної політики є мовна політика. У Російській Федерації у системі державної освіти функціонують близько 9 тис. національних шкіл, де вивчаються понад 80 мов народів Росії. У країні організовано радіомовлення 56 мовами, телепередачі 69 мовами, видаються сотні газет, журналів мовами національних меншин. За підтримки органів влади суб'єктів Федерації вирішуються питання вивчення мов дисперсно розселених етнічних меншин (корейці, цигани, греки, німці тощо).

Проте, як визнають науковці й практики, вжитих заходів недостатньо. Доцільно у новій редакції Концепції передбачити позиції щодо організації радіопередач мовами народів Росії з урахуванням реальних потреб у регіонах, а також створити федеральний телеканал з передачами мовами народів Росії.

Важливим питанням, на якому наголошують російські етнополітологи й державознавці, є розвиток рідних мов без шкоди вільному володінню російською мовою як державною мовою Російської Федерації. Недостатній рівень її викладання, вважають учені, є порушенням права національних меншин на рівне становище у власній державі, яке забезпечується, у тому числі, через вільне володіння російською мовою.

Зазначені проблеми є одними з ключових напрямів діяльності Консультативної ради у справах автономій при Уряді РФ, до складу якої входять усі лідери федеральних національно-культурних автономій, а також представники окремих федеральних міністерств і відомств. У Російській Федерації створено низку експертних рад, зокрема з проблем турків-месхетинців, циган, викладання історії народів і національних відносин у загальноосвітніх школах, вузах тощо. Російська Федерація бере активну участь у діяльності ООН, ОБСЄ, Ради Європи. Тому реалізація ратифікованих нею міжнародних документів з прав національних меншин постійно перебуває в центрі уваги органів державної влади.

Нові реалії російської державності зумовлюють необхідність звернення до організаційно-правових форм здійснення державної національної політики, вироблення науковцями пропозицій щодо вдосконалення цих форм. З огляду на це етнополітологи обґрунтували неабияку перспективу розвитку багатоваріантних форм національно-культурної самоорганізації громадян з урахуванням багатонаціонального складу населення Росії, дисперсного проживання представників різних національностей на території країни.

Науковими дослідженнями та практикою національно-державного будівництва доведено, що багатоваріантність форм національно-культурної самоорганізації громадян дає можливість забезпечити ефективність такого важливого інституту, яким є національно-культурна автономія. Цей інститут учені вважають основним інструментом національної політики. Одночасно це головна організаційно-правова форма захисту прав конкретних етнічних спільнот на збереження самобутності.

Ефективність цієї правової форми зумовлена тим, що в рамках національно-культурної автономії значно спрощується розробка пропозицій щодо питань національного розвитку. Адже саме вона є виразником інтересів відповідної етнічної спільноти, з одного боку, а з іншого – здатна успішно взаємодіяти з державними органами у галузі підготовки і реалізації відповідних програм. Національно-культурна автономія може стати реальним координатором діяльності різних національних громадських об'єднань (центрів, земляцтв, громад тощо) та навіть взяти на себе здійснення окремих державних повноважень у галузі задоволення етнокультурних потреб.

По-суті, національно-культурна автономія є важливим засобом виявлення та забезпечення етнокультурних потреб громадян, запобігання конфліктам на національному ґрунті. Вона є екстериторіальним формуванням, не обмежує і не порушує конституційні права суб'єктів Російської Федерації. Цей потенціал національно-культурної автономії дістав закріплення у Федеральному законі "Про національно-культурну автономію" [5]. Цей закон прийнято у розвиток положень Федерального закону "Про громадські об'єднання" [6]. Незважаючи на позитиви даного Закону, в російському суспільстві зберігається певна упередженість щодо інституту національно-культурної автономії. Закон нерідко тлумачиться неоднозначно та не відповідно до його дійсного змісту. Штучно ускладнюється питання про те, хто є етнічною меншиною, незважаючи на те, що Росія ще у 1998 р. ратифікувала Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин.

Тому російські вчені пропонують під час модернізації Концепції державної національної політики РФ врахувати і запропонувати пропозиції щодо вдосконалення механізму реалізації цього Закону.

У багатьох дослідженнях підкреслюється необхідність концептуально визначити роль федеральних органів державної влади, органів державної влади суб'єктів РФ та органів місцевого самоврядування у ефективному вирішенні питань збереження національно-культурної самобутності народів РФ.

Однією з організаційно-правових форм здійснення національної політики є підготовка та виконання федеральних і регіональних програм національно-культурного розвитку народів, які можуть стати складовою федеральних і регіональних програм соціально-економічного розвитку країни в цілому або окремих її регіонів.

Подальше вдосконалення законодавчої основи державної національної політики Російської Федерації передбачає: більш повну характеристику сучасної законодавчої основи здійснення національних відносин, перспектив її розвитку; дотримання конституційних норм (адже демократизація національних відносин, збереження самобутності кожного з урахуванням інтересів держави і суспільства – основні умови розробки законодавчих новел, їх належної реалізації); розвиток у російському законодавстві положень Рамкової конвенції про захист національних меншин; захист прав корінних малочисельних народів відповідно до міжнародних зобов'язань РФ; вдосконалення регулювання використання державних і національних (рідних) мов на території РФ, уточнення правового режиму використання мов у РФ; вжиття додаткових заходів щодо державної підтримки співвітчизників за кордоном [7].

Література:

1. Реабилитация народов России: Сб. документов. – М., 2000. – С. 7-24.
2. Стенограмма встречи Президента Республики Татарстан М. Ш. Шаймиева с представителями III Всемирного конгресса татар с участием Президента Российской Федерации В. В. Путина в Казани, 30 августа 2002. – М., 2002. – С. 1-53.
3. Зорин В. Ю., Хабриева Т. Я. Государственная национальная политика Российской Федерации: проблемы реализации и совершенствования // Журнал российского права. – 2003. – № 8. – С. 30-40.
4. Зорин В. Ю., Хабриева Т. Я. Цит. работа. – С. 31.
5. Собрание законов Российской Федерации. – 1999. – № 25. – Ст. 2965.
6. Собрание законов Российской Федерации. – 1995. – № 21. – Ст. 1930.
7. Федеральный закон "Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном" // Собрание законов Российской Федерации. – 1999. – № 22. – Ст. 2670.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Стаття посвячена установленню особенностей возмещения ущерба как способа защиты прав интеллектуальной собственности. Основное внимание уделено гражданско-правовой защите нарушенного права интеллектуальной собственности, а также исследованию содержания, оснований и условий возмещения имущественного и морального (неимущественного) ущерба. На основании анализа действующего законодательства Украины раскрыт механизм реализации права на возмещение ущерба, нанесенного субъектам права интеллектуальной собственности.

The article is devoted to the features of damages compensation as a method of intellectual property rights protection. The emphasis in the article is paid to the civil-law intellectual property rights protection. The content, grounds and conditions of compensation of property damage and compensation for moral injury are investigated. The current legislation of Ukraine is analyzed in the article. The mechanism of realization of right to damages compensation caused to subjects of intellectual property rights is disclosed.

Актуальність розгляду правових проблем відшкодування шкоди, завданої учасникам цивільних відносин, зумовлюється тим, що концепція відшкодування завданої шкоди протягом останнього десятиліття зазнала істотних змін, особливої ваги проблема відшкодування шкоди набуває у відносинах в сфері інтелектуальної власності у зв'язку із особливістю об'єкта цих відносин.

Наукова розробка окремих проблем зобов'язань відшкодування шкоди, завданої об'єктам інтелектуальної власності, в юридичній літературі проводиться не досить активно, значна кількість окремих аспектів правового регулювання у цій галузі усе ще залишається недослідженою.

Метою дослідження є встановлення особливостей відшкодування шкоди як способу захисту прав інтелектуальної власності.

Цивільно-правовий захист права інтелектуальної власності, насамперед, може бути здійснено судом. Згідно зі ст. 432 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до статті 16 ЦК України. Вибір конкретного способу захисту із числа можливих надається самому потерпілому, однак звичайно він визначений характером здійсненого правопорушення.

Спори щодо інтелектуальної власності поділяються на дві групи. До першої групи відносяться спори про визнання результату інтелектуальної діяльності об'єктом інтелектуальної власності. До другої групи відносяться спори, що стосуються порушення прав, зокрема: відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Право на відшкодування завданої шкоди суб'єктам права інтелектуальної власності окремо згадується у спеціальному законодавстві. Так, відповідно до Закону України "Про авторське право і суміжні права" від 23 грудня 1993 р. порушенням авторського права і (або) суміжних прав, що дає підстави для судового захисту, є, наприклад: а) вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав, та їх майнові права; б) піратство у сфері авторського права і (або) суміжних прав – опублікування, відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження контрафактних примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм і програм організації мовлення; в) плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору та низка інших порушень [1].

У разі порушення будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, особа, права якої порушено, має право, зокрема:

– подавати позови про відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

– подавати позови про відшкодування збитків (майнової шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права і (або) суміжних прав, або виплату компенсацій.

Відповідно до ст. 20 Закону України "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг" від 15 грудня 1993 р. на вимогу власника свідоцтва України на знак для товарів і послуг порушення (будь-яке посягання на права власника свідоцтва) повинно бути припинено, а порушник зобов'язаний відшкодувати власнику свідоцтва заподіяні збитки [2].

В статті 26 Закону України "Про охорону прав на промислові зразки" від 15 грудня 1993 р. та статті 34 Закону України "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі" від 15 грудня 1993 р. зазначається, що будь-яке посягання на права власника патенту, вважається порушенням прав власника патенту, що тягне за собою відповідальність

згідно з чинним законодавством України. На вимогу власника патенту таке порушення повинно бути припинено, а порушник зобов'язаний відшкодувати власнику патенту заподіяні збитки [3; 4].

Таким чином, з факту порушення права інтелектуальної власності можуть виникати відносини відшкодування шкоди (недоговірні охоронні правовідносини).

Потерпілими в даному випадку мають визначатись саме суб'єкти права інтелектуальної власності, якими, згідно зі ст. 421 ЦК України, є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) і інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до ЦК України, закону чи договору. Саме суб'єктам особистих немайнових та (або) майнових прав інтелектуальної власності на відповідні об'єкти цих прав завдається шкода.

Суб'єктивне цивільне право на відшкодування шкоди, яке виникає у потерпілого, охоплює дві можливості:

1) можливість вимагати від іншої особи виконання обов'язку відшкодування завданої шкоди (цим охоплюється і можливість власної певної поведінки потерпілого);

2) можливість вимагати від держави застосування засобів захисту проти зобов'язаної особи за допомогою використання державного апарату примусу (шляхом звернення до суду тощо).

Правовідносини відшкодування шкоди мають ознаки, загальні для всіх видів цивільних правовідносин. До їх числа належать:

1) юридична рівність їх суб'єктів;

2) регулювання конкретних цивільних відносин нормами цивільного законодавства;

3) надання нормами цивільного законодавства учасникам цивільних відносин цивільних прав та обов'язків.

Але, крім того, правовідносини відшкодування шкоди мають ознаки, характерні тільки для них. Зокрема, такими ознаками є:

1) спеціальна підстава виникнення зазначених зобов'язань – факт завдання шкоди;

2) імперативне визначення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин відшкодування шкоди;

3) можливість "переплетення", своєрідного "накладання" правовідносин відшкодування шкоди і правовідносин цивільно-правової відповідальності у випадках винного завдання шкоди;

4) специфічне цільове призначення зазначених зобов'язань (правовідносин). Їхньою метою, передусім, є компенсація шкоди,

завданої учаснику цивільних відносин, і у такий спосіб захист прав та охоронюваних законом інтересів останнього.

Загальні підстави відповідальності за завдану майнову або моральну шкоду (генеральний делікт) визначені у ст. 1166 та 1167 ЦК України. Зі змісту згаданих норм випливає, що такими підставами (за загальним правилом, винятки з якого встановлюються у законі) є:

- 1) наявність шкоди;
- 2) протиправність поведінки особи, яка завдала шкоду;
- 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і шкодою, яка виникла;
- 4) вина особи, яка завдала шкоду.

Правопорушення будь-якого ступеню тяжкості практично завжди призводить до негативних фізичних, моральних та матеріальних наслідків для конкретної особи. Наявність шкоди є першою і обов'язковою умовою виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди у зв'язку з порушенням прав інтелектуальної власності.

Характер шкідливих наслідків, який може бути доволі різноманітний, визначається змістом тих суспільних відносин, яким це протиправне діяння завдає шкоду. Його можна класифікувати по декількох ознаках, але найбільш загальною класифікацією є розподіл всіх шкідливих наслідків протиправного діяння на майнові (матеріальні) та моральні (немайнові). Основним критерієм такого розподілу є наявність або відсутність матеріального збитку в результаті здійснення правопорушення.

Під шкодою взагалі розуміють зменшення або знищення майнових чи немайнових (особистих) благ, що охороняються законом. Виступаючи як зменшення наявних майнових, особистих благ, майновою вважається шкода, яка має певну економічну цінність і може бути виражена в грошах. Щодо порушення прав інтелектуальної власності майнова шкода може, наприклад, полягати у тому, що привласнення чужого авторства позбавляє автора одержати авторський гонорар.

Матеріальна шкода в наявності в тих випадках, коли здійснення протиправного діяння приводить до зменшення об'єму матеріальних благ у потерпілих. Матеріальна шкода може виявлятися не тільки в прямому зменшенні сукупності майнових благ фізичних або юридичних осіб, але і у витратах, пов'язаних з відновленням здоров'я у разі спричинення фізичної шкоди, однак останні наслідки для порушення прав інтелектуальної власності не властиві.

Матеріальна шкода може виражатися у знищенні або пошкодженні майна, упущеній вигоді, позбавленні доходу або його частині, необхідності нести додаткові витрати та інших збитках.

Як приклад реального збитку можна вказати на витрати, витрачені потерпілим на усунення перекручувань твору або на відновлення матеріального носія, що ушкоджений або знищений порушником авторських прав. Відшкодуванню підлягають також витрати на надання юридичної допомоги по захисту порушених прав.

Як реальний збиток можуть, зокрема, виступати витрати юридичної особи, пов'язані зі зміною нею фірмового найменування, що скомпрометовано виступом відповідача в обороті під таким же або подібним найменуванням; витрати на додаткову рекламну кампанію, покликану заглибити заподіяну відповідачем шкоду; вартість публікацій, що роз'яснюють іншим учасникам обороту й споживачам, що відповідач не має ніякого відношення до потерпілого і т. п.

Набагато частіше, однак, збитки в розглянутій області виражаються в тій упущеній вигоді, що могла бути отримана в умовах нормальної реалізації прав і обов'язків учасників, наприклад, авторських правовідносин.

В п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК України зазначається, що упущеною вигодою є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене.

Неотриманні доходи (упущена вигода) – це неотримання потерпілим тих майнових благ або прибутку, які він міг би реально отримати за звичних умов цивільного обігу, якщо б його майнове положення не було порушене деліктом. Неодержаний прибуток повинен знаходитися у прямому причинно-наслідковому зв'язку з правопорушенням [5].

Представляється, що цей вид збитків не може зводитися тільки до виплати того гонорару, що одержав би автор, якби його права не були порушені. По-перше, діюче авторське законодавство відмовилось від нормування авторської винагороди, зберігши лише мінімальні ставки. Разом з тим орієнтація на мінімальні ставки була б явно несправедливим заходом щодо відношення до потерпілих. Стягнення ж винагороди по максимальних ставках, що практикувалося в колишні роки, зараз неможливо. По-друге, якщо упущена вигода зводилася б до невиплаченого гонорару, ця міра відповідальності ставала б явно непорівнянною в порівнянні з іншими передбаченими законом способами компенсації упущеної

вигоди. Тому в якості упущеної вигоди повинен розглядатися щонайменше весь той прибуток, що незаконно отриманий порушником права [6].

Тому, сума відшкодування повинна відповідати прибутку, що одержав би автор за використання свого виключного права. При вирахуванні збитків необхідно виходити зі ставок авторської винагороди для даного виду робіт або зі сталої практики оплати.

Збитки патентовласника також найчастіше виражаються у формі упущеної вигоди, що може бути пов'язане зі скороченням обсягів виробництва й реалізації запатентованої продукції, змушеним зниженням цін і т. п.

Як упущена вигода можуть розглядатися втрати володільця комерційного найменування, зв'язані зі зниженням його доходів внаслідок неправомірних дій відповідача по використанню комерційного найменування для власного позначення, застосування її в товарному знаку або її перекручуванні.

Розраховувавши упущену вигоду, необхідно представити докази того, наскільки реальне її отримання, тобто показати наявність всіх умов для отримання доходу.

У своїх рекомендаціях від 10.06.2004 р. № 04-5/1107 "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності" Вищий господарський суд України роз'яснив, що у визначенні розміру збитків в частині упущеної вигоди судам слід виходити з показників, які звичайно характеризують доходи суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав. Ними можуть бути: роздрібна ринкова ціна примірників творів та об'єктів суміжних прав; плата за відповідні види використання творів та об'єктів суміжних прав, яка звичайно застосовується; інші подібні показники. При цьому, як правило, не слід зважати на систему знижок чи пільг, яка застосовується суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав в залежності від кількості придбаних примірників творів і об'єктів суміжних прав, ціни договору про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності на твір і (або) об'єкт суміжних прав, інших критеріїв [7].

Ще одним зі способів захисту прав інтелектуальної власності є відшкодування моральної (немайнової) шкоди в розмірі, що визначається судом.

На сьогодні не викликає сумнівів право суб'єкта прав інтелектуальної власності вимагати відшкодування немайнової шкоди, але так було не завжди. "Дореволюційне" цивільне право, яке розповсюджува-

лось у тому числі і на землях України, визнавалось тільки право на відшкодування збитків (майнової шкоди). Так, С. А. Беляцкин вказував, що ображеному у своїх особистих правах авторові необхідно звертатися до карного суду, а якщо зазіхання не містить в собі складу злочину, автор позбавлений всякого захисту, хоча б його духовні інтереси страждали... Проект цивільного укладення відкидав можливість грошової винагороди за заподіяну авторові нематеріальну шкоду. Міркуючи, між іншим, про опублікування чужого твору під своїм ім'ям (плагіат), редактори Проекту зауважували: "Присвоєння авторського імені з однієї сторони є зазіханням на чужу авторську славу, а з іншої сторони – воно заподіє майнову шкоду авторові літературного твору. Як зазіхання на авторську славу, діяння це, звичайно, порушує особисті інтереси автора і є діянням аморальним. Але така аморальність діяння сама по собі не дає ще права вимоги потерпілим винагороди за збитки". Редактори Проекту саме авторське право вважали правом суто майновим. Крім того, Проект визнавав можливість стягнення винагороди за нематеріальну шкоду тільки в певних випадках (заподіяння смерті, каліцтва, зазіхання на честь і свободу), до категорії яких порушення авторського права не відносилось. Хоча присудження винагороди за моральну шкоду не тільки не суперечить у чому-небудь ідеї особистих прав автора, але навпаки, служить лише до підтвердження й зміцнення цих прав. Наприклад, саме розвиток авторських прав служив на Заході однієї із причин поширення самого вчення про відшкодування нематеріальної шкоди. Навряд чи, підсумовує автор, безвідповідальність порушника нематеріальних інтересів дійсно входила в розрахунки укладачів Проекту [8].

Згідно з п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України кожна особа може звернутись до суду з вимогою про відшкодування моральної шкоди, заподіяної внаслідок порушення права інтелектуальної власності. Моральна шкода полягає, зокрема, у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою, в приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи, а її відшкодування здійснюється грошми, іншим майном або в інший спосіб (ст. 23 ЦК України).

Дане визначення моральної шкоди дає можливість зрозуміти, що з огляду на різноманітність деліктів, якими може бути заподіяна моральна шкода, різного індивідуального сприйняття таких діянь та їх наслідків потерпілими, навести вичерпний перелік діянь, за які можливим є присудження відшкодування моральної чи іншої немайнової шкоди, неможливо.

Немайнова шкода є результатом порушення нематеріальних благ (наприклад, честі й гідності особистості). Хоча можливі випадки, коли в результаті того самого діяння може виникнути одночасно як одна, так й інша шкода, а зазіхання на немайнове благо тягне поряд з немайновою матеріальну шкоду й навпаки.

Основна відмінність відшкодування майнової шкоди від моральної полягає у тому, що остання не піддається точному грошовому підрахунку і стягається виключно з метою пом'якшення важкого емоційно-психологічного стану потерпілого.

Саме тому проблема відшкодування моральної шкоди є однією з найбільш цікавих з теоретичної точки зору, в той же час, такою, що важко вирішується на практиці [9].

На підставі аналізу ст. 23 ЦК України можна зробити висновок, що у вітчизняному цивільному законодавстві моральна шкода стосовно фізичної особи розуміється як порушення не взагалі її особистих немайнових прав та інтересів, а тільки тих, що знайшли вираження у болю, стражданнях та приниженнях, згаданих у статті.

Під немайновою шкодою, завданою юридичній особі, відповідно до роз'яснення Верховного Суду, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до її діяльності (у редакції постанови Пленуму Верховного Суду від 25 травня 2001 року № 5).

У відповідності до Рекомендацій Вищого господарського суду України від 10 червня 2004 р. № 04-5/1107 "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності", вирішуючи спори про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної внаслідок порушення права інтелектуальної власності, суди мають з'ясувати: 1) наявність такої шкоди; 2) протиправність дій особи, яка її заподіяла; 3) наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправними діями особи, яка її заподіяла; 4) вини останньої в її заподіянні [7].

Суд, зокрема, повинен встановити, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями вони заподіяні, в якій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він у цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору.

Розмір компенсації визначається судом з урахуванням ступеня цих страждань, провини порушника й інших обставин, що заслуговують уваги.

Розмір відшкодування моральної шкоди визначається залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, добросовісності та справедливості.

Доведення наявності моральної (немайнової) шкоди здійснюється шляхом визначення у позовній заяві конкретних обставин, за яких було заподіяно шкоду, а також зазначення того, які неправомірні діяння було вчинено щодо позивача, в чому полягає шкода, що було підставою визначення запропонованого позивачем розміру або форми її відшкодування, якими доказами це підтверджується. Ці дані встановлюються показаннями свідків, висновками експертів, письмовими доказами.

Особа, як фізична, так і юридична, звільняється від відповідальності по відшкодуванню моральної шкоди, якщо доведе, що шкода заподіяна не з її вини.

Відповідно до Закону України "Про авторське право і суміжні права" при визначенні розмірів збитків, які мають бути відшкодовані особі, права якої порушено, а також для відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд зобов'язаний виходити із суті порушення, майнової і моральної шкоди, завданої особі, яка має авторське право і (або) суміжні права, а також із можливого доходу, який могла б одержати ця особа. У розмір збитків, завданих особі, права якої порушено, додатково можуть бути включені судові витрати, понесені цією особою, а також витрати, пов'язані з оплатою допомоги адвоката.

Відшкодування моральної шкоди також передбачається Законами України "Про охорону прав на сорти рослин" від 21 квітня 1993 р. (ст. 53) [10], "Про охорону прав на зазначення походження товарів" від 16 червня 1999 р. (ст. 17) [11].

Нажаль, спеціальне законодавство у сфері інтелектуальної власності не завжди передбачає відшкодування моральної шкоди. Так, у відповідності до ст. 20 Закону України "Про охорону прав на знаки

для товарів і послуг" від 15 грудня 1993 р. порушник зобов'язаний відшкодувати власнику свідоцтва заподіяні збитки, про моральну шкоду не йдеться [2]. Така ж позиція законодавця зберігається і у Законах України "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі" від 15 грудня 1993 р. [4], "Про охорону прав на промислові зразки" від 15 грудня 1993 р. [3], "Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем" від 05 листопада 1997 р. [12].

Література:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
2. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36.
3. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34.
4. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32.
5. Донцов С. Е. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности / С. Е. Донцов, М. Я. Маринина. – М., 1986. – С. 11.
6. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. – М.: "Теис", 1996. – С. 341. 704 с.
7. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: рекомендації Президії Вищого господарського суду України від 10.06.2004 р. № 04-5/1107.
8. Беляцкий С. А. Новое авторское право в его основных принципах. По изданию 1912 г. // Allpravo.ru.
9. Бондаренко М. О тонких материях в юриспруденции. О практике рассмотрения дел о возмещении вреда // Юридическая практика. – 2006. – № 36 (454). – С. 12-13.
10. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 21. – Ст. 218.
11. Про охорону прав на зазначення походження товарів: Закон України від 16 черв. 1999р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 267.
12. Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем: Закон України від 5 лист. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998 – № 8 – Ст. 28.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ (ОРІЄНТАЛЬНО-ПРАВОСЛАВНОЇ) ТА ОКЦИДЕНТАЛЬНО-КАТОЛИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ ВЛАДИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

В статье рассматриваются основные подходы к анализу концепций власти в политико-правовой мысли западноевропейских стран, которые, основываясь на античном наследии и римской школе права, в результате изменения исторических и религиозно-культурных условий, сформировали различные направления в понимании оптимального соотношения светской и церковной власти.

In the article the basic approaches to analysis of conceptions of power in political-law idea of the Western-European countries are examined. They based on ancient legacy and to Roman school of right. Then they formed different directions in understanding of optimum correlation of society and church power owing to change of historical and religious-cultural terms.

Дослідження взаємодії влади та структур самоврядування у період Середньовіччя доцільно проводити, спираючись на історичні етапи даного періоду розвитку суспільно-політичної думки та політичної практики держав того часу. Традиційно добу Середньовіччя представляють як три еволюційно поєднані етапи розвитку:

1) кінець V – середина XI століття – у цей період існували великі, але слабко централізовані монархії, з часом більшість з них розпалася на конгломерати роздроблених, неінтегрованих політичних утворень;

2) середина XI – початок XV століття, коли найбільш типовими стають централізовані станово-представницькі монархії, починає формуватися магдебурзьке право, яке оформило та регламентувало на політико-правовому рівні взаємодію центральної державної влади та самоврядних структур;

3) XV – XVI століття – період утвердження абсолютних монархій в Європі.

Дослідження взаємодії влади та структур самоврядування у період Середньовіччя доцільно проводити, спираючись на історичні етапи даного періоду розвитку суспільно-політичної думки та політичної практики держав того часу. Традиційно добу Середньовіччя представляють як три еволюційно поєднані етапи розвитку:

1) кінець V – середина XI століття – у цей період існували великі, але слабо централізовані монархії, з часом більшість з них розпалися на конгломерати роздроблених, неінтегрованих політичних утворень;

2) середина XI – початок XV століття, коли найбільш типовими стають централізовані станово-представницькі монархії, починає формуватися магдебурзьке право, яке оформило та регламентувало на політико-правовому рівні взаємодію центральної державної влади та самоврядних структур;

3) XV – XVI століття – період утвердження абсолютних монархій в Європі.

Однак, в межах даної статті виявляється більш корисним інший напрямок аналізу здобутків суспільно-політичної думки та практики, а саме – порівняльний аналіз середньовічної візантійської (орієнтально-православної) традиції та принципів окцидентально-католицької традиції, на яку спиралася як державна практика, так і політико-правова теорія західноєвропейських держав. Ключовим фактором аналізу обох політико-правових традицій є те, що й окцидентальний, й орієнтальний напрямки ґрунтуються на античній спадщині та римській школі права. Але внаслідок зміни історичних та релігійно-культурних умов були сформовані абсолютно різні державно-правові системи і зокрема різні підходи до розуміння оптимального співвідношення центральної влади та самоврядних структур у національних політичних системах.

Так, орієнтально-православна політико-правова система базувалася на визнанні беззаперечності візантійського принципу двох рівноправних влад, який виявився не лише міцним, але й досконалим для імператорської системи. У Візантії, на відміну від середньовічних держав Західної Європи, відносини державної й церковної влади були союзницькими. На переконання російського дослідника кінця XIX століття Л. Тихомирова, такий принцип побудови державно-церковних відносин у Візантії дав два важливі блага державі. По-перше, він позбавив Візантію від боротьби церкви і держави (на відміну від тривалого періоду цезарепапізму Риму). По-друге, верховна влада імператора таким чином набула величезного авторитету. Імператорська влада постала в якості водночас й вищої управлінської (у розумінні староримської), й верховної (за ідеєю нової, християнської) влади [Див.: 1, 162-164].

Староримські засади імператорської влади за своєю сутністю були абсолютистськими. За цими засадами імператор розглядався

як поєднання усіх управлінських повноважень, що передбачало недопущення в жодному разі розвитку будь-яких інших незалежних від імператора управлінських влад. Отже, відповідно до старо-римського розуміння сутності імператорської влади, заперечувалося повністю й остаточно будь-яке соціальне, місцеве, станове чи якесь інше самоуправління й самоврядування, оскільки воно, згідно з названою доктриною верховної влади, послаблювало або навіть руйнувало б засади державності. Найбільш негативними наслідками панування означеної доктрини як у Західній Римській імперії доби домінації, так і у Східній Римській імперії (тобто на теренах Візантії) стало значне послаблення національної життєстійкості та надзвичайна бюрократизація вищої державної влади [Див.: 2, 165].

На переконання Л. Тихомирова, Візантія мала лише одне постійне об'єднуюче начало – державний механізм, який спирався на розгалужений та сталий бюрократичний апарат, але водночас обумовив нестійкість, хиткість соціальних засад, що постійно коливалися. Таким чином, бюрократичне правління розглядалося як найбільш звичне та найбільш придатне для тогочасної державної системи Візантії. Візантійська державна система "самозаконсервувалася", потрапивши у пастку ілюзії непохитності своїх владних засад. Виходом з цього замкненого кола могло б стати переконання у необхідності становлення соціальних управлінських сил та відповідної системи їх організації, але таке переконання так і не було усвідомлене та озвучене візантійською правлячою елітою [Див.: 3, 196].

Це стало чи ненайвизначнішою відмінністю осмислення оптимального співвідношення влади і самоврядування у візантійсько-східній та західноєвропейській політико-правових традиціях. Адже західноєвропейські держави – нації формувалися на засадах потужного самоуправління. Причому, самоуправлінська традиція мала розмаїття варіацій – від аристократичної до егалітаристської. "Взагалі всі частини нових європейських націй були повні внутрішніми, живими, колективно діючими силами, які самоуправлялися" [4, 196], – зазначає російський дослідник. За таких умов королівська влада суттєво обмежувалася. Король у середньовічній Західній Європі лише уособлював верховну владу та виступав виразником народних ідеалів. У виконанні своїх владних повноважень король змушений був поза власною волею спиратися на самоуправляючі сили тогочасного соціального ладу ранньофеодального суспільства.

Християнська концепція царя ґрунтувалася на переконанні, що відправлення влади є Божою службою, а тому володар зобов'язаний

був піклуватися і про досягнення та збереження найвищої правди у суспільстві. Глумачення королівської влади у країнах середньовічної Західної Європи своїми традиціями уходило у часи імператорського Риму, коли влада імператора розглядалася в якості делегування владних повноважень народу. Тому у Західній Європі спочатку у римсько-католицькій традиції, а згодом – і в протестантській теорії та практиці домінувало ставлення до монархії як до форми суспільно-політичного устрою, що була створена родовим ладом.

Оскільки князь за часів існування родових суспільних відносин розглядався як "перший серед рівних" (потім цей принцип панував у Римі періоду принципату), то володар мав обов'язок охороняти і морально-правові відносини, які склалися у соціумі, тобто наділявся повноваженнями охоронця звичаєвого права. Таким чином, спочатку князь як найвищий володар розглядався як охоронець та виразник ідеї народної правди. До того ж, відповідно до римської імператорської доктрини, володареві надавалося значення найвищої влади. Це надавало володареві найширші повноваження, яким християнська віра надавала священного характеру відповідальності не тільки перед суспільством, але й перед найвищим суддею – Богом. "Усе це, – зазначає Л. Тихомиров, – допомагало королівській владі Заходу зберігати відбиток влади верховної" [5, 202].

Основи ж європейського абсолютизму мають корені в абсолютистській доктрині Риму періоду домінації. Згідно з цією доктриною народ переносить всі свої права та владні повноваження на їх персонального носія – володаря-государя. Таким чином, народ відмовляється від своїх прав на користь короля, що й виступає базовою засадою як світської, так і духовної влади монарха.

В цілому, аналізуючи правову думку Середньовіччя, можна виокремити дві провідні тенденції – теократичну та світську.

З етимологічної точки зору, теократія (від грец. – бог, *kratos* – влада) – форма державного управління, за якої політична влада здійснюється з позицій релігійної регламентації державного і громадського життя. Первісні форми теократичної влади на зорі розвитку людства втілювалися у владі жерців, шаманів та інших представників примітивної релігійної свідомості, що уособлювали як духовне, так і світське начала. Поступово з цих особливим чином регламентованих форм тиску духовної влади на світську виросли теократичні держави, де верховна влада керувалася релігійними догматами.

Вважається, що вперше термін "теократія" був ужитий Йосипом Флавієм у його творі "Проти Апіона" при описі державного ладу

іудеїв, у якому верховними нормами державного і громадського життя були закони Мойсея, що трактувалися і проголошувалися суддями, пророками і священиками. Влада первосвящеників – верховних жерців – в Іудеї в V-I ст. до н. е. була яскравим утіленням цього принципу управління державою, що наочно проявилось в тій ролі, яку зіграв первосвященик в остаточному вироку стосовно Христа.

І хоча в науковій літературі, в енциклопедичних довідниках зазвичай аналіз теократії починається з Йосипа Флавія, слід зазначити, що роздуми про взаємини духовної і світської, духовної і військової влади містяться в перших письмових джерелах, що дійшли до нас із глибини століть. Особливо чітко ці ідеї були виражені у віровченнях, у яких центральним моментом була ідея Царства Божого, до якого необхідно прагнути і сприяти його приході на землю. І що особливо важливо, це щасливе майбутнє буде забезпечено за допомогою віри, узгодження особистих дій, у тому числі й на державному поприщі, з божественною волею.

Видається, що своїм виникненням політична теологічна думка про владу сягає до міфологічних джерел, уявлень, згідно яких земні порядки складають нерозривну частину загальносвітових, космічних порядків, що мають божественне походження, тобто на землі влада від Бога. Та або інша версія божественного походження земної влади і порядку є загальнообов'язковою моделлю відповідного їхнього улаштування й одночасно пануючою ідеологією, що не допускає конкуренції в особі інших уявлень, поглядів, точок зору і т. д.: сумнів у міфі є початком його раціоналізації, але це, як правило, відбувалося пізніше [6, 15].

Разом з тим у стародавній міфології по-різному висвітлюється питання про спосіб і характер зв'язку божественного начала із земними відносинами. У міфах ряду народів говориться про первісне безпосереднє правління богів, що потім навчили людей мистецтву управління і передали владу земним правителям. Так, у своїй "Історії" Геродот повідомляє, що, відповідно до джерел, з часу першого єгипетського царя до часу геродотівського відвідування Єгипту (V в. до н. е.) пройшло 341 покоління верховних жерців і царів і протягом усього цього часу (11 340 років) у Єгипті правили тільки смертні люди. До цього ж, за словами жерців, "у Єгипті царювали боги, що жили разом з людьми, і один з них завжди був найбільш могутнім". Подібні уявлення про богів як первісних правителів і законодавців є й у давньогрецькій міфології (міфи про правління Кроноса, Зевса, Посейдона, Афіни і т. д.) [7, 23].

Певна своєрідність властива релігійно-міфологічним уявленням давніх євреїв, китайців, індусів та інших народів. Так, відповідно до давньокитайського міфу, влада має божественне походження, але єдиною ланкою зв'язку з вищими, небесними силами виступає персона верховного правителя Піднебесної (імператора Китаю). Інша версія влади існувала в Єгипті, Вавилоні, Індії. Відповідно до міфів, боги, будучи джерелом влади правителя, самі продовжують залишатися вершителями земних справ і людських долі. Крім того, у давніх єгиптян і греків боги виступають також і в якості первинних безпосередніх правителів і законодавців в утворених ними державах. За християнською версією, "уся влада від Бога", і зв'язок земного життя з Богом – тільки через Ісуса Христа, сина Бога, що став Богом.

Божественний характер влади, правила поведінки, закони – усе це, згідно поглядів того часу, відповідає божественному порядку справедливості (богиня Маат у Давньому Єгипті, Рота у Ригведі індоаріїв, Дао в давньокитайській міфології, Дике – у давніх греків). Усе це відповідає "правді-справедливості", що у наступних природно-правових концепціях праворозуміння одержала остаточне оформлення в теорії природного (або природно-божественного) права.

Ідеї теократичних форм правління все частіше пов'язувалися з виникненням і поступовим зміцненням великих релігій – спочатку буддизму, потім християнства, ще пізніше – ісламу. Саме з їхньою появою на історичній арені проповідь Царства Божого набуває рис державного правового управління суспільного і повсякденного життя на основі священних текстів, писань, якими повинні були керуватися всі люди, що прийшли до влади. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити відмінність християнства й особливо ісламу від буддизму, конфуціанства, що скоріше були філософією життя, на відміну від ідеологічно визначених політичних зобов'язань перед усевишнім.

Ідеали християнської теократії були описані Августином Блаженным, який у своїх здобутках проповідував особовість боговладдя, що уособлює поєднання релігії з діючою в земному світі політичною владою. Ревнителів офіційного християнського віровчення не зовсім просто побачити в державі щось дурне, богопротивне, тому що воно прямо співпричетне владі. Адже апостол Павло у своєму повчанні був більш ніж строгий: "немає влади не від Бога, існуючі ж влади – Богом встановлені". У своєму вченні Августин виходить з того, що існують два типи держави і влади. Він поділяв весь людський рід

на два розряди, люди першого з яких "живуть по людині", а другого – "живуть по Богу". Ті, хто "живуть по людині" у нього – "град земний", у якому все сповнено ворожнечі й егоїзму, у ньому відносини влади і управління виражають панування людини над людиною. Бажання влади тут у такій мірі долає правителів, у якій і підвладний їм народ. Людська ж спільність, що живе "по Богу", – град Божий": "... ми знаємо, що існує якийсь град Божий, громадянами якого ми жагуче бажаємо бути, у силу тієї любові, що вдихнув у нас Засновник його. Громадяни земного граду бажають своїх богів, а не Засновника Граду Святого, не відаючи, що він є Бог богів" [Цит. за: [9, 145-146]. Хоча вчення Августина є досить суперечливим, воно надалі широко використовувалося апологетами теократії для доказу універсальної ролі християнської церкви в організації суспільного і державного життя [10, 16] Значення його ідей полягає в тім, що вони заклали основу тих концепцій у теології, що обґрунтували необхідність утручання релігії в справи влади.

Що стосується ісламу, то встановлення взаємозв'язку цієї релігії з владою відбулося набагато швидше, ніж при християнстві. Виникнення і швидке поширення ісламу багато в чому було обумовлено тим, що релігійні догми забезпечили згуртованість народів Близького Сходу, в першу чергу арабів, що стало базою для багатьох завойовницьких акцій. Так, Ібн Халдун, виділяючи три різновиди форм правління – "природну" монархію, "політичну" монархію і халіфат, вважав, що влада халіфа над підданими спирається на мусульмансько-правові основи й одночасно спрямована на захист віри і здійснення земних справ. Іншими словами, "законом" халіфату є не суб'єктивні бажання правителя або чисто "раціональні" принципи, а принципи священного мусульманського права, у яких – і тільки в них – ідеальним чином враховуються усі без винятку інтереси підданих, навіть такі, котрі не можуть бути зрозумілі раціонально. Природно, Ібн Халдун віддає перевагу халіфатові, що поєднає у своїй формі як релігійні, так і земні цінності [11, 144].

У середньовічній Європі проблему прийняття влади і взагалі державності як такої, віднесення її в ряд явищ, позначених знаком добра, специфічними засобами вирішує Аквінат. Його поглядів держава відкривається як невід'ємний елемент універсального, світового порядку, творець і розпорядник якого – Бог. Одного цього споглядання досить, щоб вважати державу і владу об'єктом священним. Але Хомі Аквінському ясно, що на безлічі реальних держав майже (або зовсім) неможливо розглянути ознаки святенності. Ця ситуація викликає

сильний сумнів у причетності подібних держав до універсального, світового порядку, встановленого і підтримуваного Богом.

Зняти такий сумнів покликана диференціація, що вводить Хомою Аквінським, тих елементів, що у сумі складають державну владу. Перша і найголовніша серед них – сутність влади, тобто відносини панування – підпорядкування, за яких воля осіб, що займають вершину соціальної ієрархії, рухає нижчі верстви населення. Ці відносини заведені самим Богом. Отже, сутність державної влади – незмінно божественна. Другий елемент державної влади – її форма, тобто походження, способи набуття. Третій елемент – користування державною владою [12, 187-188]

Аквінат допускає (і визнає), що набуття і користування державною владою (діяння рук людських) можуть бути поганими, несправедливими: вони можуть включати навіть зловживання нею. Іншими словами, другий і третій компоненти державної влади нерідко виявляються противними божественній волі. Так, "ангельський доктор" у рамках католицької теології розвиває й усталює підхід до державності, що дозволяє бачити в ній, з одного боку, неперехідну цінність, а з іншого боку – зберігати критичний погляд на деякі важливі аспекти державності.

Держава, за Хомою Аквінським, є певною частиною універсального порядку, єдиним творцем та правителем якого виступає Бог. Головною місією людини у державі є можливість творити організоване суспільне життя. Отже, людина є "суспільною" або "політичною" істотою. У такому тлумаченні політики філософ-богослов не проводить розмежування між державою і суспільством. Люди, на переконання Фоми, придатні до співробітництва на розумній основі у політичній спільності. Це співробітництво охоплює не тільки представників одного покоління, одного народу, але й людей різних епох та країн. Саме ця здатність до розсудливості дає кожному поколінню можливість процвітати, спираючись на успадковані багатства і досягнення попередників, і залишати наступним поколінням те, що не вдається вдосконалити власними зусиллями [Див.: 13, 55].

Держава, за Хомою Аквінським, являє собою форму закономірної людської спільності і співробітництва, вона виникає з потреб "природи" і "розуму". Такою ж природно-необхідною стає у політичній спільності й об'єднуюча її влада. "Для того, щоб спільно жити і працювати, необхідний авторитет, який би скеровував кожного члена суспільства на досягнення спільного блага – тобто влада", – переконаний філософ [Цит. за: 14, 55].

Політична влада існує там, де за правління однієї або кількох осіб виконуються закони і договори. Окремою Фома виділяє королівську владу, в якій володар виступає не лише як правитель держави, але й як її творець. У державній владі філософ виокремлює три головні аспекти:

- відношення пануючих до підданих і можливість встановлювати закони;
- набуття влади;
- користування владою.

Це виокремлення аспектів державної влади необхідне було вченому для того, щоб підкреслити людський фактор у феномені державної влади. За своєю сутністю влада має божественний характер, але це не стосується її набуття та користування. Первинним джерелом влади за Хомаю Аквінським є політична спільність людей - народ [Див.: 15, 56].

Отже, у концепції державної влади Хоми Аквінського ми можемо побачити зародки ідеї народного суверенітету, згідно з якою народ визнається єдиним джерелом влади. Хома Аквінський розрізняє два види спільностей: спільність людей у державі і спільність віруючих у Церкві. Держава регулюється правилами політичного правління, а влада обмежена законами, а також "волею народу", на яку правитель обов'язково має зважати. Тому Хома виправдовує непокору тим монархам, які узурпували владу або примушують підданих до несправедливих дій. Тому у випадку нестерпної тиранії виправданим є навіть тиранобивство, адже народ в інтересах загальної користі і порядку має право повстати проти тирана та скинути його. У цій боротьбі народу належить діяти за "загальним рішенням", яке спрямоване на обмеження влади тирана або його усунення [Див.: 16, 57].

Підводячи підсумок зазначимо, що:

По-перше, осмислення раннях форм співвідношення влади і самоврядування відбулося в добу античності та середньовіччя, кожна з яких внесла свої концепції та варіанти такого співвідношення. Однак, саме в ці часи було закладено ідею поділу влади на світську та духовну, а світську, в свою чергу, на державну та самоврядну.

По-друге, аналіз політико-правової спадщини найбільш видатних мислителів античності дає підстави стверджувати, що центральною проблемою досліджень було з'ясування питання про ідеальну (досконалу або правильну) форму правління. На переконання давньогрецьких мислителів, ідеальною формою правління може бути тільки змішана форма державності, за умов збереження полісу, в якому

зберігалися риси цивільної громади. Політико-правове становлення Стародавнього Риму було дещо іншим: римська держава пройшла тривалу еволюцію від царської влади, республіканської форми правління і до імператорської влади. Причому, якщо на перших етапах державності Риму зберігалися суттєві риси цивільної громади, то в періоди принципату та домініату сформувалася вертикаль влади з централізованим бюрократичним апаратом, який контролював місцеву владу.

По-третє, політико-правова думка Середньовіччя щодо розгляду варіантів взаємодії влади і самоврядування також є розмаїтою. Можна відокремити наступні основні напрямки:

– візантійська (східно-православна) традиція, яка бачила монарха як верховного суверена, що має поєднувати світську, церковну і самоврядування влади в своїх руках;

– теологічну (католицьку) традицію, згідно якої монарх має підкорятися релігійній владі, з метою легітимізації влади світської (як центральної, так і самоврядної);

– світську традицію громадянського гуманізму, відповідно до якої народ є єдиним сувереном влади, але делегує її легітимному монархові.

Література:

1. Тишин А. И. Самоорганизация в динамическом хаосе социальных процессов [Электронный ресурс] / А. И. Тишин. – Режим доступа к статье: <http://ipur.tsu.ru/Seminar/a0100/a011200.htm>
2. Тишин А. И. Вказ. праця.
3. Тишин А. И. Вказ. праця.
4. Тишин А. И. Вказ. праця.
5. Тишин А. И. Вказ. праця.
6. История политических учений: Учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – М.: Наука, 1998. – 538 с.
7. История политических и правовых учений: учебное пособие / [под ред. А. Н. Хорошилова]. – М.: Логос, 2002. – 587 с.
8. История политических и правовых учений: учебное пособие / [под ред. А. Н. Хорошилова]. – Вказ. проаця.
9. История политических учений: Учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – Вказ. праця.
10. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
11. История политических учений: Учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – Вказ. праця.

12. Чичерин Б. Н. О Народном представительстве / Борис Николаевич Чичерин // Антология мировой политической мысли: в 5-ти тт. – Т. IV. – Политическая мысль в России: Вторая половина XIX-XX вв. – М.: Мысль, 1997. – С. 136-150.
13. Андрусяк Т. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник / Тетяна Андрусяк. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 220 с.
14. Андрусяк Т. Вказ. посібник.
15. Андрусяк Т. Вказ. посібник.
16. Андрусяк Т. Вказ. посібник.

Дрьомін В. М., НУ "ОЮА"

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

В статье рассматриваются методологические вопросы становления и развития институциональной теории преступности с позиций экономического, социологического и политологического институционализма. Обосновывается вывод о том, что институциональный подход к преступности в настоящее время приобретает особую актуальность, так как образ жизни и стандарты поведения человека формируются в рамках социальных институтов, в основе которых лежат социальные практики. В условиях социальной дезорганизации и аномии происходит деформация и криминализация социальных практик и, соответственно, социальных институтов.

In this article the author examines the methodological issues of formation and development of the institutional theory of crime in terms of economic, sociological and political institutionalism. The conclusion is made that the institutional approach to crime is currently gaining particular importance, given that the lifestyle and behavioral standards are formed within the framework of social institutes, which are based on social practices. Under the conditions of social disorganization and anomie, social practices are being deformed and criminalized, as consequently are the social institutes.

Значним здобутком сучасної кримінології є накопичення величезного масиву статистичних даних щодо динаміки та структури злочинності, аналіз різних аспектів детермінації та організації профілактичної діяльності. Разом з тим, гостро відчувається дефіцит наукових теорій, які узагальнюють дані процеси та пропонують суспільству нову оцінку кримінальної реальності. Очевидно, що вітчизняна кримінологія не може впродовж багатьох десятиліть

ґрунтуватись на теоретичних постулатах, сформульованих ще в роки "боротьби з імперіалізмом". Нині стан теоретичної думки в кримінології характеризується пошуком та обґрунтуванням нових концепцій причин та протидії злочинності. Однією з таких теорій може стати інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства.

Інституціоналізм не є новітньою концепцією. Ще Е. Дюркгеймом та Р. Мертоном було переконливо доведено, що аналіз девіантної поведінки передбачає вивчення соціальних інститутів, процесу "інституціоналізації порушень інституціональних правил". Формування інституціонального напрямку в правознавстві пов'язане з іменами М. Оріу, Л. Дюгі, Г. Гурвича, П. Сорокіна, Ж. Ренара. Помітне місце в західній науці займає інституціональний підхід до вивчення злочинності в межах теорії "економіки злочинів та покарань" (Г. Шеллінг, Г. Беккер). У 1992 р. Г. Беккер був удостоєний Нобелівської премії за "поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії". Інтерес до проблем злочинності в контексті інституціональної теорії виявляли лауреати Нобелівської премії М. Фрідмен, Д. Стіглер, Дж. Б'юкенен. Лідером неоінституціонально-еволюційної теорії справедливо називають американського вченого, лауреата Нобелівської премії Д. Норта, який створив широку концепцію інститутів та інституціональної динаміки. Для розвитку інституціональної теорії криміналізації суспільства важливо підкреслити, що в основі інституціоналізму Д. Норта знаходиться теорія людської поведінки. У 90-х роках минулого століття американські кримінологи С. Месснер та Р. Розенфельд обґрунтували "теорію інституціональної аномії".

У радянській кримінології інституціональний підхід до вивчення злочинності в його сучасній інтерпретації не застосовувався, хоча певний інтерес до соціальних інститутів був завжди. Видатний кримінолог А. М. Яковлев уже в 1985 р. приділив серйозну увагу соціальним інститутам у своїй книзі "Теорія кримінології та соціальна практика", а також у монографіях "Соціологія економічної злочинності" (1988), "Соціологія злочинності (кримінологія): Основи загальної теорії" (2001).

В Україні інституціональна теорія як кримінологічна концепція не розроблена. Окремі проблеми інституціоналізації тіньової економіки досліджувалися В. М. Поповичем. Про кримінологічні аспекти інституціональної теорії в межах соціологічних досліджень злочинності пишуть С. А. Гриценко та І. П. Рущенко.

У Росії інституціональний підхід до вивчення злочинності застосовують Н. Б. Бараєва, С. Ю. Барсукова, Л. В. Гевелінг, Я. І. Гілінський, С. П. Глінкіна, В. М. Єсіпов, В. В. Колесников, І. М. Клямкін, Л. Я. Косалс, Ю. В. Латов, А. М. Олейник, В. В. Радаєв, Р. В. Ривкіна, Г. О. Сатаров, Л. М. Тимофєєв та інші відомі науковці. Праці вітчизняних та зарубіжних учених мають велике теоретичне та практичне значення. Однак доводиться констатувати, що у вітчизняній кримінології відсутні дослідження злочинності, які б ураховували не тільки кримінальну ситуацію в Україні, але й кримінологічні аспекти соціально-політичних та економічних реформ, які корінним чином змінили інституціональний дизайн суспільства. Заповнити таку прогалину можливо за допомогою інституціонального аналізу злочинності.

У 60-х роках минулого століття в руслі економічного неінституціоналізму було створено "економіку злочинів і покарань" (economics of crime and punishment). Одним із фундаторів економічного аналізу злочинності абсолютно аргументовано слід вважати американського економіста-кримінолога Т. Шеллінга, який у 1967 р. писав, що "багато принципів вивчення економіки й бізнесу... офіційного світу (upperworld) можуть з відповідною модифікацією бути придатними... і для вивчення злочинного світу (underworld) [1].

Концептуалізацію "економіки злочинів і покарань" як напряму неінституціональних досліджень традиційно пов'язують із публікацією в 1968 р. роботи американського економіста Г. С. Беккера "Злочин і покарання: економічний підхід" [2]. У своєму аналізі він виходив із того, що злочинці – не психопатологічні типи і не жертви соціального пригноблення, а раціональні агенти, які передбачувано реагують на наявні можливості й обмеження. Вибір злочинної професії необхідно розуміти як нормальне інвестиційне рішення в умовах ризику і непевності. Звідси випливає, що рівень злочинності повинен залежати від співвідношення пов'язаних із нею вигод і витрат (і грошових, і негрошових). Він визначатиметься різницею прибутків від легальної і нелегальної діяльності, вірогідністю бути впійманим і засудженим, тяжкістю покарання тощо.

У 1992 р. Г. С. Беккер був удостоєний Нобелівської премії з економіки за "поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, включно з неринковою поведінкою". "Економічний підхід до соціальних питань", – так сам Г. С. Беккер визначає суть своєї концепції. "Модель раціонального вибору забезпечує найбільш перспективну основу, яку маємо в нашому

розпорядженні, для уніфікованого підходу представників суспільних наук до вивчення соціального світу", – заявив Г. С. Беккер у своїй нобелівській лекції [3]. Така експансія ("економічний імперіалізм") спричинена уявленням про принципову раціональність людської поведінки.

Принагідно варто зазначити, що інші прихильники економічної теорії злочинності стверджують, що злочинці діють відповідно до позитивних або негативних стимулів і що кількість злочинів залежить, таким чином, від приватних і суспільних ресурсів, виділених на правоохоронну діяльність (law enforcement) та інші способи заборони злочинності [4]. Фундаментальна ідея цієї концепції полягає в тому, що рівень злочинності негативно корелює з альтернативними витратами, із вірогідністю і суворістю покарання, але позитивно – із вигодами від злочинної поведінки. Потенційні злочинці завбачливо зважують можливий прибуток від злочину, порівнюючи його з можливими втратами від покарання. Вони обирають той вид діяльності, який максимізує їхній добробут. Злочини у такому разі розглядають як економічний феномен і диференціюють на дві групи – "злочини із жертвами" і "злочини без жертв". Злочинність і боротьба з нею є протиборством раціональних правопорушників й тих, хто прагне бути ефективною силою правопорядку [5].

Необхідно зауважити, що економічна концепція злочинності передбачає вивчення впливу на рівень злочинності не тільки правових, але й інших інститутів. Як акцентував Г. С. Беккер, більш ґрунтовним способом заборони злочинності, ніж асигнування на поліцію і в'язниці, є збільшення витрат на поліпшення можливостей легальної зайнятості для підлітків, бідних та інших соціальних груп, найбільш схильних до вчинення злочинів. Це передбачає, зокрема, підвищення якості шкільного навчання, зменшення безробіття, реалізацію політики зміцнення сім'ї. Таким чином, на думку Г. С. Беккера, злочинність багато в чому залежить від суспільної політики – політики не тільки в правоохоронній сфері, але й у галузі освіти і багатьох інших сферах життя суспільства. Покращання цієї політики може істотно вплинути на зниження рівня злочинності [6].

Неоінституціональний підхід до осмислення злочину і покарання спричинив формування ряду самостійних концепцій і був відображений у "моделі альтернативного вибору" (раціональний злочинець за Г. С. Беккером), моделі портфельного вибору (раціональний злочинець за А. Ерліхом, Дж. Хейнеке); дилемі покарання (за Дж. М. Б'юкененом); економічній теорії рекету як нелегальної

правозахисної діяльності (за Д. Гамбетте); теорії мінімізації сукупних втрат суспільства від злочинності (модель К. Ескриджа, Л. Філіпса – Р. Воті); мінімізації суспільних втрат від правопорушень (за Р. Андерсеном); максимізації корисності витрат на правоохоронну діяльність (модель М. Рейнолдса); економічних принципах діяльності судової системи (за Р. Познером); позасудове визначення покарання і його економічна ефективність (за У. Ландесом) [7]; [8]. Інтерес до проблем економіки злочинів і покарань виявляли відомі економісти: М. Фрідмен (лауреат Нобелівської премії з економіки 1976 р.), Д. Стіглер (лауреат 1982 р.), Дж. М. Б'юкенен (лауреат 1986 р.), У. Ландес, П. Рубін, М. Олсон, Р. Таллок, Л. Туроу, Д. Фрідмен та багато інших.

Інституціоналізм активно проникає в кримінологічну науку, дозволяє знайти цікаві ракурси дослідження злочинності й отримати цінні результати [9]. Водночас очевидно, що одновимірний підхід до злочинності з позиції економічного інституціоналізму не вичерпує повністю всі можливості цієї міждисциплінарної методологічної теорії.

У 90-х роках минулого століття в США сформувалися інституціональні теорії злочинності, що ґрунтуються на соціологічному інституціоналізмі й стали значним кроком уперед у напрямку формування власне кримінології інституціоналізму. Значної популярності набула теорія аномії Е. Дюркгейма, згодом розвинена Р. Мертоном, про що детальніше буде розкрито нижче.

У 2006 р. за редакцією дослідника Р. Розенфельда було опубліковано фундаментальну монографію "Злочинність і соціальні інститути" [10]. Її авторами стали відомі учені Г. Бернберг, Б. Сімс, Е. Керрі, Ф. Т. Каллен, Ю. Саволайнен, Т. В. Годсей, Дж. Б. Каллен.

Варто зазначити, що у США поширена інституціональна кримінологічна концепція – теорія інституціональної легітимності. Зокрема, у книзі вченого Г. Лафрі "Втрачаючи легітимність: вулична злочинність і пониження соціальних інститутів в Америці" розглянуто традиційні теорії злочинності та їхня здатність пояснити зміни в рівні вуличної злочинності в США у післявоєнний період. Дослідивши дані, що охоплюють понад півстолітній період, Г. Лафрі дійшов висновку, що соціальні інститути є ключем для розуміння хвиль злочинності, які періодично наростають у США. Установлено, що злочинність зростала одночасно з настанням політичних криз і нестабільності, економічних стресів і сімейної дезінтеграції. Подібні зміни особливо стосувалися расових меншин. Американське суспільство реагувало на це інвестиціями в кримінальну юстицію, освіту й інститути

соціального забезпечення. На думку Г. Лафрі, стабілізація традиційних соціальних інститутів і вплив на них нової фінансової політики спричинили певне зниження рівня злочинності у 90-х [11].

Аномічна теорія Р. Мертона, на думку Г. Лафрі, також не може пояснити сплески злочинності в певний час, оскільки передбачає, що інституціональна аномія – це постійна і стабільна ознака американського суспільства. Економічні теорії неспроможні дати подібне пояснення через незрозумілий парадокс "злочину посеред достатку", характерний для сплесків злочинності в періоди економічного зростання. Культурологічні теорії девіантності також не можуть дати вичерпну відповідь на запитання про те, чому кількість злочинів варіюється і чому час від часу підвищувався рівень злочинності, особливо серед молодих афроамериканців чоловічої статі, а потім стабілізувався, якщо припустити, що в суспільстві існує постійний "нижчий клас". Г. Лафрі дійшов висновку, що найбільш чітке теоретичне пояснення може дати концепція втрати інституційної легітимності. На його погляд, політичні, економічні й сімейні інститути регулюють злочинність шляхом зменшення мотивації окремих осіб і посилення формальних і неформальних соціальних контрольних механізмів. Соціальні зміни, які призвели до втрати довіри до політичних інститутів, колективні дії та протести, економічна нерівність й інфляція, економічні та ідеологічні проблеми в американській сім'ї є серйозною загрозою для інституційної легітимності, а отже, можуть пояснювати зміни в рівні злочинності упродовж певних періодів часу. Крім того, Г. Лафрі вважає, що за забезпечення стабільності в суспільстві відповідають три основні види інститутів – політичні інститути (під час прийняття законів і здійснення кримінального правосуддя), економічні інститути (дають людям можливість задовольняти їхні матеріальні потреби) і, переважно, сімейні інститути. Констатуючи кризу легітимності в усіх вищезгаданих інститутах, Г. Лафрі саме нею пояснює сплеск злочинності, зазначаючи, проте, що зміни в одному спектрі інститутів неминуче зумовлюють зміни в інших [12].

Теорію Г. Лафрі сприйняло багато вчених. Вона була застосована, зокрема, для дослідження зовнішніх чинників, що впливають на природу вбивств. У цій теорії акцентовано на тому, що порівняно із соціальними умовами в 70-х і 80-х роках минулого століття зараз збільшилася небезпека, пов'язана з утратою легітимності сімейних інститутів (розлученням, самотнім вихованням, підвищеною трудовою зайнятістю жінок) [13].

Теорія легітимності, запропонована Т. Тайлером як розвиток концепції Г. Лафрі, передбачає, що сприйняття легітимності відіграє основну роль у переконанні добровільно дотримуватися правових норм. Люди дотримуються цих норм тому, що вважають це легітимним, а не тому, що бояться покарання. Творці права і його виконавці досягали набагато більшого у створенні правових систем, що заслуговують на повагу, ніж під час посилення санкцій. На думку Т. Тайлера, люди виконують положення закону тому, що вони вірять у легітимність відповідної влади [14].

Аналізуючи інституціональну легітимність, Б. Харкорт пише, що люди реагують на справедливість інститутів і процедур: поведінка окремої особи відображає, як кожна людина сприймає інститути соціального контролю. Коли такі інститути й процедури вважають справедливими, люди найімовірніше виконуватимуть правила, передбачені ними [15].

Б. Форт указує на те, що злочинність сигналізує про ослаблену легітимність державних норм – про втрату почуття обов'язку і законності, нездатність співвіднести суспільну мораль і особисті інтереси. Однак, як зауважує Б. Форт стосовно ситуації у США, перераховане не стосується втрати найважливіших цінностей суспільства. В основному злочини вчинюються для того, щоб досягти матеріального успіху або уникнути фінансових проблем й мають на меті не бути бідним – мети всього американського суспільства. Злочинці досягають її офіційно забороненим способом, який, проте, набув широкого застосування. Легітимність формальних правових норм поведінки послаблюється саме тому, що вони перешкоджають досягненню мети "не бути бідним". Таке сприйняття, безумовно, послаблює стримувальний ефект збільшення санкцій [16]. У подібній інтерпретації теорія інституціональної легітимності в цілому не суперечить теорії інституціональної аномії, але зачіпає інший пласт існування і функціонування соціальних інститутів.

Будь-яке дослідження, спрямоване на вивчення злочинності в контексті теорії соціальних інститутів, безумовно, ґрунтується на вивченні конкретного інституціонально-правового простору, унаслідок чого його зміст відображає національну і регіональну специфіку досліджуваних об'єктів. Разом з просторовим у цьому випадку важливим є часовий чинник, оскільки інституціональний дизайн суспільства, на відміну від властивостей людини як біологічної істоти, перебуває в рухомому, динамічному стані.

Інституціональний підхід до вивчення злочину і покарання, таким чином, є питанням методологічним, а інституціональні теорії, з позиції яких тлумачать злочинність, обов'язково відображають не тільки загальні закономірності, але й специфіку місця і часу соціального буття та наповнюються різним змістом. З огляду на це варто зазначити, що сліпе запозичення концепцій, адаптованих до умов різних країн та історичних періодів, безумовно, контрпродуктивне, проте освоєння методологічного підходу, розробленого у контексті цих концепцій, може дати цінний інструментарій для наукового пошуку і важливих практичних рішень у протистоянні злочинності. Це особливо важливо в умовах пострадянських країн, які за історичними мірками миттєво опинилися на "руїнах" не тільки свого соціального устрою, але й багатьох наукових, зокрема кримінологічних, догматів.

Література:

1. Schelling T. C. Economic Analysis and Organized Crime / T. C. Schelling // U. S. The president's commission on law enforcement and administration of justice. Task force report: organized crime. Annotations and consultants paper. – Washington, 1967. – P. 114 – 126 (p. 114).
2. Becker G. S. Crime and punishment: an economic approach / G. S. Becker // Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76. – № 2. – P. 169 – 217.
3. Becker G. S. The Economic Way of Looking at Life / G. S. Becker // Nobel Lecture. – 1992. – P. 27.
4. Ehrlich I. Crime and punishment / I. Ehrlich // The New Palgrave: A Dictionary of Economics / Ed. by J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman. – L., 1987. – Vol. 1. – P. 721 – 724.
5. Becker G. S. Rational Addiction and the Effect of Price on Consumption / G. S. Becker, M. Grossman, K. M. Murphy // The American Economic Review. – 1991, May. – P. 237 – 241.
6. Becker G. S. Crime and punishment: an economic approach, p. 169 – 217.
7. Латов Ю. В. Экономическая теория преступлений и наказаний ("экономические империалисты в гостях у криминологов") / Ю. В. Латов // Вопросы экономики. – 1999. – № 10. – С. 60 – 75.
8. Латов Ю. В. Экономика вне закона: очерки по теории и истории теневой экономики / Ю. В. Латов. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 2001. – 281 с.
9. Энторф Х. Преступность с экономической точки зрения: факты, теория и статистика / Х. Энторф // Политэконом = Politeconom. – 1997. – № 1. – С. 56 – 63.
10. Crime and Social Institutions / Ed. by Richard Rosenfeld. – Ashgate Publishing Co., 2006. – 549 p.

11. Lafree G. Losing Legitimacy: Street Crime and the Decline of Social Institutions in America / G. Lafree. – Westview Press, 1998. – 240 p.
12. Lafree G. Losing Legitimacy: Street Crime and the Decline of Social Institutions in America, p. 223-224.
13. Miethe T. D. Rethinking homicide: exploring the structure and process underlying deadly situations / T. D. Miethe, W. C. Regoeczi, K. A. Drass. – Cambridge University Press. – 2004. – P. 32-33.
14. Tyler T. R. Why People Obey the Law / T. R. Tyler. – Edition 2. – Princeton University Press. – 2006. – P. 299.
15. Bernard E. Harcourt. Capers B. Crime, Legitimacy, and Testifying Paper presented at the annual meeting of the Law and Society Association [Electronic resource] / Bernard E. Harcourt. – Berlin: TBA, 2007 – Access mode: http://www.allacademic.com/meta/p177422_index.html.
16. Forst B. The Socio-economics of Crime and Justice / B. Forst. – M. E. Sharpe, 1993. – P. 57-58.

Кормич А. І., НУ "ОЮА"

МІСЦЕ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ СОЛІДАРИЗМУ У СТАНОВЛЕННІ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

В статтє проанализированы теории социальной солидарности, сформированные теоретиками XIX – XX вв. Показано место идей солидарности в современных моделях демократии.

The present article provides the analyses of the theories of social solidarity that were formed at 19th through 20th centuries. The place of ideas of solidarity in the contemporary models of democracy is also determined.

Актуальність аналізу концепцій солідаризму та їх значення для сучасного суспільного розвитку пов'язана з потребою визначити, чим можна замінити протистояння індивідуалізму та колективізму.

Для постсоціалістичних, перехідних держав, до яких відноситься сучасна Україна, це надзвичайно важливо і в теоретичному, і в практичному плані. Тому багато авторів, що досліджували проблеми сучасної демократії, реформування влади тощо певною мірою торкалися цих питань. Безпосередньо аналізу категорій солідарність і солідаризм присвятив свої роботи В. Ю. Данилів.

Однак розуміння сутності даних понять потребує огляду основних засад їх впровадження в науку на рубежі XIX-XX століть. Починаючи з Огюста Конта з його оцінками суспільства як єдиного цілого, солідаризм набув змісту певної форми суспільних зв'язків, що базуються на загальних інтересах.

Еміль Дюркгейм в роботі "Про поділ суспільної праці", Л. Буржуа в роботі "Солідарність" визначили солідарність як універсальну соціальну цінність і головний моральний принцип співжиття людей у суспільстві і державі. Так Е. Дюркгейм поділяв солідарність на механічну, притаманну архаїчним суспільствам, де домінувало репресивне право і органічну, притаманну розвиненим суспільствам з кооперативним правом, яке регулює взаємини індивіда і соціуму.

Р. Генніс трактував солідарність як принцип реалізації взаємоствердження людей засобами інституціоналізації. Це стосується створення спільнот на будь-якому рівні: на мікро, мезо чи макро рівнях. Інтегруючу роль при створенні таких спільнот відігравав спільний інтерес, що потребував спільного захисту своїх прав, тобто спільної діяльності, співробітництва.

М. Грушевський, Р. Рорті, В. Вернадський, А. Швейцер розглядали солідарність як важливий імператив і закономірність розвитку суспільства. Хоч кожен робив наголос на різні аспекти, пов'язані з політичними, етичними, етно-природними, екологічними чинниками, шукаючи модель цивілізованого співіснування. [1; 2]

Правову доктрину солідаризму сформулював Леон Дюгі. [3] В роботі "Держава, об'єктивне право і позитивний закон", в ряді інших праць він чітко визначив взаємозалежність членів суспільства, які не зважаючи на різницю функцій, продиктованих поділом праці, на нерівність, поєднані спільними потребами. Л. Дюгі сформулював своєрідну норму соціальної солідарності за подібністю і через поділ праці. Цю норму він вважав більш значущою, ніж держава і закон, і протиставляв її теоріям класової боротьби. Солідарність сприяє розвитку суспільства, стверджував Дюгі, тоді як класова боротьба руйнує суспільство. Досягнення компромісу між капіталом і працею, підприємцями-власниками і найманими робітниками має відбуватись ненасильницьким шляхом, врівноважуючи взаємини.

Рівності індивідів не існує. Відмінності зростають з успіхом цивілізації, визначаючи різні ролі і соціальні функції.

Засобом унормування цих ролей і функцій він вважав право. Людина має право на свободу своєї діяльності, свободу совісті, віросповідань, думки, друку, тощо. І ці правові норми вкладаються в розуміння норми соціальної солідарності. Зазіхання на ці норми, що захищають індивідуальні свободи, породжують суспільні конфлікти. Але цілковиту правову рівність Дюгі вважав фікцією, що

прикриває фактичну нерівність і не є достатньою для досягнення соціальної солідарності. Тобто, на його думку, мала існувати лише рівність охорони прав.

Найвидатнішим досягненням сучасності він вважав процес інституціалізації, створення асоціативних форм – профспілок, об'єднань різного роду, що включають людей в сучасну соціальну ієрархію.

Перспективи ж розвитку держави він пов'язував не з трактуванням її як всеохоплюючої системи публічної влади, що керує суспільством, а з становленням її як системи соціально корисних служб. Розуміння соціально обслуговуючої ролі держави визначило і оцінку норми соціальної солідарності як такої, якій має відповідати будь-який закон. Бо у держави і суспільства існує єдине спільне призначення – задовольняти потреби людини, обслуговувати її інтереси. І у досягненні цієї спільної мети вони мають бути солідарні.

Процес соціальної солідарності створює нові відносини і інститути, які не вкладаються в рамки старих законів, старої юридичної техніки. І їх треба змінювати у відповідності з потребами соціальної солідарності.

Вчення Дюгі критикували і соціалісти, і ліберали, однак вплив його на європейську і світову політико-правову думку був великим і тривалим. До його думок звертались представники і прогресивних, і радикальних течій, кожен з яких намагався знайти в них підтвердження власних підходів. Бо справді, трактовки Дюгі не завжди однозначні. Так, він критикував ідеї рівності і природного права, вважаючи, що навіть власність – це не суб'єктивне право індивіда, а його обов'язок виконувати певну соціальну функцію, нести соціальні обов'язки в рамках норми соціальної солідарності. Тому свобода є правом лише тому, що існує обов'язок людини розвивати найповніше свою діяльність. І держава не повинна втручатись в діяльність індивіда, контролювати свободу його праці.

Та насправді саме Дюгі сформулював засади плюралістичної демократії, де рівність прав це, насамперед, рівність можливостей та рівність охорони законом. Він визначив важливість асоціативних форм та юридичного оформлення об'єднань громадян для розвитку суспільства, тим самим наголошуючи на значенні громадянського суспільства.

Його розуміння солідарності створило засади організаційних і правових форм соціального партнерства, перед усім як узгодження інтересів, досягнення розумних і довгострокових компромісів і спільних зусиль учасників трудового процесу.

Його професійна увага до правових проблем стимулювала аналіз системи взаємозв'язку права, держави, індивіда, суспільства.

Ідеї Дюгі увійшли до сучасних трактовок демократії як механізму державного і суспільного управління. [4] В рамках такого управління відбувається не лише активний процес інституціалізації, а й народжуються нові специфічні відносини на різних рівнях: між державою і суспільством, між владою і суспільством, або в середині самих влади, суспільства, держави. При цьому, в основі всіх цих процесів практично лежить солідаризація та консолідація на базі певних інтересів, що, в свою чергу, потребує створення механізму узгоджень цих інтересів та досягнення компромісів у взаєминах різних суб'єктів.

За таких умов саме солідаризм виступатиме фактором, що забезпечує мотивацію та стимулює організаційну і контрольну функції управління демократичними процесами, підвищуючи ефективність діяльності всієї управлінської системи в демократичному режимі. Це стосується як потенціалу державної служби, так і органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства, задіяних в управлінні суспільством.

З останнім, тобто з розвитком саме громадянського суспільства, особливо тісно пов'язане явище солідаризму та норми соціальної солідарності. Адже саме громадянське суспільство ми розглядаємо як складну, нелінійну, поліінституціональну та поліфункціональну систему.

За Т. Парсонсом "взірець поведінки" цих інститутів здатен забезпечити стійкий розвиток, стабілізувати систему [5]. Різні інститути – структурні, ціннісні, нормативні спроможні інтегруватись, пристосовуватись до оточуючого середовища, забезпечувати рівновагу у системі, що впливає на організацію, зв'язки, відносини, поведінку.

Поєднання прав та обов'язків створює механізм стримувань і протитяг. А інституціалізація представництва інтересів активізує прямий та зворотній зв'язки, ефективно просуюючи організовані інтереси. Ці інтереси і відповідні організаційні форми будуть різними, залежно від сфери життєдіяльності суспільства, в якій вони формуються. Такими будуть профспілки чи спілки підприємців та роботодавців в економіці, партії та громадські організації в політиці, культурно-національні об'єднання в сфері культурно-національних відносин, конфесії в релігійній сфері тощо.

Для підвищення ефективності узгодження прав, обов'язків, відповідальності всіх суб'єктів інституціональні і нормативні зміни мають сприяти утворенню стійких зв'язків та послідовності у поведінці.

А весь процес функціонування складної інфраструктури повинен базуватись на прямій і добровільній співпраці без адміністративного примусу з мінімумом бюрократичних процедур, бути відкритим та контрольованим соціумом.

За таких умов діяльність різних інститутів як соціокультурних форм суспільної солідарності дозволяє характеризувати громадянське суспільство як загальний знаменник демократії та ефективності ринкової економіки. Це прискорює процес розвитку самоорганізуючої системи, якою є громадянське суспільство, створює певну альтернативу державній владі. Разом з тим, інституціоналізація громадянського суспільства супроводжується структуризацією зв'язків, відносин, моделей поведінки в процесі спільної діяльності.

В такий спосіб солідаризм детермінує сутність сучасних моделей демократії, виступаючи індикатором рівня її розвитку. При цьому поєднуються традиційні і модерні форми. Соціальний досвід переломлюється крізь сучасну соціальну практику, створюючи ефективно діючі моделі та забезпечуючи перспективне прогнозування.

Розвитку демократії притаманна багатоспекторність, що охоплює чинники структурні і функціональні, історичні і психологічні, ціннісно-нормативні тощо. При цьому головними ідеями, на яких ґрунтується сутність демократії, виступають, перед усім, гарантії прав і свобод людини, участь широкого кола індивідів у діяльності по вирішенню спільних проблем, ефективне управління з мирними формами встановлення влади та реалізації управлінських функцій, за умов правового громадського контролю за результатами діяльності.

Солідаризм щодо сучасних моделей демократії дозволяє обмежувати ілюзорне тлумачення демократії як недосяжного ідеалу розумінням важливості узгодження і компромісів у спільних справах. Тобто, доктрини солідаризму роблять демократичні моделі більш реалістичними, не потребуючи досконалої завершеності, а аналізуючи і оцінюючи наявну соціальну практику та ступінь її формалізованого закріплення у нормах і принципах, що відповідають існуючим суспільним потребам.

Таким чином, ідеї і доктрини солідаризму можна розглядати у якості обґрунтування тенденції становлення і розвитку сучасних форм демократії.

Також вони підтверджують прояв таких закономірностей розвитку політичних систем як розширення участі через інституціонування інтересів. Тобто, можна констатувати, що солідаризм пояснює змі-

ни ролей і відносин у суспільстві, реформування інфраструктури сучасного суспільства та інші важливі аспекти, що характеризують сучасний розвиток.

Механізм співпраці правової держави з громадянським суспільством цілком базується на доктрині солідаризму, забезпечуючи через пріоритет прав людини можливість інтегрувати і репрезентувати інтереси та відкриваючи шлях до участі громадян і об'єднань громадян в управлінні, в прийнятті рішень щодо захисту прав та реалізації інтересів.

Ключовим при цьому буде розуміння загальних соціально значущих спільних інтересів, що консолідують і об'єднують народ, перетворюючи його, відповідно до трактовок ст. 5 Конституції України, в носія суверенітету та єдине джерело влади в Україні [6].

Таким чином можна говорити, що солідаризм, проявляючись на різних рівнях та в різних формах суспільного життя, дозволяє створювати певну систему представництва інтересів. В цю систему включені і загальнонаціональні інтереси на рівні держави, і корпоративні інтереси на рівні, наприклад, територіальних громад; і специфічні групові інтереси на рівні функціонування різних форм об'єднань громадян – партій, громадських об'єднань тощо.

Об'єктивно це робить більш ефективною публічну владу і розширює можливість демократичного управління. В цьому аспекті солідаризм виступає як закономірний принцип сучасного суспільного розвитку.

Тож ідеї, сформульовані на рубежі XIX – XX століть щодо солідарності, по суті набувають більш повного змісту і значення саме на сучасному етапі становлення і розвитку новітніх форм демократії. Це стосується як інституціональних так і процесуальних аспектів становлення і розвитку демократії на сучасному етапі.

Тобто, йдеться і про сукупність інститутів, і про спільні дії, і про взаємопов'язаність відносин, і про взаємну узгодженість і взаємовпливи ролей. Все це свідчить про те, що принцип солідаризму поширюється на різні сфери демократизації суспільства.

Література:

1. Антология. Правовая мысль. – М.: Академический проект, 2003. – 1008с.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. / Западноевропейская социология XIX – нач. XX в. – М.: изд. МУБУ, 1996, с. 256-308.
3. Кормич А. І. Історія вчень про державу та право. – К.: Правова єдність, 2009, с. 194-196.

4. Скрипнюк О. Демократія. Україна і світовий вимір. – К., 2006. – С. 198-241.
5. Парсонс Т. О. структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000. – 880 с.
6. Конституція (Основний закон) України. – К., 1996. – Ст. 5.
7. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
8. Антология. Правовая мысль. – М.: Академический проект, 2003. – 1008 с.
9. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. / Западноевропейская социология XIX – нач. XX в. – М.: изд. МУБУ, 1996. – С. 256-308.
10. Кормич А. І. Історія вчень про державу та право. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 194-196.
11. Скрипнюк О. Демократія. Україна і світовий вимір. – К., 2006. – С. 198-241.
12. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000. – 880 с.
13. Конституція (Основний закон) України. – К., 1996. – Ст. 5.
14. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

Яковлев Д. В., НУ "ОЮА"

ПОЛІТИЧНІ ДЕБАТИ ЯК ЗАСІБ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

В статье анализируются политические дебаты, их роль в процессе рационализации политического дискурса в Украине. Особое внимание уделяется парламентским дебатам в условиях демократизации политического взаимодействия.

This article analyzes the political debate, their role in the rationalization of political discourse in Ukraine. The special attention is payed to study of parliamentary debate in the democratization of political interaction.

На відміну від авторитаризму й тоталітаризму, демократія стала символом сучасної політики та урядування у світовому масштабі. Основним критерієм перевірки політиків в умовах демократії виступає те, чи переконують вони громадян. Відповідно посилюються суспільні очікування від інформаційної "відкритості" політичного простору, з'являється впевненість, що більшість проблем можна викласти у дискусивній формі та вирішити у ході діалогу.

За таких умов актуалізується проблема раціоналізації політичного дискурсу, підвищення ваги раціональної аргументації, що обумовлює мету даної статті – проаналізувати політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії в умовах демократизації. Представлене дослідження виконано у рамках наукової теми кафедри соціальних теорій НУ "ОЮА" "Паритетна демократія: становлення, міжнародний та вітчизняний досвід, перспективи".

Часто демократичну політику уявляють як відповіді політиків, адміністративної влади на запитання громадян, які здійснюють тиск через політичну волю і громадську думку. Політика сприймається як демократична і в більш реальному випадку, коли політики (опосередковано – через мас медіа) ставлять перед громадою певні питання, а громадська думка формується як реакція на отриману від влади інформацію.

У нашій країні на заваді цьому стає відсутність практичного досвіду відкритої демократичної політичної взаємодії, тому демократія у політичній комунікації посіла почесне місце декларативної та майже нездійсненої мети для політичної системи України, залишаючи сумніви в реалізації українського демократичного проєкту.

Як ілюстрацію цієї тези можна навести перші речення двох наукових статей, що присвячені аналізу демократії: "Ми живемо у демократичну епоху" (Фарід Закарія), а стаття відомого українського соціолога Ірини Попової "Демократія як засіб ідентифікації та міфологізації" починається зі слів (цит. мовою оригіналу – Д. Я.): "Демократія" у всех сейчас "на слуху".

Однією з головних, зокрема, є проблема мови, якою влада веде діалог із суспільством. Населення найчастіше не розуміє не тільки зміст проведених заходів, але і лексику, за допомогою якої влада пояснює свої дії, воно втомилосся від перманентної розмови про реформи, результати яких далекі від заявлених цілей, від спроб додати деякого ідеологічного, "доленосного" звучання рішенням і діям, насправді спрямованим на обслуговування егоїстичних кланових інтересів.

Відсутність демократичних традицій у посткомуністичних країнах не тільки ускладнює діалог між акторами політичної взаємодії, а і вводить новий важливий фактор у політичну комунікацію – мовчання населення, яке стає ще більш загрозливим на фоні намагань монополізувати "волю народу", говорити від імені народу з боку різних політичних сил.

Громадська думка та політична воля є не просто результатом спільної діяльності громадян, а інституціями, які формуються неформальними організаціями публічної сфери: "в межах і за межами парламентського комплексу ці безсуб'єктні форми комунікації становлять сцени, на яких може відбуватися більш-менш раціональне формування політичної думки й політичної волі" [2, 370]. Що стосується досвіду нашої країни, то, на думку Л. Кормич "Конструкція громадянського суспільства все одно не випадає з-під впливу держави і права. І труднощі та протиріччя якраз і породжуються цими складними взаєминами і впливами людини і громадянина, держави, суспільства, права; необхідністю взаємодії, субсидіарності різних гілок влади, а не простого її розподілу. І важливістю інформації" [3, 10].

В Україні комплекс взаємопов'язаних проблем правового, економічного, політичного та культурного характеру унеможливило виконання державою функцій, притаманних сучасному демократичному урядуванню. Державні інститути сприймаються громадянами (напевно, можна сказати теж саме і про їх самоідентифікацію) як самодостатня система, що не зацікавлена у зворотному зв'язку із суспільством та не потребує його участі для ухвалення рішень.

Провідна роль у формуванні простору демократичної політики належить парламенту, депутати представляють інтереси відповідних політичних, соціальних і регіональних груп. Роль парламенту як політичного інституту полягає, серед іншого, у формуванні простору дискусій, діалогу на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. При цьому парламент стає не просто дискусійним майданчиком, він має достатньо важелів впливу для прийняття законів та контролю за їх реалізацією, виконувати функції творення раціональної політики на основі аргументативної дискусії.

Однією із визначальних складових парламентської мови, як спеціалізованого дискурсу політичного інституту виступає мова дебатів.

Основним чинником формування демократичної політики у парламенті стає раціональна комунікативна взаємодія між парламентською більшістю (коаліцією) та опозицією, її доступ до прийняття політичних рішень. Форми роботи депутата безпосередньо пов'язані із аргументованими відповідальними діями, що передбачає роботу в комітетах, участь у пленарних засіданнях, парламентські запити, парламентські слухання, слідчі комісії тощо.

Діяльність парламентаря – це також контроль над виконавчою владою, що найчастіше реалізується через запитання до урядовців та представників судової влади, запрошених до участі в засіданні парламенту.

Отже, невід'ємною частиною парламентської діяльності виступає політичний діалог у формі дебатів, у яких використовуються різні типи повідомлень. Зокрема, можна говорити про інформаційний тип, який визначається описовим розвитком теми та браком конфронтаційних елементів, аргументативно-аналітичний тип (переконання за допомогою логіко-понятійного апарату) та імперативний тип (емоційно-експресивного тиску, категоричність суджень, гіперболізація, некоректна метафоричність тощо) [Цит. за: 1, 110].

Серед факторів, які сприятимуть демократизації діяльності ВР України та підвищенню професійного рівня парламентарів можна виділити наступні. По-перше, публічність та відкритість діяльності парламенту, по-друге – забезпечення умов для комунікативної взаємодії (тобто включення у форми парламентської інформаційної діяльності зворотного зв'язку). І, нарешті, по-третє, демократизація виборчого процесу в цілому, та виборів до ВР України, зокрема.

На останньому зупинимось більш детально, бо саме відсутність обов'язковості дебатів між кандидатами у депутати стає однією із причин відсутності дебатів у стінах парламенту.

Очевидно, що демократизацію урядування не можна розглядати лише у контексті виборчих кампаній. Проте саме проведення регулярних і вільних виборів є необхідною умовою з точки зору ефективної управлінської діяльності у демократичному суспільстві: "...демократія буде легітимніша і стабільніша, коли існують (не призводячи до поляризації) високі рівні політичної ефективності, участі в політичному житті та політичної поінформованості. Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме певний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися високих рівнів підтримки демократії і задоволеності демократією" [2, 934].

Взаємопов'язаність виборчого процесу та діяльності органів влади особливо відчутна для країн, що знаходяться на етапі демократизації, і Україна тут не є виключенням. В нашій країні перманентні зміни у виборчому законодавстві, неоднозначність, з правової точки зору, тлумачення основних категорій виборчого процесу, непрозоре

фінансування виборчих кампаній, використання адміністративного ресурсу, заважає утвердженню демократії, довіри до інститутів влади та консолідації українського суспільства.

Логіка демократичних виборів передбачає альтернативність, яка характеризується змагальною відмінністю. Політична боротьба у виборчій кампанії виступає відкритою сферою інтерактивних символічних комунікацій агентів щодо влади, отримання якої дозволяє спрямувати зусилля на служіння громадській користі.

У нашій країні кандидат стає центром комунікації із журналістами (прес-конференції, заяви для преси, конструювання медіа-подій та ін.) та виборцями (мітинги, зустрічі, агітація "обличчям до обличчя" та ін.), які підтримують кандидата. У цьому випадку позитивний імідж кандидата створюється за відсутності фактору змагальності у прямому діалозі з іншими кандидатами: від політика вимагають зіграти певну роль на сцені, що вже підготовлена командою, кандидат перетворюється на актора, якого демонструють публіці як частину великого спектаклю.

Теми, які реально потребують вирішення, не стають ключовими повідомленнями та гаслами політиків. Дискутуються певною мірою штучні теми, які цілком природно не знаходять свого вирішення й після виборів. Проте саме відкритість та публічність у неупередженому обговоренні суспільно значущих питань є передумовою поширення принципів раціональної політичної аргументації.

Імідж, який створюється для публіки, це так зване "уявне обличчя", що має нести позитивні емоції, залишає місце лише для монологу (у кращому випадку – підготовлені відповіді на запитання позитивно налаштованих журналістів або громадян), який і перетворює виборчі переговори зі змагань на театр.

У сфері публічної репрезентації можна виділити дві форми: політичні змагання (дебати) та театральний мімезис. Вирішальну роль у процесі політичного вибору відіграє політична гра, організована і структурована за правилами змагання, яке можна порівняти із агонією у давньогрецькій традиції [Див. детал.: 5].

Політичні змагання виступають як сфера свободи (у них не беруть примусово) обмежена набором непорушних правил, які усвідомлюються та підтримуються учасниками: "правила не просто організують гру, а й роблять можливим саме існування гри як такої" [Цит. за: 5, 357].

Виборчі сподівання громадян без публічної презентації політиків у формі політичних змагань не можуть бути реалізовані, адже "коли

в репрезентації беруть участь оратор чи священник, то вони репрезентують самі себе. Коли в репрезентації виступає актор, суть професії якого полягає в тому, щоб не мати власної особистості, але завжди запозичати чужу, до репрезентації додається "ознака", яка сама по собі не має змісту і загрожує всій структурі репрезентативності... комедіант народжується шляхом появи розриву між презентуючим і презентованим. Подібно до букви, як ознаки в алфавіті, подібно до письма, комедіант не надихається жодною конкретною мовою. Він нічого не означає" [цит. за: 5, 369].

Театралізація політичної сфери в епоху домінування електронних мас-медіа зводить політику до рівня комедійного шоу. На зміну комуністичній системі репрезентації влади прийшла модель "кумедної" театральності в політиці.

Практичною альтернативою цьому явищу може бути діалог між політиками у формі політичних дебатів. Форми політичних комунікацій не можуть обмежуватися виборчим монологом влади або опозиції, референдумом чи всенародним обговоренням. Відмінність змагань полягає в дотримуванні правил, в небажанні терпіти обман.

Політичні змагання протиставляються грі театрального типу, де панує суверенна фантазія імпровізатора, його особиста воля, в основі такої гри лежить принцип ілюзії, обману. Нетерпимість до обману – один з основних принципів змагання. Обман тут не лише означає порушення прийнятого у змаганнях спільного для всіх добровільного закону, а й введення в "агон" елементів міметизму, тобто театру, якраз і побудованого на обмані та вірі у нього.

Дебати можна розуміти як змагання між політиками (краще у прямому ефірі), що мають особливу структуру та правила. У моделі змагального політичного діалогу особлива роль належала мас медіа, які виконують функцію посередника, спостерігача за дотриманням правил дебатів.

Модель виборчих комунікацій, що виключає дебати кандидатів між собою, перетворює політичну кампанію на театральну виставу, а громадян – на публіку. Політичні дебати дають змогу створити простір прийняття політичних рішень та зробити вибір, не втрачаючи захищеності до виборчих змагань.

У демократичному суспільстві з його процедурними вимогами до політичного вибору раціональність є джерелом критичного мислення. Головною моделлю реального втілення принципів раціональності у сферу політичної комунікації виступає наукова

раціонально-критична дискусія. Її переваги проявляються у позачасовій та безумовній спрямованості зусиль наукового товариства на встановлення умов та способів досягнення істини, яке має стати пріоритетом під час раціональних політичних обговорень. Сучасна практика раціонально-критичних дискусій співвідноситься із практикою критики у ході обміну думками під час публічних парламентських заходів. Теоретичні засади сучасного лібералізму знаходяться у відносинах прямої детермінації критичної епістемології, оскільки саме на високому рівні фундаментальної науки затверджуються стандарти істинності будь-якого аргументу та поширюють на майбутні перспективи політичних відносин стандарти ведення наукових дискусій та впровадження у політиці ідеалу міжнародної спільноти вчених.

Політична аргументація виступає не тільки бажаним та гіпотетичним явищем політико-комунікативної сфери, але й наявним засобом реалізації правової дієздатності громадян ліберального суспільства [Див. детал.: 4].

Збільшення каналів, потоків та об'єму інформації (так званий "інформаційний вибух") в останні десятиліття кидає нові виклики демократії XXI століття, які пов'язуються із медіатизацією політики. Так, медіатизація політичної взаємодії змінює систему представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату, перетворює політику у медіа-процес, віртуалізує політичний простір тощо.

Саме тому подальших досліджень потребують механізми здійснення політичних дебатів як під час виборів, так і для вирішення реальних проблем політичного розвитку. Законодавче регулювання процесу політичних дебатів у мас-медіа – необхідний крок в умовах залежності українських мас-медіа від органів державної влади та олігархічних груп власників.

Головне в тому, що дебати, як змагання політиків створять сприятливі умови для політичного вибору громадян, а отже – стануть основою для підвищення ефективності у системі публічного управління.

Література:

1. Ганжуров Ю. Парламентський дискурс в публічних комунікаціях / Ганжуров Ю. // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 103-113.
2. Демократія: [Антологія] / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – Політичні цінності. – Вип. 1. – 1108 с.
3. Кормич Л. І. Права людини: від декларацій до гарантій / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. – 2001. – № 12. – С. 7-13.

4. Третяк О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.01 / О. А. Третяк – Д., 2004. – 16 с.
5. Ямпольский М. Физиология символического. Книга 1. Возвращение Левиафана. Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима / Ямпольский М. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 807 с.

Лужанський А. В., ВСУ

КОНСТИТУЦІЙНА ПРИРОДА ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Статья посвящена исследованию конституционных принципов доступа к правосудию в Украине, выяснению его правовой природы. Автором обосновывается тезис о том, что хоть право на доступ в суд и не закреплено на уровне Конституции Украины в буквальном смысле, однако оно является таким фактически и в контексте составного элемента права на судебную защиту гарантировано Основным Законом Украины. Отмечается необходимость закрепления упомянутого позитивного юридического права материальной конституционной нормой.

The article is devoted to research of constitutional principles of access to justice in Ukraine, to finding out of its legal nature. An author is ground a thesis that though right on access in a court is not envisaged at the level of Constitution of Ukraine interpreted literally, however it is such actually and in the context of component element of right of judicial defence it is assured by Basic Law of Ukraine. The necessity of fixing of the mentioned positive legal right by a material constitutional norm is marked.

Однією з особливостей судової влади є те, що остання реалізується єдиними та спеціально уповноваженими органами – судами, які наділені лише їм притаманними повноваженнями.

Специфіка судового захисту полягає у тому, що його ефективність є набагато вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки: захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією щодо добровільного чи в порядку адміністративного контролю усунення порушення й ліквідації його негативних наслідків та ґрунтується на презумпції належної та добросовісної поведінки правопорушника; судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту; при розгляді конкретної справи суд має право превентивного впливу у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання в подальшому

причин і умов, що сприяли порушенню прав; судові рішення, що набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом.

З огляду на таке, правосуддя займає особливе місце у системі гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів, а доступ до нього є невід'ємною складовою права на звернення до суду та необхідною передумовою його реалізації.

Різноманітні аспекти законодавчого та практичного забезпечення можливості реалізації такого права були предметом досліджень багатьох науковців та юристів-практиків, зокрема В. В. Городовенка, Ю. М. Грошевого, М. Л. Ентіна, В. М. Жуйкова, М. І. Козюбри, О. Р. Куйбиди, І. Є. Марочкіна, О. М. Овчаренко, Д. М. Притики, Н. Ю. Сакари, Т. В. Сахнової, В. М. Сидоренка, Н. В. Сібільової, О. Г. Шилю, В. І. Шишкіна, С. Г. Штогуна, В. В. Яркова та ін.

В якості невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття, можна зазначити недостатню дослідженість конституційних засад права на доступ до правосуддя в Україні.

Оскільки з'ясування конституційної природи того чи іншого права має надзвичайно важливе як теоретичне, так і практичне значення, у т. ч. й з точки зору запровадження і функціонування ефективних механізмів реалізації та захисту відповідного права, мета цього дослідження полягає у вивченні згаданих засад, виявлення їх характерних ознак.

Аналізуючи правову природу права на доступ до правосуддя, можна виокремити такі його складові:

- формально-правову, пов'язану з визнанням згаданого права і його реалізацією в межах дії позитивного права;
- змістову, яка пов'язана з нормативно-правовим закріпленням цього права та відповідних йому правових обов'язків;
- процесуальну, що регулює порядок реалізації цього права та порядок реалізації відповідних йому обов'язків.

У переважній більшості країн, у т. ч. і в Україні, право на доступ до правосуддя не знаходить безпосереднього закріплення у конституціях. Виняток з цього правила становить Конституція Республіки Молдова, якою передбачено, що будь-яка особа має право на ефективне поновлення у правах компетентними судами в разі порушення її прав, свобод і законних інтересів. Жодний закон не може обмежити доступ до правосуддя (ст. 20) [1, 196]. Децю вужчу (стосовно суб'єктного складу) гарантію містить Конституція Російської Федерації, у якій зазначено, що права потерпілих від злочинів та зловживань владою охороняються

законом. Держава забезпечує потерпілим доступ до правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди (ст. 52) [2, 309].

Попри те, що право на доступ до суду не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, на наш погляд, про нього все ж таки можна і потрібно говорити як про право гарантоване Основним Законом України, принаймні, в контексті складового елемента права на судовий захист.

Підтвердженням цієї тези може слугувати системний аналіз положень конституційних норм, якими передбачено: гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України (ч. 3 ст. 8); захист прав і свобод людини і громадянина судом, гарантування кожному права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч.ч. 1, 2 ст. 55); право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55); належність до частини національного законодавства України чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 9); що закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина не є вичерпними (ч. 1 ст. 22).

Аналізуючи закріплені у Конституції України вимоги верховенства права та правової держави, відомий український вчений М. І. Козюбра зазначає, що у її положеннях зафіксовано переважну більшість таких вимог, зокрема вимогу "неможливості відмовити у правосудді" (ч. 2 ст. 55, ч. 2 ст. 124 та ін.) [3, 6].

В юридичній літературі висловлювалася думка й про те, що право на судовий захист є конституційним правом, що існує в силу одного факту – визнання його Конституцією, водночас воно є і галузевим, бо механізм його реалізації визначається і регулюється саме процесуальним законодавством [4, 266].

Знаходячись у системі суб'єктивних конституційних прав та свобод, право на доступ до суду через його складові існує не автономно, а в системному взаємозв'язку з іншими суб'єктивними конституційними правами, які щільно взаємодіють. Зокрема, це стосується таких прав, як:

– політичні (внаслідок реалізації політичних прав громадян встановлено та діє демократичний режим, як запорука реалізації усіх конституційних прав та свобод);

– економічні (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом: відстрочки і розстрочки виконання, зміни чи встановлення способу і порядку виконання судового рішення за наявності обставин, що утруднюють таке виконання (відсутність присудженого майна в натурі, хвороба боржника або членів його сім'ї тощо (ст. 373 ЦПК України);

– соціальні (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом надання пільг по оплаті державного мита (ст. ст. 4, 5 Декрету Кабінету Міністрів України "Про державне мито"); надання безоплатної правової допомоги, яка в деяких аспектах містить елементи соціального права; обов'язкового зупинення виконавчого провадження у випадку призначення тимчасової державної допомоги (п. 16 ст. 34 Закону України "Про виконавче провадження");

– культурні (державна мова судочинства, процесуальні гарантії користуватися під час судового розгляду рідною (у даному випадку, недержавною) мовою);

– екологічні права (крізь призму положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища від 18.03.1998 р. (Орхуська конвенція));

– особисті права, свободи та обов'язки (зупинення виконавчого провадження у разі прохання боржника, який проходить строкову службу у складі Збройних Сил України чи інших передбачених законом військових формувань; перебування боржника у тривалому службовому відрядженні; знаходження боржника на лікуванні у стаціонарному лікувальному закладі; знаходження боржника або стягувача у відпустці за межами населеного пункту, де вони проживають (ст. 35 Закону України "Про виконавче провадження").

Загалом дуже часто реалізація та захист особою таких прав, як право на життя, на повагу до її гідності, на свободу та особисту недоторканність, на недоторканність житла тощо є неможливими без права на доступ до правосуддя.

Будучи належним до юридичної сфери, згадане право тісно пов'язане з іншими правами цієї групи суб'єктивних конституційних прав – на судовий захист та судове оскарження, на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, на правову допомогу, презумпцію невинуватості, не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи визначеного законом кола близьких родичів, на захист тощо.

Суб'єктивне право визначають як створену та гарантовану державою через норми об'єктивного права особливу юридичну можливість діяти, що дозволяє суб'єкту вести себе відповідним чином, вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися зазначеним соціальним благом, у випадку потреби звертатися до компетентних органів держави за захистом з метою задоволення особистих інтересів і потреб [5, 145]. Тому відповідні права потребують чіткого та недвозначного конституційного врегулювання, оскільки лише в такому випадку вони набувають базового, обов'язкового для всього законодавства, сенсу й допомагають виробити "модель" конституційного процесу, а потім створити теорію цього процесу [6, 19].

В якості висновку, можна зазначити, що право на доступ до правосуддя походить з "духу" Конституції України, не будучи зафіксованим у ній *de jure*, є таким фактично.

Хоча в сучасному праворозумінні право особи на доступ до правосуддя й стало аксіомою, разом з цим, вона, як і кожне правило, потребує нормативної зафіксованості.

На наш погляд, існує необхідність закріплення такого позитивного юридичного права матеріальною конституційною нормою, яка мала б обумовлений правовою природою конституції як основного закону установчий, а також загальнорегулятивний характер, оскільки встановлювала б передумови обов'язкового створення та відповідності конституції всіх інших правових норм, що регулюють відповідні правовідносини. Така потреба зумовлена загальним характером конституційного регулювання основних прав і свобод людини і громадянина, правами інших суб'єктів правовідносин.

Це відповідним чином поклало б на державу обов'язок забезпечити всі умови для реалізації права на доступ до правосуддя, дало б змогу чітко та недвозначно виокремити це право як основне, конституційне, таке, що підлягає конституційній регламентації та конкретизації в інших галузях права. До того ж, норми, що регулюють право доступу до правосуддя, містяться в кримінально-процесуальному, цивільному процесуальному, господарському процесуальному, адміністративному законодавстві, в інших законах та підзаконних актах.

Будучи належним до категорії основних прав, право на доступ до правосуддя об'єктивно потребує процесуальних гарантій, які формалізують та упорядковують механізм його реалізації та правового захисту. У зв'язку з цим привертає особливу увагу класифікація регламентаційних процедур щодо основних прав, запропонована німецьким

ученим К. Штерном. У ній виділяються наступні положення: основні права залежать від наявності певної організації чи дотримання певної процедури; вони впливають на процесуальне право; організація та процес слугують інструментами безпосереднього здійснення основних прав; організаційне та процесуальне регулювання є засобом, що усуває суперечності в нормах конституційного права; із положень про основні права випливають особливі вимоги до процесуального оформлення справ та участі громадян у процесі [7, 184].

На перший погляд, у ситуації, коли те чи інше право особи передбачене міжнародним договором, який є частиною національного законодавства, немає потреби у дублюванні такого права в конституції країни. Однак, на наше переконання, закріплення у такий спосіб відповідних прав надає їх суб'єктам додаткові гарантії реалізації цих прав, наприклад, з огляду на потенційну можливість держави денонсувати міжнародний договір.

Оскільки право на доступ до правосуддя є складовою інституту основних та невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, який становить основу правового статусу особи, воно мусить бути передбачене правовим актом найвищої юридичної сили та внаслідок цього автоматично отримати додатковий фундаментальний захист, зокрема передбачені ч.ч. 2, 3 ст. 22 Конституції України гарантування та неможливість скасування конституційних прав і свобод, а також недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів.

Між іншим, Європейський суд з прав людини зазначив, що "якість" внутрішніх правових норм у світлі Конвенції залежить від точності, з якою законодавство та судова практика визначають обсяг і умови здійснення владних повноважень, виключаючи небезпеку сваволі ("Функе проти Франції" від 25.02.1993 р., п. 50 [8, 792]).

Що стосується перспективи подальших розвідок у напрямі цього дослідження, пошук нових шляхів удосконалення методів та механізмів забезпечення права особи на доступ до правосуддя має надзвичайно важливе значення, тому потребує додаткового вивчення як на теоретичному рівні, так і в практичній площині.

Література:

1. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во "Право", 1996. – 544 с.
2. Комментарий к Конституции Российской Федерации / Под общ. ред. Л. В. Лазарева. 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Новая правовая культура, Проспект, 2009. – 816 с.

3. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки. Том 64. Юридичні науки. – 2007.
4. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 696 с.
5. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 1972. – 290 с.
6. Бородин В. В. Конституционный процесс: сравнительно-правовой анализ. Дис. ... д-ра юрид. наук. СПб., 2000. – 321 с.
7. Государственное право Германии: В 2 т. – Т. 2 / Ред. Б. Н. Топорин, Б. М. Лазарев, Ю. П. Урьяс. – М., 1994. – 320 с.
8. Решение "Функе (Funke) против Франции" от 25 февраля 1993 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. – Т. 1. / Редкол.: Бард К., Владыченко А. И. и др. – М.: Норма, 2001. – 856 с. – С. 792.

Афанасьєва М. В., НУ "ОЮА"

ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ ЯК ЗАКОНОДАВЧЕ ПРОЕКТУВАННЯ

Отсутствие единого научного подхода к термину "избирательная инженерия" актуализирует теоретические исследования в этой сфере. В рамках конституционно-правовой науки избирательная инженерия является малоисследованным явлением, о чем свидетельствует отсутствие монографических работ. Указанный термин используется двояко: как внедрение в практику избирательных технологий организации и проведения избирательных кампании и как законодательное проектирование правил поведения субъектов и участников избирательного процесса.

The lack of a scientific approach to the term "electoral engineering" actualizes the theoretical research in this area. In the constitutional law science "electoral engineering" is deficiently research phenomenon, as evidenced by the lack of monographic works. The term is used in two ways: as introduction in practice electoral technologies of organization electoral campaigns and as a legislative planning of participants's rules of conduct of electoral process.

Кожні вибори в Україні проходять за новим виборчим законом. При цьому внесення змін у виборче законодавство не завжди обумовлено об'єктивною необхідністю його вдосконалення. В ході розробки виборчих норм законодавець нібито проектує, програмує їх під встановлені цілі, тобто використовують виборче законодавство як засіб для отримання завданих результатів. Як правило, мотивом

цієї законодавчої діяльності є політична доцільність та суб'єктивна зацікавленість претендентів на виборні посади в отриманні певних преференцій у виборчому процесі. У зв'язку з чим вибори все частіше розглядаються як своєрідний "проектний інститут" [1], як процес, що "режисується" [2]. Тому зберігає актуальність досить гострий вислів Й. Шумпетера, про те що "при аналізі політичних процесів ми здебільшого зіштовхуємося не з справжньою, а з фабрикованою волею народу" [3], при чому "маніпуляційним інструментом політики" [4], який впливає на поведінку виборців, виступає виборче законодавство.

Якщо взяти до уваги суб'єктивну сторону процесу внесення змін до виборчого законодавства та визначити характер правостворюючого інтересу стає зрозумілим, що цей процес використовується в якості однієї з технологій організації виборчих кампаній, як засіб виборчої інженерії.

Інженерно-технологічний підхід до виборчого законодавства достатньо широко обговорюється у публіцистиці та політичній практиці, однак в юридичній літературі він не отримав комплексного наукового аналізу. Окремі аспекти організації та правового забезпечення виборчого процесу та виборчих кампаній досліджували: О. Барабаш, В. Кампо, Ю. Ключковський, М. Орзіх, М. Ставнійчук, М. Савчин та інші. Однак проблема реформування виборчого законодавства в інтересах окремих політичних суб'єктів системного наукового дослідження не отримала. Вирішення зазначеної проблеми відтворює дослідження природи, характеру впливу виборчого законодавства на поведінку суб'єктів та учасників виборчого процесу та формулювання визначення цього явища.

В межах різних соціальних прикладних наук процес модифікації виборчого законодавства з метою досягнення певного результату не отримав однозначного трактування, здебільшого до нього застосовується термін "виборча (або електоральна) інженерія", який наповнюється безліччю сенсів.

Ю. Шведа вважає, що виборча інженерія – це наука про впровадження нових елементів у виборчу систему [5], при цьому останню він розглядає у вузькому значенні як спосіб розподілу представницьких мандатів залежно від результатів голосування, тобто у його розумінні мова йде про вибір оптимального варіанту підрахунку голосів, який дозволив би збалансувати плюси та мінуси різних видів виборчої системи з урахуванням політичних реалій у державі. Не зменшуючи значення виборчої системи у процесі формування представницьких

органів публічної влади, таке розуміння виборчої інженерії звужує її зміст, безпідставно залишаючи поза увагою фактично весь процес проведення та організації виборів. Крім того, автор не визначає ані суб'єктів впровадження нових елементів, ані способу здійснення такої діяльності.

Змістовно ширше розглядає виборчу інженерію В. Бебик, на думку якого – це пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячих політичних еліт щодо завоювання та збереження влади в державі, регіоні, місті, районі і т. д. [6] Виборчий закон він розглядає як легальний спосіб використання людьми, що знаходяться при владі, своїх переваг для впливу на процес формування кадрового складу представницьких органів влади [7].

Дійсно виборча інженерія безпосередньо пов'язана з виборчим законом та виборчими процедурами, і частково можна погодитися з В. Бебиком, що суб'єктом її застосування є провладні суб'єкти, але дискусійним залишається визначений автором об'єкт впливу, а саме "процес формування кадрового складу представницьких органів". Оскільки мова йде про законодавство, слід розглядати в якості об'єкту впливу суспільні відносини суб'єктів та учасників виборчого процесу, змістом яких є взаємні права та обов'язки, які визначаються нормами виборчого права. Також слід звернути увагу на спосіб здійснення виборчої інженерії запропонований автором – "пристосування виборчих процедур", який з формальної сторони характеризується ним як легальний, тобто здійснений за встановленою законодавчою процедурою, але його змістова характеристика у визначенні відсутня. Слід проаналізувати "пристосування виборчих процедур" з точки зору легітимності їх змісту, відповідності демократичним ідеалам та допустимості у правовій державі.

М. Кіт, який уявляє виборчу інженерію як намагання політичних партій, що мають владу приймати рішення в законодавчих органах, використовувати можливості, пов'язані зі зміною правил, на підставі яких проводяться вибори, вважає безперечним висновок про те, що таке ставлення суперечить ідеям, які лежать в основі демократії [8].

Окрім відсутності єдності у визначенні поняття виборча інженерія предметом наукової дискусії є також і характеристика впливу, що здійснюється виборчим законодавством на поведінку суб'єктів та учасників виборчого процесу, наявність або відсутність у ньому ознак маніпулювання, прихованого управління.

М. Каміньський у статті "Чи є пуття для партій від маніпуляцій з виборчою системою? Положення про вибори та виборча інженерія

в Польщі (1989-1993)" [9] з посиланням на роботу В. Райкера "Мистецтво політичного маніпулювання" [10] пише, що виборчу інженерію часто розуміють як спосіб маніпуляції перемінними, що визначають принципи політичної гри, відповідно до інтересів конкретних гравців. Поряд з іншими типами маніпуляцій виборча інженерія часто приводить до серйозних політичних наслідків. Ще далі в міркуваннях із приводу присутності маніпулювання у виборчій інженерії пішли у своїй статті "Соціологічні піар-технології в політику: засіб маніпуляції або інструмент політичної дії" В. Полторак та О. Петров, які вважають, що політика – це вид соціальної діяльності, спрямованої на завоювання, утримання та використання влади, і неманіпулятивних методів і технологій тут практично не буває. За їх думкою, "можна абсолютно чесно організувати процес виборів, але попередньо, у процесі, так званої, виборчої інженерії прийняти закони, спрямовані на зміну в чийсь інтересах самої виборчої системи". У політичній сфері діяльності завжди присутні елементи прихованого управління [11].

Кардинально протилежної думки притримується В. Комаатовський, який вважає, що відсутні підстави використовувати термін маніпуляція як вид прихованого управління до виборчої інженерії, оскільки у цьому процесі нема та не може бути маніпулювання. Виборчу інженерію він трактує як цілеспрямований процес формування та вдосконалення системи народного представництва (системи організації виборів та пов'язаних з нею відносин) в публічних органах влади та місцевого самоврядування, тому за його думкою, приховане управління може розглядатися як тактика проведення виборчої кампанії але поза правовим полем, як практика електоральної інженерії в межах прикладної політології та соціальної психології [12].

Визначаючи виборчу інженерію як цілеспрямований процес, В. Комаатовський не вказує на які саме цілі вона спрямована, чи відповідають вони суспільним та державним інтересам і чи можна говорити про приховане управління у разі якщо не відповідає. Крім того не можна погодитися, що тактика проведення виборчої кампанії знаходиться поза правовим полем, оскільки навіть якщо відсутні прями законодавчі приписи щодо тих або інших виборчих технологій правове забезпечення у вигляді принципів та загальних засад проведення виборів завжди має вплив на дії суб'єктів та учасників виборчих кампаній.

Какофонія представлених визначень наочно свідчить про відсутність єдиної позиції щодо поняття "виборча інженерія" та природи цього явища, дослідження якої слід починати з виправданості

застосування технічного за своїм походженням терміну в межах юридичної науки. Як представляється, його використання обумовлено намаганням підкреслити цілеспрямованість, раціональність дій, їх спланованість на досягнення певного результату. Будь-яка інженерна діяльність, у тому числі в соціальній та політико-правовій сфері, передбачає два напрямки реалізації: проектування та впровадження, що дає підстави розглядати виборчу інженерію з одного боку як впровадження у практику виборчих технологій організації та проведення виборчих кампаній, а з іншого як законодавче проектування правил поведінки суб'єктів та учасників виборчого процесу. Ці два напрямки поєднуються спільною метою досягнення заданого результату на виборах. Розглядаючи виборчу технологію з позиції законодавчого проектування правил поведінки доцільним уявляється застосовувати більш конкретизуючи визначення – законодавча виборча інженерія, яка саме є предметом цього дослідження.

Відповідь на питання щодо наявності чи відсутності маніпулятивних ознак в природі законодавчої виборчої інженерії залежить перш за все від розуміння поняття "маніпуляція".

Найчастіше маніпуляцію розуміють як негативне явище, маючи на увазі певний вид психологічного або іншого впливу на людину, мистецьке використання якого веде до прихованого спонукання в людині намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями або визначають як програмування думок і прагнень людей, їхніх настроїв з метою забезпечення поведінки, яка необхідна суб'єктам маніпуляції. Але зміст маніпуляції не такий однозначний. С. Кара-Мурза у роботі "Маніпуляція свідомістю" вказує на неоднорідність думок, щодо цього явища одні вважають, що "... маніпуляція свідомістю... не тільки припустимий, але і кращий, "прогресивний" засіб... великий крок у розвитку людства, ...інші вважають, що свобода волі людини, яка передбачає володіння не замутненим розумом та яка дозволяє роботі відповідальний вибір (навіть помилковий) – велика цінність" [13].

Обґрунтованим уявляється розуміння маніпуляція як виду прихованого впливу (не обов'язково негативного) з метою управління поведінкою людини. При цьому позитивна чи негативна окраска маніпуляції має визначатися на підставі оцінки її цілей та отриманих результатів.

Стосовно законодавчої виборчої інженерії маніпулятивний характер виникає тоді, коли вона здійснюється шляхом прихованого законодавчого обмеження прав суб'єктів та учасників виборчого процесу з метою цілеспрямованого, нелегітимного, всупереч їх інтересам

впливу на їх поведінку для досягнення завданого політичного результату. У разі, коли цілі такої діяльності є правовими та легітимними, а законодавче обмеження виборчих прав, яке при цьому відбувається, є необхідними у демократичному суспільстві, то така діяльність ознак маніпуляції не містить.

Проектуючи правила поведінки суб'єктів та учасників виборчого процесу законодавча виборча інженерія володіє потенціями впливати на реалізацію активного та пасивного виборчого права та як слід на результат виборів, у зв'язку з чим важливим завданням державних інституцій є завчасне виявлення та недопущення реалізації проявів маніпулювання у такій нормотворчій діяльності.

Література:

1. Михайленко В. С. Политические технологии // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Вип. 6-7. – С. 377.
2. Кононов М. М. Особенности современных информационно-политических технологий и их классификация // Социально-гуманитарное знание. – 2008. – № 3. – С. 321.
3. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М., 1998. – С. 347.
4. Сарторі Джованні. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідж. структур, мотивів і результатів. – К.: АртЕк, 2001. – С. IX.
5. Скрытые риски открытых списков. Информационное агентство "Минпром" [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://minprom.ua/page3/news14338.html>
6. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч. -метод. посіб. – К.: МАУП, 2001. – С. 68.
7. Столичные Новости. – № 37. – 09-15 октября 2001 [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/N185/index.html>.
8. Кот М. Учатся ли политические партии? Оценка эффективности политической игры польских партий в процессе принятия избирательного закона в 2001 году. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 115.
9. Каминский М. Есть ли прок для партий от манипуляций с избирательной системой? Положение о выборах и избирательная инженерия в Польше (1989-1993) // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 105-106.
10. Див.: Riker W. The Art of Political Manipulation. – New Haven. – 1986.
11. Центр соціологічних і політичних досліджень та технологій "СОЦІОПОЛІС" [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spr.org.ua/arbejder.htm>.
12. Коматовский В. Н. Избирательная инженерия [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vladizbirkom.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=650&Itemid=161&month=7&year=2010
13. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М., 2000. – С. 7.

Стефанов С. О., Глуханчук О. В., Катаєва Е. В.
Одеський окружний адміністративний суд

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ВИДВОРЕННЯ ТА РОЗМІЩЕННЯ У ПУНКТИ ТИМЧАСОВОГО ПЕРЕБУВАННЯ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

В статті розглядаються питання судового виробництва по справах про адміністративне видворення та розміщення в пунктах тимчасового перебування осіб без громадянства та іноземців. Розглянуті особливості сучасного законодавства України та характерні риси практики адміністративного судопроизводства в даній сфері. Предложено внесення змін до діючого законодавства.

In the article questions of court proceeding in matters about the administrative turning out and placing in the points of sojourn of persons without citizenship and foreigners are examined. The features of modern legislation of Ukraine and characteristics of practice of the administrative rule-making in this sphere are considered. Making alteration in a current legislation is offered.

Сучасний етап державотворення знаменується здійсненням в Україні перетворень в правовій та соціально-економічній сферах. Це вимагає подальшого зміцнення в державі законності та правопорядку, забезпечення безпеки особи, належного захисту та охорони конституційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. У світлі цих перетворень особливої значимості набуває захист гарантованих законодавством України прав, свобод та інтересів іноземців та осіб без громадянства [1] взагалі та особливо при застосуванні до них заходів адміністративного, кримінального, цивільного чи іншого заходу правового примусу.

Деякі питання правових і організаційних основ діяльності компетентних органів у цій сфері досліджувалися у наукових працях західних вчених-дослідників даної проблематики Г. Вербунга, Г. Венден-Дідьє, Д. Коста-Ласку, Т. Хаммара та ін., російських вчених О. Арбузкіна, М. Богуславського, О. Воробйової, Ж. Зайончковської, В. Іонцева, І. Карданова, А. Михайлова, В. Моїсеєнка, Г. Морозової, Б. Хорева, та ін., а також цілої низки вітчизняних авторів: О. М. Бандурки [2], О. О. Бандурки, Д. Голобородько [3], Є. Додін [4], А. Т. Комзюка, В. Палько, М. Черкеса, С. Шатрава, В. Шкарупи та ін.

Слід зазначити, що дослідження проблемних сторін адміністративного видворення вченими у галузі адміністративного права та процесу більшою мірою присвячені загальним питанням адміністративно-правового регулювання статусу іноземців на території України та міграційним процесам (С. Константінов [5], В. Олефір [6]) або протидії нелегальній міграції (А. Мозоль [7], Т. Мінка [8]). Інші дослідники, звертаючись до окремих аспектів організаційно-правового регулювання міграційних процесів (І. Гарна, С. Чехович), того ж часу, не охоплюють усього спектру важливих проблем у сфері заходів адміністративно-правового примусу, які застосовуються безпосередньо до іноземців та осіб без громадянства.

Принципові положення щодо адміністративної деліктоздатності іноземців встановлено Конституцією України. Саме вона поширює на іноземців, що на законних підставах перебувають в Україні, обов'язки по дотриманню законодавства України, у випадку порушення якого до останніх можуть бути застосовані заходи адміністративного примусу.

Серед заходів адміністративно-правового примусу, що застосовується безпосередньо до іноземців та осіб без громадянства, особливе місце займає адміністративне видворення та поміщення іноземців та осіб без громадянства у пункті тимчасового перебування.

Можливість застосування цього заходу примусу передбачена чинним законодавством України, тобто Законами України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" [9], "Про біженців" [10], Постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. N 1074 "Про Правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію" [11], Постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 1999 р. N 227 "Про запровадження нового порядку оформлення візових документів для в'їзду в Україну" [12], Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. N 1110 "Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні" [13], Указом Президента України "Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією" [14], Наказом МВС України № 390 від 16.10.2007 р. [15], Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кодексом адміністративного судочинства України [16], угодою між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб, яка була ратифікована Законом України від 15.01.2008р. [17]

Згідно ст. 24 КУпАП, з переліку адміністративних стягнень до іноземців застосовуються лише штраф, виправні роботи та адміністративний арешт. У частині 3 вказаної статті також сказано, що законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців та осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, що грубо порушують правопорядок. Адміністративне видворення може бути застосоване лише після виконання адміністративного стягнення. Тобто, виходячи зі змісту закону, за правопорушення, які вчинили іноземці, адміністративне видворення повинне використовуватися як додаткове адміністративне стягнення. Із аналізу зазначеної норми вбачається, що видворенню іноземця чи особи без громадянства передують дві обставини: 1) прийняття рішення відповідним компетентним органом про видворення за межі України; 2) ухилення від виїзду після прийняття рішення про видворення або наявність обґрунтованих підстав вважати, що такі особи будуть ухилятися від виїзду.

Незважаючи на існування правових норм, що встановлюють підстави та порядок застосування адміністративного видворення іноземців, осіб без громадянства, а також їх поміщення у пункті тимчасового перебування, у цій сфері правозастосовчої діяльності існує велика кількість суттєвих недоліків та проблем, які в кінцевому рахунку позначаються на загальному рівні захищеності прав іноземців та осіб без громадянства. При цьому такі стан законодавчого врегулювання цього кола питань негативно впливає на правозастосовчу практику. Підтвердженням цього є дуже велика кількість справ розглянутих адміністративними судами України різних інстанцій, тобто це твердження стосується категорії справ у рамках яких розглядаються вигоди про видворення та примусове поміщення у пункті тимчасового перебування іноземців і осіб без громадянства.

Як що ми звернемося до офіційної статистики, наприклад по Одеському регіону, то ми побачимо, що

	<i>Звернень до ДКУ</i>	<i>Розглянуто судом</i>	<i>Відмовлено ДКУ</i>
2008 р.	410	245	100 %
2009 р.	325	210	100 %
до 01.10.2010 р.	200	135	100 %

при цьому тільки за 2009 рік адміністративними судами України розглянуто 2002 справи про видворення за межі України іноземців

і осіб без громадянства що порушують українське законодавство яке регулює їх правомірне знаходження на території України, при цьому 1274 справи розглянути із застосуванням примусового поміщення у пункті тимчасового перебування іноземців і осіб без громадянства [18].

Такий стан речей характеризується тим, що навіть у тих випадках, коли судами розглядаються справи про видворення та розміщення у пункті тимчасового перебування іноземців і осіб без громадянства, їх вирішення найчастіше провадиться в межах приписів чинного законодавства, яке на сьогодні не відповідає належною мірою вимогам реформування українського адміністративного законодавства, його гармонізації зі стандартами міжнародного права та європейського законодавства, крім цього в юридичній літературі з цього питання відсутні обґрунтовані комплексні наукові роботи, а існуючий невеликий теоретичний матеріал розкиданий по різних наукових джерелах та суперечливий за змістом.

Викладене зумовлює в цілому актуальність розгляду питань пов'язаних із особливостями провадження у справах про адміністративне видворення та розміщення у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства. Тому ми вважаємо необхідним звернути увагу на деякі особливості провадження у адміністративних справах предметом спору у яких є видворенням за межі України осіб без громадянства, іноземців, а також їх примусове поміщення у пункті тимчасового перебування

Після проведення аналізу зазначених у цей публікації нормативно-правових актів, ознайомлення із судовою практикою та обговорення даного аспекту із суддями, необхідно констатувати факт наявності неоднакового підходу до його застосування у питаннях:

- строків розгляду цієї категорії справ;
- можливості адміністративним судів застосовувати до іноземців та осіб без громадянства примусове поміщення у пунктах перебування у вигляді їх затримання;
- формулювання та викладення рішення в адміністративній справі.

У главі 6 Кодексу адміністративного судочинства України "Особливості провадження по окремим категоріям адміністративних справ" [19] (далей КАС України) не відображені особливості категорії справ на яких ми зараз зупиняємось. У зв'язку з чим можливо стверджувати, що ця категорія справ розглядається за загальними правилами КАС України, тобто строки, підготовче провадження, розгляд справи,

постановлення рішення. Але конкретні ситуації, наприклад, коли органи внутрішніх справ або органи охорони державного кордону затримують іноземця, особу без громадянства у якій відсутні документи посвідчуючи особистість після закінчення терміну їх утримання під вартою та звернення із позовом до суду, залишають адміністративним судам, суддям багато питань які ще не знайшли свого вирішення у правозастосовчій практиці.

Перше: після законного затримання іноземця або особи без громадянства уповноваженому на це органу необхідно встановити його особистість та прийняти рішення про його видворення;

Друге: як що особистість не встановлена в термін передбачені ст. 106 Кримінально-процесуального кодексу України [21] (далей КПК України), які дозволяє утримання під вартою іноземця або особу без громадянства, органи, які затримали його, за порушення українського законодавства, повинні звернутися до адміністративного суду з позовною заявою про примусове видворення та примусове поміщення у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства. При цьому звернення до суду та розгляд цей справи необхідно здійснити у такі строки, щоб не порушити права, свободи та інтереси затриманої за порушення українського законодавства особи.

Третє: звертаючись до суду на законних підставах органи внутрішніх справ, органи охорони державного кордону, Служба безпеки України, з урахуванням того, що особистість не встановлено, повинні вимогами видворення за межі України та направлення у пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства для проведення організаційних і практичних заходів щодо їх адміністративного видворення.

Четверте: з урахуванням того, що вже органами внутрішніх справ, органами охорони державного кордону, Службою безпеки України, після затримання були проведені відповідні дії, що до встановлення особистості затриманої особи, та наявні передбачені ст. 32 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" повний пакет документів, які додані до позовної заяви, суду необхідно розглянути цю справу з урахуванням того, що затримана особа знаходиться під вартою та рішення адміністративного суду може вплинути на його права та свободи.

П'яте: для запобігання порушення прав, свобод та інтересів затриманої особи, за вимогою позивача, українським процесуальним законодавством не заборонено застосування скорочених строків

розгляду даної категорії справ, як це передбачено частиною 3 ст. 110 КАС України. При цьому правомірне їх застосування у цьому випадку сприяє притягненню іноземця, особи без громадянства, які вчинили адміністративні або інші правопорушення, до відповідальності.

Шосте: Частина 5 статті 32 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" чітко вказує, що **затримання і примусове видворення** з України іноземця або особи без громадянства можуть здійснити органи внутрішніх справ чи органи охорони державного кордону тільки на підставі постанови адміністративного суду. У зв'язку з чим, необхідно звернути увагу на те, як що примусове видворення іноземців, осіб без громадянства за межі України, передбачено ст. 162 КАС України "Повноваження суду при вирішенні справі", то затримання – як рішення спеціалізованого адміністративного суду не існує, хоча на цей час такого роду рішення приймаються судами України (наприклад, Роменський міськрайоний суд Сумської області справа № 2-а-3303/2009 від 27 травня 2009 року).

Враховуючи положення діючого українського законодавства, проаналізувавши погляди вчених [21] та практикою стосовно затримання слід звернути увагу на суть поняття затримання, та зробити висновок, що затримання має двоїну природу та повинно розглядатися або як міра адміністративного примусу, що застосовуються для проведення організаційних і практичних заходів щодо адміністративного видворення, або як слідча дія, що проводиться для отримання доказів під час захоплення злочинця на місці злочину, та є комплексом тактичних прийомів й оперативно-розшукових заходів, яке визначено в ст. 106 КПК України, та є короточасним позбавленням волі особи підозрюваного у здійсненні злочину без постанови суду.

Тому ми вважаємо, що у співвідношенні норм адміністративно-процесуального та кримінально-процесуального законодавства України необхідно відмітити, що судам приймаючи рішення про видворення та примусове поміщення у пункт тимчасового утримання слід все ж таки визначати, що іноземці або особи без громадянства примусове поміщуються у пункти тимчасового перебування не в розумінні затримання, згідно КПК України, бо у нього другі правові наслідки.

Так у Типовому положенні про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні вказано, по-перше, що вони не належать до сфери управління МВС; по-друге, те що у разі коли з об'єктивних причин про-

тягом установленого строку адміністративне видворення здійснити не вдалося, то іноземці вибувають з пункту перебування до визначеного місця тимчасового проживання та їм видається документ, що засвідчує факт перебування у такому пункті; втретє, пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства в порівнянні з місцями тимчасового утримання під вартою затриманих осіб є протилежністю у порівнянні умов та порядку їх утримання ніж ти які існують у системі, наприклад, ОВС. Іноземці у пункті перебування можуть мати при собі гроші, надсилати листи, отримувати посилки, відправляти релігійні обряди, постійно знаходитися в межах пункту перебування, залишати територію цього пункту з дозволу адміністрації, проживати у відведеному їм місці, користуються правом вільного пересування в межах пункту перебування, а за наявності письмового дозволу адміністрації можуть пересуватися без нагляду поза межами пункту, але в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. У пункті перебування чоловіки утримуються окремо від жінок, матері із своїми дітьми. Сім'ї поселяються в окремі житлові приміщення.

Крім цього, слід відмітити значення юридичної сили та правильного застосування нормативно-правових актів які використовуються при розгляди даної категорії справ. Необхідно зауважити, що підставою для примусового поміщення у пункт тимчасового перебування іноземців чи осіб без громадянства згідно Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" від 4 лютого 1994 році є постанова суду, тому положення Постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. N 1110 "Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні" є по своїй юридичній силі підзаконними та на цей час такими, що вимагають коригування.

Сьоме: постановляючи рішення суд зобов'язав чітко з урахуванням приписів Кодексу адміністративного судочинства України, не перевищуючи повноважень суду сформулювати його резолютивну частину. Зокрема примусово видворяючи іноземця чи особу без громадянства за межі України суд повинен відмовити або задовольнити вимогу про поміщення іноземця чи особу без громадянства шляхом направлення її у пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства для проведення організаційних і практичних заходів щодо їх адміністративного видворення строком до 6 місяців.

Нааявність на сьогоднішній день постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 25 червня 2009 року [22], узагальнення практики застосування адміністративних судами законодавства щодо примусового видворення іноземця чи особи без громадянства зроблено Вищим адміністративним судом України. Листи ВАСУ свідчать про те, що запропоноване зараз до розгляду демонструє необхідність комплексного підходу до питань видворення за межі України осіб без громадянства та іноземців, а також їх примусове поміщення у пункті тимчасового перебування, необхідність особливої уваги проблемам визначення місця адміністративного видворення в системі заходів правового примусу в Україні, аналізу передбачених чинним законодавством підстав видворення та їх змісту, а також правової оцінки фактичного затримання та примусового поміщення у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства у законодавчому порядку.

Тому, враховуючи актуальність розглянутих аспектів провадження у справах про адміністративне видворення та розміщення у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства слід констатувати необхідність внесення змін та доповнень до Постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1110 "Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні" та в Положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні", затверджене Наказ МВС України № 390 від 16.10.2007р. Речення частини 3 Постанови Кабінету Міністрів України, та відповідно Положення п.п. 3.1.3 необхідно викласти доповнив його таким чином **"Поміщення іноземців до пункту перебування здійснюється за направленням МВС, Адміністрації Держприкордонслужби чи СБУ або їх територіальних органів в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі, або постанови адміністративного суду"**. Також заслугове внесення доповнень Кодекс адміністративного судочинства України у Розділ III главу 6 "Особливості провадження по окремих категоріям адміністративних справ", де необхідно сформулювати статтю 184 "Особливості провадження у справах про адміністративне видворення іноземців та осіб без громадянства". Крім цього, ми вважаємо доцільно доповнити частину 1 статті 122 Кодексу адміністративного судочинства України наступним положенням: **"Справа про адміністративне видворення та розміщення у пункті тимчасового перебування**

іноземців та осіб без громадянства може бути розглянута і вирішена, з урахуванням строків їх затримання, протягом одного дня з дня відкриття провадження".

Розгляд справ даної категорії, повинен здійснюватися з дотриманням принципів адміністративного судочинства, серед яких одним із провідних є принцип верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість держави. З метою правильного і однакового застосування законодавства при вирішенні цих справ вважаємо доцільно звернення уваги законодавчого органа шляхом об'єднання та використання можливостей науковців та практиків шляхом проведення громадських слухань та аналізу судової практики.

Література:

1. Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні: зб. документів. – К.: УВКБ ООН, – 2001. – С. 161 – 185.
2. Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Х., 1994. – С. 10.
3. Голобородько Д. Б. Удосконалення законодавства щодо контролю за своєчасним залишенням території України іноземними громадянами, щодо яких прийнято рішення про видворення. – Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ. – 2009, № 4, – С. 113-119.
4. Додін Є. Є. Видворення іноземного місіонера за межі України // Митна справа. – 2010, – № 2 (68). – С. 31-38.
5. Константинов С. Ф. Іноземці як спеціальні суб'єкти адміністративної відповідальності // Вісник НАВСУ; Константинов С. Ф. Запровадження норм міжнародного законодавства у правову систему України щодо протидії маргіналізації іноземців // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 193 – 203.
6. Олефір В. І. Адміністративно-правове регулювання протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми: Монографія. – К.: Друкарня МВС України. 2004. – 308 с
7. Мозоль А. П. Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: Автореф. дис. // <http://www.inter.criminology.org.ua>.
8. Минка Т. Видворення іноземних громадян як міра відповідальності за порушення порядку перебування в Україні // Право України. – 2001. – № 9. – С. 70 – 72.
9. Закон України від 4.02.1994р. № 3929-ХІІ "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
10. Закон України від 21.06.2001р. № 2557-ІІІ Про біженців // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – N 47. – Ст. 250.

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. N 1074 "Про Правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію" // [%EF](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1074'95)
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 лютого 1999 р. N 227 "Про запровадження нового порядку оформлення візових документів для в'їзду в Україну // Урядовий кур'єр 1999, N41-42 від 04.03.1999.
13. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. N 1110 "Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні". // <http://ddgirfo.org.ua/postanova'punct'perebuvannya'ua.htm>
14. Указ Президента України Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією // Офіційний вісник України. – 2002. – 25 січня. – № 2.
15. Наказ МВС України № 390 від 16.10.2007р. "Про затвердження Положення Пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні".
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К., НОРМА, 2008. – 230с.
17. Законом України від 15.01.2008р. N 116-VI "Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб".
18. Довідка про вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства щодо примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України.
19. Кодексу адміністративного судочинства України. – К., вид-во "ФЕНІКС", – 80 с.
20. Кримінально-процесуального кодексу України. Науково-практичний коментар – К., Юстініан, 2008. – 480с.
21. Ківалов С. В., Біла Л. Р. Адміністративне право України: Навчально-методичний посібник. – Одеса, 2001. – С. 41; Палько В. І. Адміністративно-правове регулювання видворення за межі України іноземців та осіб без громадянства. – Х., 2005; Константінюк С. Ф. Адміністративно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення. – К., 2002. – 195 с.
22. Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України від 25 червня 2009 року "Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця, видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні" // <http://leschishin.org/judgments/j018.php>

МОДЕЛЬ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

В статті изложены результаты исследования особенностей создания и функционирования органов административной юстиции в Украине и мире на примере стран Западной Европы романо-германской правовой семьи. Проанализирована система указанных органов и их функции.

The article presents the results of the features of creation and functioning of the bodies of administrative justice in Ukraine and in the World (on the example of Romano-Germanic legal family in the countries of Western Europe). It is analyzed the system of given bodies and their functions.

В умовах становлення системи адміністративної юстиції в Україні доцільним є вивчення закордонного досвіду. Найбільший інтерес для України викликають системи адміністративної юстиції романо-германської правової родини, оскільки саме принципи в зазначеній сфері країн, що входять до цих правових родин, були певним чином запозичені нашою країною для формування власної адміністративної юстиції.

Мета дослідження – з'ясувати особливості системи адміністративної юстиції в Україні та світі, зокрема на прикладі краї Західної Європи романо-германської правової сім'ї. У зв'язку з цим вирішено такі завдання: 1) досліджено систему української адміністративної юстиції; 2) вивчено моделі адміністративного судочинства Болгарії, Німеччини, Франції.

У Конституції України закладена теорія суверенітету народу як правової доктрини прав, пріоритету прав і свобод людини та громадянина, а також верховенство народу як джерела публічної влади. Тобто сучасна модель української демократії, яка закріплена у Конституції – Основному закону держави [1], ґрунтується на ідеї народного суверенітету, який забезпечує повновладдя народу і верховенство народу. При цьому держава жодним чином не вправі обмежити народний суверенітет, бути вище та сильніше за нього, оскільки за своєю природною суттю державна ("публічна") влада є похідною від влади народу.

Таким чином, саме в Конституції України втілено принцип залежності публічної влади від громадян, народу, а не навпаки, так як саме воля останніх покладена в основу державності.

Однак в умовах реалій може існувати певна загроза з боку публічної влади для демократичних інститутів, розвитку свобод на прав людини і громадянина, так як зазначена влада без належного контролю буде мати можливість встановити позаправовий режим, змушуючи суспільство його дотримуватися. Саме тому захист прав і законних інтересів учасників публічно-правових відносин є невід'ємною складовою системи демократичної та прозорої діяльності суб'єктів владних повноважень.

Забезпечення гарантій суб'єктивних прав громадян у відносинах з державними органами є обов'язком правової держави, що обумовило створення в Україні адміністративної юстиції, яка покликана, з одного боку, захищати права та інтереси осіб, з іншого – за допомогою сталої судової практики забезпечити законність діяльності таких органів, і, таким чином, сприяти зміцненню правопорядку в державі.

Важливою подією в українській державі, в законодавчій її сфері, стало прийняття у 2005 році Кодексу адміністративного судочинства України [2], який встановив дієву можливість здійснення правового контролю управлінської діяльності, що, в свою чергу, забезпечило реалізацію прав окремих громадян по відношенню до органів державної влади шляхом оскарження їх неправомірних рішень, дій чи бездіяльності. Тобто із прийняттям КАСУ відбулося істотне наближення до втілення в життя положень статті 55 Основного Закону.

Адміністративне судочинство – це важлива складова у гарантуванні забезпечення прав і свобод громадянина, законних інтересів юридичних осіб, які у сукупності сприяють зміцненню економічного, соціального, політичного і юридичного "добробуту", що є основою забезпечення суверенітету народу, верховенства його потреб і законних інтересів. Відповідно до положень КАС України та Закону України "Про судоустрій і статус суддів" [3] запроваджено систему адміністративних судів, яка складається із місцевих адміністративних судів (місцеві загальні суди та окружні адміністративні суди), апеляційних адміністративних судів, Вищого адміністративного суду України, як суду касаційної інстанції, та Верховного Суду України, як найвищого судового органу в системі судоустрою.

До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які нормативно-правові акти чи правові акти індивідуальної дії суб'єктів владних повноважень з мотивів їх незаконності або невідповідності правовому акту вищої юридичної сили, крім випадків, коли щодо таких актів Конституцією України чи законами України встановлено інший порядок судового оскарження. У той же час законодавець

заборонив відмовляти особі у доступі до правосуддя та неможливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, що регулює спірні відносини.

Українська модель конституційно-правового захисту особи є здобутком як вітчизняної науки, так і світової практики адміністративної юстиції. Звичайно, система адміністративних судів, сама концепція судового захисту прав громадян і організацій від свавілля адміністрації залежать від характеру системи права кожної окремої країни. Але безперечно об'єднуючим фактором є належність до однієї правової родини, яка спричиняє спільність поглядів на завдання, принципи і механізми адміністративної юстиції у країнах всередині цієї правової родини. У Західній Європі існує багато моделей адміністративної процедури щодо судового контролю за діяльністю органів державного управління, які відповідають правовим системам та історії цих країн, певним поглядам теоретиків права [4].

Досить схожою для України є система адміністративної юстиції Болгарії, яка належить до романо-германської правової сім'ї. В соціалістичний період ідея про встановлення судового контролю за законністю адміністративних актів будь-яких органів в Болгарії була відхилена. Однак у подальшому, відповідно до прийнятої 12.07.1991 року Конституції Болгарії [5] та Закону "Про судову систему" 1994 року, була передбачена можливість оскарження рішень державних органів в адміністративному порядку. Взагалі, в систему судових органів республіки Болгарія входять: Верховний касаційний суд, який здійснює верховний судовий нагляд за точним і однаковим застосуванням законів всіма судами; Верховний адміністративний суд, що здійснює зазначений вище нагляд в адміністративному правозастосуванні; апеляційні; окружні; військові та районні суди. Також, Верховний адміністративний суд виносить рішення щодо спорів по законність актів Ради міністрів, міністрів та ін. При цьому рішення Верховного адміністративного суду можуть бути оскаржені у Верховний касаційний суд. Крім того, Верховний адміністративний суд є інстанцією, яка здійснює тлумачення законів, які є обов'язковими для всіх гілок влади.

Слід відзначити, що хоча законодавством Болгарії і передбачена можливість оскарження рішень державних органів в адміністративному порядку, проте у деяких випадках, визначених у нормативно-правових актах, рішення адміністративного органу по скарзі є остаточним. Наприклад, рішення Центрального управління національної служби

зайнятості щодо відмови надати іноземцю дозвіл на працевлаштування в Болгарії не може бути оскаржене до суду [6]. Зазначене значно звужує функції контролю з боку адміністративної юстиції за діяльністю органів влади, що не сприяє укріпленню та належному розвитку демократії в країні.

Модель судоустрою в Німеччині характеризується тим, що чинне законодавство виокремлює спори між приватними особами, що відносяться до системи загальних судів, та спори між приватними особами і органами влади, що належать до компетенції адміністративних судів. При цьому останні утворюються шляхом їх спеціалізації та формують струнку систему органів, очолювану Вищим адміністративним судом. Так, система адміністративних судів Німеччини має три інстанції: суди першої інстанції, вищі адміністративні суди на рівні земель і Федеральний адміністративний суд з місцезнаходженням у м. Берлін. В той же час, в окремих випадках, встановлених законом, суди другої і вищої інстанції можуть виступати як суди першої інстанції. Крім того, на підставі спеціальних нормативних актів і відповідно до прийнятих для них процесуальних правил, у Німеччині діють соціальні, фінансові і дисциплінарні суди, як спеціальні адміністративні.

Рішення адміністративного суду першої інстанції може бути оскаржене у вищому суді землі, а його рішення, в свою чергу, – у касаційному провадженні в Федеральному адміністративному суді. Однак таке провадження може бути розпочато лише якщо його допускає вищий земельний суд або мали місце серйозні процесуальні порушення. У зазначених у законі випадках можливе звернення до Федерального суду, минаючи вищий суд землі, який приймає до розгляду справи у разі, коли йде мова про порушення норм федерального права. Якщо оскаржується правильність застосування права землі, Вищий адміністративний суд приймає остаточне рішення [7]. Таким чином, система адміністративних судів Німеччини є багатоланковою та досить складною, що, на наш погляд, певною мірою ускладнює доступність громадян до правосуддя, оперативного та дієвого захисту судом порушених прав і свобод.

Французька система адміністративної юстиції, яка за своєю природою є класичною, характеризується наявністю спеціальних судових органів, що займаються розглядом і розв'язанням лише спорів за позовами громадян до органів управління. Метою французької адміністративної юстиції є регулювання конфліктів між громадянами і органами державного управління або між

самими органами і установами, а також прийняття рішень, що ґрунтуються на нормах адміністративного права [8].

В основі французької моделі адміністративної юстиції, як і в української, лежить принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову, які не повинні втручатися у справи один одного. У Франції діє триланкова система адміністративної юстиції: низові суди (регіональні і спеціальні), апеляційні суди, які виключно розглядають скарги на рішення низових судів, та Державна рада, яка є Вищим адміністративним судом та одночасно діє як головний консультативний орган уряду країни. За загальним правилом Державна рада є судом касаційної інстанції по рішенням, винесеним спеціалізованими судами адміністративної юстиції. Однак у деяких випадках, визначених законом, Державна рада розглядає спори як суд першої і останньої інстанції, має апеляційні повноваження та приймає до провадження найбільш важливі справи. Крім того, у разі, коли закон визнає можливість конфлікту юрисдикцій, тобто коли визначення підвідомчості спору між загальним судом та судом адміністративної юстиції є утрудненим, зазначений конфлікт вирішує спеціальний орган – Трибунал по конфліктах.

Таким чином, проаналізувавши системи адміністративних юстицій деяких європейських країн, можна із впевненістю відзначити, що українська модель ввібрала в себе самі позитивні досягнення світової практики адміністративної юстиції. Результатом багаторічної творчої діяльності колективу суддів, вчених-юристів, адвокатів, які були членами групи Кабінету Міністрів України з розробки першого Адміністративно-процесуального кодексу України, став остаточно підготовлений проект закону, який було внесено народними депутатами України на розгляд Верховної Ради України, за підсумками якого 6 липня 2005 року його прийнято як Кодекс адміністративного судочинства України. Сучасні наукові уявлення про адміністративне судочинство відрізняються від традиційних концепцій адміністративної юстиції, яка становить фундамент юридичної ваги у структурі адміністративного процесу. На відміну від позиції російських вчених, які досліджують проблеми адміністративної юстиції (Ю. М. Старілов та інші), ми розрізняємо вказані категорії, оскільки головний смисл і завдання адміністративного судочинства є забезпечення дотримання принципу верховенства права у відносинах між публічними органами державної влади та місцевого самоврядування з людиною і громадянином, при цьому врахування міжнародних зобов'язань України та практики Європейського суду з прав людини. Нормативні положення

Конституції України про здійснення судової влади за допомогою адміністративного судочинства є конституційно-правовим базисом, на основі якого сформовано адміністративну юстицію в Україні як організаційно-правової форми здійснення права на судовий захист незалежним і неупередженим судом.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, відмітимо, що адміністративне судочинство можна визначити як систему принципів та адміністративно-процесуальних норм, які зумовлюють і регламентують порядок розгляду судом справ щодо публічно-правових спорів, які виникають у сфері адміністративно-правових відносин між суб'єктами права (фізичні та юридичні особи) у сфері здійснення владних управлінських функцій. З цього випливає, що сучасне адміністративне судочинство стало важливою формою захисту публічних прав та свобод людини і громадянина, а також законних інтересів публічних осіб. Таким чином, законодавець з прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України відкрив шлях становленню нового процесуального судочинства у сфері судового контролю за публічним управлінням, втілюючи в життя пріоритет конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, що є безумовною ознакою правової та демократичної держави.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 року № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 37. – Ст. 446.
3. Закон України "Про судоустрій і статус суддів" від 07.07.2010 року № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.
4. Ківалов С. В. Адміністративне процесуальне (судове) право України / Ківалов С. В., Біла Л. Р., Додін Є. В. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 286.
5. Конституция Республики Болгария: Перевод Г. В. Игнатенко // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 83-98
6. Козырин А. Н. Административное право зарубежных стран / А. Н. Козырин. – М.: СПАРК, 1996. – 229 с.
7. Шишкін В. Організація і повноваження адміністративного суду Німеччини / В. Шишкін // Право України. – 1995. – № 11. – С. 60.
8. Брэбан Г. Французское административное право: Перевод Д. Васильева, В. Карповича / Г. Брэбан. – М.: Прогресс, 1988. – С. 365.

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА ЯК РІЗНОВИД ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

Стаття посвячена проблемам правової природи административной реформи, ее основным компонентам и направлениям, рассматривает особенности административно-территориального устройства государства. Одновременно указано на основные недостатки осуществления административной реформы и предложены пути их преодоления правовыми методами.

The article is devoted to the problem of administrative reform legalities, its main components and directions. The author analyzes the administrative territorial state system and gives some propositions to some administrative reform defects avoiding.

Нинішній стан України часто характеризується як процес широко-масштабних реформ. Проте впродовж останніх років у суспільному та правовому розвитку України намітився розрив між задекларованим, офіційно визнаним курсом на побудову демократичної правової соціальної держави і реалізацію намічених державою реформ. Тому дана проблема є актуальною і як, видно, реалізація адміністративної реформи в сучасній Україні, стає питанням особливої ваги. Сьогодні комплекс цих наукових і практичних проблем публічно-правової дійсності є предметом дослідження науки адміністративного права, необхідним елементом розвитку адміністративно-правової науки в Україні.

Серед сучасних науковців, які досліджували окремі аспекти даної проблеми, доцільно виокремити праці В. Б. Авер'янова, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, В. В. Костецького, С. В. Ківалова, В. М. Кампо, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, М. О. Пухтинського, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, розробки політиків і державних діячів, зокрема, Р. П. Безсмертного. Нормативну основу дослідження складають також положення Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України в частині, що стосується організації та проведення адміністративної реформи в Україні.

Автор ставить перед собою завдання з'ясувати сутність особливостей національної моделі адміністративної реформи, визначення основних закономірностей і особливостей розвитку цієї моделі, а також перспективи трансформації її в сучасних умовах.

Здійснення адміністративної реформи в Україні тривалий час характеризувалося і подекуди характеризується певною вимушеністю та пристосовництвом. Йдеться про об'єктивний процес пристосування системи державного управління до потреб сучасних суспільних процесів, які призводять до традиційних адміністративно-бюрократичних настанов і цінностей. Тому Україні необхідно багато ще зробити щодо вирішення проблем адміністративного та правового забезпечення децентралізації, що може стати основою для якісного перетворення місцевої публічної влади в ефективну ланку управління суспільством. Перш за все до них необхідно віднести нечітку та неефективне функціонування всієї системи місцевого самоврядування та органів місцевої виконавчої влади, що викликає необхідність його системного вдосконалення. Існують проблеми правового розподілу повноважень, особливо щодо бюджетного процесу, недосконалість адміністративно-правового закріплення функцій органів місцевої публічної влади разом із відсутністю належного забезпечення матеріальної і фінансової бази, а також відсутністю чіткої системи контролю і нагляду за функціонуванням органів місцевого самоврядування.

Необхідно відмітити, що науковці і юристи-практики фактично одноставно визнають необхідність реалізації повноцінної та демократичної адміністративної реформи, проте сама її природа, внутрішня сутність реформаторського процесу в адміністративній сфері, та в більшості випадків залишається поза увагою, що унеможливило комплексний підхід до розв'язання ряду пов'язаних із цим проблемних аспектів і є основною перешкодою для систематичного дослідження відповідних явищ.

У зв'язку з цим, сьогодні багато обговорюються питання, особливо серед політиків, про необхідність нового адміністративного поділу держави. На нашу думку, не можна вважати конструктивним так званий історико-ментальний підхід, популярний серед частини романтично настроєного населення, за яким слід було б механічно відтворити в сучасному територіальному історії адміністративні одиниці минулих епох на основі таких історичних областей, як Галичина, Волинь, Буковина, Підкарпатська Русь, Таврія тощо. Такий підхід не враховує того, що об'єктивне існування культурно-ментальних відмінностей є переважно наслідком зовнішнього втручання. Історичні політичні границі в межах сучасної України були в свій час бар'єром, що перешкоджали консолідації нації, тому повернення в епоху територіально-політичної роз'єднаності стало б генератором

негативних процесів. Оскільки формування історико-географічних областей як інерції попереднього поділу припадає на різні періоди історії, то фактично неможливим є їхнє розмежування. Необхідно наголосити на тому, що не різні регіональні відмінності (природні, соціальні, економічні), не однорідність певної території за якимись ознаками треба брати в основу виділення різних адміністративних одиниць, а внутрішню цілісність території, яка досягається наявністю районоформуючого центру і його соціальною та економічною спроможністю обслуговувати навколишню територію. Адміністративне об'єднання земель, інфраструктурно непов'язаних, але однорідних у природному чи економічному аспекті, скажімо Полісся, взагалі унеможливило б процеси управління і самоуправління. Велика кількість поселень, географічно дуже віддалених і навіть відірваних від адміністративного центру та й ще за відсутності задовільних шляхів сполучення, засвідчує функціональну неспроможність адміністративної системи задовольнити і певні соціально-культурні потреби населення.

Зважаючи на історичні особливості, зарубіжний досвід і конкретні реальні проблеми України, спробуємо обґрунтувати найбільш прийнятний, оптимальний напрямок удосконалення адміністративно-територіального устрою України. Для цього потрібно визначитись з основними принципами і критеріями. З огляду на світову практику і власні дослідження основним географічним принципом можливого реформування адміністративно-територіального устрою повинен стати принцип відповідності перспективних адміністративних одиниць зонам соціально-економічного обслуговування населених пунктів. У процесі модулювання майбутньої системи можна використати принцип територіального плюралізму різних видів управління, тобто закласти можливість створення спеціальних округів для розв'язання певних проблем. Такі округи можуть і не збігатися з основною схемою адміністративного поділу. В цілому, перспективна система територіального політико-адміністративного устрою повинна відповідати таким основним критеріям: у політико-географічному аспекті – це зміцнення територіальної єдності держави, зростання ефективності державного управління та місцевого самоврядування, в економіко – і соціально-географічному – зменшення затрат населення і держави на одержання і надання адміністративних послуг, зростання ролі середніх і малих міст, поліпшення соціоекономічної ситуації у великих містах.

Однак, на нашу думку, у науковців та теоретиків всі ці аргументи носять дискусійний характер. Практика показує, що адміністративно-територіальна реформа повинна здійснюватись зовсім по-іншому. Необхідно ліквідувати державні адміністрації та створити при радах виконкоми, щоб усунути двовладдя на обласному і районному рівнях. На рівні областей доцільно утворити структуру, яка б контролювала і забезпечувала виконання загальнодержавних завдань на регіональному рівні. Заслуговує на увагу і думка про ліквідацію районів у містах. Фактично сьогодні вся дискусія точиться навколо двох позицій: як реорганізувати територіальну базу місцевого самоврядування і як обрати представницькі органи.

Однак, повернемо до нинішніх проблем науково-теоретичного забезпечення адміністративної реформи, розв'язання яких потребує активізації досліджень проблематики адміністративного права й державного управління. Необхідно звернути увагу на необхідність вироблення нових методологічних підходів до класифікації органів виконавчої влади, розмежування функцій політичного й адміністративного керівництва у сфері державного управління, визначення змісту відносин підпорядкування, підконтрольності й відповідальності органів виконавчої влади, а також на демократизацію та гуманізацію відносин влади і людей.

На нашу думку, з метою посилення наукової обґрунтованості подальших заходів адміністративної реформи та усунення існуючих перешкод доцільно розширити та поглибити фундаментальні дослідження проблем організації та правового регулювання державного управління, виконавчої влади, її функцій та компетенцій, державну службу, адміністративні процедури, юридичні акти управління, законність і державний контроль тощо.

По-друге, необхідно активізувати зусилля науковців і практиків по розв'язанню завдань реформування українського адміністративного права, маючи на увазі створення оновленої доктринальної моделі адміністративного праворозуміння, орієнтацію її на запровадження принципу верховенства права, послідовне зближення з європейськими принципами й стандартами адміністративного права.

По-третє, важливим є підвищення ролі учених-правознавців у науково-правовому забезпеченні адміністративної реформи, розширенні порівняльних досліджень проблем державного управління та адміністративного права, покращенні координації науково-теоретичних пошуків в цій галузі.

І, безумовно, ми не можемо обминути такий важливий елемент досягнення необхідного результату, як прискорення підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з проблем реформування державного управління й адміністративного права, удосконалення державної служби, запровадження адміністративної юстиції, гармонізації українського адміністративного права з адміністративним правом європейських країн. А адміністративна реформа бере свій початок із прояву політичної волі вищого державного керівництва, а тому вважається, що в адміністративній реформі присутній політичний момент. Водночас адміністративна реформа повинна мати правову основу і підпорядковуватися законодавчим вимогам, пріоритету прав і свобод людини і громадянина.

Література:

1. Виконачча влада і адміністративне право/ За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Ін-Юре, 2002.
2. Дністровський М. С. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // Дзвін. – 1996. – № 6. – С. 93-107.
3. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1998. – С. 163.
4. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К., 1999. – С. 238.
5. Керецман В. Місцеве самоврядування в контексті адміністративної реформи / Матеріали міжнародної наукової конференції "На порозі тисячоліть: сучасні підходи до розвитку громад та регіонів" 14-15 березня 2000 р. м. Ужгород
6. Транин А. А. Административно-территориальная организация капиталистического государства. – М., 1984.
7. Указ Президента України "Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи" від 7 липня 1997 р. № 620/97 // Урядовий кур'єр. – 1997. – 10 липня. – № 123-124.
8. Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 р. № 810/98 // Урядовий кур'єр. – 1997. – 25 липня. – № 141-142.
9. Ягья В. С. О политической географии развивающихся стран // Развивающиеся страны. Проблемы экономической и социальной географии. – Л., 1982.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

В статье исследованы основные определения понятия административного процесса. Проанализировано большое количество разнообразных позиций ученых. Особенное внимание уделено концепциям широкого и узкого понимания понятием административного процесса. Замечено, что дискуссии вокруг понимания понятия административного процесса имеют свое продолжение, но единственной концепции в отечественной доктрине практически не существует.

The basic decisions of concept of administrative process are investigational in the article. Plenty of various positions of scientists is analysed. The special attention is spared to conceptions of the wide and narrow understanding the concept of administrative process. It is noticed that discussions round understanding of concept of administrative process have the continuation, but only conception in a home doctrine does not exist practically.

Вчення про адміністративний процес ґрунтується на теоретичних розробках радянської доби, коли адміністративний процес визначали як виконавчо-розпорядчу діяльність органів державного управління. Такий підхід можна зрозуміти, якщо враховувати, що в СРСР майже до останніх років не було права на судове оскарження рішень органів влади. Варто відзначити, що починаючи з 60-х років мали місце спроби розмежувати адміністративне провадження як порядок діяльності виконавчих і розпорядчих органів та адміністративний процес як діяльність щодо вирішення спорів, які виникають між сторонами адміністративних правовідносин, що не перебувають між собою у відносинах службового підпорядкування, а також щодо застосування заходів адміністративного примусу. Проте зважаючи на відсутність адміністративного судочинства, тобто в силу об'єктивних причин ця теорія не могла мати в той час конструктивного розвитку.

Проблема поняття адміністративного процесу вже довгий час належить до дискусійних і недостатньо досліджених. Створення єдиної концепції адміністративного процесу з уніфікованою структурою викликає значні складності через об'ємність суспільних відносин, що охоплюються даною категорією, та велику кількість різноманітних позицій учених, кожна з яких має ряд достоїнств і недоліків. Впродовж тривалого часу визначення адміністративного процесу

обговорювалося в юридичній літературі, пропонувалися різні його варіанти і аргументація. Формулювання поняття адміністративного процесу залежить, в першу чергу, від загального підходу кожного автора до даної проблеми.

Детальний аналіз юридичної літератури з цієї проблеми раніше давав можливість виділити два основні підходи до визначення адміністративного процесу: широкий і вузький. Таким чином, адміністративний процес характеризувався в широкому і вузькому сенсах.

Поняття адміністративного процесу в широкому розумінні як порядку правомірної діяльності органів державного управління сформулював О. Луньов.

З початку 60-х рр., у зв'язку зі змінами у суспільному житті й законодавстві, розширенням судової юрисдикції у справах, що випливають з адміністративно-правових спорів, появою певних елементів адміністративної юстиції, розпочалася дискусія про зміну розуміння адміністративного процесу. Змінити сформований широкий підхід до його поняття виявилось досить складно, оскільки останнє, що раніше використовувалося тільки для позначення порядку діяльності органів адміністративної юстиції, через відсутність таких, заповнилося іншим.

В результаті цієї дискусії склалися, до нині існують і мають своїх прихильників декілька основних підходів до визначення поняття "адміністративний процес": у широкому розумінні – В. Сорокін, О. Коренєв, Ю. Козлов, Д. Бахрах й інші; і вузькому – Н. Саліщева, М. Масленников, А. Дьомін тощо. У широкому змісті адміністративний процес – це процесуальна діяльність у сфері управління, функціонування виконавчої влади. У вузькому – регламентована законом діяльність з розгляду адміністративних спорів, а також, на думку деяких вчених, діяльність з вжиття заходів адміністративного примусу.

Представники концепції широкого розуміння адміністративного процесу (Є. В. Додін, В. А. Лорія, О. Є. Луньов, Г. І. Петров, Ю. М. Козлов, В. Д. Сорокін та інші вчені), як правило, ототожнюють процес і процедуру і доводять процес до меж всякого правозастосування. Широке розуміння адміністративного процесу характеризується тим, що в поняття адміністративного процесу включається вся діяльність органів державного управління по застосуванню матеріальних норм, переважно адміністративного права, для розгляду і розв'язання будь-яких індивідуальних адміністративних справ. При такому підході до адміністративного процесу в рівній мірі належать

вирішення адміністративних справ "позитивного" характеру, тобто тих, що не мають в своїй основі спору (видача ліцензії або дозволу, реєстрація юридичної особи), а також розв'язання індивідуальних справ, що мають спірний характер, тобто справ "негативного" плану (розгляд скарг, розгляд справ про адміністративні правопорушення). Слід зазначити, що автори, які дотримуються широкого розуміння адміністративного процесу, визнають наявність у ньому і юрисдикційних проваджень і проваджень по розгляду індивідуальних управлінських справ, що не мають спірного характеру, проте межі і структура адміністративного процесу визначаються ними неоднаково. Так, деякими авторами при формуванні концепції широкого розуміння адміністративного процесу в нього включається також порядок здійснення правотворчої діяльності органами державного управління. Вони вважають, що як правова форма управлінської діяльності правотворчість в значній частині регулюється адміністративно-правовими матеріальними нормами, які встановлюють компетенцію органів управління у сфері видання актів, ієрархію правових актів управління. Проте порядок підготовки, ухвалення, публікації правових актів управління має характер юридичної процедури і повинен бути врегульований адміністративно-процесуальними нормами. Інші ж учені не включають процес адміністративної правотворчості в адміністративний процес, аргументуючи це тим, що правотворчий процес не пов'язаний з розв'язанням індивідуальних адміністративних справ і має суто специфічний характер.

При обґрунтуванні вузького підходу до визначення адміністративного процесу, останній трактується як порядок здійснення юрисдикційної діяльності органів державного управління. За основу тут береться здійснення правоохоронної функції і йдеться про розв'язання не будь-яких управлінських справ, а лише індивідуальних адміністративних спорів. При цьому у однієї із сторін або у обох сторін адміністративно-правових відносин існує думка про те, що її права і законні інтереси порушуються або обмежуються. Отже, виникає суперечка, яка підлягає розв'язанню в адміністративно-процесуальному порядку, а діяльність органів державного управління по вирішенню адміністративних індивідуальних спорів є юрисдикційною. Одним з класичних визначень адміністративного процесу у вузькому сенсі є таке: "це регламентована законом діяльність по вирішенню суперечок, що виникають між сторонами адміністративного правовідношення,

що не знаходяться між собою у відносинах службового підпорядкування, а також по застосуванню заходів адміністративного примусу". Концепція вузького розуміння адміністративного процесу знайшла своє відображення в роботах багатьох визначних учених: А. А. Дьоміна, М. І. Єропкина, А. П. Ключніченка, Д. М. Овсянка, М. І. Піскогіна, Н. Г. Саліщевої та ін.

Слід зазначити, що концепція широкого розуміння юридичного процесу викликала різке неприйняття з боку представників традиційних процесуальних наук. "Розбіжність між прихильниками вузького і широкого поняття адміністративного процесу, – писала Н. Г. Саліщева, – полягає в тому, що перші розуміють процес як врегульований правом порядок юрисдикційної діяльності при розгляді індивідуальних справ, а інші – як взагалі процес застосування норм матеріального адміністративного права" [3].

З розвитком концепції адміністративного судочинства, формуванням системи адміністративних судів і ухваленням Кодексу адміністративного судочинства України ситуація з визначенням адміністративного процесу ще більш загострилася. У Кодексі адміністративного судочинства України адміністративний процес визначається як правовідносини, які складаються під час здійснення адміністративного судочинства (ст. 3 КАС України). Не вдаючись до дискусій з приводу даного визначення, вкажемо, що законодавець пішов від розуміння процесу як порядку діяльності або самої впорядкованої діяльності. Таким чином, на законодавчому рівні адміністративний процес обмежений лише сферою реалізації адміністративного судочинства. Відзначимо, що у спеціальній літературі і раніше висловлювалися точки зору відповідно до яких адміністративний процес ототожнювався лише з судовим процесом. Так, прихильники теорії судово-процесуального права (Н. П. Полянський, М. С. Строгович, В. М. Савіцький та ін.) вважали, що "процесуальне право – це судове процесуальне право, юридичний процес – це судовий процес, судочинство" [4]. Ю. М. Старілов категорично висловлювався про те, що, з "юридичної, процесуальної точки зору, даний правовий інститут (адміністративна юстиція) повинен бути названий адміністративним процесом" за аналогією з іншими судовими процесами. Відзначається також, що з ухваленням Кодексу адміністративного судочинства України адміністративний процес, "без сумніву, набуде вигляду судового процесу, створюючи разом з цивільним і кримінальним процесами єдину систему судового права" [5].

Поява концепції адміністративного судочинства і законодавче закріплення поняття адміністративного процесу спричинили виникнення нових точок зору і підходів до визначення і структуризації адміністративного процесу.

Окремі вчені визначають зміст адміністративного процесу як адміністративне судочинство поряд з карним, цивільним і конституційним, тобто як форму здійснення судової влади. Але Ю. Тихомиров вважає дане судочинство лише частиною адміністративного процесу. Майже всі вчені сходилися на тому, що ключовим є поняття названого процесу як специфічного юрисдикційного процесу в сфері управління. Сталість такого підходу в останні роки доповнюється його ширшим розумінням як різновидом управлінського процесу. Наприклад, Д. Бахрах пише: адміністративний процес повинен розглядатися як частина управлінського процесу, як форма не всієї, а тільки владної управлінської діяльності [7]. Ю. Тихомиров вважає, що не все можна визнати вдалим у таких поглядах. Характеризуючи підхід однієї групи адміністративістів до розуміння вказаного процесу в широкому розумінні, розглядаючи такі його елементи як підготовка правових актів управління, регламентне, дозвільне провадження тощо, автор робить висновок, що це – швидше адміністративно-процедурна діяльність [8].

Дослідження широкого розуміння адміністративного процесу дозволяє з впевненістю твердити, що останній складається з двох підгалузей: управлінського та, власне, адміністративного процесів.

Головна різниця між зазначеними процесами полягає у тому, що управлінський – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів управління, яку вони здійснюють у рамках внутрішньої та зовнішньої компетенції, що має правові наслідки. Даний процес є способом реалізації управлінської діяльності у сучасній правовій державі. Він регламентований правовими нормами, є елементом обов'язкового порядку управління, засобом управлінської діяльності. Учасниками останнього є фізичні і юридичні особи, органи управління, громадські об'єднання, комерційні і некомерційні організації. Можна відокремити види управлінського процесу: правотворчий, реєстраційний, ліцензійно-дозвільний, атестаційний (основні).

Дискусії навколо розуміння поняття адміністративного процесу мають продовження, але і досі єдиної концепції у вітчизняній доктрині практично не існує, а поняття адміністративного процесу продовжують переважно розглядати в широкому та вузькому розумінні одночасно. У вузькому значенні адміністративним процесом вважають

діяльність щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та застосування заходів адміністративного примусу. Представники теорії "судового права", а також дослідники, які орієнтуються на досвід європейських країн, вважають найбільш прийнятним розуміння адміністративного процесу як різновиду судового процесу – адміністративного судочинства.

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України. – К.: Видавець Паливода А. В., 2009.
2. Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине: Учебное пособие. Издание третье, переработанное и дополненное. – Х.: ООО "Одиссей", 2007. – 360 с.
3. Салищева Ю. Н. Административный процесс в СССР. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 16.
4. Стариков Ю. Н. К вопросу о новом понимании административной юстиции // Известия вузов, Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 114.
5. Кузьменко О. Актуальні проблеми адміністративного процесу // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 116.
6. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права / Навчальний посібник / За аг. Редакцією Куйбіди Р. О., Шишкіна В. І. – К.: Старий світ, 2006. – С. 576.
7. Бахрах Д. Н. Форма государственного управления // Сов. гос. и право. – 1983. – № 4. – С. 23.
8. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса. – М., 1998. – С. 729.

Бабін Б. В., ОНМА

ПРАВОВА ПРИРОДА ДВОСТОРОННІХ МІЖДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

В статті проаналізовано нормативне содержание міжгосударственных программ, принятых постсоветскими странами. Доказано отличие правовой природы этих программ от соглашений, в рамках которых они одобрены, указывается на наличие в данных программах нормативно-правовых предписаний.

There are normative content of the interstate programs adopted by the post-soviet states analyzed in the article. The difference of the legal nature of this programs from the agreements, in frames of which they are adopted, is proved, the presence of the normative legal demands in those programs is pointed.

Міжнародне право знаходиться у стані перманентного розвитку, що обумовлюється, зокрема, виникненням нових міжнародно-правових феноменів, специфічних форм міжнародної нормотворчості та механізмів імплементації приписів міжнародного права у національні правові системи. При цьому актуальними сьогодні стають й аспекти правової природи міжнародних програм. В рамках визначення загальної правової природи цього феномену необхідно дослідити правову природу міждержавних програм, зокрема особливості міжнародного правового програмування, властиві двостороннім державним програмним актам, які схвалюються між пострадянськими державами; це слід вважати метою нашої статті. Безумовно, в рамках статті аналіз усіх програмних актів, укладених між державами навіть у сучасній період, та навіть визначення їх точної кількості стає вкрай складним питанням. Тому завданнями нашої роботи стають насамперед як порівняльний аналіз характерних рис виявлених нами відповідних програм, так і їх формально-юридичний аналіз із вирішенням питання щодо наявності у таких програмах правових нормативних приписів.

Міжнародні програми у сучасній науці досліджується насамперед в рамках концепції програмно-управлінської діяльності, яка була розроблена з нашою участю та знайшла свій розвиток у працях Кроленко В. О., Третяка Е. В., Удовенко К. В. Водночас окремі теоретики міжнародного права, зокрема Бувайник Г. Є., Гавердовський О. С., Жуков Г. П., Черниченко С. В. обіймалися проблемами міжнародних програм, але їх роботи є застарілими та певною мірою заідеологізованими.

Аналіз міжнародної нормативної бази дозволяє стверджувати про наявність низки двосторонніх програм, схвалених Україною на міждержавному рівні із іншими пострадянськими державами шляхом укладання міждержавних договорів про економічне співробітництво та їх наступної ратифікації державами-учасниками. ці програмні акти мають переважно десятирічний термін дії та були ухваленими із майже усіма пострадянськими республіками.

Це, зокрема, Програма економічного співробітництва між Російською Федерацією (РФ) та Україною на 1998 – 2007 роки, додана до Договору між цими державами про економічне співробітництво на 1998-2007 роки від 27 лютого 1998 р.; Міждержавна програма довгострокового економічного співробітництва (ДЕС) між Україною і Республікою Білорусь на 1999-2008 роки (Договір від 11 грудня 1998 р.); Міждержавна програма ДЕС між Україною і

Грузією на 1999-2008 роки (Договір від 16 квітня 1999 р.); Програма ДЕС між Україною і Республікою Казахстан на 1999 - 2009 роки (Договір від 17 вересня 1999 р.); Програма економічного співробітництва між Україною і Республікою Узбекистан на 1999-2008 роки (Договір від 7 жовтня 1999 р.); Програма ДЕС між Україною та Азербайджанською Республікою на 2000 - 2009 роки (Договір від 16 березня 2000 р.); Міждержавна програма ДЕС між Україною і Республікою Вірменія на 2001 - 2010 роки (Договір від 1 березня 2001 р.) Міждержавна Програма довгострокового торговельно-економічного співробітництва між Україною та Туркменістаном на 2001-2010 роки (Договір від 14 травня 2001 р.); Міждержавна програма ДЕС між Україною та Республікою Таджикистан на 2003 - 2012 роки (Договір від 9 квітня 2003 р.) [1].

При цьому участь у таких програмах не є лише вітчизняною роботою; достатньо згадати про Програму ДЕС Російської Федерації і Азербайджанської Республіки на період до 2010 року, схвалену разом із Договором про дружбу, співпрацю і взаємну безпеку між РФ та Азербайджанською Республікою від 3 липня 1997 р. [2], Програму ДЕС Республіки Вірменія та РФ на період до 2010 року від 29 березня 2002 р., Програму економічного співробітництва між Республікою Беларусь та Республікою Молдова на 2000-2009 роки від 29 червня 2000 р. та ін.

Цікаво, що в усіх зазначених вище договорах міститься норма про те, що "припинення дії цього договору не шкодить (в україно-таджицькому договорі - "не впливає", в україно-російському - "не торкається", в україно-узбецькому - "не заторкує") здійсненню проектів, які виконуються згідно з програмою" або подібна до неї. Цікаво, що у більшості із зазначених договорів (як правило у ч. 2 ст. 2) вказується, що сторони, виходячи з певних інтеграційних чи коопераційних міркувань, створюють (або забезпечують) сприятливі умови "для формування (в україно-азербайджанській угоді - "формування і реалізації") окремих проектів і програм", такої вказівки немає лише у україно-вірменській та україно-туркменській угодах. Таким чином, відповідні договори несуть як спеціальну (для програми-дodatка) так і загальну (для наступних двосторонніх програм) легітимізуючу функції.

Такий процес двостороннього правового програмування між зазначеними вище державами має низку спільних рис. Зокрема, у преамбулах більшості зазначених договорів, як підґрунтя для їх укладання, зазначалися попередні двосторонні договори, насамперед про дружбу

та співробітництво між державами. Тим самим підкреслювалася поступовість розвитку усього комплексу міждержавних відносин, яка, втім і передбачає саме програмного регулювання. У ст. 1 більшості зазначених договорів вказувалося на здійснення (реалізацію) сторонами відповідних програм; при цьому відзначалося, що ці програми є (невід'ємною) "складовою частиною" відповідного договору. Таким чином, виникає питання про те, чи може відповідна міждержавна програма, як частина договору, мати певні формальні відмінності від цієї угоди. Позитивне вирішення цього питання, обумовлено, на нашу думку, тим, що в указаних договорах розрізняють механізми вирішення спірних моментів щодо самого договору та щодо програми; утворюються спеціальні механізми контролю та фінансування програми тощо.

Крім того, в усіх зазначених вище договорах міститься норма про те, що "припинення дії цього договору не зашкодить здійсненню проєктів, які виконуються згідно з програмою, або подібна до неї. Цікаво, що у більшості із зазначених договорів вказується, що сторони, виходячи з певних інтеграційних чи коопераційних міркувань, створюють (або забезпечують) сприятливі умови "для формування окремих проєктів і програм", такої вказівки немає лише у україно-вірменській та україно-туркменській угодах. Таким чином, відповідні договори несуть як спеціальну (для програми-додатка) так і загальну (для наступних двосторонніх програм) легітимізуючу функції.

Аналіз структур вказаних вище двосторонніх міждержавних програм свідчить про їх подібний характер. Зокрема, вони мають розподіл на розділи (від чотирьох до сьомо), окремо можуть додаватися Заходи до програми у формі таблиць із зазначенням змісту заходів, терміну їх виконання та виконавців від сторін програми. У більшості програм окремим, першим розділом визначаються питання стану і проблеми розвитку економічного співробітництва (в низці програм відповідні аспекти викладено у своєрідній преамбулі програми). Відповідні обґрунтування необхідності ухвалення програми, незважаючи на їх певну стереотипність, також свідчать про формальну відмінність між відповідними двосторонніми договорами та програмами; зокрема в них надаються додаткові посилання на попередні двосторонні угоди між державами.

У більшості програм йдеться про недоліки, що існують у двосторонніх економічних та інших відносинах. Цікаво, що у більшості з досліджених програм частиною відповідних негативних процесів називається поточне становище, що склалося із "розробкою довго-

строкових міждержавних цільових комплексних програм" з вирішення проблем, що представляють взаємний інтерес, в галузі виробництва різноманітних видів. При цьому зазначається, що проблемами в економічних двосторонніх відносинах потребують вирішення в рамках "довгострокової стратегії взаємовигідного економічного співробітництва" яка ґрунтується на відповідній програмі або є її метою (як, наприклад, в україно-білоруській угоді).

Мета досліджених програм є достатньо близькою; згідно норм відповідних розділів, кожна з програм є розробленою "здійснення сторонами на довгостроковій основі узгодженого комплексу заходів, у тому числі **нормативно-правових** (в україно-казахській програмі "нормативного характеру", в україно-таджицькій про цю ознаку не йдеться), по наданню державного сприяння розвитку взаємовигідних економічних, науково-технічних (в низці програм – "та інші") зв'язків між двома країнами" [1]. Така вказівка на нормативно-правовий характер заходів є вкрай важливою для нашого аналізу, адже вона безумовно розповсюджується на викладені у текстах цих програмних актів Заходи до програм. Тим самим сторони відповідних двосторонніх програм погоджуються вважати відповідні програмні заходи спеціальною формою, що містить нормативно-правові регулятори двосторонніх міждержавних відносин, тобто своєрідною, окремою формою міжнародного права.

Цікаво, що майже в усіх розглянутих програмах йшлося про необхідність схвалення двосторонніх міждержавних цільових комплексних програм. Ці програми, відповідно до програм структурної перебудови виробництва обох сторін, "мають передбачати проведення комплексу заходів, спрямованих на переміщення капіталу в найбільше перспективні сфери економіки, а також згортання неефективних, неконкурентоспроможних галузей і виробництв із метою сприяння активізації цілеспрямованої структурної політики, забезпечення життєво важливих систем економіки, підвищення конкурентноздатності продукції, збереження науково-технічного, виробничого і кадрового потенціалів" [1].

Крім того, у вказаних вище міждержавних програмах, укладених Україною відповідно з Республікою Вірменія, Грузією, Російською Федерацією та Республікою Таджикистан додатково зазначається, що "основою практичного здійснення узгодженої структурної політики є реалізація обома державами, як національних цільових комплексних програм і проєктів, так і спільних, у тому числі тих, що передбачають значні зміни в інвестиційній діяльності". Додамо, що

в україно-таджицькій програмі сприяння діяльності суб'єктів господарювання з реалізації інвестиційних та інноваційних програм віднесено до головних напрямків, на підставі яких пропонується взаємодія у проведенні економічних реформ. А в україно-туркменській програмі зазначається, про необхідність реалізації двосторонніх інвестиційних проєктів, "у першу чергу, передбачених укладеним 4 жовтня 2000 р. Президентом України та Президентом Туркменістану Спільним розпорядженням" [1].

Додамо також, що у низці досліджених програм (україно-азербайджанська, україно-вірменська, україно-грузинська) йдеться про те, що "у рамках здійснення координації пріоритетних напрямків структурних змін економік обох країн передбачається розглянути концептуальні підходи до довгострокових програм структурної перебудови в економіці, які розробляються державами" [1]. В останніх двох згаданих програмних актах визначаються також основні стратегічні орієнтири відповідного двостороннього програмування, а саме:

- досягнення стабілізації виробництва і економічного росту;
- підвищення конкурентоздатності продукції, розвиток експортного потенціалу сторін.

Подібне положення містить і україно-білоруська програма, а в україно-азербайджанській програмі також вказується про перспективу розробки і реалізації спільних програм розвитку транспортної інфраструктури. В україно-російській та в україно-узбецькій програмах також вказується про необхідність відповідного "взаємному обміну національними програмами приватизації та підготовці пропозицій по створенню умов, що сприяють взаємній участі господарюючих суб'єктів у цих програмах" [1]. Таким чином, можна побачити, що реалізація норм розглянутих нами міждержавних програм передбачає активну програмну правову регулятивну діяльність як на двосторонньому рівні, так і в рамках національних правових систем.

У заключних положеннях міждержавних програм йдеться про механізми їх реалізації та контролю за виконанням. У переважній більшості із наведених програмних актів вказується, що їх реалізація "буде здійснюватися шляхом виконання державними органами і господарюючими суб'єктами [сторін] конкретних дій, які обумовлені у Програмі і Заходах до неї". При цьому форми координації та контролю реалізації програми мають у досліджених міждержавних програмах дів різні організаційно-правові моделі. Згідно першої моделі, передбаченій програмами, які Україна схвалила з республіками Казахстан, Таджикистан та Узбекистан та з Туркменістаном, координація і

контроль за ходом реалізації відповідних програм здійснюються спільною двосторонньою комісією: з економічного співробітництва, з питань економічного співробітництва або із "всєбічного співробітництва" [1], відповідно.

Згідно другого підходу, що викладено у решті досліджених двосторонніх програм економічного співробітництва за участю України, в рамках аналогічних вищевказаним спільних двосторонніх комісій має бути створений спеціальний орган – Координаційна Рада по реалізації Програми, а також робочі групи по головних розділах Програми. Цікаво, що в україно-узбецькій програмі зазначається, що до такого механізму сторони можуть перейти "за результатами першого року роботи", визначивши питання доцільності створення відповідної Координаційної Ради. Механізм формування та роботи зазначених Рад є однаковим для усіх досліджених програм. Так, кожна відповідна двостороння Координаційна Рада по реалізації Програми має включати частини від обох сторін програми, кожна з яких очолюється окремим Головою, який призначається головами урядів сторін; до складу Рад входять керівники робочих груп від обох сторін програми. Засідання національних частин Координаційних Рад проводяться по необхідності, але не рідше одного разу в півріччя, по черзі в обох державах-учасниках програми, при цьому головує на засіданні Координаційних Рад голова від тієї сторони, що приймає засідання Ради.

Як можна побачити із назв та функцій відповідних Координаційних Рад, вони є органом контролю та координації виконання не відповідних Договорів про економічне співробітництво, а Програм, доданих до цих договорів. Про це спеціально підкреслюється, зокрема, й у ст.ст. 2 досліджених міждержавних договорів про економічне співробітництво. Фактично регламент роботи цих Рад створює певний правових механізм щодо імплементації програмних приписів, додаткову міждержавну програмну нормотворчість (у формі ухвалення згаданих щорічних планів та ін.). Цікаво, що такий кваліфікований контроль з боку Координаційних Рад не виключає можливість більш високої форми контролю. Так, згідно ст.ст. 3, 4 розглянутих нами договорів про економічну співпрацю між Україною та РФ, Україною та Республікою Вірменія відповідно уряди цих держав мають координувати виконання Програми, здійснювати поетапний контроль за її реалізацією і, у разі необхідності, вносити до неї корективи. При цьому хід виконання цих програм (як і україно-азербайджанської та україно-узбецької) має "якнайменш один раз на рік" [1] розглядатися на найвищому рівні.

Аналіз змісту досліджених міждержавних двосторонніх програм свідчить про те, що такі програми можна вважати основними програмними двосторонніми актами, які регулюють відповідні міждержавні відносини. Такі програми є, зокрема, специфічною зовнішньою формою для міжнародних правових норм. При цьому явна уніфікація зазначених актів, укладених між різними пострадянськими державами свідчить про існування певних стандартів щодо структури цих актів, порядку їх розроблення, реалізації та контролю за виконанням. Такі стандарти ґрунтуються на загальних вимогах програмного менеджменту і водночас запроваджені у практику незалежних держав на рівні достатньо усталеного звичаю. Детальний аналіз правового змісту міждержавних програм має стати підґрунтям для спеціальних юридичних досліджень.

Література:

1. Договір між Україною і Республікою Білорусь про економічне співробітництво на 1999-2008 роки від 11 грудня 1998 р.; Договір між Україною і Республікою Казахстан про економічне співробітництво на 1999-2009 роки від 17 вересня 1999 р.; Договір між Україною і Республікою Таджикистан про довгострокове економічне співробітництво на 2003 – 2012 роки від 9 квітня 2003 р.; Договір між Україною та Азербайджанською Республікою про економічне співробітництво на 2000-2009 роки від 16 березня 2000 р.; Договір між Україною та Грузією про економічне співробітництво на 1999-2008 роки від 16 квітня 1999 р.; Договір між Україною та Республікою Вірменія про економічне співробітництво на 2001-2010 роки від 1 березня 2001 р.; Договір між Україною та Республікою Узбекистан про економічне співробітництво на 1999-2008 роки від 7 жовтня 1999 р.; Договір між Україною та Туркменистаном про довгострокове торговельно-економічне співробітництво на 2001-2010 роки від 14 травня 2001 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
2. Договор между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой об экономическом сотрудничестве от 25 января 2002 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org466/basic/>

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ ДОГОВОРІВ: СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЗМІСТУ І ЗАСТОСУВАННЯ

Статья посвящена рассмотрению вопросов, которые касаются правового регулирования договорных обязательств участников внешнеэкономических отношений. Исследованы современные представления про доктринальное и нормативно-правовое определение понятия "международный коммерческий договор". Сделан вывод о том, что разнообразие международной торговой практики вызвало необходимость создания свода правил, который предоставил бы возможность их широкого применения в договорной практике участниками международной торговли.

The article is devoted to the examination of the questions connected with the legal regulation of participants' of international economic relations contract obligations. A modern imaginations as per doctrinal and legal determination of concept "international commercial contract" are defined. The conclusion, that variety of international commercial practice defiant a necessity of creating a code of rules to present to the participants' of international economic relations possibility of its wide application in contractual practice is made.

Правове регулювання договірних зобов'язань посідає особливе місце у міжнародному приватному праві. Таке твердження зумовлено роллю та значенням приватноправових відносин з участю іноземних партнерів.

Отже, суттєвою рисою зовнішньоекономічних відносин слід визнавати поєднання в єдину систему різноманітних за своєю суб'єктною структурою відносин, які обумовлюють застосування різноманітних методів і засобів їх правової регламентації.

Вищезазначене дає можливість виокремити такі суттєві риси правового регулювання зовнішньоекономічних відносин [1, с. 367-368]: по-перше, "тесное взаимодействие правовых норм различной системной принадлежности, т. е. норм международного и национального права"; по-друге, "взаимодействие норм различной отраслевой принадлежности национального права"; по-третє, "широкое распространение форм так называемого негосударственного регулирования. Главной формой такого регулирования являются "контрактные условия": заключаая сделку, стороны свободны в установлении взаимных прав и обязанностей по сделке. Однако эта

свобода не беспредельна. Она ограничивается, во-первых, нормами публичного права, во-вторых, общей диспозитивностью гражданского права ("что не запрещено, то разрешено"), в-третьих, императивными нормами гражданского права".

Отже, стороны договору можуть визначити право, яке буде застосовуватись до регулювання відносин, що виникатимуть з факту укладення ними цього договору. Звернемо увагу на те, що застосування принципу *lex voluntatis* щодо визначення застосовуваного права дістав свого закріплення в міжнародних угодах, які було украдено за участі України в рамках СНД. Так, в Угоді про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності 1992 р. [2], встановлено, що права та обов'язки сторін за угодою визначаються за законодавством місця його здійснення, якщо інше не передбачено угодою сторін [3, п. е) ст. 11].

Положення аналогічного змісту закріплено і в Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р. [4] у статті 41 [5]. На перший погляд може вдатися, що держави надають принципу *lex voluntatis* другорядного значення. "Однако главный смысловой акцент лежит на второй части коллизионной привязки: "если иное не установлено соглашением сторон. Именно это правило, – на думку Г. К. Дмитрієвої, – является генеральной привязкой, имеющей приоритетное, преимущественное применение" [1, с. 379].

У міжнародному приватному праві принцип *lex voluntatis* в обранні права, яке буде застосовуватись до регулювання їх відносин – *lex causae*, відіграє значну роль. У цьому випадку, на думку Г. К. Дмитрієвої, "обязательственный статут выполняет функцию особой коллизионной привязки: *lex causae*, т. е. закон страны, регулирующий существо отношения" [1, с. 377]. Але дослідженню підлягає, "прежде всего, как указанный принцип действует в так называемых внешнеэкономических договорах. Рассматривая этот вопрос в практической плоскости, мы имеем в виду – зауважує А. С. Довгерт, – международные коммерческие соглашения (контракты). Термин "международные коммерческие договоры" тут употребляется в значении, которое подчеркнуто в Преамбуле "Принципов" международных коммерческих договоров" [6, с. 413]. Йдеться про документ, що було розроблено Римським інститутом уніфікації приватного права в 1994 р., – "Принципы международных коммерческих договоров (принципы УНИДРУА)" [7], який набув широкого визнання в практиці.

"Концепция коммерческого договора, закреплена в "Принципах УНИДРУА", - і на думку А. С. Комарова, - охватывает не только предпринимательские соглашения на поставку и обмен товарами или услугами, а и на иные типы экономических соглашений такие как: инвестиционные и/или концессионные соглашения, договоры о предоставлении профессиональных услуг и др. " [8, с. 2; 9].

У наукових дослідженнях, які були оприлюднені, неодноразово зверталась увага на необхідність уточнення визначення поняття "зовнішньоекономічний правочин". Це слід пояснювати наявністю відповідних положень у чинних універсальних міжнародних угодах [10], а також і в національних законодавствах окремих держав.

Так, Н. І Маришева аналізує з цього приводу точки зору М. М. Богуславського [11, с. 293], Г. К. Дмитрієвої [12, с. 171], В. П. Звєкова [13, с. 276], І. С. Зикіна [14, с. 72] і робить висновок: "Ряд авторов (И. С. Зыкин, М. М. Богуславский, В. П. Звекон и др.) склоняются к более общему определению, согласно которому под внешнеэкономическими сделками понимаются совершаемые в ходе осуществления предпринимательской деятельности договоры между лицами, коммерческие предприятия которых находятся в разных государствах" [15, с. 136].

Щодо відмінності змісту термінів "зовнішньоекономічний правочин" і "міжнародний комерційний договір" деякі науковці дотримуються такої думки: "Оба термина равнозначны, хотя некоторое оценочное различие существует. "Внешнеэкономическая сделка" выражает позицию одного государства: участие России, ее граждан, юридических лиц в международных экономических связях является их внешнеэкономической деятельностью, которая осуществляется в виде внешнеэкономических сделок. Та же деятельность с позиции двух или более государств будет международной хозяйственной деятельностью, а сделки, ее опосредующие, - международными коммерческими сделками. Если сделка международная (внешнеэкономическая), то она связана с правом разных государств и возникает проблема выбора права одного из них, нормы которого должны быть применены" [1, с. 357].

Г. К. Дмитрієва зазначає з цього приводу: "в настоящее время при определении внешнеторговой сделки следует обратиться к Федеральному закону о государственном регулировании внешнеторговой деятельности от 13 октября 1995 г. В нем нет определения сделки, - зауважує вона, - но дается определение внешнеторговой деятельности: это - предпринимательская деятельность в области

международного обмена товарами, работами, услугами, информацией, результатами интеллектуальной деятельности, в том числе исключительными правами на них (интеллектуальная собственность). Отсюда, – на її думку, – внешнеторговая сделка – это сделка, опосредующая предпринимательскую деятельность в области международного обмена товарами, работами, услугами, информацией, интеллектуальной собственностью" [1, с. 360].

Правове регулювання всіх видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні, включаючи надання різноманітних послуг, здійснюється на підставі положень Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" (далі – ЗУ ВЕД) [16]. У ЗУ ВЕД надано визначення поняття "зовнішньоекономічний договір (контракт)", яке застосовується в його тексті. Під цим терміном слід розуміти матеріально оформлену угоду двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрагентів, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності [16, ст. 1]. При цьому, "зовнішньоекономічна діяльність" – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності (суб'єктів господарської діяльності що мають постійне місцезнаходження** або постійне місце проживання*** за межами України****), яка побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами [16, ст. 1].

При цьому, у міжнародно-правових актах використовують термін "міжнародний комерційний договір". Поняття, яке охоплено цим терміном за твердженням Н. І. Маришевої, – "можно рассматривать как собирательное – охватывающее различные виды договоров, используемых для регулирования международных экономических отношений, за исключением договоров, заключаемых в потребительских целях (например, по приобретению товаров гражданами для личного потребления или использования). Это наименование указанных договоров не отражает каких-либо принципиальных отличий их от названных выше договоров (сделок)" [15, с. 133].

Як наслідок з вищезазначеного цілком природним буде такий висновок: різноманіття міжнародної торговельної практики потребувало необхідність створення зводу правил, який надавав би можливість їх широкого застосування в договірній практиці учасниками міжнародної торгівлі. Отже, "Принципы международных коммерческих договоров (принципы УНИДРУА)"

було розроблено з метою встановлення загальних норм для міжнародних комерційних контрактів. "Принципы УНИДРУА – это свод наиболее значимых, основополагающих положений, охватывающих все стороны договорных обязательств; появление Принципов, – підкреслюють автори коментарю до них, – представляет возможность сторонам международного коммерческого договора обращаться к "систематизированному и хорошо сформулированному своду норм" [8, с. 4]. Цей документ став, – за твердженням групи науковців, – "еще одним исключительно важным примером неофициальной кодификации правил международной торговли" [1, с. 426].

Відповідно до Преамбули принципи УНИДРУА встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних контрактів. Г. К. Дмитрієва зазначає: "в официальном комментарии отмечаются два подхода (критерия), которые были использованы при включении тех или иных положений в кодификационный акт: во-первых, он содержит принципы, которые являются общими для всех (или в значительной степени) правовых систем, иначе говоря, являются общими принципами права; во-вторых, в него вошли принципы, которые наиболее приспособлены или лучше всего отвечают особым потребностям международных коммерческих сделок" [1, с. 427].

Принципы УНИДРУА не є міжнародним договором, отже вони не звертаються до держав і не передбачають будь-якого затвердження з їхнього боку, не мають юридичної сил і не є обов'язковими для виконання сторонами зовнішньоекономічних угод. Тому мають виконуватися тільки за умови, якщо сторони дійшли згоди про те, що їх відносини відповідно до договору регулюватимуться цими Принципами. При цьому може мати місце не тільки пряме відсилання до них. Застосування Принципів УНИДРУА можуть застосовуватись навіть у випадку, коли сторони договору погодились з тим, що їх відносини із договору регулюватимуться "загальними принципами права", або "lex mercatoria", або іншими подібними положеннями (наприклад, звичаями міжнародної торгівлі). "Не обладающая обязательной юридической силой, Принципы широко применяются на практике. Их признание и престиж обусловлены, – на думку Г. К. Дмитрієвої, – как минимум двумя факторами: во-первых, авторитетом УНИДРУА; во-вторых, взвешенным, убедительным содержанием включенных в них правил, основанным на сравнительном анализе права разных государств и международной торговой практики" [1, с. 427].

Звернення до "Принципів європейського договірного права" (далі – Принципів ЄДП), які було розроблено Комісією з європейського договірного права, можна пояснити тим, що "указанный акт региональной ненормативной унификации во-брал в себя наиболее ценные и, что немаловажно, – на думку Р. І. Мазаєва, – совместимые друг с другом элементы правовых систем различных европейских стран. Данный документ интересен тем, что, с одной стороны, в нем нашли свое выражение тенденции развития договорного права в Европе, а с другой стороны, в силу принципа свободы договора российские участники могут использовать в своих договорах предусмотренные Принципами ЕДП положения в части, не противоречащей императивным нормам российского законодательства" [17, с. 44-45].

Останнє твердження Р. І. Мазаєва є дуже слушним тому, що діюче законодавство України також визнає принцип "свободи договору", а застосування Принципів ЄДП цілком відповідає інтересам українських учасників зовнішньоекономічної діяльності.

Але, "появление Принципов УНИДРУА и Принципов ЕДП, – зауважує Р. І. Мазаєв, – было воспринято неоднозначно. Связано это, в частности, с тем, что указанные своды договорного права не предполагают никакой ратификации или утверждения со стороны государства для их применения участниками международного коммерческого оборота.

Кроме того, особенностью указанных документов является крайне широкий предмет регулирования, в результате чего содержащиеся в них положения имеют общий характер. Осторожное отношение к вышеуказанным документам объясняется главным образом тем, что по-прежнему остается открытым вопрос об их правовой природе и как следствие этого – о возможности и порядке их применения" [18, с. 16].

Тому, ми приєднуємось до висновків Г. К. Дмитрієвої щодо деяких аспектів застосування Принципів УНІДРУА: "1) для регулювання отношений сторон по внешнеэкономической сделке, когда стороны на них сослались; 2) в качестве доказательства всеобщей практики, когда невозможно установить применимое право или когда избранное право не содержит ответа на искомый вопрос; 3) для толкования и восполнения положений международных унификационных актов в области международной торговли; 4) использование в процессе развития национального права или в процессе международной унификации" [1, с. 428].

Практика застосування Принципів УНІДРУА і Принципів ЄДП, а також зміни, що було до внесено до цих документів останнім часом "будут способствовать, – запевняє Р. І. Мазаєв, – более активному использованию указанных документов. Причем именно в том качестве, которое пока "находится в тени", а именно – в качестве самостоятельного автономного регулятора договорных отношений" [18, с. 19].

Примітки:

* Суб'єктів будь-якої діяльності, в тому числі підприємницької, пов'язаної з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару [16, абз. 8 ст. 1].

** Місцезнаходження його офіційно зареєстрованого головного органу управління (контори) [16, абз. 43 ст. 1].

*** Місце проживання на території якої-небудь держави не менше одного року фізичної особи, яка не має постійного місця проживання на території інших держав і має намір проживати на території цієї держави протягом необмеженого строку, не обмежуючи таке проживання певною метою, і за умови, що таке проживання не є наслідком виконання цією особою службових обов'язків або зобов'язань за договором (контрактом) [16, абз. 44 ст. 1].

**** Абзац двадцятий статті 1 ЗУ ЗЕД із змінами, внесеними згідно із Законом № 2157-IV від 04.11.2004.

Література:

1. Международное частное право: учеб. / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Г. К. Дмитриева [и др.]; отв. ред. Г. К. Дмитриева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 688с.
2. Про ратифікацію Угоди про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності: постанова Верховної Ради України від 19 грудня 1992 року № 2889-ХІІ (Реєстраційний код 2819/1997) // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу. Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л. М. Горбунова та ін. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 912 с. – С. 539.
3. Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності від 20 березня 1992 року (Реєстраційний код 31905/2005) // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу. Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л. М. Горбунова та ін. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 912 с. – С. 539-544.

4. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України від 10 листопада 1994 року № 240/94-ВР (Реєстраційний код 3129/1997) // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу. Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л. М. Горбунова та ін. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 912 с. – С. 543.
5. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року (Реєстраційний код 34196/2005) // Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу. Двосторонні та багатосторонні міжнародні договори: Офіційне видання / М-во юстиції України; редкол.: Л. М. Горбунова та ін. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – 912 с. – С. 546-571.
6. Очерки международного частного права / Под ред. А. Довгерт. – Х.: ООО "Одиссей", 2007. – 816 с.
7. Принципы международных коммерческих договоров (принципы УНИДРУА) // Международное частное право. Сборник документов. – М.: Изд-во БЭК, 1997. – 973 с. – С. 221-240.
8. Международный институт унификации частного права. Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. и предисловие к русскому изданию А. С. Комарова. – М.: Междунар. центр финансово-экономического развития, 1996.
9. Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. А. С. Комарова. – М.: Междунар. отношения, 2003.
10. Конвенция Организации Объединенных Наций о договорах международной купли-продажи товаров 1980 г. // Международное частное право. Сборник документов. – М.: Изд-во БЭК, 1997. – 973 с. – С. 201-220.
11. Богуславский М. М. Международное частное право: учебник. – 6-е изд., перераб. и доп. / М. М. Богуславский. – М.: Норма, 2009. – 704 с.
12. Дмитриева Г. К. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части третьей, разделу VI "Международное частное право" / Г. К. Дмитриева. – М., 2002.
13. Звеков В. П. Международное частное право. Курс лекций / В. П. Звеков. – М., 1999.
14. Зыкин И. С. Внешнеэкономические операции: право и практика / И. С. Зыкин. – М., 1994.
15. Международное частное право: Учебное пособие / Отв. ред. Н. И. Марышева. – М.: Юристъ, 2006. – 348 с.
16. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.91 р. № 960-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 29. – Ст. 377.

17. Мазаев Р. И. Особенности регулирования заключения договора "Принципами Европейского договорного права" (в сравнении с другими международными унифицированными актами и российским гражданским законодательством) // Международное публичное и частное право. – 2004. – № 2. – С. 44-47.
18. Мазаев Р. И. Актуальные вопросы применения Принципов международных коммерческих договоров и Принципов Европейского договорного права // Международное публичное и частное право. – 2004. – № 6. – С. 16-19.

*Сальман І. Ю., Білоцерківський національний
аграрний університет*

ЗЕМЛЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЧИННИК ЗЕМЕЛЬНОЇ ТА АГРАРНОЇ РЕФОРМИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

В статті рассмотрены правовые характеристики земли, как основы системы земельной и аграрной реформ.

In the article legal descriptions of earth, as base of earth and agrarian reforms system are considered.

У межах даної статті автор акцентує увагу на юридичних властивостях землі як базової категорії і системоутворюючого чинника земельної та аграрної реформи. Подальший розвиток і удосконалення правового регулювання в сфері аграрних і земельних відносин є неможливим без визначення юридичних властивостей землі крізь призму завдань і досягнень науки аграрного і земельного права.

Окрім аспекти правових питань що досліджуються в публікації, розглядалися у працях Ю. С. Шемшученка, В. З. Янчука, В. В. Янчука, Г. Ю. Бистрова, М. І. Козиря, В. І. Андрейцева, В. І. Семчика, М. В. Шульги, А. І. Гетьмана, О. Х. Юлдашева та інші.

Проголошений в Конституції України правовий статус землі як основного національного багатства та конституційний принцип економічного багатоманіття надають особливого значення земельній та аграрній реформі [1; 2; 5]. А тому ціллю наукової статті є дослідження одного із найважливіших питань яке на сьогодні не знайшло однозначного вирішення – питання наукового обґрунтування юридичних властивостей землі з точки зору цілей аграрної та земельної реформи.

Неможливе тлумачення правових основ створення і діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в агропромисловому комплексі України без розуміння такої важливої складової як земля – об'єкт і головна умова будь-якої діяльності людей. Щодо напрямку наукового дослідження земля більше цікавить нас як об'єкт сільськогосподарського використання і перш ніж розглядати землю з цього погляду необхідно з'ясувати загальну роль землі в життєдіяльності людини [2].

Найбільш точним у визначенні поняття “земля”, на нашу думку є визначення, приведене в Державному стандарті “Земля. Терміни і Визначення”. Земля – це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, рослинністю, надрами, водами, є головним засобом виробництва в сільському господарстві [8].

Не можна залишити поза увагою ті юридичні ознаки земельних відносин, що властиві будь-якому правовому поняттю і системі юридичних категорій [3]. От як ці ознаки описані в літературі:

а) насамперед, земля має державно-територіальне значення в межах кордонів України як матеріальна основа суверенітету і національної безпеки держави;

б) земля, у залежності від функціонального призначення, належить на праві власності українському народу або уповноваженому на це законом державному органу, або ж належить іншим суб'єктам, відповідно на праві колективної або приватної власності;

в) особливістю визначення землі є виділення окремих її частин для задоволення загального публічного, соціального інтересу і встановлення режиму права загального і спеціального землекористування.

Питання уважного ставлення до землі при будь-якому її використанні є першочерговим і всі законодавчі акти, що регулюють використання земель в Україні, повинні повною мірою як відображати права й обов'язки землекористувачів і землевласників, так і враховувати ще і потреби самої “землі”. Для забезпечення виконання цього і була почата земельна реформа в нашій державі [6].

На довгому історичному шляху людство не раз змінювало свої суспільні відносини через революції, реформи. Жодна країна не уникла реформаторських перетворень, які б докорінно змінювали політичні, економічні і соціальні відносини у суспільстві. Серед реформ земельна реформа займає чи не найчільніше місце. Вона базується на основному багатстві людства – землі й зачіпає інтереси майже всіх громадян країни [4]. Тому на всіх історичних етапах розвитку продуктивних сил земельна реформа була

економічним важелем, здатним примусити ефективно запрацювати господарські механізми [7].

Серцевиною відомих аграрних реформ була земельна реформа з такою зміною власника землі, за якою вона потрапляла до рук тих, хто може її ефективно обробляти й дбати про збереження. Нехтування цим принципом може зробити земельну реформу безпредметною, оскільки зневірює селян у тому, що вона здійснюється в їхніх інтересах. Ось чому земельні аспекти треба розробляти особливо ретельно і з урахуванням історичного розвитку окремих територій та регіонів [6].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки: а) розвиток суспільства в усі часи був пов'язаний із землею, яка і тепер залишається основним засобом для існування людства і джерелом суспільного багатства; б) винятковість значення землі в усіх сферах життєдіяльності України та її народу закріплена Конституцією України – “земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави” [1]; в) земля завжди була й залишається об'єктом особливої уваги суспільства.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
3. Сальман І. Ю. Земельне законодавство в умовах реформування аграрного сектору України // Аграрна наука – виробництву: тези доповідей V державної науково-практичної конференції (Біла Церква, 23-25 листопада 2006 р.). – Біла Церква, 2006. – С. 80.
4. Сальман І. Ю. Шляхи виходу аграрної сфери економіки із кризового стану // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 5-річчю заснування юридичного факультету Білоцерківського національного аграрного університету (Біла Церква, 17-18 квітня 2008 р.) – Біла Церква, 2008. – С. 25.
5. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства: Науковий і науково-практичний посібник / Кол. авт.; За ред. А. П. Гетьмана, В. З. Ярчука. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 624 с.
6. Сальман І. Ю., Юлдашев О. Х. Земельна реформа та її вплив на правове регулювання відносин в аграрному секторі економіки // Збірник наукових праць НАУ, присвячений III-ій Міжнародній Конференції Всесвітнього Консорціуму установ вищої аграрної освіти і досліджень GCHRA «Глобальної реформи вищої аграрної освіти і досліджень – відповідь на світові проблеми якості і безпеки сільськогосподарської і харчової продукції» (22-25 вересня 2003 р.). – К., 2003.

7. Сальман І. Ю., Даниленко А. С., Оніпко О. Ф., Юлдашев О. Х. Наукове повідомлення про видання науково-практичного посібника «Енциклопедія по земельному та екологічному праву». – Київ: Видавництво Національного Аграрного Університету, 2003.
8. Сальман І. Ю., Даниленко А. С., Оніпко О. Ф., Юлдашев О. Х. Енциклопедична хрестоматія по земельному та екологічному праву. Науково-практичний посібник. – Київ: «Фенікс», 2004.

*Кроленко В. О., Донецький юридичний інститут
ЛДУВС ім. Е. О. Дидоренка*

ПРОГРАМНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ

В статтє исследована специфика программногo регулирования как административно-правовогo института. Высказано мнение о наличии юридических составляющих в публичных программах.

The specialty of the program regulation as the administrative legal institute is analyzed in the article. The opinion on the juridical complaints in the public programs is given.

Аналіз організаційно-правових засад розроблення та реалізації адміністративних правових програм обумовлює необхідність визначення із особливостями програмного регулювання, як адміністративно-правового інституту, що є метою нашої статті. Теоретичні розробки у сфері дослідження програм існують у різних галузях науки – теорії управління, інформатиці, кібернетиці, соціології тощо. Фахівці ХХ ст., зокрема Бреславцев О. В., Іванов М. І., Кириченко В. Н., Раппапорт А. Г., Хижняк В. І., Щедровицький Г. П. визначали програми та програмну діяльність не як просто як форми розвитку економіки, а як окремий економічний, управлінський та фінансовий феномен, не враховуючи, втім, правового змісту відповідної категорії. Отже, завданнями нашої статті слід вважати аналіз особливостей програмного регулювання та управління як особливої форми управління, дослідження правового значення програмних актів та особливості правового забезпечення процесів публічного програмування.

Саме значення слова "програма" означає певний план, алгоритм дій, який є спрямованим на певну перспективу. Будь-яка управлінська програма має ціль, що є конкретною та суспільно корисною. Програма має власне, чітко визначене місце в часі, який виступає своєрідною матрицею для будь-якої програми. Усі програми мають визначений

термін дії, що має мінімальний та максимальний розмір. Для програми характерна етапність, водночас усі норми та приписи програми носять тимчасовий характер. Сташко І. вбачає мету державного програмування у в забезпеченні найбільш ефективного варіанта розвитку підприємництва та економіки країни загалом. На думку цього автора програмування як форма державного регулювання підприємництва є особливим способом втручання держави в економіку товаровиробника, який коригує її в потрібному в певний час напрямі, виступає як сучасний неадміністративний метод організації економіки, оскільки не управляє суб'єктами ринку, а лише орієнтує їх у поведінці й забезпечує самостійність; основу програмування становить структурне регулювання з точки зору об'єкта програмування.

Програмування визначається Сташко І, як процес орієнтації підприємництва з боку органів державного управління шляхом регулярного і комплексного впливу на його структуру відповідно до мети соціально-економічного розвитку на певний період [12]. Як ми бачимо, сучасні автори підкреслюють зв'язок програмного регулювання (програмування) та розвитку, як соціально-економічної категорії. Вважаємо, що розвиток у контексті нашої роботи можна визначити, як позитивні суспільні зміни соціально-економічного характеру, які можуть бути регульованими з боку публічної влади.

Як відзначає Корольов В. Ю., теорія та практика вирішення проблем і завдань програмним шляхом отримали перший розвиток у економістів системи управління колишнього СРСР, та водночас широко застосовувались у промислово розвинутих країнах світу. Разом з тим, досвід вирішення регіональних проблем в Україні на основі методів програмно-цільового планування і управління, і особливо, з урахуванням переходу до ринкових принципів господарювання, цей автор називає явно недостатнім [6, с. 12]. У цьому контексті слід навести думку Кудряшова А. П., який вказував, що грубі порушення вітчизняною владою вимог планомірного розвитку народного господарства свідчать про те, що в управлінні суспільством та економікою сьогодні повністю втрачено принцип науковості [7]. Сучасний автор Удовенко К. В. з аналогічного приводу зазначає, що у "теоріях управління та менеджменту досі відсутня єдина точка зору щодо взаємозв'язку та розподілу категорій програмування, планування та проектування, співвіднесення понять стратегії, програми і розвитку" [14, с. 12], з чим у цілому слід погодитися.

Третяком Е. В. констатується, що вітчизняне законодавство та адміністративна практика широко використовують програми та

програмне управління, що дозволяє цьому автору вказувати на наявність відповідного правового інституту. У його структурі цей автор пропонує виділяти групи норм, що визначають порядок розробки, прийняття та корегування, програм, особливості їх реалізації органами державної влади та місцевого самоврядування, специфіку фінансування заходів, передбачених програмами, здійснення контролю та нагляду за їх виконанням, оцінки ефективності їх виконання на окремих етапах та в цілому [13, с. 9].

На думку інших авторів основу державного програмування становлять розробка й виконання державних програм економічного і соціального розвитку країни та окремих регіонів. Ці програми існують не як субординовані одна щодо іншої, а як співіснуючі й взаємодоповнюючі. Державні програми складаються з комплексних програм розвитку національної економіки, спеціальних програм розвитку окремих регіонів, галузей, секторів, територій. Як приклади таких програм в Україні називаються програми досягнення економічної рівноваги; програми діяльності державних економічних органів (державні програми приватизації, підтримки підприємництва). Особливість програмування в тому, що функції розробки програм відділені від функцій їх реалізації; виконання функцій перебуває в руках різних суб'єктів господарювання. Державні програми, на думку цих авторів, не є обов'язковими як для самих суб'єктів господарювання, так і для органів державного управління, "програма розглядається як керівництво, орієнтир, що може коригуватися в часі" [12].

На думку Гулич О. І., концепція програмно-цільового планування визначає лише пріоритетні напрями діяльності з переліком важливих проблем, пов'язаних із вирішенням масштабних завдань довготривалого розвитку. Основою механізму програмно-цільового підходу стає вибір проблем, оцінка напрямів їх вирішення через цільові програми. При цьому функції органів державного управління полягають в регулюванні, координації, контролі, економічній, правовій і організаційній підтримці цільових програм і проєктів [3, с. 82]. Вважаємо, що такий розподіл функцій є властивим для програм як об'єкту владної діяльності, водночас програма, як засіб такої діяльності є насамперед знаряддям саме регулювання.

Корольов В. Ю. спеціально підкреслює, що у процесі реалізації програмних заходів і при аналізі ступеня досягнення поставленої мети у першу чергу здійснюється збирання і обробка інформації про хід виконання програмних заходів. При цьому прогресивною формою

організації, що ґрунтується на ефективному використанні елементів організаційної структури системи управління і на раціональній організації їх взаємодії, вказаний дослідник називає матричну структуру програмно-цільового планування і управління. На його думку, одним з основних етапів процесу організації формування цільових програм є розробка альтернативних варіантів реалізації програмних заходів, що визначають можливі шляхи досягнення поставленої мети з максимальним економічним ефектом при встановлених обмежених ресурсах, а також вибір найбільш раціонального варіанту виконання програми [6, с. 4], з чим у цілому слід погодитися.

Водночас програма є управлінським актом, який має власний вираз у писаних та ухвалених компетентним органом правових приписах, при чому зміст управлінських програм складає сукупність правових норм та індивідуально-правових приписів. Тому неможливо однозначно відповісти на питання, чи є управлінські програми індивідуально-правовими або нормативно-правовими актами, вважаємо, що вони носять перехідний, змішаний характер. В той же час публічна програма має отримати юридичну силу, тому вона ухвалюється шляхом прийняття спеціального допоміжного акту: міжнародної угоди, рішення міжнародної організації, національного закону, указу, постанови, розпорядження, наказу про ухвалення певної програми, що її додатковою ознакою. Втім, у окремих випадках програма отримує юридичну силу і без такого додаткового акту, якщо її затверджують як окремих самостійний документ.

Третяк Е. В. зазначає, що "програмні акти стають особливим адміністративно-правовим явищем". В рамках дослідження правоохоронних програм цей автор вказує, що використання засобів адміністративного права дозволить відповісти на питання правового та організаційного забезпечення розроблення програм, їх затвердження та виконання, допомогти вдосконаленню як законодавство, що регулює суспільні відносини в цій сфері, так і практику реалізації нормативних приписів у діяльності відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування [13, с. 3], що на нашу думку є справедливим.

Як констатував Чугунов І. Я., "сьогодні на підході і впроваджується програмно-цільовий метод планування бюджету, який був започаткований ще у США у 60-х роках і побудований на пропорціях і результатах від впровадження методів ... пропорції у міжбюджетному регулюванні, які потрібно правильно вибудовувати як по горизонталі, так і по вертикалі". Таким чином, зазначає цей фахівець, має місце

середньострокове прогнозування та планування бюджетного регулювання на найближчі 5 років, і з цієї точки зору теж дуже важливо розглядати теоретичні аспекти архітекτονіки. На думку вказаного автора, просуваючись теоретично у інституційному напрямку і вивчаючи закономірності побудови складних систем, зокрема економічних, з часом можна отримати певні результати, і цю теорію можна буде застосовувати для бюджетної та податкової системи України [10, с. 130]. На жаль, як ми побачимо далі, на регіональному рівні відповідна модель ще не працює.

Кунцідиним С. В. у власних наукових роботах було визначено основні положення проектного менеджменту, уточнено понятійний апарат, запропоновано класифікаційні схеми, а також адаптовано до українських умов схему життєвого циклу проектів. При цьому відповідним дослідником було проаналізовано програмні аспекти вітчизняних систем керування вільними економічними зонами та територіями пріоритетного розвитку, було узагальнено фінансово-бюджетні результати функціонування відповідних зон і територій на рівні мульти- та мегапроектів [8, с. 8].

Додамо, що Вісящевим В. А. було започатковано науковий напрям "передпроектні дослідження та обґрунтування", а також теорію та сучасну ідеологію проектного управління, створено термінологічний апарат з визначенням ключових понять та їх системної єдності з практикою ринкових перетворень у базових галузях економіки. Цим дослідником було обґрунтовано пріоритетні напрямки розробки та впровадження проектів економічного та соціального спрямування в процесі ринкових перетворень в Україні. Саме Вісящевим В. А. було запропоновано механізм використання теорії проектного керування у практичній діяльності всіх рівнів влади, зокрема, регіональної, було висвітлено принципові результати практичної апробації пропозицій і рекомендацій [2, с. 21, 23]. Подібні думки було висловлено й у роботах Морозова Є. Л. [9, с. 11], Іваницького О. Ю., Клочкова В. О. [5, с. 99] та інших авторів.

Чухрай Н. І. при цьому констатує, що основою стійкості соціально-економічного розвитку країн, що переходять на постіндустріальну фазу розвитку є використання нових знань в інноваційних процесах, яке набуває дедалі більшого динамізму. Принципово важливим при цьому є те, що ефективність розвитку в сучасному суспільстві досягається не тільки через розвиток науки і промисловості, але й шляхом забезпечення ефективного перебігу всього інноваційного циклу [15, с. 25], який, безумовно, є неможливим без програмування.

Сьогодні в Україні є величезна кількість цільових програм, які не є державними, оскільки розробляються на рівні територіальної громади, їх сукупності або регіону; класифікуючи ці програми за статусом органу, що їх ухвалює, Бабін Б. В. розділяє їх на регіональні та районні державні; міські, селищні, сільські програми місцевого самоврядування, змішані цільові програми (програми, розроблені місцевою держадміністрацією та ухвалені місцевою радою) виокремлюючи при цьому республіканські кримські програми, які ухвалюються Верховною Радою або Радою міністрів АРК. За іншими параметрами регіональні цільові програми вітчизняними авторами розділено на ініціативні (які створені за місцевою ініціативою в рамках відповідної компетенції та не мають відношення до реалізації конкретної (конкретних) державної програми) та допоміжні (що створені внаслідок та задля реалізації певної (певних) державних програм) [1, с. 52]. Такий розподіл слід вважати актуальним і у контексті нашої роботи.

Удовенко К. В., досліджуючи муніципальні програми, відзначає, що категорії програм, програмного управління та програмного планування широко вживаються у муніципальному управлінні, муніципальному менеджменті та місцевому самоврядуванні. На її думку локальні програмні акти стають водночас предметом конституційно-правових, муніципальних, фінансових, зокрема, бюджетних, адміністративних, контрольних та правоохоронних правовідносин та невід'ємною частиною господарчих систем. На її думку, запровадження інституту муніципальних програм у відповідні галузі правової системи України вимагає від нас спочатку визначитися із роллю та завданнями таких програм в муніципальній управлінській діяльності.

Для цього вказаний дослідник пропонує провести аналіз муніципального управління, як форми реалізації місцевого самоврядування та виду управління та його зв'язок із управлінськими програмами, розглянути сучасні концепції муніципального управління, муніципального менеджменту та місцевого самоврядування та вияснити у відповідному контексті зміст співвідношення програми, планування, проектування, стратегії та розвитку Удовенко К. В. обґрунтовує доцільність та необхідність існування інституту програм в муніципальному праві, оскільки "відповідні правові норми мають регламентувати витребувані практикою організаційно-управлінські муніципальні відносини". Додамо, що цей дослідник визначає муніципальну програму, як розроблений та ухвалений у встановленому порядку на визначений термін програмний документ, спрямований на забезпечення прав та законних інтересів громадян, територіальних громад їх окремих частин або об'єднань, який

містить нормативні й індивідуально-правові приписи, та діє в рамках конкретної адміністративно-територіальної одиниці (одиниць) [14, с. 10-12]. Відповідне розуміння програми, як документу, а не як узгодженої системи дій є актуальним у контексті дослідження процесів правового забезпечення програмного регулювання.

Трегьяк Е. В. підкреслює, що процедури розроблення, фінансування та виконання регіональних програм не мають спеціального законодавчого забезпечення, вони визначаються підзаконними та місцевими нормативними акти, що регламентують відповідні адміністративно-правові відносини. Водночас він підкреслює, що існуюча бюджетна система ускладнює фінансування заходів таких програм, неодинокими є випадки їх розроблення та ухвалення без надання фінансового забезпечення у бюджеті. Для удосконалення реалізації регіональних програм Трегьяк Е. В. пропонує конкретизувати заходи, які повинні виконуватися саме на місцевому рівні; узгоджувати основні положення регіональних програм з загальнодержавними; чіткіше визначити терміни та виконавців програм, порядок поточного та підсумкового звітування; конкретизувати джерела надходження коштів для фінансування програмних заходів; здійснювати обов'язкове публічне обговорення проектів програм, а також оприлюднювати результати виконання програмних заходів [13, с. 16, 17].

На думку експертів, для ефективною розробки і здійснення регіональних програм потрібна дійова система взаємодії центральних органів влади з органами виконавчої влади регіонів, зокрема АРК, та із виконавчими структурами місцевого самоврядування, яка має передбачати:

визначення і гармонізацію загальнодержавних і регіональних пріоритетів у здійсненні програмної політики;

спільне фінансування, розробку та реалізацію регіональних цільових програм і проектів, та регіональних розрізів загальнодержавних цільових програм;

спільне формування організаційних структур для реалізації регіональних цільових програм і проектів;

розробку і реалізацію системи нормативно-правового забезпечення механізму взаємовідносин між суб'єктами програмної політики [4, с. 7].

Таким чином можна побачити, що феномен програми широко використовується в сфері соціального управління та менеджменту; при цьому більшість авторів підкреслюють наявність юридичних складових у публічних програмах, відносячи їх до категорії форм права або правового інституту. Вважаємо, що питання про окремий

адміністративно-правовий інститут програмного регулювання у цілому слід вирішити позитивно, але за умов доведення специфіки суб'єктів, функцій та методології відповідного регулювання, що має стати предметом окремих наукових досліджень.

Література

1. Бабін Б. В. Основи програмно-управлінської діяльності в Україні [курс лекцій] / Б. В. Бабін, В. О. Кроленко. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2006. – 136 с.
2. Вісящев В. А. Науково-методичні основи управління проектами: економічний аспект.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спеціальність 08.02.03 / В. А. Вісящев. – К., 2003. – 36 с.
3. Гулич О. І. Програмно-цільовий підхід як механізм регулювання екологічно збалансованого розвитку курортно-оздоровчих територій / О. І. Гулич. // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – Т. 3. – № 55. – С. 81-83
4. Іваницький О. Ю. Правове забезпечення програмного регулювання розвитку Автономної Республіки Крим.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.07 / О. Ю. Іваницький. – Д., 2010. – 21 с.
5. Ключков В. О. Розуміння правових програм у вітчизняному праві / В. О. Ключков // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 1. – С. 93-103.
6. Корольов В. Ю. Організаційно-методичне забезпечення програмно-цільового управління промислового регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спеціальність 08.10.01 / В. Ю. Корольов. – Донецьк, 1998. – 20 с.
7. Кудряшов А. П. Развал научного управления экономикой – главная причина всеобщего кризиса в бывших республиках СССР / А. П. Кудряшов // Труды Крымской Академии Наук [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: http://www3.crimea.edu/crimea/ac/kant/2_16.html
8. Куніцин С. В. Науково-методичні основи управління проектами вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / С. В. Куніцин. – К., 2003. – 18 с.
9. Морозов Є. Л. Механізми державного управління науково-технічними програмами та проектами соціально-економічного розвитку регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спеціальність 25.00.02 / Є. Л. Морозов. – Донецьк, 2005. – 20 с.
10. Про інституціональну архітектуру як новий науковий напрям [засідання Інституту економіки НАН України, голов. В. М. Геєць, Б. Є. Кваснюк] // Економіка і прогнозування. – № 2. – 2003. – С. 127-147.

11. Соболев Р. Г. Регіональне управління економічними процесами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спеціальність 25.00.02 / Р. Г. Соболев. – Х., 2005. – 20 с.
12. Сташко І. Програмне регулювання малого та середнього бізнесу в регіонах / І. Сташко, Н. Прокопович // Сучасний соціокультурний простір: матеріали Інтернет конференції (20-22 вересня 2007 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://intkonf.org/>
13. Третяк Е. В. Правоохоронні програми, як форма державного управління (адміністративно-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.07 / Е. В. Третяк. – Д., 2009. – 23 с.
14. Удовенко К. В. Правове забезпечення муніципальної програмної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.02 / К. В. Удовенко. – Х., 2010. – 18 с.
15. Чухрай Н. І. Механізми інноваційних перетворень в країнах ЄС та можливості їх трансформації в економіку України / Н. І. Чухрай // Економіка і прогнозування. – № 1. – 2003. – С. 23-33.

*Клочков В. О., Донецький юридичний інститут
ЛДУВС ім. Е. О. Дидоренка*

ДОСВІД ПРОГРАМНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ІНОЗЕМНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

В статті проаналізовані особливості категорії правових програм в зарубіжних правових системах. Выказано мнение о подобном понимании средств и функций программного регулирования в постсоветских государствах.

The aspects of the specialty of the legal programs category in the foreign legal systems are analyzed in the article. The opinion on the similar understanding of the tools and functions of the program regulation in the post-soviet countries is given.

Аспекти ролі та місця програм у вітчизняній правовій системі в останні роки стають все більш актуальними. Схвалення міжнародними структурами, органами державної влади та місцевого самоврядування різноманітних програмних актів ставить перед теорією права закономірне питання щодо юридичних ролі та змісту цих феноменів, їх співвіднесення із усталеною класифікацією форм (джерел права), нормативних актів та соціальних регуляторів у цілому. Тому, для усвідомлення ролі таких програмних актів, слід визначитися із досвідом використання програмного регулювання у іноземних правових

системах, що слід вважати метою цієї статті. Для цього необхідно проаналізувати нормативні визначення програм у законодавстві окремих іноземних держав та думки науковців з цього приводу, що слід вважати завданнями нашої роботи.

Слід визнати, що в останні роки дещо актуалізувалася увага вітчизняних авторів до проблематики програм у вітчизняному праві. Висловимо думку, що це було насамперед обумовлено ухваленням низки законодавчих актів стосовно цільових програм, програм розвитку та запровадженням програмної форми організації бюджетного процесу. Тому не дивує факт дослідження у роботах Бабіна Б. В., Іваницького О. Ю., Кроленко В. О., Третьяка Е. В., Удовенко К. В. окремих видів програм, що існують у сучасній правовій реальності. У той же час вказані роботи, навіть в рамках спроби створення теорії (концепції) програмно-управлінської діяльності носять насамперед описовий характер, не надаючи належного теоретичного обґрунтування відповідними правовим явищам.

Розглянемо аспекти іноземного досвіду використання правових програм. Слід зазначити, що аналіз правових систем іноземних держав дозволив прийти до висновку, що питання програмного регулювання суспільних процесів знайшли своє відображення насамперед у низці пострадянських держав – Республіці Білорусь (далі – РБ), Республіці Казахстан (далі – РК) та Російській Федерації (далі – РФ). Дослідження відповідних правових механізмів дозволить потім встановити рівень самобутності вітчизняної системи відповідного правового забезпечення, встановити особливості розуміння програмних регулятивних процесів у зазначених пострадянських державах тощо.

В Білорусі законодавчою базою для процесів програмного регулювання є Закон РБ "Про державне прогнозування та програми соціально-економічного розвитку" від 5 травня 1998 р. № 157-З. Згідно його преамбули державні програми соціально-економічного розвитку використовуються при прийнятті республіканськими органами державного управління рішень в галузі соціально-економічної політики держави. Згідно ст. 2 цього закону програма соціально-економічного розвитку РБ на п'ять років є середньостроковою складовою системи державних прогнозів соціально-економічного розвитку РБ, поряд із національною стратегією на 15 років та річними прогнозами соціально-економічного розвитку РБ. У ст. 4 Закону від 5 травня 1998 р. встановлюється, що програма соціально-економічного розвитку на середньострокову перспективу розробляється за рік до початку прогнозованого періоду на п'ятирічний термін та затверджується Президентом РБ.

У програмі соціально-економічного розвитку на середньострокову перспективу РБ мають відображатися: оцінка підсумків соціально-економічного розвитку за попередній період і характеристика стану економіки РБ; концепція цієї програми; макроекономічна політика, включаючи бюджетно-податкову, грошово-кредитну та валютну політику; інституційні перетворення; інвестиційна та структурна політика; зовнішньоекономічна діяльність; розвиток реального сектору економіки; соціальна політика; проблеми екології та охорони навколишнього середовища [1]. Фактично закон від 5 травня 1998 р. оминає питання розроблення та реалізації програм розвитку та не згадує про цільові, регіональні програми тощо, у ньому програма розглядається, як складова загального механізму стратегічного планування. Як ми далі побачимо, дещо подібний підхід (але все ж таки із більшою диверсифікацією програм та прогнозів) спостерігається й у окремих актах вітчизняного законодавства.

Втім, процедурні питання у сфері розроблення та реалізації публічних програм в РБ регламентуються й на підзаконному рівні. Зокрема, постановою Ради Міністрів РБ від 31 серпня 2005 р. № 961 було затверджене Положення про порядок розробки та виконання науково-технічних програм. Згідно цього акту програми розробляються з пріоритетних напрямів науково-технічної діяльності та можуть бути науковим забезпеченням державних народногосподарських і соціальних програм, вони розподіляються у Положенні від 31 серпня 2005 р. на державні, регіональні та галузеві. При цьому такі програми мають розроблятися на період, необхідний для повного досягнення поставлених у них цілей, але враховуючи "трирічний період випуску знову освоєної продукції, створеної на основі розроблених інновацій" [8].

Іншим підзаконним актом РБ у цій сфері стало Положення про порядок формування, фінансування і контролю за виконанням державних, регіональних і галузевих програм, затверджене постановою Ради Міністрів РБ від 31 березня 2009 р. № 404. Цей акт, зокрема, встановлює певні етапи формування програми, а саме

- розробку ініціатором концепції проекту програми;
- прийняття рішення про розробку проекту програми;
- розробку та узгодження проекту програми;
- надання висновку по проекту програми;
- затвердження програми.

Цікаво, що за наведеним Положенням 2009 р. концепція майбутньої програми повинна включати висновки про доцільність

розробки програми, отримані від Міністерства економіки, Міністерства фінансів, Міністерства природних ресурсів і охорони навколишнього середовища та Державного комітету з науки і технологій РБ. Рішення про розробку проекту програми приймається Президією Ради Міністрів РБ (щодо державних програм); колегією органу державного управління та радою іншої державної організації (щодо галузевих програм) і місцевими виконавчими і розпорядчими органами (щодо регіональних програм). Державні програми затверджуються Президентом РБ або Радою Міністрів РБ, галузеві – республіканськими органами державного управління, регіональні програми – місцевими виконавчими і розпорядчими органами. Інформація про програми включається до Реєстру програм на підставі прийнятих рішень про їх затвердження [9].

Розглянемо національні правові механізми РК у сфері програмного регулювання. Ключовим правовим актом у РК в цій сфері є указ Президента РК від 18 травня 2009 г. № 827 "Про Систему державного планування в РК". В рамках визначення цієї Системи указом передбачалося схвалення Правил розроблення, реалізації, проведення моніторингу, оцінки і контролю Стратегічного плану розвитку РК, державних програм, програм розвитку територій, стратегічних планів державних органів, а також Правил розробки Прогнозу соціально-економічного розвитку та галузевих програм. У ст. 4 указу від 18 травня 2009 г. до документів Системи державного планування було віднесено державні програми на 5-10 років; програми розвитку територій на 5 років; галузеві програми та республіканські й місцеві бюджети на 3 роки.

Відповідно до зазначеного указу в РК розробці усіх програмних документів може передувати розробка концепції або доктрин. Така концепція (доктрина) має затверджуватися Президентом РК, Урядом РК, відповідним центральним державним органом або консультативно-дорадчим органом. Державні програми в РК мають розроблятися на 5-10 років з метою реалізації Стратегічного плану розвитку РК відповідним державним органом, із наступним узгодженням з уповноваженим органом зі стратегічного планування. Самі державні програми та їх перелік затверджуються Президентом РК. Моніторинг та оцінка реалізації державної програми проводиться державним органом-розробником, уповноваженим органом з державного планування та Рахунковим комітетом з контролю за виконанням республіканського бюджету, контроль за реалізацією державної програми здійснюється Адміністрацією Президента РК [6].

Згідно ст. ст. 22, 26, 27, 28 та 45 указу від 18 травня 2009 г., порядок розробки державних програм визначається Президентом РК, при цьому програма розвитку території розробляється на п'ятирічний період "на основі стратегічних і програмних документів РК, прогнозу соціально-економічного розвитку", ця програма має містити провідні напрямки, цілі, завдання розвитку регіону, очікувані результати із зазначенням їх показників, необхідні ресурси. Програма розвитку області, міста республіканського значення, столиці розробляється уповноваженим органом з державного планування регіону і узгоджується з уповноваженим органом з державного планування, аналогічна процедура існує для програм розвитку районів та міст обласного значення; усі програми розвитку території мають затверджуватися місцевим представницьким органом.

Галузеві програми в РК розробляються центральними виконавчими органами на середньостроковий і довгостроковий період в рамках реалізації стратегічних і програмних документів РК з метою розвитку певної галузі (сектору), вирішення важливих завдань галузевого значення, а також міжвідомчої координації дій державних органів та організацій недержавного сектора [6]. Додамо, що згідно Правил розробки та моніторингу галузевих програм, схвалених постановою Уряду РК від 18 березня 2010 № 218 у розвиток приписів розглянутого нами указу від 18 червня 2009 р. № 827 галузеві програми в РК мають розроблятися тільки в випадку, якщо рішення викладених у них проблем неможливо здійснити в рамках діючих стратегічних і програмних документів, стратегічних планів державних органів. галузеві програми затверджуються Урядом РК та за строками реалізації поділяються на середньострокові (від року до 5 років) та довгострокові (понад 5 років) [10]. Зазначимо, що у вказаних нормативних актах РК відзначаються спроби створення цілісної системи програмного та водночас стратегічного регулювання соціальними та економічними процесами. Водночас зазначена система зазнає критики з боку експертів та політичних сил у РК [5].

Зазначимо, що окремі із зазначених зауважень (переважна ефективність в умовах націоналізованої економіки, розмитість відповідальності на етапах розроблення та схвалення програм, розпорошення та недостатнє наукове забезпечення програмних заходів) є властивими для більшості владних систем, де використовують програмне регулювання суспільними процесами. Водночас аналіз реальних програм РК дозволяє нам стверджувати, що вони за внутрішньою структурою та методологією регулювання відповідають сучасним стандартам програмно-управлінської діяльності.

Яскравим прикладом російського досвіду правового забезпечення програмно-регулятивних процесів є Федеральний закон про державне прогнозування та програми соціально-економічного розвитку РФ від 20 липня 1995 р. № 115-ФЗ. Цей Закон визначає цілі та зміст системи програм соціально-економічного розвитку РФ, а також загальний порядок їх розробки. Згідно ст. 4 цього акту після вступу на посаду Президент РФ звертається з посланням до Федеральних Зборів у якому має міститись спеціальний розділ, присвячений концепції соціально-економічного розвитку РФ на середньострокову перспективу. Виходячи з цих положень Уряд РФ розробляє програму соціально-економічного розвитку РФ на середньострокову перспективу, порядок розробки такої програми соціально-економічного розвитку визначається Урядом РФ. До програми соціально-економічного розвитку РФ мають бути включеними норми щодо інституційних перетворень та макроекономічної, інвестиційної та структурної, аграрної, екологічної, соціальної, регіональної економічної та зовнішньоекономічної політики РФ на відповідний період.

При цьому програма соціально-економічного розвитку РФ на середньострокову перспективу офіційно представляється Урядом РФ в Раду Федерації і Державну Думу, які її затверджують. Після затвердження програми у щорічному посланні Президента РФ до Федеральних Зборів в рамках спеціального розділу має бути зроблений аналіз виконання програми соціально-економічного розвитку РФ і уточнення цієї програми з виділенням завдань на наступний рік. питанням цільових програм в законі РФ від 20 липня 1995 р. приділяється невелика увага, але дещо вагома ніж у досліджених нормативних актах РК та РБ. Зокрема, у його приписах зазначається, що Уряд РФ водночас із поданням проекту федерального бюджету має представляти Державній Думі перелік федеральних цільових програм, намічених до фінансування за рахунок коштів федерального бюджету на майбутній рік [3].

Слід зазначити, що у суб'єктах РФ були схвалені власні законодавчі акти із аналогічних питань, які у цілому відповідали федеральному закону від 20 липня 1995 р. Наприклад, Закон Республіки Тува від 10 листопада 1995 р. № 416 "Про державне прогнозування та програмах соціально-економічного розвитку Республіки Тува" передбачав розбудову урядом республіки програми соціально-економічного розвитку республіки на середньострокову перспективу "виходячи з положень, що містяться в посланні Президента Республіки Тува", порядок її розробки та вимоги до змісту були аналогічні федеральним [2].

Питання розроблення та реалізації програм розвитку та цільових програм у РФ також регламентуються низкою підзаконних федеральних актів. У цьому контексті слід відмітити постанову Уряду РФ від 9 вересня 1993 р. № 900, якою стверджувалася редакція Порядку розробки та реалізації федеральних цільових програм розвитку РФ і міждержавних цільових програм, в яких бере участь РФ. Сьогодні відповідні аспекти регламентує аналогічний Порядок, схвалений постановою Уряду РФ від 26 червня 1995 р. № 594 "Про реалізацію федерального закону "Про поставки продукції для федеральних державних потреб"" . Як зазначалося у ст. 1 цієї постанови, поставки продукції для федеральних державних потреб мають здійснюватися, зокрема, із метою реалізації федеральних цільових програм (далі – ФЦП) [4].

Слід також навести вимоги чинного наказу Міністерства економіки РФ від 15 листопада 1995 р. № 83, яким був затверджений Порядок організації роботи в Мінекономіки Росії з ФЦП і міждержавними цільовими програмами, у здійсненні яких бере участь РФ, і проектами бюджетних заявок на фінансування з федерального бюджету федеральних державних потреб. Зокрема, при цьому організація роботи по міждержавним цільовим програмам покладається на Департамент економічного співробітництва з державами-учасниками СНД (із відповідними державами) та на Департамент зовнішньоекономічної діяльності (з іншими державами) [7].

Як визнає російській автор Панікарова С. В., після прийняття Закону від 20 липня 1995 р. і Порядку від 26 червня 1995 р. "почався інтенсивний і по більшій частині безсистемний зростання числа ФЦП всіх напрямків, в тому числі і регіональних", при чому "ті можливості, які закладені в програмно-цільовому плануванні, реалізуються не в повному обсязі" [11]. Висловимо думку, що схвалення подібного законодавства само по собі не сприяло такому зростанню, воно просто не зуміло стримати цій природний управлінський процес та ввести його у правові та фінансові рамки.

Втім, слід погодитися із Панікаровою С. В. у тому, що однією з причин, що зумовили "безсистемний характер державного програмування в 90-х" роках, стала відсутність чітких критеріїв відбору проблем і регіонів для програмної розробки, жорстка міжвідомча конкуренція за державні ресурси, у зв'язку з чим масштаби програмної діяльності значною мірою залежали від ступеня активності відповідних відомств і регіональних влад. Оскільки за визначенням цільова програма складається з системи взаємопов'язаних заходів, влучно зазначає цій автор, то "зрив її функціонування вже на першому етапі веде або до

згортання програми, або до необхідності її істотного коректування, кошти на яке не передбачалися". За даними вказаного фахівця, майже усі затверджені цільові програми в період з 1991 р. по 2000 р. "зберегли лише прогнозно-цілеполагаюче значення, але не були повною мірою інструментом управління" [11].

Таким чином, дослідивши іноземний досвід використання правових програм, можна прийти до наступних висновків. Сьогодні фактичне використання для регулювання соціальних відносин програмних засобів (актів) є безперечним. Значна кількість відповідних програм має ознаки правового регулятора та може бути кваліфікована як правові програми. Водночас для низки пострадянських держав, чия правова система за власними ознаками є найбільш подібною до вітчизняної (РБ, РК, РФ), є характерним подібне розуміння засобів та функцій програмного регулювання. Зокрема, у цих державах порядок розроблення та реалізації програм регламентується спеціальними актами законодавства, правові програми розподіляються на програми розвитку та цільові програми, програмне регулювання пов'язується із категоріями державного планування та прогнозування. Водночас правове процесуальне забезпечення процесів розроблення правових програм, їх реалізації та контролю за їх виконанням є достатньо варіативним навіть для цих країн, що потребує на додаткові наукові дослідження.

Література:

1. О государственном прогнозировании и программах социально-экономического развития РБ: Закон РБ от 5 мая 1998 г. № 157-3. – Офиц. изд. – Минск: Республика, 2001. – 28 с.
2. О государственном прогнозировании и программах социально-экономического развития Республики Тыва: Закон Республики Тыва от 10 ноября 1995 г. № 416 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://minert.ru/deyat/soc/30-o-gosudarstvennom-prognozirovanii-i-programmakh.html>
3. О государственном прогнозировании и программах социально-экономического развития РФ: Федеральный закон РФ от 20 июля 1995 г. № 115 – ФЗ // Собрание законодательства РФ. – Офиц. изд. – 1995. – № 30. – Ст. 2871.
4. О реализации федерального закона "О поставках продукции для федеральных государственных нужд": Постановление Правительства РФ от 26 июня 1995 г. № 594 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://www.gks.ru/>
5. О системе государственного планирования в РК: заявление Политсовета партии "Эдилет" от 14 июля 2009 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://www.zonakz.net/articles/25935>

6. О Системе государственного планирования в РК: указ Президента РК от 18 июня 2009 г. № 827 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://www.minjust.kz/ru/node/10986>
7. О совершенствовании организации работы в Минэкономике России с федеральными целевыми программами и межгосударственными целевыми программами, в осуществлении которых участвует РФ и работы по формированию федеральных государственных нужд: приказ Министерства экономики РФ от 15 ноября 1995 № 83 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://www.gks.ru/metod/fcp/order28.htm>
8. Об утверждении Положения о порядке разработки и выполнения научно-технических программ: постановление Совета Министров РБ от 31 августа 2005 г. № 961 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://gknt.org.by/>
9. Об утверждении Положения о порядке формирования, финансирования и контроля за выполнением государственных, региональных и отраслевых программ: постановление Совета Министров РБ от 31 марта 2009 г. № 404 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://gknt.org.by/>
10. Об утверждении Правил разработки и мониторинга отраслевых программ: постановление Правительства РК от 18 марта 2010 года № 218 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://www.minjust.kz/ru/>
11. Паникарова С. В. Проблемы совершенствования региональных целевых программ / С. В. Паникарова // Региональная экономика и управление. – 2005. – № 4 [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://region.mcnp.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=77>

Дроботов С. А., НУ "Острозька академія"

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті досліджується специфіка забезпечення охоронної функції права. Особливу увагу приділяється аналізу теоретических і методологіеских підходів в науковій інтерпретації поняття охоронної функції, характеристиці механізмів і гарантій її реалізації. Автор визначає основні проблеми реалізації охоронної функції права, а також її роль в загальній системі спеціально-юридических функцій права.

The article investigates the specificity of maintenance of the law protective function. The special attention is given to the analysis of the theoretical and

methodological approaches in scientific interpretation of the law protective function concept, characteristic of mechanisms and guarantees of its realization. The author determines the basic problems of realization the law protective function, shows its role for the general system of legal functions of the law.

Вплив права на суспільні відносини, який зумовлює його суспільну роль і його призначення як одного з ключових факторів соціального і державного розвитку ставить перед наукою теорії і права цілий ряд проблем, що пов'язані з дослідженням функцій права. Дійсно, вказуючи на існування безпосередньої кореляції між сутністю права та його впливом на суспільні відносини, ми тим самим робимо аналіз питання функцій права одним з найбільш значимих об'єктів юридичних, і зокрема – теоретико-правових, досліджень. Більше того, вивчення функцій права не просто як окремих напрямків його впливу на певні групи чи типи суспільних відносин, а саме як системи, кожен з елементів якої постійно взаємодіє з іншими, змушує максимально уважно поставитись до процесу виявлення тих детермінант та факторів, які зумовлюють трансформацію окремих функцій права у тих чи інших історичних або соціальних обставинах, підносять соціальну значимість конкретних функцій права. У цьому сенсі набуває особливої значущості аналіз тих функцій права, які традиційно у науці теорії держави і права відносяться до групи "основних". Однією з таких основних функцій права, яка впливає з самого змісту цього поняття, є охоронна функція, генеза якої викликана потребою охорони суспільних відносин, що здійснюється за допомогою права тими чи іншими правовими методами і способами [1]. У цьому сенсі достатньо згадати визначення права, яке запропонував О. Лейст. Нагадаємо, що відповідно до позиції цього відомого російського дослідника, сутнісне визначення права передбачає його тлумачення як "нормативної форми упорядкування, стабілізації і відтворення суспільних відносин, яка підтримується та охороняється засобами юридичного процесу і державним примусом" [2]. Таким чином, як бачимо, вже в самій вихідній дефініції права міститься імпліцитне посилення на регулятивну та охоронну функцію, які описуються не як випадкові або зовнішні властивості права, а саме як вираження його глибинної сутності та змісту.

Актуальність науково-правового дослідження охоронної функції права зумовлюється як загальнотеоретичними і методологічними, так і цілим рядом практичних причин. Перш за все необхідно наголосити, що у сучасній юридичній літературі зустрічається декілька відмінних методологічних підходів до визначення змісту і призна-

чення цієї функції. Зокрема потребує на свого уточнення питання щодо соціальної ролі охоронної функції права в частині можливості її редукації виключно до процесу усунення небезпечних, нетипових або шкідливих для даного суспільства відносин. Тобто наразі існує об'єктивна необхідність у формулюванні чіткої позиції в частині наукової обґрунтованості тлумачення охоронної функції виключно як своєрідного "негативного прояву" регулятивної функції. По-друге, актуальність дослідження охоронної функції пояснюється тим, що переважно у теоретико-правових дослідженнях основна увага надавалась саме регулятивній функції права, тоді як охоронна функція залишалась поза межами дослідницької уваги. Це спричинило виникнення певного перекося в частині ступеня висвітлення змісту та специфіки регулятивної і охоронної функції. Очевидно, що цей дисбаланс не може бути пояснений "другорядною" роллю самої охоронної функції, оскільки обидві ці функції є тісно взаємопов'язаними, доповнюють одна одну і реалізуються саме як діалектична єдність двох напрямків правового впливу, якими є правове регулювання і правова охорона. При цьому положення про те, що реалізація охоронної функції можлива лише за умови наявності системи позитивних регулятивних норм засвідчує не її похідний характер, а лише те, що забезпечення цілеспрямованого правового впливу на суспільні відносини пов'язано як з регулюванням, так і з охороною найважливіших для суспільства типів відносин, цінностей, принципів тощо. По-третє, розробка наукової основи для подальших державотворчих і правотворчих процесів в Україні не може не включати в себе концептуальну розробку і адекватне розуміння функцій права. Дійсно, розробляючи різноманітні програми розвитку тих чи інших інститутів держави і громадянського суспільства, залучаючи до цих процесів складні правові механізми і характеризуючи право як один з найбільш ефективних засобів впливу на суспільні відносини, ми тим самим визнаємо граничну актуальність теоретичної розробки поняття функцій права, і зокрема – його охоронної функції. Нарешті по-четверте, слід наголосити на тому, що в умовах становлення України як правової держави одним з незаперечних показників успішності просування у цьому напрямі є повнота та ефективність реалізації основних функцій права, які засвідчують не лише правову зрілість самої держави, але й вказують на усвідомлення державою виняткової ролі права у регулюванні суспільних відносин.

Таким чином, з огляду на актуальність дослідження охоронної функції права, у межах даної статті ми ставимо на меті надати

загальний аналіз деяких теоретико-методологічних аспектів її забезпечення. Для досягнення цієї мети необхідно послідовно вирішити такі завдання: а) уточнити загальне поняття охоронної функції права, обґрунтувати дефініцію цієї функції, б) дослідити проблеми забезпечення охоронної функції права, в) встановити її специфіку та механізми забезпечення.

Звертаючись до тих наукових робіт, в яких висвітлюються загальні питання правової теорії, ми маємо констатувати, що проблеми визначення загальної системи функцій права вже неодноразово потрапляли до поля досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних юристів. У цьому сенсі варто згадати імена таких дослідників як: С. Алексєєв, В. Графський, А. Гетьман, М. Козюбра, О. Лейст, В. Лемак, С. Максимов, О. Мартишин, Н. Оніщенко, М. Панов, О. Петришин, С. Погрібняк, В. Тимошенко, О. Тихомиров, М. Хаустова, М. Цвік, О. Ющик, І. Яковюк. Як правило охоронна функція класифікується як одна з двох фундаментальних спеціально-юридичних функцій права наряду з регулятивною функцією [3]. Утім, вже на цьому етапі можна зустріти істотні відмінності між різними підходами. Зокрема, на думку одних вчених, охоронна функція права має похідний характер від регулятивної функції і вступає в дію виключно після того як було забезпечене правове регулювання тих чи інших суспільних відносин: "охоронна функція... є похідною від регулятивної функції і покликана її забезпечувати, оскільки охорона та захист починають діяти тоді, коли порушується нормальний порядок розвитку тих або інших соціальних зв'язків, коли йому перешкоджають конкретні вади" [4]. В основі такої аргументації лежить положення, що охорона правопорядку або застосування по відношенню до порушників правового порядку будь-яких заходів покарання передбачає наявність і чітке закріплення тих норм, відповідно до яких: а) встановлюється факт правопорушення; б) визначається ступінь винності суб'єкта правопорушення; в) вирішується питання щодо характеру покарання і застосування превентивних заходів – у разі такої можливості – з метою унеможливлення подібних правопорушень у майбутньому. При цьому самі юридичні норми інтерпретуються як акт реалізації регулятивної функції, що з необхідністю змушує визнати так би мовити "вторинний" характер охоронної функції.

На відміну від цього, інші дослідники вважають, що встановлення подібного пріоритету не є коректним за тієї причини, що і регулятивна і охоронна функції права є двома тісно пов'язаними засобами забезпечення головного соціального призначення права, що полягає

у впорядкуванні суспільних відносин, забезпеченні їх стабільності й стійкості. У зв'язку з чим цікаво навести думку В. Червонюка, який обґрунтовує зв'язок цих функцій через аргумент їх транзитивності. Справді, ми можемо описати дію охоронної функції права у регулятивних термінах і навпаки – дію регулятивної функції у термінах правової охорони. У такому разі ми отримуємо наступну формулу: "через охоронну функцію право регулює поведінку суб'єктів, а через регулятивну – охороняє і захищає соціальні цінності" [5]. Повністю погоджуючись з цієї позицією, вважаємо за потрібне додати, що в основі наведеної вище аргументації щодо "похідного характеру" охоронної функції лежить отождоження таких понять як "правове регулювання" і "нормативність". Насправді у загальнотеоретичному плані такий висновок не може вважатись обґрунтованим, оскільки юридичні норми можуть виконувати різні завдання, спектр яких не вичерпується лише правовим регулюванням, що тлумачиться як встановлення певних позитивних правил соціальної взаємодії. Дійсно, виходячи з загального розуміння юридичної норми як "обов'язкового еталону суспільно необхідної поведінки, який спираючись на можливість державного примусу, виступає інтегруючим началом" [6], ми можемо вказати, що ці норми можуть не лише визначати моделі певної бажаної поведінки, але й встановлювати санкції щодо випадків порушення очікуваної суспільством і державою від різних суб'єктів правовідносин поведінки. Причому заборона певних видів діяльності може реалізовуватись і поза її безпосереднім правовим регулюванням. Зокрема це стосується переважної більшості заборонених правом, або – протиправних, дій. У цьому сенсі заборонні норми діють не через первинне встановлення певної моделі "не правової поведінки" з її подальшою заборонаю, а просто визначають її неправомірність без будь-якого регулювання самої цієї не правової поведінки. Хоча, повертаючись до висловленого вище положення, радше проблему співвідношення регулятивної та охоронної функції права слід розв'язувати не через їх протиставлення, або через встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків, а через визнання їх визначальної взаємодоповнюваності і теоретико-методологічної транзитивності.

Іншою методологічною проблемою, яка виникає у контексті визначення поняття охоронної функції права, є питання щодо причин її актуалізації. Зокрема доволі часто висловлюється позиція, що сам факт набуття правом охоронної функції засвідчує про те, що у суспільстві мають місце порушення врегульованих правом загальноприйнятих моделей поведінки окремих суб'єктів правовідносин.

Тобто, на відміну від регулятивної функції права, яка діє постійно і за будь-яких обставин (навіть тоді, коли суб'єкт правовідносин вирішує за певних причин не слідувати правовим нормам), охоронна функція права переходить з потенціального на актуальний рівень тільки тоді, коли вчинено правопорушення. При цьому саме правопорушення може мати різноманітні форми. Наприклад, згідно чинного національного законодавства України, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. У випадку вчинення адміністративного правопорушення настає відповідний вид юридичної відповідальності – адміністративна. Так само чинним законодавством передбачено й інші види відповідальності: кримінальна, цивільна, дисциплінарна, міжнародно-правова тощо. Останнім часом дедалі поширенішою стає положення про існування й інших видів юридичної відповідальності. Як приклад можна навести конституційно-правову відповідальність, яка у вузькому значенні, за словами О. Скрипнюка, є спеціальним галузевим видом юридичної відповідальності, що передбачений Конституцією і законами України [7].

На противагу цьому, існує й інша група дослідників, які виходять з того, що охоронна функція права реалізується не лише після вчинення правопорушення, в режимі *"post hoc"*, але має такий же постійний і неперервний характер, як і регулятивна функція. У цьому сенсі вже сам факт встановлення державно-правової заборони або санкції виступає достатньою підставою для того, щоби суб'єкти правовідносин утримувались від неправомірної чи протиправної поведінки. Таким чином, аналізуючи результати подібного впливу правових норм, можна стверджувати, що вони забезпечують охорону певних типів і видів суспільних відносин, що у телеологічному плані (тобто з погляду досягнення певної мети) реалізується саме охоронна функція права. Зокрема, як доводить Л. Морозова, охоронна функція права дається в знаки не лише у разі скоєння певного правопорушення (тобто коли ми маємо справу з об'єктивними наслідками свідомої або несвідомої протиправної поведінки індивідів), але й як засіб запобігання ймовірних правопорушень у майбутньому [8]. У цьому аспекті мова ведеться про превентивну або упереджувальну роль охоронної функції, яка проявляється у тому, що суб'єкт правовідносин має адекватне знання і усвідомлення тих наслідків, які тягне за собою порушення встанов-

леного законом правопорядку. На нашу думку, така позиція є значно більш аргументованою, адже охорона правопорядку далеко не завжди означає реалізацію процедури постійного юридичного покарання. До певної міри перший з описаних нами методологічних підходів містить у собі певну суперечність.

Справді, якщо охоронна функція вступає в дію лише після вчинення правопорушення, то тоді логічно слід визнати вона є тим більш ефективною, чим з більшою кількістю правопорушень ми маємо справу. Так само трансформується і розуміння правопорядку. Нагадаємо, що на доктринальному рівні правопорядок часто описується як "державно-правове явище, що виникає й існує там і тоді, де і коли у ньому зацікавлена державна влада, яка встановлює і підтримує правовий порядок, охороняє від порушень, а в необхідних випадках і захищає, оскільки без цього неможлива реалізація державних завдань, здійснення сутності, форми та функцій влади [9]. З цих же позицій до тлумачення правопорядку підходить Ю. Веггтнєв, який доводить, що незалежно від того, чи ми визначатимемо правопорядок у спеціально-юридичному аспекті (як стан суспільних відносин, який настає в результаті дотримання діючого права у повному обсязі), чи у загальнофілософському (як стан максимальної впорядкованості правового життя суспільства), ми маємо справу з певним режимом впорядкованості суспільних відносин, коли існуючі норми не порушуються і дотримуються всіма учасниками правовідносин [10]. Натомість, якщо охоронна функція тлумачиться як результат санкціонованого покарання за порушення правопорядку, то тоді правопорядок перетворюється з "режиму не порушення права" на "режим узаконеного покарання". Тобто реальний правопорядок виникатиме не у тому суспільстві де не порушуються юридичні норми, а у тому, в якому на максимальну кількість правопорушень припадає максимальна кількість покарань. Очевидно, що такий підхід істотно спотворює поняття ефективності правової охорони, яка вимірюється не кількістю правопорушень, а кількістю тих випадків, коли суб'єкти правовідносин підпорядковували свою поведінку діючим правовим нормам незалежно від того чи головним мотивом виступало переконання у справедливості цих норм, чи острах перед майбутнім покаранням. Таким чином, на нашу думку, описуючи охоронну функцію права, необхідно зазначити, що вона несе у собі два основні аспекти: кратичний (від старогрецького *kratos* – влада, сила) та превентивний. Перший з них, як було зазначено вище, пов'язаний із реакцією на протиправну поведінку і є наслідком вчинення правопорушення. Як слушно

зазначає О. Поклонська, аби не набути репресивних властивостей, цей аспект реалізації охоронної функції права, має залишатися в рамках легітимності, чинного законодавства і відповідати корінним суспільним інтересам та універсальним природно-правовим принципам і критеріям цивілізованості [11]. У цьому сенсі охоронна функція права не повинна перетворюватись на насилля, а має реалізовуватись виключно у відповідності до чинного законодавства. Причому всі застосовані законом санкції щодо вчиненого правопорушення не повинні перевищувати ту міру прийнятної для суспільства юридичної відповідальності, яка узгоджується з загальними принципами справедливості і гуманізму. Серед вітчизняних дослідників змістовний аналіз цих двох принципів надає С. Погребняк [12]. Більше того, як зазначає згаданий автор, ця вимога легітимності ставить за мету попередити появу такого позитивного права, яке саме по собі є свавіллям, є протиприродним, несправедливим і антигуманним позитивним правом [13]. Таким чином, по мірі розвитку права і правових систем можна спостерігати поступову ревізію і трансформацію цієї системи засобів юридичного покарання, які застосовуються по відношенню до тих осіб, якими було вчинено правопорушення. Інший аспект охоронної функції права – превентивний – діє не через визначення юридичної відповідальності за вже вчинені правопорушення, а через загальне встановлення системи санкцій, які застосовуватимуться до порушників правопорядку (незалежно від того, хто саме є суб'єктом цього правопорушення). Важливість цього аспекту охоронної функції права проявляється у тому, що вона не передбачає безпосереднього застосування жодних репресивних або карних заходів, адже йдеться виключно про інформування осіб про ті види поведінки, які є суспільно небезпечними, загрожують іншим особам, державі, порушують суспільну безпеку, загрожують свободі інших осіб тощо, а також про ті види юридичної відповідальності, які можуть застосовуватись у разі вчинення подібних протиправних дій.

Таким чином, досліджуючи охоронну функцію права, можна вказати на ряд її специфічних властивостей, які дозволяють чітко відмежувати її на теоретичному рівні від інших функцій права. По-перше, охоронна функція права завжди несе у собі необхідну і одночасно достатню інформацію для всіх без виключення суб'єктів правовідносин про те, які саме суспільні цінності і відносини охороняються правом. При цьому зазначені цінності можуть бути закріплені як на рівні конституційного права, так і відповідно до галузевого розподілу права. Наприклад, частина 1 статті 3 Конституції України встановлює:

"Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю". Таким чином держава бере під свою охорону життя, здоров'я, безпеку, честь і гідність кожного громадянина. Ці ж самі цінності визначають і охоронні норми в окремих галузях права. Зокрема, у чинному кримінальному праві чітко визначені норми відповідальності за посягання на життя людини, її здоров'я, честь гідність тощо. Причому, як зазначено у статті 12 КК, залежно від ступеня тяжкості злочину поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі: а) злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання; б) злочином середньої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років; в) тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років; г) особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

По-друге, охоронна функція забезпечує можливість впливу права на поведінку осіб через такі специфічні механізми як: встановлення заборон і санкцій, реалізація юридичної відповідальності тощо. Дієвість таких заборон, які забезпечують реалізацію охоронної функції права, залежить, з одного боку – від того, наскільки держава спроможна забезпечити принцип невідворотності покарання за вчинені правопорушення, а з іншого – наскільки у державі забезпечується принцип законності, адже саме рівність всіх перед законом, змушує конкретних суб'єктів правовідносин дотримуватись діючих правових норм і уникати протиправних дій, оскільки принцип законності не припускає жодних виключень і жодної нерівності (за ознакою майнового чи соціального стану, релігійної приналежності, службового становища тощо) щодо застосування заходів юридичної відповідальності. Нагадаємо, що наразі у науці теорії держави і права законність характеризується як особливий режим або процес діяльності держави та інших суб'єктів суспільних відносин, суть якого зводиться до трьох основних вимог: а) наявність добре продуманої системи правових законів і підзаконних нормативно-правових актів; б) точне і повне закріплення правового статусу всіх учасників правовідносин; в) точне і неухильне виконання і дотримання законів та інших нормативно-правових актів всіма посадовими особами і громадянами [14]. Про роль законності як фундаментального принципу організації і функціонування державної влади

аргументовано пише О. Лукаш [15]. Дещо інші аргументи наводить і Л. Горбунова [16], але в цілому її позиція є такою ж, адже, на її думку, саме принцип законності дозволяє забезпечити неухильність дотримання норм чинного законодавства і уникати ймовірні порушення законів держави. Таким чином усвідомлення принципу невідворотності юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушення, а також змісту принципу законності забезпечує реалізацію охоронної функції права. Механізмами такої реалізації є насамперед: встановлення правових заборон щодо вчинення суспільно небезпечних або суспільно небажаних дій; наявність правових санкцій за вчинені протиправні дії (або бездіяльність); визначення видів злочинів та інших видів правопорушень; визначення правовідносин, які виникають у разі вчинення правопорушення; юридична відповідальність. При цьому всі ці механізми мають суто правовий характер, оскільки забезпечення охоронної функції держави передбачає застосування інших засобів і механізмів.

По-третє, необхідно відзначити, що охоронна функція права є тісно пов'язаною з рівнем розвитку правової культури і правової свідомості, оскільки вона безпосередньо залежить від якості та ступеня гуманності і справедливості тих начал, які закріплюються у діючому праві. Більше того, ефективна реалізація попереджувального впливу охоронної функції права можлива лише в умовах, коли громадяни мають достатній рівень правових знань, а також специфічний тип правової свідомості, в якій є укоріненими цінності права, свободи, справедливості, правопорядку. У цьому сенсі не можна не погодитися з позицією Н. Волковицької, яка визначає правову свідомість як "один з найважливіших елементів правової системи зі своєю складною і багаторівневою структурою, що являє суб'єктивне, нормативно значиме відображення правової дійсності у вигляді правових і юридично значимих знань, оцінок та установок, раціонального та емоційно-вольового характеру, що відбивають ретроспективне, сучасне і перспективне сприйняття права, яке є об'єктивною частиною реального правового життя і правового регулювання" [17]. Фактично у разі домінування у правовій свідомості нігілістичної настанови, ефективність реалізації охоронної функції права суттєво знижується, оскільки тоді у суб'єкта правовідносин формується свідома настанова на зневажливе ставлення до права, а також на знецінення суспільно визнаних моделей поведінки. На початку минулого століття на цей феномен звертав увагу І. Льюїс, який досліджуючи різні форми правової свідомості (зокрема він виділяв здорову правосвідомість та

уражену правосвідомість [18]) вказував на те, що функції права, а разом з ними і процес їх реалізації прямо залежать від того яким чином право сприймається громадянами, які цінності у ньому вбачаються і наскільки органічно воно входить в мережу суспільних відносин. Посилення тенденцій до правового нігілізму та його домінування у суспільній правосвідомості практично повністю нейтралізують превентивний аспект охоронної функції права. Водночас останнім часом вказується й на такий фактор забезпечення охоронної функції права як правова ідеологія. Наприклад, В. Толстенко переконливо доводить, що відсутність у сучасній правовій ідеології фундаментальних принципів правової і демократичної держави має негативний вплив як на стан правової свідомості в цілому, так і на реалізацію основних функцій права [19].

Зважаючи на досліджені вище специфічні властивості охоронної функції права, ми можемо запропонувати визначення охоронної функції права у правовій державі як цілеспрямованого правового впливу, що знаходиться у тісному зв'язку з рівнем розвитку права, правової культури та правової системи, завдяки якому визначаються найважливіші суспільні відносини і цінності, що перебувають під охороною держави і суспільства, а також заборонені державою суспільно небезпечні і небажані діяння, примусові заходи щодо суб'єктів правопорушень, встановлюється юридична відповідальність за порушення закріплених правом моделей соціальної взаємодії та суспільної поведінки. При цьому специфікою реалізації охоронної функції у правовій державі є, з одного боку – урівноваження у ній кратичного і превентивного аспектів (принагідно зауважимо, що по мірі розвитку правової держави роль останнього з цих аспектів постійно збільшується), а з іншого – суспільна легітимність і гуманність механізмів та засобів впливу на тих суб'єктів, якими було вчинено правопорушення.

Загалом же, на думку автора, подальші дослідження охоронної функції права складають один з перспективних і одночасно найважливіших напрямів досліджень сучасної науки теорії держави і права.

Література:

1. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 259.
2. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. – М.: Зерцало, 2008. – С. 47.
3. Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 155-156.

4. Малько А. В. Теория государства и права. – М.: Юристъ, 2006. – 115.
5. Червонюк В. И. Теория государства и права. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 249.
6. Хаустова М. Структура правової системи суспільства // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1 (60). – С. 55-56.
7. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. – Х.: Право, 2009. – С. 99.
8. Морозова Л. А. Теория государства и права. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С. 194.
9. Крисюк Ю. Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права // Право України. – 2004. – № 8. – С. 26.
10. Ветютнев Ю. Ю. О правовой случайности и правовом хаосе // Журнал российского права. – 2003. – № 7. – С. 76-77.
11. Поклонська О. Співвідношення влади і права // Право України. – 2010. – № 4. – С. 227.
12. Див. Погребняк С. П. Втілення принципу гуманізму в праві // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 33-42; Погребняк С. П. Справедливість змісту нормативно-правових актів як умова їх правомірності // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 2 (41). – С. 41-50.
13. Погребняк С. П. Ознаки права в контексті сучасного праворозуміння // Право України. – 2010. – № 4. – С. 168.
14. Котюк В. О. Теорія права. – К.: Вентурі, 1996. – С. 110.
15. Лукаш О. Л. Принцип законності та його значення для конституційного розвитку України // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (26-27 квітня 2007 р.). – Острого: Правничий факультет Національного університету "Острозька академія", 2007. – С. 25-27
16. Горбунова Л. М. Історія дослідження ідеї та поняття законності // Право України. – 2004. – № 2. – С. 3-8.
17. Волковицька Н. О. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження // Юридична Україна. – 2010. – № 2 (86). – С. 33-34.
18. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С. 264.
19. Толстенко В. Л. Утвердження принципу верховенства права і розвиток правової ідеології: актуальні проблеми взаємозв'язку // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Острого, 30-31 травня 2008 р.). – Острого: Вид-во Національного університету "Острозька Академія", 2008. – С. 62.

ДЕЯКІ ФОРМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ГРОШОВИХ КОШТІВ ТА ІНШОГО МАЙНА, ЗДОБУТИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

В статтє показано, что легализация денежных средств и прочего имущества, полученных преступным путем, представляет собой сложный, достаточно долгий процесс, который включает огромное количество разнообразных операций, который может изменяться в зависимости от изменений в экономике.

In article is showed that legalization of money and other property, received as a result of criminal action, is a rather difficult, complex and long process that includes a big member of different operations which vary depending on the situation, a changes in economy.

Постановка проблеми. Питанням легалізації (відмивання) незаконних (серед них і злочинних) доходів приділялася увага багатьма вченими, але на нашу думку до теперішнього часу недостатньо розглянуто проблеми формулювання моделей здійснення операцій щодо легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, що негативно впливає на процес протидії означеному виду злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти зазначеної проблематики досліджувались у роботах В. М. Алієва, В. А. Нікуліної, М. В. Салтєвського, Г. А. Тосуняна, та інших, предметом наукового аналізу яких були кримінально-правові, кримінологічні та міжнародно-правові засоби протидії відмиванню коштів.

Важливе значення у криміналістичному аспекті вивчення зазначеної проблеми мало використання наукових концепцій, розроблених у працях В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, А. Ф. Волобуєва, І. Ф. Герасимова, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, Б. Л. Зотова, А. В. Іщенка, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, С. П. Мітричева, М. В. Салтєвського, М. О. Селіванова, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова і інших. Їх доробки стали поштовхом до створення засад методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом. Були також враховані ідеї щодо протидії даному злочину в роботах Т. А. Диканової, М. Г. Жук, В. А. Нікуліної, В. Д. Ларичева, В. В. Лисенко, Р. С. Сатуєва та ін.

Але у вітчизняній науковій літературі криміналістичні та оперативно-розшукові проблеми формулювання моделей здійснення операцій щодо легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, ще не набули ґрунтовного та комплексного характеру.

Метою статті є дослідження різних точок зору на проблему формулювання моделей здійснення операцій щодо легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом.

Дослідження проблеми.

Легалізація грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом являє собою складний, досить тривалий процес, що включає безліч різноманітних операцій. Для зручності вивчення й опису цього процесу вироблено кілька моделей, хоча варто сказати, що на практиці вони не завжди чітко просліджуються.

Найбільш розповсюдженою є *трьохфазова модель*, прийнята, зокрема, GAFI. У цій моделі процес "відмивання" грошей підрозділяється на три фази.

У першій фазі (Placement) відбувається введення "брудної" готівки в легальний господарський обіг.

В другій фазі (Layering) у результаті безлічі операцій гроші відокремлюються від джерела їхнього походження, втрачають "сліди".

У третій фазі (Integration) гроші знаходять нове – "легальне" – джерело походження й інвестуються в легальну економіку.

Ряд авторів дотримується *двоступінчастої моделі*: Money Laundering ("відмивання" грошей) і Recycling (повернення в обіг). Професор П. Бернасконі вважає дані складові "відмиванням" першого і другого ступеня.

Перший ступінь – "відмивання" грошей, отриманих безпосередньо від вчиненого злочину. "Відмивання" першого ступеня здійснюється шляхом обміну грошей на купюри іншого достоїнства чи інші види валют.

Особливості "відмивання" першого ступеня:

– мова йде про майнові цінності, отримані безпосередньо від здійсненого злочину;

– мова йде, як правило, про готівку;

– злочинні дії по "відмиванню" грошей являють собою короткострокові операції [5, s. 13].

Середньострокові і довгострокові операції, при яких попередньо відмиті гроші обертаються до того моменту, поки не знайдуть "законне" джерело походження і не будуть введені в якості законних у легальний обіг [2, s. 30].

Бернасконі розрізняє також країни здійснення основного злочину, що стали джерелом доходу, і країни "відмивання" грошей.

Модель кругообігу була запропонована швейцарським ученим Цюндом під час публічних лекцій у вищій школі Сант Галлена 9 і 17 червня 1989 року, а пізніше розглянута в його статтях [6, s. 403-408]. В основі даної моделі лежить подібність процесу "відмивання" грошей із круговоротом води в природі. Цюнд підрозділяє процес "відмивання" на складові, аналогічні складової круговороту води.

Чотирьохсекторна модель "відмивання" грошей запропонована К. Мюллером (Швейцарія) [4, s. 38-43]. Структура чотирьохсекторної моделі визначається за допомогою двох пар понять: легальність / нелегальність і країна здійснення основного злочину, країна "відмивання" грошей. У полі перетинання цих пар утворюються чотири сектори.

Перший сектор – країна основного злочину/легальність.

Другий сектор – країна основного злочину/нелегальність.

Третій сектор – країна "відмивання" грошей/нелегальність.

Четвертий сектор – країна "відмивання" грошей/легальність.

У кожному секторі відбуваються певні, характерні для нього процеси. Сектор 1 – внутрішнє, попереднє "відмивання".

Сектор 2 – збір "брудних" (таких, що пройшли попереднє "відмивання") грошей у пул і підготовка їх до контрабанди.

Сектор 3 – підготовка до введення грошей у легальну фінансову систему.

Сектор 4 – маскувальні дії у виді переказів, інвестиції.

Розглянемо основні форми "відмивання" грошей у рамках найбільш розповсюдженої трифазової моделі, у кожній з фаз якої є свій набір форм.

Перша фаза (Placement). Введенню "брудних" грошей у легальний обіг нерідко передують попереднє "відмивання" (перетворення в інші види валют, купюри іншого достоїнства, цінні папери). У банківському секторі форми першої фази спрямовані на обхід існуючих у багатьох країнах положень про обов'язкову ідентифікацію клієнта. У країнах Європи саме ця фаза вважається критичною.

Основні форми першої фази:

– шахрайство з використанням підставних осіб і фірм:

– підкуп чи залякування осіб, відповідальних за проведення ідентифікації клієнта;

– смарфінг – організована покупка легко перетворюваних майнових цінностей, переважно фінансових інструментів. Кожна покупка здійснюється на суму нижче тієї, з якої виникає обов'язок

ідентифікації; Незважаючи на удосконалення національних банківських правил, успішно використовується ще один метод, що одержав назву "смарфінг", тобто, "відмивання" капіталів шляхом запобігання "документального сліду".

Термін "смарфінг" уперше був застосований слідчими органами штату Флорида (США). Слідчі тоді зіштовхнулися з фактом наймання злочинною організацією великої кількості людей (смарферів), що повинні були здійснити незначні грошові перекази на депозитні рахунки в різних банках і філіях.

Смарфери – це люди, що здійснюють міжнародні фінансові операції (переказ грошей у банки) чи купують банківські чеки, переказні векселі, грошові перекази й інші оборотні кредитно-грошові документи на суму трохи нижче, чим встановлено законом, з метою уникнення заповнення "звітів про операції з готівкою", що складаються фінансовими установами, а інформація про такі операції повинна передаватися Державним податковим органам. У США її розміри визначені в сумі 10 000 \$ по кожній грошовій операції, у 12 країнах Європейської співдружності цю суму визначили в кількості 12 000 ЕКЮ. Тому дуже часто смарфи вносять на депозитний рахунок готівку, що не перевищує зазначену.

Нещодавно в Парижі був розкритий ще один підвид смарфінга. Механізм проведення операції цим способом можна розглянути на прикладі. Закуповується товар за досить високими цінами в одному місці і перепродується в іншому, але вже за більш низькими цінами. Начебто, проведення такої операції приносить тільки збиток, однак саме така операція дозволяє "відмити" за тиждень від 1 до 2 млн. французьких франків.

Структурування. Цей спосіб також можна віднести до одного з найбільш улюблених методів здійснення вищезгаданої суспільно небезпечної дії із запобіганням "документального сліду" при проведенні великих трансконтинентальних фінансових операцій. Його суть полягає в тому, що угода штучно розбивається на безліч маленьких одиничних операцій з невеликими сумами.

Даний спосіб дозволяє за порівняно короткий проміжок часу "відмити" десятки мільйонів американських доларів:

- обмінні угоди – організований обмін грошей на купюри іншого достоїнства чи іншу валюту без використання банківських рахунків;
- використання підприємств із великим наявним оборотом, до легального виторгу яких домішуються "брудні" гроші;
- створення власних фіктивних підприємств, що декларують "брудні" гроші як виторг.

Друга фаза (Layering). Ціль другої фази – відділення злочинних доходів від джерела їхнього походження шляхом проведення комплексу фінансових операцій. У результаті обривається ланцюжок слідів і забезпечується анонімність майнових цінностей.

Операції другої фази носять, як правило, міжнародний характер. "Відмивання" усередині країни застосовується насамперед як попередня сходинка до міжнародного "відмивання" [4, с. 38-43].

Для здійснення операцій у другій фазі широко використовуються підставні особи і фіктивні фірми, що виставляють фіктивні рахунки, що служать підставою переказу грошей.

Варто також звернути увагу на так названі "підпільні" ("підземні") концерни, у які входять підприємства однієї сфери, що мають вертикальні і горизонтальні зв'язки.

Брудні гроші вводяться в обіг через роздрібних торговців, як виторг від торговлі. На ці гроші в оптового торговця закуповуються продукти, які швидко псуються, і далі списують як зіпсовані. Це, зрозуміло, лише одна з можливих схем діяльності "підпільних" концернів. Застосування методів економічного аналізу діяльності підприємств на основі статистичних даних по галузі (ліквідності, прибутковості й ін.), а також аналізу взаємин власників підприємств, що мають комерційні зв'язки, зробило недостатнім внутрішнє "відмивання".

В даний час для проведення операцій другої фази велику роль грають офшорні зони й інші країни з м'яким податковим режимом і слаборозвинутою системою фінансового контролю.

Бернасконі виділяє наступні рамкові умови, характерні для країни, у якій здійснюється "відмивання" грошей: "...відсутність обов'язкового бухгалтерського обліку для банків, анонімні банківські рахунки, відсутність обов'язковості ідентифікації клієнтів, що недостатньо ефективно працюють, органи юстиції і відсутність правової допомоги при вилученні грошей, що мають злочинне походження, причому мова йде не тільки про наявність відповідних законів, але і про правозастосовчу практику" [3, с. 122].

У таких країнах звичайно створюються фіктивні фірми й обриваються сліди фінансових операцій. "Улюбленими місцями для здійснення подібних банківських операцій є в Європі: Андорра, Болгарія, Камп'юн (Італія), Гібралтар, Гернси, Джерсі, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Швейцарія, Кіпр; в африкано-арабському регіоні – Абу-Дабі, Ангола, Бахрейн, Дубай, Кувейт, Лівія, Ліверія, Оман, Сейшельські острови, ОАЕ; у Східній Азії і Полінезії – Австралія, Гонконг, Нова Каледонія, Нова Гвінея, Сінгапур, Шри Ланка, Таїланд;

у Латинській Америці (Карибський басейн і Південна Америка) – Барбадос, Багами, Бермуди, Кайманові острови, Коста-Ріка, Чілі, Гаїті, Ямайка, Куба, Нікарагуа, Нідерландські Антильські острови, Панама, Уругвай, Венесуела. Владі США доводиться мати справу виключно з 70 куточками податкового раю, переважно в "Карибському басейні" [1 с. 60]. Гроші переводяться на рахунки офшорних фірм на основі фіктивних експортно-імпортних контрактів чи контрактів із завищенням ціни.

На сьогоднішній день цей спосіб найбільш розповсюджений. Капітали проходять через фінансові і банківські установи малих країн, у тому числі і через країни з пільговим податковим режимом, а потім їх вкладають у фінансові установи країн з розвитими податковими системами для того, щоб не можна було визначити їхнього реального власника.

"Податковий" чи "фінансовий рай" – так називають країни, що мають характерні риси податкової, фінансової, банківської систем, що відрізняють їх від інших, а саме:

- відсутність податків чи невеликі податки на деякі чи усі види доходу;
- прагнення до банківської і комерційної таємниці;
- слабкий валютний контроль чи його повна відсутність;
- полегшений процес реєстрації компаній і відсутність перешкод при купівлі компаній;
- політична і монетарна стабільність;
- сучасні комп'ютерні телекомунікації і телефонні мережі;
- легкий в'їзд у країну;
- вигідне географічне положення і т. д.

Наявність держав з такими характерними ознаками (Ліхтенштейн, Швейцарія, Гібралтар, країни Карибського басейну, і деякі інші) роблять їх ідеальними для злочинної діяльності готівки.

Чимало ділків тіньового бізнесу протягом багатьох років мають у цих країнах дуже відомі компанії й одержують легальні доходи.

Крім цього, уживаючи нескладну систему реєстрації компаній і пільгове оподаткування, що гарантує певну таємність, "бізнесмени" створюють мережу так званих "коралових" і "офшорних" компаній. Офшорні компанії (off-shore company) – це комерційна структура, що зареєстрована в країні типу "фінансового чи податкового раю", як правило, прибережної, а комерційною діяльністю займається в іншій. Головною метою створення такого роду компаній є відхилення від оподаткування у своїй країні і "відмивання" грошей.

"Коралова" компанія (shell company) – це структура, що, подібно коралам, абсолютно порожня в середині і складна за своєю зовнішньою формою. Вони зареєстровані, мають рахунок у банку, що також знаходиться в одній із країн "податкового раю", адреси, службовців, але займаються лише "законними" операціями. Основна перевага "коралових" компаній у тому, що вони тримають людей на відстані від фінансових операцій, що значно ускладнює розслідування фінансових злочинів. Виходячи на банк зі своїм рахунком, компанія використовує подвійний, потрійний, а іноді і більш високий рівень засекреченості.

З метою маскуванню своєї даної діяльності "коралові" компанії можуть реєструватися під видом банків, страхових компаній, комерційних організацій, що займаються купівлею і реалізацією різного роду готових товарів через свої ринки (магазини), але в більшості випадків, крім засновницьких документів (іноді ці компанії називають паперовими) і рахунка в банку, вони ніяких активів не мають. Діяльність цих компаній можна порівняти з трубопроводом, через який здійснюється перекачування грошових мас іншим більш віддаленим фірмам для приховування дійсних джерел і природи створення фондів. Фактично, на відміну від записаного в документах, весь персонал такої компанії складається з однієї людини, як правило, місцевого жителя, бажано юриста.

На сьогоднішній день серед злочинців, особливо серед ділків наркомафії, найбільш популярними способами "відмивання" грошей з використанням "коралових" і "офшорних" компаній є метод зворотної позики та маскуванню під одержання доходу.

Суть методу зворотної позики полягає в тому, що "відмита" готівка повертається і використовується в схованій формі: позика, інвестиції, зарплата, різного роду подарунки і т. д.

Ділок депонує готівку на банківський рахунок однієї з "коралових" чи офшорних компаній у країні з пільговим режимом оподаткування, де зберігається таємниця банківських внесків. Потім він переводить їх у банк іншої країни. Після чого звертається до банку своєї країни з проханням видати йому позику, уживаючи як додаткове забезпечення гроші, що знаходяться на депозиті в іншій країні. Гроші стають законними, а наявність відсотків знижує податок. Якщо поліція чи податкові органи вимагають пояснення несподіваного багатства, він укаже на факт одержання позики. Для додання більшої переконливості своєму поясненню може бути засновано кілька закордонних компаній і фірм, що нібито мають активи. Фактично ж компанія чи фірма, що представляє суб'єкт, номінально зареєстрована у закордонних країнах.

Третя фаза (Integration). У третій фазі гроші знаходять нове, легальне джерело походження й інвестуються в легальну економіку: багато форм, використовуваних в третій фазі, давно відомі і застосовуються, зокрема, для зниження рівня оподаткування.

Угоди зі зниженням ціни. Як приклад можна привести операцію з нерухомістю. Купується будинок за заниженою ціною. Різниця з реальною ціною доплачується "чорними" грошима. Після цього "здійснюється ремонт", і будинок продається за більш високою ціною. У результаті утвориться легальний дохід.

Аналогічні операції проводяться і з акціями за умовами ринкових цін.

Угоди із завищенням ціни. поширені в біржовому обігу, в операціях із творами мистецтва, на аукціонах. Речі, вартість яких можна визначити лише умовно, оціночно, продаються за дуже високою ціною. У результаті утвориться високий реальний дохід.

Маскування джерела грошових доходів здійснюється також за допомогою купівлі і продажу товарів чи послуг.

Цей метод використовується "правопорушниками" у країнах з тільки що введеною чи нестабільною грошовою одиницею. Злочинці реалізують його двома шляхами:

1. Продаж товарів за завищеними цінами.
2. Відправлення фірмі – покупцю фальшивих рахівниць-фактур на оплату без фактичної реалізації товарів чи послуг.

За бухгалтерськими документами (чи конторськими книгами) правоохоронні органи можуть визначити наявність угод із продажу товарів, що фактично не були реалізовані, і одержання розрахунків за них. Отримані як плата суми часто містять у собі витрати на страхування, транспортні й інші зв'язані з цим проблеми. Одержавши дозвіл Національного банку на закупівлю товарів, ціна яких сильно завищена, суб'єкт не тільки одержує дохід від імпортування їм товарів, але і має можливість конвертувати місцеву валюту в національному банку з подальшим перекладом її в західні банківські центри. Частина загальної суми грошей, що отримана за рахунок підвищення цін, і є "відмитими" засобами.

Найчастіше ділки у своїй практиці використовують перший спосіб реалізації цього методу, що є основним способом вивозу валюти з країн третього світу як найбільш ризикований і більш складний для вивчення фахівцями.

Трансферпрайсинг (Transferpricing). Розповсюджений в експортно-імпортних операціях. Складаються два договори: – реальний і

фіктивний (із завищеною сумою угоди). За фіктивним договором гроші переводяться фірмі-посереднику, як правило, зареєстрованої в офшорній зоні. Різниця між реальною і фіктивною ціною залишається на рахунку цій фірмі як доход.

Лотереї, що відмили через казино. Загальновідомо, що казино – це легалізовані ігрові установи. Кінні, собачі біги й інші розважальні установи одержують великі суми готівки. Ці засоби можуть бути переведені в інші казино, що розповсюджені по усьому світу. У результаті не залишається ніякої документації для проведення аудиторської перевірки. Гроші безперешкодно переводяться з однієї країни в іншу з використанням банківських можливостей казино. Тут вони можуть конвертуватися в інші форми грошового обігу і депонуватися у фінансових установах. Казино широко використовується правопорушниками. На "брудні" гроші вони купують велику кількість гральних фішок чи, посилаючись на свою майбутню участь у грі, вкладають визначену суму на депозитний рахунок казино. Звичайно, такі бізнесмени не грають, а якщо грають, то дуже мало. Надалі суб'єкти повертають фішки в казино чи закривають рахунок у банку й одержують чеки на визначену суму, що виписуються на їхнє ім'я чи на ім'я третіх осіб. Потім чекова сума депонується на рахунок у банку правопорушника. Таким чином, злочинець має алібі щодо джерел його грошей – гроші були виграні в казино. Безумовно, що "відмивання" грошей таким способом вимагає встановлення тісних контактів з керівниками казино. У кінцевому результаті організована злочинність "звиває мережу" навколо установ, що займаються розважальним бізнесом, і ставить їх під свій контроль, як це у свій час зробив Камора в південній частині Франції.

Позички і сплати відсотків. Гроші депонуються на рахунку закордонної фірми. Після цього фірма дає позичку чи виступає гарантом по банківському кредиту, що є для одержувача легальними грошима.

Прямі інвестиції. Здійснюються в заключній фазі за допомогою "відмитих" грошей. Розміщення засобів залежить від їхнього розміру, професійних знань злочинців і їхніх радників. Транснаціональні кримінальні корпорації використовують, як правило, весь спектр інвестиційних можливостей.

Результати дослідження дають змогу зробити висновок про різноманітність шляхів легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, які можуть бути змінені та удосконалені залежно від змін в економіці.

Література:

1. Кернер Х. -Х., Дах Э. Отмывание денег. – М. Международные отношения, 1996. – С. 60.
2. Bernasconi P. Finanzunterwelt. Zurich-Wesbaden, 1986. S. 30.
3. Bernasconi P. Wir müssen noch viel über Gauner lernen: Interview in: Der Spiegel, 9 Mai 1988. S. 122.
4. Müller C. Geldwascherei: Motive-Formen-Abwehr. Treuhand-Kammer. Zurich. 1992.
5. Oswald R, Die Implmentation gesetzlicher Massnahmen zur Bekämpfung der Geldwasche in der Bundesrepublik Deutschland. – S. 13.
6. Zund A. Geldwascherei: Motive-Fornen-Abwehr, in: Der schwcizer Treuhändler 9/1990. S. 403-408.

Гуртієва Л. М., НУ "ОЮА"

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МОРАЛЬНІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

С позиции аксиологического подхода и анализа практики Европейского Суда по правам человека рассмотрено понятие таких нравственных ценностей личности как честь, достоинство, частная жизнь, личная и семейная тайна. Нравственные ценности личности являются объектом правового обеспечения. Содержание этического критерия уголовно-процессуального законодательства составляет разумное соотношение нравственных ценностей личности и общества. Ограничение субъективных прав личности возможно только на основании и в порядке, предусмотренном законом.

According to the axiological approach, comparative and legal analysis of legal provision of person's moral values at the prejudicial stage of criminal procedure under the international legal norms has been researched and the directions of improving of the legal mechanism have been denoted. Moral and legal criteria of reasons, conditions and borders of limitation of person's rights to liberty and personal privacy during investigation and preventive measures, specifically detention, have been determined.

Постановка проблеми дослідження моральнісних цінностей особи у сфері кримінального процесу пов'язана із завданнями науки та практики з реформування кримінально-процесуального законодавства України з характерною для нашої держави орієнтацією на міжнародні стандарти у сфері здійснення правосуддя та захисту прав і основних свобод людини.

Аналізуючи аксіологічний напрямок теорії судової етики, який досліджує проблеми цінностей у сфері кримінального процесу, зазначимо, що термін "цінність" широко використовується у філософській літературі для вказівки на людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності [1]. У словнику з етики зазначено, що моральнісні цінності – це одна з форм вияву моральнісних відносин в суспільстві. Під ними розуміються: по-перше, моральнісне значення, гідність особи та її вчинків або моральнісні характеристики суспільних інститутів; по-друге, ціннісні уявлення, що відносяться до області моральної свідомості, – моральні норми, принципи, ідеали, поняття добра і зла, справедливості, гуманізму та ін [2].

Аксіологічний (ціннісний) підхід до аналізу правових явищ визнається цілком прийнятним і науковим, якщо цінність розуміється не як суб'єктивне уявлення, а як справжнє досягнення, дійсне людське благо, суть і значення якого пізнаються в результаті наукового дослідження і підлягають перевірці практикою.

Значний внесок у розвиток правової аксіології в радянський період зробили С. С. Алексеев, Нено Неновські, М. П. Орзіх, П. М. Рабинович та ін., а в сучасний період – В. А. Бачинін, В. І. Букресев, Ю. М. Оборотов та інші вчені. Але особливої актуальності набуває питання про реалізацію моральнісних цінностей особи у сфері кримінального процесу як в законодавстві, так і в правозастосовній практиці, оскільки вони визначають відносини суб'єктів кримінального судочинства, є орієнтиром їх діяльності, і, поза сумнівом, виступають гарантією суб'єктивних прав і законних інтересів особи.

Як справедливо зазначає М. С. Строгович, проблема моральних цінностей, їх розвиток і охорона, – важлива проблема судової етики. Шлях її вирішення один – зміцнення моральних принципів в діяльності органів юстиції, найсуворіше дотримання ними при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ як правових, так і моральних норм [3].

В сучасний період окремі питання забезпечення моральнісних цінностей людини та суспільства у сфері кримінального процесу досліджені в роботах І. О. Антонова, В. С. Кузьмічова, О. В. Мельник, Т. М. Москалькової, С. М. Стахівського, І. В. Строкова та інших вчених.

Найвищою цінністю, яку повинне реалізувати право, є життя кожної окремої людини та стабільне існування суспільства. Таким чином, можна виділити два види моральнісних цінностей: моральнісні цінності особи та моральнісні цінності суспільства. Дані цінності взаємопов'язані.

Одним із принципів правової держави є непорушність цінностей, які виражають природу особи: свобода, честь, гідність, їх охорона та гарантованість [4]. Моральнісні цінності особи є об'єктом правового забезпечення багатьох міжнародних актів, Конституції України (ст.ст. 3, 21, 27 та ін.), а також галузевого, зокрема, кримінально-процесуального законодавства. Забезпечення моральнісних цінностей особи нормами кримінально-процесуального права знаходить свій вираз у завданнях кримінального судочинства; принципах кримінального процесу; законних інтересах і суб'єктивних правах учасників кримінального процесу та в обов'язку слідчого (особи, яка проводить дізнання, прокурора, судді) їх забезпечити; в кримінально-процесуальній формі (тобто в порядку провадження по кримінальній справі в цілому та окремих процесуальних дій (наприклад, ч. 3 ст. 22, ст. 185, ч. 3 ст. 193, ч. 2 ст. 194 КПК України)).

Україною укладені міжнародні договори з питань розробки міжнародних мінімальних стандартів правил функціонування правосуддя і поведження з особами, які беруть в ньому участь (наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародний пакт про громадські та політичні права 1966 р., Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання 1984 р.). Особливе місце в правовому регулюванні кримінально-процесуальної діяльності займає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. (набула законної сили для України з 11.09.1997 р.). Згідно п. 1 Закону України № 0475 "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів № 2, 4, 7 і 11 до Конвенції" від 17.07.1997 р. Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладання спеціальної угоди юрисдикції Європейського суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, у зв'язку з чим у національному кримінальному судочинстві при застосуванні норм Конвенції з метою їхнього тлумачення можливе застосування рішень Європейського Суду з прав людини, що мають прецедентний характер.

Позиція законодавця в питанні про пріоритетність моральнісних цінностей особи відображає зміст концепції взаємовідносин держави та особи в кримінально-процесуальній (публічній) сфері. От чому тенденція всебічної охорони особи, яка обумовлена приєднанням української держави до ряду міжнародних актів, вимагає від публічної

влади більшої уваги до забезпечення моральнісних цінностей особи у сфері кримінального судочинства. Тому з'ясування поняття та змісту таких моральнісних цінностей особи як *честь, гідність, особисте життя* має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Вони використовуються в національному кримінально-процесуальному законодавстві, а від того, наскільки правильно розуміє зміст даних категорій слідчий (особа, яка проводить дізнання, прокурор, суддя) багато в чому залежить законність і обґрунтованість проведення процесуальних дій, прийнятих рішень по кримінальній справі, що, у свою чергу, веде до успішних результатів в досягненні цілей кримінального судочинства.

В науковій літературі існує чотири підходи до розуміння поняття "гідність". По-перше, воно вживається для позначення людської гідності, для підкреслення цінності особи як людини, не зважаючи на її соціальне становище, професію, національність, стать тощо [5, 18-19]. По-друге, використовується поняття особистої гідності як сукупності певних моральних якостей, які суспільство прагне бачити в кожній людині. По-третє, існує поняття гідності спільноти людей – нації, професії, кожен член якої має моральні якості, які характеризують цю спільноту. По-четверте, важливою стороною категорії гідності є усвідомлення індивідом (або спільнотою людей) своєї гідності як людини, як особистості, як представника тієї або іншої спільноти. Ця сторона обумовлена здатністю людської свідомості відображати не лише об'єктивний світ, але й самого себе, своє місце і значущість у цьому світі [6].

В преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р. вказано, що "визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості...", а в ст. 1 цієї Декларації проголошено, що "всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах...". Аналогічно сформульовано положення про гідність, яка в однаковій мірі властива всім "членам людської сім'ї", в преамбулах Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.

Гідність як моральнісна цінність належить людині з моменту народження і є атрибутом її існування. Вона невідчужувана. Людину не можна позбавити гідності, тому об'єктом посягання є почуття гідності.

Категорія "гідність" пов'язана з категорією "честь". Не випадково в національному законодавстві обидві цінності нерідко вживаються

разом, в очевидному змістовному зв'язку. Так, дані категорії застосовуються в Особливій частині Розділу III КК України, де в числі об'єктів злочину проти особи вказуються честь і гідність. Такий юридичний підхід до цих етичних категорій обумовлений тим, що їх правова охорона ґрунтується на єдності моральних вимог, що пред'являються суспільством до особи.

Проте, категорія "честь" і "гідність" хоча й пов'язані, але повної тотожності між ними немає. На відміну від категорії гідності, що виражається переважно у внутрішній самооцінці людиною власних моральних якостей, свого соціального значення, поняття "честь" пов'язується з суспільною оцінкою особи, з конкретним суспільним положенням людини та її моральними заслугами, що визнаються за нею. Ця оцінка складається в суспільстві про людину та залежить, в основному, від неї самої, від її поведінки, відношення до держави, суспільству, колективу та до інших людей [7]. Тому гідність кожної людини і громадянина однакова, а честь – ні. Синонімами слова "честь" є репутація, добре ім'я, престиж, авторитет.

Приватне (особисте) життя визначає ту сферу життєдіяльності людини, яка відноситься до окремої особи, належить тільки їй, стосується тільки її, а не суспільства й держави, і не підлягає контролю з їх боку (сфера особистих позаслужбових справ) [8]. Іншими словами, особисте життя громадян – це сфера інтимних, сімейних та інших, не публічних (тобто приватних) відносин фізичних осіб, пов'язаних з облаштуванням і розпорядженням особистим часом, ведення домашнього господарства, а також їхні думки, переконання, інтереси, звички.

До змісту категорії "особистого життя" входить максимально широке коло відносин непротиправного характеру, які знаходяться за рамками службової діяльності людини, питання розголошення відомостей про яку вона вирішує самостійно і які внаслідок цього не підлягають прямому державному контролю. "Недоторканність" і "таємниця" є основними поняттями, які характеризують інститут приватного життя [5, 25].

Особиста та сімейна таємниці є складовими частинами приватного життя, відносно відокремленими зонами найбільш делікатних, інтимних сторін особистого (приватного) життя, коли розголошення певних відомостей є не тільки небажаним, але і засуджується з етичної точки зору (наприклад, таємниця грошових внесків, лікарська таємниця, таємниця сповіді, таємниця нотаріальних документів, таємниця усиновлення та ін.). Особиста та сімейна таємниці можуть при певних обставинах співпадати або бути відокремленими одна від одної.

Особисту таємницю, наприклад, складають відомості про стан здоров'я, особливо в тих випадках, коли людина страждає так званими "поганими" хворобами, тобто такими, які вважаються ганебними з погляду суспільної моралі; любовні зв'язки, особливо коли вони пов'язані з подружньою зрадою; негативні пристрасті, схильності, звички, природжені, спадкові та набуті вади, що іноді межують з нервово-психічними аномаліями, а також приховані фізичні недоліки; ганебне соціальне минуле людини і за яке вона, можливо, "розрахувалася" сповна і з суспільством, і з державою (наприклад, знята або погашена судимість), а також ділові та дружні зв'язки, які зганьбили людину.

Сімейну таємницю складають такі обставини, які стосуються сім'ї та з моральних міркувань правомірно приховуються від стороннього ока сім'єю (наприклад, причини бездітності).

Значимо, що у своїй доповіді стосовно справи Ван Остервік проти Бельгії (1979 р.) (у справі йдеться про транссексуала, який хотів змінити своє свідомство про народження) Європейська комісія з прав людини визнала право на повагу до приватного життя за статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. наступним чином:

"Право на повагу до приватного життя є правом на приватність, правом жити так, як кожен того бажає, і бути захищеним від оприлюднення фактів приватного життя... До певної міри це передбачає також право встановлювати та підтримувати зв'язки з іншими особами, особливо коли йдеться про вираження почуттів, а також для розвитку та ствердження себе як особистості" [9, 72].

У своїй доповіді стосовно справи Брюгеманн і Шойтен проти Федеративної Республіки Німеччини (1977 р.) Європейська комісія з прав людини посилалась на параметри меж реалізації права на приватне життя:

"Вимога поваги до приватного життя автоматично обмежується в тій мірі, в якій окрема особа ставить своє особисте життя у залежність від громадського життя або інших інтересів, які забезпечуються захистом" [9, 72-73].

Варто зазначити, що при провадженні по кримінальній справі у випадках, на підставах та в порядку, передбачених законом, можливе обмеження деяких суб'єктивних прав учасників кримінального судочинства. Наприклад, право на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла; таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції; недоторканність особистого та

сімейного життя. Це пояснюється конкуренцією публічних і приватних інтересів. Кримінально-процесуальний закон покладає на прокурора, слідчого і особу, яка проводить дізнання обов'язок всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи (ст. 22 КПК), а правова справедливість, як правильно вказує Г. М. Ветрова, часто вимагає переваги публічного інтересу або інтересу одного учасника процесу особистому інтересу іншого [10]. Крім того, однією з властивостей кримінально-процесуальної діяльності є державно-владний характер, який забезпечується заходами кримінально-процесуального примусу.

Значимо, що в ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. визначено, що "кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції (ч. 1).

Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб" (ч. 2).

В ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. також зазначено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Подібне положення закріплене і в Конституції України (ст. 32).

У практиці Європейського Суду з прав людини знайшла відображення система критеріїв правомірності втручання в приватне життя, яка включає вимоги: а) втручання відповідно до закону; б) необхідності втручання в демократичному суспільстві.

Європейський Суд з прав людини встановив, що будь-яке втручання у права, передбачені ст. 8 Конвенції може відбуватися на підставі закону, який повинен відповідати вимогам доступності, передбачуваності та якості. Доступність закону громадськості означає, що заходи втручання не можуть бути передбачені певними таємними інструкціями, і передбачає можливість для особи, права якої порушено, оскаржити заходи, вжиті щодо неї компетентними державними органами.

Важливим тестом щодо виправданості тих чи інших заходів є аналіз їх необхідності у демократичному суспільстві.

Суд може визнати заходи, передбачені законодавством, такими, що суперечать принципам демократизму, і визнати втручання порушенням статті 8 Конвенції.

Незважаючи на це, саме держава має повноваження визначати мету втручання в певне право особи. Перелік цілей, що можуть визнаватися виправданими, досить значний: у справах про секретний збір інформації – інтереси національної безпеки; у справах про позбавлення батьківських прав – інтереси дітей або захист здоров'я та моралі; у справах про перехоплення листів ув'язнених – запобігання порушенню порядку (всередині в'язниці) або запобігання вчиненню злочину [11].

Таким чином, необхідність втручання у приватне життя людини в демократичному суспільстві обумовлена легітимністю цілі втручання і дотриманням принципу пропорційності, тобто балансу інтересів захисту національної безпеки і серйозності втручання.

Вважаємо, що вдосконалення механізму правового забезпечення моральнісних цінностей особи у сфері кримінального процесу повинне здійснюватися за декількома напрямками:

1) законодавча деталізація процедури проведення процесуальних (у т. ч. слідчих) дій, які мають примусовий характер і пов'язані з втручанням у приватне життя людини (шляхом чіткого визначення підстав, умов і меж можливих обмежень);

2) розширення обсягу процесуальних прав учасників кримінального процесу для захисту їх законних інтересів;

3) встановлення санкцій за невиконання обов'язку посадової особи, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа, забезпечення прав осіб, які беруть участь у справі.

Література:

1. Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.] – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 732.
2. Словарь по этике / [Под ред. И. С. Кона] – 5-е изд. – М.: Политиздат. – 1983. – С. 388
3. Проблемы судебной этики / [Под ред. М. С. Строговича]. – М.: Наука, 1974. – С. 24.
4. Філософія права: Навч. посібник / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.]; за заг. ред. М. В. Костецького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 288.
5. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. Н. Москалькова. – М.: Спартак, 1996.

6. Гулиев В. Е., Русинский Ф. М. Социалистическая демократия и личные права / В. Е. Гулиев, Ф. М. Русинский. – М.: Манускрипт, 1996. – С. 128; Белявский А. В., Придворов Н. А. Охрана чести и достоинства личности в СССР / А. В. Белявский, Н. А. Придворов. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 6-9; Чернышева С. А. Защита чести и достоинства граждан / С. А. Чернышева. – М.: Московский рабочий, 1974. – С. 6-8; Шадрин В. С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений / В. С. Шадрин. – М.: Юрлитинформ, 2000. – С. 9.
7. Миколенко А. Н. Правовые последствия преступлений против чести и достоинств личности / А. Н. Миколенко // Правова держава. – 2001. – № 3. – С. 92-93.
8. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – Изд. 7-е. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – С. 289.
9. Гом'єн Донна. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Гом'єн Донна / Пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. – Львів: Кальварія, 2002.
10. Ветрова Г. Н. Закон и нравственность в уголовном судопроизводстве / Г. Н. Ветрова // Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право, 1996. – № 1. – С. 54.
11. Огляд практики Європейського Суду з прав людини. Норми та стандарти Конвенції про захист прав і основних свобод людини // Міністерство юстиції України. – К., 2002. – С. 32.

Мудрак І. В., НУ "ОЮА"

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В СУДОВИХ ДЕБАТАХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

В статье рассмотрены основные элементы коммуникационной составляющей судебных дебатов в уголовном судопроизводстве. Обосновано предложение о введении в программы юридических учебных заведений курса "Судебная речь".

In the article basic elements of communication constituent of judicial debates in a criminal trial are considered. Suggestion about introduction to the programs of law educational establishments of course "Judicial speech" is grounded.

Ораторське мистецтво завжди відіграло велику роль у житті суспільства. Особливо це мистецтво притаманне судовому оратору, який має усвідомлювати, що його промова в суді – це не тільки виклад висновків у конкретній кримінальній справі, а й засіб виховного впливу. Виступи в суді допомагають формувати правильну суспільну думку про закони, правосуддя і демократію [5, 5].

Володіння ораторським мистецтвом має важливе значення в діяльності юристів. Виступи в судах – необхідна частина роботи прокурорів і адвокатів. Підвищення їхньої майстерності не мислиме без постійної роботи над загальною і юридичною культурою судових промов. Нині, коли юристи працюють в умовах розширення демократії та гласності, вміння володіти словом виходить на передній план, і навпаки, бездарність судового оратора означає його функціональну безграмотність, професійну непридатність. Згадаймо статтю А. П. Чехова "Хорошая новость", в якій він у 1893 р. у зв'язку із введенням у Московському університеті курсу декламації писав: "Мы, русские люди, любим поговорить и послушать, но ораторское искусство у нас в совершенном загоне..." [4, 43]. Ці слова А. П. Чехова зберігають свою актуальність до сьогодні, оскільки судове красномовство у нас і досі "в совершенном загоне". Нині не вміють красиво й переконливо говорити навіть ті, хто керують багатьма іншими людьми – виховують, навчають, обвинувачують і захищають, судять, тобто чиновники, педагоги, юристи.

Такі прогалини в освіті та вихованні стають особливо відчутними в діяльності судових ораторів, бездарна судова промова яких часто шкодить публічним інтересам (інтересам держави і суспільства), а також приватним інтересам потерпілого, підсудного. "Судебное красноречие исчезло из залов судебных заседаний и до настоящего времени, к сожалению, в эти залы не возвратилось", – з гіркотою констатує адвокат І. Л. Бронз. І додає: "...вывод один: надо возрождать судебное красноречие... Я верю, что пройдет немного времени и у нас появятся хорошие судебные ораторы, на выступления которых в судебные залы будут специально приходите люди. Здоровая конкуренция, желание влиять на умы и чувства судей, заставят адвокатов с должным уважением относиться к судебной речи – важной составляющей части адвокатской профессии. Жизнь заставит, а престиж профессии обяжет!" [2].

З огляду на вищесказане, сьогодні здається вкрай актуальним і необхідним розглянути деякі положення методики навчання юристів судовому ораторському мистецтву, розуміючи під методикою, перш за все, систему науково розроблених правил та практичних рекомендацій, направлених на більш якісне навчання і глибоке засвоєння студентами юридичних вищих навчальних закладів основ судової промови. Адже основне завдання юридичної освіти – підготовка майбутніх правників до юридичної практики.

Слід зауважити, що дана проблематика вже досліджувалася такими вченими як В. В. Молдован, Р. С. Кацавець, А. П. Овчиннікова,

І. І. Мельников. Проте очевидним є те, що методика навчання судовому ораторському мистецтву потребує подальшого теоретичного і практичного вдосконалення. Зокрема, в ході вивчення курсу судової промови, студенти-юристи, разом з певним об'ємом теоретичних знань, також повинні засвоювати конкретні навички – вміння, вироблені вправами. Такі вправи можуть бути різними: від задач, тестів до рольових ігор, навчальної практики та конкурсів у формі умовних (симульованих) судових процесів, судових дебатів.

Цікаво буде зазначити, що форма навчальних судових дебатів не є новою для вітчизняної юридичної освіти. Студенти-правники й раніше використовували їх, наприклад, на практичних заняттях із цивільного та кримінального процесу. В цьому зв'язку варто також згадати "Amica Veritas" – популярний телеконкурс студентських команд провідних юридичних навчальних закладів СРСР (згодом конкурс СНД).

Втім нинішні найпопулярніші конкурси зі студентських навчальних судових дебатів мають свої особливості. Здебільшого їх проводять на міжнародному рівні (якому зазвичай передують національні). На конкурсах розглядаються складні питання з міжнародного та європейського права, а до складу суддів входять відомі вітчизняні та іноземні юристи. Зазначимо, що такі конкурси – це якісно нові для вітчизняної системи юридичної освіти способи набуття професійних навичок.

Студентські конкурси з судових дебатів поширилися в усьому світі останніми десятиліттями. Особливо популярні вони в системі юридичної освіти США, де стали складовою частиною навчального процесу [1, 120].

До речі, писана історія імітації студентських навчальних судових дебатів, які були частиною всього навчального процесу, сягає часів давньої Англії (принаймні XIV ст.). У США їх було започатковано у Гарвардському університеті в 1820 р. Університет Вірджинії запровадив курс із судових дебатів у середині 40-х років XVIII ст., Південно-західний університет (Чикаго) – у 60-х роках, Бостонський університет – у 70-х роках XIX ст. Згодом ця форма набула поширення й в інших американських правничих школах [6, 1224].

Сьогодні одним із найпопулярніших вважається конкурс ім. Філіпа Джессопа (the Philip C. Jessup International Law Moot Court Competition) – це змагання, в якому студенти-юристи демонструють свої знання з міжнародного права і майстерність судової промови. Конкурс повністю відтворює процес розгляду справи в міжнародно-

му Суді ООН. Команди подають письмові меморандуми, як з боку заявника так і з боку відповідача, а потім представляють інтереси сторін в усному виступі перед судом у складі трьох суддів. Спочатку відбуваються національні відбірні тури, переможці яких беруть участь у міжнародному турі, який щорічно проводиться у м. Вашингтон, США. Цей конкурс був заснований у 1959 році у США, і тепер у ньому беруть участь більш ніж 1600 студентів з 300 університетів з усього світу. Подібні відбори проводяться в нашій країні вже 10 років.

Такі змагання є унікальними в Україні та являють собою судовий процес, в якому команди (студенти провідних юридичних вищих навчальних закладів України) – позивач та відповідач – представляють позицію своєї сторони згідно із розісланою фабулою справи перед суддівською колегією [1, 125].

Крім того, вже традиційними стали Всеукраїнські змагання з кримінального прав та процесу "Майстерність судової промови". Цей захід є частиною проекту Ліги студентів Асоціації правників України "Студенти-правники України за кращу юридичну освіту", який адмініструється Радою з міжнародних досліджень та обмінів (IREX) при підтримці провідних юридичних компаній України. Формат імітованих судових дебатів у кримінальному судочинстві визначений головною метою цих змагань – надання студентам можливості практичного застосування знань з кримінального та кримінально-процесуального права, з дисциплін прокурорський нагляд та участь адвоката у кримінальному процесі; розвиток ораторських здібностей, навичок виголошення судових промов, підвищення професійного рівня майбутнього правника [7].

Слід особливо підкреслити, що такі практичні конкурси та змагання надзвичайно розвивають дослідницькі, писемні, ораторські й аналітичні навички студентів, навчають їх спілкуватися, оперативно "приймати рішення", а також формують навички "командної" (колективної) роботи: для успішного виступу команди всі її члени повинні докласти максимум зусиль. Загалом, студенти навчаються ставити цілі, визначати пріоритети й ефективно працювати (під тиском часових обмежень) близьких до умов, за яких більшість правників працюють практично.

Все вищесказане дає змогу зробити висновок про те, що, розробляючи сучасну методику навчання юристів судовому ораторському мистецтву, слід приділити велику увагу саме питанням розвитку і набуття практичних навичок виголошення судової промови. З цією метою бачиться необхідним висловити слідуючі міркування.

В наш час навчання в юридичних вищих навчальних закладах йде шляхом спеціалізації, студентам читаються різні спецкурси в залежності від майбутньої спеціалізації. В юридичних інститутах з цією метою створюються самостійні факультети. Так, наприклад, в одному з провідних юридичних вищих навчальних закладів України – Одеській національній юридичній академії сьогодні функціонує Інститут підготовки професійних суддів, що здійснює підготовку фахівців-юристів із числа кандидатів на посаду професійного судді за спеціалізаціями "суддя загального суду", "суддя спеціалізованого суду", Інститут прокуратури та слідства, що готує фахівців за спеціалізаціями "прокурорська діяльність" та "слідча діяльність", судово-адміністративний факультет (спеціалізації "судова діяльність", "управлінська діяльність"), факультет адвокатури (спеціалізація "адвокатська діяльність") та інші факультети.

На наше глибоке переконання, на відповідних спеціалізаціях, зорієнтованих на підготовку фахівців для роботи в органах прокуратури і досудового слідства, органах суду, в адвокатських фірмах і юридичних консультаціях з метою захисту прав і представництва інтересів фізичних і юридичних осіб, повинен викладатися спецкурс "Судова промова". Звичайно, об'єм та зміст даного курсу в залежності від спеціалізації має бути різним. Крім того, зазначимо, що методика навчання судовій ораторській майстерності повинна вирізнятися своєю практичною направленістю, тобто в ході вивчення спецкурсу "Судова промова" студентів необхідно наділити не тільки певними конкретними знаннями, але також практичними вміннями та навичками виголошення промови у суді. Саме з цією метою лекційні заняття з курсу мають доповнюватися семінарськими і практичними заняттями, на які має відводитись більша кількість навчальних годин, а також самостійною роботою студентів.

На нашу думку, *лекційний курс* має за ціль ознайомити з основами теорії судового ораторського мистецтва – найбільш важливими теоретичними питаннями, що становлять ядро загальної і особливої частин судової промови. Широкого застосування в лекціях з курсу "Судова промова" мають набути технічні засоби: лекції слід ілюструвати звукозаписами, фрагментами із кінофільмів. В лекціях, де будуть розглядатися особливості обвинувальної та захисної промов, можна прослухати фрагменти з виступів відомих судових ораторів. Добре було б створити фільм, в якому наглядно продемонструвати, наприклад, значення зовнішніх факторів (поза, жести, міміка і т. п.) при виголошенні і сприйнятті судової промови. Вбачається, що ключова суть

лекційного курсу полягає в тому, щоб надати слухачам максимум інформації по даній дисципліні, поставити перед ними ті чи інші проблеми науки, тим самим заохочуючи їх до творчої самостійної роботи. *Самостійна робота*, на наш погляд, повинна включати, по-перше, засвоєння навчально-методичної літератури з курсу судової промови, по-друге, композиційний аналіз однієї з промов видатного судового оратора, по-третє, самостійну підготовку обвинувальної чи захисної промови по спеціально розробленому казусу чи по архівній кримінальній справі. В цьому контексті слід підняти ще одне питання. Судова промова, звичайно, являється різновидом красномовства. Вона повною мірою підпорядкована загальним законам та методологічним положенням загальної теорії ораторського мистецтва. Разом з тим, судове красномовство – специфічна форма ораторського мистецтва, з особливими, тільки їй властивими задачами і функціями, зі своїм предметом. Саме тому одні тільки загальні положення оратороведення навряд чи можуть стати вичерпними установками для судового оратора. Нині у вітчизняній юридичній літературі всього декілька робіт з судової риторики, що мають характер навчально-методичного посібника (В. В. Молдован. Риторика: загальна і судова. Київ, 1999. В. В. Молдован, Р. С. Кацавець. Судова риторика: практикум. Київ, 2006). Безсумнівно, що таких видань має бути більше, тому що на прискіпливішу увагу заслуговують також питання теорії і практики судової промови. Суттєвою практичною допомогою як для студентів-правників, так і для судових ораторів повинні бути збірки кращих судових промов прокурорів та адвокатів. Будучи прикладом творчого підходу до своєї справи, досконалого і аргументованого аналізу доказів, вмілого використання риторичних правил та прийомів, ці промови можуть слугувати навчально-методичною базою, основою підготовки судового оратора, практичним прикладом ефективного використання судової трибуни. Закріплення теоретичного матеріалу по спецкурсу "Судова промова" доцільно проводити на семінарських заняттях. Кілька годин таких занять, проведених на високому рівні, у формі живої дискусії по ключовим проблемам предмету, дозволять слухачам значно поповнити запас теоретичних знань, а дискусійний характер проведення семінарських занять, крім закріплення пройденого матеріалу, пробудить також додатковий інтерес до предмету. Важливо, аби семінарські заняття не носили характер надмірного "теоретизування", а були максимально наближеними до актуальних питань практичної діяльності судового оратора. Практичні навички підготовки та виголошення судової

промови повинні відпрацьовуватись на практичних заняттях. Як вже зазначалося у даному науковому дослідженні, цим заняттям слід відводити максимальну кількість годин, оскільки саме під час цієї практики відпрацьовуються техніка та культура промови, вміння та навички управління аудиторією, вивчається вплив зовнішніх факторів на ефективність судової промови тощо. Очевидним бачиться те, що для проведення практичних занять та для самостійної роботи студентів необхідною є спеціально облаштована навчальна аудиторія. До речі, облаштування такої навчальної аудиторії виправдає себе і з огляду на те, що у ній успішно можна проводити заняття з підвищення кваліфікації практичних працівників прокуратури та адвокатури, студентські науково-практичні кружки, наукові конференції. Враховуючи вищесказане, необхідним вважається розробити схему обладнання спеціалізованої навчальної аудиторії для занять по спецкурсу "Судова промова". На нашу думку, така аудиторія має імітувати зал судових засідань. В центральній частині слід встановити стіл для викладача з пультом управління апаратурою звукозапису, що дозволяє в будь-який час записати і швидко відтворити промову. З правого боку – стіл державного обвинувача, з лівого – захисника, на столах має бути встановлено мікрофони. В аудиторії обов'язковою є наявність декількох великих дзеркал, їх розміри мають бути такими, щоб виступаючий під час виголошення промови мав змогу бачити себе у повний зріст. Це дозволить кожному виступаючому якнайкраще відпрацювати позу, жести, міміку, темпоритм, дикцію, контролювати свою поведінку під час виступу. В задній частині аудиторії встановлюється стіл з кінопроектором, а на протилежній стіні кріпиться екран. Над екраном слід встановити декілька світлових табло ("тихіше", "голосніше", "повільніше", "скоріше"), які при необхідності включаються викладачем для того, щоб не перебувати виступаючого під час виголошення судової промови. В аудиторії є також місця для слухачів, а також стенди з ілюстраціями по загальній і особливій частинах судової промови. Зауважимо, що під час практичних занять по спецкурсу "Судова промова" можна практикувати рецензування студентами (слухачами) прослуханих промов. Загалом, практичні заняття мають бути побудовані таким чином, щоб на них мав змогу самостійно виступити кожен студент з підготовленою обвинувальною чи захисною промовою. Крім того, вбачається за необхідне, щоб у кожному юридичному вищому навчальному закладі для студентів, які висловлюють бажання більш поглиблено вивчати судову ораторську майстерність і як навчальну

дисципліну, і як професійну діяльність, був створений студентський науково-практичний кружок "Судове красномовство". Щороку доцільно було б проводити студентський конкурс на кращу судову промову.

Що стосується методики вдосконалення судової ораторської майстерності юристами-практиками, то тут, думається, можуть застосовуватись самі різноманітні форми – це і курси підвищення кваліфікації, і спеціальні семінари та практикування самовдосконалення тощо. Слід пам'ятати, що навіть найталановитіший та досвідчений судовий оратор не може довгий час виступати на високому рівні, не вдосконалюючи свою майстерність, не працюючи над собою постійно. Проїшов час, коли судовий оратор міг діяти без продуманої методики, керуючись виключно власними уявленнями про поняття, форми і прийоми ораторської майстерності. В сучасних умовах, коли тільки науково обґрунтована робота приносить потрібний результат, високопрофесійно займатись судовою ораторською майстерністю, покладаючись лише на особисті погляди, неможливо. Отже, для підвищення якості і ефективності судових промов сьогодні необхідно створити цілісну і комплексну систему підготовки судових ораторів. Саме тому методика навчання юристів судовій ораторській майстерності потребує подальшого наукового вдосконалення і напрацювання. Недостатня увага щодо викладання спецкурсу судової промови в юридичних вищих навчальних закладах пов'язано, на нашу думку, є недооцінкою значення ораторської майстерності у практичній діяльності прокурора та адвоката. Ця недооцінка базується, по-перше, на хибному переконанні, що кожний юридично освічений прокурор чи адвокат зуміють при необхідності сказати досить якісну судову промову, а по-друге, ті, хто так міркують, під ораторською майстерністю, як правило, розуміють виключно надмірну турботу про форму промови. Але таке переконання є глибоко помилковим і приреченим. Проблеми теорії і практики судової промови в кримінальному судочинстві потребують подальшого ґрунтовного наукового дослідження та практичного вирішення. І насамкінець. Якось знаменитого французького адвоката Жака Вержеса кореспондент запитав, які найвідоміші процеси йому не вдалося виграти, на що адвокат відповів так: "Те, що я вам скажу, прозвучить нескромно, але я виграв усі. Коли я кажу "виграв", то маю на увазі, що досяг усіх цілей, які ставив перед собою" [3, 7]. Щиро хотілося б, аби так могли відповідати і українські захисники та обвинувачі.

Література:

1. Бігун В. С. Конкурс ім. Філіпа Джессопа: міжнародне публічне право, англ. мова та ораторська майстерність (історія, суть та українська традиція) // Часопис Київського університету права. – 2004/3. – С. 120-125.
2. Бронз Л. И. Защитительная речь. Режим доступу: www.attorneys.od.ua/page.php?id=273
3. Коваленко Ю. Жак Вержес, легендарный адвокат... // Известия. – 1995. – 28 янв. – С. 7
4. Мельник В. В. Ораторское искусство как средство построения убедительной судебной речи в состязательном уголовном процессе // "Журнал российского права". – 2001. – № 7, 8. – С. 43.
5. Павлищев О. Ораторське мистецтво – невід'ємна частина правосуддя // "Закон і бізнес". – 2004. – № 18. – С. 5.
6. Dickerson D. IN RE MOOT COURT // Stetson Law Review. – 2000. – Spring. – P. 1224.
7. Режим доступу: www.lawhelper.com.ua

Кицен Н. В., НУ "ОЮА"

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ПЕРЕВІРКИ ВИРОКІВ, ПОСТАНОВ, УХВАЛ СУДУ, ЯКІ НЕ НАБРАЛИ ЗАКОННОЇ СИЛИ

Статья посвящена рассмотрению вопросов, связанных с объемом проверки приговора, постановления, определения, не вступивших в законную силу, в апелляционном и кассационном порядке. Сформулированы предложения по усовершенствованию нормативного регулирования объема проверки приговора, постановления, определения, не вступивших в законную силу.

The article covers the review of issues concerning the ambit of inspection of sentences, dispositions, prejudications that are not inured, in appellate and cassation order. The suggestions on the improvement of the normative regulation of the inspection ambit of sentences, dispositions, prejudications that are not inured were formulated.

В умовах перебудови судової системи України важливе значення має удосконалення системи перевірки судових рішень, які не набрали законної сили. Внаслідок "малої" судової реформи в Україні у КПК значно реформовано обсягу апеляційної та касаційної перевірки судових рішень, які не набрали законної сили.

Питання обсягу перевірки кримінальної справи апеляційним та касаційним судом вже досліджувалися такими вченими, як Н. Р. Бобченко,

Д. О. Захаров, О. Ю. Костюченко, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, І. Ю. Мірошников, В. О. Попелюшко, В. І. Сліпченко, Д. В. Філін та ін. Однак норми щодо обсягу перевірки справи апеляційним та касаційним судом є недостатньо чіткими, що спричиняє їх різне доктринальне тлумачення та проблеми у судовій практиці.

Саме тому метою цієї статті є виявлення прогалин та колізій у регламентації питання обсягу перевірки вироку, ухвали, постанови, які не набрали законної сили, у апеляційному та касаційному порядку, формулювання пропозицій до діючого КПК та проектів КПК щодо удосконалення регламентації обсягу перевірки судового рішення, яке не набрало законної сили.

Обсяг перевірки справи по-різному урегульовано кримінально-процесуальним законом.

Так, ст. 365 КПК передбачає, що вирок, ухвала чи постанова суду першої інстанції перевіряється апеляційним судом в межах апеляції. Висновки суду першої інстанції щодо фактичних обставин справи, які не оспорювалися і стосовно яких відповідно до вимог частини першої статті 299 і статті 301¹ КПК докази не досліджувалися, не перевіряються. Якщо розгляд апеляції дає підстави для прийняття рішення на користь осіб, щодо яких апеляції не надійшли, апеляційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Тобто, якщо буквально тлумачити норми ч. 2 ст. 365 КПК, то у ситуації, коли один із засуджених просить змінити йому міру покарання на більш м'яку, а апеляційний суд вбачає підстави для перекваліфікації діяння або виключення певних кваліфікуючих ознак, то апеляційний суд вправі перекваліфікувати діяння лише щодо засудженого, який не подавав скаргу. Але таке становище суперечить принципу справедливості: адже становище особи, яка зверталася до суду, покращено не буде, а становище особи, яка не зверталася до суду і не зробила жодних спроб оскаржити незаконний вирок, буде покращено. На відміну від ч. 2 ст. 365, ст. 395 КПК вказує, що касаційний суд перевіряє законність та обґрунтованість судового рішення за наявними в справі і додатково поданими матеріалами в тій частині, в якій воно було оскаржене. Суд касаційної інстанції вправі вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого. Якщо задоволення скарги дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, касаційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Тобто, якщо буквально тлумачити норму ч. 2 ст. 365 КПК, то виходить, що апеляційний суд, який має більш процесуальних засобів виправити помилку суду першої інстанції, має менше повноважень

на це, ніж касаційний суд, який обґрунтованість судових рішень взагалі перевірити не може. Тобто апеляційний суд не може вийти за межі скарги, щоб покращити становище засудженого, який звернувся із скаргою, а касаційний суд може.

Слід зазначити, що у літературі є різні оцінки ч. 2 ст. 365 КПК. Так, Д. В. Філін зазначає, що суд не вправі виходити за межі апеляції при перегляді вироку чи іншого судового рішення. З цим правилом пов'язана проблема обмеження можливості виправлення помилок суду першої інстанції судом апеляційної інстанції. Законодавець виходить тут із принципу справедливості, коли судові помилки, які покращують становище засудженого, не можуть бути виправлені за углядом самого суду [1, с. 97]. В. Т. Маляренко, навпаки, вказує, що у такому разі, слідуючи логіці законодавця, якщо помилки допущено щодо осіб, стосовно яких не подано апеляції, ці помилки мають бути виправлені, а щодо тих, стосовно яких апеляції подані – помилки виправляють тільки в межах апеляції. Така позиція є непослідовною та негуманною [2, с. 53]. Позицію про непослідовність обмеження щодо виходу за межі апеляційних вимог, встановленого законодавцем для апеляційної перевірки судових рішень, порівняно із межами касаційного розгляду, вказує і Д. О. Захаров [3, с. 172, 174]. Подібну точку зору висловлює і В. П. Бойко [4, с. 98]. У коментарях до КПК указується на можливість виходу апеляційного суду за межі апеляції, якщо цим не погіршується становище засудженого або виправданого [5, с. 720; 6, с. 742]. У судовій практиці є випадки розповсюджувального тлумачення ст. 365 КПК України.

Так, Колегія суддів судової палати з кримінальних справ апеляційного суду Вінницької області, розглядаючи справу за апеляцією захисника-адвоката ОСОБА_3 в інтересах засудженого ОСОБА_4 і апеляцією засудженого ОСОБА_5 на вирок Замостянського районного суду м. Вінниці від 7 серпня 2008 року, вказала, що "Засуджені ОСОБА_4 і ОСОБА_5, як свідчать встановлені по справі обставини і вірно описані у вироку суду, вчинили закінчений замах на крадіжку дизельного палива, але цей злочин не було закінчено з причин, які не залежали від їх волі. Викравши 615 літрів дизельного палива вони були затримані на місці вчинення злочину працівниками міліції. Тому дії ОСОБА_4 і ОСОБА_5 підлягають кваліфікації за ст.ст. 15 ч. 2, 185 ч. 2 КК України, як закінчений замах на вчинення крадіжки за попередньою змовою групою осіб. Відповідно до вимог ст. 365 ч. 2 КК України, якщо розгляд апеляції дає підстави для прийняття рішення на користь осіб, щодо яких апеляції не надійшли, апеляційний

суд зобов'язаний прийняти таке рішення. В поданих апеляціях про зазначену перекваліфікацію дій засуджених ОСОБА_4 і ОСОБА_5 на ст. ст. 15 ч. 2, 185 ч. 2 КК України – не апелюється, тому апеляційний суд по своїй ініціативі в порядку ст. 365 ч. 2 КК України приймає таке рішення" [7].

Як уявляється, складно стверджувати про справедливість у випадку, коли судові помилки, які покращують становище засудженого, не можуть бути виправлені за углядом самого суду. Суд, не дивлячись на розширення дії принципів змагальності та диспозитивності, залишається органом державної влади, і повинен захищати і публічні інтереси. Завдання кримінального судочинства, одним із яких є забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний, стосується і суду. Тому не можна формально відноситися до можливості виправлення судової помилки суду першої інстанції, адже мова про долю людини, яка, можливо, незаконно засуджена, але у силу браку юридичних знань не може зрозуміти правильно характер помилки, яка допущена судом першої інстанції. Саме тому апеляційний суд повинен виходити і виходить за межі апеляції, якщо це не погіршує становище засудженого або виправданого, хоча формально це не передбачено ст. 365 КПК. У такому випадку доцільно використовувати правила процесуальної аналогії та діяти за правилами ст. 395 КПК України. Інакше складатиметься парадоксальна ситуація: апеляційний суд, який має більше процесуальних засобів виправити помилку суду першої інстанції, має менше повноважень на це, ніж касаційний суд, який обґрунтованість судових рішень взагалі перевірити не може.

Таким чином, законодавець відмовився від ревізійного порядку перевірки судових рішень, які не набрали законної сили. У редакції ст. 363 КПК до внесення змін у 2001 році передбачалося, що при розгляді справи в касаційному порядку суд перевіряє законність та обґрунтованість вироку за наявними в справі і додатково поданими матеріалами. Суд не зв'язаний доводами касаційної скарги чи подання і перевіряє справу в повному обсязі щодо всіх засуджених, в тому числі і тих, які скарг не подали і щодо яких не принесено касаційного подання.

Однак елементи ревізійного порядку залишилися, оскільки якщо розгляд апеляції дає підстави для прийняття рішення на користь осіб, щодо яких апеляції не надійшли, апеляційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення, а суд касаційної інстанції вправі вийти за межі

касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого. Якщо задоволення скарги дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, касаційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Однак таке формулювання можливості апеляційного суду вийти за межі скарги не можна визнати вдалим та справедливим. Необхідно уніфікувати обсяг перевірки справи апеляційним та касаційним судом та передбачити у законі, що суд апеляційної інстанції зобов'язаний вийти за межі апеляційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого.

Однак зауваження викликає формулювання щодо права, а не обов'язку касаційного суду вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого, хоча якщо задоволення скарги дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, касаційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Як уявляється, доцільним було б передбачити обов'язок касаційного суду вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого.

Крім того, невдалим є формулювання ст. 395 КПК щодо можливості покращення становища осіб, які не зверталися зі скаргами. Якщо задоволення скарги дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, касаційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Однак як бути у тому випадку, якщо є підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, але суд не вбачає підстав для задоволення скарги, яка надійшла? Як уявляється, слід підтримати позицію тих вчених, які вказують на непослідовність законодавця у цьому питанні [8, с. 84; 9, с. 48].

У відповідності із ст. 360 КПК РФ, суд, який розглядає кримінальну справу у апеляційному чи касаційному порядку, перевіряє законність, обґрунтованість, справедливість вироку та іншого судового рішення. Суд, який розглядає кримінальну справу у апеляційному чи касаційному порядку, перевіряє законність, обґрунтованість, справедливість судового рішення лише у тій частині, у якій воно оскаржене. Якщо при розгляді кримінальної справи будуть встановлені обставини, які стосуються інтересів інших осіб, засуджених або виправданих у цій же справі, і стосовно яких скарга або подання не були подані, то кримінальна справа повинна бути перевірена і стосовно цих осіб. При цьому не може бути допущено погіршення їх становища.

При розгляді кримінальної справи у касаційному порядку суд вправі пом'якшити засудженому покарання або застосувати закон про менш тяжкий злочин, але не вправі посилити покарання, а також застосувати закон про більш тяжкий злочин. Суд касаційної інстанції вправі скасувати виправдувальний вирок у зв'язку із необхідністю застосування закону про більш тяжкий злочин чи призначення більш суворого покарання у випадках, передбачених частиною другою статті 383 та статтею 385 КПК. Таким чином, КПК РФ, на відміну від КПК України, не пов'язує можливість касаційної перевірки справи стосовно осіб, які не подали скаргу, лише з її задоволенням.

Слід відмітити, що у попередній редакції ч. 2 ст. 360 КПК РФ вказувалося, що суд, який розглядає кримінальну справу у апеляційному чи касаційному порядку, перевіряє законність, обґрунтованість, справедливність судового рішення лише у тій частині, у якій воно оскаржено, і стосовно тих засуджених, яких стосується скарга або подання.

У російській юридичній літературі по-різному оцінюється зміна меж розгляду справи судом апеляційної або касаційної інстанції. Так, Н. Г. Муратова відмічає, що внесення вищевикладених змін у 2003 році є поверненням до ревізійного початку перегляду [10, с. 216]. На думку В. П. Бож'єва, ревізійний початок відновлено не у повній мірі [11, с. 2]. Однак деякі автори вказують на те, що не можна говорити про ревізію або часткову ревізію, а норма ч. 2 ст. 360 КПК РФ не повнює ревізійний початок [12, с. 53]. Як уявляється, все ж таки можна стверджувати про наявність елементів ревізійного порядку у нормах ч. 2 ст. 360 КПК РФ, оскільки, якщо при розгляді кримінальної справи будуть встановлені обставини, які стосуються інтересів інших осіб, засуджених або виправданих у цій же справі, і стосовно яких скарга або подання не були подані, то кримінальна справа повинна бути перевірена і стосовно цих осіб.

Таким чином, у КПК РФ межі перегляду справи вищестоящим судом сформульовані дещо інакше, ніж у КПК України. По-перше, у КПК РФ уніфіковано межі перевірки справи апеляційним а касаційним судом, їх сформульовано у одній статті. КПК РФ не пов'язує можливість перевірки справи стосовно осіб, які не подавали скаргу, лише із її задоволенням. Однак КПК РФ не містить чіткої норми щодо можливості виходу за межі скарги у тих випадках, коли це не пов'язано із погіршенням становища засудженого чи виправданого.

У проєкті КПК № 1233 ст. 545 закріплює обсяг перевірки справи судом апеляційної інстанції. Вирок, ухвала чи постанова суду першої інстанції перевіряються судом апеляційної інстанції в межах апеляції.

Висновки суду першої інстанції щодо фактичних обставин справи, які не оспорювалися і стосовно яких відповідно до вимог частини третьої статті 335 і статті 377 Кодексу докази не досліджувалися, не перевіряються. Якщо розгляд апеляції дає підстави для прийняття рішення на користь особи, яка подала апеляцію, та осіб, щодо яких апеляції не надійшли, суд апеляційної інстанції зобов'язаний прийняти таке рішення. Відповідно до ст. 574 проекту, суд касаційної інстанції перевіряє законність та обґрунтованість судового рішення за наявними матеріалами в тій частині, в якій воно було оскаржене. Суд касаційної інстанції вправі вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого. Якщо задоволення скарги чи подання дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги або щодо яких не внесено подання, касаційний суд зобов'язаний прийняти таке рішення. Слід відмітити, що у проекті, як і у діючому КПК, передбачено право суду касаційної інстанції вправі вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого, а обов'язок прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги або щодо яких не внесено подання, пов'язаний із задоволенням скарги чи подання.

Проект Кримінального процесуального кодексу України, який підготовлено Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України та внесено Кабінетом Міністрів України на громадське обговорення, закріплює інші правила щодо визначення меж перегляду судом апеляційної інстанції. Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги. За клопотанням учасників кримінального провадження суд апеляційної інстанції зобов'язаний повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, які досліджено судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та дослідити відомості, які не досліджувалися судом першої інстанції як докази, якщо про дослідження таких відомостей сторона заявляла клопотання під час розгляду у суді першої інстанції. Суд апеляційної інстанції не має права розглядати обвинувачення, що не було заявлене в суді першої інстанції.

Таким чином, нормативна регламентація обсягу перевірки справи апеляційним та касаційним судом щодо рішень, які не набрали законної сили, потребує удосконалення. По-перше, необхідно уніфікувати обсяг перевірки справи апеляційним та касаційним судом та передбачити у законі, що суд апеляційної та касаційної інстанції

зобов'язаний вийти за межі вимог скарги, якщо цим не погіршується становище засудженого чи виправданого. По-друге, слід передбачити, що при перевірці справи у апеляційному або касаційному порядку, якщо розгляд скарги дає підстави для прийняття рішення на користь інших засуджених, від яких не надійшли скарги, суд зобов'язаний прийняти таке рішення.

Література:

1. Филлин Д. В. Диспозитивно-публичное начало апелляции в уголовном процессе Украины // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 97-100.
2. Маляренко В. Т. Про розгляд кримінальної справи в апеляційному порядку // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 48-55.
3. Захаров Д. О. Сутність апеляційного провадження і проблема визначення меж судового розгляду в апеляційному суді // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 64. – С. 169-174.
4. Бойко В. П. Правила про недопустимість погіршення становища обвинуваченого як процесуальні гарантії: Монографія. – К.: Атіка, 2008. – 192 с.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук. -практ. коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. Вид. шосте. – К.: Юрисконсульт, Юстініан, 2010. – 896 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За загальною редакцією В. Т. Маляренка, Ю. П. Аленіна. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2008. – 944 с.
7. Ухвала колегії суддів судової палати з кримінальних справ апеляційного суду Вінницької області від 30 жовтня 2008 року (справа № 11-773/2008 рік) // Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7578272>
8. Бобечко Н. Межі та обсяг перевірки кримінальної справи касаційним судом // Право України. – 2006. – С. 82-85.
9. Маляренко В. Т. Про окремі питання касаційного перегляду кримінальних справ за новими правилами // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 4. – С. 40-49.
10. Муратова Н. Г. Система судебного контроля в уголовном судопроизводстве: вопросы теории, законодательного регулирования и практики. – Казань: Изд-во Казан, гос. ун-та им. В. И. Ульянова-Ленина, 2004. – 346 с.
11. Божьев В. Пределы прав суда кассационной инстанции // Законность. – 2003. – № 11. – С. 2-4.
12. Сухова О. А. Кассационное обжалование судебных решений в российском уголовном процессе: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.09 / Сухова Ольга Алексеевна. – Саранск, 2004. – 361 с.

ФІЛОСОФІЯ ПРОБАЦІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ТА ЦІЛІ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗЛОЧИНЦЯМИ (ПЕРІОД ДО 1990-Х РОКІВ)

Стаття посвячена дослідженню трансформації філософсько-правових основ функціонування пенитенциарних систем західних країн на прикладі служб пробації. В статті аналізується період з початку до кінця 20-го століття.

The article is focused on issues of transformation of philosophical and conceptual basis of penal systems of the Western countries by the example of the probation services. The article examines from the early to late 20th century.

Проблемою, що аналізується у цій статті, є зміна філософських поглядів на сутність та цілі покарання у ХХ столітті у країнах Європи та Північної Америки на прикладі функціонування служб пробації або аналогічних структур, діяльність яких пов'язана з виконанням альтернативних покарань та проведенням соціальної роботи зі злочинцями. Водночас стаття відображає проблематику трансформації поглядів щодо можливостей ресоціалізації злочинців. У західній науковій літературі це здебільшого асоціюється з так званою "кризою реабілітаційного ідеалу".

Ця проблематика знайшла своє відображення у наукових працях значної кількості вчених (Р. Бейлі, А. Боттомс, Я. Броунлі, С. Вердан-Джонс, Б. Вілліамс, Д. Гарланд, К. Гриффітс, Дж. Дігнен, Дж. Діттон, М. Джексон, Д. Екстедт, М. Кавадіно, Л. Керні, Т. Клеар, Ч. Логан, Р. Мартінсон, Дж. Мейр, М. Нелліс, Е. Палмер, Т. Палмер, Р. Реднер, С. Рекс, Л. Секрест, М. Сюзан, А. Френсіс, М. Фуко, Б. Хадсон та інші вчені). Проте у вітчизняній літературі зазначена проблематика не знайшла детального висвітлення, що і обумовлює її подання.

Мета цієї статті обумовлена необхідністю проаналізувати не лише зміну поглядів на сутність покарання у сучасних країнах, проте визначити певні періоди, через який пройшов "реабілітаційний ідеал" у своєму трансформаційному розвитку, безпосередньо впливаючи на основи вироблення та реалізацію пенальної політики у зарубіжних країнах. У статті аналізується період цієї трансформації до початку 1990-х років.

Викладення основного матеріалу варто розпочати з того, що сьогодні багато дискусій ведеться навколо більш широкого використання альтернативних покарань. Майже усі вони прямо чи

опосередковано стосуються проблеми створення системи пробації і національної моделі відповідної служби. Варто зазначити, що ця ситуація характерна не тільки для нашої держави, але й для інших країн [1, с. 1168]. Зазначене питання безпосередньо пов'язане із проблематикою зміни філософського обґрунтування цілей кримінального покарання.

Від місіонерства до морального наставництва.

Термін "пробація" отримав своє розповсюдження завдяки діяльності саме американських послідовників гуманістичних ідей: "загальноновизнаним є факт, що пробація отримала своє розповсюдження з США" [2, с. 231]. У свою чергу зародження американської моделі служби пробації пов'язується з іменем Д. Огастеса, філантропа з м. Бостон. 1841 року Огастес взяв на поруки свого першого правопорушника, який вчиняв злочини через зловживання алкоголем, і, як свідчить історія, мав неабиякий успіх у цій справі, що не могло не привернути увагу з боку суддів та менеджерів різних агенцій кримінальної юстиції.

Із самого початку пробація здебільшого являла *релігійно-місіонерський супровід* дрібних злочинців, що вчиняли злочини на підґрунті зловживання алкоголем. Згадаємо, що вікторіанська епоха була часом зростання занепокоєння моральною деградацією нового робітничого класу, тому саме призначення місіонерів при поліцейських судах стало головним напрямком "врятування п'яниць" [3, с. 19]. Але вже на початку ХХ ст. служба пробації відійшла від своєї релігійно-місіонерської основи у напрямку перетворення на *публічну службу системи кримінальної юстиції з відповідними спеціалістами – офіцерами пробації*, які виконували свої функції на професійній оплачуваній основі (на відміну від їх попередників). Це явище відомий англійській дослідник Д. Гарланд визначив як "*пенально-соціальний комплекс*". 1912 року в Британії було засновано Національну асоціацію офіцерів пробації (NAPO), яка 1935 року опублікувала перші методичні рекомендації для офіцерів пробації.

Пробаційна діяльність базувалася на ідеях соціальної роботи з правопорушниками. Формула, за якою були повинні працювати офіцери пробації відповідно до Probation of Offenders Act 1907 – "*надавати злочинцю поради, сприяти йому та бути дружнім до нього*" (to advise, assist, and befriend) – залишалася незмінною упродовж багатьох років. У цьому та інших англійських законах (Criminal Justice Act 1925, Criminal Justice Act 1948) пробація неодмінно розглядалася як "*розмінна монета свободи, але не як розмінна монета ув'язнення*" [4, с. 273].

Від морального наставництва до медичної реабілітації.

Але вже на початку 1920-х рр. історія пробації відзначилася зміною пріоритетів у роботі зі злочинцями: від *морального наставництва та соціальної роботи* до *терапевтичного супроводу* з яскраво вираженим біо-медико-терапевтичним забарвленням. Офіцер пробації вже не розглядався як вихователь певних моральних якостей; він перетворився на клінічного психолога. У більшості західних джерел сам процес впливу на злочинця визначався як "treatment", що дослівно перекладається як "лікування". У наукових працях та емпіричних дослідженнях британських вчених цей період було визначено як "діагностичний період пробації" або "перехід від теологічного до психіатричного дискурсу" [1, с. 1168].

Від медичної реабілітації до ресоціалізації.

1960-ті роки суттєво змінили концептуальні засади пробаційної діяльності. Служби пробації (аналогічно іншим виправним агенціям) перейшли від "медичної" реабілітації до *соціального включення злочинців* за допомогою створення широкої мережі соціальних служб для правопорушників (ресоціалізації).

Важливим є те, що у цей період пробація мала суто *індивідуалізоване* обличчя: увага концентрувалася здебільшого на *злочинці*, а не на *організації роботи з ним*. Потенційно позитивній значущості пробаційної діяльності при винесенні вироків у кримінальних справах особливої уваги не приділялося.

Цікавим є те, що на той час мало кого цікавили *методи* пробаційної діяльності: пробація розглядалася як *метод сама по собі*, метод новий, але в силу своєї новизни, актуальності та специфіки такий, що заслуговує на значну увагу.

Концептуальні сумніви щодо реабілітаційного потенціалу пробації.

Ідея пробації за своєю сутністю виявилася дуже привабливою, але такою, що надзвичайно важко реалізується на практиці. Дослідження, що були проведені в Англії та взяті за основу британським Home Office (*the IMPACT Study*, "Intensive Matched Probation and After-Care Treatment"), продемонстрували, що рівень рецидивізму у контрольних справах, де правопорушники отримували набагато більше соціального та психологічного супроводу, є ненабагато нижчим у порівнянні із загальною масою справ. Дослідження довели, що пробація має успіх переважно у випадку її застосування до людей з певними соціальними або психологічними проблемами або до осіб, які перебувають у стресових ситуаціях, тобто до тих,

кого ні в якому разі не можна вважати злочинцями у дійсному розуміння цього слова. За визначенням відомого британського дослідника П. Рейнера, ці обставини вплинули на подальші висновки щодо обмежених можливостей співпраці між офіцером пробації та правопорушником, заснованій на традиційній максимальній довірі (*relation-based counselling*), впливати на "закоренілих" злочинців [1, с. 1175]. Пробації було "винесено вирок" щодо її неспроможності служити інструментом широкого спектру дії у сфері боротьби зі злочинністю.

"Ніщо не працює": криза реабілітаційного ідеалу.

1971 року американський соціолог Р. Мартінсон опублікував статтю з назвою "*Ніщо не працює*" (Nothing Works). Ця скандально відома стаття кардинально змінила ставлення вчених та практиків до можливостей ресоціалізувати злочинця. За період 1945-1967 років цей вчений перевіряв результативність 231 американської виправної програми та дійшов надзвичайно критичних висновків.

В контексті тематики нашої статті варто наголосити, що висновки Р. Мартінсона стосувалися не тільки в'язниці, але й будь-яких управлінських структур, діяльність яких була пов'язана з виконанням покарань, не пов'язаних з позбавленням або обмеженням волі (у тому числі служби пробації та служби пароля).

Р. Мартінсон був не єдиним критиком реабілітації. Ця ідея, маючи американське походження, отримала значно більшого впливу в Британії. Крім Мартінсона, низка інших американських та британських дослідників наголосила у своїх статтях на неспроможності запобігти рецидивізму шляхом проведення реабілітаційних програм різних типів (Д. Глейзер, Р. Худ, Ф. Адлер, Д. Ліптон, Д. Уїлкс). Проте вважаємо за необхідне зупинитися на деяких положеннях статті саме Р. Мартінсона, яка призвела до справжньої революції у західній пенітенціарній науці:

1) якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання працюють, то емпіричних доказів цього успіху дуже мало;

2) ми дійсно знаємо, що освіта і розвиток певних якостей злочинців не знижують рівень рецидивізму;

3) індивідуальна терапія не допомагає знизити рецидивізм. Те ж саме стосується й групової терапії;

4) цілком можливо, що пенітенціарні програми є результативними, але інституціональне середовище не дає змоги продемонструвати це;

5) медичні програми не є результативними;

6) використання менш або більш тривалих строків покарання або переведення засуджених в установи з більш або менш суворим режимом не створює умов для зниження рецидиву;

7) якщо умови пенітенціарного середовища так негативно впливають на успіх ресоціалізації, то краще було б ресоціалізувати злочинців в умовах вільного суспільства. Але і в даному випадку ми не можемо знайти доказів успіху ресоціалізації. Це також стосується діяльності служб пробації та пароля [5, с. 6-21].

Отже, стаття Р. Мартінсона та аналогічні за висновками дослідження інших вчених додали ще більше критицизму "терапевтичному" уявленню про сутність пробації, що особливо проявилось у кінці 1970-х рр.

У подальшому з'явилися інші публікації, які значно пом'якшували удар, що було нанесено статтею Р. Мартінсона по усталеним поняттям, уявленням і навіть стереотипам у сфері роботи зі злочинцями. Зазначалося, що раціональний та індивідуалізований підхід до потреб злочинця є передумовою успіху ресоціалізаційного впливу.

Так, деякі дослідники зазначали, що "більшість виправних менеджерів відкидають той аргумент, що ресоціалізаційні програми не працюють. 63 % в'язничного персоналу вважають, що ресоціалізаційні програми можуть змінити на краще поведінку злочинців. Ще 14 % вважають, що не існує достатньо доказів для того, щоб впевнено стверджувати про невдачу ресоціалізації" [2, с. 31]. Відзначалося, що "ефект пенітенціарних програм є незначним, але постійним" [6, с. xxvii], що "від 20 % до 25 % експериментів мають успіх у зниженні рецидивізму" [7, с. 91].

Канадські вчені Хендрю та Росс, проаналізувавши результати інших виправних програм, визначили ці висновки як "*бібліотерапія для циніків*" [1, с. 1176]. Навіть сам Мартінсон у своїх подальших роботах суттєво переглянув та змінив категоричність своїх поглядів: "Деякі виправні програми мають суттєвий ефект на рецидивізм" [8, с. 414].

Сучасна західна наука базується на іншій ідеї Мартінсона, яку він висловив за результатами свого дослідження: "*Деякі Речі Працюють, Щодо Певних Людей, Інколи*". Теорія та практика пенітенціарного управління дійшли висновку, що в умовах, коли виправний менеджмент розглядається у негативному світлі, "ми заохочуємо систему виправних установ до бездіяльності. Розглядаючи злочинця як такого, що не піддається реабілітаційним зусиллям, ми залишаємо його наодинці і звільняємося від відповідальності" [8, с. 414].

Посткризовий період: початок пошуку альтернатив ув'язненню.

Але, все одно, пробація змінила свої пріоритети, де центральне місце посіла вже не особа злочинця, а *тяжкість вчиненого злочину*. І саме цей період характеризується надзвичайно важливим моментом, який, на нашу думку, має бути проаналізований українськими вченими, юристами, політиками та представниками депутатського корпусу у своїх дискусіях щодо розбудови концептуальних засад національної моделі пробації. Справа полягає у тому, що саме у цей період почалася ера "*пошуку альтернатив ув'язненню*".

Варто нагадати, що із самого свого початку пробація розглядалася як НЕ-покарання, але в кінці 1970-х рр. вона почала аналізуватися як повноцінне покарання, яке можна у певних випадках використовувати як альтернативу позбавленню волі з метою покращити "ринкову вартість" системи покарань та зменшити кількість ув'язнених.

Тобто, мав місце перехід від: 1) пробації як "лікування" або "методу поводження з людьми й впливу на них" до 2) пробації як виду покарання та інструменту зменшення в'язничної популяції.

Підсумовуючи викладене вище у цій частині статті, можна зазначити, що внаслідок цих революційних та еволюційних змін західна пеналогія перейшла від *мегаоптимізму* до *надпесимізму* щодо можливостей виправляти злочинців. У подальшому крок було зроблено до *максимально реалістичної оцінки* виправних програм, що базувалася на мета-аналізі та ретельному висвітленні методології проведення досліджень. Але все одно, реабілітаційний ідеал, який упродовж тривалого часу служив ідеологічним підґрунтям та наповненням будь-якого виправного впливу, опинився у стані перманентної кризи з огляду на свій потенціал.

"Ресоціалізація" versus "управління та економія коштів".

Один з висновків Мартінсона полягав у наступному: "Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем, то ми повинні робити це як можна дешевше". Поряд із суто ідеологічними моментами, на філософію ресоціалізації обрушилася хвиля фінансових обмежень.

1980-ті роки принесли підвищення вимог щодо фінансової підзвітності та фінансові обмеження у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних служб [8, с. 591]. Так звані "*три E*" (economy, efficiency, effectiveness) стали опорами, на яких почала будуватися виправна політика у багатьох західних країнах. Концептуальні засади соціальної роботи з правопорушниками почали трансформуватися під впливом *нового менеджериалізму*, який передбачав використання методів, що використовуються у бізнесі, при проведенні соціальної роботи з пра-

вопорушниками. Пробація як сфера соціальної роботи поступилася пробації як *альянсу скептицизму й прагматизму*.

Отже, епоха "професійно-терапевтичної етики" закінчилася. Почалася епоха "пунітивного менеджериалізму" [4, с. 280].

"Вплив на людей" було замінено на "вплив на системи".

Модель офіцера пробації з "*терапевтичного агента*" була трансформована на модель "*брокера людських ресурсів*".

Внаслідок усіх цих трансформаційних процесів, пов'язаних з ідеологією нового менеджериалізму, у площині пробаційної діяльності було встановлено культ формальних показників, що призвело до посилення пунітивної складової цієї діяльності, та, відповідно, послаблення складової соціальної. Домінування нової *пост-реабілітаційної, системоорієнтованої* пробації було закріплено в опублікованому британським Міністерством внутрішніх справ 1984 року *Переліку національних цілей та пріоритетів* для служб пробації Англії та Уельсу (Statement of National Objectives and Priorities).

У 1980-х роках відома формула "advice, assist and befriend" була піддана гострій критиці аж до закликів усунути її з практичної діяльності у будь-яких проявах.

Консервативний уряд Маргарет Тетчер (1979-1992), за визначенням П. Рейнера, продемонстрував *ліберальну* ворожість до соціальної держави та соціальних працівників, нерідко зображуючи їх як *самозацікавлених, витратних й нерезультативних* акторів, хоч не можна не відзначити, що до офіцерів пробації ставились більш-менш *по-благородно* через участь служб пробації в реалізації деяких політик, що впроваджувалися Home Office [1, с. 1181].

Рік 1993-й в історії пробації ознаменувався тим, що новопризначений консервативний секретар внутрішніх справ Майкл Говард публічно оголосив: "*В'язниці працюють*" [4, с. 258]. Так сталося, що це гасло і сьогодні залишається головною стратегією у боротьбі зі злочинністю у багатьох сучасних державах, не зважаючи на декларації щодо доцільності й необхідності максимального використання альтернативних покарань

У практичній діяльності служб пробації Англії та Уельсу, наприклад, це проявилось, серед всього іншого, у тому, що були ліквідовані тренінгові центри, які здійснювали підготовку офіцерів пробації за університетськими освітніми програмами. Інші пропозиції стосувалися подальшого розширення в'язничної приватизації та більшого залучення до пробаційної діяльності звільнених в запас військовослужбовців, які, як це зазначалося, не потребують професійної підготовки,

оскільки вони вже достатньо обізнані про те, що таке "дисципліна" і про те, як можна "управляти людьми". Як найбільш відомий приклад цих інновацій можна навести призначення 1995 року головним офіцером пробації служби пробації одного з графств в Уельсі колишнього командувача атомного підводного човна. Не зважаючи на високу оцінку перебування його на цій посаді до 2001 року, цей приклад так і не зміг подолати стереотипів щодо доцільності призначення колишніх військових для роботи із засудженими у якості соціальних працівників.

Варто зазначити, що під впливом фінансових обмежень пробація почала розглядатися не тільки як *об'єкт* певних перетворень та реформаторських кроків. Гасло "*заощаджувати гроші платників податків*" стало чи не найголовнішим фактором, на що почали орієнтуватися політичні діячі в сучасних передвиборних перегонах при формування засад пенітенціарної політики у багатьох сучасних державах. Пробація також почала розглядатися як *предмет*, що використовується для корегування каральної політики держави. Замість того, щоб використовувати надзвичайно витратне ув'язнення, політики та посадовці з різних органів влади почали використовувати "дешевшу" пробацію, що було переважно обумовлено аж ніяк не філантропічними міркуваннями, а пенальною кризою та переповненням пенітенціарних установ. Свідченням цього є той факт, що у США, наприклад, пробація дедалі більше застосовується до осіб, що вчинили тяжкі злочини, у той час як із самого початку вона застосовувалася лише до "дрібних" злочинців [9].

Перспектива подальших наукових розвідок вбачається у дослідженні подальшого розвитку концепції пробації наприкінці ХХ століття.

Література:

1. Raynor P. community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works', in. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), 'The Oxford Handbook of Criminology'. Third edition.
2. Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. – New Jersey: Prentice-Hall, 1980.
3. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації: Монографія – К., 2004.
4. Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare', Rehabilitation and Restorative Justice', in E. McLaughlin and J. Muncie (eds.), Controlling Crime. – SAGE Publications, 2002. – P. p. 258-299.
5. Martinson R. 'What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention. – Ashgate Publishing Company, 1997.

6. Cullen F., Applegate B. 'Introduction', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. – Ashgate: Dartmouth, 1997.
7. Voorhis V. 'Correctional Effectiveness: The High Cost of Ignoring Success', in F. Cullen and B. Applegate (eds.), *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*. – Ashgate Publishing Company, 1997.
8. Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. – Toronto – Vancouver, 1989.
9. Ягунов Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2007. – Випуск 30. – С. 204-211.

Бичкова С. С., КНУВС

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ РОЗПОРЯДЧИХ ПРАВ ПОЗИВАЧА

В науковій статті досліджується юридическа природа окремих спеціальних, предписуваних прав истца, а именно прав: на изменение основания или предмета иска и на увеличение или уменьшение размера исковых требований. Определяются пределы и процессуальные формы таких процессуальных полномочий.

This scientific article investigates juridical nature of individual special prescriptive rights of claimant, in particular claimant right to change ground or subject of claim and to decrease or to increase plaintiff's claims size. Moreover it defines boarders and procedural forms of such procedural procuracy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Крім загальних процесуальних прав та обов'язків, кожна сторона відповідно до принципу диспозитивності (ч. 2 ст. 11 ЦПК України) наділяється певними спеціальними, розпорядчими правами, відповідними її процесуальному статусу, що закріплені у ст. 31 ЦПК України.

Юридична природа спеціальних прав позивача у різні часи досліджувалася такими процесуалістами, як: С. Н. Абрамов, М. Б. Зейдер, В. М. Кравчук, Л. М. Орлова, І. М. П'ятилетов, О. І. Угриновська, С. Я. Фурса, Д. М. Чечот, М. С. Шакарян, М. Й. Штефан, С. А. Якубов та ін.

Проте, незважаючи на розвиток наукових поглядів, у відповідному контексті ще й досі залишаються невирішеними окремі проблеми, існують неоднозначні та суперечливі моменти. Зокрема, як у науці цивільного процесуального права, так і у цивільному процесуальному

законодавстві України відсутнє тлумачення деяких понять (наприклад, підстава та предмет позову, збільшення і зменшення розміру позовних вимог). Нерозв'язаним залишається питання меж реалізації позивачем таких розпорядчих прав, як: право змінювати предмет або підставу позову, право збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог. Суперечливим та непослідовним видається підхід законодавця щодо процесуальних форм реалізації позивачем окремих розпорядчих прав.

Викладене вище і зумовлює актуальність теми цієї наукової статті, *метою* якої є дослідження юридичної природи двох із спеціальних, розпорядчих прав позивача, а саме прав: змінити підставу або предмет позову і збільшити або зменшити розмір позовних вимог.

Усі інші існуючі у теорії і на практиці проблеми, що стосуються позивача як сторону цивільної справи (зокрема, щодо визначення поняття та ознак позивача, юридичної характеристики його розпорядчого права на відмову від позову тощо), виходять за межі цієї статті і становлять *перспективні напрямки подальших наукових розвідок*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Виклад основного матеріалу дослідження. Першим спеціальним правом позивача процесуальний закон називає *право змінити підставу або предмет позову*. Застосування законодавцем у цьому випадку альтернативного союзу "або" означає, що змінювати можна або тільки підставу позову, або тільки предмет позову. Одночасно змінювати і предмет, і підставу свого позову позивач не може, оскільки в іншому випадку один позов буде замінений іншим.

Зміна підстави позову передбачає заміну позивачем конкретних фактів, якими він обґрунтовував свої позовні вимоги до відповідача, новими фактами. Крім того, позивач може змінити підставу позову, включивши до неї додаткові факти або виключивши окремі факти із первісної підстави позову.

В юридичній літературі було висловлено думку, що зміна підстави позову складається, по суті, з двох актів: відмови від використання первісної підстави і заміни її новою. При цьому відмова від використання первісної підстави позову є одним із способів відмови від нього, що позбавляє права на подання нового позову з такою самою підставою [11, с. 38].

Відповідне твердження видається необґрунтованим: ЦПК України не містить підстав для такого висновку. Правову норму ч. 2 ст. 31 ЦПК України, відповідно до якої "позивач має право протягом усього часу розгляду справи змінити підставу або предмет позову", потрібно

тлумачити у сенсі, що позивач має право змінити предмет чи підставу позову кілька разів, у тому числі, повернутися до попередньої підстави, адже відповідно до принципу диспозитивності цивільного судочинства особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Якщо ж позивач змінює підставу позову тільки один раз, відмовляючись від використання первісної підстави, відповідну зміну підстави позову не можна розглядати як відмову від первісного позову, оскільки його предмет при цьому залишається незмінним. Поряд з цим, ми є солідарними з В. М. Кравчуком та О. І. Угриновською [6, с. 115] і вважаємо, що розмежовувати зміну підстави позову та відмову від нього необхідно і за процесуальними наслідками: у разі відмови від позову провадження у справі закривається, водночас, після зміни підстави – провадження продовжується.

Потрібно також зупинитися на аспекті меж, у яких позивач має право змінювати підставу позову.

У контексті окресленої проблеми в юридичній літературі склався сталий стереотип, відповідно до якого одні автори обмежують зміну підстави позову межами спірних взаємовідносин сторін, з яких випливають первісні вимоги позивача [1, с. 163; 2, с. 14; 16, с. 12-13], інші – відстоюють точку зору, відповідно до якої межі зміни підстави позову мають обмежуватися незмінністю його предмета [9, с. 136-138; 10, с. 8].

Для перевірки правильності першої позиції, необхідно встановити, у якому логічному зв'язку перебувають підстава позову та спірні правовідносини сторін.

Як відомо, підстава позову – це ті обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, певні юридичні факти, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Отже, кожна підстава позову відображає певне правовідношення. Відповідно, зміна підстави позову потягне за собою відповідну зміну спірного правовідношення, розширення чи звуження його меж. Таким чином, твердження авторів про те, що зміна підстави позову має обмежуватися межами спірних взаємовідносин сторін є невірним, відповідні явища перебувають у зворотному зв'язку. Зміна підстави позову визначає межі зміни спірних правовідносин сторін, а не навпаки.

Видається, межі зміни підстави позову мають обмежуватися його предметом. Не може бути такої зміни підстави позову, яка б призвела до зміни предмета позову, бо у такому випадку виникає новий позов. Підстава та предмет – це елементи позову, які індивідуалізують його. Саме у зв'язку з цим, одночасна зміна підстави та предмета позову

неможлива, адже у такому випадку змінений позов втрачає свою тождність із первісним. Із цього приводу вдало висловився Д. М. Чечот: "изменение основания иска возможно только в определенных пределах ... такими пределами является предмет иска; ... истец может требовать от ответчика совершения или воздержания от совершения того или иного действия (предмет иска) по тем основаниям, которые считает нужными приводить" [14, с. 50].

Отже, тільки незмінність одного з елементів позову дозволяє зберегти тотожність первісного та зміненого позовів. Виходячи з цього, підстава позову може змінюватися виключно у межах його предмета, і навпаки.

Поряд зі зміною підстави, *зміна предмета позову* означає заміну однієї матеріально-правової вимоги позивача до відповідача іншою або доповненням позивачем первісних вимог новими.

Хоча Л. М. Орлова під зміною предмета позову пропонує розуміти як зміну матеріального об'єкта позову, так і зміну предмета позову у цілому [7, с. 81].

Подібна позиція видається нам достатньо непевною. По-перше, не всі позови носять матеріально-правовий характер, і, відповідно, мають матеріальний об'єкт. По-друге, у позовах матеріального характеру матеріальний об'єкт не є визначальним у понятті предмета позову, головне тут – характер вимоги, її зміст та спрямованість. Отже, зміна предмета позову – це здійснена у межах підстави позову зміна характеру, змісту чи спрямованості матеріально-правової вимоги позивача до відповідача, яка може включати, у тому числі, зміну матеріального об'єкта позову.

Таким чином, зміна предмета позову має місце лише тоді, якщо нова матеріально-правова вимога відрізняється від первісної своїм якісним змістом. А тому зменшення чи збільшення розміру позовних вимог не є зміною предмета позову, а є тільки його кількісною зміною.

Указане положення знаходить своє підтвердження і у цивільному процесуальному законодавстві України, де право позивача змінювати предмет або підставу позову, а також збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог виокремлюються в самостійні його повноваження (ч. 2 ст. 31 ЦПК України).

Відповідно до принципу диспозитивності цивільного судочинства суб'єктом ініціативи зміни предмета позову є виключно позивач. Роль суду при цьому має обмежуватися роз'ясненням позивачеві згідно із ст. 167 ЦПК України його права змінити предмет або підставу позову на підготовчій частині судового розгляду, про що зазначається у журналі судового засідання.

Водночас, деякі автори вважають, що суд, виходячи з обставин справи, все ж таки має вказати позивачеві на необхідність зміни предмета позову [13, с. 22-23; 15, с. 37-38]. А інші – навіть допускають можливість зміни судом предмета позову за власною ініціативою без згоди позивача [1, с. 16; 4, с. 13; 5, с. 36-37; 8, с. 176]. Аргументи на користь останньої позиції наводяться різні.

Так, на думку М. А. Гурвіча, зміна предмета позову за ініціативою суду може бути здійснена у двох випадках: 1) якщо одна з альтернативних вимог позивача виявилася нездійсненою; 2) перехід від однієї вимоги до іншої є необхідним для захисту законних інтересів позивача і відповідає дійсним взаємовідносинам сторін у цій справі [4, с. 36-37].

І. М. П'ятилетов обмежує право суду змінювати предмет позову за власною ініціативою тими випадками, коли інтереси позивача, а також державні або суспільні інтереси вимагають вирішення справи з іншим предметом позову, а позивач не подав відповідної заяви або подав заяву, що суперечить його інтересам, не виражає його справжню волю. При цьому науковець підкреслює, що у такому разі суд не тільки вправі, але й повинен змінити предмет позову за власною ініціативою [8, с. 177].

Коментуючи наведені позиції, нагадаємо про основні принципи цивільного судочинства – змагальність і диспозитивність. Указувати позивачеві на необхідність зміни предмета позову означає порушувати принцип змагальності сторін, який відповідно до ч. 4 ст. 10 ЦПК України знаходить свій прояв, зокрема, у роз'ясненні судом особам, які беруть участь у справі, їх прав та обов'язків. Роз'яснювати – не означає вказувати. Це і є найсуттєвіший прояв змагальності. Суд має сприяти всебічному і повному з'ясуванню обставин справи шляхом роз'яснення та попередження, а не вказівки. Далі, принцип диспозитивності. Виходячи із ст. 11 ЦПК України, його зміст – розпорядження сторонами своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд, а також розгляд судом цивільних справ у межах заявлених сторонами вимог (предмета позову). Отже, диспозитивність – це виключна ініціатива сторін у реалізації своїх прав у процесі цивільного судочинства за відсутності ініціативи з боку суду. Безвідносно до мотивів (прагнення захистити законні інтереси сторін, захист державних чи суспільних інтересів тощо), суд не може бути ініціатором реалізації прав позивача, адже це буде порушенням однієї з основних засад цивільного судочинства. У межах принципу диспозитивності прагнення допомогти сторонам може знаходити свій прояв тільки у залученні судом до участі у справі відповідного органу чи особи, яким законом

надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 3 ст. 11 ЦПК України).

Враховуючи вищезазначене, керуючись принципами змагальності та диспозитивності цивільного судочинства, виключним суб'єктом права змінювати предмет або підставу позову слід вважати тільки позивача. Роль суду у цьому аспекті має зводитися до сприяння всебічному і повному з'ясуванню обставин справи шляхом роз'яснення, попередження, сприяння та залучення.

Іншим спеціальним правом позивача є *право збільшити або зменшити розмір позовних вимог*, що передбачає кількісну зміну обсягу пред'явлених позивачем матеріально-правових вимог.

Потрібно зауважити, що зменшення розміру позовних вимог певною мірою означає часткову відмову позивача від пред'явлених ним позовних вимог. При цьому часткова відмова від позову не завжди буде зменшенням обсягу матеріально-правових вимог. Дії позивача щодо зменшення розміру позовних вимог зумовлюються, як правило, неможливістю довести суду розмір позовних вимог у повному обсязі за відсутності доказів, неправильністю первісного визначення та обчислення розміру позовних вимог, неможливістю сплати судового збору тощо.

Крім того, ці процесуальні дії відрізняються одна від одної за правовими наслідками. Так, прийняття судом відмови від частини позовних вимог тягне за собою закриття провадження у справі у цій частині, що має наслідком неможливість повторного звернення до суду з аналогічними вимогами, водночас, зменшення розміру позовних вимог жодним чином не зобов'язує позивача, оскільки в ході розгляду справи у нього залишається право знову зменшити чи збільшити заявлені вимоги [3, с. 118].

Поряд із зменшенням, збільшення розміру позовних вимог передбачає тільки кількісну зміну обсягу пред'явлених позивачем матеріально-правових вимог у бік їх збільшення. Збільшення розміру позовних вимог викликається, як правило, зміною підстав позову, доповненням позову додатковими вимогами, появою додаткових доказів тощо [12, с. 466].

Граничні межі зменшення чи збільшення розміру позовних вимог цивільним процесуальним законодавством України не встановлені, а, отже, позивач має право змінювати свої вимоги в бік зменшення чи збільшення їх розміру без жодних обмежень. При цьому відповідно до ч. 3 ст. 80 ЦПК України зменшення чи збільшення розміру позовних вимог тягне за собою відповідну зміну розміру судового збору.

Так, у разі збільшення розміру позовних вимог несплачену суму судового збору належить сплатити до звернення до суду із відповідною заявою. У випадку ж зменшення розміру позовних вимог питання про повернення суми судового збору вирішується відповідно до ч. 1 ст. 83 ЦПК України.

Слід погодитися з думкою С. Я. Фурси про те, що "хоча позивач наділений правом збільшувати та зменшувати розмір позовних вимог, це не означає, що він змінює предмет позову" [12, с. 466]. Зміна предмета позову передбачає зміну характеру, змісту чи спрямованості однієї матеріально-правової вимоги позивача до відповідача іншою або доповненням позивачем первісних вимог новими, проте не кількісну зміну розміру цих вимог.

В юридичній літературі було висловлено тезу, що поряд із правом позивача змінити підставу або предмет позову, право збільшити або зменшити розмір позовних вимог доцільно іменувати "уточненням позовних вимог" [12, с. 464].

Пропозиція видається достатньо сумнівною. У межах такого "уточнення" позивач може повністю змінити предмет позову, пред'явивши відповідачеві зовсім іншу за спрямованістю матеріально-правову вимогу (наприклад, замінити вимогу про поділ майна, що є об'єктом спільної сумісної власності подружжя, вимогою про розірвання шлюбу). Про яке уточнення може йти мова, коли змінюється предмет позову: характер, зміст чи спрямованість матеріально-правової вимоги? Крім того, цивільне процесуальне законодавство України використовує відповідне термінологічне словосполучення у зовсім іншому сенсі: відповідно до ч. 6 ст. 130 ЦПК України суд у попередньому судовому засіданні "уточнює позовні вимоги". І в цьому випадку йдеться не про реалізацію позивачем його спеціальних прав. Мова йде про формування у суду суб'єктивного розуміння змісту заявлених позовних вимог шляхом з'ясування у позивача суті предмета та підстави позову (п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 5 "Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду").

Проведене дослідження юридичної природи окремих спеціальних, розпорядчих прав позивача – права змінити підставу або предмет позову та права збільшити або зменшити розмір позовних вимог – дозволило нам зробити такі *висновки*:

1. Межі зміни підстави позову мають обмежуватися його предметом. Не може бути такої зміни підстави позову, яка б призвела до зміни предмета позову, оскільки у такому випадку виникає новий позов.

2. Зміна предмета позову має місце лише тоді, якщо нова матеріально-правова вимога відрізняється від первісної своїм якісним змістом, а тому зменшення чи збільшення розміру позовних вимог не є зміною предмета позову, а є лише його кількісною зміною.

3. Виключним суб'єктом права змінювати предмет або підставу позову є позивач. Роль суду у цьому аспекті має зводитися до сприяння всебічному і повному з'ясуванню обставин справи шляхом роз'яснення, попередження, сприяння та залучення.

4. Право збільшити або зменшити розмір позовних вимог передбачає кількісну зміну обсягу пред'явлених позивачем матеріально-правових вимог. При цьому позивач має право змінювати свої вимоги в бік зменшення чи збільшення без граничних обмежень у їх розмірі.

5. Збільшення або зменшення розміру позовних вимог не є їх уточненням.

Література:

1. Абрамов С. Н., Чапурский В. П., Шкундин З. И. Гражданский процесс / Под общ. ред. С. Н. Абрамова. – М.: Юридическое издательство министерства юстиции СССР, 1948. – 362 с.
2. Авдеенко Н. И. Иск и его виды в советском гражданско-процессуальном праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ленинградский юрид. ин-т им. М. И. Калинина. – Л., 1951. – 21 с.
3. Балюк М. І., Луспеник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 708 с.
4. Гурвич М. А. Решение советского суда в исковом производстве. – М.: ВЮЗИ, 1955. – 128 с.
5. Зейдер Н. Б. Судебное решение по гражданскому делу. – М.: Юрид. лит., 1966. – 190 с.
6. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. – К.: Істина, 2006. – 944 с.
7. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе. – Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1973. – 192 с.
8. Пятилетов И. М. Изменение предмета иска // Вопросы науки советского гражданского процессуального права. Труды ВЮЗИ. – Т. 38. – 1975. – С. 153 – 180.
9. Рябова Е. В. Процессуальный порядок изменения основания иска // Вестник Московского гос. ун-та. Серия "Право". – 1957. – № 4. – С. 133 – 149.
10. Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1961. – 47 с.

11. Тимченко Г. П. Підстава позову в цивільному процесі // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 10. – С. 36 – 39.
12. Цивільний процес України: Академічний курс: Підручник / За ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. – 848 с.
13. Чечот Д. М. Постановления суда первой инстанции по гражданским делам. – М.: Госюриздат, 1958. – 166 с.
14. Чечот Д. М. Участники гражданского процесса. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1969. – 191 с.
15. Штутин Я. Л. Предмет доказывания в гражданском процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – 186 с.
16. Якубов С. А. Права и обязанности сторон в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид наук / Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л., 1961. – 15 с.

Форманюк В. В., НУ "ОЮА"

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

В статье анализируется правовая природа дисциплинарной ответственности в положительных и отрицательных аспектах. Автор статьи определяет общие признаки дисциплинарной ответственности как вида юридической и социальной ответственности. Автор статьи высказывает свое видение понятия дисциплинарной ответственности.

In the article legal nature of disciplinary responsibility is analysed in positive and subzero aspects. The author of the article determines the general signs of disciplinary responsibility as a type of legal and social responsibility. The author of the article offers the vision of concept of disciplinary responsibility.

На практиці застосування до окремих працівників таких методів забезпечення трудової дисципліни, як виховання, переконання та заохочення, не дає бажаних результатів. У таких випадках застосовується метод примусу шляхом застосування різних заходів дисциплінарного впливу.

Як слушно зазначає В. І. Щербина, в Україні динамічно розвивається ринкові відносини, а тому слід належним чином замислитися над юридичною конструкцією дисциплінарної відповідальності працівників [14, С. 294]. Тому головна мета, яка має бути запроваджена в норми про дисциплінарну відповідальність працівників, – це ефективний вплив на стан дисципліни працівників за належного рівня гарантій для них у разі притягнення до відповідальності. **Актуальність статті**

обумовлена відсутністю теоретичних досліджень питань правової природи дисциплінарної відповідальності.

Наукова новизна статті обумовлена глибоким дослідження правової природи дисциплінарної відповідальності, в рамках якого надане нове визначення дисциплінарної відповідальності.

Мета статті визначити правову природу дисциплінарної відповідальності крізь призму соціальних відносин.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідження ґрунтується на працях таких визначних вчених як Чанишева Г. І., Венедиктов В. С., Болотіна Н. Б., Пилипенко П. Д., Бойко М. Д., Дмитренко Ю. П., Щербина В. І.

Зміст роботи. Піднімаючи питання трудової відповідальності або дисциплінарної відповідальності, що, по суті, є одним поняттям, слід погодитися з багатьма авторами, які у своїх роботах відзначають, що дисциплінарна відповідальність є однією із видів юридичної відповідальності [10, С. 352; 8, С. 440; 9, С. 214; 12, С. 190; 7, С. 202], отже, їй властиві всі риси, які характерні для юридичної відповідальності.

Окреслюючи поняття дисциплінарної відповідальності, необхідно визначити найважливіші ознаки її як різновиду юридичної відповідальності.

По-перше, дисциплінарна відповідальність в українському праві [див.: 1; 2; 3; 4; 5; 6], з одного боку, є особливим видом юридичної (правової) відповідальності, а з іншого – частиною дисциплінарного примусу. Остання складається з трьох частин:

- заходи відповідальності;
- запобіжні заходи (зняття з варті та ін.);
- заходи відновлення (матеріальної відповідальності).

По-друге, дисциплінарна відповідальність регулюється трьома галузями права: трудовим, виправно-трудовами і адміністративним. Особливість її правової основи і в тому, що вона регулюється не тільки законами, а й підзаконними актами, і в тому, що в ній дуже мало складів правопорушень (наприклад, прогул).

По-третє, дисциплінарна відповідальність настає за дисциплінарні проступки, а у випадках, встановлених законами, і за адміністративні правопорушення і навіть у зв'язку зі злочином (звільнення осіб, які вчинили злочини, пов'язані з роботою).

По-четверте, дисциплінарна відповідальність полягає у застосуванні дисциплінарних стягнень. І найчастіше застосовуються заходи морально-правового впливу (догана, попередження про часткову невідповідність посаді та ін.)

По-п'яте, дисциплінарні стягнення накладаються на членів організованих легальних колективів.

По-шосте, дисциплінарні стягнення накладаються керівниками відповідних колективів або вищестоящими керівниками. З цього правила є кілька винятків. Наприклад, на військовослужбовців дисциплінарні стягнення накладаються не тільки їх командирами, але і комендантами гарнізонів.

По-сьоме, порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності регулюється правовими нормами. Зокрема, ними передбачено, що у особи, яка притягається до відповідальності, повинні бути взяті пояснення; стягнення оформлюється наказом, з яким винний повинен бути ознайомлений і який він має право оскаржити у вищестоящого керівника або в суді.

Самостійність та своєрідність дисциплінарної відповідальності працівників обумовлюється рядом обставин. У правовій державі всі суб'єкти трудових відносин повинні чітко усвідомлювати весь спектр прав, які їм надаються, обов'язків, які на них покладаються, а також можливість притягнення до юридичної відповідальності за протиправні дії. Таке твердження ґрунтується на вимогах ст. 68 Конституції, відповідно до якої кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності [14, С. 294].

Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності також має певні об'єктивні й суб'єктивні передумови свого існування. Об'єктивною передумовою соціальної відповідальності є суспільна природа людини та урегульованість суспільних відносин соціальними нормами, а суб'єктивною передумовою є свобода волі людини. Існування в рамках людської спільноти породжує появу соціальних норм, що регулюють відносини, які повторюються щодня між членами суспільства. Встановлення взаємних прав і обов'язків членів будь-яких організацій неможливе без системи загальнообов'язкових норм або правил поведінки. Діяння особи, які не відповідають правилам, що пред'являються в суспільстві, тягнуть відповідальність порушника.

Тобто, відповідальність можлива лише за умови попереднього пред'явлення до поведінки людей певних вимог, які сформульовані у відповідних нормах. У соціальних нормах відображається колективна воля, а відповідальність є наслідком недотримання цих норм. Це реакція на діяння особи з боку соціальної організації, яка встановила ці норми.

Таким чином, при характеристиці юридичної відповідальності необхідно враховувати ознаки, що визначають соціальну відповідальність. Виділяють два аспекти соціальної відповідальності – позитивний (активний, проспективний) і негативний (ретроспективний).

Як вид соціальної відповідальності юридична відповідальність характеризується єдністю позитивного і негативного аспекту її реалізації. Отже, у зміст дисциплінарної відповідальності входить позитивний і негативний аспект її реалізації з відмітними, власними ознаками, характеризуючи даний вид відповідальності.

У науці найбільш дослідженим, опрацьовуваним та поширеним є традиційний ретроспективний аспект, який передбачає юридичну відповідальність тільки за правопорушення [див., наприклад: 10, С. 352-357; 8, С. 438-447; 9, С. 214-226; 12, С. 190-192; 7, С. 202-207]. Вважаю, що поняття позитивної і негативної відповідальності не повинні протиставлятися одне до одного, а повинні розглядатися в єдності.

У юридичній літературі і в науці трудового права позитивна дисциплінарна відповідальність взагалі не досліджувалася. Однак, в останній час відзначається тенденція активізації досліджень позитивного аспекту юридичної відповідальності, в тому числі в сфері трудового права [11].

Відповідальність являє собою зв'язок між двома суб'єктами, при якій одна сторона (суб'єкт відповідальності), володіючи свободою волі та вибору, зобов'язується в силу свого статусу будувати поведінку відповідно до очікуваної моделі, а інша сторона (інстанція відповідальності) контролює, оцінює таку поведінку і (або) його результати, а в разі негативної оцінки і наявності вини вправі певним чином відреагувати на це. Суб'єкти трудових правовідносин при укладенні трудового договору беруть на себе права та обов'язки вільно. Будь-яка посадова особа, яка здійснює керівництво над певною ділянкою роботи, весь час несе відповідальність за те, щоб робота виконувалася успішно та ефективно.

Позитивний аспект дисциплінарної відповідальності можна визначити як правовий обов'язок суб'єкта трудових правовідносин (носія певного статусу) діяти відповідно до вимог трудового законодавства та інших нормативних правових актів, що містять норми трудового права. Юридична відповідальність лежить на особі, яка несе в силу закону обов'язок весь час, протягом якого цей обов'язок підлягає виконанню.

У зв'язку з цим необхідно вважати, що позитивний аспект реалізації дисциплінарної відповідальності має закріплення в трудовому зако-

нодавстві та інших нормативних правових актах, які містять норми трудового права.

Таким чином, наведений вище перелік особливостей дисциплінарної відповідальності дозволяє сформулювати поняття.

Так, дисциплінарна відповідальність – це врегульоване правовими нормами застосування керівниками легальних колективів дисциплінарних стягнень, що накладаються на членів цих колективів за вчинення дисциплінарних проступків, що оформлюється наказом.

Література:

1. Кодекс законів про працю України. – Х.: "Одіссей", 2005.
2. Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений постановою Верховної ради України за № 1796-ХІІ від 06.11.1991 року // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 4. – Ст. 15.
3. Дисциплінарний статут митної служби України, затверджений Законом України за № 2805-IV від 06.09.2005 року // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 42. – Ст. 467.
4. Статут про дисципліну робітників зв'язку, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України за № 877 від 30.07.1996 року // Інфодіск. – 2009. – № 9.
5. Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України за № 55 від 26.01.1993 року // Інфодіск. – 2009. – № 9.
6. Положення про дисципліну працівників гірничих підприємств, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України за № 294 від 13.03.2002 року // Інфодіск. – 2009. – № 9.
7. Бойко М. Д. Трудове право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2008.
8. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2004.
9. Венедиктов В. С. Трудовое право Украины. – Харьков: Консум, 2004.
10. Дмитренко Ю. П. Трудове право України: підручник / Ю. П. Дмитренко. – К.: Юрінком Інтер, 2009.
11. Колосовский А. В. Дисциплинарная ответственность: позитивный и ретроспективный аспект // Трудовое право. – 2007. – № 8. – С. 86-91.
12. Основи трудового права України: курс лекцій / За ред. П. Д. Пилипенка. – Львів: Магнолія, 2008.
13. Чанышева Г. И. Трудовое право Украины. – Х.: Одиссей, 2001.
14. Щербина В. І. Трудове право: Підручник / За ред. Венедіктова В. С. – К.: Істина, 2008. – С. 294.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ В УКРАЇНІ

В статті характеризуються основні принципи регулювання державної території, розроблені в науковій літературі. На основі вивчення і аналізу конституційного законодавства України дається розширений перелік цих принципів.

Basic principles of adjusting of state territory are characterized in the article, developed in scientific literature. On the basis of study and analysis of constitutional legislation of Ukraine the extended list of these principles is given.

Правове регулювання державної території в Україні базується на певних принципах, які закріплені, перш за все, в Конституції України та поточному конституційному законодавстві.

В науковій літературі до принципів правового регулювання державної території відносять: а) суверенітет держави над всією його територією; б) цілісність державної території; в) верховенство конституції й законів на всій державній території; г) єдність правового режиму державної території; д) закріплення порядку зміни кордонів держави [1, с. 74-75].

У цілому погоджуючись із запропонованим підходом при характеристиці принципів правового регулювання державної території, слід зазначити, що запропонований перелік принципів може бути істотно розширений навіть виходячи із уже досягнутого в конституційному регулюванні в сучасній Україні.

Особливо це стосується державного суверенітету. Більшість сучасних науковців під державним суверенітетом розуміють характерну для державної влади властивість, яка включає якість верховенства усередині країни й незалежність і самостійність держави у відносинах з іншими країнами при визначенні й здійсненні своєї зовнішньої й внутрішньої політики, тобто в міжнародних і міждержавних зносинах. Із цього видно, що державний суверенітет має внутрішній і зовнішній аспекти. Поділ суверенітету на зовнішній і внутрішній відображає зв'язок між фактом існування державної влади та її зовнішнім визнанням [2, с. 117].

Зовнішній аспект державного суверенітету, виражений у незалежності, може відноситися тільки до держави як цілому й у жодному разі до його окремих частин або рівнів влади. "Зовнішній" суверенітет є тому найважливішою ознакою держави як політично організованого

суспільства, його своєрідною "візитною карткою" у міжнародних відносинах. Він неподільний і проявляється у правовій можливості повної самостійності держави при здійсненні зовнішніх функцій, визначенні своєї зовнішньої і внутрішньої політики без втручання ззовні. Внутрішній аспект суверенітету проявляється в наявності верховної влади, тобто деякого вищого її центра (органу, рівня), що володіє правом і здатністю останніх, остаточних рішень по найбільш важливих питаннях загальнодержавного характеру.

Стаття 2 Конституції України закріплює, що суверенітет України поширюється на всю її територію, що Україна є унітарною державою, і що територія України в межах існуючих кордонів є цілісною й недоторканою. Помітно, що ст. 2 фіксує не тільки принципи суверенітету й територіальної цілісності, але також і недоторканність, тому, цілком логічно у системи конституційних принципів, поряд із зазначеними принципами, захувати принцип недоторканності державної території.

Ці конституційні принципи одержали визнання на міжнародному рівні й набули, таким чином, статусу принципів міжнародного права. На думку ряду авторів, існує два самостійних принципи міжнародного права: територіальної цілісності держав і територіальної недоторканності держав [3, с. 127]. Своєрідний підхід зустрічаємо у М. О. Баймуратова, який говорить, що саме найменування цього принципу остаточно не встановилося: можна зустріти згадування як територіальної цілісності, так і територіальної недоторканності [4, с. 50]. Із цим складно погодитися, оскільки цілісність і недоторканність не є синонімами: цілісність позначає якусь внутрішню єдність, недоторканність же має на увазі гарантованість від зазіхань із будь-якого боку.

Із цієї причини більше справедливою уявляється позиція Л. І. Волової, яка розглядає територіальну цілісність і недоторканність як два елементи, що становлять принцип територіальної цілісності й недоторканності держав: цілісність території й недоторканність території настільки глибоко проникають одна в одну, що їх необхідно розглядати як частини одного принципу. Положення про територіальну цілісність включає вимогу не допускати зазіхань на територію, що загрожують її цілісності і єдності держав, тобто таких, що ведуть до відторгнення частини території. Норма про територіальну недоторканність пропонує втримуватися від усіх, у тому числі непрямих зазіхань на територію інших держав, забороняє поряд з анексією будь-які зазіхання на чужу територію, насамперед різні форми неоколоніалізму [5, с. 31-32].

У змісті принципу цілісності й недоторканності державної території можна виділити такі нормативні елементи: 1) повага цілісності державної території; 2) зобов'язання держав утримуватися від вторгнення, нападу, захоплення, анексії й окупації чужих територій; 3) неприпустимість будь-яких, прямих або непрямих, зазіхань на державну територію; 4) зобов'язання держав утримуватися від застосування чинності й погрози нею проти територіальної цілісності й недоторканності держав; 5) неприпустимість будь-яких дій, несумісних із цілями й принципами Уставу ООН, проти територіальної цілісності і єдності держави; 6) недоторканність кордонів; 7) зобов'язання держав утримуватися від розпалення прикордонних конфліктів і здійснення прикордонних провокацій.

Говорячи про неприпустимість будь-яких зазіхань на державну територію, варто помітити, що тут мається на увазі не одна тільки заборона на застосування сили або погрози силою, на навмисні дії, чинені з метою зміни державного кордону (ст. 110 КК України). Так, порушенням цього принципу будуть: контрабанда (ст. 201 КК України); незаконне перетинання державного кордону (ст. 331 КК України); дослідження, розвідка й розробка іноземцями природних багатств України на континентальному шельфі без згоди на те спеціально уповноваженого органу (ч. 2 ст. 224 КК України). У зазначених випадках порушується недоторканність кордонів і території, режим доступу на яку має право встановлювати тільки територіальний суверен.

Із принципу визнання територіальної цілісності може бути зроблено виключення у тому випадку, коли держава не дотримується іншого принципу міжнародного права – самовизначення народів і націй. У цьому зв'язку Р. А. Мюллерсон підкреслює, що міжнародне право піклується про територіальну цілісність лише тих держав, які у своїх діях дотримуються принципу самовизначення народів і мають уряди, що представляють весь народ без будь-якої дискримінації [6, с. 46]. Право ж на самовизначення націй виражається в етнокультурному самовизначенні або національно-культурній автономії, що може виражатися також у праві на сепаратизм і створення незалежної держави.

Принцип територіальної цілісності й недоторканності є правовою основою для іншого принципу – принципу непорушності (недоторканності) державних кордонів. Останній виник як вираження об'єктивної потреби підсилити недоторканність і стабільність кордонів і виконує забезпечувальну функцію, маючи той же предмет регулятивного впливу – територію й кордони, конкретизуючи,

поглиблюючи, доповнюючи й актуалізуючи його правовий зміст. Службова роль принципу непорушності кордонів підкреслюється в преамбулі Закону України "Про державний кордон", де говориться про принципи непорушності державних кордонів, як про відбиття територіальної цілісності, політичної й економічної незалежності, суверенітету і єдності України [7].

На наш погляд, принцип непорушності кордонів має включати: 1) визнання існуючих кордонів; 2) недоторканність кордонів; 3) зобов'язання держав утримуватися від застосування сили й погрози нею з метою порушення або зміни кордонів інших держав; 4) неприпустимість будь-яких прямих і непрямих зазіхань на кордони; 5) стабільність кордонів і в основі своїй їхня незмінюваність; 6) зобов'язання держав утримуватися від висування територіальних вимог і претензій; 7) зобов'язання держав утримуватися від розпалювання прикордонних конфліктів і здійснення прикордонних провокацій.

Стаття 7 Конституції України встановлює, що захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної й інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, є справою всього українського народу. Таким чином, забезпечення територіальної цілісності України – справа не тільки державна, але й загальнонародна. Ця позиція підтверджується й підсилюється ст. 65 Конституції, де говориться, що захист Батьківщини, незалежності й територіальної цілісності України є обов'язком громадян України.

Найважливішим конституційним принципом правового регулювання території в Україні є принцип зміни державної території тільки на референдумі. Зокрема, ст. 73 Конституції України закріплює положення, відповідно до якого винятково всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Це положення впливає із принципів сучасного міжнародного права, що визнає тільки мирні способи зміни державної території. Конституційна норма ст. 73 має на увазі два варіанти зміни державної території: 1) збільшення державної території; 2) сецесія, або вихід частини території з-під державного суверенітету.

Як уже було зазначено, принцип територіальної цілісності держави може бути порушений лише для забезпечення принципу самовизначення народів і націй. Здається, що таке самовизначення може здійснюватися як при відновленні єдності нації (тоді потрібне об'єднання історичних територій, на яких проживають розрізнені частини націй), так і при створенні нової національної держави (коли відбувається сецесія).

Прикладами відновлення єдності є: входження Саару до складу ФРН 1 січня 1957 р. на підставі рішення референдуму 1955 р.; приєднання східнонімецьких територій (НДР і Західного Берліна) до Федеративної Республіки Німеччина на підставі ст. 23 Конституції ФРН (у редакції від 23 травня 1949 р.) і договору від 31 серпня 1989 р.

Сецесія може бути проілюстрована виходом Еритреї зі складу Ефіопії на підставі референдуму, що проводився 23 квітня 1993 р., утворенням держав Абхазія й Південна Осетія, що вийшли зі складу Грузії 21 і 22 серпня 2008 р.

Разом з тим, варто вказати на проблему сепаратизму, що має своєю метою відділення, тобто сецесію. В. А. Горенкін зазначає, що причиною сепаратизму є неправильна національна й регіональна політика держави, і що сепаратизм неминучий у державі, характер керування яким централізований більше, ніж це необхідно для нормального її функціонування [8, с. 6]. У той же час, сепаратизм переслідується карним законодавством будь-якої держави, зокрема, ст. 110 КК України передбачає кримінальну відповідальність за навмисні дії, зроблені з метою зміни меж території або державного кордону України.

У зв'язку зі сказаним виникає питання, що не знайшло достатнього відбиття в національному й міжнародному законодавстві: "де проходить межа між сепаратизмом і правом націй і народів на самовизначення?". Прийнято відзначати, що самовизначення не повинне здійснюватися із сепаратистських позицій і на шкоду територіальній цілісності й політичній єдності суверенних держав. У такому випадку, здається, що використання права самовизначення для створення територіальної автономії або для сецесії буде законним тільки в тих випадках, коли існує створений націями або народом легітимний орган, який виконує публічно-правові функції. Це пов'язано з тим, що сучасна доктрина міжнародного права, що припускає мирне врегулювання суперечок, передбачає наявність таких суб'єктів (легальних і легітимних органів публічної влади), які виконували б представницькі функції на міжнародному рівні. Такими суб'єктами, безсумнівно, не можуть уважатися радикальні й терористичні організації (Ірландська Республіканська Армія, Армія звільнення Косово, баскська організація ЕТО й ін.), оскільки їхнє нелегальне існування й незаконні методи діяльності позбавляють їх права на участь у переговорному процесі.

Конституційним принципом правового регулювання території в Україні є також принцип винятково законодавчого визначення територіального устрою України (п. 13 ст. 92 Конституції України). Конституція України у ст. 102 установлює, що Президент України є

гарантом державного суверенітету й територіальної цілісності. Іншою важливою позицією Конституції України у цьому зв'язку потрібно розглядати закріплене у ст. 107 положення про діяльність Ради національної безпеки й оборони України як координаційний орган з питань національної безпеки й оборони при Президентові України. У цьому ж руслі необхідно розглядати п. 7 ст. 116, де визначено, що Кабінет Міністрів України здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України.

Одним із принципів, закріплених у Конституції України й визначаючих особливості діяльності судової системи, є положення ст. 125, яке встановлює, що система судів загальної юрисдикції України будується на принципах територіальності й спеціалізації.

Особливу роль у забезпеченні дієвості всіх конституційних принципів правового регулювання території України мають положення ст.ст. 132 і 133, що становлять IX розділ Конституції України, який названо "Територіальний устрій України". Аналіз ст. 132 Конституції України дозволяє виділити такі важливі принципи: а) принцип єдності державної території; б) принцип цілісності державної території; в) принцип поєднання централізації й децентралізації при здійсненні державної влади; г) принцип збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх різноманітних традицій.

Одним із конституційних принципів правового регулювання території в Україні є принцип, що закріплює право територіальної громади в рамках місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення (ст. 140 Конституції України). При цьому, ст. 7 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" передбачає можливість проведення місцевого референдуму, рішення якого є обов'язковими для виконання на відповідній території; а ст. 37 наділяє виконавчі органи сільських, селищних і міських рад повноваженнями за вирішення питань адміністративно-територіального устрою (переіменування вулиць, провулків, майданів і т. ін.; розробка й внесення пропозицій відповідній раді пропозицій з питань адміністративно-територіального устрою) [9].

Можна констатувати, що принципи, оформлені в Конституції України, які визначають правовий режим її території, дозволяють істотно розширити перелік основних принципів правового регулювання державної території, представлений на початку цього підрозділу.

Таким чином, до системи основних принципів входять: принцип територіальної цілісності й недоторканності; принцип непорушності (недоторканності) державних кордонів; принцип гарантованості;

принцип референдумної зміни кордонів; принцип законодавчого визначення територіального устрою; принцип поєднання централізації й децентралізації при здійсненні державної влади; принцип збалансованості в розвитку регіонів; принцип закріплення права територіальної громади на рішення питань місцевого значення.

Література:

1. Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997.
2. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс). – О.: Юрид. л-ра, 2005. – С. 117.
3. Блищенко И. П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. – М.: МНИМП, 1999. – С. 127.
4. Баймуратов М. А. Международное публичное право. – К.: Истина, 2004.
5. Волова Л. И. Принципы территориальной целостности государств и нерушимости границ: нормативное содержание и соотношение // Правоведение. – 1984. – № 1.
6. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. – М.: Юрид. лит., 1991.
7. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2.
8. Горенкин В. А. Сепаратизм як соціально-політичне явище: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – Сімферополь, 2004.
9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24.

**Юрійчук Є. П., Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича**

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНО- КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

В статтє автор вьясняет концептуальные отличия в понимании легитимности, легитимизации и легитимации власти, анализирует терминологические особенности этих понятий. В зависимости от объекта легитимации, процедурного критерия принятия решений, в соответствии к дифференциации доверия к власти анализирует отдельный вид легитимности – электоральную легитимность, а соответственно, и электоральную легитимацию, предлагает собственное определение электоральной легитимации.

The authoress points out conceptual differences in comprehending of power legitimacy, legitimization and legitimation, analyzes terminological peculiarities of these concepts. Depending on object of legitimation, procedural criterion of decision making, in accordance with credit of power differentiation, the authoress researches a separate kind of legitimacy – electoral legitimacy and thus electoral legitimation, suggests her own definition of electoral legitimation.

Наприкінці ХХ ст. концепція легітимності є однією з найуживаніших у політичному лексиконі політиків і науковців у різних галузях суспільних наук, але не завжди правильно використовуваною. Нею користувалися для пояснення різноманітних феноменів – від кризи капіталізму (Ю. Хабермас, К. Оффе) до демократизації авторитарних режимів (Х. Е. Чехабі, А. Стефан, Х. Лінц, С. Хантінгтон). Багато наукових шкіл оперують поняттями "обмеження легітимності", "легітимаційна криза", "відсутність легітимності" для пояснення причин протестних рухів та кризи політичного режиму (Ю. Хабермас, К. Оффе, Е. Обершол).

На сьогодні науковцями детально прослідкована етимологія терміну легітимність від чисто юридичного розуміння її як законності в політико-правових працях Давнього Риму і до сучасного політико-соціолого-правового її бачення з позицій *справедливості, законності, доцільності та врахування етично-моральних норм*. При цьому легітимність політичної влади (об'єкт, мета) нерозривно пов'язують із її легітимацією влади (процес). Оскільки більшість учених схильні вважати вибори необхідним складовим елементом легітимності влади за умов реалізації представницької демократії, постає питання про змістовне навантаження термінів "електоральна легітимність" та "електоральна легітимація", "екстра-електоральна легітимація", "система електоральних легітимацій" влади, якими послуговуються науковці (Г. О'Донел, Ф. Шміттер, К. Е. У. Хакер-Кордон, С. Жіжек, С. Браун, Дж. Махоні, Г. Ф. Вейс, Д. Каплан, С. Д. Кінг, П. Кленсі, Ф. Столфі, М. Шоу). Оскільки на пострадянському просторі теорія легітимності стає відомою та досліджується лише з початку 90-х років ХХ ст., ми послуговуватимемось у першу чергу теоретичними наробками західних учених.

Автор ставить перед собою мету з'ясувати концептуальні відмінності щодо розуміння легітимності та легітимації влади, вирішити такі завдання: проаналізувати термінологічні особливості цих понять та обґрунтувати ймовірність існування самостійного підвиду – електоральної легітимності, та, відповідно, електоральної легітимації.

Відомий український філософ Є. Бистрицький ще в середині 90-х років XX ст. аналізує етимологію термінів легітимність та легітимація та прослідковує їх походження від групи однокоренових латинських слів і стверджує наявність чотирьох дискурсів їх розуміння: правового, політичного, етичного та логічного [1]. Детальний аналіз поняття "легітимація" зустрічаємо в статті О. Висоцького [2]. Погоджуючись із його підходом до інтерпретації понять, наведемо деякі уточнення позицій. Оскільки предмет нашого дослідження перебуває в полі зору перш за все політичного дискурсу, звернемо увагу на термінологічну невизначеність сучасного розуміння поняття "політична легітимність", пов'язану, на наш погляд, із труднощами перекладу з англійської та німецької мов, оскільки більшість праць із теорії легітимності написана саме цими мовами.

Так, особливості поняття легітимність досить своєрідні як в англійській мові, так і при перекладі на інші мови. По-перше, для означення легітимності послуговуються двома словами: *legitimacy* і *legitimity*, які перекладають майже однаково, існує багато варіантів їх розуміння, проте спостерігається два підходи – соціологічний та юридичний. Щодо останнього спостерігаємо розмежування слововживання за належністю до тієї чи іншої правової системи: *legitimacy* більше властиве англо-саксонській, *legitimity* – романо-германській правовій системі, останнє ближче німецькому *legitimität* та вживається переважно в значенні законний, а похідне від нього *legitimize* означає "узаконовати, легалізувати". Тобто на перше місце виходить юридичний аспект. У контексті ж політичної легітимності науковці більше послуговуються *legitimacy*, що має два основні значення 1) законний; справедливий, розумний; набутий відповідно до закону; 2) легітимність у такій якості як безперечний авторитет, автентичність, справжність, реалістичність, достовірність. Недаремно автори Великого тлумачного соціологічного словника об'єднують ці два значення у статті "легітимний авторитет чи політична легітимність" ("*Legitimate authority and political legitimacy*") [3].

Стан розгубленості виникає при спробі з'ясувати відмінності між похідними від цих ключових понять, а саме легітимації та легітимації. У працях вітчизняних науковців їх практично не розмежовують, теоретичне обґрунтування слововживання зтрапляється вкрай рідко. Так, О. С. Середа вбачає в легітимації процес, а у легітимації – результат легітимаційного процесу [4]. Зауважимо, що в праці П. Бергера та Т. Лукмана, на яку вона посилається, вжито виключно термін "легітимація" (*legitimation*) [5]. Російські вчені, як політологи, так і юристи,

здебільшого послуговуються терміном легітимізація і розуміють його або як набуття чинною політичною владою легітимності (передбачає відповідність політичної влади основним цінностям більшості суспільства та його прагненням) [6], або як прагнення індивіда чи групи представити власні дії як суспільно значимі, виправдані [7]. Натомість соціологи виключно оперують терміном "легітимізація", оскільки вони досліджують соціальні відносини. Тобто, коли йдеться про соціальні інститути як такі (політична влада, партія, громадська організація, вибори, спостереження тощо) та процеси, які відбуваються "знизу", послуговуються терміном "легітимізація". Цю думку також підтверджує фундаментальне дослідження М. Г. Тура у царині філософських наук [8].

Термін *легітимізація (legitimate)* здебільшого використовують у юридичному контексті для означення процесу отримання, надання легітимності органам **державної влади**, переважно в результаті процесу виборів, але здебільшого "зверху" – від керівників до керованих. Основним елементом легітимізації виступає *легалізація (legitimatization (амер.) or legitimatisation (англ.))* – заснування, встановлення, організація та функціонування державної влади відповідно до процедур, визначених правовими нормами. Саме в такому контексті вживає їх К. Хакер-Кордон: "Електоральна **легітимізація державного управління в контексті легального конституювання** і включених системних структур соціальної чи економічної нерівності є кінцевою точкою демократичних обіцянок" [9]. У цьому ж ракурсі розглядає легітимізацію Є. Цокур, надаючи політичній владі якості "попередньої легітимізації через виборчі процедури" [10]. О. Прокоп'єв поєднує обидва підходи, але розуміє електоральну легітимізацію як метод і технологію легітимізації політичної влади, коли проведення виборів є підставою як для правової легітимізації влади, так і для її суспільного визнання [11]. Осмислити різницю та змістовне наповнення цих підходів дозволяє більш глибокий аналіз категорії легітимності та її джерел.

У Міжнародній енциклопедії соціальних наук і наук про поведінку Р. Стрікер вказує на відсутність єдиного узгодженого визначення легітимності у політичному розумінні. Такої ж єдності немає і серед соціологів, але ними все ж досягнуто консенсусу щодо поглядів на сутність легітимності як символічного аспекту підкорення, яке навіть за тоталітарних та авторитарних систем опирається не тільки на примус. На думку М. Зелдїтча, легітимність є феноменом, яким виправдовують дії в специфічних конкретних ситуаціях у поняттях, елементах норм, цінностей, вірувань, практик і процедур суспільства" [12].

У класичний період легітимність, зазвичай, визначаєть як законність. У такому контексті вона істотна для визначення розходжень між владою й авторитетом. М. Вебер відзначає, що легітимність трансформує силу влади в законний авторитет. Вона базується на наказі чи команді законслухняним громадянам. При цьому підпорядкування краще з обов'язку, ніж із-за страху.

М. Вебер вивів поняття легітимності з вузько юридичного розуміння законності на новий політологічний рівень і поставив легітимність у залежність від відчуттів більшості або меншості, від віри й права керувати, віри в легітимність. Інакше кажучи, готовність людей до покірності, підпорядкування, керування може бути описана як легітимна. Таке розуміння гостро контрастує з баченням більшості політичних філософів, які нерідко ідентифікують мораль як раціональну основу легітимних або нелегітимних форм керування. Коли "веберівське" розуміння легітимності та її типологію (раціонально-легальне, традиційне, харизматичне панування) використовувати до аналізу державної політики, виникають наступні проблеми: 1) як визначає Н. Коллінз веберівська типологія стагічна, а владні відносини є інтерактивні і динамічні; 2) веберівські ідеальні типи розрізняють емоційні та когнітивні елементи відчуття державної легітимності. Але легітимація завжди поєднує чуттєві та раціональні компоненти, не тільки в народі, а насамперед у членів панівного класу, еліти, не зважаючи на державні спроби самолегітимації.

Ці дві проблеми, стосовно інтерактивної і динамічної природи державних відносин, емоційних і когнітивних елементів в концепції легітимності спробував вирішити британський соціолог Д. Хелд. Вказавши на правила легітимності: звітність, дотримання, послух і згода, – він дещо розширив перелік видів легітимності у бік прагматично-раціонального, до яких зараховуються: легітимність із-за примусу чи погрози сили, легітимність в силу традиції, із-за апатії, прагматичної поступки (згоди), найслабший вид легітимності – інструментальне схвалення, інструментальна легітимність і насамкінець дійсно справжні види легітимності: *нормативне схвалення (згода) та ідеальне нормативне схвалення (згода)*, бо тільки така "легітимність передбачає, що люди слідуєть правилам і законам, оскільки вони вважають їх правильними, справедливими, достойними" [13].

Узагальнюючи, вкажемо розуміння легітимності 1) легальність; 2) якість і потенціал політичної системи як найкращої (С. Ліпсет, Х. Лінц); 3) виконавська готовність населення (К. Берроу); ефективність влади (Т. Парсонс).

Концепцію легітимності в політичній теорії найвдаліше розвинув Д. Бітем, але його точка зору значно відрізняється від бачення проблеми М. Вебером, оскільки визначення легітимності як відчуття більшості й "віри в легітимність" є ігноруванням її джерел, бо справа легітимності залишається прерогативою еліти, здатної реалізувати законність. Тому він вважав, що влада може бути легітимною у випадку дотримання трьох умов: 1) влада повинна реалізовуватися відповідно із встановленими правилами, втіленими у формальних правових кодексах або неформальних угодах; 2) ці правила повинні бути виправданими за умови єдиного бачення їх як урядом, так і керованими; 3) легітимність повинна проявлятися у вираженні згоди частини тих, якими керують [14].

На додаток до розбіжностей щодо розуміння терміну, можна вказати на суперечки із приводу інструментів, якими влада легітимується. Д. Бітем довів, що легітимність базується на політичних режимах, які використовують владу відповідно до прийнятих і усталених в суспільстві принципів, зокрема режимах, які спираються на згоду більшості. Однак багатьма вченими неодноразово висловлено думку, що всі режими намагаються досягти легітимності, маніпулюючи знаннями, думками, очікуваннями й вірою громадян за допомогою ідеології (Е. Хейвуд, Д. Істон).

У рамках власної концепції теорії політичної системи Д. Істон вважає віру в легітимність базовим елементом моделі політичної системи, що трансформує *довіру у підтримку*, принаймні для демократичної політичної системи [15]. Для Д. Істона легітимність – це "переконання з боку учасника, що це є правильним і влаштовує його – сприймати і підкорюватись владі, дотримуватись вимог режиму" [16]. Водночас учений наголошує, що легітимність не є необхідною умовою для виживання системи, але без неї політична система перебуває під постійною загрозою протестів і нестабільності. Саме тому він вважає аналіз легітимності найважливішою частиною підтримки політичної системи. Ця підтримка є фундаментальною, "якщо система здатна діяти взагалі" [17], а прийняте рішення буде "сприйняте як зобов'язання без широкого використання примусу" [18].

Для кожної політичної системи Д. Істон виокремлює три джерела і відповідно три види легітимності: ідеологічну, структурну та особисту. Ідеологічна легітимність обов'язково притаманна політичному режиму, це своєрідні правила гри, цінності та принципи, які обмежують і роблять можливими дії з боку влади: "Вони ... є тим фундаментом, на якому і сама влада, і політичний режим можуть бути оцінені за їх

легітимністю" [19]. Влада анонімних політичних ролей легітимована за "наявності проникливої віри, що, як правило, передається з покоління в покоління в процесі соціалізації", але це переконання в легітимності "обмежує їхню владу через культурні очікування з огляду на те, як ця влада має бути використана" [20]. Ідеологічна легітимність може бути "оманливими міфами", які захоплюють увагу, і які, за переконанням Д. Істона "є потужним і виразним елементом, що служить основою для інтерпретації минулого, сьогодення і майбутнього та дає відчуття мети, а також є інструментальним і маніпулятивним елементом, який перетворює його на інструмент контролю для еліти" [21]. Другим джерелом і видом є структурна легітимність, яка є додатком до політичної структури або самого режиму та залежить від наріжних нормативних дій, як, наприклад, конститутіоналізм [22]. Останнім джерелом і видом легітимності є особиста легітимність, яка базується на таких особливостях влади, як харизма, демагогія і "реальне, невідчужене, справжнє звернення" (*genuine appeal*). Це джерело може бути настільки сильним, що дозволяє політичним лідерам порушувати структурні режимні норми та продукувати "іміджеву легітимність". Усі ці джерела пояснюють технологічні особливості сучасних виборчих кампаній, хоча деякі вчені виділяють окремо ще й національну ідею та ідентичність, які, на нашу думку, можуть бути віднесені до першого джерела.

А.-Н. З. Дібіров вважає, що перших два джерела, види, чи, як він пише, рівні співпадають [23]. Зауважимо, що для пострадянського простору властива саме часткова невідповідність конституційно визначених чи суспільно заявлених ідеологічних цінностей та уподобань їх інституційному втіленню, а тому трирівнева типологія Д. Істона підтверджена реаліями. Проте погоджуємось із виділеними А.-Н. З. Дібіровим основними підходами щодо розуміння суті політичної легітимності: об'єктивістським (властивість об'єкта влади – добровільна згода на підкорення), суб'єктивістським (властивість суб'єкта влади – якнайкраще влаштованої системи, керованої, ефективною) та інтегративним (поєднання першого та другого) [24]. На наш погляд, останній підхід є більш доречним та виправданим, але потребує подальшої диференціації. Зокрема, соціологи, такі як П. Бергер та М. Зелдіч, досліджуючи ефект легітимності влади для її стабільності, вказують на множинність рівнів, засобів та об'єктів віри в легітимність влади [25], що, в свою чергу, свідчить про множинність об'єктів легітимності, до яких відносяться *дії, особи, позиції, групи*. Але легітимність цих об'єктів, кожного зокрема, має незалежний ефект для стабільності

системи влади загалом. При цьому згаданими вище вченими було доведено, що делегітимація особи в системі позицій знижує рівень загальної згоди, але не делегітимує систему позицій загалом [26], як от, виборці, не підтримуючи того чи іншого кандидата або партію під час голосування, проте довіряють виборам як інституту взагалі, якщо вони відбуваються на демократичних засадах.

Г. О'Донел, Ф. Шміттер, досліджуючи перехід від авторитарного правління до демократії, дійшли висновку, що розкол між жорсткою лінією (тобто тими, хто виступає проти демократизації) і м'якою лінією (тобто прихильниками демократизації) базується на "зростаючому розумінні того, що режим вони допомогли імплантувати" власноруч. А для дійсної демократизації режиму влади останній "...доведеться використовувати будь-який ступінь або іншу форму електоральної легітимації" [27]. Тобто дослідники тісно пов'язують демократизацію (режим) та електоральну легітимність (якість) і вважають неможливим їх незалежне існування. Отже, не тільки неухильне дотримання процедури виборів органами державної влади відповідно до демократичних стандартів, а й довіра до цієї влади як носіїв та втілення демократичних цінностей лежить в основі електоральної легітимності та легітимації. Але, безумовно, здебільшого вона є наслідком легітимаційної політики держави та ефективності діяльності останньої.

Р. Бакер, здійснивши ґрунтовний аналіз легітимності та легітимації, дійшов висновку про наявність трьох принципових позицій їх вивчення та розуміння в політичній теорії: *нормативний підхід, емпіричний чи історичний та поєднання першого і другого*. Нормативна політична теорія спрямована на розвиток описової теорії легітимності та є ворожою до тверджень легітимності за обставин, коли керівні кола або конституції є морально несприйнятливими. Причому правителів сприймають як агентів, більше того як діячів, оскільки джерело їх легітимності загалом зовнішнє до них. Вони є інструментом цінностей, походження яких полягає в іншому. Другий підхід також спирається більшою мірою на терміни "легітимність" і "легітимний", які описують якість політичної системи, на відміну від "легітимації", яка описує діяльність. Учений підкреслює: "хоча перший підхід є нормативним, а другий емпіричним, нормативні передумови першого вбудовані в другий. Нормативні оцінки демократії спрямовують дослідження в напрямку вивчення думки виборців і спроби уряду впливати на ці думки" [28]. На нашу думку при вивченні трансформаційних процесів виборчих систем важливо поєднувати обидва підходи.

Таким чином, на основі множинності об'єктів легітимності влади, відповідно до диференціації довіри до неї можна виділити різні види легітимації влади в сфері прийняття рішень, і під час виборів зокрема. А звідси, за об'єктним та процедурним критерієм прийняття рішень виокремити окремий вид легітимності – *електоральну легітимність, а, відповідно, і електоральну легітимацію* (аналогічно можна говорити і про *референдну легітимність та легітимацію*). На нашу думку, **електоральна легітимація – це процес набуття владою електоральної (референдної) легітимності внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимаційних методів і технологій, в результаті яких політична довіра трансформується у підтримку влади шляхом голосування чи інших видів конвенційної участі.** Дослідження цих процесів на пострадянському просторі є нагальним завданням.

Література:

1. Бистрицький Є. Проблема легітимації / Бистрицький Є. // Українська державність у ХХ сторіччі. Історико-політичний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С. 318-320.
2. Висоцький О. Сутність легітимації політики / Висоцький О. // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4 (7). – С. 24-34.
3. Большой толковый социологический словарь. Том 1. А – О, Дэвид Джери, Джулия Джери, [Текст]: collinsРус. -англ. – англ. -рус. / Д. Джери, Дж. Джери. – М.: Вече: АСТ, 2001. – 543 с.
4. Середа О. С. Види та форми легітимаційного процесу: розвінчування теорії легітимації / О. С. Середа // Вісник Київського національного університету: соціологія, психологія, педагогіка. – 2004. – № 20-21. – С. 4.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.; Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. – London: Penguin University Books, 1966. – 249 p.
6. Категории политической науки / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО У МИД РФ РОССПЭН, 2002. – 656 с.
7. Легітимація. – Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RLljoyosong.o9;Legality;Legitimity. – Available at: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RHgquttuxy.
8. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
9. Hacker – Cordón Casiano A. W. Electoral Legitimation, Polyarchy, and Democratic Legitimacy, 1997. – Available at: <http://www.yale.edu/leitner/resources/docs/2001-16.pdf>

10. Цокур Є. Шляхи та методи забезпечення легітимності політичної влади / Цокур Є. // Український центр політичного менеджменту. – Вип. 10. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=462>
11. Prokopyev O. Conceptualizing electoral revolutions: challenges and promises. – Paper to be presented at 2nd Annual Doctoral Conference. – 37 p. – Available at: [http:// web.ceu.hu/polsci/ADC/2007/](http://web.ceu.hu/polsci/ADC/2007/)
12. Zelditch M. Process of Legitimation: Recent Developments and New Directions // *Social Psychology Quarterly*. – Vol. 64. – N. 1. – P. 4-17.
13. Held David. Power and Legitimacy / Held David. // David Held. *Political Theory and the Modern State. Essays on State, Power, and Democracy* / David Held. – Stanford University Press, 1984. – P. 101-102.
14. Beetham. D. Legitimation of Power / D. Beetham. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 1991. – P. 56.
15. Easton David. *A Systems Analysis of Political Life*, New York: John Wileyand Sons, 1965. – P. 32.
16. Ibid. – P. 278.
17. Ibid. – P. 153.
18. Ibid. – P. 158.
19. Ibid. – P. 289.
20. Ibid. – P. 208.
21. Ibid. – P. 296.
22. Ibid. – P. 300.
23. Дибиров А. -Н. 3. Теория политической легитимности: Курс лекций. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 98.
24. Дибиров А. -Н. 3. – С. 23.
25. Berger J., Zelditch M. Status, power, and legitimacy: strategies & theories / Joseph Berger, Morris Zelditch. – Hardcover: Transaction Pub, 1997. – Social Science. – P. 266.
26. Berger J., Zelditch M. – P. 268.
27. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. / O'Donnell, Guillermo, and Philippe C. Schmitter. – Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1986. – P. 16.
28. Barker R. Legitimizing Identities. The Self-Presentations of Rulers and Subjects / Rodney Barker. – Cambridge University Press, 2001. – 170 p. – Available at: http://assets.cambridge.org/97805218/08224/excerpt/9780521808224_excerpt.pdf

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕОРІЇ ПОДІЛУ ВЛАДИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В статье анализируется теория разделения властей и ее связь с развитием демократии. Автор раскрывает общее содержание и предназначение теории разделения властей в контексте становления демократического государства, исследует формальный и материальный способы интерпретации идеи разделения государственной власти, определяет основные проблемы, которые возникают в контексте практической реализации этой теории.

The article analyzes the theory of separation of powers and its correlation with the development of democracy. The author shows the general contents and applicability of the theory of separation of powers in a context the democratic state genesis, investigates formal and material ways of interpretation of the separation of powers idea, defines the basic problems, which arise in a context of practical realization of this theory.

Проблема осмислення та реалізації моделі поділу державної влади відноситься до групи базових не лише у сучасній теорії демократії, але й у дослідженнях з теорії держави і права і конституційного права. Подібна роль цієї ідеї пояснюється тим, що описуючи демократичну державу як таку, в якій влада належить народу і реалізується громадянами держави безпосередньо (через передбачені на законодавчому рівні механізми прямої демократії) або через представницькі органи державної влади і місцевого самоврядування, ми з необхідністю постулюємо наявність не лише певного стійкого та інституціоналізованого зв'язку між державою і суспільством, але й існування таких механізмів, які б не дозволяли державі узурпувати владу, порушувати ті принципи організації і функціонування системи державної влади, які на рівні конституції гарантують її демократизм. Зокрема про необхідність та виняткову роль таких принципів і механізмів пише О. Скрипнюк, який визначає поділ влади як один з ключових конституційних принципів основ державного ладу України [1]. Щоправда, виходячи за межі власне науки конституційного права, слід визнати, що теорія поділу влади має дещо ширше значення. У цьому сенсі, не можна не погодитися з думкою тих авторів, які описують забезпеченість поділу державної влади, не лише як сукупність конституційних норм, що встановлюють відносини між різними органами державної влади та їх гілками, але й, як одну з "базисних умов" організації і функціонування будь-якої демократичної держави [2]. Зазначене уточнення є

важливим для нас з огляду на те, що ідея і відповідна їй теорія поділу влади, описує не просто ті чи інші інститути конституційного права певної конкретної держави, а загальний спосіб організації влади, який притаманний цілому типу держав, який ми характеризуємо загальним поняттям "демократична держава". Таким чином, не заперечуючи того значення, яке дослідження принципу поділу державної влади має для науки конституційного права, слід наголосити й на тому, що сама модель "поділу влади" викликає цілий ряд складних запитань загальнотеоретичного характеру, які повинні вирішуватись з позицій науки теорії держави і права.

Актуальність нашого звернення до проблеми теоретичного аналізу правових аспектів моделі поділу державної влади зумовлюється декількома причинами. По-перше, будь-які практичні кроки у напрямі безпосереднього реформування системи державної влади, коли йдеться чи про конституційний розподіл чи про перерозподіл повноважень між різними органами державної влади, або ж коли розробляються проекти реформування загальної "владної вертикалі" повинні ґрунтуватись на загальному теоретичному усвідомленні того, що саме являє собою модель поділу державної влади, якими є властивості, і головне – які цілі і завдання можуть досягатись і розв'язуватись завдяки її запровадженню. Адже цілком зрозуміло, що сам по собі поділ влади не є цілком державного і суспільного розвитку, а радше повинен характеризуватись як засіб досягнення таких цілей як формування демократичної і правової держави, розвиток громадянського суспільства, поширення демократичної правової і політичної культури у суспільстві. По-друге, звернення до історико-правових аспектів дослідження моделей поділу державної влади переконливо засвідчує, що в самій історії державної і правової думки майже ніколи не було загальноновизнаного консенсусу щодо цінності, цілей та механізмів запровадження ідеї поділу влади. у зв'язку з чим одні теоретики виступали на її підтримку, тоді як інші – розбудовували не менш переконливі системи аргументації з метою спростування не тільки певної конкретної моделі поділу влади, але й самої цієї ідеї. Зазначена полеміка велась у Європі XVIII століття, продовжувалась у XIX – XX століттях, і не згасла навіть до сьогодення. У цьому контексті важливо максимально чітко встановити те, наскільки цінною ця ідея є для сьогодення і чи справді можна побудувати таку систему демократичного врядування, коли поділена державна влада, тим не менш, залишається ефективною щодо своїх ключових функцій. По-третє, наразі дедалі більш актуальною стає проблема узгодження класичних принципів демократії з тими новими реаліями, які ставить

сьогодення. Насамперед це чисельні проблеми управлінського характеру, коли перетворення держави на своєрідного "універсального менеджера" (тобто суб'єкта який або сам вирішує, або суттєво сприяє вирішенню нагальних суспільних проблем) змушує переосмислювати класичні принципи її організації і функціонування із врахуванням тих нових, і значною мірою – нестандартних, вимог і ситуацій, з якими стикаються сучасні держави. Зважаючи на це, дослідження теоретичних аспектів реалізації теорії поділу влади у сучасних умовах видається актуальним та вельми важливим у теоретичному сенсі завданням.

Серед тих вітчизняних фахівців, хто звертався до проблеми поділу влади у сучасній Україні, слід назвати насамперед імена К. Бабенка, Ю. Барабаша, Ю. Битяка, Р. Гринюка, М. Козюбри, А. Колодія, М. Панова, О. Петришина, О. Святоцького, О. Скрипнюка, М. Теплока, І. Тимченка, Ю. Тодики, В. Федоренка, В. Чушенка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, О. Ющика. Утім, наразі слід зазначити, що переважна увага дослідників була присвячена насамперед конкретним проблемам взаємодії окремих гілок державної влади (особливо у контексті конституційних змін 2004 року і перспективи подальшого продовження конституційної реформи), а також питанням поділу повноважень між окремими органами державної влади, що відносяться до різних її гілок. Водночас загальна ідея поділу влади досліджувалась під кутом зору становлення України як правової держави. Зокрема Р. Гринюк доводить, що ідея поділу влади постає одним з фундаментальних принципів правової держави і є "одним найпомітніших здобутків у розвитку світової політико-правової думки" [3]. Натомість у межах даної статті ми ставимо на меті дослідити теоретичне значення ідеї поділу влади, а також ті завдання, забезпечення яких вона покликана гарантувати в умовах становлення і розвитку демократичної держави. Це дозволить чітко встановити ті проблеми, які виникають у зв'язку з практичною реалізацією тих чи інших моделей поділу влади в умовах демократії, а також вказати на теоретичні передумови та способи їх розв'язання. Реалізація цієї мети передбачає послідовне вирішення таких конкретних завдань: а) розкрити загальний зміст і призначення теорії поділу влади у контексті становлення демократичної держави, б) дослідити формальний та матеріальний спосіб інтерпретації ідеї поділу державної влади, в) визначити головні проблеми, що виникають у контексті практичної реалізації цієї теорії.

Історично теоретично-наукове оформлення теорії поділу влади пов'язується з XVIII століттям, коли в Європі під впливом ідей Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є та Б. Констана сформувалось усталене

сприйняття ідеї необхідності структурного і функціонального поділу державної влади на три гілки, якими виступили законодавча, виконавча і судова влада. Щоправда, як слушно відмічав відомий вітчизняний правознавець і визначний теоретик Б. Кістяківський, навряд чи можна правильно зрозуміти загальну ідею поділу державної влади, якщо не згадати ім'я голландського юриста Г. Гроція, який ще у XVI столітті чітко висловив думку про незаперечний обов'язок державної влади забезпечення громадянам певного простору свободи [4]. Зазначене зауваження Б. Кістяківського має особливе значення для нашого аналізу, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти ті вихідні інтенції, які визначально вплинули на становлення класичної теорії поділу державної влади. Справа у тому, що від самого початку ідея поділу державної влади формувалась не стільки як певний принцип або певна модель реалізації тих чи інших завдань або цілей самої держави, скільки як один з механізмів забезпечення свободи громадян, на який не може посягати ніхто, включаючи й такий специфічний суспільний союз, яким є держава.

На думку Б. Кістяківського, всього в історії правової думки було запропоновано два основні засоби забезпечення свободи громадян у їх взаємовідносинах з державою. Перший із них був пов'язаний з ідеєю суспільного договору, теоретична розробка якої переважно асоціюється з іменем Ж-Ж. Руссо. Її сенс полягав у тому, що свобода громадян забезпечується певною формальною угодою (реальною або лише гіпотетичною), яка закріплює певні прерогативи за державною владою і встановлює конкретні і чіткі обмеження щодо можливостей її втручання у сферу вільного від держави розвитку індивідів та їх спільнот. На думку Ж-Ж. Руссо, саме ця угода – "contract sociale" повинна убезпечити громадян і суспільство від надмірного посилення держави в частині її зазіхання на простір невідчужуваної свободи і невід'ємних прав і свобод людини і громадянина. При цьому для Ж-Ж. Руссо така угода гарантує не лише права пов'язані з фізичним існуванням людини (включаючи й право власності) та її фізичними свободами, але й її політичні права [5]. Однак, як довела практика історичного функціонування державної влади, абстрактна суспільна угода, як її уявляв собі Ж-Ж. Руссо, якій практично неможливо знайти будь-якого чіткого і однозначного формально-юридичного закріплення далеко не завжди може виступити на заваді деспотичним тенденціям у розвиткові держави. Іншим способом обмеження державної влади, на думку Б. Кістяківського, виступила власне ідея і теорія поділу влади. Тобто, як доводив цей дослідник, ідея поділу влади мала своєю метою

убезпечити суспільство в цілому і окремих громадян від деспотичного впливу держави. Саме з цього погляду, як доводив Б. Кістяківський, вона повинна досліджуватись і лише на цьому шляху можна отримати адекватне розуміння її значення.

Щойно ми свідомо згадали ім'я Б. Кістяківського, оскільки чимала кількість наукових суперечок щодо того, в який спосіб слід реалізувати теорію поділу державної влади, і що безпосередньо являє собою практична модель цього поділу пов'язані з тим, що доволі часто ця теорія аналізується без врахування тих завдань, що визначально перед нею ставились і поза зверненням до того теоретичного значення, яке вона має для існування демократичної держави. Для того, щоби розкрити це значення, згадаймо, що від самих своїх джерел ідея демократії як "влади (kratos) народу (demos)" асоціювалась з такою формою правління, коли найвищим і одночасно єдиним джерелом влади вважається народ. Утім, цілком очевидно, що демократія не є і не може бути такою формою суспільної самоорганізації, яка повністю або частково знімає потребу в існуванні держави. Це означає, що демократія є не стільки певною альтернативою державній організації суспільства і суспільних відносин, скільки одним з типів самої держави або одним з типів державно-правового режиму (такий підхід до тлумачення демократії обґрунтовує Т. Дроботова [6]), який забезпечує певні форми усталеної взаємодії суспільства і держави, що набувають юридичної формалізації на рівні конституції і законодавства. У цьому контексті одним з найважливіших завдань демократичного державно-правового режиму є гарантування невідчужуваності народного суверенітету, коли держава не може нехтувати загальними інтересами суспільства, обмежувати права і свободи громадян, створювати умови для нівеляції значення принципу приналежності влади народу. Поряд з різноманітними інституціональними обмеженнями державної влади, було запропоновано ще один додатковий механізм, який вводив внутрішній запобіжник від узурпації влади у саму структуру організації державних органів. Цим запобіжником стала модель поділу державної влади, яка через розподіл основних повноважень між різними органами держави сприяла розвитку такої системи державної влади, коли жоден з органів не міг сконцентрувати у своїх руках всю повноту повноважень, або ж достатню їх кількість для того, щоби обмежити народний суверенітет або ж розпочати процес поступового відчуження влади від народу як його єдиного і найвищого носія. Саме у цьому, як доводив Б. Кістяківський, і полягає значення цього принципу для демократії і демократичного врядування, адже його

справжньою метою є не стільки спроба представити державну владу, так би мовити, у трьох іпостасях (законодавчій, виконавчій і судовій), скільки створити такі організаційні умови функціонування системи державної влади, коли вона не може здійснювати будь-які свавільні кроки у напрямі обмеження влади народу, порушення тієї сфери прав і свобод, які має гарантувати суспільству в цілому та кожному окремому громадянину демократична держава. Принагідно зауважимо, що приблизно в такий же спосіб теорію поділу влади характеризував відомий конституціоналіст і теоретик права О. Градовський, який у своїй роботі "Державне право найважливіших європейських держав" вказував, що ідея поділу влади повинна досліджуватись не як безпосередня практична настанова, що ставить за мету поділити єдину і цілісну державну владу на три конкурентні одиниці, а виключно у контексті створення певних гарантій для одного з типів державно-правових режимів.

Це зауваження дозволяє вказати на два основні підходи в інтерпретації наукового змісту. Перший з них можна окреслити як формальний, або класичний. Він виходить з того, що принцип поділу державної влади є цінним сам по собі, а отже він повинен розглядатись не у його відношенні з принципом забезпечення народного суверенітету (хоча подібна можливість цілковито не відкидається), а як одна з імперативних настанов, яка передбачає рівномірний розподіл влади між трьома групами державних органів, кожна з яких може не лише вирішувати поставлені перед нею завдання, але й контролювати дії інших органів, які мають інакші повноваження і є носіями рівно вагомих державно-владних повноважень. Інший підхід можна охарактеризувати як матеріальний. Одним з перших його обґрунтував відомий німецький правознавець Георг Еллінек. Він виходив з того, що принцип поділу влади слід тлумачити не апріорно – тобто як такий, що передує тому чи іншому способу організації державної влади, а апостеріорно – тобто як такий, що є результатом існування державної влади. Це означає, що ми не в праві говорити про поділ державної влади як такої. Натомість, через об'єктивний характер цілого ряду завдань і цілей держави, в процесі її діяльності поступово викристалізуються три ключові матеріальні функції. Перша з них полягає у тому, щоби створити абстрактні правові норми, які б регулювати як загальні суспільні відносини, так і цілий ряд індивідуальних станів учасників різноманітних правовідносин. Інша функція пов'язана із встановленням у кожному конкретному випадку певного права, правового стану або інтересу. Нарешті остання функція стосується реалізації

конкретних завдань відповідно до чинних правових норм або до встановлених ними меж [7]. Ці три групи функцій дають змогу вести мову не стільки про три гілки державної влади, скільки про три типи функцій, які повинна виконувати будь-яка держава з метою реалізації свого призначення. При цьому, як вважав Г. Еллінек, ці три групи функцій пов'язані не стільки з тим чи іншим конкретним державно-правовим режимом, скільки з державою як такою. Щоправда, як вважав Г. Еллінек, зазначені три групи функцій реалізуються відповідними структурними одиницями, або – відповідними органами державної влади, кожен з яких має свою пріоритетну функцію хоча у окремо взятих випадках може частково перебирати на себе інші функції.

Не вдаючись зараз до більш ґрунтовного аналізу ідеї Г. Еллінека про три типи функцій держави, зазначимо лише те, що вона дозволяє значною мірою уникнути тих критичних зауважень, що лунали у напрямі класичної або формальної теорії поділу влади. Дійсно, на думку цього дослідника, державна влада у будь-якому випадку залишається цілісною і не втрачає цієї своєї визначальної ознаки. Утім, залежно від того, наскільки ця держава адекватно і правильно розуміє своє призначення (у цьому плані недемократичні держави характеризувались Г. Еллінеком як такі, що не виконують свого призначення, які спотворили зміст ідеї держави як універсальної форми суспільної організації), вона може виконувати або не виконувати ті функції, які можуть бути виведені з самого поняття держави.

Водночас, як вважав Г. Еллінек, важливою ознакою держави є не лише сам факт виконання нею тих чи інших функцій, але й якість їх реалізації. Тобто держава повинна дбати не лише про, наприклад, встановлення абстрактних норм поведінки, але й про те, щоби ці норми могли застосовуватись у разі виникнення суперечок або спорів про право. Так само правові норми в частині регулювання певних типів суспільних відносин (залежно від предмету правового регулювання у кожному конкретному випадку) повинні існувати не тільки формально, але й мають реалізовуватись на практиці в частині безпосереднього регулювання державою даних суспільних відносин.

У результаті цього виникає модель не просто трьох універсальних функцій, які надаються органам державної влади в цілому, а трьох типів органів державної влади, кожен з яких бере на себе реалізацію тієї або іншої функції. При цьому неможливість поєднання двох або більшої кількості функцій одним і тим же органом державної влади обумовлюється не певною жорсткою заборонаю, в основі якої завжди лежить ідея заперечення об'єктивності цілісності державної влади,

а виключно міркуваннями ефективності реалізації даних функцій. Зокрема, якщо один і той же орган буде приймати закони і їх виконувати, то цілком очевидно, що рано чи пізно одна з цих функцій буде сприйматись як другорядна по відношенню до іншої. У такому разі ми матимемо або погані закони, або погану систему їх виконання. Щоправда, це не означає, що самі по собі функції не можуть порівнюватись. Сам Г. Еллінек вказував на те, що доволі часто законодавча функція тлумачиться як "перша серед рівних", чи як найбільш значуща. Серед дореволюційних правознавців такої думки дотримувались В. Гессен, Н. Лазаревський, М. Ковалевський та інші. Однак не відкидаючи можливість порівнювати різні функції, він, тим не менш, рішуче заперечував ідею про те, що якась одна функція може бути принесена в жертву іншим. Тобто громадяни та науковці можуть розмірковувати про те, яка саме з функцій є більш або менш значущою. Але це жодною мірою не означає того, що держава чи конкретні органи державної влади можуть обирати яку з функцій реалізувати. Для того, щоби не виникало навіть подібного питання, всі функції чітко розподіляються між різними органами державної влади. Більше того, подекуди різні за своїм функціональним призначенням органи державної влади у передбачених законодавством випадках можуть частково і на певний визначений законом термін, брати на себе повноваження, які притаманні процесу реалізації інших функцій. Скажімо, законодавчий орган державної влади може делегувати частину притаманних йому повноважень органам виконавчої влади. Принагідно зауважимо, що такі інститути містяться у конституційному праві багатьох сучасних держав, що дозволяє значно більш ефективно використовувати державну владу у складних ситуаціях, коли необхідно прийняття швидких і неординарних рішень.

Водночас надзвичайно важливою складовою частиною матеріального способу наукової інтерпретації теорії поділу влади є те, що вона бере до уваги не лише міркування ефективності реалізації основних завдань держави, але й встановлює чітку кореляцію між дотриманням функціонального розмежування змісту діяльності різних органів державної влади і можливостями узурпації державної влади. Дійсно, загальний науковий сенс поняття "узурпація влади" полягає не стільки у тому, що виникає якийсь один "надмірно сильний" орган державної влади (безвідносно до того чи це одноосібний, чи колегіальний орган державної влади), скільки у тому, що цей орган може виконувати всі ймовірні функції держави, що фактично ототожнює даний орган з державою в цілому. Зрозуміло, що в останньому випадку ми вже не

можемо вести мову ані про владу народу, ані про реально діючі інститути народовладдя, ані про народний суверенітет. Це зауваження є важливим з огляду на те, що воно дозволяє розкрити зв'язок між матеріальним способом інтерпретації теорії поділу влади та забезпеченням демократичного характеру тієї чи іншої держави, адже сам поділ влади постає нічим іншим як механізмом убезпечення від реальної або удаваної узурпації влади і її відторгнення від громадян.

Отже, як бачимо, змістовне порівняння матеріального та формального способів інтерпретації теорії поділу влади дозволяє вказати, що перший з них виявляє свій зв'язок з інструментальним тлумаченням цієї теорії, коли вона досліджується насамперед як засіб, інструмент або спосіб забезпечення демократичного врядування і недопущення узурпації державної влади. При цьому ми отримуємо методологічну змогу уникнути парадоксу співіснування у межах однієї держави як мінімум трьох, так би мовити, "суб-держав", кожна з яких має цілком самостійні повноваження і всю повноту та силу державної влади. Відмовляючись від жорсткого формального тлумачення теорії поділу влади ми тим самим пристаємо до позиції, яка виходить з того, що різні види реалізації єдиної державної влади лише умовно можуть вважатися окремими владами. Як пише В. Теплюк: "Йдеться про одну, єдину державну владу, що існує в державі, органи якої здійснюють її функції, виконуючи єдині завдання, взаємодіють, доповнюючи одна одну, хоча іноді певною мірою і суперечать одна одній" [8]. З огляду на це уточнення змісту теорії поділу влади та її значення для розвитку демократичної держави, можна вказати на ті проблеми, що постають в процесі її практичної реалізації.

До першої групи проблем, на наше переконання, слід віднести ті, коли в процесі безпосереднього забезпечення теорії поділу влади у державно-правовій практиці перевага надається саме формальному розумінню її змісту. У такому випадку свідомо або несвідомо створюється така модель організації державної влади, коли через максимальну самостійність і незалежність окремих гілок державної влади, майже повністю унеможлиблюється процес їхньої взаємодії. Очевидно, що такий підхід до реалізації теорії поділу влади має своїм наслідком внесення хаотичності та безсистемності у діяльність системи державної влади, коли через штучне відокремлення різних "гілок влади" спотворюється сама ідея демократичного врядування як ефективного способу забезпечення суспільних інтересів і розв'язання загально значимих для громадян держави проблем. Така настанова має не лише очевидні теоретичні вади (адже у даному разі власне

ставиться під сумнів положення про необхідну єдність державної влади як базову умову існування будь-якої держави), але й спричиняє появу цілого ряду безпосередніх конституційно-правових проблем, що постають у процесі правового забезпечення розвитку системи державної влади. здебільшого всі ці проблеми пов'язані із створенням таких правових механізмів, які б уможливили реалізацію тих цілей держави, які можуть бути реалізовані виключно при об'єднанні зусиль різних органів державної влади із різною функціональною спрямованістю. Наприклад, таке завдання як забезпечення правопорядку ніколи не може бути забезпечено лише якоюсь однією з гілок державної влади (якою б ефективною та сильною вона не була), а є результатом системної взаємодії всіх органів державної влади.

По-друге, механічне перенесення класичної теорії поділу державної влади на сучасні умови державно-правового розвитку залишає поза увагою існування цілого ряду органів державної влади, які не відносяться до класичної тріади "законодавча – виконавча – судова влада". Більше того, для визначення форми державного правління у тій або іншій державі, а також до встановлення найважливіших ознак системи функціонування органів державної влади, значно важливішим часто виявляється інший трикутник, який В. Шаповал окреслює формулою: парламент – уряд – президент [9]. За цієї причини наголос, насправді, переноситься з поняття "гілок" державної влади на поняття "функцій", що реалізуються відповідними органами держави.

Підбиваючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, дослідження змісту теорії поділу влади у контексті її зв'язку з теорією демократичної держави дозволяє зафіксувати, що визначально поділ влади тлумачився не стільки як кінцева мета організації системи державної влади, скільки як засіб, який дозволяє убезпечити державу від антидемократичних тенденцій до узурпації всієї повноти влади і її відчуження від народу. Таким чином основною метою розробки теорії поділу влади стало створення і обґрунтування таких організаційних умов функціонування системи державної влади, коли вона не може здійснювати будь-які свавільні кроки у напрямі обмеження народного суверенітету і порушення прав і свобод людини і громадянина. По-друге, серед існуючих інтерпретацій теорії поділу влади можна визначити два головні підходи: формальний і матеріальний. Перший з них виходить з того, що кожна з гілок державної влади має власну прерогативу, а також відмінну від всіх інших гілок компетенцію, і лише разом взяті вони утворюють систему державної влади. Натомість для матеріального

підходу властиве тлумачення поділу влади як похідного результату існування цілісної і єдиної державної влади, яка через складність своїх завдань і цілей має реалізовувати три основні групи функцій, які розподіляються між трьома групами органів державної влади. саме цей підхід дозволяє уникнути суперечності та проблеми, які постають у процесі запровадження формально витлумаченої теорії поділу влади. По-третє, значна кількість проблем, що виникають у процесі практичного запровадження теорії поділу влади пояснюються відсутністю чіткого наукового розуміння того, яка саме модель реалізується у кожному конкретному випадку, що спричиняє непослідовність та суперечливість правотворчого процесу, покликаного сприяти створенню нормативно-правової основи для практичної реалізації досліджуваної нами теорії.

В цілому ж, продовження теоретико-правових досліджень у цьому напрямі має, на думку автора, доволі широкі перспективи як у власне теоретичному, так і у практичному аспекті наукового забезпечення державотворчих і правотворчих процесів у сучасній Україні.

Література:

1. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х.: Право, 2009. – С. 159-160.
2. Лукаш О. Л. Взаємодія органів державної влади і реалізація конституційного принципу поділу влади в Україні / О. Л. Лукаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 4 (78). – С. 116.
3. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. – С. 214.
4. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 472.
5. Прокопов Д. Є. "Гіпотеза природного стану" і тлумачення права Ж-Ж. Руссо / Д. Є. Прокопов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 1. – С. 27-28.
6. Дроботова Т. Б. Співвідношення держави і права як критерій визначення типу державно-правового режиму / Т. Б. Дроботова // Верховенство права і демократія: Матеріали методологічного семінару, проведеного на базі правничого факультету Національного університету "Острозька академія" (2 жовтня 2009 р.) / За ред. О. В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2009. – С. 64-67; Дроботова Т. Б. Інститути народовладдя у забезпеченні демократизму державно-правового режиму сучасної України / Т. Б. Дроботова // Юридична Україна. – 2010. – № 3. – С. 39-45.
7. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Георг Еллинек. – СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2004. – С. 581-582.

8. Влада в Україні: шляхи до ефективності. Всеукраїнський форум учених-правознавців / Відп. ред. О. Д. Святоцький. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 56.
9. Шаповал В. Форма державного правління як конституційний *modus vivendi* сучасної держави / В. Шаповал // Право України. – 2009. – № 10. – С. 38.

Телем І. В., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА: ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ ДЛЯ УКРАЇНИ

В статті аналізується ефективність функціонування отечественной управленческой структури, и как наиболее оптимальный вариант предлагается и обосновывается либеральный проект функционирования политической системы с учетом реальных показателей экономического, политического и гуманитарного развития страны его успешной реализации.

In the article analyzed evection functioning of domestic administrative structure, and as the most optimum variant is offered and grounded liberal project of functioning of the political system taking into account the real indexes of economic, political and humanitarian development of country of his successful realization.

Майже двадцятирічний період існування української держави характеризується постійним відтворенням кризових ситуацій у функціонуванні її управлінських інститутів, наявністю сталого тренду "Конституційних циклів" перерозподілу повноважень між гілками влади в цілому та їхніми окремими структурними елементами зокрема. Враховуючи особливі – організаційно-контрольні та регулятивні – функції, що їх повинна виконувати модерна політична система, зазначені "негаразди" її українського інваріанту не можуть бути інтерпретовані як виключно ендогенні проблеми цілком незалежної оленіці суспільного життя, адже сморід негативно впливають на спрямованість та зміст всіх без винятку процесів, що розгортаються в економічній, культурній, духовній та багатьох інших підсистемах вітчизняного соціуму. Велика ресурсна витратність української політичної системи в порівнянні з її невисокою ефективністю обумовлюють актуальність винайдення дієвих рецептів підвищення коефіцієнту корисної дії вітчизняних управлінських структур. Природними кроками для вирішення цього завдання слід вважати ретельний аналіз та творче застосування в специфічних національних умовах досвіду інших країн,

що спромоглися виробити оригінальні алгоритми функціонування власних управлінських систем. У цьому сенсі, найбільш привабливим є саме ліберальний проект облаштування політичної системи суспільства з огляду на реальні показники економічного, політичного та гуманітарного розвитку країн його успішної реалізації.

Об'єктом пропонованої статті слід вважати політичну систему суспільства, яка функціонує в реальному просторово-часовому континумі, орієнтуючись на основні парадигмальні постулати лібералізму.

Предметом дослідження постає визначення внутрішнього змісту ліберального проекту облаштування політичної системи та специфіка його адаптації до різноманітних викликів соціального середовища.

Процес визначення основних концептуальних параметрів ліберальної моделі організації діяльності держави глибоко укорінений в історії формування модерної європейської політичної свідомості. Недаремно французький дослідник П. Манан вважає, що ліберальний проект є, перш за все, "історією зусиль і поступу людини, або спробою. цілком "раціонально" та "свідомо" будувати легітимний політичний порядок". Саме цей зв'язок з ментальними та культурними особливостями еволюції європейських політичних спільнот і спричинив значний науковий інтерес до лібералізму з боку представників різноманітних напрямків сучасного суспільствознавства. В пізнанні сутності згаданого ліберального проекту особливе евристичне значення мають наукові дослідження таких західних вчених, як Т. Аллан, Дж. Гелбрейт, П. Манан, М. Олсон, Ф. Фукуяма та інших.

Російська історіографія також приділяє значну увагу дослідженню специфіки адаптації ліберальної моделі політичної системи до унікальних національних розумів "власного" посткомуністичного соціуму. Тут слід особливо виділити дослідження Н. Генова, М. Делягіна, Л. Зотової, Би. Капустіна, Ст Нерсесянца.

Серед вітчизняних дослідників центральної проблеми пропонованої статті слід назвати О. Бабкіну, Л. Галаган, Ст Карасьова, М. Кармазіну, М. Розумного та ряд інших.

Незважаючи на значний інтерес світової наукової спільноти до проблем лібералізму, у вітчизняній науковій традиції вкоренилося здебільшого помилкове тлумачення цього феномену виключно як різновиду політичної ідеології, який обстоює цінності індивідуалізму, ринкової економіки і, що найчастіше тиражується в багатьох довідкових виданнях, – "мінімальної" держави. Доказом такої, далеко не бездоганної, позиції найчастіше постають посилення на твори ранніх ідеологів Англо-американського лібералізму на зразок

Т. Джефферсона з його відомим висловом: "Тій уряд є найкращім, що управляє найменше" [Цит. за: 2, с. 266]. Натомість, більш ретельний аналіз основних постулатів теорії лібералізму, здійснений з урахуванням її еволюції, доводити доцільність більш широкого розуміння цього феномену соціальної філософії та різновиду політичної практики. Згідно з пропонуваним альтернативним тлумаченням, лібералізм – це: "узагальнена картина світу, яка включає також релігію, культуру та моральні цінності, що знаходяться в основі будь-якого суспільства" [13, с. 10]. За великим рахунком, йдеться про повноцінний політико-антропологічний проект облаштування соціального буття, характерними рисом якого є наступні:

1. Схильність до соціального і, врешті – рещт, політичного інжинірингу, яка бути схожим від висхідної недовіри ліберальних філософів XVII ст. до "природного стану" людини та бажання подолати його шляхом винайдення гідної альтернативи. Це бажання "сконструювати" соціальність на протигагу "Спонтанній природі" можна знайти, зокрема і у твердженні Т. Гоббса про тих, що природа не є доброю, що життя згідно з нею за своєю суттю є примноженням всіх видів зла, та його заклику до "зцілення мистецтвом" [7, с. 51]. Таким самим штучним, "неприродним" способом повинна вирішуватися, з точки зору лібералів і споконвічна проблема людської нерівності. Добрі усвідомлюючи, що "рівність всіх перед законом" є лише сурогатом "справжнього" егалітаризму, прихильники ліберального проекту вдаються до "мистецтва" побудови соціальної ієрархії та наділення привілеями окремих осіб чи певних груп за рахунок інших. При цьому, весь процес побудований як інституційна угода, в основі якої знаходиться необхідність досягнення "суспільного блага", зміст якого визначається загальним консенсусом, укладеним під година заснування політичної спільноти [8, с. 172].

2. Поміркованій етатизм. Попри поширену в науковому дискурсі точку зору про споконвічну зневагу лібералів до держави, автор статті переконаний в зворотному. Держава для ліберала має найвищу цінність. Адже лише вона постає як єдиний дієвий механізм, за допомогою якого й вдається подолати тій "природний стан", в якому принципово неможливо реалізувати та захистити право власності. Як зазначав один з фундаторів раннього лібералізму Дж. Локк: "Великою та основною метою об'єднання людей в державу і передачі ними собі під владу уряду є збереження їхньої власності" [6, с. 188]. Без перебільшення можна стверджувати, що сама ідея політичної системи суспільства на чудасій міцно пов'язана з імперативами ліберального вчення про

підпорядкування ірраціональної природи (у тому числі, й людської) раціональній соціальності за допомогою тієї – таки держави. Тому класичне визначення політичної системи суспільства, запропоноване свого годині Д. Істоном (сукупність всіх інтеракцій, за допомогою яких цінності авторитарним шляхом привносяться в суспільство), є суто "ліберальним" за своїм сенсом [3, с. 199]. Поміркованій етатизм лібералів проявився і у визнанні ними особливих кібернетичних характеристик центрального елемента політичної системи – держави. На відміну від марксистської доктрини "Безсилля політики" та первинності економіки, ліберали наголошували й наголошують на тому, що політична влада, сконцентрована в державі, може контролювати економічну міць, що, в свою чергу, призводить до безпрецедентного розширення сфери політичної діяльності.

3. Легітимність правління та суверенітет суб'єктів влади. Деручи забезпечується шляхом реалізації чітко виписаних прав для всіх щодо володіння приватною власністю і гарантування виконання контрактів (конституціоналізм). У умовах широкомасштабної (large scale) політичної спільноти, механізми гарантування виконання соціальних контрактів і захисту власності передбачають наявність уряду та його діяльність із розумного обмеження егоїстичних інтенцій окремих індивідів та їхніх груп [4, с. 7]. Чітка формула винайдення такої легітимності була визначена ще в 6 главі "Іншого трактату про правління" Дж. Локка: "Держава за правом повинна набувати свій авторитет в згоді підданих, а не в привласненні собі статусу "великої родини" [6, с. 190].

Не менш оригінальною є й концепція суверенітету, пропонує ліберальним проектом. По-суті, йдеться про його "негативне" визначення – жоден індивід чи група індивідів не мають права підкоряти спільноту громадян своїй окремій волі. Суверенітет існує тільки в обмежений та відносний спосіб. Там, де починаються індивідуальні незалежність та життя, припиняється юрисдикція будь-якого суверенітету [7, с. 158-159]. У цьому специфічному визначенні сутності суверенітету – радше як процесу пошуку суспільного балансу, аніж константного домінування більшості – проявляється прихована антиномія лібералізму і демократії. І фундатори раннього ліберального проекту і їхні сучасні послідовники, з великою недовірою та побоюванням ставляться до "мажоритаризму" демократії, вбачаючи в ньому запоруку повернення до нової тиранії. Саме тому, з точки зору прихильників ліберальної парадигми облаштування політичної системи, остання не повинна висловлювати інтереси "більшості" або "меншості" представників даної громадянської спільноти. Вона має

втілювати в собі принцип неупередженого менеджменту єдиним колективом, досягаючи на своєму "виході" шкiряного разу нового динамічного балансу між різноманітними "вимогами", які потрапляють до її "входу". Важливо підкреслити, що усвідомлення такої "рефлексуючої" природи політичної системи з'явилося в ліберальному інтелектуальному середовищі задовго до того, як згаданий вже Д. Істон увів до наукового вжитку свою кібернетичну модель. Теоретики представницької форми правління ХІХ ст. – Ф. Гізо та Р. Спенсер – незалежно один від одного прийшли до висновку про можливість партнерства "уряду" (політичної системи та її центрального елемента – держави) та суспільства. Як зазначає П. Манан, Ф. Гізо – один з перших авторів, які відчували, що значне розширення влади держави на громадянське суспільство має своїм джерелом не стільки деспотичну схильність влади, скільки "суспільну вимогу". Ця дія уряду на суспільство, це постійне зростання його сфери означали водночас зростання влади самого суспільства [7, с. 176-177]. У свою чергу, Р. Спенсер в своїй "Синтетичній філософії" наполягав на тому, що "промисловий тип" суспільного влаштування потребує лише в такому типі контролю, який знаходиться в компетенції лише обраного агентства, обов'язком якого є виявлення та виконання волі суспільства. Для досягнення цієї мети найбільш пристосовано представницький заставу. Варто знов підкреслити тій факт, що в концепціях обох згаданих авторів йдеться не про виконання парламентами та урядами "Волі більшості", а про агрегацію та артикуляцію волі суспільства в цілому: "Роль цього контролюючого закладу можна загалом охарактеризувати словами: підтримання справедливості" [11, с. 224].

Сучасним інваріантом класичної ліберальної концепції легітимації влади держави завдяки підтримці справедливості можна вважати теорію М. Олсона, побудовану в межах парадигми "доброго врядування" ("Good governance"). За М. Олсоном, логіку функціонування держави (зі всіма її непопулярними заходами, на зразок фіскальної політики) можна порівняти із відповідною логікою дій "розбійника": чим більш тривалою і регулярно є влада "розбійника" над певною територією і, відповідно її населенням, тим більше він схильний витратити для забезпечення певного обсягу благ підконтрольної йому громади (зниження оподаткування, боротьба із "нестационарними" злочинцями інвестування у інфраструктуру худю). Така ж пряма залежність спостерігається і між темпоральними характеристиками планування діяльності суб'єкту владарювання та його орієнтацією на суспільне благо (Див. схему № 1).

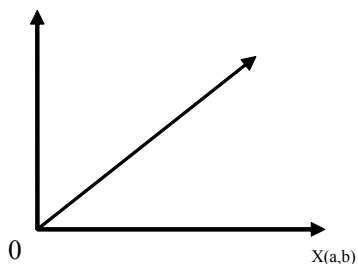

Схема № 1. Модель М. Олсона.

Таким чином, чим більш тривалим, широкомасштабним та спланованим є державний менеджмент, тим більшим є кількість параметрів, за якими він відповідатиме загальним критеріям суспільного блага. Проте, ця проста формула має суттєву додаткову константу, без врахування якої матимемо не ліберальну, а тиранічну політичну систему. Цією константною умовою, з точки зору самого М. Олсона є принципова здатність уряду до самообмеження власного хижацтва [9, с. 35].

4. Внутрішня збалансованість та адаптивність політичної системи. Усвідомлюючи відверто "небездоганну" мотиваційну систему "раціональних" індивідів, які беруть доля в різноманітних проявах суспільної інтеракції, а також схильність їхніх уповноважених представників до зловживань владним статусом, теоретики ліберального проекту присвятили багато уваги розробці дієвих механізмів захисту управлінської системи від негативного впливу "Людського чинника" та гарантії збереження справедливого характеру її діяльності. Можна без перебільшення твердити, що, зокрема, система розподілу повноважень політичної влади Ш. Монтеск'є – це теж один із перших та найбільш відомих засобів вирішення зазначених проблем. Дійсно, в його системі йдеться про відокремлення волі від того, чого вона воліє. Народ не може робити того, що хоче (в політичному сенсі). Він може лише обирати своїх представників. Представники не можуть робити ті, що хочуть, – сморід повинні рахуватися з тим, чого хоче виконавча влада. У свою чергу, виконавча влада повинна узгоджувати свої воління з інтенціями влади законодавчої, а дії останньої обмежує своїми прерогативами влада судова [7, с. 118]. Таке взаємне обмеження суверенітету індивідуальних та колективних суб'єктів політичної взаємодії як в зовнішньому соціальному середовищі, так і у внутрішньому інституційному дизайні політичної системи, надає їй бажаних характеристик динамічної стабільності. У свою

чергу, адаптивність політичної системи, побудованої за ліберальним проектом, також забезпечується поруч чинників. Це й відкритість її "функцій входу", й здатність до соціодинаміки (повноваження щодо автономного запровадження чи скасування власних структурних одиниць для підтримки ефективності системи в цілому) і принципи меритократії, закладені в основу рекрутування професійних політичних акторів худо. По відношенню до останнього, Д. С. Мілль в своєму трактаті "Про представницьке правління" зазначав, що держава – це організація, побудована в такій спосіб, щоб кількість не домінувала над якістю, щоб "найкращі" тримали в своїх руках владу [10, с. 352].

5. Наявність чіткого розмежування між компетенцією держави та прерогативами громадянського суспільства. На відміну від інших форм інституційного панування, ліберальна політична система має більш обмежену концепцію "суспільного простору", в межах якого має бути виражена домінуюча концепція суспільного блага і більш широку концепцію "приватної" сфери самовизначення індивідів. Ця "обмеженість" поля функціонування держави змушує її вдаватися до більш гнучких, аніж тривіальний примус та репресії, засобів врядування ("soft power"). Попри ті, що дискусії щодо демаркації існування "політичної" держави та "громадянського" суспільства властиві і для сучасного інтелектуального середовища (неокласики та кейнсіанці), сама ідея такого розмежування є для ліберального проекту константною.

Цілком прогнозовано, практична імплементація ліберального проекту політичної системи (як ідеального типові) не відбувалася одночасно в усьому світі і не була позбавлена суттєвих суперечностей. Загальновідомо, що своєрідними піонерами ліберальних перетворень постали країни англо-американської політичної культури. І якщо, наприклад, принцип пріоритету Конституції над іншими юридичними актами був закріплений в США в 1803 році, то в країнах континентальної Європи ієрархічна система права, в межах якої Конституція визнається вищим нормативним актом по відношенню до інших зразків законодавчої творчості, була закріплена лише на качану ХХ століття зусиллями "Віденської школи права" [2, с. 309-310]. До цього слід додати, що і сам ліберальний проект, попри претензії на високу ефективність та універсальність, не був позбавлений внутрішніх недоліків. Наслідком його оперативної (у історичному вимірі) корекції постали: концепт "Правової соціальної держави", ліберальна концепція мультикультуралізму та прав меншин худо. Загалом, лише

наприкінці 1960-х років деякі оптимістично налаштовані дослідники набули змоги констатувати, що ліберальні політичні інститути перестали бути надбанням лише країн "Атлантичної цивілізації" ті поступово почали проникати до Європи.

Значнім поштовхом до поширення масштабів ліберального проекту ставши колапс соціалістичного табору наприкінці 1980-х років. Країни регіону Центральної та Східної Європи, звільняючись з – під влади імперського центру, отримали можливість самостійно обирати моделі власного суспільно-економічного і політичного розвитку та встановлювати відповідні до них управлінські системи. Перед проблемою такого вибору опинилася й Україна. По відношенню до неї рефреном лунав висновок, зроблений М. Олсоном в праці 1987 р. "Негативні аспекти масштабів і розвитку": головна проблема бідних країн пов'язана не з браком ресурсів, а зі складністю організації діяльності держави. Просте запозичення досвіду великомасштабних державних організацій навряд чи може бути шляхом ефективнішого забезпечення суспільних благ [4, с. 13].

Дійсно, попри всю суперечливість процесів "розбудови" української держави качану 1990-х рр., були всі підстави констатувати значний вплив ліберального проекту політичної системи, що його відчували вітчизняні "батюшки – засновники": Декларація державного суверенітету України 1990 р. містила важливі положення про розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, закріплювався принцип суверенності народів; з прийняттям Закону України "Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України" (1993 р.) ідея парламентаризму вперше набула оформлення на офіційному рівні. Та, чи не найбільш чітко, вплив ліберального проекту простежувався в Конституції 1996 р. – "найвідчутнішому джерелі натхнення під година створення політичної спільноти" [2, с. 321]. Вітчизняній Основній Закон містить в собі класичну "тріаду природних прав людини" Дж. Локка – життя (ст. 27), свобода (ст. 29) та приватна власність (ст. 41), закріплює принцип розподілу влади із відповідною системою стримувань та противаг, визначає незалежність судочинства худе.

Значні потенції для соціодинаміки були закладені до української політичної системи і указом Президента України "Про систему центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 долі [5, с. 683]. Здавалося, що до ефективного державного менеджменту та зумовленого ним економічного зростання залишився один крок. Проте, вже перші етапи лібералізації в Україні підтвердили добрі відому аксіому – політична система суспільства є структурним елементом соціальної

реальності. Остання ж була такою, що представники правлячого класу нової держави не були носіями власне ліберальних цінностей і не до кінця усвідомлювали сутність проекту облаштування політичної системи, що запозичувався. Ідея ліберального проекту втілювалася в країні в своєму редукованому, ранньому варіанті, без врахування суттєвих корекцій, внесених неоліберальною ревізією. У специфічних умовах кінця ХХ ст. було допущено помилку, властиву "Мінімальній державі" качану ХVІІІ ст. – зміст реформ було зведено лише до гіпертрофованої підтримки соціального прошарку великих приватних власників, утворення якого відбувалося всупереч ціннісному кодексу трудової етики. На додаток до цього, в згаданому вже Основному Законі, поряд із суто ліберальними цінностями та інститутами було конституювано систему президентських повноважень, що поставали як окрема (четверта) гілка державної влади. Останнє більш властиве патерналістським режимам Південної Америки, проте, аж ніяк не відповідає європейським стандартам.

Але, головешці для політичної системи, – не була "почута" рекомендація Т. Медісона, який задовго до появи Україні на політичній мапі попереджав в № 51 свого "Федераліста": "При створенні системи управління одних людей над іншими чимала трудність полягає в тому, що треба спочатку забезпечити владу керівників над підлеглими, а потім – зобов'язати їх підкорити цій владі самих собі" [Цит. за: 14, с. 27]. У реальному вимірі, політична система країни будувалася не навколо громадянського пакту щодо "суспільного блага", а як інституційне оформлення неформальної угоди щодо "захоплення держави" і публічного присвоєння її політико-економічних функцій представниками суверенного нобілітету [12, с. 72]. Внаслідок цього, будь-яка ротація правлячих еліт, навіть здійснена в демократичний спосіб, неминуче викликає чергове загострення суперечок навколо Конституції, бажання монополізувати управлінський апарат держави для реалізації егоїстичних, короткострокових інтересів.

Чи означає наведене вище повний крах ліберального проекту в Україні та остаточний перехід вітчизняної політичної спільноти на принципи неопатрімоніального панування? З точки зору автора статті, відповідь на це питання міститься в блискучому діагнозі Р. Дарендорфа всім соціумам "незавершеної лібералізації": "Потрібно буде шість місяців на реформу політичних систем, шість років на зміну економічних систем та шістьдесят років на революцію в свідомості та серцях людей" [1, с. 98-99]. У Україні є політична система, яка, з певними застереженнями, має цілком "ліберальний" інституційний дизайн,

проте, використовується вона в неліберальній спосіб. Програма мінімум з лібералізації управлінських структур – виконана, на часі програма максимум – лібералізація свідомості членів української політичної спільноти та, в деру чергу, представників політичного класу.

Література:

1. Грьоделанд О. Б. Культурні засади, корупція та Помаранчева революція / О. Б. Грьоделанд // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 96-121.
2. Жиро Т. Политология / Пер. с польск. / Т. Жиро. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.
3. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Філософія політики у 4 тт. / Авт. -упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. 3. – С. 196-207.
4. Кедвелл Ч. Вступне слово / Ч. Кедвелл // Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 6-15.
5. Коліушко І. Б. Урядові органи державного управління / І. Б. Коліушко // Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшеченка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 683-684.
6. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Філософія політики у 4 тт. / Авт. -упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 185-191.
7. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П. Манан. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.
8. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес // Філософія політики у 4 тт. / Авт. -упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. 3. – С. 163-182.
9. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон / Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 174 с.
10. Романок А. С. Мілль Джон Стюарт / А. С. Романок // Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшеченка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 352-352.
11. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер // Філософія політики у 4 тт. / Авт. -упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 192-230.
12. Фісун О. Українська політика як неопатримоніальний політичний процес / О. Фісун // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 70-74.

13. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Філософія політики у 4 тт. / Авт. -упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. 4. – С. 7-29.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс_Традиция, 2004. – 480 с.

*Ніколаєнко Н. О., Миколаївський національний
університет ім. В. О. Сухомлинського*

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС ЯК ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ: ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ

Исследована проблема класифікації і типологізації адміністративного ресурсу в контексті сфери його застосування і проявлення.

The problem of classification and typological of administrative resource is analysed in the context of its application and display.

Адміністративний ресурс на пострадянському просторі має глибокі традиції радянської командно-адміністративної системи. Часткове збереження цих механізмів впливу на суспільство робить ефективним використання влади з метою маніпуляції громадською думкою та порушення виборчого законодавства.

Адміністративний ресурс як політичну технологію класифікувати складно. Основні причини покладені в площину різноманітних форм прояву цього явища, більш того, влада розробляє і втілює в життя нові види адміністративного ресурсу.

Розглядом даного питання у вітчизняній політології займаються такі вчені, як: М. Томенко, Д. Видрін, І. Жданов, А. Романюк, С. Грабовська, Л. Скочиляс, Ю. Тищенко та ін.

Серед російських науковців вагомих внесок зробили А. Чуклінов, Є. Малкін, Є. Сучков, Д. Парамонов, В. Кириченко та ін.

До теперішнього часу у вітчизняній політичній науці не існує чіткої типологізації адміністративного ресурсу, як і не дано чіткого визначення даного явища в українському законодавстві, де відповідальність передбачається лише за деякі його механізми. Тобто, класифікація і типологізація адміністративного ресурсу не розроблена належним чином, тому існує теоретична і практична потреба здійснити детальну класифікацію адміністративного ресурсу за різноманітними критеріями.

Найпростіша типологія – це поділ адміністративного ресурсу як політичної технології на коректний та некоректний. Перший припускає активне, але законне використання своїх повноважень для бажаного результату виборчої кампанії. Некоректний передбачає активне використання суб'єктами виборчого процесу свого положення, але вже з можливими наслідками, перерахованими в статтях адміністративного й кримінального кодексів.

В залежності від характеру застосування можна виділити такі способи застосування адміністративного ресурсу: стартовий, м'який, жорсткий та тотальний адміністративний ресурс:

Стартовий адміністративний ресурс полягає у тому, що кандидат, який займає певну адміністративну посаду чи підтримується владою, державними службовцями, вже завдяки цьому має багато переваг порівняно зі своїми конкурентами. Також кандидат, який є належним до влади, має менше проблем зі спонсорами, не відчуває браку кадрів та має можливість сформувати кваліфіковану команду.

Даний вид адміністратурсу нейтралізувати або зменшити фактор впливу у виборчому процесі практично неможливо, і це є проблемою усіх виборчих систем світу [1, с. 28].

М'який адміністративний ресурс існує тоді, коли здійснюється певний опосередкований вплив на підлеглих чи виборців без порушення (принаймні – явного) законодавства.

М'яким адміністративним ресурсом є також виконання владних функцій відповідно до закону, але з чітким розрахунком впливу на певні категорії громадян з метою досягнення не передбачених владними повноваженнями цілей [1, с. 83-84].

М'який адміністративний ресурс (як і стартовий) практично не піддається законодавчому регулюванню і контролю. З іншого боку, вищезгадані способи використання адміністративного ресурсу не здійснюють істотного впливу на виборчий процес.

Жорсткий адміністративний ресурс використовується владою для досягнення певних цілей з порушенням законодавства. Він проявляється у формі безпосереднього жорсткого тиску з боку органів влади на виборців чи підлеглих посадовців за допомогою примусу чи певної винагороди. Як приклад, можна навести випадки погроз кандидатам, які балотуються на посаду мера. Тобто, зняття опозиційних кандидатів з виборчих перегонів шляхом ультиматуму та ризиків щодо подальшого майбутнього бізнесу, кар'єрного зросту.

Тотальний адміністративний ресурс існує тоді, коли влада вже зосередила в своїх руках такі колосальні ресурси, що може здійснювати

адміністративний тиск у всіх сферах життєдіяльності суспільства, нехтуючи законодавством і моральними нормами. У цьому випадку адміністративний ресурс є "... повноцінною пірамідою, яка має свою базу, свою вершину, і коли кожен наступний камінь тримає і нижній камінь, і верхній камінь стримує ..." [1, с. 29].

Два останні способи застосування адміністративного ресурсу здійснюють значно вагоміший вплив на хід виборчої кампанії, ніж стартовий та м'який адміністративний ресурс. І коли з жорстким адміністративним ресурсом ще можна певною мірою ефективно боротись за допомогою демократичних методів, тотальний адміністративний ресурс можна нейтралізувати лише у разі кардинального зламу суспільної свідомості шляхом активних протестних дій чи навіть із застосуванням сили. Протидіяти даному виду можливо, лише об'єднавши зусилля всіх опозиційних сил та громадських об'єднань.

Перевагою зазначеної класифікації є те, що вона дає змогу судити як про характер політичного режиму у державі, так і про можливі наслідки використання адміністративного ресурсу в цілому. У той самий час слабкою стороною цієї класифікації є відсутність чіткої можливості для дослідження різноманітних форм прояву адміністративного ресурсу на виборчій практиці.

В залежності від масштабів поширення дії адміністративного ресурсу його можна поділити на локальний, регіональний і загальнонаціональний.

Локальний адміністративний ресурс використовують органи місцевої влади та місцевого самоврядування в межах невеликих населених пунктів.

Регіональний адміністративний ресурс застосовується на рівні областей чи інших адміністративно-територіальних одиниць такого рівня. Суб'єктами регіонального адміністративного ресурсу є представницькі та виконавчі органи регіонального рівня.

Регіональний та локальний адміністративний ресурс можливо охарактеризувати наступними проявами:

- використання посадовцями регіонального та місцевого рівня державних коштів для фінансування власних (тимчасових програм);
- прискорене вирішення проблем, які не вирішувалися протягом тривалого періоду (видача актів та інших документів);
- заборона приватним підприємцям на місцях фінансувати опозиційних кандидатів, партій (використання фінансового тиску на них).

Що ж стосується загальнонаціонального адміністративного ресурсу, то його методи відрізняються лише масштабом впливу та дії.

Суб'єктами даного виду виступають центральні органи, їх керівники державної влади, які можуть здійснювати адміністративний тиск на території всієї держави.

Яскравим прикладом вищевказаного виду слугують елементи виборчої кампанії кандидата в Президенти України Юлії Тимошенко (на той час прем'єр-міністра України). Так, зокрема, 5 вересня 2009 року прем'єр, зустрічаючись з представниками органів місцевого самоврядування, задобрювала місцевих голів, роздаючи молоковози, обіцяючи перерозподіл фінансових потоків (Тимошенко пообіцяла у 2010 році збільшити видатки бюджетів сіл, селищ та міст районного значення з 6,7 до 11,2 мільярдів гривень). На те, щоб зібрати всіх представників органів місцевого самоврядування, було кинуто весь наявний ресурс виконавчої влади: в газеті "Урядовий кур'єр" (яка обов'язкова до передплати у кожній сільській раді) було дано оголошення з закликом взяти участь у зібранні. Також для супроводження автобусів з делегатами, що прямували до Києва, обласна міліція виділяла машини ДПС. Міністр МВС України Ю. Луценко підписав наказ, яким зобов'язав охороняти колони з делегатами (біля "Експоцентру" в той день можна було побачити "скромний" автопарк ДПС – середня ціна автомобіля – 20 тис. доларів). Навіть для того, щоб довести голів до місця, були використані "шкільні автобуси" [1, с. 29].

11 вересня 2009 року Ю. Тимошенко в Дніпропетровську обіцяла пролонгувати дію антикризової програми уряду в металургійній галузі. А за тиждень до цього прем'єр спілкувалася з залізничниками [1, с. 29].

Десяток разів за останні місяці 2009 року прем'єрка особисто вручала ключі від квартир бюджетникам, а також роздавала безкоштовні акти на землю селянам. Останнє, до речі, Комітет Виборців України розцінив як найбільший адміністративний ресурс президентських виборів 2010 року. Адже, акти, на які було витрачено понад 807 мільйонів зі стабілізаційного фонду, роздавалися з портретами Юлії Тимошенко і подавалися як її особиста заслуга. 1 грудня 2009 року прем'єрка побувала на Львівщині, де запустила ноу-хау під назвою рейковий автобус із промовистою назвою "крайнам від прем'єр-міністра Тимошенко" [1, с. 29].

Особливо активізувалася її діяльність та її соратників у напрямку використання адмінресурсу в останні місяці й дні перед головуванням.

Так за допомогою важелів влади вона прагнула збільшити ряди прихильників, перетворивши явних або потенційних політичних супротивників і опонентів якщо не в союзників, то хоча б у нейтральний контингент. Деякою мірою цьому сприяла всеукраїнська

нарада керівників обласних, районних, селищних і сільських рад, голів і депутатів органів місцевого самоврядування (більше тисячі чоловік), що відбулася в Києві. На ньому прем'єр-міністр обіцяла в держбюджеті 2010 року передбачити значні суми (у два рази більше, ніж в 2009 році!) на користь місцевих рад, сільських і міських громад, зорієнтувати податкове законодавство для наповнення коштами місцевих бюджетів на їхній розвиток.

Також в державах з федеративним устроєм можна виділити федеральний адміністративний ресурс, носіями якого є органи державної влади суб'єктів федерації і дія якого поширюється та територію цих адміністративно-територіальних одиниць.

Дана класифікація надає можливість виділити суб'єкти та сфери поширення адміністративного ресурсу, однак не дозволяє дослідити ні форми прояву адміністративного ресурсу, ні якісних характеристик його застосування.

За суб'єктами адміністративний ресурс поділяють на:

- а) адміністративний ресурс у законодавчій сфері;
- б) адміністративний ресурс у виконавчій сфері;
- в) адміністративний ресурс у судовій сфері;
- г) адміністративний ресурс органів місцевого самоврядування;
- д) адміністративний ресурс державних підприємств та установ.

Російський науковець А. Чуклінов виділяє чотири види адміністративного ресурсу: інституційний, інформаційний, бюджетний та силовий [7].

Для інституційного адміністративного ресурсу характерні такі прояви:

- Залучення місцевої адміністрації на агітаційну роботу, використання посадових осіб у якості помічників кандидата;
- безпосередня підтримка кандидатів з боку посадових осіб;
- надання службових приміщень виборчим штабам;
- надання інформації про активність опонентів на певній території;
- виробництво агітаційних матеріалів за рахунок державних кампаній;
- організація заходів, зустрічей з керівництвом та колективом підприємств;
- створення перешкод у роботі опозиційних виборчих штабів (відключення телефонів, світла);

На платній основі для роботи в якості агітаторів залучаються вчителі, студенти, що також має певне агітаційне значення.

Існує декілька типів такого адміністративного ресурсу, який використовується під час самих виборів:

- організація масового дострокового голосування;
- внесення до списків неіснуючих виборів;
- маніпуляція з відкріпними талонами;
- махінації при підрахунку голосів.

Інформаційний адміністративний ресурс – це незаконна реалізація владою можливостей державних ЗМІ для здобуття перемоги певної політичної сили на виборах. Тут також існують свої певні форми:

- громадськості повідомляють лише про такі внутрішні та зовнішні події, які вигідні органам влади; ведеться переорієнтація суспільства на вирішення неактуальних проблем;

- непропорційне надання ефірного часу;

- повідомлення про подію випереджається її політичною оцінкою;

- проведення "на замовлення" журналістських розслідувань і показ їх у прайм – таймі;

- війна компроматів з упередженою оцінкою опонента;

- прихована реклама у вигляді появи провладного кандидата у новинах, створення постійного інформаційного приводу.

Під бюджетним адміністративним ресурсом розуміється використання органами державної влади різноманітних бюджетних коштів з метою забезпечення позитивного результату на виборах для певного кандидата чи політичної партії. Це один із самих дієвих видів адміністративного ресурсу, так як кандидати мають різний доступ до бюджетних ресурсів. Найбільше він проявляється під час виборчих кампаній:

- порушення порядку фінансування виборчої кампанії;

- перевищення обсягу витраті оплата виборчої агітації крім виборчого фонду;

- разові надбавки (підвищення заробітних плат та пенсій);

- початок реалізації національних проектів, в основі яких лежить бюджетне фінансування;

- прямиий підкуп виборців за рахунок бюджету;

- тиск на потенційних спонсорів кандидата;

- тиск на опонентів через органи фінансового контролю;

- нецільове використання бюджетних коштів на виборчі перегони.

Дуже яскраво цей вид адміністративного ресурсу проявився на виборах Президента України 2010 року.

Що ж стосується силового адміністративного ресурсу, – то це є використання владою силових структур під час виборів у власних цілях [7].

Особливістю цього типу є те, що він може застосовуватися не лише під час виборчої кампанії. Основними його проявами можуть бути:

- організація силовими структурами стеження за кандидатом;
- притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності політичних опонентів, їх арешт;
- безпосереднє втручання у справи опозиційних кампаній, ЗМІ, політичних партій з боку МВС, Прокуратури, СБУ;
- забезпечення потрібних рішень у судах;
- робота силових відомств для дестабілізації роботи штабу;
- постійні незаплановані перевірки.

Залежно від того, яку мету ставить перед собою влада, можна виділити економічний та політичний адміністративний ресурс. Під час використання політичного адміністративного ресурсу влада має на меті досягти певного бажаного результату в політичній сфері (зміцнити свої посадові позиції, здобути перемогу на виборах тощо). Коли ж використовується економічний адміністративний ресурс, то його метою є нагромадження певної фінансової бази, отримання певної економічної вигоди.

Свою типологію дають і російські науковці Е. Малкін та Е. Сучков. В основу їх типології покладено такий критерій, як спрямованість адміністративного ресурсу на певні об'єкти. Згідно з зазначеною типологією, можна виділити такі три основні способи використання адміністративного ресурсу: прямий тиск на виборців, порушення органами державної влади виборчого законодавства; тиск на конкурентів та тих, хто їх підтримує; використання адміністративного ресурсу для ефективної побудови провладними суб'єктами виборчого процесу власних виборчих кампаній [2].

1. Прямий адміністративний тиск на виборців, порушення органами державної влади виборчого законодавства. Суть цього тиску полягає у тому, що уся адміністративна вертикаль працює на відповідного кандидата чи політичну партію, перетворюється на своєрідну територіальну команду. Крім того, усі інституції, які певною мірою залежать від влади (силові структури, освітні та медичні заклади, державні ЗМІ, органи місцевого самоврядування тощо), теж починають працювати на провладного кандидата чи політичну партію (блок).

В межах цього способу можна виділити такі форми прояву адміністративного ресурсу:

- насильницьке втягування громадян до лав відповідних політичних партій (чи навпаки, примушування людей вийти зі складу опозиційних політичних сил);

- пряmier підкуп виборців з боку влади, доволі часто – за рахунок державних коштів;

- погрози застосування сили, репресій проти виборців у разі, якщо вони не проголосують за відповідного кандидата чи політичну партію;

- порушення закону під час формування списків виборців. Зокрема, до списків вносяться ті громадяни, які вже не проживають на території цього виборчого округу чи діляниці, особи, що ще не досягнули 18 років, померлі та ін. Це відкриває більше можливостей для маніпуляцій з виборчими бюлетенями. Відбувається і зворотний процес у регіонах, де підтримують опозицію.

2. Тиск на конкурентів та тих, хто їх підтримує. Цей вид характеризується такими рисами:

- пропозиції кандидатам певних посад, місць (чи інші заохочення) для того щоб ті зняли свої кандидатури;

- створення різних труднощів у роботі виборчих штабів конкурентів (відключення телефонів, струму, рейди податківців та інших структур);

- ненадання опозиційним кандидатам під будь-яким приводом приміщень для організації зустрічей з виборцями;

- зняття кандидатів чи політичних партій з виборчих перегонів на незаконних чи частково законних підставах;

- тиск на спонсорів опозиційних кандидатів чи на політичні партії та на організації, що підтримують цих суб'єктів виборчого процесу;

- побиття чи арешт на вулиці активістів, які агітують за невігідного владі кандидата чи політичну партію;

- інформаційна блокада, суть якої полягає в тому, що під тиском влади ЗМІ відмовляють певним кандидатам чи політичним партіям у наданні ефіру чи газетних площ;

- закриття невігідних ЗМІ, арешти тиражів газет.

Проте, здійснюючи тиск на конкурентів, влада може домогтися і протилежних результатів, оскільки це дає можливість певним кандидатам чи політичним партіям сформувати імідж борця за правду, проти якого застосовують репресії, і тим самим завоювати прихильність електорату. Як зазначають російські науковці Є. Малкін та Є. Сучков, інколи "деякі кандидати навіть провокують атаку на себе з боку влади і будують на цьому свої виборчі кампанії" [2, с. 51].

3. Використання адміністративного ресурсу для ефективної побудови кандидатом від влади чи провладною партією власної

виборчої кампанії. У межах цього способу можна виділити такі форми прояву адміністративного ресурсу:

- використання державних ЗМІ для підтримки провладних суб'єктів виборчого процесу та протидії опозиційним кандидатам чи політичним партіям;

- проведення провладним кандидатом чи політичною партією різних заходів (концертів, благодійних акцій, святкувань тощо) під час виборчої кампанії за рахунок коштів Державного бюджету;

- реалізація під час виборчої кампанії заходів, спрямованих на покращання життєвого рівня населення (виплата заборгованості, ремонт доріг тощо);

- використання потенціалу державних підприємств, установ, науково-дослідних центрів, громадських організацій для допомоги у веденні виборчої кампанії провладній політичній силі;

- приписування важливих соціальних заходів чи програм в заслугу певним суб'єктам виборчого процесу;

- організація службових поїздок під час виборчої кампанії, які активно висвітлюються ЗМІ і за які кандидати, що є державними службовцями, отримують ще і грошове відшкодування за витрати;

- використання кандидатом чи політичною партією службового обладнання, транспорту, приміщень, засобів зв'язку, підлеглих працівників для ведення власної виборчої кампанії;

- офіційна підтримка органами державної влади певних суб'єктів виборчого процесу;

- одержання провладними кандидатами чи політичними партіями достовірної закритої аналітичної інформації від органів державної влади про перебіг виборчого процесу.

Третій спосіб застосування адміністративного ресурсу є найбільш ефективним. Під час його використання ведення кампанії передається команді спеціалістів, у розпорядження яких надається весь комплекс ресурсів. У такому випадку стартова перевага кандидата використовується найбільш грамотно [3, с. 49].

Дана типологія дає можливість детально виділити усі форми прояву адміністративного ресурсу і реально дослідити їх на практиці. Це дає змогу відстежити реальний вплив адміністративного ресурсу на виборчий процес, а також визначити наслідки вищезгаданого впливу. Крім того, детальне вивчення усіх форм прояву адміністративного ресурсу дає можливість виробити ефективні засоби нейтралізації цього явища.

Дослідивши проблему класифікації адміністративного ресурсу, можна стверджувати, що дана політична технологія є недемократичним явищем сучасного політичного життя України, яке на сучасному етапі має різноманітні форми прояву під час виборчих кампаній.

Дуже рідко під час виборів можна спостерігати лише один спосіб використання адміністративного ресурсу. Найчастіше влада залуцає усі способи одночасно, комбінуючи їх у тій чи іншій пропорції. Велика кількість типологій та класифікацій адміністративного ресурсу говорить про те, що це явище є багаторівневим і різноаспектним. Не можна сказати, що типологія одного дослідника краща типології іншого. Кожна класифікація розкриває певну грань даної технології та масштаб її прояву в конкретному вимірі.

Таким чином, адміністративний ресурс є некоректною політичною технологією, має різноманітні форми прояву під час виборчих кампаній. Кожна класифікація розкриває певну грань даної технології та масштаб її прояву в конкретному вимірі.

Адміністративний ресурс – це один з ресурсів політичної влади. Однак, на відміну від ресурсів традиційних (матеріальна, організаційна, людська, інтелектуального й інших), ситуація з адміністративним ресурсом досить непроста.

Справа в тому, що, визнаючи як основну функцію держави функцію управління, тобто адміністрування, можна сказати про природність даного виду ресурсу, його обумовленість як законодавством, так і багатовіковими традиціями державного керування.

Говорячи про систему повноважень, варто розглядати тільки той їхній обсяг, які передбачені відповідними нормативними правовими актами. Говорячи про категорію "адміністративний ресурс", мається на увазі можливість використання тими або іншими владними суб'єктами різного роду переваг, які неминуче існують у будь-якого носія влади. Саме ці переваги здатні виступити в ролі каталізатора політичних процесів. Погано це або добре – питання складне. Якщо дивитися з точки зору управлінської, то оцінка використання службових переваг оцінюється як негативне явище. Якщо ж з точки зору практичної ефективності державного адміністрування, то тут реалізація адміністративного ресурсу може представлятися виправданою. Так, відомо, що в умовах нестабільних політичних систем саме добре налагоджений виконавчий механізм може виконати роль стабілізуючого фактора, нехай і не завжди "чистого".

Література:

1. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С. Л. Грабовська, Л. С. Скочиляс та ін. – Львів: ЦПД, 2005. – 160 с.
2. Малкин Э., Сучков Э. Основы избирательных технологий / Э. Малкин, Э. Сучков. – М.: Русская панорама, 2002. – 464 с.
3. Малкин Э., Сучков Э. Основы избирательных технологий и партийного строительства / Э. Малкин, Э. Сучков. – К.: Основні цінності, 2005. – 528 с.
4. Тищенко Ю. Використання "адміністративного ресурсу" під час виборчої кампанії 2002 року / Ю. Тищенко, 2002. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/001.html>.
5. Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влади України до і після виборів 2002 року / М. Томенко // Універсум – 2002. URL: http://www.universum.org.ua/journal/2002/tomen_9.html.
6. Чорновіл Т. Адміністративний ресурс в сучасній Україні / Т. Чорновіл // Політекс. – 2004. – № 1. – С. 26-31.
7. Чуклинов А. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции / А. Чуклинов / URL: <http://www.sartracc.sgap.ru/Explore/chuklinov/main.htm>.

Мацкевич Р. М., НУ "ОЮА"

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ І ПОЛІТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

В статье рассматриваются вопросы соотношения категорий политического участия и политического функционирования в политическом процессе. При этом под политическим участием понимаются действия, предпринимаемые членами социально-политической общности на индивидуальной или групповой основе с целью оказать влияние на процесс формулировки или принятия политических решений, осуществление государственной политики или выбор политических деятелей на любом уровне власти.

In the article the questions of correlation of political participation categories and political functioning in a political process are examined. Thus under political participation actions, undertaken by the members of socio-political community on individual or group basis on purpose to have influence on the process of formulation or acceptance of political decisions, realization of public policy or choice of political figures at any level of power are understood.

Описуючи вплив суб'єктів політичного процесу на характер його протікання, його структурні та динамічні властивості, треба з необхідністю

визнати, що спроба проінтерпретувати політичний процес виключно у термінах впливу держави (як центрального елементу політичної системи) на суспільство, громадян та конкретні суспільні відносини є не виправданим теоретико-методологічним обмеженням змісту цього поняття. У цьому сенсі можна згадати аргументи Г. Дашутіна [1; 8], який розкриваючи зміст поняття "гуманізації політичного процесу", обґрунтовує, що моделлю для цілісного, об'єктивного і всебічного опису політичного процесу є не однібічна детермінаційна схема "держава → суспільство → громадянин", а модель взаємної кореляції та взаємовпливу всіх суб'єктів політичного процесу: "держава ↔ суспільство ↔ громадянин". До речі, про неприпустимість визначення політичного процесу у термінах детермінації державою суспільних відносин пише Д. Брінкергофф, який звертає увагу на те, що у разі не приділення належної уваги політичній участі (її він розуміє як санкціонований правовими нормами вплив громадян та їх об'єднань на державну влад шляхом їх формування) ми спостерігаємо постійне підвищення владних диференціалів (тобто збільшення розбіжності між державною владою та суверенною владою суспільства) та посилення державно-владної експансії [2; 127-128].

Якщо ключовим поняттям для опису політичного процесу (з точки зору загальної класифікації суб'єктів політичного процесу) є "взаємодія", то у цьому разі ми отримуємо достатньо вагомий теоретичний підстави для того, щоб виділити два основні вектори політичного процесу. Одним з них є вплив громадян і суспільства на функціонування органів держави (причому однією з форм цього впливу слід визнати вплив суспільної думки на діяльність політичних інститутів [3; 102]), а іншим – діяльність самих політичних органів (якими є не лише органи державної влади, але й політичні партії, оскільки вони сприяють формуванню та вираженню політичної волі громадян, артикуляції та структуризації їх політичних інтересів, спрямовану на реалізацію, утримання, підтвердження або отримання політичної влади.

Зазначені два вектори політичного процесу можуть бути описані завдяки таким двом поняттям як "політична участь" та "політичне функціонування". Перше з них описує як прямі, так і опосередковані способи й механізми впливу громадян на політичну владу (у цьому сенсі відмінність між політичною участю та політичною соціалізацією полягає у тому, що остання є лише "процесом доручення до політичної культури та її індивідуального сприйняття" [4; 60], тоді як перша представляє собою активну і цілеспрямовану політичну діяльність в основі якої лежить прагнення реалізації конкретних політичних інтересів). А друге – діяльність самих політичних органів.

Однак аналізуючи співвідношення політичної участі та політичного функціонування необхідно відмітити два можливі методологічні підходи, які представлені у сучасній політичній науці. В обох випадках йдеться про певне обмеження політичної участі порівняно з політичним функціонуванням.

Перша з цих моделей виходить з того, що у цілому ряді політичних систем ми стикаємося з феноменом обумовленості (чи визначеності) політичної участі політичним функціонуванням. Тобто первинним джерелом і одночасно керманічем політичної активності виступає держава. Дійсно, на підтвердження цієї тези можна навести чимало емпіричних даних. Але при цьому не можна забувати, що всі ці данні ми знаходитимемо виключно у політичних системах тоталітарного типу. Інакше кажучи, подібна суцільна редукція політичної участі до політичного функціонування можлива тільки за умов тоталітарних політичних режимів. Адже, однією з цілей тоталітарної влади є ніщо інше як перетворення політичного процесу на керований та повністю підконтрольний владному центру адміністративно-технологічний процес. Таким чином, хоча у деяких випадках ми спостерігаємо тенденцію до включення політичної участі до політичного функціонування, ми, тим не менш, не повинні розглядати її як універсальну тенденцію властиву всім політичним системам та політичним процесам.

Інша модель співвідношення політичної участі та політичного функціонування розглядає їх як рівноцінні, але не рівнозначущі сторони політичного процесу. Для того, щоб пояснити специфіку цієї інтерпретації співвідношення цих двох понять доцільно звернутись до класичної шумпетеріанської моделі політичного процесу за умов демократії. Нагадаємо, що визначаючи політичний процес як постійно триваючий взаємовплив політичних суб'єктів Й. Шумпетер заперечував за громадянами можливість постійно виступати суб'єктами цього політичного процесу [5; 354-359]. Тобто визнаючи єдиною реальною формою участі громадян у політичному процесі вибори, він, тим самим, протиставив неперервності політичного функціонування дискретність політичної участі (в результаті чого значення останньої для політичного процесу виявилось значно меншим ніж роль політичного функціонування).

Справа в тому, що дискретна характеристика політичної участі стає виправданою лише у тому випадку якщо єдиною формою політичної участі ми вважатимемо періодичні вибори. Однак, в реальності ми завжди спостерігаємо значно більшу кількість форм політичної участі. У цьому сенсі ми маємо всі підстави для того, щоб підтримати точку зору Б. Гаєвського, який відмічає, що крім безпосередніх форм

політичної участі (якими є вибори та референдум) існує ще "опосередкована" політична участь, яка реалізується через участь у діяльності політичних партій, різноманітних спілок, об'єднань тощо [6; 57].

Таким чином, надаючи висвітлення питанням взаємодії між політичною участю та політичним функціонуванням, ми маємо розглядати їх як рівні за значенням складові політичного процесу. В основі кожної з цих двох видів активності лежить встановлена на загальнодержавному рівні система законодавчих актів, які регулюють як основні інститути політичної участі, так і процес функціонування органів політичної влади. Проте, політичне функціонування та політична участь мають два аспекти свого прояву: нормативно-інституціоналізований та неінституціоналізований. Розглянемо кожен з цих сфер з точки зору двох вищезазначених аспектів.

Нормативно-інституціоналізована політична участь проявляє себе як сукупність політико-правових інститутів, які дозволяють громадянам здійснювати вплив на державну владу. Це насамперед такі інститути як вибори, референдум, всенародні обговорення, плебісцити. Практично кожна з цих форм політичної участі має своє законодавче визначення, яке супроводжується чітким переліком необхідних процедур, які дозволяють народові шляхом власного політичного волевиявлення висловити свою думку щодо тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політика, політичного курсу, політичної програми тощо. Так, скажімо, в Законі України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 року [7] ст. 1 визначає референдум як спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень. У наступних статтях цього закону встановлюються предмет всеукраїнського та місцевого референдумів (так, наприклад, згідно ст. 5 виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них), принципи участі громадян у референдумах (ст. 7 вказує: а) у всеукраїнському та місцевому референдумах мають право брати участь громадяни України, які на день проведення референдуму досягли 18 років і постійно проживають відповідно на території України або області, району, міста, району в місті, селища, сільради; б) будь-яке пряме чи непряме обмеження прав громадян України на участь у референдумі залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних поглядів, роду і характеру занять забороняються; в) громадяни

беруть участь у референдумі на рівних засадах; г) голосування під час референдуму є таємним: контроль за волевиявленням громадян не допускається), засади підготовки і проведення референдумів, порядок призначення референдумів, підготовка проведення референдумів, порядок голосування і визначення підсумків референдуму тощо.

Зрозуміло, що зазначена форма політичної участі має дискретний характер, оскільки а ні вибори, а ні референдуми не проводяться постійно. В цьому сенсі громадяни стають учасниками політичного процесу лише час від часу. Проте, крім нормативно-інституціоналізованої форми політичної участі політичний процес включає в себе те, що можна визначити поняттям "неінституціоналізованої політичної участі", яка має вже не дискретний, а постійний характер. Під цим поняттям мається на увазі триваюча політична активність громадян, що проявляється як сукупність індивідуальних політичних дій спрямованих на підтримку того чи іншого політичного суб'єкта. У разі коли йдеться про політичну участь, такими діями можна вважати членство в партії і виконання певних партійних завдань, участь в агітаційних заходах, мітингах, маніфестаціях, пікетуваннях, залучення до політичної участі інших громадян, проведення інформаційної політичної роботи, юридично значущі дії по відношенню до органів державної влади (насамперед звернення до органів судової влади), і т. д. Зрозуміло, що переважна кількість з цих дій також мають свою законодавчу основу. Скажімо, право на страйк чи на проведення мітингів є конституційним правом людини і громадянина (нагадаємо, що його закріплено ст. 20 Загальної декларації прав людини [8; 42], а також ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права). Тобто немає закону чи системи правових актів, які б встановлювали чіткий порядок проведення мітингів, перелік питань з приводу яких їх можна організувати тощо. У цьому сенсі єдина вимога до мітингів полягає у тому, щоб вони не порушували суспільний порядок та не загрожували громадській безпеці.

Так саме інституціоналізований та неінституціоналізований аспекти ми можемо виділити і в процесі політичного функціонування. У даному випадку інституціоналізований аспект відбито в системі нормативно-правових актів, які визначають порядок організації та діяльності, компетенцію, повноваження, принципи, цілі органів державної влади, а також регулюють питання добору та розстановки кадрів, прийняття рішень, організації реалізації цих рішень і системи контролю щодо їх виконання тощо. У ряді випадків таким нормативно-правовим актом може виступати Конституція. Скажімо, ст. 85 Конституції України перераховує серед повноважень Верховної

Ради України: внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; призначення виборів Президента України; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, і т. д. [9; 32-33].

Що ж до неінституціоналізованого політичного функціонування, то тут можна навести приклад політичного лідерства (недарма навіть у визначеннях політичного лідерства практично завжди вказується на його неформальний аспект. Адже політичний лідер (наприклад, президент), діючи як державна посадова особа, виконує цілий ряд дій та функцій, які не закріплено на нормативно-правовому рівні, але які мають важливе значення для формування та забезпечення цілісності політичного простору в країні.

Таким чином, підводячи підсумок цієї статті, визначемо співвідношення понять "політична участь" і "політичне функціонування" як два вектори цілісного політичного процесу, який може бути розглянутим як з боку суспільства, так і з боку держави (як основних суб'єктів політичного процесу). При цьому базою для ефективної взаємодії цих двох векторів політичного процесу є наявність розвиненої нормативно-правової бази, що регламентує основні цілі, принципи, механізми і способи політичної участі та політичного функціонування. Що ж до самої нормативно-правової бази, то її фундаментальна ідея може бути описана як філософія цивілізованого партнерства.

У цьому сенсі описуючи політичний процес в сучасній Україні можна вказати на недостатню нормативну визначеність як політичної участі, так і політичного функціонування. Стосовно першого з зазначених понять, то в цьому сенсі достатньо згадати бодай долю рішень всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року (політико-правові аспекти проведення самого референдуму, які до сьогоднішнього дня виступають своєрідною

розмінною монетою у боротьбі різних політичних еліт, але аж ніяк не проявом всенародної політичної волі. Теж саме стосується і політичного функціонування, оскільки буксування державно-правової реформи та уповільнення темпів адміністративної реформи, має своїм наслідком збереження невизначеності у діяльності окремих органів державної влади.

Литература:

1. Дашутін Г. П. Гуманізація політичного процесу як мета і засіб модернізації України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.12 – політичні інститути та процеси. – К., 2002. – 16 с.
2. Бодуен Ж. Вступ до політології. – К.: Основи, 1995. – 175 с.
3. Лапкин В. В., Пантин В. И. Общественное мнение и изменение политических институтов в России и на Западе // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: ООО "Феникс +", 2001. – С. 100-135.
4. Ажаева В. С. Канада: тенденции социально-политического развития. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – 84 с.
5. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
6. Гаевський Б. А. Сучасна українська політологія. – К.: МАУП, 1999. – 268 с.
7. Закон України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3.07.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80с.

Слабчук Т. А., ПВНЗ "Європейський університет"

ЖІНОЧЕ ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ АСИМЕТРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ЕТАПІ РОЗБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

В статье рассматривается влияние гендерной асимметрии политических институтов на формирование женского политического лидерства. Проводится анализ механизмов формирования нормативно-правового поля для реализации женского потенциала в украинской политике.

This article discusses the impact of gender asymmetry of political institutions at shape of women's political leadership. Analyses the mechanisms of a regulatory framework conducive legal framework for the realization of women's potential in Ukrainian politics.

Актуальність теми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Особливості трансформаційних процесів пострадянської України зумовлюють появу та розвиток нових інститутів та процесів в політиці. Питання жінки та політичного лідерства для України виступає як одне з актуальних в сфері розбудови демократичної країни та впровадження паритетної демократії. Проблема жінки та політики, яка розвивається на засадах гендерного підходу, є абсолютно новою для пострадянських країн. Цей напрямок виявляється необхідним для політичних досліджень та подальших аналізів. Будь-яка спроба оцінити ступінь впливу жіночої політичної участі на динаміку політичних процесів змусить дослідника звернути увагу на специфіку предмету свого дослідження – гендерну асиметрію [10, с. 37].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження питання гендерної асиметрії та жіночого політичного лідерства розглядалися дослідниками різних галузей науки, як окремі складові. На думку автора, ці два поняття є тісно взаємопов'язаними, тому розгляд жіночого політичного лідерства в контексті гендерної асиметрії політики якомога повніше розкриває фактори та засоби впливу на формування жінки-політика. У науковому доробку автор спирається на діюче законодавство України та науковців, якими розроблялась проблематика жіночого політичного лідерства та гендерної асиметрії: (Левченко. К, Овчарова О., Оксамитна С., Сverdлюк Я.) **Метою статті виступає** аналіз процесів та механізмів формування сприятливого нормативно-правового клімату для самореалізації жінок в політичному полі, який відповідає міжнародним стандартам, українському законодавству та українській традиції. *Завдання статті* полягає у встановленні впливу гендерної асиметрії у політичних інститутах держави на формування жіночого політичного лідерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. На формування жінок політичних лідерів великий вплив має ряд взаємопов'язаних факторів: політична культура суспільства, засоби масової інформації, соціально-економічні та інституціональні. На нашу думку, інституціональний фактор відіграє провідну роль у формуванні жінки політика. Саме завдяки інституціональним механізмам забезпечується участь жінок на всіх рівнях державної влади, що зумовлює формування жіночого лідерства як норму суспільно-політичної діяльності та створює умови для формування та розвитку жіночого політичного лідерства.

Моніторинг законодавчих актів України гендерного напрямку є необхідною умовою для подальшого дослідження проблематики

формування жіночого політичного лідерства. Необхідно створити сприятливий клімат, як на законодавчому рівні, так і на рівні політичної культури громадян для утвердження концепції паритету в усіх галузях суспільно-політичного життя. Фундаментальну роль, як ми вважаємо, у формуванні жіночого політичного лідерства відіграє створення національного механізму з реалізацією жінками свого потенціалу на всіх рівнях прийняття рішень. Чітке врегулювання правового статусу жінок надає можливість для самореалізації у різноманітних сферах суспільного життя, в нашому випадку політичній сфері. Основною функцією національного механізму є впровадження гендерного законодавства, антидискримінаційних законів і моніторинг їх застосування. Для процесів інституалізації гендерної політики на національному рівні важливим є врахування міжнародного досвіду. Так, у частині європейських країн – це окремі міністерства з питань рівності, у інших – департаменти та підрозділи міністерств (дуже часто міністерств із соціальних питань та праці). Комітети (міжвідомчі, а також парламентські), ради можуть також діяти як механізми, особливо у тих випадках, коли вони розробляють та впроваджують національні плани та програми досягнення гендерної рівності [7, с. 56].

Євроінтеграція для України – це одне з провідних завдань роботи у зовнішній політиці. Одним з пріоритетних напрямків політики Європейського Союзу виступає забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків. Однією з вимог до країн претендентів у членство Європейського Союзу виступає приведення норм національного законодавства з питань статей та їх реального виконання до гендерно-чуттєвих стандартів, введених Радою Європи. Одним з ключових напрямків політики в країнах Європи стало висування все більшого числа жінок на лідерські позиції, на рівень реальної участі в управлінні суспільством.

Для української політики приклади жіночого політичного лідерства є поодинокі. Звертаючись до гендерного складу Верховної Ради України VI скликання станом на 10.09.2010р., показник кількості жінок-народних депутатів складає 35 осіб від загального складу ВР України та чоловіків-народних депутатів 415 відповідно. Серед керівництва Верховної Ради України VI скликання станом на 10.09.2010р. жінки відсутні. З 28 Комітетів ВР України тільки два очолюються жінками: Комітет з питань охорони здоров'я – Голова Комітету Бахтєєва Тетяна Дмитрівна; Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва – Голова Комітету Королевська Наталія Юрївна. Серед очільників депутатських фракцій також жінки-депутати відсутні взагалі.

В українському Уряді станом на 10.09.2010р. жінки-керівники, жінки-міністри також відсутні. Гендерна асиметрія на прикладі українського парламенту, спираючись на раніше представлені показники має чітке окреслення своїх основних ознак. Провівши аналіз гендерного складу Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, ми вважаємо, що жінки-політики не мають паритету у державних органах влади із чоловіками-політиками. І, взагалі, про принцип паритетної демократії у вищих щаблях влади можна буде говорити набагато пізніше. Згідно проведеному аналізу яскравим прикладом гендерної асиметрії слугує український парламент.

На сучасному етапі державотворення відбуваються фундаментальні зрушення у понятті статусу жінки. Жінки у владних структурах, політичних партіях, судовій системі, громадських організаціях почали відігравати все більшу роль та завойовувати більший авторитет серед колег та суспільстві. Проте кількісні показники жіночої репрезентації у структурах державного та приватного сектора не дають можливості стверджувати про появу якісних керівників та лідерів, про появу позитивної практики та досвіду жіночого політичного лідерства. Жінки різними шляхами приходять у політику, тому саме освіченість, професіоналізм, толерантність, витримка, досвід та багато інших ознак повинні бути притаманні якісному прикладу жіночого політичного лідерства.

Необхідною умовою для формування, розвитку та якісного функціонування жінки-політичного лідера в Україні постає впровадження відповідної державної політики та створення необхідного правового поля. Політика політичних партій та органів державної влади виступає базовим фактором забезпечення рівних можливостей для жінок в сфері політичного лідерства. Як зазначає К. Левченко формування жіночої політики – нова для України справа. Тому дуже важливо визначитися з методологічними підходами, головними принципами, цілями, завданнями, напрямками та шляхами впровадження державної жіночої політики [8, с. 16]. Таким чином, головний вплив на формування жінок-політичних лідерів, на нашу думку, відіграє гендерна політика, яка провадиться в державі та державні механізми її реалізації. Постає питання, що саме розуміється під поняттям гендерної асиметрії та, що спільного між гендером та жіночим політичним лідерством. Гендерна асиметрія розуміється, як непропорційна представленість соціальних та культурних ролей обох статей (а також уявлень про них) в різноманітних сферах життя. Наприклад, у населенні більшості країн жінки складають більше

половини (від 51 % до 54 %), у той час коли серед політиків національного та регіонального рівнів їх кількість значно менше [11].

Гендерна асиметрія в Україні це питання, яке набуло традиційності у політичному процесі. Протягом 19 років розбудови української держави та інтеграційних процесів, – гендерна проблема розглядається, як неодмінна складова не тільки міжнародних зобов'язань, але й внутрішньої політики. "Причиною недостатньої кількості жінок у політичній практиці, в умовах їх не меншого числа в суспільстві, є традиційно невисока оцінка жіночих ролей та досвіду в політиці. В такому контексті гендерна асиметрія набуває характеристику пріоритету чоловічої суспільно значущої позиції над жіночою у соціокультурних уявленнях..." [10, с. 38].

Формування відповідного нормативно-правового поля, виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, а відтак – входження країни як рівноправної до світового та європейського співтовариства, вимагає концептуального визначення, розробки й здійснення гендерної політики як основи формування гендерної культури, розвитку гендерної активності чоловіків і жінок, адаптації до світових умов творення гендерної демократії – складової соціальної демократії Конституція України встановила такі ж стандарти в сфері гендерної рівності, що закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, інших міжнародних документах. З прийняттям Основного Закону України конституційний процес не завершився, він триває, конкретизується в законах, кодексах, концепціях, програмах, інших нормативних актах [5].

Встановлення гендерної рівності входить до одного з пріоритетних напрямків розвитку країни. Як наслідок, в Україні запроваджено державну політику з гендерної проблематики, яка спрямована на підтримку й реалізацію міжнародних норм з досягнення рівності чоловіків і жінок, подолання будь-яких проявів гендерної дискримінації. "І тут орієнтирами виступають міжнародні документи" [8, с. 16]. Аналіз законодавства іноземних країн, актів міжнародного права, вивчення міжнародного досвіду щодо досягнення гендерної рівності сприятиме гармонізації українського законодавства з вимогами європейського права у цій сфері. Україна підписала міжнародні документи, в яких визнається гендерна дискримінація, і взяла зобов'язання щодо її подолання. Міжнародні стандарти

забезпечення гендерної рівності відображені відповідно до ратифікованих Україною міжнародно-правових документах:

– Конвенція Міжнародної організації праці про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності (29.06.1951); Конвенція Міжнародної організації праці про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі з сімейними обов'язками (23.06.1981); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (18.12.1979); Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (01.01.1999); Конвенція про політичні права жінок (31.03.1953); Конвенція про громадянство одруженої жінки (20.02.1957); Конвенція Міжнародної організації праці про охорону материнства (28.06.1952) [9].

За даними Міністру для проведення аналізу чинного законодавства України на відповідність міжнародно-правовим актам у сфері прав людини Міністерство юстиції України розробило Методичні рекомендації, на основі яких розпочалося системне здійснення гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів, готуються експертні висновки за відповідними галузями [6, с. 18].

Досвід впровадження в порядок денний проблем жіночих людських прав свідчить, що це тривалий та дуже напружений процес, який вимагає великих зусиль з боку усіх демократично налаштованих верств населення [8, с. 16]. Європейські гендерні правові норми, визначені у наступних документах: Декларація про рівноправність жінок і чоловіків, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 16 листопада 1988 року; Рекомендація Комітету міністрів державам-членам про збалансовану участь жінок і чоловіків у процесі прийняття рішень у галузі політики та громадського життя, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 12 березня 2003 року; Заключні документи Європейських конференцій міністрів з питань рівності між жінками і чоловіками, зокрема Декларація та Програма дій; Резолюція 53 Європейської конференції 2003 року.

Практична реалізація державної політики з гендерного напрямку знаходить своє відображення у правовому забезпеченні рівних прав та можливостей жінок і чоловіків гарантованих їм діючим законодавством України. Стаття 24 Конституції України проголошує "...Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї..." [1] На реалізацію цих конституційних гарантій Верховною Радою України прийнято, зокрема, Закон України

"Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України. Прийняття 8 вересня 2005 р. Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" свідчить про новий підхід у вирішенні гендерних проблем. Цей Закон є дієвим правовим підґрунтям для переходу від декларацій до дій та здійснення гендерних перетворень, відкриває перспективи побудови суспільства рівних можливостей. Комплексні питання гендерної рівності не може вирішити один спеціальний закон. Цей процес складається з багатьох складових, які містять як законодавчу базу, так і відповідні механізми реалізації правових норм. Україна приєднавшись до "Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна" взяла на себе визначні зобов'язання по досягненню гендерної рівності. "Для реалізації підсумкових документів Саміту Тисячоліття уряд України виробив показники, що їх має бути поетапно досягнуто до 2015 року. Серед цих показників: 1. Забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менш як від 30 до 70 відсотків тієї чи іншої статі у представницьких влади та на вищих щаблях виконавчої влади, тобто у складі Уряду, Верховної Ради або обласних і районних рад; 2. Скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків. Зокрема це стосується середнього рівня заробітної плати жінок, що на 1/3 менший, ніж у чоловіків [6, с. 19]. До важливих актів по забезпеченню рівних прав та можливостей належить Державна програма по затвердженню гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року № 1834 [3]. Основним завданням Програми є прийняття ряду нормативно-правових документів та реалізацію організаційних заходів гендерного напрямку. Вона визначає конкретні плани влади в реалізації гендерної політики України та формування ефективного механізму щодо гендерних перетворень на національному та місцевому рівнях. Держава зобов'язується постійно проводити моніторинг по дотриманню гендерної рівності. Головна увага звертається на питання впровадження гендерної складової у програмах соціально-економічного розвитку регіонів та галузей. Не залишаються осторонь моніторингу і ЗМІ. Основним завданням проведення цих заходів виступає впровадження концепції паритетної

демократії в усіх сферах суспільного життя та подолання стійких гендерних стереотипів, які вкорінені свідомість громадян українською історією та багатотисячними традиціями.

Нормативні документи, які згадувались раніше, мають концептуальне та практичне значення для України, так як забезпечують адаптацію національного законодавства відповідно до міжнародних правових норм.

Згідно світової класифікації репрезентації жінок в національних парламентах Міжпарламентського союзу станом на 31 січня 2010 року Білорусія посіла 21 місце. За цим показником Білорусь серед 187 країн-членів Міжпарламентського союзу випереджає такі країни, як: Польща (60 місце), Великобританія (62 місце), Франція (66 місце), США (74 місце), Російська Федерація (86 місце), Україна (116 місце) [12]. Участь жінок в українській політиці та їх вплив на процес прийняття політичних рішень виявляється на низькому рівні з точки зору гендерного балансу. Згідно вищенаведених показників Міжпарламентського союзу між країнами світу та Україною існує неподолане провалля у відсотковому відношенні представленості жінок-депутатів у парламентах [12]. Відсотковий показник жінок у політичних партіях та у вищих органах влади України залишається низьким. Загалом не можна не поділяти думку Н. Лавриненко, яка стверджує, що в цілому, як свідчать дані досліджень, що проводилися протягом десяти останніх років в Україні, гендерна нерівність у цей період практично не зменшилася. Якщо і відбувалося "поліпшення становища жінок", то воно здійснювалося в рамках загального адаптаційного процесу пристосування населення до нових соціально-економічних умов існування [6, с. 137].

"Платформа дій", яка була прийнята на Четвертій світовій конференції по проблемах жінок, виділяє проблему участі жінок в роботі директивних органів та в процесі прийняття рішень в якості однієї з основних. Не дивлячись на поширення та розвиток демократизації суспільства у більшості країн, жінки мають низький показник представленості на більшості рівнів державного управління, особливо у міністерствах та інших органах виконавчої влади, та отримали незначного прогресу в отриманні політичної влади у законодавчих органах або в досягненні 30 відсоткового показника представленості жінок в парламентах країн. Традиційний уклад роботи багатьох політичних партій та державних структур як і раніше перешкоджає участі жінок в громадському житті. Прагнення жінок до отримання політичної посади можуть перешкоджати дискримінаційні підходи та практика, обов'язки в родині і по до-

гляду за дітьми і великі видатки на отримання державної посади та перебування на ній жінки, які займаються політикою та які працюють на керівних посадах в урядах та законодавчих органах, вносять свій вклад у перегляд політичних пріоритетів, включення у політичний порядок денний нових питань, які відображають специфічні жіночі проблеми, цінності та досвід, і відкриття нових перспектив вирішення магістральних політичних питань [4].

Щорічно з часу прийняття Платформи дій на конференції у Пекіні в 1995р. Комісія, яка відповідала за контроль над виконанням рішень Пекінської конференції, оцінювала прогрес, який було досягнуто по визначеним найбільш важливим пунктам Платформи дій, і виступала з рекомендаціями про пріоритетні напрямки для пришвидшення виконання поставлених задач. Як зазначалось раніше питання участі жінок в роботі директивних органів та в процесі прийняття рішень "Пекінської платформи дій" постає одним з основних напрямків роботи. У 2000 році на одній з щорічних конференцій з питання жінок у політиці були проаналізовані наступні досягнення. На державному та недержавному рівнях продовжується широке обговорення питання про важливість для суспільства участі жінок у прийнятті рішень та в державному управлінні. Це сприяє укріпленню усвідомлення необхідності докорінних змін для досягнення гендерної рівноваги. Все більша кількість країн проводять політику позитивних дій у цьому напрямку, вводячи системи квот та контрольні цифри, розробляючи програми вивчення для жінок жінок-лідерів, приймаючи засоби, які полегшують сумісництво сімейних та професійних обов'язків як для жінок, так і для чоловіків [2].

Проте перешкоди на шляху виконання Платформи дій у напрямку участі жінок в роботі директивних органів і в процесі прийняття рішень традиційно залишаються незмінними. Продовжує існувати велика різниця між рівністю де-факто та де-юре. Не можна не погодитись з думкою Левченко, яка відмічає, що спостерігається суттєве протиріччя між законодавчо закріпленими положеннями стосовно жінок та реальним впровадженням їх у життя. Воно виявляється головним чином у тому, що держава, декларуючи допомогу та захист жінок, фактично не спроможна їх здійснювати на практиці. І хоча Конституція України проголошує, що Україна є соціальною, демократичною державою, на практиці ці положення здійснюються дуже погано [7, с. 58].

Низькі показники репрезентації жінок-політиків у владних структурах держави має декілька причин. Однією з них виступає відсутність

історичної практики реалізації жінками свого потенціалу в політиці України. Тобто, патріархальні звичаї та історична традиція, яка віками складалась та передавалась з покоління в покоління, міцно вкорінена у свідомість українського народу. Тобто, це історично складена традиція, яку за 19 років розбудови української державності та розвитку демократії подолати вкрай важко. Для подолання стійких гендерних стереотипів та формування політичної культури в суспільстві необхідно запроваджувати спеціалізовані заходи гендерної спрямованості. Завдяки проведенню цих заходів можна буде сформувати політичну культуру населення з жіночого питання та подолати історичні традиції українського народу з гендерного питання. Що неодмінно призведе до збільшення репрезентації жінок в українській політиці.

Проаналізувавши політичні процеси та державні механізми формування нормативно-правового клімату для самореалізації жінок в політичному полі, ми прийшли до *наступних висновків*: В Україні створено національне законодавство з питань гендерної рівності, визначено та запроваджено у законодавчий процес поняття "державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків", визначено гендерну політику як необхідну складову державної політики.

Наявність гендерної асиметрії української політики має негативний вплив на формування жіночого політичного лідерства, так як низький показник репрезентації жінок-політиків у державних органах влади не створює позитивної практики та необхідного досвіду для формування жіночого політичного лідерства.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Просвіта, 1996. – 80 с.
2. Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>
3. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року" від 27 грудня 2006 р. N 1834 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1834-2006-%EF&p=1284066071029927>
4. Платформа дійствий, прийнята на Четв'єртій всемирній конференції по положенню женщин 15 сентября 1995 года / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.un.org/russian/conferen/women/plat4g.htm>

5. Врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства України: коментарі фахівців (архів 2006 року) / [Електронний ресурс] О. М. Кремльова. – Режим доступу до сайту: <http://www.minjust.gov.ua/0/7596>
6. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / За заг.ред.: Яни Свердлов та Світлани Оксамитної // За матеріалами міжнародного наукового семінару "Жінки в політиці: міжнародний досвід для України", Київ – НаУКМА – 7 жовтня 2005 року. – К.: Атіка, 2006. – 272 с.
7. Левченко К. Б. Державне управління процесами формування гендерної політики в Україні: Теоретичні проблеми / К. Б. Левченко // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 56-60.
8. Левченко К. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку: [Монографія] / К. Б. Левченко. – Харків: НУВС, 2001. – 360 с.
9. Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.minjust.gov.ua/0/15654>
10. Овчарова О. Г. Гендерная асимметрия политики: к вопросу об актуальности научного исследования проблемы/ О. Г. Овчарова // Правовая політика и правовая жизнь. – 2008. – № 2. – С. 37-42.
11. Словарь гендерных терминов / [ред. А. А. Денисовой]. – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.owl.ru/gender/>
12. Women in national parliaments world classification / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif310110.htm>

Котова Л. В., НУ "ОЮА"

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ОСНОВНІ РИСИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Статья посвящена общей характеристике оппозиционной деятельности, её понятию, функциям и перспективам. Указаны ученые, которые занимались данной проблемой. Описан опыт существования политической оппозиции в странах Запада.

The article deals with common description of opposition activity, its concept, functions and perspectives. Refer to scientists who developed this problem. Describe an experience of political opposition existence in Western countries.

Політична опозиція, чи просто – опозиція, стала невід'ємною частиною повсякденності демократичної правової держави. Вона характеризує наскільки прогресивно працює система демократичних

інститутів кожної конкретної країни та, одночасно, відображає політичну ситуацію, яка вже склалася в цій країні.

Політична опозиція створена як протипага діючої влади, яка наглядає за дотриманням нею певних заявлених програм розвитку держави. Інколи, коли позиція влади є неприпустимою, політична опозиція є тією рушійною силою, що бере під свій контроль керування державою в інтересах її громадян.

Ефективність діяльності політичної опозиції залежить не тільки від її участі під час прийняття рішень, або від дотримання конституційних прав, а також від того, чи закріплені на законодавчому рівні її правовий статус та функції.

В 1951 році М. Дюверже видає роботу "Політичні партії", яка стає однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції. На думку автора, існування організованої опозиції – це риса притаманна демократичним політичним системам.

Однак, у західній політичній науці починається справжній розквіт вивчення явища політичної опозиції починається з 1957 р., коли була надрукована стаття Отто Кіркхеймера "Послаблення опозиції у західних демократіях" [14, с. 269]. Ця праця дала поштовх наступним дослідженням даної проблематики. Причиною написання статті стало зниження рівня опозиційності у більшості західних демократій у середині ХХ ст.

У 1966 році під редакцією Роберта Даля вийшла збірка статей "Політична опозиція у західних демократіях" [13, с. 3-8]. І саме з цього періоду починається детальне вивчення інституту політичної опозиції. Самому ж Р. Далю належить теоретична розробка нових постулатів, які надалі розвивалися вченим у монографіях. Сьогодні без вивчення його работ дослідження проблематики політичної опозиції, аналіз феномену опозиції є неприпустимим, адже його внесок є підґрунтям, базисом для вивчення цього явища.

Інститут політичної опозиції являє собою важливий механізм, який забезпечує основні принципи роботи органів влади, як-то: раціональність та варіативність процесу прийняття рішень, його відкритість та альтернативність. Публічність, прозорість, гнучкі політичні процеси свідчать про формування у суспільстві ефективної, дієвої політики.

Щодо питання корисна чи шкідлива опозиція, відповідь на нього напряму залежить від умов, що створює влада для опозиційної діяльності. Для демократичної правової держави більш характерною є саме конструктивна, сильна політична опозиція, що підтримує баланс у суспільстві, досягає домовленостей із керуючою владою, контролює виконання правових приписів.

Відносини влади та опозиції протягом тривалого часу мали неоднороззначний характер, адже офіційна, керуюча влада пригнічувала або взагалі заперечувала наявність будь-якої іншої політичної сили в країні, окрім своєї. Конфліктність відносин влади та опозиції, яка мала б привести до конструктивного діалогу сил, частіше приводила до переведення опозиційних груп до підпілля, яке діяло радикально, з метою повалення існуючої влади.

Сьогодні в змінених умовах політичні партії, які є необхідним елементом демократичного суспільства, стають чи не найголовнішим важелем в прийнятті рішень державного масштабу. В таких умовах діяльність опозиції, як частини існуючого механізму управління, повинна змінити напрямок свого розвитку та подолати стереотипи, які гальмують динамізм політичного процесу.

Становлення інституту політичної опозиції був досить тривалим, аж доки її не було визнано світовою політичною наукою та практикою. Виокремлюються три періоди становлення опозиції як складової політичної системи [3, с. 29]. Перший період, між античністю та Середньовіччям, характеризується філософсько-етичним осмисленням явища опозиційності. В цей же час закладаються передумови входження незгоди та протесту як політичної дії у життя суспільства.

До другого періоду, що охоплює сторічний період Нового часу, відносяться спроби раціонального, природно-правового обґрунтування супротиву владі. Філософсько-етичний, правовий та релігійний аналізи феномену опозиційності привели до утвердження й легалізації права народу на протест проти пригнічення з боку влади. Закінчення цього періоду характеризується формуванням такої системи, що обґрунтовує необхідність політичної опозиції як інституту стримування влади та її зловживань.

Приблизно в середині XIX ст. й до тепер розташований третій період. Під час цього часу політична опозиція проходить процес інституціоналізації у країнах Заходу. Моделі політичної опозиції починають формуватися у країнах, що рухаються до демократизації.

Політичний плюралізм, що дозволив створити чималу кількість політичних сил з різними поглядами на майбутнє країни, також створив певні непорозуміння. Політичні партії в більшості своїй виражають інтереси вузького колу суб'єктів, замість вираження інтересів більшості, які мали б загальнонаціональне значення.

В численних наукових дослідженнях демократія справедливо пов'язується із існуванням громадського суспільства [12, с. 3]. В більшості країн, в тому числі і в Україні, громадське суспільство

знаходиться в процесі формування. Його становлення активно пов'язано з різноманітними опозиційними соціальними акціями, які організують групи, що не погоджуються із курсом, який провадиться існуючою офіційною владою. Але більшість з цих груп прагне до конструктивного діалогу з владою.

У цілому ж наявність легітимного механізму приходу до влади – через вибори – диктує форми організації основних політичних сил (у політичні партії) та їх стратегію й тактику у владі та поза нею [9, с. 4]. У цьому випадку, конструктивна політична опозиція сформується у разі, якщо політичні партії не тільки будуть крикикувати існуючий уряд, але й пропонувати свої перспективи розвитку та діяльності в країні.

Роль опозиції у політичній системі, як і будь-якого явища у системі, розкривається через функції, які вона може виконувати. Цими функціями є: представницька (представництво інтересів соціальних груп), інформаційна (повідомлення про зміни в настрої громадськості), вказування недоліків уряду та формування альтернатив (аналіз та альтернативність), варіативність дії та вирішення конфліктів (зняття громадського невдоволення, спроба досягнення консенсусу).

Політична опозиція призначена репрезентувати інтереси тих соціальних груп, що не були почуті урядом. Адже нездатність влада задовольняти інтереси кожного громадянина приводить к незадоволенню й необхідності створення опозиції в ролі компенсатора таких вимог.

Інформаційна функції опозиції полягає в тому, що вона виступає посередником між владою та суспільством. Основне завдання політичної опозиції в тому, щоб відомості про зміни громадської думки повинні бути надані керуючому уряду, щоб він міг змінити політичний курс, який діє, на задовольняючий більшість. З іншого боку опозиція забезпечує суспільство інформацією, на основі якої друга може брати участь у політичному процесі.

Аналіз діяльності уряду та вказування на його недоліки з політичних рішень здійснюється задля корегування політичного курсу в країні. Як тільки потреби більшості ігнорують, політична опозиція висуває альтернативні шляхи рішення. Та не лише альтернативний політичний курс має запропонувати опозиція, а й встановити альтернативні правила поведінки для майбутніх політичних діячів й підготувати альтернативних лідерів зі своїх лав. Якщо суспільне незадоволення зростає, а керуючий уряд не приймає ніяких рішень, то саме опозиція має змінити ситуацію, пропонуючи альтернативні рішення.

Вирішення конфліктів та зняття суспільного незадоволення також має бути визнано притаманною рисою явища політичної опозиції,

яка має не тільки балансувати між конфліктуєчими сторонами, але й пропонувати шляхи досягнення консенсусу та стримування конфлікту.

Для конституційно-правової практики країн Заходу характерна відсутність спеціальних законів та нормативно-правових актів регламентації діяльності опозиції. Така регламентація здійснюється через регламент законодавчого органу або закони охорони та захисту прав громадян.

Політична опозиція має існувати в уряді, який її керує країною (в парламентських та парламентсько-президентських республіках) або який є законодавчим органом (в президентських республіках та монархіях). Саме від форми правління залежить роль опозиційних сил. В уряді, який керує державою, її основна функція – це контроль за діяльністю виконавчої влади [12, с. 23]. В країнах, де опозиція представлена в уряді, що сформований більшістю політичних партій, які фактично представляють одну політичну силу із головою країни, її роль – це збереження балансу та недопущення концентрації влади лише в одній політичній силі.

Політична опозиція має бути створена саме політичними партіями, тому що саме політичні партії, як політичні утворення в цілому, призначені не просто висловлювати інтереси тієї чи іншої групи, а створені задля виявлення в різноманітних групових інтересах загальнозначущого базису для обліку політичного сенсу приватних інтересів, їх переводу на загальнодержавний рівень [6, с. 17].

Формування діяльності і повноважень опозиції як певного правового суб'єкта досить рідко регулюється законодавчими актами [12, с. 5]. Наприклад, у Великій Британії існуюча Вестмінстерська модель парламентаризму встановлює наявність опозиції та багато-партійної системи [12, с. 24-25]. Повноваження та функції опозиції регулюються актами уряду.

Великобританія має найбільш інституціоналізовану модель політичної опозиції у політичній системі. Але її реальний вплив на владу досить незначний. Незважаючи на ряд повноважень, якими наділена офіційна партія опозиції, переважна більшість з них є контрольними, подання альтернативних ініціатив в сфері законотворчості обмежується внесенням поправок [13, с. 13-15]. Беручи до уваги слабкі сторони партійної та виборчої систем, дану модель опозиції можна охарактеризувати як недостатньо сильну. Головна причина досить тривалого існування цього інституту полягає в історичній традиції та лояльності політична культура.

Опозиційна діяльність має спиратися на врегульовані законодавством норми, що визначатимуть поняття, права та повноваження опозиції, її роль та головні функції. Розроблення нормативно-правової бази для ефективної та дієвої роботи політичної опозиції має стати одним із пріоритетних напрямків політичного розвитку демократичних держав на шляху створення громадського суспільства.

Проблематика вивчення феномену опозиції полягає в тому, що явище опозиції (політичної опозиції), хоча й має довгу, ще з часів античності, історію, але не до кінця вивчене задля застосування в реаліях нової демократичної держави.

Жоден міжгруповий конфлікт, до якого відносяться зіткнення влади та опозиції, неможливий без взаємодії та комунікації сторін і що конфлікти за певних умов з'єднують, а не роз'єднують суспільство [10, с. 118].

Політична опозиція є способом протиставлення одних політичних поглядів, ідей, дій іншим політичним поглядам, ідеям, діям. [8]. Тобто, політичні сили, зазвичай організаційно оформленні, виступають проти політики (чи окремих її аспектів), що проводиться керівництвом конкретної країни, а також проти конкретних осіб у керівництві, або всередині самої політичної сили. Політична опозиція є синонімом стабільності держави, наявності балансу політичних сил; вона дозволяє приймати більш об'єктивні рішення владними органами.

Початок ХХІ сторіччя стає важливим кроком на шляху затвердження опозиції та переведення її з ролі "ворога держави" у стан конструктивного опонента владі, що актуалізувало необхідність законодавчого визначення ролі та статусу опозиції [4, с. 58].

В Україні проблема формування політичної опозиції є однією з головних на шляху подальшої демократизації політичної системи, адже сьогодні немає жодного легального визначення опозиції та опозиційної діяльності. Спроби створити закон, який би регулював її діяльність [11], були, але вони не мали успіху. В практиці, як і у суспільній свідомості, дотепер ще не існує чіткого розуміння соціальної сутності явища політичної опозиції, її призначення та функцій, її ролі та місця в політичному житті країни. Все це потребує звернення уваги до розробки цієї проблеми та її вирішення.

Література:

1. Берназюк І. М. Дослідження деяких аспектів опозиційної діяльності в представницьких органах влади // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2000. – № 9. – С. 87-93.
2. Бондар С. С. Політична опозиція: інтерпретація поняття та місця в політичному процесі // Грані. – 2007. – № 6. – С. 110-113.

3. Вінничук Н. Ю. Становлення та розвиток опозиції як політичного інституту // Політологічний вісник. Збірник наук. праць. – 2006. – Вип. 21. – С. 28-36.
4. Вінничук Н. Ю. Типологія політичної опозиції // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3 (24). – С. 51-59.
5. Висоцький О. Ю. Демократія як інструмент легітимізаційної політики // Грані. – Д., 2006. – № 4. – С. 113-117.
6. Лапаєва В. В. Права и многопартийность в современной России. – М.: Норма, 1999. – С. 17-18.
7. Лебедев В. А., Киреев В. В. Конституционно-правовые аспекты взаимодействия демократического государства и политических партий // Конституционное и муниципальное право. – 2009. – № 2. – С. 2-5.
8. Опозиция политическая // http://mirslovarei.com/content_pol/ОПРОЗИЦИЈА-ПОЛИТИЧЕСКАЈА-1240.html
9. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 3-10.
10. Побочий І. А. Влада та опозиція: конфліктний аналіз взаємовідносин // Грані. – 2007. – № 1. – С. 115-119.
11. Проект Закону України "Про опозиційну політичну діяльність" від 16.05.2005р. № 2007-1. // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2005_05_16/JD1JR01A.html#
12. Political institutions in the United Kingdom by David Judge. – Oxford University Press, 2005. – 323p.
13. Political Oppositions in Western Democracies. /edited by Robert A. Dahl – Yale University, 1966. – 458p.
14. Politics, Law and Social Change. Selected essays of Otto Kirchheimer. / edited by Frederic S. Burin and Kurt L. Shell. – Columbia University Press. New York and London, 1969. – 483p.

Пищевська Е. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

В данной статье анализируется информационная безопасность в контексте проблем национальной безопасности. Уточняется соотношение понятий "национальная безопасность" и "информационная безопасность", рассматривается сущность информационного противоборства в современном мире.

This article analyzes the information security in the context of national security issues. We improve relations between the concepts "national security" and "information security", is considered the essence of information confrontation in the modern world.

Актуальність даної статті полягає в тому, що на сучасному етапі основними реальними і потенційними погрозами інформаційній безпеці є прояви комп'ютерної злочинності, комп'ютерного тероризму, що загрожує сталому і безпечному функціонуванню національних інформаційно-телекомунікаційних систем. Зросли зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також через Інтернет [1].

Мета статті – проаналізувати інформаційну безпеку в контексті проблем національної безпеки.

Завдання статті: дослідити співвідношення понять "національна безпека" і "інформаційна безпека", розглянути сутність інформаційного протиборства на сучасному світі.

Як відомо, вперше в політичному лексиконі поняття "національна безпека" було використане в посланні президента Т. Рузвельта Конгресу США в 1904 р., де він обґрунтував приєднання зони Панамського каналу до національних інтересів Сполучених Штатів Америки. Даний факт з'явився поштовхом в науковому осмисленні національних інтересів в контексті національної безпеки [2]. Тому не випадково деякі з дослідників-юристів підкреслюють політичне походження даного поняття, "що, з одного боку, обумовлює його нерозривний зв'язок з державною діяльністю і державною політикою, а з іншого – створює певні труднощі при правовому регулюванні пов'язаних з нею питань через декларативність та нестабільність деяких її аспектів" [3].

Уперше поняття "національна безпека" та "національні інтереси" на законодавчому рівні були визначені в "Концепції (основах державної політики) національної безпеки України", яка була прийнята Верховною Радою України [4]. У ній визначається, що захист національної безпеки є однією з найважливіших функцій держави. У цьому контексті інформаційна безпека, як невід'ємна складова національної безпеки, потребує свого забезпечення на державному рівні, оскільки протягом усієї історії розвитку людства інформація розглядалася як важливий військовий, політичний, економічний і соціальний фактори, що значною мірою обумовлює розвиток держави, суспільства і особистості в конкретних історичних умовах [5].

На думку українського ученого Б. Корміч, "національна безпека представляє собою стан захищеності гарантованих законодавством розумів життєдіяльності держави, суспільства та окремої особи від внутрішніх та зовнішніх загроз. Підтримання національної безпеки

є важливим напрямком державної діяльності, що актуалізується в залежності від наявності та ступеня відповідних загроз" [6].

Український дослідник Ю. Максименко пропонує визначати національну безпеку як результат управління реальними чи / та потенційними загрозами (небезпеками) з метою задоволення національних інтересів людини, суспільства та держави [7].

У цілому, до основних проблем, які несуть ризики й загрози національній безпеці Україні, експерти відносять такі явища, властиві багатьом державам, як: боротьба за енергоресурси, техногенні катастрофи, міжнаціональні й міжконфесійні конфлікти, тероризм, наркоторгівля, організована злочинність і корупція, нелегальна міграція, торгівля людьми, демографічні проблеми тощо. Особливу загрозу становлять тенденції консолідації національних і міжнародних злочинних угруповань, об'єднання кримінальної злочинності з націоналістичними й екстремістськими угрупованнями.

Активізація терористичної діяльності, яка все більше набуває глобального характеру, посилює небезпеку для будь-якої окремо взятої країни і пов'язується переважно з міжнаціональними й міжконфесійними конфліктами й сепаратистськими рухами. Терористичні організації перетворилися на інструмент досягнення певних політичних цілей і, дуже часто, високоприбуткового злочинного бізнесу. Повсякчасна загроза міжнародного тероризму трансформувалася в один з основних викликів світовій цивілізації [8].

Перехід ряду держав в постіндустріальну фазу суспільного розвитку сприяє швидкому розвитку комунікативних технологій, що підсилює потребу в боротьбі за здобуття якісної інформації. Новий вигляд безпеки – інформаційна безпека. Її відмінність від інших складових національної безпеки в нематеріальності. Таким чином, на державному рівні виникає потреба в додаткових матеріальних витратах з боку компетентних органів влади в її перевірці. Як відзначають дослідники, "інформаційна складова не може існувати поза цілями загальної національної безпеки, так само як і національна безпека не буде всеохоплюючою без інформаційної безпеки" [9].

Інформаційна сфера є в даний час системообразующою сферою життя суспільства. З цієї причини вона активно впливає на стан політичної, економічної сфери, а також інших складових національної безпеки. У політичній сфері все більшої значущості набуває інформаційно-психологічна дія з метою формування стосунків в суспільстві, його реакції на процеси, що відбуваються. У економічній сфері зростає уразливість економічних структур від неввірогідності,

запізнювання і незаконного використання економічної інформації. У сфері духовного життя виникає небезпека розвитку в суспільстві за допомогою електронних засобів масової інформації агресивної споживчої ідеології, поширення ідей насильства і нетерпимості та інших негативних дій на свідомість і психіку людини [10].

Як показує практика останніх років, чим вище активність громадян, організацій або держав в кіберпросторі, тим перед суспільством гостріше встають проблеми забезпечення своєї інформаційної безпеки. І сьогодні є всі підстави вважати, що національна безпека країн залежатиме від забезпечення інформаційної безпеки. По мірі ж інтенсифікації технічного прогресу і посилення "електронної співпраці" держав, ця залежність постійно зростатиме [11].

Як вважає військовий експерт С. Грін'яєв, сьогодні істотна доля всіх суперечностей між державами перенесена в інформаційну сферу. Дана обставина привела до трансформації підходів до поняття "військової сили". На зміну "грубій силі" зброї приходять "м'яка сила" переконання і психологічної маніпуляції. Реалізація цього принципу вимагає перегляду підходів до формування військової стратегії нової епохи. Домінуюча роль інформації і інформаційних технологій, а також орієнтація на парировання принципово нових погроз інформаційної епохи, змусили керівництво деяких західних країн, і перш за все США, активніше упроваджувати нові концепції будівництва озброєних сил [12].

Б. Корміч вважає за необхідне пов'язувати національну безпеку та її інформаційну складову з функціонуванням держави, що створює ресурс захисту безпеки, і з розвитком системи міжнародного співробітництва задля створення безпечних умов для кожної держави [13].

Особливе місце в системі інформаційної безпеки займає інформаційне протиборство. Його особливість в тому, що воно ведеться державними органами інформаційної безпеки з формуваннями, що мають різне суспільне (державне) положення (фізичні особи, юридичні особи, суб'єкти міжнародного права) і які зловмисно створюють інформаційні погрози життєво важливим інтересам особи і суспільству. Ця обставина обумовлює значущість його цілей і ширший арсенал засобів, використаних для їх досягнення. У зміст інформаційного протиборства, окрім інформаційного забезпечення і інформаційного захисту, входить комплекс заходів інформаційної протидії, спрямованих на блокування інформації, яка цікавить різного роду зловмисників, і доведення до них помилкових відомостей.

Як відзначає С. Пірумов, "інформаційний простір практично став театром військових дій, де кожна з протидіючих сторін прагне отримати і як можна довше утримувати перевагу, а у разі потреби – розгромити противника. Стає очевидним, що сторона, яка не розуміє або недооцінює вказану обставину, приречена виявитися на узбіччі стовпового шляху цивілізаційного розвитку" [14].

Інформаційно-психологічні методи дії стають усе більш масштабними і політично результативними, і тому все частіше використовуються державами для досягнення своїх політичних цілей замість так званих "гарячих" воєн. У світовій практиці міждержавних відносин створюються умови не лише для послідовної трансформації озброєного протистояння в інформаційне протидіюство, але і для перетворення її на самостійний напрям зовнішньої політики розвинених держав. Так, С. Грін'єв вважає, що цілі національної політики США досягатимуться шляхом ведення стратегічного інформаційного протидіюства з використанням атакуючої інформаційної зброї. І тому все частіше останнім часом розглядаються не апаратно-програмні засоби дії на інформаційні системи і інформаційний ресурс противника, а засоби і методи маніпулювання інформацією. Це підтверджує аналіз робіт з даної тематики – в зарубіжній пресі останніми роками різко зросло число робіт по засобах і методах маніпулювання свідомістю (зокрема, по методах нейролінгвістичного програмування, гіпнозу та іншими методами дії), дослідженнях психології особи та ін. З'явилися ряд нових понять, наприклад – "реальна віртуальність", коли освітлення деякої події в пресі набуває більшої важливості, ніж ця подія [15].

Таким чином, інформаційне протидіюство є сукупністю таких взаємин, в рамках яких одні суб'єкти шляхом активної дії на інформаційну сферу інших суб'єктів прагнуть отримати перевагу над іншою стороною на користь досягнення своїх політичних цілей.

Інформаційне протидіюство є невід'ємною складовою політичних стосунків і основним інструментом політичного примусу і досягнення політичних цілей.

Не секрет, що Україна є одним з об'єктів сфери інформаційного протидіюства. Серйозна дія на громадську думку в цілому і на конкретну особу окремо надають факти розсекречення важливих державних документів, різного роду підслухуючих пристроїв, передачі надсекретних архівних матеріалів в інші країни через популістські кон'юнктурні міркування. В результаті у українських громадян та і в державних структурах в цілому став складатися синдром інформаційної беззахисності.

Останніми роками ситуація значно змінилася. Проте, Україна залишається об'єктом дії західних країн в їх прагненні до світового лідерства. Нейтралізувати дію інформаційних погроз покликана єдина державна система інформаційної безпеки України.

Державна система інформаційної безпеки – це організаційне об'єднання державних органів, сил і засобів інформаційної безпеки, що здійснюють свої функції на основі закону і під контролем і захистом судової влади. У завдання цієї системи входить: виявлення і прогнозування появи дестабілізуючих чинників і інформаційних погроз життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави; здійснення комплексу довготривалих і оперативних заходів по їх попередженню і усуненню; створення і підтримка сил і засобів забезпечення інформаційної безпеки [16].

Об'єктивно зростаючи глобальність інформаційної сфери наводить до того, що створювана інформаційно-комунікаційна інфраструктура країни і національні інформаційні ресурси виявляються об'єктами, вельмиуразливими щодо дій з боку геополітичних конкурентів, терористичних організацій, кримінальних груп і окремих зловмисників. З урахуванням цих чинників інформаційний розвиток України, який помітно відстає від провідних промислово-розвинених країн, повинен здійснюватися в рамках системної і збалансованої державної інформаційної політики, спрямованої на активну протидію інформаційній агресії. У зв'язку з цим уявляється необхідним розробити і ухвалити Закон України про інформаційну безпеку, відповідний Доктринам національної та інформаційної безпеки України.

Як випливає з Доктрини інформаційної безпеки України, діяльність органів виконавчої влади в сфері забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини за наступними головними напрямками: інформаційно-психологічному (зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі задля утвердження загальнолюдських та національних моральних цінностей); технологічного розвитку (зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, впровадження новітніх технологій створення, обробки та поширення інформації; захисту інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації, у тому числі технічного захисту інформації у національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак) [17].

Все вище зазначене дозволяє зробити висновок, що в забезпеченні інформаційної безпеки зацікавлена не лише держава, але і суспільство в цілому.

Сьогодні завданням першорядного значення слід вважати створення надійної системи інформаційної безпеки, яка повинна забезпечити захист як країни в цілому, так і кожного її громадянина від небажаних інформаційних дій. Зокрема, ця система повинна захистити населення країни від інформаційних дій, що зашкоджують об'єктивному сприйняттю дійсності, а також забезпечити захист вищого керівництва країни від недостовірної інформації, що затрудняє або робить неможливим ухвалення політичних або соціально-економічних рішень, адекватних реальній обстановці.

Головною інформаційною загрозою для держави є порушення режиму державної таємниці. В Україні інформація з обмеженим доступом поділяється на два різновиди – таємну і конфіденційну. Відповідно до Закону України "Про інформацію" до таємної інформації відносять такі відомості, розголошення яких завдає шкоди особі, суспільству і державі, та яка включає до свого складу державну або іншу визначену законом таємницю [18].

На цих підставах М. Галамба робить висновок, що захист інформації, віднесеної до конфіденційної і перш за все до державної таємниці, слід вважати невід'ємною складовою національної безпеки України. Іншими словами, можна стверджувати, що інформаційна безпека визначається як захищеність важливих інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній сфері, за якою забезпечується використання інформації у інтересах її суб'єктів, сталий розвиток держави, виявлення, попередження і ліквідація загроз національним інтересам [19].

До тяжких наслідків веде також порушення безпеки інформаційних систем або телекомунікації, внаслідок чого відбувається "втеча" інформації.

Отже, можна зробити висновок, що в цілях інформаційної безпеки держави необхідне створення державної системи інформаційного протидіяння, основним завданням якої має бути погоджена і цілеспрямована діяльність органів держави по протидії негативному інформаційному впливу.

Слід пам'ятати, що інформаційна безпека України знаходиться під постійною загрозою. А це означає необхідність розвитку ефективної системи техніко-технологічного захисту, який дозволить державі виробити адекватну відповідь на можливі погрози і виклики.

Література:

1. Рішення всеукраїнської науково-практичної конференції "Стан та вдосконалення безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем (Коблево, 15-17 вересня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.afa.biz.ua/news>).
2. Варфоломеев М. Проблема национальной безопасности в современном политическом процессе / М. Варфоломеев // Власть. – 2008. – № 4. – С. 38.
3. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... док. юрид. наук: Спеціальність 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Б. А. Кормич. – Харків, 2004. – С. 14.
4. Постанова Верховної Ради України "Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України" від 16 січня 1997 р. № 3/97 ВР // Голос України. – 1997. – 4 лютого. – С. 5.
5. Галамба М. Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози / М. Галамба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/infan/archiv/archiv0/2007/01/28>).
6. Кормич Б. А. Указ. праця. – С. 15.
7. Максименко Ю. Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія держави і права, історія політичних і правових учень / Ю. Є. Максименко. – Київ, 2007. – С. 9.
8. Горбулін В. Національна безпека України: загрози і виклики / В. Горбулін // Безпека та нерозповсюдження. – Вип. 3 (15). – К., 2006. – С. 54.
9. Галамба М. Указ. праця.
10. Ноговицын А. В центре внимания – информационная безопасность / А. В. Ноговицын [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.redstar.ru/2009/02/27_02/1_06.html.
11. Политические коммуникации / ред. А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 228.
12. Гриняев С. Россия в глобальном информационном обществе: угрозы, риски и возможные пути их нейтрализации / С. Гриняев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fondiv.ru/articles/3/335/>.
13. Кормич Б. А. Указ. праця. – С. 15.
14. Пирумов В. С. Информационное противоборство. Четвертое измерение противостояния / В. С. Пирумов. – М.: Издательский дом "Оружие и технологии", 2003. – С. 544.
15. Гриняев С. Указ. праця.
16. Брандман Э. Информационная безопасность Российского общества в современных условиях / Э. Брандман // Власть. – 2007. – № 5. – С. 70-71.

17. Доктрина інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/9570.html>.
18. Закон України "Про інформацію", прийнятий Верховною Радою України 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48, Із змінами від 06.04.2000, Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 20.
19. Галамба М. Указ. праця.

Карагіоз Р. С., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

СУЧАСНІ ЗАСОБИ ДОСЯГНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЗГОДИ

В статтє рассматриваются современные механизмы и способы достижения политического согласия. Анализируются теоретические подходы к выработке данных способов и механизмов, проводится их классификация и выделяются основные принципы.

Modern mechanisms and ways of achievement of political consent are considered in article. Theoretical approaches to production such methods and mechanisms are analysed, their categorization and stand out basic principles are conducted.

Історія людства виробила безліч засобів, методів і принципів, що сприяють досягненню миру, формуванню політичної згоди серед таких груп. Так, Крисюн Н. А., поділяє механізми досягнення політичної згоди на дві групи: процесуальні та інституціональні [4, с. 112]. До процесуальних механізмів науковці відносять практику й принципи взаємодій між політичними лідерами, інститутами та об'єднаннями різних рівнів. Це переговори, договори та угоди (пакти), "круглі столи", консенсуси, компроміси, толерантність, партнерство, співробітництво, довіра, примирення, погоджувальні комісії [2, с. 344]. Процесуальні механізми вторинні стосовно інституціональних [4, с. 113].

Інституціональні механізми політичної згоди – це набір специфічних способів і засобів впливу різноманітних інститутів на процес формування політичної згоди. На практиці процесуальні механізми досягнення політичної згоди часто використовують у сполученні один з одним, тому що вони внутрішньо взаємозалежні і впливають один з одного. До механізмів досягнення політичної згоди можна віднести різноманітні методи вирішення та врегулювання спорів та конфліктів, заснованих на мирних засобах. Загальноновизнана класифікація засобів мирного врегулювання міжнародних суперечок міститься в статті 33 Уставу ООН, відповідно до якої держави зобов'язані вирішувати свої

суперечки шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод або інших мирних засобів за своїм вибором.

Консенсус є механізмом досягнення політичної згоди. Він з'являється як метод прийняття політичних рішень, як метод вирішення політичних суперечок і конфліктів і як процедура узгодження дій і інтересів сторін [6, с. 353]. Можна виділити етапи формування громадського миру, засновані на трьох консенсусах: перший консенсус – згода відносно минулого, національне примирення між переможцями й переможеними; другий консенсус – встановлення тимчасових процедур для обговорення в ході демократизації, остаточних норм, діалог для визначення "правил гри" у новій політичній ситуації; третій консенсус – остаточне визначення "правил гри" нового режиму. Згідно Дж. Сарторі, консенсус представлений також на трьох рівнях: консенсус на рівні співтовариства (основний або ціннісний); консенсус на рівні режиму (процедурний, що встановлює "правила гри"); консенсус на рівні політики (представляє процес вироблення та прийняття рішень) [8, с. 85]. Т. Парсонс виділив два рівні процедурної системи. Перший рівень регулює дискусії, в ході яких зацікавлені сторони прагнуть переконати учасників прийняти ті або інші зобов'язуючі рішення. З погляду зацікавленої сторони, відзначає Т. Парсонс, дискусія працює на підвищення її шансів домогтися перемоги своєї позиції; з погляду колективу, вона полегшує досягнення консенсусу. Другий рівень процедурної системи відноситься до самого процесу ухвалення рішення [7, с. 76]. Переважною практикою, як вказує Т. Парсонс, є голосування, що тяжіє, як правило, до принципу "один член – один голос" при повній врівноваженості голосів, що логічно веде до правління більшості. Рішення більшістю голосів, вважає Т. Парсонс, повинне додержуватися заздалегідь установлених правил, які прийняті при чесному дотриманні процедурних правил рішення і будуть визнані переможеними меншостями. Дотримання процедурних вимог є вирішальною ознакою успішної інституціоналізації демократичної солідарності.

Процедура консенсусу (узгодження) як один з новітніх способів досягнення загальної конструктивної згоди в суспільстві перехідного типу складається у виробленні загальної думки шляхом обговорення, в ході якого відкидається неприйнятна хоча б для одного з багатьох суб'єктів консенсусу пропозиція, і приймаються положення, проти яких ніхто не заперечує. Консенсус – це така угода, в якій беруть участь всі політичні сили й ніхто не виступає проти. Цей принцип конструк-

тивний, тому що поєднає різноманітні сили заради спільних інтересів, враховує думку всіх, переборює поділ на меншості й більшість, що існує в демократичному суспільстві, знімає можливість конфлікту. При такому підході неможливо кому-небудь здійснити свої інтереси досягненням перемоги над ким-небудь іншим, що служить усуненню агресивності в поведінці суб'єктів політичного життя.

Все більшого визнання сьогодні знаходить розуміння консенсусу як універсального методу прийняття рішень. Консенсус є чимсь середнім між одногосністю й думкою більшості при прийнятті рішень. Рівень консенсусу показує, наскільки дана конкретна пропозиція погоджена, тобто наближена до загальної думки. Поряд з позитивними сторонами консенсусного методу, слід виділити і його витрати, щоб уникнути їх на практиці. Насамперед, це необхідність багаторазових погоджень позицій, що у ряді випадків затягує ухвалення рішення. Далі, використовуючи цей метод, виникає небезпека прийняття неконкретних, розпливчастих рішень – по них простіше досягти консенсусу. Таким чином, підвищення ступеня погодженості рішення може йти на шкоду його якості.

Механізм консенсусу слід застосовувати як при прийнятті політичних рішень шляхом голосування (метод консенсусального голосування), який припускає наявність декількох пропозицій по конкретних положеннях законопроекту або іншого рішення та реалізується шляхом урахування висловлених пріференцій, так і в процедурі виборів депутатів законодавчих органів всіх рівнів. Слід зазначити, що якби виборці мали можливість надати у виборчому бюлетені свої переваги (пріференції), то результати були б ясні вже у першому турі. У той же час, існує точка зору, відповідно до якої консенсус є метод, при якому пропозиція, що не викликає заперечень, вважається прийнятою без голосування.

В політичних технологіях налічується три основних способи вирішення конфліктів: стратегія компромісу, стратегія одностороннього домінування та інтегративна або консенсусна стратегія [3, с. 35]. Остання передбачає можливість урахування та інтеграції інтересів всіх конфлікуючих сторін за умови перегляду ними своїх цілей, їхньої постійної інновації та корекції. Ця стратегія визнається універсальною, придатною для вирішення конфлікту будь-якого типу, є найбільш результативною та соціально корисною. Залежно від типу узгодження виділяються наступні різновиди консенсусу як методу, заснованого на одногосності; на згоді більшості, при відсутності формальних заперечень хоча б з боку одного з учасників;

на загальній згоді, під якою розуміється середня або серединна думка з висловлених пропозицій.

На міжнародному рівні, як і всередині окремо взятих держав, першорядне значення надається переговорам, які розглядаються в якості найбільш доступних, гнучких і ефективних засобів мирного врегулювання спорів та конфліктів, а також як найпоширенішого й діючого механізму прийняття політичних рішень. Перевага переговорів як механізму мирного вирішення спорів та конфліктів полягає в тому, що конкретні цілі, склад учасників, рівень, форми та інші процедурні питання ведення переговорів встановлюються самими сторонами, що сперечаються. Переговори можуть приводити до двояких результатів: безпосередньому вирішенню суперечки та досягненню домовленості про застосування інших мирних засобів вирішення суперечки.

Політичні переговори це взаємовідносини політичних суб'єктів або їхніх представників у формі прямого або опосередкованого діалогу, який припускає узгодження інтересів і (або) спрямованого на нейтралізацію потенційного або регулювання реального конфлікту [9, с. 55]. До стратегічних ліній поведінки на переговорах фахівці відносять профілактику конфліктів, пристосування, компроміс і співробітництво, трактуючи останнє як домовленість поза межами звичайного торгу. Як переговорні тактики розглядається передача повноважень, коли одна зі сторін ділиться повноваженнями з іншою з метою посилення її причетності та відповідальності за розв'язувану проблему. Сюди також відносяться такі засоби, як несподіваний сюрприз, який виражається в прийнятті однієї зі сторін пропозиції, яка по розрахунках іншої сторони не повинна бути прийнятою), "салями", яке виражається в повільному та поступовому представленні власних інтересів і позицій; пакетуванні, яке виражається в висуванні для обговорення декількох пропозицій у вигляді одного пакету; розчленовуванні, яке виражається в розбивці на частини проблеми, які важко вирішити цілком; ультиматум, що проявляється в погрозі припинення переговорів у випадку неприйняття пропозиції та ін.

Успіх політичних переговорів багато в чому залежить від здатності сторін перейти від твердих кількісних вимог (позиційний торг) до обговорення проблеми на основі її якісних властивостей (переговори по суті). Процес такого переходу містить такі послідовні етапи, як декларування позицій, з'ясування інтересів, обговорення альтернативних можливостей задоволення інтересів, коректування первісних позицій у прийнятному для всіх учасників переговорів напрямку. Важливу роль в цих процесах надається такій формі досягнення політичної

згоди – діалогу між суспільством і державою. Діалог ведеться в різних формах: від прямих переговорів на загальнонаціональному рівні між урядом, основними політичними партіями, профспілками до приватних угод між окремими громадськими інститутами й адміністративно-апаратними структурами [11, с. 150].

Поряд з переговорами й договорами, іншим розповсюдженим різновидом єднальної процедури є слідча й погоджувальна комісії. Зазначені комісії створюються сторонами, що сперечаються, як із залученням, так і без залучення третіх сторін. Завдання слідчої комісії складається в розслідуванні й визначенні фактичних обставин суперечки. Діяльність погоджувальної комісії спрямована на вироблення взаємоприйнятого рішення по суті суперечки. Остаточні документи обох комісій носять рекомендаційний характер для сторін, що сперечаються. Створення й діяльність зазначених комісій регламентується великою кількістю багатобічних і двосторонніх угод. Єднальні процедури, що припускають спільні пошуки загального рішення з появою розбіжностей, займають важливе місце в парламентському праві, оскільки найбільш часто потреба в їхньому проведенні виникає в законодавчому процесі. Їхня наявність особливо характерна для двопалатної структури парламенту: специфіка завдань, які стоять перед кожною з палат, а також їхнього представництва часто обумовлюють і різне відношення палат до тих або інших законопроектів. Порядок вирішення такого конфлікту, як правило, передбачається основним законом держави, а більш докладно визначається регламентами палат.

Сьогодні в Україні вже існує інститут соціального партнерства, який розуміється як система соціальних інститутів і механізмів, створений при участі державних структур, об'єднань роботодавців і профспілок. Своєю метою він має як консенсусне рішення конкретних соціальних проблем, так і визначення загальної мети соціальної політики. Із середини 90-х років формується правова база роботи інституту. Соціальне партнерство створює вкрай складну тканину соціальних відносин і, по суті, є каркасом, що визначає стабільність громадянського суспільства. Завдяки широкому використанню в повсякденному житті процедур, технологій і норм партнерства між патронатом, роботодавцями, найманими робітниками й владою вдається не тільки зберігати соціальний мир, але й домовлятися, досягати згоди (навіть у самі кризові моменти розвитку) по ключових і спірних питаннях соціально-економічного життя. У ряді благополучних і стабільних в економічному плані країн інституту соціального партнерства

існують досить тривалий час. Практика індустріально розвинених країн показала, що система соціального партнерства і його механізми в сучасних умовах дають можливість вирішувати спірні питання не шляхом страйків або виступів на барикадах, а шляхом переговорів, шляхом взаємної згоди, зрівноважування інтересів різних соціальних груп населення замість їхнього протиставлення.

В Україні створено спеціальні органи, які здійснюють повноваження у сфері соціального партнерства – Національна рада соціального партнерства, Національна служба посередництва і примирення (Положення про Національну службу посередництва та примирення затверджено Указом Президента України від 17 листопада 1998 р. № 1258/98). Згідно з Положенням Національна служба посередництва і примирення (НСПП) є постійно діючим державним органом, створеним Президентом України для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів). Основними завданнями НСПП є: сприяння взаємодії сторін соціально-трудова відносин у процесі врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів), що виникли між ними; прогнозування виникнення колективних трудових спорів та сприяння своєчасному їх вирішенню; здійснення посередництва і примирення під час вирішення колективних трудових спорів.

В Україні до теперішнього часу накопичений багатий досвід рішення завдань в області соціального партнерства. Однак, у цілому, незважаючи на безліч наявних труднощів, складно недооцінити значимість функціонування інституту соціального партнерства в Україні, особливо з огляду на глобалізацію, що супроводжується багатобічним міжнародним співробітництвом і партнерством.

Ідея міжнародного співробітництва держав незалежно від розходжень в їх політичному, економічному, соціальному устрою в різних сферах міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру й безпеки є основною в системі норм, що містяться в Уставі ООН. Якщо правову базу співробітництва становлять норми міжнародного права, що містяться в Уставі ООН, а також в уставах багатьох міжнародних організацій, міжнародних договорах і конвенціях, численних резолюціях і деклараціях, то економічним фундаментом співробітництва є широка взаємовигідна міжнародна торгівля з максимальним використанням міжнародного поділу праці. Політичне співробітництво на міжнародній арені спрямовано на вирішення таких проблем, як боротьба за безпеку, роззброювання, підтримку миру, стійкий розвиток, дотримання прав і свобод людини, нації, конфесії, політичних меншостей. Співробітництво реалізується в економічній, соціальній,

культурній, технічній і торговельній сферах відповідно до принципів суверенної рівності й невтручання. Воно спрямовано на створення ефективних механізмів реалізації політичних рішень, урегулювання різного роду конфліктів. Складність політичного співробітництва полягає в тому, що за різноманітними інтересами партнерів нерідко є протилежні світоглядні позиції. Тим самим воно здійснюється через протиріччя в процесі взаємного зіставлення поглядів різних сторін. Основний конфлікт між цивілізаціями – це завжди конфлікт їхнього розходження, конфронтації значень або зіткнення альтернативних способів реалізації основних людських потреб. У дійсності цей конфлікт може бути обтяжений різними конкретними причинами: дефіцитом ресурсів або боротьбою за територію та вплив. Традиційні аналітичні засоби зовсім неспроможні й при зіткненні індивідуальних інтересів, і при зіткненні цілих цивілізацій. В кожній цивілізації своя система оцінок і пріоритетів. В зв'язку із цим, основним завданням політичної герменевтики є можливість навчитися тонко інтерпретувати складний поліфонічний контекст політичного діалогу, учасники якого дотримуються різних культурних традицій.

Політичне партнерство тісно пов'язане з політичним співробітництвом. Часто ці поняття вживають як синоніми. Відповідно до визначення, політичне співробітництво – є вид діяльності суб'єктів політики, спрямований на досягнення певної мети, чому служить спільність інтересів його учасників. Під політичним партнерством розуміється вид відносин між політичними інститутами, громадськими організаціями й рухами, їхніми лідерами, мета яких складається в урахуванні, погодженості й реалізації інтересів різних суб'єктів політики. У цілому ж ці поняття взаємодоповнюють один одного. Співробітництво акцентує увагу на процесі спільної діяльності, партнерство ж – на однакових правах і обов'язках. Як правило, політичне партнерство ґрунтується на договорі сторін. Договір визначає погоджені позиції по основних питаннях політичного життя й спільні дії учасників по його виконанню, містить зобов'язання сторін, процедури вирішення розбіжностей, відповідальність партнерів, механізм реалізації. Ефективне політичне партнерство вимагає обстановки гласності, строгого дотримання прав і свобод. І хоча партнерські відносини не рятують світове співтовариство, як втім, і окремі суспільства від гострих і складних проблем, вони все-таки є одним з діючих шляхів їхнього вирішення. Партнерство різних соціально-політичних сил передбачає розумний компроміс замість конфронтації, що веде до безвихідності, згода замість односторонніх дій, терпимість замість радикалізму, еволюцію

замість революції. Воно відіграє стабілізуючу роль, сприяє соціальній стабільності, економічній та політичній стабільності. Зміст, форми й методи політичного партнерства й співробітництва залежать від національної специфіки, політичних традицій, відносин між партнерами, їхніх інтересів, готовності брати участь у діалозі, йти на компроміси, від об'єктивної зовнішньої обстановки. Серед об'єктів міжнародного співробітництва й партнерства значна увага приділяється засобам, спрямованим на викорінювання тероризму. Комплексом засобів, спрямованих на поліпшення соціального клімату, на розвиток єднальних форм і практик є спеціальні програми, ініційовані різними громадськими організаціями й державними структурами.

Миротворчість, формування політичної згоди, не можуть обійтися без такої важливої їх складової як толерантність, яка розуміється як терпимість до чужого способу життя, поведінці, звичаям, почуттям, думкам, ідеям, віруванням; як один з основних демократичних принципів, нерозривно пов'язаний з концепціями плюралізму, соціальної свободи та прав людини [5, с. 265]. Особливо важлива толерантність у багатонаціональних суспільствах [10, с. 56]. Як визначає Арудов М. С., ідея толерантності має знаковий зміст. Вона зароджувалася як віротерпимість, проходила своє становлення як принцип оптимального відношення церкви та держави, і, нарешті, одержала свій розвиток як базовий принцип міжособистісних і міжгрупових стосунків, пом'якшуючи розходження, пов'язані з етнічною і конфесійною приналежністю, статтю і віком, матеріальним і соціальним станом у суспільстві [1, с. 22].

Саме на толерантності побудована концепція мультикультуралізму – особливої форми інтегральної, ліберальної ідеології, за допомогою якої поліетнічні, полікультурні, національні суспільства реалізують стратегію національної згоди й стабільності на принципах рівноправного існування різних форм культурного життя. Дані принципи, що сходять до документів ООН (Загальної декларації прав людини 1948р.; Міжнародної конвенції по громадянських і політичних правах 1966р.; Декларації прав осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних і лінгвістичних меншостей 1992р.) і рішенням регіональних міжнародних організацій, склали в цей час основу внутрішньої політики ряду демократичних країн: Австралії, Канади, США; у меншому обсязі Великобританії, Німеччини, Швеції. Але не завжди цей досвід відображає результати, до яких споконвічно прагнуло те або інше суспільство. Так, австралійське суспільство, погодившись на мультикультуралізм як

шлях досягнення гармонічного єднання, зштовхнулося з добровільним відокремленням представників етнічних груп, підтримкою ними культурної дистанції, що приводить іммігрантів у рамках їхніх співтовариств, до націленості на "свої" зв'язки, орієнтири й установки, які інколи далекі від плюралізму й толерантності. Оптимальний рівень здійснення даної концепції – урбаністичне середовище, а об'єкт – діаспори, найбільш уразливі в етнокультурному плані групи меншостей. Основний вектор державного регулювання міжетнічних комунікацій повинен бути спрямований не на утрирування категорії "етнічна розмаїтість", а на поняття "національна єдність", незважаючи на етнічні коріння.

На думку М. С. Арудова, в умовах України й Криму політика мультикультуралізму – це оптимальний варіант, що дозволяє формувати єдиний соціокультурний простір, не руйнуючи традиційних основ сформованих культур. І гарантом цього варіанту при нинішніх умовах може бути тільки держава, що повинна стояти над проблемною ситуацією, не приймаючи чийось сторону. Політика мультикультуралізму в Україні, у Криму, на думку вченого, вкрай необхідна, але навряд чи можлива в умовах політичної нестабільності і злиденності населення [1, с. 22].

Важливість, що являють собою механізми, спрямовані на досягнення політичної згоди в сучасному світі, важко переоцінити. Їх своєчасне й цілеспрямоване застосування в політиці допоможе утримати рівновагу й стабільність між державами, а також усередині останніх. Механізми політичної згоди на міжнародному рівні доповнюються принципами, яким повинні строго впливати всі суб'єкти міжнародних відносин. Серед них: принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; принцип співробітництва; принципи недоторканності й цілісності державної території, непорушності й недоторканності державних кордонів. Найважливішим принципом, що сприяє збереженню миру й політичної згоди є принцип ненасильства. Практичне застосування й вибір тих або інших принципів і механізмів політичної згоди залежить від цілей суб'єктів політичної згоди, об'єктивної ситуації й національних традицій. Тому, для політології немаловажним стає вивчення механізмів, спрямованих на формування політичної згоди в окремо взятій країні, а також тих перешкод, які встають на шляху здійснення політичної згоди. Обмін же наявним досвідом у досягненні згоди між країнами здатний істотно розширити базу згоди й, тим самим, підвищити її якість, як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Проведений аналіз показав, що існує велика кількість механізмів, спрямованих на досягнення політичної згоди. Механізми досягнення політичної згоди не існують самі по собі. Вони включені в систему політичної згоди, що містить у собі суб'єкти й об'єкти, інститути, процеси. Використання механізмів політичної згоди припускає наявність певних вмінь і навичок, а також особливих особистісних якостей, що визначає значимість інститутів політичної згоди, які не тільки формують необхідні для цього знання, навички та вміння, виховують певні особистісні якості, але й регламентують, контролюють, направляють поведінку окремих людей і їхніх груп, а також соціалізують і інформують їх. Крім того, інститути політичної згоди поряд з перерахованими загальними, володіють і своїми, тільки їм властивими механізмами.

Література:

1. Арудов М. С. Диалог культур – реальная форма достижения гражданского согласия / М. С. Арудов // Общество и власть: возможности диалога: материалы международной научно-практической конференции. ТНУ им. В. И. Вернадского, Симферополь, 21-22 мая 2004. – 2004. – Симферополь: Изд-во ЦЭСИ при каф. Политич. Науки ТНУ, 2004. – С. 21-22.
2. Вятр Е. Социология политических отношений / Вятр Е. – Варшава: Гос. науч. изд-во, 1977. – 576 с.
3. Гусейнов А. 198 методов ненасильственных действий / А. Гусейнов // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 33-40.
4. Крисюн Н. А. Теоретико-методологические аспекты исследования политического согласия в современной России / Н. А. Крисюн // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2007. – № 1 (32). – С. 108 – 114.
5. Лазарев М. В. Политическая лояльность / М. В. Лазарев // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 5. – С. 262-274.
6. Москаленко Е. М. Конфликт и консенсус в современном обществе / Е. М. Москаленко // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Відп. ред. Л. І. Кормич. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 6-7. – С. 351-361.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия / Парсонс Т. – М.: Издательство Академ-проект, 2003. – 880 с.
8. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори // Полис. – 1993. – № 2. – С. 80-89.
9. Танчер В. В. Технологии регуляции конфликтов: исторический характер, параметры консенсуса / В. В. Танчер, В. С. Казаков // Современная конфликтология в контексте культуры мира. – М., 2001. – С. 52-58.

10. Толерантність: теорія і практика: Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Центр релігійної інформації і свободи Української асоціації релігієзнавців; Міжнародний фонд "Відродження"; Українська асоціація релігійної свободи; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; Університет Брігам Янга; Інститут вивчення відносин церкви і держави ім. Дж. М. Доусона Байлор університету / А. М. Колодний (наук. ред.), М. Ю. Бабій (упоряд., авт. передмови). – К., 2004. – 125 с.
11. Фарукшин М. Х. От культуры конфронтации к культуре диалога / М. Х. Фарукшин, А. Н. Юртаев // Политические исследования. – 1992. – № 3. – С. 148-153.

**Ломжець Ю. В., Національний університет
кораблебудування імені адмірала Макарова**

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В даній статті проводиться аналіз організаційних структурних елементів форм парламентської культури. Дается поняття парламентської культури, изучается ее природа и содержание. Парламентская культура рассматривается як внутрішнє вимірювання політики – як система взглядов, убеждений, ценностей в сознании и поведении граждан.

In given article analysis of organizing structured element forms of the parliamentary culture is conducted. It is given notion of the parliamentary culture, its nature and contents are studied. Parliamentary culture is considered as intrinsically measurement of politics – as system of glance, beliefs, valuables in consciousness and behaviour of the people.

Останні десятиріччя в нашому суспільстві відбуваються корінні зміни політичних, економічних і соціальних відносин, йде процес зміни соціально-політичної культури. Найважливішими каталізаторами новаторського потенціалу, є нові представницькі органи влади. Звісно, суспільство очікувало більшого й сподівалося на більш швидкі зміни та й не могло передбачати тих втрат, від яких сьогодні страждає більша його частина, проте слід відзначити, що в переважній більшості суспільних рухів парламентська демократія поки що не має альтернативи в сучасному світі. Не випадково слово парламентаризм стало синонімом слова демократія.

Звісно, розвиток парламентської демократії в Україні й досі супроводжується великими труднощами однією з причин яких є той факт,

що й досі не сформовано парламентських традицій, не сформовано культуру парламентської демократії. Саме цим можна пояснити завищені очікування у суспільстві відносно народних депутатів і стрімке падіння авторитету депутатського корпусу сьогодні. Це пояснюється по-перше, тим, що існує протиріччя між рівнем очікуваннями з боку суспільства та низькою ефективністю діяльності представницьких зборів; і по-друге, існує невідповідність діяльності самих представницьких зборів завданням, які стоять перед суспільством; і по-третє, існує не-ефективність внутрішньої організаційної діяльності представницьких зборів. Все це є проблеми, які відносяться до рівня парламентської культури. Тому, ця проблема є дуже актуальною сьогодні.

Ідея парламентаризму сягає своїми витокami давніх часів, найпростіших форм представницького правління. Предтечами представницького правління у Київській державі були віче, боярська рада, феодальні з'їзди, які багато в чому були подібними до відповідних аналогів допарламентських інституцій країн Європи. Впродовж XI-XII ст. на теренах Європи парламенти розвиваються як органи народного представництва; у ряді країн відбувається їх поступове перетворення із суддівських органів на органи законодавчої влади. У XVIII-XIX ст. утвердженню парламентського суверенітету сприяють такі фактори, як політична соціалізація особи і розвиток партійних систем, вдосконалення виборчої системи, поступове функціональне розмежування вищих органів державної влади і оптимізація відносин між ними. Щодо України, то значною віхою у розвитку ідей парламентаризму стало зростання політичної і правової свідомості під час визвольної боротьби 1648-1654 рр. і Гетьмачини (XVII - XVIII ст.), що знайшло яскраве відображення в актах конституційного характеру: Переяславській угоді та інших українсько-московських договорах, "Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького" П. Орлика [3, с. 56]. Все це звичайно залишило свій відбиток на процесі формування парламентської культури в Україні.

Як правило, той або інший вид культури рідко зустрічається в чистому вигляді, крім того в різних підрозділах організації можуть існувати свої субкультури. Однак у більшості організації одна з типових культур завжди домінує. Дуже складно проводити зміни в організації, якщо вони суперечать сформованій в ній культурі. Будь-яка організація являє собою в певному змісті організм, який бажає вижити. Тому зміни сприймаються організацією як погроза її стабільному існуванню, і відповідно, ця організація намагається їх відхилити. Але, при цьому, організація, яка не здатна змінюватися відповідно до змін

навколишнього середовища, з часом деградує та гине, так само як це відбувається й з іншими живими організмами. Тому для будь-якої організації, важливо знати – яка культура відповідає її діяльності, які культурні протиріччя в ній існують, в якому напрямку потрібно розвивати її організаційну культуру.

Загалом, визначення парламентської культури розглядається в широкому та вузькому розумінні. В широкому розумінні, це частина політичної культури суспільства, тобто це ставлення суспільства в цілому до політики, що знаходить своє втілення в таких актах як, наприклад, вибори, референдуми, заснування та участь у громадських організаціях, тощо. Тобто мова в цьому випадку йде про систему поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій особистості, групи або суспільства в цілому на політику. У цьому випадку практика підтверджує відоме спостереження, що демократія залежить не тільки від структур і інститутів, вона ґрунтується на цінностях. Визнання цього факту співвідноситься з тим, що навіть однакові за структурою парламенти в різних країнах будуть діяти по-різному. До такого висновку прийшов французький психолог Г. Лебон, порівнюючи політичні режими США та країн Латинської Америки, які копіювали американську політичну систему. Те, що Латинська Америка не досягла північноамериканського процвітання та рівня демократії, не в останню чергу пов'язано саме з політичною культурою [5].

У вузькому розумінні парламентська культура – це безпосередньо поведінка депутатів під час парламентських засідань, спілкування з засобами масової інформації, звернення до громадян та все інше, що стосується публічної поведінки депутата, тобто це публічна поведінка депутатів у парламенті, регламентована та врегульована парламентським регламентом, традиціями поведінки в законодавчому органі, комісіїю з парламентської етики, якщо така передбачена регламентом.

На думку В. Звіркової, сукупність правових норм і кодексів парламентської діяльності, з одного боку, ціннісних орієнтирів і стереотипів моралі, взятих за культурну модель соціуму, – з іншого становить зміст такого поняття як парламентська культура. Як соціальне явище, вона невід'ємна від правової та політичної культури суспільства, які, у свою чергу, є наслідком функціонування й розвитку суспільно-політичної системи даного соціуму. Натомість морально-етичний бік культури визначається дещо іншими, більш глибинними процесами й детермінаціями. В. Звірковська робить висновок, що парламентська культура – це підсистема політичної, правової та моральної культури

соціуму, рівень якої детермінований умовами соціально-економічного розвитку, а тому може виступати як у вигляді консолідуючого, так і конфронтуючого чинника політичної сфери суспільства й держави. На її думку, політичні, правові та морально-етичні аспекти парламентської культури перебувають у тісній взаємодії, але характер їх впливу на мотиви й поведінку депутата є різним. Домінування політично конфронтуючих ідей і принципів над правовими й етичними нормами та цінностями – причина неадекватної поведінки депутата щодо його статусу, функцій і повноважень [4, с. 120].

Парламентська культура, як і будь-яка інша культура, формується протягом тривалого часу, і взагалі є процесом перманентним. Складаються неписані традиції, видаються нормативні акти. В окремих державах існують етичні кодекси державних службовців, спеціальні комітети з питань етики, служба парламентських приставів тощо. Країни з розвинутою демократією до цього питання відносяться дуже серйозно, адже парламент – це свого роду еліта політичного життя держави. Дивлячись на те, як він працює, складається образ політичного життя держави на міжнародній арені. Крім того, цей образ впливає і на політичну свідомість населення держави цього парламенту.

Парламентську культуру можна розглядати як внутрішній вимір політики, що має відбиття у свідомості та поведінці громадян. Цей внутрішній вимір і знаходить висвітлення у відношенні до парламенту. Починається все з відношення до виборів. Чим менше громадян, що усвідомлено беруть участь у виборах, тим нижчим є рівень парламентської культури. Наприклад, якщо голосують лише 30-40 % потенційних виборців від кількості громадян, що мають право голосу, то можна зробити висновок про те, що лише мала частина населення (оскільки залишаються ще особи, що не досягли виборчого віку) приймає рішення за свою країну. І це не від відсутності можливостей участі, а від відсутності інтересу. З іншого боку, не можна зробити висновок про пряму залежність високого відсотку участі громадян у виборчій кампанії та високому рівні парламентської політичної культури.

Слід зазначити, що парламентська культура не виникає автоматично. Увесь політичний устрій повинен свідчити про те, що парламент – це виразник найвищого рівня влади, влади, що йде від народу. Парламентська культура припускає в широкому змісті слова не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у народних обранців, але й стабільний рівень елементарних знань в окремих галузях життя і про місце парламенту в їхньому

регулюванні. Без взаємовпливу цих умов парламент перетворюється в орган, що реєструє законодавчі ініціативи, підготовлені виконавчою владою або групами економічних інтересів.

Можна виділити дві головні складові парламентської культури. Це внутрішня (організаційна) культура самого парламенту як установи та суспільна культура – зовнішня, стосовно самого парламенту, тобто культура середовища, в якому представницькі збори існують. Зовнішня культура парламентаризму залежить від сформованих традицій суспільства, його цінностей, спадщини національної історії. Загалом, поняття організаційної культури включає сформовані в організаціях традиції, формалізовані й неписані норми та правила поведінки, цінності організації і її цілі. Сформована культура визначає не тільки відносини всередині організації й, тим самим, такі істотні характеристики організації, як адаптивність і схильність до здійснення нововведень, її стратегічні пріоритети, але і її відносини зі споживачами, її імідж в очах суспільної думки, які в сучасних умовах є неодмінними факторами успіху.

Тобто, організаційна культура – це все те, що перетворює простий набір елементів – працівників, керівників, фінансові й виробничі ресурси в цілісну систему. Найбільш істотний вплив на культуру організації здійснює система розподілу влади, повноважень і відповідальності. Залежно від того які сили діють в організації, формується й розвивається певна ідеологія відносин між складовими частинами та членами організації і відповідно до цих відносин – організаційна культура.

Для парламентської культури важливою є така складова як культура влади. Це організаційна культура, в якій є єдиний чітко виділений центр прийняття рішень. Вона характерна для організацій, які управляються харизматичними лідерами. Як правило, це одна особа, хоча можуть бути особливо довірені наближені. Такі форми організації є досить вразливими. Культура влади опирається в основному на силу особистості, або на силу положення формального лідера. Ця культура стає вкрай нестійкою, коли в лідера виникають проблеми.

Другу культуру можна назвати функціонально-рольовою. Вона ґрунтується на домінуванні сили положення та сили розпорядження ресурсами. У строгій відповідності з рівнем делегуються повноваження приймати рішення та право розпоряджатися тими або іншими ресурсами в певному обсязі. Ресурси виділяються (відповідно й право ними розпоряджатися) для виконання якої-небудь функції. Функціям і повноваженням відповідають певні ролі їх

носіїв і виконавців. На самому верхньому поверсі здійснюється координація діяльності функціональних ліній.

Наступна типова культура заснована на володінні специфічними знаннями та призначенням організації в рішенні специфічних завдань. В тих випадках коли переважна діяльність організації або підрозділи пов'язана з необхідністю рішення завдань, які здатні вирішити тільки кваліфіковані професіонали, що володіють відповідними знаннями, складається, так звана, культура завдання. Ця культура характерна для проектних організацій, фірм орієнтованих на проектування й випуск нових виробів і продуктів. У культурі завдання застосовуються матричні управлінські структури, використовуються робочі групи, керування по проектах, широко використовуються горизонтальні зв'язки.

Наступний тип культури, який виділяється за характером розподілу влади та повноважень називається культурою особистостей. Ця культура властива організаціям, що складаються з об'єднань індивідуальностей, кожна з яких є незалежною, має свою власну силу особистості та здійснює відповідний вплив. У культурі особистостей окремі персони переслідують власні цілі; власні інтереси та цінності ставлять вище загальних. Влада та вплив, як правило, ґрунтуються на силі особистих якостей, здібностей та талантів. Якщо роль однієї з особистостей починає сильно перевершувати роль інших, то в очах близького оточення може почати формуватися певна харизма. Тоді ця особистість поступово видавлює конкурентів з організації й відбувається перетворення організаційної культури в культуру влади. Культура особистості є конфліктною та нестійкою. Вона рідко зустрічається в явній формі.

В кожній організації присутня неявна політична діяльність, яка проявляється в тому, що постійно відбувається схована боротьба за вплив на осіб, які приймають рішення. В результаті цього впливу утворюється неявна політична структура. Традиції, норми та правила прийняття рішень залежать від домінуючої культури. Наприклад у культурах влади для політичної структури характерні фаворитизм, волюнтаризм, часта зміна схем прийняття рішень.

У парламентських організаціях політичну діяльність і відповідну їй структуру потрібно розглядати як окрему культуру. Це пов'язане з тим, що в них, на відміну від інших організацій, боротьба за вплив на прийняття рішень, звичайно, легалізована у вигляді процедур взаємодії партійних фракцій та коаліцій. Однак не слід змішувати внутрішню організаційну політичну культуру (і відповідну діяльність)

із властиво парламентською політичною діяльністю, хоча, звичайно, не можна й зневажати тим, що це взаємозалежні речі. На мою думку, культурний аспект парламентської політичної діяльності доцільно аналізувати у зв'язку із зовнішньою парламентською культурою.

Окремою проблемою є відповідність організаційної структури й організаційній культурі, оскільки структура буде сприяти або перешкоджати розвитку культури.

Слід зазначити, що сучасне суспільство ускладнилося, соціальні процеси йдуть швидше. Отже, рішення треба приймати в обстановці все більшої непередбачуваності та досить швидко. Про це говорить навіть такий факт, що українські депутати навіть говорити стали швидше. Крім того, сьогодні все більшу владу набувають експерти і парламентарії відчують все більшу залежність від їхньої інтерпретації ситуації в країні й світі. М. Крозьє вивів формулу, відповідно до якої обсяг влади залежить від обсягу невизначеності, і обґрунтував на цій формулі панування бюрократії [6, с. 38]. Отже, парламентарієві, щоб постійно переборювати невизначеність, варто не лише володіти великим обсягом знань, який перевищує обсяг знань бюрократів, але й прогнозувати виникнення нових проблем та невизначеності. В цих умовах зрозуміло, що одного депутатського терміну недостатньо, і виправданим є бажання депутатів йти на наступний термін.

Слід зазначити, що й досі не зникли й колишні критерії парламентської культури. У першу чергу це пов'язане з партійним дизайном. Демократична парламентська культура прагне піти як від однопартійності, коли встановлюється монополія на трактування суспільства й законотворчість, так і від багатопартійності, коли весь спектр діючих у країні партій "організує" у парламенті анархію. Це можна вирішити шляхом визнання статусу системної опозиції та встановленням граничних бар'єрів на виборах. Партії, що не набрали певної кількості голосів, у парламент не проходять. Проте вони відображають спектр думок, наявних у суспільстві, і мають право на існування, за винятком відверто екстремістських, чия діяльність заборонена за законом.

Як відомо, однією з функцій парламенту є інформаційна. Ця функція виникає з непорушного правила, відповідно до якого закон – це опосередковане депутатами волевиявлення народу. Відповідно народ повинен бути інформований, а в ідеальному варіанті має можливість взяти участь в обговоренні тих змін, які викличуть зміни в його долі. Таким чином, не тільки парламент, але й все суспільство є форумом, де відбувається обмін ідеями. Інформаційна функція знаходить своє відбиття й у концепції окремих парламентів. Є так звана концепція

"працюючого парламенту", де основна діяльність падає на комітети (наприклад, американський Конгрес). Іншим різновидом є "парламент, що обговорює" (наприклад, Палата громад британського парламенту). Саме там відбувається публічний обмін думками із проблем, що хвилюють все суспільство або окремі його групи. У такому варіанті є чимало конструктивного, тому що він дозволяє врахувати більш широко, ніж у випадку з окремим комітетом, суспільну думку. Це звично для британського типу політичної культури. Саме в цій країні в ХІХ ст. у кав'ярнях і клубах проходили публічні обговорення соціально значимих питань. І саме звідти Ю. Хабермас запозичив поняття "публічна сфера", що так глибоко проникнула в науки, які пов'язані з комунікацією [7, с. 212].

Сьогодні нові технічні можливості дозволяють громадянам взяти участь в обговоренні законів. Так, у США проводили експеримент із використанням голосування телеглядачів у режимі онлайн у процесі парламентських дебатів [1, с. 68]. Досить серйозно зарекомендував себе такий інтернет-проект, як "електронний уряд". Будь-яку довідку про діяльність Європарламенту громадяни можуть одержати в мережі інтернет рідною мовою. Нові засоби комунікації використовуються й місцевими парламентами [2, с. 245].

І все-таки природним середовищем парламентського спілкування є усний публічний виступ. Подібна практика повертає до джерел діяльності представницької влади, коли в умовах аудіо-візуального світу, не обтяженого ЗМІ, античний політик зобов'язаний був бути оратором. Як вважає М. Хеттіх, політика існує тільки у вигляді мислення, слова та поведінки [7, с. 35]. Тому зал засідання парламенту для сучасного депутата – це свого роду афінська агора або римський форум. Тут треба говорити, переконувати, сперечатися. Парламентська мова – це особливий жанр. Ораторові в цьому випадку слід не тільки уважно готувати зміст виступу, щоб він був логічним, але й знати, що мова має особливість підсилювати або, навпроти, затьмарювати зміст предмета, що викладається. На Заході депутати беруть курси риторики для того, щоб домогтися успіху в парламентських баталіях.

Важливою також є номінативна функція – політична мова маркірує навколишній світ. Прикладом є радянська топологія: назви вулиць, міст дотепер розмічають пострадянський простір, звично коректуючи нашу свідомість і поведінку. Комунікативна функція пов'язує в єдиний мовний простір мовців і слухаючих. Емоційно-експресивна – несе в собі оцінку та мотивацію.

Потрібно також відзначити особливе значення структур, що забезпечують культуру особистостей для внутрішнього розвитку самого депутатського корпусу, зокрема, депутатської етики, ефективної роботи сесій і засідань, розвитку компетентності й т. п.

Слід сказати, що культура завдання властива структурам парламентського типу, тому що їхня діяльність розбивається на різні завдання, зокрема, такі як прийняття окремих законів. Для підготовки законів і вирішення інших завдань створюються експертні групи, комісії, погоджувальні комісії та інші утворення. Оскільки культура завдання ґрунтується в першу чергу на професійних знаннях, її метою є створення й підтримка процедур використання наукових знань у державному управлінні. В будь-якій державі існує певний розрив між інтелектуальною культурою та культурою держави. Саме це відбувається в Україні. Тим часом, у розвинених країнах культура взаємодії держави в особі представницьких і виконавчих органів влади й суспільства в особі інтелектуальних професійних співтовариств постійно розвивається. Ця культура є необхідною запорукою прогресивного розвитку суспільних відносин.

Культура завдання містить багато складових і вимагає значних зусиль і ресурсів для розвитку та підтримки. Однак важливо відзначити, що саме ця культура є інтегруючою та від її рівня залежить ефективність роботи представницьких зборів.

Рольова або функціональна культура виражається в тому, що загальна діяльність депутатів відбувається по певних напрямках, й відповідно до них, депутати групуються в постійні комітети та комісії для того, щоб в остаточному підсумку реалізувати функції парламенту як цілісної організації (рішення виходять не від груп депутатів і навіть не від тих хто голосував "за", а від усього депутатського корпусу).

Підтримка ефективності парламентської культури є досить складним завданням. По-перше, функціональний поділ законотворчого процесу по, так званих, профільних комітетах приводить до проблем координації не тільки обговорення законопроектів у комітетах (особливо непрофільних), але й системної відповідності законодавчих актів один одному. По-друге, структура розподілу ролей між депутатами (спікер, його заступники, голови й заступники голів комітетів) постійно входять у суперечність із культурою особистостей, в якій всі депутати мають рівний статус. По-третє, виникають певні протиріччя між функціонально-рольовою культурою постійних комітетів і функціонально-рольовою культурою загальних служб (апарату). По-четверте, структура постійних комітетів виявляється

тією площадкою, в рамках якої звичайно проявляються протиріччя та конфлікти між всіма іншими культурами.

Парламентська культура містить у собі цілий ряд субкультур. У кожній з культур свої правила поведінки, свої канали поширення інформації, свої норми та правила прийняття рішень, свої критерії оцінки ефективності діяльності. Це породжує протиріччя. Людина, що попадає зі звичного йому культурного середовища в незвичне, випробовує культурний шок. Можливо, часте перемикання депутатів з одного культурного контексту в інший і труднощі адаптації, що виникають при цьому, є одним з головних джерел їх неадекватної реакції та поведінки.

Головне завдання організаційної структури в тому, щоб забезпечувати гармонічну взаємодію та сполучення елементів цих культур так, щоб між ними не виникало руйнівних протиріч. Культурні розходження й зіткнення виявляються головними джерелами внутрішніх конфліктів (неефективних взаємодій) між підрозділами. Для зниження конфліктності та підвищення ефективності необхідно, щоб структури різних культур були розділені як фізично, так і організаційно. Але при цьому повинен бути чітко й недвозначно визначений порядок координації їхньої діяльності й процедури вирішення можливих проблем і протиріч. Важливо також, щоб між цими структурами не були закладені конфлікти цілей.

Для організації, як цілісного організму, найважливішою проблемою є проблема його еволюції, розвитку. З погляду організаційної теорії перманентною проблемою є організаційно-культурна спадкоємність між скликаннями депутатів. Обраним депутатам потрібно для адаптації досить значний час. Крім того відбуваються зміни в складі фракцій політичних партій, міняються їхні лідери. На встановлення нових відносин також потрібен час. В тих парламентах, де передбачена часткова змінюваність депутатів, ці зміни протікають менш болісно.

Зміни в складі депутатського корпусу вносять зміни й в організаційну культуру. Ці внутрішні зміни поряд зі змінами навколишнього середовища впливають на організаційну культуру й приводять до необхідності її розвитку. Організаційна культура в значній мірі визначає ефективність діяльності парламентських зборів і планомірна робота з її вдосконалення можуть внести істотний вклад у розвиток парламентської культури суспільства в цілому.

Останні десять років розвитку української державності дають підстави незаперечно стверджувати про загальну позитивну еволюцію вищого представницького органу влади України, яка перегукується

із світовим і загальноєвропейським цивілізаційним та формаційним підходами. Алея, спостерігаються й деякі регресивні тенденції, влада не прислухається й не вважає потрібним брати до уваги не тільки суспільну думку, але й думку професіоналів. Сьогодні законотворчий і законодавчий процеси несуть в Україні суто вольовий характер, що виражається в практиці використання експертних оцінок або висновків. А від експертів вимагають не пошук оптимальних рішень, а обґрунтування рішення замовника.

Таким чином, парламентська культура – це внутрішній вимір політики: система поглядів, переконань, цінностей у свідомості та поведінці громадян, що відображають їхнє відношення до парламенту. Парламентська культура припускає не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у депутатів, але й стабільний рівень елементарних знань в цих же областях і про місце парламенту в їхньому регулюванні в самому суспільстві. Перспективи розвитку парламентської культури в Україні пов'язані, насамперед, з навчанням і вихованням молоді, інформованістю всього населення.

Література:

1. Дрожжинов В. И. Электронное правительство / Дрожжинов В. И. // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / Под ред. Дрожжинова В. И. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 65-69.
2. Ємельяненко О. М. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі / Ємельяненко О. М. // Сучасна українська політика. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2008. – С. 242-250.
3. Журавський В. С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект: Монографія / В. С. Журавський – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
4. Звіркowska В. Парламентська культура в Україні: чинники, рівень і тенденції розвитку / В. Звіркowska // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 115-127.
5. Лебон Г. Психология народов и масс // <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>
6. Крозьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения / М. Крозьє // Свободная мысль. – 1993. – № 11. – С. 35-43.
7. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО "КАМІ", ACADEMIA, 1995. – С. 209-245.
8. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft / Hattich M. – Darmstadt, 1980. – 118 p.

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОТИВОБОРСТВО: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются современные тенденции развития информационного противоборства. Выясняется сущность информационного противоборства как явления; определяется соотношение понятий "информационное противоборство" и "информационная война". Аргументируется, что информационное противоборство – такой вид противоборства с использованием всего спектра информационных возможностей, который направлен на достижение информационного превосходства над противником в политических, экономических и иных целях.

The article deals with modern trends information confrontation. We explain the essence of information confrontation of the phenomenon, defined relationship between the concepts of "information confrontation" and "information war". It is argued that the informational confrontation – this kind of confrontation with the entire spectrum of information capabilities, which aims at achieving information superiority over the enemy in the political, economic and other purposes.

Актуальность статьи заключается в том, что открытие новых информационных технологий в значительной мере повлияло на процесс противоборства субъектов политики, которые от традиционных форм противоборства перешли к современным формам, основанным на использовании технологических изобретений в области связи и информатизации. Как считают специалисты, роль информации как в теории политологии, так и в практике международных отношений создала качественно новую ситуацию. Ее анализ со всей очевидностью свидетельствует о том, что состояние и развитие нынешних и будущих международных отношений во многом определяется искусством ведения информационного противоборства [1].

Цель статьи: рассмотреть современные тенденции развития информационного противоборства. Задачи статьи: выяснить сущность информационного противоборства как явления; определить соотношение понятий "информационное противоборство" и "информационная война".

Исторически информационное противоборство появилось в рамках вооруженной борьбы. Основной причиной его возникновения явилось стремление нападающей стороны поднять дух своих воинов и ослабить волю врага. В дальнейшем информационное

противоборство стало составной частью политики различных государств не только в военное, но и в мирное время (в дипломатической, экономической, иных сферах).

Еще в древности китайцы устами Сунь-Цзы, предлагая методы активного противостояния врагу, говорили о необходимости "разлагать все хорошее, что имеется в стане противника", разжигать внутренние ссоры", "мешать всеми средствами" его целенаправленной деятельности.

На тему физически ненасильственного управления людьми размышляли Конфуций, Платон и Аристотель. И в последующие столетия были написаны многочисленные трактаты и разработаны соответствующие методики. По словам Наполеона: "Четыре газеты смогут причинить больше зла, чем стотысячная армия" [2].

Однако в предшествующих военных столкновениях при всем том, что широко использовалась пропагандистская деятельность и изощренные методы дезинформации, решающую роль играло огневое поражение противника.

Развитие информационного противоборства происходило благодаря появлению и массовому распространению новых, более эффективных по сравнению с ранее существовавшими, носителей и средств доставки информации. Информационные технологии, все более совершенные, все более уверенно вторгались во все сферы жизни общества. И, конечно же, влияли на политический процесс. Результаты этого влияния следует оценивать двояко. С одной стороны, наблюдается положительная динамика их воздействия на человека и общество, а с другой, проявляются отрицательные тенденции, отражающие как сложный характер взаимодействия человека с новыми компьютерными системами, так и попытки использовать их потенциал для пропаганды насилия, терроризма, человеконенавистнической морали.

Таким образом, возник спектр новых информационных угроз, осуществляемых с помощью специально подобранной системы информации и направленных на дестабилизацию общества. В политической сфере открываются новые возможности для манипулирования общественным сознанием, политическими установками и ориентациями различных социальных групп. Технологические достижения, их широкое проникновение и фактическая доступность ведут к формированию особого мироощущения. Виртуальная реальность существенно трансформирует современную политическую действительность.

В конце XX – начале XXI веков обязательным и главным атрибутом победы является завоевание превосходства в информационно-психологической сфере.

Термин Strategic Information Warfare – "стратегическое информационное противоборство" появился в конце 1990-х годов. Особенности стратегического информационного противоборства (ИП) являются сравнительно невысокая стоимость его средств, отсутствие статуса традиционных государственных границ, усложнение обнаружения начала информационной операции, а также выделение поля этой операции в общем потоке информации.

А. Горбенко отмечает следующие ключевые особенности стратегического информационного противоборства (ИП): сравнительно невысокая стоимость его средств, отсутствие статуса традиционных государственных границ, усложнение обнаружения начала информационной операции, а также выделение поля этой операции в общем потоке информации [3].

Информационное противоборство – такой вид противоборства с использованием всего спектра информационных возможностей, который направлен на достижение информационного превосходства над противником в политических, экономических и иных целях. Ряд государств открыто провозгласили курс на подготовку к ведению информационного противоборства. Анализ масштабов и содержания проводимых мероприятий, объемы их финансирования и военно-технического обеспечения свидетельствует о том, что превосходство в информационной сфере рассматривается руководством этих государств как один из основных факторов достижения целей национальной стратегии в специфических условиях XXI века [4].

Современный опыт ведения информационного противоборства позволяет предположить, что оно может рассматриваться не только как специфический способ нелегального поражения противника, но и как самостоятельная форма политической борьбы. Информационно-психологические методы воздействия становятся все более масштабными и результативными, в силу чего все чаще используются субъектами политики для достижения своих целей вместо так называемых "горячих" войн. В мировой практике межгосударственных отношений создаются условия не только для последовательной трансформации вооруженного противостояния в информационно-психологическое противоборство, но и для превращения его в самостоятельное направление внешней политики развитых государств [5].

Сформулировать научное определение понятию "информационное противоборство" не так-то просто. Это можно объяснить тем, что данное понятие связано с другими видами противоборства, в частности, физическим.

Ключевым является то обстоятельство, что информационное противоборство подразумевает применение различных средств и способов воздействия на информационный ресурс оппонента, защиты и эффективного использования собственного информационного ресурса.

Таким образом, по мнению А. Горбенко, информационное противоборство в политике представляется как конкурентное взаимодействие субъектов политики, при котором они стремятся нанести ущерб друг другу с помощью информационных и иных средств и способов воздействия при одновременном стремлении защитить объекты собственной информационной инфраструктуры и информационного пространства. А сущность информационного противоборства состоит в конфликтном взаимодействии социальных акторов (сторон), стремящихся посредством информации и информационных средств достичь своих политических целей [6].

Как пишет А. Манойло, информационное противоборство – соперничество социальных систем в информационно-психологической сфере по поводу влияния на те или иные сферы социальных отношений и установления контроля над источниками стратегических ресурсов, в результате которого одни участники соперничества получают преимущества, необходимые им для дальнейшего развития, а другие их утрачивают.

Действия участников информационного противоборства могут носить наступательный (агрессия, война) или оборонительный характер. Важным фактором выявления, предупреждения и пресечения внешней информационно-психологической агрессии (войны) является государственная информационная политика, принимающая в условиях непосредственной угрозы войны или на этапе реализации противником своих агрессивных намерений характер системы превентивных мер по предупреждению, выявлению и пресечению агрессии, а также мер по использованию для пресечения внезапной агрессии сил и средств быстрого реагирования [7].

Следует обратить внимание на различия двух поколений информационного противоборства. Если в первом поколении информационное противоборство понимается как один из компонентов наряду с другими средствами достижения цели (ядерными, химическими,

биологическими и др.), то второе поколение стратегического информационного противоборства в условиях информационной революции трактуется как долговременное (недели, месяцы и годы) воздействие, позволяющее в принципе отказаться от использования военной силы.

Под информационной войной понимается информационное противоборство с целью нанесения ущерба критически важным структурам противника, дестабилизации его политической и социальной системы. Психологическая война – это скрытое воздействие на сознание всего населения или его отдельных категорий, осуществляемое специальными методами искажения информации или иными технологиями, которые влияют на процессы восприятия мира и отключают рационально-критический уровень осмысления внешних раздражителей.

В научной литературе предлагается два основных подхода к рассмотрению феномена информационной войны. По мнению одних исследователей, информационную войну следует анализировать, исходя из ее влияния на массовое сознание, манипулятивный потенциал и психологическое воздействие информационных сообщений. По мнению других ученых, информационная война – это автономная система в современном обществе, которую целесообразно анализировать при помощи технического, математического понятийного аппарата. В последнее время выделился еще один подход, объединяющий два вышеизложенных подхода. Многим исследователям такой подход представляется наиболее продуктивным [8].

Есть несколько трактовок понятия информационной войны. Наиболее популярной из них является понимание информационной войны как совокупности политико-правовых, социально-экономических или аналогичных действий, которые направлены на захват информационного пространства, вытеснение противника из информационной сферы, разрушение его коммуникаций, лишение средств передачи сообщений, а также иные подобные цели.

Также информационная война понимается как наиболее острая форма конфронтации в информационном пространстве. Акцент делается на характер противостояния оппонентов. И здесь первостепенное значение приобретают такие свойства информационного взаимодействия, как бескомпромиссность, высокая интенсивность спора, а также краткосрочность острого соперничества

Кроме этого, информационная война трактуется как форма обеспечения или ведения военно-силовых действий. Это понятие, как

пишут авторы учебника "Политические коммуникации", тесно связан с концепцией развертывания "медиасил специального назначения", формируемых и действующих по модели "спецназа". Однако эти силы вооружены медийным оружием – цифровыми камерами, спутниковыми передатчиками и другими аналогичными средствами, которые используются для решения сугубо военных задач [9].

По мнению некоторых специалистов, информационная война – это особый вид отношений между государствами, при котором для решения межгосударственных противоречий используются методы, средства и технологии силового воздействия на информационную сферу этих государств. В научной литературе описано несколько ее разновидностей.

Подавление и уничтожение систем управления противоборствующей стороны (Command-and-Control Warfare) направлено на физическое уничтожение командных пунктов противника, нарушение управления его силами и средствами.

Информационное обеспечение боевых действий (Intelligence-Base Warfare), или стратегическая разведка преследует цель предоставить и использовать в системах управления войсками и оружием информацию, собираемую информационными системами в ходе боевых действий.

Электронное подавление (Electronic Warfare) ориентировано на нарушение функционирования каналов распространения информации противоборствующей стороны и вскрытие ее криптографической защиты.

Хакерская война (Hacker Warfare) – проникновение в телекоммуникационные и информационные системы противоборствующей стороны, нанесение ущерба им и находящимся в них ресурсам.

Война в области экономической информации (Economic Information Warfare) ведется для дестабилизации экономики путем установления экономической блокады или информационной агрессии.

Война в киберпространстве (Cyber Warfare) нацелена на ущерб информационным системам и рассматривается в первую очередь как информационный терроризм.

Психологическая война, или информационно-психологическая война (Psychological Warfare), связана с воздействием на психику индивида. Предполагает информационно-психологическое воздействие на население, руководящий состав войск, политических лидеров противоборствующей стороны, операции по модификации культуры.

Информационно-психологическую войну как одну из разновидностей информационной войны корректнее называть информационно-психологическим противоборством [10].

Основа информационной войны – манипулятивное воздействие на аудиторию. Технологии подобного воздействия многообразны, но главное средство универсально – это информационное сообщение, переданное по каналам коммуникации. И от того, насколько эффективно сконструировано сообщение зависит его манипулятивный потенциал, степень воздействия на аудиторию. Поэтому, одной из важнейших задач для субъекта информационной войны является умение кодировать сообщения, распространяемые в период информационной войны [11].

Изложенное позволяет сформулировать следующие выводы.

Понятия "информационное противоборство" и "информационная война" являются одними из самых употребляемых при анализе политических коммуникаций. Именно данный формат организации информационных взаимодействий наиболее эффективен для достижения политических целей, реализации даже масштабных проектов в сфере власти. В настоящее время повседневные политические практики дают множество примеров ведения самых разнообразных информационных войн, как в демократических государствах так и в переходных политических системах.

Литература:

1. Степанова Н. С. Информационное противоборство между Японией и КНДР (политологические аспекты): автореф. дис... канд. полит наук: спец. 23.00.04 – политические проблемы международных отношений глобального и регионального развития / Н. С. Степанова. – М., 2010. – С. 3.
2. Горбенко А. Н. Информационное противоборство в современном мире / А. Н. Горбенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lihachev.ru/chten/6006/6125/6127/?bpage=0>
3. Там само.
4. Степанова Н. С. Указ. работа. – С. 5
5. Будылин К. Ю. Информационное противоборство в военной сфере (политологический анализ): автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / К. Ю. Будылин. – М., 2009. – 25 с.
6. Горбенко А. Н. Указ. работа.
7. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография. М.: МИФИ, 2003. – С. 24.

8. Кучумов Д. О. Семантический анализ информационной войны (на примере осетино-ингушского конфликта): автореф. дис. канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / Д. О. Кучумов. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 8.
9. Политические коммуникации: Учеб. Пособие для студентов вузов / [Петрунин Ю. Ю. и др.]; под ред. А. И. Соловьева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 128-129. – С. 256-257.
10. Некляев С. Информационно-психологическая война / С. Некляев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ug.ru/issues/?action=topic&toid=66>
11. Кучумов Д. О. Указ. работа – С. 17.

Рогатина Л. П., ОНУ им. И. И. Мечникова

ИНФОРМАЦИОННАЯ ОТКРЫТОСТЬ ВЛАСТИ КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГРАЖДАНСКОГО КОНТРОЛЯ

В статье анализируется сущность системы гражданского контроля, исследуются основные условия и факторы эффективного функционирования системы гражданского контроля, особое внимание уделяется фактору информационной открытости власти.

The article examines the nature of civilian control, examines the main conditions and factors of an effective system of civilian control, with particular attention given to the transparency of government.

Гражданский контроль за работой органов власти является базовым элементом демократии. Общество, предоставляя власти полномочия и ресурсы, имеет все основания для того, чтобы контролировать их целевое использование. Но гражданский контроль необходим не только обществу: в нем заинтересовано и государство, и органы местного самоуправления, и бизнес-структуры. Заинтересованность перечисленных субъектов обусловлена результатами действия системы гражданского контроля: повышением доверия граждан к органам власти, повышением открытости и подотчетности органов власти, совместным решением социально-экономических проблем гражданскими и властными структурами.

Исследование гражданского контроля в Украине пока не получило должного развития. Внимание исследователей в основном привлекают отдельные элементы и механизмы этой системы (гражданский

мониторинг, гражданская экспертиза и т. п.). Во многом это связано с тем, что сама система гражданского контроля находится в стадии становления. Вместе с тем очевидно, что только комплексный анализ ситуации позволяет выявить и преодолеть основные проблемы, препятствующие укреплению и эффективному функционированию системы гражданского контроля в Украине.

Цель данной статьи – проанализировать сущность системы гражданского контроля, исследовать основные условия и факторы ее эффективного функционирования.

При всем многообразии определений гражданского контроля, имеющих в научной литературе, можно выделить два основных подхода к трактовке данного явления.

В узком смысле, гражданский контроль – это контроль над деятельностью органов власти, осуществляемый гражданами и институциональными структурами гражданского общества с целью выявления и пресечения различных видов злоупотребления властью [1].

В широком смысле, гражданский контроль – общественное явление, при котором гражданское общество определяет основные направления внутренней и внешней политики государства, контролирует и корректирует процесс ее реализации, участвует в решении всех общественно значимых вопросов на всех уровнях и имеет реальную возможность влиять на эти решения [2]. При таком подходе элементами гражданского контроля выступают: многочисленные способы размещения и получения информации о деятельности органов государственной власти; многосоставные процедуры наблюдения, учета, оценки и анализа деятельности органов государственной власти; деятельность общественно-консультационных советов при органах государственной власти; публичные слушания и общественная экспертиза проектов нормативных правовых актов; иные способы и формы обмена информацией и взаимодействия власти и общества, обеспечивающие получение обратной связи от населения.

Обоснование смысла гражданского контроля всегда опирается на признание факта несостоятельности власти в решении всех проблем. Однако относиться к несостоятельности власти можно по-разному. Существует точка зрения, что гражданский контроль нужен постольку, поскольку власть не выполняет некую функцию или обязательство в отношении граждан. В рамках этой точки зрения целесообразной считаются техники контроля, направленные на противодействие такой политики власти. Есть и другая точка зрения – власть никогда не сможет выполнять функцию на том уровне, на котором этого хо-

телось бы гражданам. И возможно власть осознает этот присущий ей изъян. Тогда гражданский контроль направлен на социальное партнерство. Если раньше исследователи придерживались мнения, что эти точки зрения исключают друг друга, то современные аналитики убеждены, что функции власти и граждан столь многообразны, что единой согласованной цели гражданского контроля не может быть, а стратегии контроля отличаются не по уровню эффективности, а по соответствию стратегии текущей ситуации и вкладу результатов применения стратегии в будущем.

Исследователи выделяют четыре возможных стратегии взаимодействия граждан и органов государственной власти [3]:

- противоборство и сопротивление (протестные акции, провокации, обращение в наднациональные организации в поиске справедливости);

- делегирование и ответственность (государство передает гражданам некие функции, прежде выполняемые государством, например, вместо льготного обслуживания людям даются деньги, а они сами решают, в какую службу их отдать);

- перераспределение функций от периода к периоду (одна и та же функция в разные периоды может выполняться то властными структурами, то гражданами);

- сотрудничество (кооперация в пользу решения проблемы, когда представители власти и общества создают общее пространство – например, распространенный путь организации микросообществ профессионалами для решения актуальных социальных проблем).

Каждая из стратегий может быть успешной или не очень – результативность зависит от контекста ситуации.

В целом, можно утверждать, что система гражданского контроля обеспечивает механизм народовластия, эффективность и легитимность власти, гарантирует защиту индивида от государственного произвола.

Гражданский контроль как система требует наличия определенных условий. С одной стороны, зрелости гражданского общества. Гражданское общество в лице неправительственных организаций способно обеспечить доступ различных общественных групп к формированию государственных и местных решений, осуществлять мониторинг деятельности политиков и органов власти, препятствовать неэффективному государственному управлению.

С другой стороны, гражданский контроль невозможен без содействия государственной власти. Задача государства заключается, прежде всего, в создании благоприятных правовых, политических,

организационных условий для осуществления гражданского контроля. Принципиально важна возможность получения гражданами полной и достоверной информации о деятельности органов государственной власти. Такая возможность приводит одновременно к нескольким социально значимым результатам. Во-первых, усиливается зависимость государственных органов от населения в силу адекватной оценки их деятельности. Кроме того, при условии максимальной осведомленности граждане квалифицированно участвуют в общественной жизни и в обсуждении общественно значимых вопросов. Приходит понимание и принятие со стороны населения тех целей, которые ставят управляющие, что гарантирует легитимность принятых решений. Важно и то, что качество конечных решений зависит не столько от конкретного вклада, который общественность может внести в принятие решения сама по себе, но, в большей степени, от осознания ответственными лицами того факта, что их деятельность осуществляется на глазах у широкой публики.

Особую характеристику деятельности органов государственной власти, когда большая часть создаваемой и используемой ими информации находится в свободном для общественности доступе, охватывает понятие "информационной открытости".

Информационная открытость относится к общим требованиям демократической политической системы. В этом смысле она включает в себя три основных уровня [4].

Элементарный доступ к социально-политической информации различного рода обеспечивает базовый уровень открытости системы. При этом существенное значение имеет "понятность" информации для получателя, легкость ее восприятия, поскольку иначе вряд ли она имеет какой-либо смысл. Именно поэтому информационная открытость обычно определяется как возможность получения сведений о деятельности органов государственной власти посредством гарантированного доступа к носителям информации (документам, другим аудиальным и визуальным носителям), на которых фиксируются решения, затрагивающие общественно значимые вопросы. Однако этим не исчерпывается содержание обсуждаемого принципа.

Более высоким уровнем информационной открытости оказывается уже не доступность информации как таковой, но и доступ к процессу принятия решений, их причин и предполагаемых результатов. Такое знание необходимо для реализации ответственности тех, кто непосредственно принимает решения в сфере общественных интересов. Данный более глубокий уровень открытости в значительной степени обусловлен первым, то есть свободным доступом к информации.

Наконец, третий уровень предполагает открытость процесса принятия решений для участия неправительственных и невластных групп. Именно в этом заключается феномен демократического участия и народовластия. Естественно, что для эффективного участия население нуждается в адекватном знании происходящего.

Основными элементами информационной открытости как принципа демократии выступают доступ к официальным документам и доступ к заседаниям органов, реализующих властные полномочия. Кроме того, информационная открытость предполагает, в том числе, четкие и справедливые нормы и правила, точные границы власти.

Следует отметить, что даже при достижении общего согласия по принципиальным элементам открытости, остается не менее важная задача по гарантированию ее функционирования в общественной практике. Проблема реализации в социальной практике принципа информационной открытости в настоящее время широко обсуждается на международном и национальном уровнях под термином транспарентность. Транспарентность понимается как особый режим деятельности органов и организаций, обеспечивающий доступность для неопределенного круга лиц большей части производимой в них информации.

В США современные дискуссии все чаще признают право гражданина на доступ к информации в качестве решающего способа в обеспечении народного суверенитета. Более того, обстоятельства принятия американского акта о свободе информации демонстрируют стремление парламента наложить определенные ограничения на полномочия исполнительной ветви посредством механизма транспарентности. Сходные мотивы вызвали более двухсот лет назад рождение шведского законодательства о доступе граждан к официальной информации, которое сейчас воспринято большинством демократических государств Западной Европы на конституционном или отраслевом уровне.

Особую значимость приобретает тема транспарентности в Европейском Союзе в силу необходимости гарантировать его демократическое функционирование в условиях ограничения национального суверенитета участвующих государств и соответствующей утратой парламентами ряда важнейших полномочий. Даже процесс ратификации договора о создании Европейского Союза был обусловлен изменением информационной политики руководящими органами сообществ под лозунгом большей открытости и транспарентности.

Украинское государство гарантирует гражданам право на свободу информации (ст. 34 Конституции Украины), на индивидуальные и

коллективные обращения в органы власти и должностных лиц (ст. 40), на участие в управлении государственными делами (ст. 38).

К непосредственным механизмам, обеспечивающим информационную открытость органов власти, относится информационный запрос.

Информационный запрос – это письменное обращение гражданина или юридического лица в орган государственной власти или местного самоуправления о предоставлении возможности ознакомления с официальными документами. Гражданин имеет право обратиться в государственные органы и требовать предоставления любого официального документа независимо от того, касается этот документ его лично или нет, кроме случаев ограничения доступа, предусмотренных Законом "О государственной тайне".

Органы законодательной, исполнительной и судебной власти Украины, их должностные лица обязаны предоставлять информацию, касающуюся их деятельности, письменно, устно, по телефону или используя публичные выступления своих должностных лиц. Письменные запросы должны быть удовлетворены в течение месяца.

Безусловно, информационный запрос является полезным и эффективным способом получения информации о деятельности органов государственной власти. Однако, исследователи констатируют, что должностные лица органов власти часто нарушают сроки предоставления информации или вообще не реагируют на запросы.

Важным механизмом, призванным обеспечивать информационную открытость органов государственной власти являются их электронные информационные ресурсы. В Украине они представлены достаточно полно: существуют сайты Президента Украины, Верховной Рады Украины, Конституционного Суда Украины, Высшего Хозяйственного Суда Украины, Единый веб-портал Кабинета Министров Украины и т. п. На Едином веб-портале Кабинета Министров Украины представлено 73 веб-сайта центральных органов исполнительной власти и 27 веб-сайтов областных государственных администраций, Киевской и Севастопольской городских государственных администраций.

Согласно нормам действующего законодательства на сайтах органов государственной власти довольно полно и оперативно предоставляется информация: новости, текущая деятельность, перечень нормативно-правовых актов, регламентирующих деятельность или являющихся результатом деятельности соответствующего органа, обнародуются планы и определенные формы отчетности по их выполнению, предоставляется информация относительно

графиков приема граждан должностными лицами, номера "телефонов доверия" или "горячих линий" и т. п.

Отражение деятельности органов власти на официальных сайтах, безусловно, является чрезвычайно прогрессивным механизмом. Однако, согласно результатам мониторинга, проведенного УНЦПИ, средний уровень информационной открытости сайтов центральных органов исполнительной власти составил 58 %, средний уровень информационной открытости сайтов областных государственных администраций – 70 % [5]. Меньше всего информации органы государственной власти подают относительно осуществления трех своих главных функций, а именно: реализации государственной политики путем выполнения целевых программ; установления "правил игры" в сфере компетенции органа путем разработки регуляторных актов; предоставления административных услуг гражданам и юридическим лицам (выдачи лицензий, разрешений и т. д.). Причем, именно в этих сферах зафиксирован самый высокий уровень коррупции и злоупотреблений со стороны государственных служащих.

Исследователи отмечают также, что рамках реализации принципа открытости органов государственной власти в основном обеспечено лишь информирование граждан, тогда как обратная связь остается довольно слабой. Так, по данным мониторинга, осуществленного Государственным комитетом телевидения и радиовещания Украины, на всех сайтах органов исполнительной власти применены режимы уровня информирования. Однако лишь 42,6 % центральных органов исполнительной власти и 40,7 % областных государственных администраций практиковали режим двустороннего взаимодействия на своих сайтах [6].

Сайт Верховной Рады Украины так же отличается доминированием односторонних информационных сервисов. В частности, отсутствуют такие распространенные в европейской практике инструменты, как: доступ всех заинтересованных лиц к связанной с законодательным процессом документации, возможность высказаться относительно того или иного законопроекта, электронный документооборот, Интернет-трансляции парламентских заседаний и т. д. Положительным шагом на пути к большей открытости парламента следует считать повышение степени оперативности предоставления информации о пленарных заседаниях Верховной Рады, публикацию в Интернете стенограмм парламентских заседаний, внедрение в тестовом режиме рубрики "Форум".

Одним из серьезных достижений в сфере реализации открытости власти является внедрение в Украине отдельных аспектов

электронного суда. Например, на сайте Высшего хозяйственного суда в онлайне доступна информация о движении конкретного дела в хозяйственных судах Украины. Как положительный пример обеспечения открытости и прозрачности власти можно отметить размещение на сайтах Конституционного Суда Украины и Высшего Хозяйственного Суда Украины декларации доходов судей, отчет об использовании бюджетных средств и т. п. На сайте Верховного Суда Украины предлагаются перечни дел, назначенных к рассмотрению Верховным Судом Украины. Вместе с этим указанные сервисы присутствуют не во всех составляющих судебной системы Украины.

Одними из самых закрытых органов власти в Украине являются органы местного самоуправления. Закон "О местном самоуправлении в Украине" не предусматривает специальных механизмов информационной открытости работы органов местного самоуправления. Отсутствует и требование создания официального веб-сайта и обнародование всех решений местного совета и его исполнительного комитета.

Только крупные города по собственной инициативе создали свои сайты. Подавляющее большинство городских советов размещают лишь некоторые свои решения в Интернете. Почти невозможно ознакомиться с решениями, касающимися отвода земли, передачи коммунального имущества, бюджета города.

Среди других механизмов, обеспечивающих открытость органов государственной власти, следует назвать: информирование общественности о своей деятельности путем проведения пресс-конференций, брифингов, прямых телефонных линий, размещения в средствах массовой информации статей, интервью, комментариев, подготовки теле- и радиопередач; проведение мониторинга сообщений в средствах массовой информации относительно своей деятельности и реагирования на критические замечания; организацию и проведение разъяснений целей, содержания и порядка реализации государственной политики в соответствующей сфере.

Итак, информационная открытость органов государственной власти является одним из обязательных условий привлечения граждан к процессу выработки политики и осуществления эффективного гражданского контроля. В вопросах информирования граждан о деятельности центральных органов государственной власти состояние дел в Украине в целом отвечает требованиям, определенными действующими нормативно-правовыми актами. Вместе с этим уровень обратной связи органов власти с гражданами пока остается достаточно низким.

Литература:

1. Нисневич Ю. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы / Ю. А. Нисневич // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2006. – № 1. – С. 71.
2. Гончаров А. А. Гражданский контроль над органами власти / А. А. Гончаров. – М.: Издательство "Весь мир", 2010. – С. 14.
3. Шмидт В. Гражданский контроль как форма участия граждан в публичной политике [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.demos-center.ru/projects/915DE20/A044C6D/1193054051>
4. Корченкова Н. Ю. Принцип информационной открытости как требование современной демократии / Н. Ю. Корченкова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Серия: Право. – 2000. – № 1. – С. 125.
5. Лациба М. Оцінка стану залучення громадян до прийняття рішень та інформаційна відкритість влади // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – С. 139.
6. Проект доповіді Кабінету Міністрів України Верховній Раді України про стан та перспективи розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в Україні за 2009 рік [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державного комітету інформатизації України. – Режим доступу: <http://www.dki.gov.ua>

Ненов І. Г., м. Одеса

ФОРМУВАННЯ КРЕДИТУ ДОВІРИ ДО ПУБЛІЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В данной статье рассматриваются основные требования к публичным выступлениям политиков, государственных руководителей разных уровней, диалоги с социумом которых стали фактором управления. Что мешает публичной личности завоевать у аудитории кредит доверия, как преодолеть десять ошибок, присущих публичным людям – об этом идет речь в статье на основании опыта, полученного ораторами, государственными деятелями Древней Греции и Рима, и социологических исследований.

This article discusses the basic requirements for public statements of politicians, government officials of various levels, whose dialogue with society became a factor control. That what prevents a public personality to gain the audience's credibility, how to overcome the ten errors of public people is described in this article on the basis of experience gained by orators, statesmen of Ancient Greece and Rome and sociological studies.

Довіра до публічної особистості багато в чому визначається її вмінням спілкуватись з людьми. Тому культура мовлення постає об'єктом багатьох наукових досліджень [1-11].

Однією зі складових публічного адміністрування є публічні виступи, які у процесі демократизації українського суспільства набули особливого значення. Досвід промовців Стародавньої Греції і Риму свідчать, що перемагає аудиторію не той, хто говорить правду, а той, хто володіє прийомами переконання. Славетні майстри публічного слова – Аристотель, Демосфен, Платон, Цицерон – заклали основи вимог до публічних виступів.

Аристотель у своїй "Риторичі" писав: "Промова складається з трьох елементів: з самого оратора, з предмету, про що він говорить, а також з особи, до якої він звертається. Вона і є кінцевою метою усього". Тобто була вироблена модель впливу публічної особистості на аудиторію.

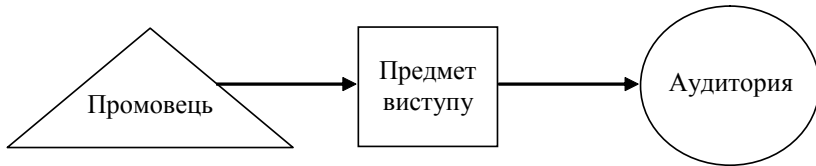

Рис. 1. Модель впливу публічної особистості на аудиторію

Публічна людина – це особистість, яка словами, мовними вчинками стверджує і захищає свою точку зору публічно, у полеміці і дискусіях, на прес-конференціях, брифінгах, у доповідях і промовах, виступах на телебаченні, радіо та у газетах, на мітингах. Деякі сучасні чиновники та політики різних рівнів не до кінця усвідомлюють значення публічно висловленого слова, за яке публічна особистість має нести найвищу відповідальність. Слово і створює, слово і руйнує.

За соціологічними даними, довіра чи недовіра до публічної особи виникає у перші сім секунд її появи перед аудиторією. Вона народжується під час невербальної комунікації з публікою і успіх або неуспіх виступу починається з першого вербального звернення до аудиторії ("шановні депутати!", "Добрий день, колеги!", "Здрастуйте, шановні учасники круглого столу!").

У психології існує поняття імпритінгу – враження про публічну особу, що відбивається (фіксується) у свідомості публіки. Якщо це враження позитивне, то упродовж всього виступу так званий позитивний шлейф буде супроводжувати оратора, яким би за змістом не був його виступ.

Вченими доведено, що аудиторія запам'ятовує оратора ще на початку виступу вже на сімдесят відсотків, на двадцять – те, як він говорив, і лише на десять відсотків – про що саме він говорив. Тому ми часто, спостерігаючи за публічними особами на трибуні, доходимо висновків, що вони перед собою не чітко поставили кілька основних завдань: по-перше, як поводити себе у період невербального спілкування з аудиторією (тобто до початку виступу); по-друге, не відповіли собі на три дуже важливих питання – як публічно спілкуватися (прийоми публічних виступів), що говорити (драматургія побудови виступу за вимогами психології, риторики, логіки), до кого звертатися (потенційний склад аудиторії, її підготовленість до риторики виступу).

Основні вимоги, з яких починається кредит довіри до оратора:

1. Правила семи секунд.
2. Поведінка і хода оратора.
3. Правило 90°.
4. Стойка оратора.
5. Жести та міміка.
6. Використання інтонаційних знаків у виступах.
7. Підбір слів.
8. Значення пауз.

Розглянемо детальніше деякі з цих вимог. На обласному рівні проходила нарада, на якій з доповіддю виступав один з начальників управління облдержадміністрації. Тема – занадто важлива: підходи до проведення в Україні земельної реформи. В залі були присутні понад триста керівників районів, області, спеціалісти відповідної галузі. Після закінчення заходу усім їм було запропоновано відповісти на питання анкети. Мета опитування – дізнатися, що саме з виступу запам'яталося аудиторії. Виявилось, що 90 % учасників цих зборів не задоволені доповіддю і мало що запам'ятали. Аналізуючи відповіді, автор дійшов висновку: не зважаючи на змістовну доповідь, яка була добре побудована і в якій порушувалися серйозні соціальні та економічні проблеми сьогодення нашого регіону, чиновника упродовж всього виступу супроводжував "негативний шлейф". За його поведінкою до і упродовж виступу слідували експерти-психологи, які знайшли серйозні недоліки у спілкуванні з аудиторією:

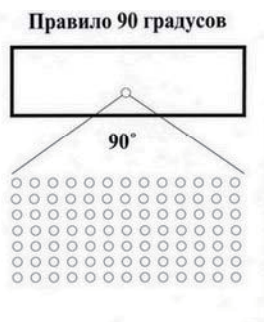
– відсутність зорового контакту з залом до початку виступу. Оратор, не звертаючись до аудиторії і не піднімаючи очей від паперу, читав, на мій погляд, дуже цікаву і змістовну доповідь. Але, перед тим, як привітатися з колегами, він не оглянув зал очима. Треба, стоячи перед публікою, не повертаючи голови вправо-вліво, очима оглянути усіх

присутніх з правого сектора, лівого і потім центру. Тобто, він вже на четвертій секунді не одержав контакту з аудиторією. Але негативний шлейф створився ще на першій-другій секундах, коли після надання йому слова він ішов до трибуни, поправляючи краватку, застьобуючи усі гудзики піджаку, злегка нахилившись до підлоги, не дивлячись на людей. Крім того, до початку виступу була затягнута пауза: він шукав свої окуляри, перекладав листи на трибуні, таким чином, він вже не одержав від залу кредиту довіри;

– організатори цих зборів не врахували "правила 90°", адже трибуна була розташована не по центру, а збоку. Тобто сектор огляду оратором зали був практично на 50 % зменшений. Цей негативний факт розташування трибуни впливав на звукове сприйняття слів оратора присутніми у залі;

– у вербальному спілкуванні для сприйняття матеріалу велике значення мають жести. Вони часто посилюють смисл висловленого, привертають увагу до того моменту, який хоче виділити оратор. До речі, італійці протягом години спілкування роблять до 180 жестів, французи – 120, англійці – жодного, а українці і росіяни – до 25. Наш доповідач за сорок хвилин виступу використав (і дуже недоречно) тільки два посилюючих жести. Хоча, за спостереженнями експертів-психологів, їх могло би бути понад десять;

– інтонаційні знаки у виступі практично не використовувалися. А якщо вони і були, то дуже аморфні і невиразні. Вони допомагають, на наш погляд, створювати так звану мелодію голосу, який звучить більш переконливо, а це дає можливість слухачам зосередити свою увагу на важливих питаннях. Чиновник не використовував логічних (смыслових) наголосів. Перед комами не робив люфт пауз і не підвищував голосу, крапки читав як коми, і навпаки. Таким чином монотонність сприяла втраті уваги аудиторії. На наш погляд, кращий музичний інструмент – це голос людини, і ним сучасним політикам, керівникам усіх рівнів треба вчитися володіти. На жаль, вищі навчальні заклади, які готують держслужбовців, працівників органів місцевого самоврядування, політологів, політиків, вчителів, лекторів цього не вчать. Тому дуже часто ми втрачаємо у доведенні ключових питань соціального, політичного та економічного значення до соціуму;

– як показує практика та соціологічні дослідження, у публічних виступах аудиторія реагує менше на значення речення, а більше – на слова, їх підбір. У виступі на обласній нараді чиновник плував місцями іменники і прикметники, часто використовував вступні слова і речення, які інтонаційно не вимовлялися, найчастіше були зайвими і у такий спосіб відволікали аудиторію. Тричі у період виступу ми відзначили невідповідність, дисонанс слова і тону їх вимовляння.

Політтехнологи, спеціалісти-психологи, лінгвісти та досвідчені оратори дійшли висновку, що всім публічним особистостям треба позбавитися десяти помилок, які спостерігаються під час виступів.

Помилка перша: невідповідність. Публіка миттєво помічає, коли зміст слів оратора розходиться з тональністю вимови, осанкою та мовою тіла. жестами. Аудиторія легше сприймає інформацію політика-оратора, коли він позитивно налаштований, не зважаючи на тему та проблематику виступу. Цей позитивний настрій передається будь-якій, у тому числі, і телевізійній аудиторії. Часто негативним прикладом служать виступи деяких українських політиків у Верховній Раді, з трибуни якої можна побачити такі жести-символи, що становиться соромно, і почути такі непристойні словосполучення, що телеглядачі відчують себе начебто на кухні. Під час однієї з теледискусій відомий в Україні політик замість необхідного слова (коректного) на адресу жінки-політика використав дуже брудний жест "від плеча", чим викликав у багатьох телеглядачів негативне і бридливе ставлення до нього самого.

Помилка друга: виправдовування. Ми завжди повинні пам'ятати, що аудиторія егоїстична, тому за мету спочатку виступу треба поставити завдання інформувати, довести до відома, переконати, а не говорити про стан свого здоров'я у цю секунду виступу. Таке інколи на практиці трапляється (оратор посилається на хриплий голос, тиск, поганий зовнішній вигляд і таке інше). Публіка ж чекає від оратора не цього, а головного – заради чого вона зібралася і дивиться на людину, яка знаходить у центрі залу.

Помилка третя: вибачення. Вона схожа на попередню, коли публічна людина говорить про своє хвилювання, пов'язане з тим, що не дуже часто виступає перед людьми. Такий факт сприймається публікою як некомпетентність того, хто перед нею виступає.

Помилка четверта: очі та брови. Дослідження психологів показали, що аудиторія в десять-п'ятнадцять разів більше уваги приділяє, як вміло оратор володіє обличчям, особливо очима та бровами. Як не дивно, але практикою доведено, що публіка слухає оратора не вухами,

а очима. Починаючи публічні особистості не вміють використовувати міміку. Високо підняті брови – ознака невпевненості, Якщо очі і брови говорять те саме, що і слова оратора, публіка його зрозуміє і проникнеться повагою як до компетентної людини. Ще у Древній Греції оратори, перш ніж виступити на майдані, тренувалися перед дзеркалом. Сьогодні бажано свої перші виступи писати на відео і аудіо, щоб потім проаналізувати свої помилки.

Помилка п'ята: підбір слів. Майстри публічного слова древності вчили своїх учнів розповісти так, щоб їх вчитель бачив сказане. Тому слова, речення повинні створювати у слухачів картинку. Оратори-початківці (це особливо стосується лекторів навчальних закладів) повинні говорити просто, дохідливо, так, щоб люди чекали зустрічі з ним.

Помилка шоста: відсутність гумору. Соціологічні дослідження довели, що кращі інформативні промови – це цікаві промови, вони запам'ятовуються, коли публічна особа у серйозній промові використовує жарти. Іноді нашим ораторам не вистачає під час виступу і такого прийому, як сміх, який допомагає розслабитися і, як свідчать нейропсихологи, призводять до формування у мозку хімічного середовища, у якому краще відбувається сприйняття нової інформації.

Помилка сьома: усезнайство. Деякі наші оратори-політики, виходячи на трибуну, вважають себе розумнішими за аудиторію. Будь-яка публічна людина повинна пам'ятати, що у тій чи іншій проблемі вона насправді добре підготовлена, але це не означає, що слухачі не можуть знати більше, ніж він чи вона. Деякі з лекторів інколи займають позу усезнайства і на питання, які їм ставляться, вони намагаються відповісти, але не завжди переконливо, тому що не вистачає мужності сказати і собі, і аудиторії: я не готовий сьогодні вам відповісти, згодом підготуюсь і дам вичерпну відповідь.

Помилка восьма: метушливість. Вона виникає через відсутність досвіду виступів. Оратор, виступаючи перед публікою, ходить або по аудиторії, або зі сторони в сторону біля трибуни, а це видає його невпевненість. Головне, щоб, як казав Архімед, знайти точку опори: стояти на одному місці і встановити зоровий контакт зі всією аудиторією.

Помилка дев'ята: монотонність. Нудний монотонний голос як китайське катування за допомогою капання води на голову того, кого катують. Така промова – по тональності монотонна, без логічних наголосів і використання вимог до інтонаційних прийомів у виступах – руйнує головне, заради чого зібралася аудиторія або заради чого оратор хоче переконати її у правоті своїх поглядів. Такі виступи викликають у аудиторії втомленість, відволікаючи від ключових питань доповіді.

Помилка десята: відсутність пауз. Оратори-початківці бояться використовувати паузи, які допомагають осмисленню теми, яку вони намагаються висвітлити. Замість пауз можна почути слова-паразити: так би мовити, е-е-е, та-а-к... Поки знайдуться необхідні слова, краще помовчати. Паузи часто допомагають встановити зворотній зв'язок з аудиторією. Зазвичай аудиторія сприймає паузи, коли в контексті виступу через паузу визначається розглядання нового питання. Тим самим пауза допомагає підготувати аудиторію до сприйняття чергової проблеми.

Публічна людина повинна пам'ятати, що промова – одна із найточніших і зрозумілих засобів висловлення думок. Слова служать для синхронізації спільного мислення співбесідників. Пам'ятайте, що слова – як стріли – ранять глибоко, слова – як кулі, які вбивають, і ліки, що зцілюють. Сила і красота слова полягає в силі і красоті думок. Вони можуть радувати слух, і у той само час слова можуть бути негативними, руйнівними. Словом можна вбити, а можна повернути до життя. Вважається, що людина, яка володіє словом, є всемогутньою. Вона може створювати світ з нічого. Чи не зі слів світ? Адже спочатку було Слово. Деякі слова несуть інформацію, інші – спонукають до дій. Слово створює. Слово руйнує. Слово – це дія і назад слова не повернеш. Колись сказані слова вже живуть своїм життям. Це далеко не пустий звук. За неправильні слова можна й відповісти. Публічна особистість несе найвищу відповідальність за кожне висловлене слово, за кожен промову та доповідь.

Кожна людина, яка виходить на трибуну, повинна пам'ятати відомі постулати ораторів античності: інформувати, переконувати і спонукати до дії чи прийняття рішень, і вимоги, що до неї пред'являються з боку аудиторії:

- а) професійне знання предмету виступу;
- б) культура мови;
- в) володіння голосом (інтонаційними знаками);
- г) знання особливостей вимог до вербальної і невербальної комунікації;
- д) володіння законами логіки;
- е) уміння драматургічно побудувати виступ;
- ж) володіння прийомами полеміки та дискусії;
- з) володіння мистецтвом аргументації;
- и) увага до свого зовнішнього вигляду;
- к) щоб слова не розходилися з моральними вчинками самого оратора.

Однією зі складових публічного адміністрування є виступи державних діячів, політиків, керівників усіх рівнів, які повинні постійно вчитися секретам доведення своїх думок до різних верств населення. На жаль, багато з них ще не володіють мистецтвом спілкування, мистецтвом діалогу, мета якого – формувати довіру до політичної особи. Тому сьогодні, на наш погляд, настав час видання підручника під назвою "Основи публічної майстерності", по-перше. По-друге, у вузах, де готують політологів, управлінців, соціологів, адвокатів та вчителів, включити нову дисципліну щодо мистецтва спілкування. Ця дисципліна може виконувати синтезуючу функцію і тому опосередковано пов'язана з соціально-політичними дисциплінами, риторикою, психологією, педагогікою, менеджментом, логікою та філософією. В ній повинні розглядатися питання, суміжні з проблематикою таких модулів, як "Гуманітарна і культурна політика в Україні", "Етика державного службовця", "Соціальні системи та соціологічні методи їх дослідження" тощо. По-третє, бажано науковцям – психологам, політологам, філософам, фахівцям з логіки розробити й видасти учбовий посібник, щодо тренінгів з різноманітних питань створення зворотного зв'язку з аудиторією.

Література:

1. Хаджирадева С. К. Теорія і практика підготовки державних службовців до професійно-мовленнєвої комунікації: Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 293 с.
2. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
3. Орагорське мистецтво: Навч. посібник / За ред. Н. П. Осипової. – 3-е вид., стереотип. – Х.: Одісей, 2007. – 143 с.
4. Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2003. – 261 с.
5. Овчиннікова А. Мовленнєва комунікація та мистецтво мовлення: монографія / А. Овчиннікова. – Одеса: Маяк, 1999. – 252 с.
6. Сопер П. Л. Основы искусства речи: книга о науке убеждать / Сопер П. Л. / Под ред. К. Д. Чижова и Л. М. Яхнич; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
7. Овчиннікова А. П., Хаджирадева С. К. Основи ораторської майстерності в умовах конфліктної взаємодії: Навч. Посібник. – Одеса: Пальміра, 2005. – 170с.
8. Калиберда Е. Г. Связи с общественностью: вводный курс: Учеб. пособие. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Логос, 2004. – 141 с.
9. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: Навч. посібник. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 300 с.

10. Гойхман О. Я., Надеина Т. М. Основы речевой коммуникации: Учебник для вузов / Гойхман О. Я., Надеина Т. М. / Под ред. О. Я. Гойхмана. – М.: ИНФРА_М, 1997. – 272 с.
11. Варакута С. А., Егоров Ю. Н. Связи с общественностью: Учеб. пособие. М.: ИНФРА – М, 2004. – 245 с.

*Бондарева А. Ф., ОРІДУ НАДУ
при Президентіві України*

РОЗВИТОК ДРУКОВАНИХ ЗМІ В КРАЇНАХ З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ І БОЛГАРІЇ

В данной статье рассмотрен опыт разгосударствления печатных средств массовой информации в восточноевропейских странах бывшего социалистического лагеря. Изучен процесс внедрения транснациональных корпораций в медиарынок Республики Польша и Республики Болгария в период перехода этих государств от централизованно управляемой экономики к рыночной экономике. Данный опыт может быть учтен при формировании государственной политики Украины в сфере СМИ.

This article considers an experience of mass media dissociating from the state in the east Europe countries of former socialistic bloc. The experience of inculcation of multinational corporations into mass media market of Poland Republic and Bulgaria Republic at the period of this countries transitioning from planned economy to the market one was considered. This experience can be used through forming of Ukrainian public policy concerning mass media.

"Вільна преса буває доброю або поганою, це вірно. Але ще вірніше те, що залежна преса буває лише поганою", – стверджував французький журналіст, письменник і філософ А. Камю, якого за життя нарекли "Сумлінням Заходу".

Після другої світової війни аж до 1989 р. в національних системах друку східноєвропейських країн соціалістичного табору були представлені наступні групи видань: а) друковані органи правлячих комуністичних і робочих партій; б) друковані органи державних організацій і установ; в) видання "союзних" партій; г) друковані органи громадських організацій, що були під контролем правлячих партій [4]. І це не дивно: у авторитарних суспільствах засоби масової інформації, як правило, контролюються державою [1].

Жорстка кадрова політика відносно редакторів і рядових працівників преси змушувала журналістів вдаватись до самообмежень і самоцензури [4].

З 1989 р. східноєвропейські країни почали лібералізацію своїх політичних і економічних систем, завданням стало звільнення ЗМІ з-під контролю держави [3], оскільки демократія є несумісною з державним контролем над пресою [8].

Яким чином розвивалися друковані ЗМІ в країнах колишнього соцтабору? Зокрема, в Польщі і Болгарії?

Польська Народна Республіка (1945-1989) втілювала принципи партійності друку, для якого були характерні жорстка цензура, відсутність плюралізму думок [3]. Після перетворень ПНР (1989 р.) в Республіку Польщу в країні було приватизовано біля 85 % ЗМІ. Різко зросла загальна кількість газет і журналів – як за рахунок нових, так і відродження закритих наприкінці 1940-х років "історичних" видань.

Проте поширення ринкових стосунків призвело до істотного збільшення вартості друкарських послуг, доставки накладу, і, як наслідок, – далеко не всі видання змогли організувати ефективний видавничий бізнес. З боку держави була відсутня чітка політика підтримки ЗМІ, і це ще більше ускладнювало завдання польських мас-медіа [4]. В цей же час у ряді країн Західної Європи державна влада вже прагнула ослабити дію ринкових механізмів, що ускладнюють доступ громадян до плюралістичних джерел інформації, шляхом прямого дотування або пільгового оподаткування ЗМІ.

З початку 1990-х рр. на польському ринку з'явилися найбільші світові інформаційні і видавничі концерни. Так, в 1991 р. німецька група "Пассау" створила видавничу групу "Польськапрес", яка на даний час є однією з основних видавців регіональної преси в Польщі. Загальний наклад її видань складає близько 332,2 млн екз., річний фінансовий обіг фірми – 500 млн зл. На кінець 2005 р. "Польськапрес" мала в своєму розпорядженні шість друкарень, у цій фірмі працювало 2600 чоловік [3].

З 1991 р. на польському ринку з'явилася медіаімперія "Бауер", заснована в Німеччині ще в 1875 р., яка на даний час в 14 країнах на трьох континентах видає 166 журналів. Німецька фірма випускає в Польщі 38 журналів в основному жіночої проблематики і журналі-телепрограми. Загальний річний наклад видань складає 453,3 млн екз. Фінансовий обіг (за станом на 2005 р.) – 700 млн зл. Обслуговує цей гігант 1000 чоловік [3].

У 1991 р. на польському ринку зі своїми інвестиціями з'явився французький медіамагнат Роббер Ерсан. Через три роки фінансові проблеми на французькому ринку змусили Ерсана продати власність

в польській регіональній пресі (всього 8 газет) баварській групі "Нойе-Пассау". Інші газети були продані норвезькій групі "Оркла Прес", яка також з'явилася в Польщі з 1991 р. Зараз норвезька група "Оркла Прес" разом з німецькою "Польськапрес" є найбільшим видавцем регіональної преси в Польщі. Загальний річний наклад 12-ти газет "Оркла Прес" за 2005 р. склав 141 млн екз., доходи – більше 290 млн зл. У цій фірмі працюють більше 1000 співробітників [7].

Після падіння "залізної завіси" на польському ринку з'явилася і шведська фірма "Медіа Експрес", яка стала видавати тут перший таблоїд "Супер Експрес". Доходи видання досягали до 163 млн зл. у рік. Популярність газети була безперечною до тих пір, поки на польському ринку в 2003 р. не з'явився таблоїд "Факт" з великими капіталами німецької видавничої групи "Аксель Шпрінгер Ферлаг". На реалізацію проекту було виділено 20 млн євро, газету "Факт" продавали за демпінговою ціною. Діям найбагатшого на польському ринку німецького холдингу протиставити було нічого, і вже на початку 2004 р. "Факт" став лідером продажів, випередивши видання польської якісної журналістики "Газету Виборчу" – лідера продажів раніше. Доходи ж першого таблоїду "Супер Експрес" до 2006 р. зменшилися до 93 млн зл. По доходах на перше місце виходить таблоїд "Факт" – 176,5 млн зл. [3].

Розглянемо один з конкретних прикладів. Як склалася, наприклад, доля старої щоденної газети Польщі "Жечьсполіта"? Спочатку в її виданні був задіяний французький капітал Роббера Ерсана, який придбав 49 % акцій, а 51 % належав державній структурі. Після смерті Ерсана в 1996 р. його активи придбала норвезька фірма "Оркла Прес". Потім газета "Жечьсполіта" пішла на приватизацію, її став видавати концерн "Преспубліка" [3]. Як бачимо, газети в Польщі є об'єктами купівлі-продажу і інших маніпуляцій, обумовлених кон'юнктурою ринку.

Ринок ЗМІ у всьому світі схильний до процесу концентрації. Не є виключенням й Польща. Так, в наприкінці 2004 р. газета "Трибуна шленска", що належить німецькій групі "Польськапрес", об'єдналася з "Дзенником заходним" [2]. Наприкінці 2007 року ця ж німецька медіакомпанія в співпраці з британською "Таймс" на базі шести регіональних видань створила одну загальнонаціональну щоденну газету "Польська".

У Польщі найбільш успішними вважаються 150 видавничих груп, серед яких є вітчизняні. Найбільша серед них – "Агора", яка по кількості продукції (накладу) займає третє місце в країні [2].

На інформаційному ринку "Агора" з'явилася в 1989 р. з першою незалежною "Газета Виборча". Концерн видає ще 14 титулів із загальним річним накладом 326,6 млн экз. Фінансовий зворот концерну в 2006 р. – 1202 млн зл. Кілька років тому холдинг переїхав в новий багатоповерховий сучасний видавничий комплекс, що свідчить про його фінансову стабільність. І це – не єдиний приклад розвитку в Польщі вітчизняних медіакомпаній. Так, власне видавництво створив суспільно-політичний тижневик "Політика". Окрім основної газети, видавництво випускає ще тижневик "Форум" і кварталник "Рес Публіка Нова", володіє акціями популярного радіо "Ток ФМ". Річний наклад видань "Політики" складає більше 16 млн экз., прибуткова частина – більше 78 млн зл. [3].

Проте найбільший сегмент ринку друкованих ЗМІ Польщі – 87 % – все ж займають видання з іноземним капіталом.

Подивимось на першу (по накладу) п'ятірку лідерів:

1. Німецьке видавництво "Бауер";
2. Німецька група "Польськапресс";
3. Польський холдинг "Агора";
4. Німецький холдинг "Аксель Шпрінгер Польська";
5. Норвезький концерн "Оркла Прес" [2].

На думку журналістської асоціації, що об'єднала профільні профспілки Європи, в країнах колишнього Східного блоку ЗМІ були вирвані з рук місцевих видавців, аби задовольнити зростаючі апетити транснаціональних конгломератів [5].

Світова економічна криза початку нового тисячоліття не могла не відбитися на інформаційному ринку. В травні 2009 р. в провідному медіа-концерні "Агора" під скорочення потрапили 400 чоловік, або 10,4 % співробітників. Скорочення проводяться і в інших ЗМІ [9]. Впали наклади видань, нерентабельні видання – зникли, наприклад, старий журнал "Ведза і жиче", заснований ще в 1910 р. Скоротилися наклади ведучих загальнонаціональних щоденних газет – "Газети Виборчей" і "Жечипосполітой", популярних тижневиків думок "Впрост" і "Політика". Важко доводиться регіональній пресі – і тут є втрати.

Інформаційний бізнес відреагував на кризу збільшенням концентрації і посиленням монополізації [2]. Тобто газетно-журнальний бізнес в Польщі є вельми рухливим і готовим до подальших змін [9].

Підводячи рису, можна відзначити, що за останні двадцять років в Польщі з'явився новий тип періодичних видань. Вони підвищили свою інформативність і оперативність, використовуються сучасні технології друку. Виросла нова генерація польських журналістів, які

працюють в нових виробничих, економічних і технологічних умовах. Але чи можна говорити про свободу польської преси?

З початком реформ було поширено думку, що іноземні фірми, які вкладають чималі кошти в польську журналістику, зацікавлені, перш за все, в прибутку, і ні на що інше, наприклад, політичні переваги, іноземні інвестори впливати не будуть. Проте в Польщі "іноземні видавці, націлені на досягнення комерційного успіху медійних підприємств, прагнуть уникати конфліктів з державними властями східноєвропейських країн, тому видання, що випускаються ними, багато в чому втрачають свою контрольну функцію по відношенню до властей" [4].

На думку члена Національної ради радіомовлення і телебачення Польщі Ярослава Селіна, "існуючі польські суспільні медіа (3 програми суспільного телебачення і 3 програми суспільного радіо, акціонером яких є державне міністерство казни) повністю знаходяться в руках однієї політичної сили, пов'язаної з президентом. В той же час найбільшим захистом для свободи слова, для свободи самих польських медіа є їх плюралізм" [6].

Болгарія. Процеси, що відбувалися в цій країні в період переходу від авторитарної держави до демократичного суспільства з ринковою економікою в системі ЗМІ багато в чому повторюють польські. Мас-медіа перейшли від абсолютного підпорядкування державі до повного дерегулювання.

Болгарії вдалося добитися значних успіхів в створенні нової, незалежної преси. З'явилася безліч газет, що представляють різні точки зору і відображають весь спектр політичного життя. Але шлях до цього результату лежав крізь терени. На початку реформ, не дивлячись на гарячі дебати з приводу різних варіантів Закону про пресу, він так і не був прийнятий. Таким чином, учасники медіаринку були позбавлені формальних правил, які б захищали їх.

В основному розвиток преси в Болгарії обумовлений ринковими механізмами. Але були тут і свої, національні особливості. Спочатку основними гравцями на ринку були медіагрупи, засновані професіоналами, близькими до приватних банків, страхових компаній, приватизаційних фондів, політичних і профспілкових об'єднань. Наприклад, у найбільш велику з них – групу "168 годин" – створила команда журналістів і бізнесменів, що купили під час приватизації дві газети колишнього болгарського Комсомолу "Младеж" і "Факс", на основі яких були створені відповідно щоденні газети "24 години" і "Врабец".

"24 години" стало першим відверто ринковим виданням. Афішуючи свій надпартійний статус, видання швидко привернуло увагу вузького кола рекламодавців. В той же час газета активно спонсорувалася близькими до колишніх комуністів бізнесменами – головою Союзу "За економічну ініціативу громадян" Валентіном Молловим і президентом найбільшого недержавного кредитного інституту – Першого приватного банку Венциславом Іосифовим [5].

На початку 1990-х рр. в Болгарії була заснована компанія "Медіа холдинг", флагманом якої став колишній профспілковий орган – щоденна газета "Труд". За ним з'явилася ціла сім'я видань – вечірня, двотижнева, гумористична і навіть бульварний тижневик. Ця ж компанія видавала літературно-художній журнал. Незалежний утримувач акцій Красимір Петков очолював Конфедерацію незалежних профспілок Болгарії (КНПБ), 16,3 % капіталу належали президенту холдингу Тошо Тошеву. Позбавившись згодом міцних об'ємів профспілок, газета придбала незалежний статус і почала доганяти "24 години" по накладу, поступово привертаючи до себе увагу рекламодавців.

У Республіці Болгарії залишилися лише два видання, що фінансуються державою, – газета "Державен вісник", яка безпосередньо підпорядкована Народному Зібранню Болгарії, що регулюється спеціальним законом, і "Булгарська армія" [10, с. 77].

Потрібно відзначити, що певна кількість державних ЗМІ існують практично у всіх демократичних країнах, але при цьому вони, як правило, займають вузьку специфічну нішу інформування громадськості про дії влади [7].

У 1995 р. в Болгарії настала важка соціальна криза (втрата ринків після розпаду країн соцтабору, половинчасті реформи, знецінення лева), що перетворила значну частину аудиторії, колись середній клас, в малозабезпечених громадян. Газети стали недосяжними – із всіма для видавців наслідками.

Економіка постсоціалістичної Болгарії, стан якої погіршився, не змогла забезпечити необхідні інвестиції для розвитку нових форм власності в ЗМІ, і німці заповнили вакуум, що виник після кризи 1996 років [5]. Німецьких інвесторів не лякали політична і економічна нестабільність, низька купівельна спроможність населення і невеликі розміри рекламного ринку.

Потрібно сказати, що сьогодні в Германії важко знайти крупний медіаконцерн, який би не діяв активно в інших європейських країнах і навіть по той бік Атлантики і в Азії – у пошуках нових ринків для своїх зростаючих потужностей інформаційного виробництва.

В останні роки видання німецьких концернів займають провідні позиції на газетно-журнальних ринках Польщі, Чехії, Угорщини, Болгарії, Македонії, Румунії, Словаччини, а також Хорватії і Сербії [11].

Коли в 1996 р. болгарська медіагрупа "168 годин" виявилася на межі банкрутства, власники вирішили продати 70 % акцій німецькому концерну ВАЦ. Вже в 1997 році ця німецька фірма придбала всі акції прес-групи "168 годин" [5].

ВАЦ зовсім не була першим іноземним інвестором, що ступив на болгарську землю, проте саме її поява на медіаринку в 1996 році в умовах глибокої економічної кризи призвела до чергового перерозподілу власності і ротації інформаційних еліт [5].

Медіагрупа ВАЦ, відкривши в Болгарії дочірню компанію "Вестникарська група Болгарія" (ВГБ), придбає тут видавничі будинки, будує у Варні сучасну друкарню. Німецький інвестор не запускає в Болгарії нових продуктів, він робить ставку на наявні місцеві видання. Вже в наприкінці 1999 р. за даними Комісії із захисту конкуренції (КЗК) частка ринку, що належить виданням ВГБ, складала 75,8 %, а частка ринку прес-реклами – в 63,4 % [5]. Проте, керівник ВГБ П. Імберг стверджував: "Немає монополії на ринку реклами, оскільки немає монополіста-розповсюджувача. У Болгарії в наявності існує ринок газет і журналів, на якому багато конкурентів. У політичній економії це називається ринком, на якому домінують декілька крупних підприємств, а не монополією". По словах Імберга, редакції і головні редактори є незалежними і самі визначають зміст видань. Керівники включаються в гру, коли йдеться про гроші. Авжеж, як читач газети, він може висловити свою думку про зміст [5].

Деякі спостерігачі вважають, що німецькі інвестори є стабілізуючим чинником на ринку болгарських мас-медіа, дозволяючи періодичним виданням залишатися незалежними, оскільки зацікавлені лише в здобутті прибутку. Сьогоднішніх лідерів медіаринку Республіки Болгарії називають "німецькими газетами на болгарській мові" [5].

За даними фінансових аналітиків, ринок ЗМІ в Болгарії, на якому діє цілий ряд операторів та існує високий рівень конкуренції, є вельми динамічним і характеризується відносно високим рівнем ризику [10, с. 78-79].

Болгарські журналісти пройшли складний шлях становлення незалежної преси: тиск з боку політиків, зміни в економіці, необхідність виживання в складних умовах ринку, нарешті, необхідність формування етичних принципів в роботі.

Отже, зробимо висновки. На території східноєвропейських країн колишнього соціалістичного табору перехідний період їх демократичних і економічних перетворень був повною мірою використаний провідними транснаціональними медіакорпораціями. Скориставшись відсутністю досвіду роботи друкованих ЗМІ Польщі і Болгарії в умовах вільного ринку, дефіцитом засобів для розвитку медіаіндустрії, німецькі, норвезькі, шведські, французькі та інші зарубіжні компанії оволоділи переважною більшістю мас-медіа цих країн, – з метою розширити можливості для своїх зростаючих потужностей інформаційного виробництва.

Безумовно, іноземні інвестиції сприяли швидкому переходу до нових технологій друку, до нових моделей ЗМІ. Що стосується свободи ЗМІ, які вийшли з-під контролю держави, то і тут є безперечні досягнення – вони забезпечують вільний обмін інформацією і плюралізм думок, без чого неможливою є побудова демократичного суспільства.

Проте ж ЗМІ мають двояку природу: з одного боку це – найважливіший соціальний інститут демократії сучасного суспільства, з іншого – сектор економіки, який вимушений зважати на кон'юнктуру ринку. Тому говорити про абсолютну свободу ЗМІ неможливо.

Проте досвід Польщі і Болгарії являє собою великий інтерес і може бути врахований при подальшому розвитку державної інформаційної політики незалежної України у сфері її ЗМІ. В першу чергу в Україні необхідно в законодавчому порядку зробити загальнодоступною інформацію про форму власності і власників ЗМІ, про фінансовий стан видань і, в разі відсутності прибутків, – про джерела утримання ЗМІ. Априорі складно говорити про свободу і незалежність ЗМІ, якщо не є доступною інформація про них самих.

Література:

1. Вебстер Д. Создание свободных и независимых СМИ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.infousa.ru/media/free_media_rus.htm
2. Евсеева Л. П. Польские медиа в конкурентной борьбе // Медиаскоп. – 2005. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediascope.ru/node/134>
3. Евсеева Л. П. Рынок печатных изданий в Польше и иностранный капитал (2005-2006 гг.) // Медиаскоп. – 2007. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediascope.ru/node/78>
4. История мировой журналистики / А. Г. Беспалова, Е. А. Корнилов и др. – М.: – Ростов-на-Дону, Издательский центр "МарТ", 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text8/52.htm>

5. Калинин В. А. Германский медиакапитал на рынке СМИ Республики Болгарии // Медиаскоп. – 2005. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/131>
6. Лавриненко О. Если кто-то хочет в Польше "сделать интерес", то должен полонизироваться // День. – 2000. – № 67. – 14 апр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru.2000.67/>
7. Пантелеев В. Доллар – лучший цензор. Кто и как контролирует независимые СМИ в странах геополитического окружения Украины // "2000". – 2008. – № 27. – 4-10 июля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.2000.net.ua/f/58497>
8. Путеводитель по саморегулированию СМИ. Все вопросы и ответы / М. Харасты, Я. Байдар и др.; под ред. А. Улен, Д. Смита. – Вена: Бюро Представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ. – 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book287.pdf>
9. Свиридов Л. Новая волна увольнений из-за кризиса начинается в ведущих СМИ Польши // РИА Новости. – 2009. – 14 мая. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rian.ru/crisis_news/20090514/170995096.html
10. СМИ как бизнес: Материалы междунар. конф., г. Тбилиси, 2 ноября 2006 г.. – Вена: Бюро представителя ОБСЕ по вопросам свободы СМИ. – 2007. – 158 с.
11. См. подробнее: Sjurts I. Think global, act local – Internationalisierungsstrategien deutscher Medienkonzerne // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2004. – № 12-13.

*Виходець О. М., Одеський інститут
підприємництва та права*

ЖУРНАЛІСТСЬКА ДИСЦИПЛІНА В ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

В статті підприємця спроба привернути увагу до журналістської дисципліни, яка не є самоцілью, а тільки способом її досягнення і попутних результатів при підготовці до опублікування інформаційно-публіцистических результатів.

It was became the attempt to attract attention to journalist discipline which is not the selfpurpose. This is the way achieve purpose until publication information.

В основі журналістської дисципліни знаходяться принципи, які відомі з часів грецьких та римських філософів – Платона, Аристотеля, Плутарха, Ксенофонта та ін.

По-перше треба мати окреслення цього поняття, без якого не визначено яку треба дисципліну будувати. На жаль, в сучасній вітчизняній науці це не було зроблено. Це важливе поняття до того, що таке є дисципліна та чи задоволені нею в ЗМІ. Поки вважається, що дисципліна – це виконання інструкцій і внутрішнього розпорядку.

Є поняття військової дисципліни [1, 2], де вона характеризується як додержання порядку і правил. Такий підхід слід розуміти як невідзначеність бюрократичних початків. Бо це не пов'язане з людиною, її можливостями. Для військової служби це зрозуміло, бо треба мати беззаперечне виконання наказів.

Безумовно, підтримувати журналістську дисципліну в ЗМІ треба на засадах інших підстав. По-перше, слід мати відповідь на питання чи потрібна вона в ЗМІ і як журналістська дисципліна і як вона може вплинути на діяльність особи і цілої організації.

Розглядати трудову дисципліну немає сенсу, бо вона не залежить від профілю організації, ні від чисельності співробітників. Але трудова дисципліна – це функція від рівня загальної культури, її складова частина. Низка трудова дисципліна (запізнення на роботу, гаєння робочого часу, невиконання наказів і т. п.) впливає на журналістську дисципліну, від якої залежить якість інформативних матеріалів та публікацій, іноді – їх кількість (чи обсяг). Але це залежить від загальної кваліфікації, рівня журналістської творчості, морально-психологічного стану як персони, так і всього колективу ЗМІ.

Останній момент слід особливо підкреслити тому, якщо в колективі панує атмосфера напруженої творчості, якщо читачі цінують публікації цього ЗМІ а орієнтуються на журналістські поради, якщо в колективі є журналісти готові поділитись своїм досвідом – все це в сукупності формує засади дисципліни. Загальну дисципліну колективу слід вважати центром дисципліни, круг якої формуються фактори її підтримки.

Журналістська дисципліна не так важлива, але важливими є ті результати діяльності ЗМІ, які можуть бути досягнуті за рахунок нормальної дисципліни. Тобто, журналістська дисципліна – не самоціль, а тільки засіб досягнення мети і супроводжувальних результатів.

Психологічний стан журналіста, який впливає на його працездатність, показано на рис. 1. Він має ядро (тобто, центр), від котрого психологічний стан змінюється, проходячи через три прошарки:

I рівень – головні засади культури,

II рівень – головні недоліки культури,

III рівень – допоміжний. На цьому рівні діють фактори, які змінюють співвідношення I та II рівня.

Сенс показаної стрілки полягає в тому, що стан журналіста має тенденцію безперервно поліпшуватись, хоча, іноді, може погіршуватись. (Перший випадок більш ймовірний). Треба мати на увазі, що людина завжди хоче бути краще за рахунок подолання негативів свого світорозуміння та негативів своєї діяльності.

В даному разі мова іде скоріше про самодисципліну, тобто на внутрішній вплив на дисципліну. Але є, також, і зовнішній вплив, який залежить від ідеологічного впливу, а також впливу держави, громади, професії (самодисципліна для журналіста є серйозна потреба, бо надає людині можливості керувати собою). Це ставить дисципліну під контроль свого усвідомлення – моралі, нравственності, гуманізму, ментальності, якості творчості. На психологічний стан людини впливають чисельні фактори. Але їх вплив не є постійним і може змінюватись залежно від обставин (час, погода, нервовий стан, вплив контролера, стан дисципліни). Якщо компоненти негативного впливу будуть зменшуватись (наприклад, об'єктивні обставини), то буде зменшуватись раціональний компонент підтримки дисципліни, а це веде до трансформації дисципліни в самодисципліну. Але це пов'язане зі сумлінністю, яка є регулятором культури у інтелігентних, вихованих людей.

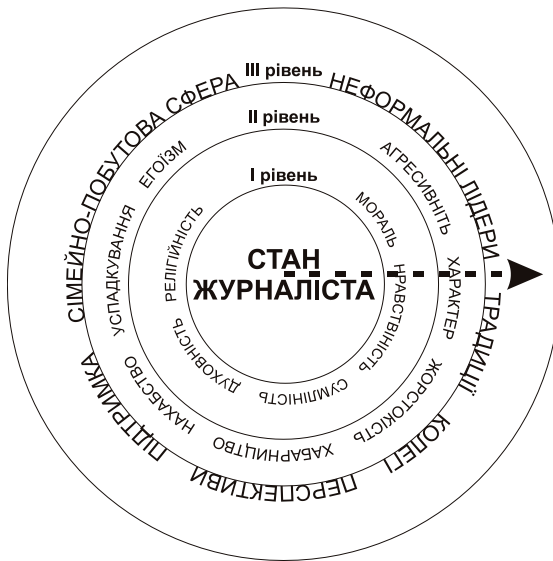

Рис. 1. Структура психологічного стану журналіста

Приходимо до висновку, що в засадах дисципліни знаходиться морально-психологічний стан [3]. Треба розрізняти морально-психологічний стан журналіста і морально-психологічний стан журналістського колективу. Останній складається з морально-психологічного стану окремих співробітників. Але він дуже рідко може бути поганим, тому що існує державна політика в області преси, яка впливає на рух в сторону удосконалення.

Але з суб'єктивістських позицій ситуація в напрямку журналістської дисципліни може бути задовільною, чи незадовільною. Як першу, так і другу треба аналізувати з завданням скоріше подолати одні негативи і не допустити появи нових.

Сформулюємо принципи журналістської дисципліни:

1. Культура ЗМІ складається з культури особової окремих журналістів.
2. Трудову дисципліну в ЗМІ контролює керівництво.
3. Творча дисципліна регулюється морально-психологічними факторами.
4. Організаційно-корпоративна культура ЗМІ здійснюється всім колективом.

Всі 4 принципи повинні здійснюватись комплексно і одночасно. Дія тільки 1-2 принципів приведе до порушення процесу діяльності ЗМІ.

Виходячи із цих принципів бачимо, що засади журналістської дисципліни повинні бути закладені в самому понятті. Тому вважаємо за потрібним визначити її таким чином: Журналістська дисципліна – це оперативне балансування між державними, громадськими, соціально-економічними інтересами суспільства – з одного боку; а з другого боку – соціально-психологічними потребами журналіста; – з метою задоволення інформаційних, творчих, моральних та споживацьких потреб.

Журналістська дисципліна основана на такому:

- усвідомлення своїх обов'язків,
- необхідності постійного зростання якості інформативно-публіцистичних матеріалів,
- постійне підвищення журналістської кваліфікації,
- формування нових ідеологічних аспектів,
- пошуки нових методів укріплення журналістської дисципліни.

В сучасний момент необхідне зростання журналістської дисципліни по таким причинам:

- необхідність укріплення демократії,
- можливі зміни в деяких аспектах соціально-економічної політиці,

- зростає соціальна напруга,
- поширюються та ускладнюються завдання,
- нових заходів та методів потребує виховання молоді.

Журналістами не народжуються, ними становляться. Становлення це проходить не гладко і не безболісно. Головна проблема на цьому шляху – це дефіцит часу. Для подолання необхідний спокій, витримка, розсудливість, вміння керувати своєю поведінкою. Максимального успіху досягає той, хто вміє поєднати відомість з професіоналізмом. Без дисципліни все це неможливе.

Особлива роль в підтримці журналістської дисципліни належить редакторам та керівництву. Питання журналістської дисципліни вони повинні постійно аналізувати, а саме:

- моральні і матеріальні орієнтації,
- моральні норми, якими керується суспільство,
- міжособистісні взаємовідносини,
- творча якість та швидкість підготування матеріалу для публікації,
- колективні думки та механізм їх формування,
- реагування на критику, стягнення,
- додержання традицій,
- стан здоров'я співробітників,
- причини незадоволення життям, роботою,
- психологічна несумісність,
- згуртованість колективу.

Для уявлення корпоративних відношень, що складають поняття журналістської дисципліни, були побудовано 6-ти позиційні моделі. Їх наведено на рис. 2.

Рис. 2. Модель соціальних комунікацій

Зробимо експертну оцінку групи з 5 осіб по 10-ти бальній системі. Експерти рівні за віком, статтю, освітою. Отримані дані наведені в табл. 1:

Таблиця 1

**Комунікативні зв'язки
в системі журналістської дисципліни**

	Експерт	Характерні риси (фактори), в балах					
		Соц.- психол. фактори	Матер. забезп.	Творчі можли- вості	Харак- тер	Відно- шення читачів	Моральне заохо- чення
1	А	6	3	8	5	2	0
2	Б	3	2	6	7	1	2
3	В	4	3	7	5	3	0
4	Г	4	2	9	6	0	1
5	Д	7	3	10	5	2	3
6	Средн.	5,2	2,6	8,0	5,6	1,6	1,2

Зробивши парне порівняння по не головним факторам дисципліни отримаємо такі висновки: Для підтримки журналістської дисципліни необхідно головне – це творчість, а не головне – моральне заохочення.

Література:

1. Барій М. Й. Основи морально-психологічного забезпечення дисципліни у військовому підрозділі / М. Й. Барій та ін. – Львів: Львівська політехніка, 1996. – 63 с.
2. Уинделл Д. Дисципліна / Д. Уинделл. – М.: Авиценна, 1996. – 157 с.
3. Виходець О. М. Засади культури організації / О. М. Виходець. – Одеса: Олтех, 2008. – 140 с.

*Вільчинська І. Ю., Київський національний
університет культури і мистецтв*

**ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПОЄДНАННЯ
ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ
МОТИВАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

В статтє проанализированы различные теоретические подходы к пониманию феномена политической социализации. Определены теоретические основы политической социализации как комплексного процесса, который является диалектическим взаимодействием внутренних и внешних факторов, помогающих индивиду адаптироваться к трудным условиям общественно-политической реальности и определяют мотивацию его личного развития.

Various theoretical approaches to understanding the phenomenon of political socialization are analyzed in the article. The author defines theoretical foundations of the political socialization as a complex process, which is a dialectical interaction between internal and external factors that help an individual to adapt to difficult conditions of the social-political reality and determine the motivation of his personal development.

Останнім часом українськими вченими активно досліджуються процеси політичної соціалізації, ідеологічне самовизначення громадян, взаємодія громадян із владою, вплив ідеологічних стереотипів на політичну активність, політичні цінності (В. Васютинський, Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Жабінець, І. Жадан, В. Казміренко, Л. Кияшко, П. Фролов та ін.).

Серед індивідуальних властивостей особистості, які впливають на її політичну діяльність, дослідники виділяють властивості біологічного (темперамент, стать, вік), психологічного (емоції, воля, пам'ять, мислення, характер), соціального (настанови, цінності, світогляд) рівнів тощо, оскільки людина – це насамперед об'єктивна анатомо-фізіологічна єдність – з власними потребами, які у процесі соціалізації перетворюються у певні мотиви діяльності і поведінки. Так формується особистість як продукт соціалізації і результат руху життєвим шляхом. При цьому вона стає не тільки суб'єктом діяльності, зокрема політичної, а й носієм характерних суспільних цінностей і настанов. Тому поряд з іншими аспектами дослідження політичної мотивації *актуалізується* аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників політичної соціалізації особистості, які дають змогу обґрунтувати загальнонаукову сутність політичної мотивації та її трансформації як самостійного, цілісного, соціально-психологічного та політичного феномена. В Україні політична соціалізація людини має глибоко індивідуальний аспект, який потребує вивчення на рівні конкретного індивіда, що зумовлено розвитком демократичних тенденцій в українському суспільстві, зростанням недовіри до політичних інституцій, зневірою у соціальній справедливості, недостатнім забезпеченням життєвих потреб населення.

Мета дослідження – проаналізувати існуючі концепції політичної соціалізації та обґрунтувати сучасне розуміння цього феномена як важливого чинника формування політичної мотивації особистості.

У розумінні політичної соціалізації виходять із загального поняття "соціалізація", характерного для соціології й соціальної психології, яке до наукового обігу наприкінці ХІХ ст. ввели американський соціолог Ф. Гіддінгс та французький соціопсихолог Г. Тард. Вчені тлумачили

соціалізацію як формування особистості під впливом соціального середовища, використовуючи це поняття для характеристики процесу розвитку соціальної природи людини.

Соціальність особистості починає формуватися разом з усвідомленням людиною себе частиною спільноти: від першого відчуття себе серед собі подібних до повного усвідомлення своїх прав та обов'язків щодо громади, реалізації своїх можливостей не тільки для задоволення власних потреб, а й для задоволення потреб суспільства. До процесу соціалізації входить не лише адаптація, а й засвоєння духовних, культурних, моральних цінностей цивілізації, вміння їх використовувати на практиці. Отже, суть соціальності зводиться до сприйняття, розуміння та реалізації взаємозв'язків особистості і соціуму.

Соціалізація, у широкому розумінні, означає включення індивіда в суспільство через набуття досвіду попередніх поколінь, закріплення у культурі, перетворення його в особистість через засвоєння прийнятної системи соціальних ролей. Отже, соціалізація – це комплексний процес, який охоплює різні аспекти розвитку особистості і є діалектичною взаємодією (синтезом) внутрішніх (біопсихологічних) та зовнішніх (соціально-інституційних) чинників, які допомагають індивіду адаптуватися до складних умов суспільної реальності і визначають мотивацію його розвитку. Процес соціалізації є синтезом всіх цих чинників і формуванням на їхній основі єдиної системи ціннісних установок, усвідомлених мотивів та ірраціональних орієнтацій.

У 20-х роках ХХ ст. проблемі соціальної й політичної адаптації людини, сприйняття традицій і цінностей приділяється підвищена увага, хоча єдиного підходу до розуміння процесу політичної соціалізації ще не вироблено. Лише у 50-х роках ХХ ст. американськими соціологами і політологами вперше сформульовано поняття "політичної соціалізації". Недоліком першого етапу формування цього поняття стало почасти негативне відношення до індивіда як пасивного об'єкта виховання і навчання.

Класична теорія політичної соціалізації, розроблена чиказькими вченими під керівництвом Д. Істона, трактувала її як процес навчання людини спеціальним ролям, які необхідно виконувати в сфері політики. Більшість вчених, які підтримували цю теорію, (Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Парсонс) акцентували увагу на звичайній взаємодії людини з політичною системою.

Ю. Габермас, К. Луман розглядають політичну соціалізацію як акультурацію, тобто засвоєння людиною нових цінностей, висуваючи на передній план особистісні, психологічні механізми формування

політичної свідомості й поведінки – своєрідну проекцію загальносоціальних орієнтацій особистості на політичні установки.

Розуміння соціалізації як процесу розвитку особистого контролю базується на теорії класичного психоаналізу З. Фрейда, за якою індивід перебуває у перманентному конфлікті із суспільством, яке придушує його біологічні інстинкти. Тому особистості варто контролювати себе, щоб уникнути неврозу та відчуття страху.

Прихильники психоаналітичних теорій (Є. Еріксон, Е. Фромм) головну увагу приділяють дослідженню підсвідомих мотивів політичної діяльності: формам політичного протесту, контркультурної поведінки, розуміючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень, внаслідок яких індивід чи група індивідів засвоює політичну культуру, набуваючи властивостей політичної суб'єктності.

Розуміння соціалізації як результату міжособистісного спілкування ґрунтується на теорії символічного інтеракціонізму Ч. Кулі і Дж. Міда, за якою особистість формується на основі взаємодії з навколишнім світом, який впливає на неї. Зрілість індивіда визначається рівнем добровільного підкорення суспільно-політичним настановам і цілям суспільства. Дж. Мід у теорії гри досліджував соціалізацію та інтегральні механізми поєднання індивідуальної стихійності та колективного порядку. Прийняття членами суспільства правил гри і є розумінням "узагальненого іншого", з огляду на яке здійснюється індивідуальна поведінка. Спільне життя людей – умова розвитку свідомості, розуму, світу об'єктів, особистостей, формування людської поведінки. Соціальні інститути вчений вважав результатом колективного порядку [4].

На ґрунті теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса та праць Р. Доусона і К. Превіта соціалізація розуміється як включення у суспільство індивіда через рольове навчання. Індивід взаємодіє з іншими на основі засвоєних ним соціальних ролей (вчителя, дитини, водія, чоловіка та ін.). Соціалізація в цьому контексті є процесом постійної адаптації до певних цінностей і стандартів поведінки, зокрема політичної.

В контексті класичного біхевіоризму соціалізація розглядається у річищі жорсткої формули "стимул – реакція", коли поведінка диктується можливістю отримати винагороду. Представники конвенційного біхевіоризму К. Халл, Дж. Доллард, Н. Міллер, О. Маурер розглядали проблему формування особистості як навчання людини певним зразкам поведінки під впливом стимулів зовнішнього середовища,

акцентуючи увагу на факторах виникнення агресивної поведінки, поведінки протесту, революційних виступів.

Вже наприкінці 50-х років ХХ ст. відбувається сприйняття політичною наукою психологічних моделей когнітивізму, відповідно до яких на початку 60-х років ХХ ст. політичні дослідники намагаються у дослідженні процесу дозрівання політичної свідомості дітей, їхніх уявлень про світ, політику, керівництво тощо використовувати схему формування розумових дій і операцій від дитинства до юності, створену відомим психологом Ж. Піаже. Дж. Адельсон одним з перших перевірів ідеї Ж. Піаже та А. Кольберга щодо змін дитячої свідомості, пов'язаних з віком, на зразках політичного мислення, тобто мислення дітей про уряд, закони, індивідуальні права громадян і суспільне благополуччя.

У 70-80-х роках минулого століття когнітивістськи орієнтована політична наука починає займатися політичною соціалізацією і ресоціалізацією дорослих, становленням політичної свідомості та ідеологічних компонентів особистості, їхнім впливом на політичні рішення і переваги виборців.

На сьогодні всі загальновідомі теорії політичної соціалізації загалом відповідають двом моделям – підкорення та інтересу.

Модель "підкорення" розробляли біхевіористи (Ч. Меррієм, Г. Лассуелл) та прихильники системного підходу (Г. Алмонд, С. Верба, К. Дойч). Їхня версія політичної соціалізації полягає в розумінні її як процесу впливу політичної системи на індивіда з метою вкорінення в його політичній свідомості позитивних установок оцінювання політичної системи, яке відбувається на етапі ранньої соціалізації (3-4 роки), коли дитина здобуває у доступних формах перші відомості про політику через родину, ЗМІ, найближче соціальне оточення. Сім'я, родинні цінності мають практично винятковий контроль над навчанням і вихованням дитини на ранній стадії цього періоду й зберігають домінування на пізній. Г. Алмонд і С. Верба довели, що "раннє прилучення індивіда в дитячому віці до сприйняття рішень у родині визначає його політичну активність, зміцнює переконання в достатній дієвості й практичній користі власної участі в політиці" [7].

З моделі "підкорення" варто виокремити теорію "політичної підтримки" (Д. Істон, Дж. Денніс), яка суттєво вплинула на розвиток концепцій політичної соціалізації. За цією теорією, саме первинна політична соціалізація відображає сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують вибірково-індивідуальне відношення до явищ політичного життя. На думку Д. Істона й Дж. Денніса,

необхідно розрізняти чотири аспекти процесу соціалізації: безпосереднє "сприйняття" дитиною політичного життя, інформацію про яке вона здобуває з оцінок батьків, їхніх відносин, реакцій і почуттів; "персоналізація" політики, під час якої ті або інші фігури, які належать до сфери влади (наприклад, президент, якого часто показують по телевізору), стають для неї зразками контакту з політичною системою; "ідеалізація" цих політичних уявлень, тобто формування на їхній основі стійкого емоційного відношення до політики; "інституалізація" відомостей, що свідчить про ускладнення політичної картини світу дитини і перехід до самостійного, надособистісного бачення політики. До речі, автори "Американського виборця" (Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс), які приділили багато уваги проблемі генезису партійних ідентифікацій, витоки останніх теж вбачали у первинній політичній соціалізації [8].

Центральна ідея Д. Істона – можливість формування у громадян базових цінностей, які проявляються в лояльності до влади, в довірі до держави, патріотичному ставленні до своєї країни. Основою політичних переконань особистості є загальні настанови, засвоєні в дитинстві, і подальше ставлення до політичної влади та держави тісно пов'язане з дитячим досвідом [3, 77-78]. Оскільки політика є осередком дитячої психіки, Д. Істон і Дж. Денніс висловили гіпотезу, що основою наших політичних переконань є загальні (а не власне політичні) установки, зумовлені типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька або вчителя.

Модель "інтересу" розроблялася в межах теорій конфлікту (М. Вебер, Г. Моска, У. Гуд, П. Блау), плюралізму (Р. Даль, В. Харт), гегемонії (Р. Мілібенд, Р. Доусон, К. Превіт). На відміну від попередньої моделі, за якої індивід вважається пасивним об'єктом впливу політичної системи, згідно з положеннями моделі "інтересу", він є активним суб'єктом політики. Його активність зумовлена інтересами, здатністю діяти свідомо, а також підтримкою певної спільності (етносу, класу, партії та ін.).

Незважаючи на відмінності в підходах, більшість вчених суголосні в тому, що політична соціалізація, з одного боку, фіксує засвоєння особистістю певних норм, цінностей, рольових очікувань та ін., необхідних політичній системі, а з іншого – демонструє, як особистість вибірково засвоює ці традиції й уявлення, як вимоги політичної системи трансформуються у структури індивідуальної психіки, стають політичними властивостями особистості, закріплюються у різних формах політичної поведінки й впливають на прийняття владних рішень. Отже, вплив суспільства на політичні якості особистості, а також

контроль над перебігом політичної соціалізації обмежуються внутрішніми переконаннями й віруваннями людини, яка здатна вибирати з пропонованого набору політичних позицій ті, які відповідають її внутрішнім перевагам і переконанням, причому не тільки усвідомленим, а й неусвідомленим. Більше того, індивід має можливість зустрічного впливу на систему, яка його соціалізує, її агентів, що перетворює цей процес із механічного "впливу" системи на пасивного індивіда у їх взаємну адаптацію. Вихідним положенням процесу політичної соціалізації виступають корінні політичні потреби та інтереси. Вони знаходяться в основі практичних дій соціальних груп, партій, особистостей щодо реалізації їхніх політичних ідей, принципів, бажань, позаяк будь-які суспільні інтереси, які виникають в процесі діяльності людей, визначаються соціальними потребами. Ці потреби та інтереси формують у соціальних суб'єктів конкретні цілі і викликають відповідні дії для їх задоволення, при цьому необхідність такого задоволення породжується не свідомістю суб'єктів, а умовами загальнолюдського буття. Відтак, вплив потреб на політичну діяльність людей відбувається через формування політичних інтересів, їх відображення у вигляді ідей, теорій, ідеалів тощо. Так основні параметри політичної картини світу фіксуються в структурі особистості.

Сутністю політичної соціалізації є залучення людини до норм, традицій певної політичної системи, формування навичок політичної участі, інформування про цілі і методи політики. Так людина визначає пріоритетні для себе політичні цілі, ідеологічні настанови і ціннісні установки, формує уявлення про прийнятні способи політичної поведінки і діяльності, про доцільність тих чи інших дій у конкретній ситуації, визначає своє відношення до конкретної політичної системи. Процес політичної соціалізації ґрунтується на відтворенні певних зразків політичної мотивації, стереотипів політичної поведінки тощо.

У процесі політичної соціалізації людина ідентифікує себе з певною політичною спільнотою (державою, країною, нацією, соціальною групою), засвоює її символи, здобуває специфічні знання про політичні інститути й механізми суспільства. Політична соціалізація допомагає засвоїти культурні цінності, політичні орієнтації, форми політичної поведінки, характерні для суспільства з відповідним типом політичної культури. Надзвичайно важливу роль у процесі політичної соціалізації відіграють засоби масової інформації та пропаганди, література, мистецтво, які використовують різні компоненти формування свідомості (когнітивну, емоційно-комунікативну, діяльну), сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Механізми політичної соціалізації функціонують на декількох рівнях:

- на загальносоціальному рівні суспільства на людину впливає велика кількість макросоціальних і макрополітичних чинників, на основі оцінювання яких виробляється відповідне відношення до суспільства і його політичної системи;

- на соціально-психологічному рівні політичні цілі й цінності транслуються системою через великі і малі групи, членом яких є індивід. На основі безпосереднього спілкування й взаємодії людина залучається до елементів політичної системи, виробляючи до них емоційне відношення;

- на індивідуальному рівні як механізми політичної соціалізації виступають індивідуально-психологічні структури, на основі яких поступово формуються ті потреби, мотиви, установки й стереотипи, які потім керують свідомістю й поведінкою людини в політиці [5].

Особливість первинного етапу політичної соціалізації полягає у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи й норм політичної культури, ще не розуміючи їх сутності й значення. Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли вона освоїла прийоми і засоби переробки інформації і здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску й виразити свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Головну роль тут відіграє т. зв. зворотна соціалізація, яка характеризує вплив людини на селекцію і засвоєння знань, норм, засобів взаємодії із владою. Тому вторинна соціалізація виражає безперервну самокорекцію людиною своїх ціннісних уявлень, способів політичної поведінки й ідеологічних позицій. При цьому політична соціалізація не завершується одержанням паспорта громадянина, позаяк це лише формальна фіксація мінімальних прав і обов'язків дорослої людини. Вона триває у різних формах усе життя, її етапи й стадії пов'язані із засвоєнням нового соціально-політичного досвіду, соціальних і політичних ролей, особистою участю в політичній діяльності.

Найбільш зрілою формою політичної соціалізації є формування теоретичних уявлень про політичні відносини і суб'єкти політики. На цій стадії відбувається перехід від персоніфікованих й ідеалістичних уявлень про політику до більш абстрактних, безпосередньо не пов'язаних з особистим досвідом і ціннісною орієнтацією. Світ політики розуміється в його власних категоріях, на основі раціонального й комплексного аналізу.

Вчені виокремлюють три основні системи політичної соціалізації – т. зв. агенти соціалізації.

– пряма соціалізація – безпосередньо пов'язані з людиною елементи державного устрою (політичні інститути, партії, організації і рухи, дитячі, підліткові й молодіжні політичні організації);

– стихійна соціалізація – неформальні об'єднання з елементами контркультури щодо пануючої політичної культури (специфічні угруповання в межах молодіжної субкультури, самодіяльні молодіжні об'єднання, гуртки, клуби тощо);

– самовиховання й самоосвіта, які виконують функції політичної аутосоціалізації – самостійний, активний, творчий вибір суб'єкта, що включає різні джерела політичної інформації.

Окремо фігурують механізми, агенти й особливі системи ресоціалізації, необхідні у якій іноді виникає при різких змінах політичної системи, пов'язаних зі змінами політичного устрою, режиму тощо.

Відмінності в механізмі передачі культурних традицій і норм у тих або інших політичних системах дають змогу виокремити відповідні типи політичної соціалізації: – гармонійний – відображає психологічно нормальну взаємодію людини й інститутів влади, раціональне й поважне відношення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення своїх громадянських обов'язків. Передбачає культурну однорідність, наявність усталених демократичних традицій і громадянського суспільства; – гегемоністський – характеризує негативне відношення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім "своєї". Передбачає включення індивіда у політику виключно за рахунок визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології. Характерний для закритих тоталітарних та авторитарних політичних систем; – плюралістичний – свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про здатність змінювати свої політичні пріоритети й переходити до нових ціннісних орієнтирів. Має опосередкований характер взаємодії індивіда і влади (через різноманітні субкультури); – конфліктний – формується на основі міжгрупової боротьби й протистояння взаємозалежних інтересів, а тому вбачає ціль політичної участі в збереженні лояльності своїй групі й підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками. Характеризується наявністю політичного насильства через релігійну, етнічну, ментальну, культурну різноманітність, клановість, низький рівень життя.

Дані типи політичної соціалізації виражають залежність формування тих або інших властивостей і якостей людини від впливу

домінуючих структур й інститутів влади, що несуть норми й цінності пануючої (офіційної) політичної культури (т. зв. вертикальна соціалізація). Поряд із стійкими орієнтаціями людей на відповідні способи взаємодії з владою в суспільстві формуються і численні моделі політичної поведінки, норми й цінності яких задають різні групи, асоціації й об'єднання громадян (наприклад, партії, чії цілі перебувають у різкій опозиції режиму) (т. зв. "горизонтальна" соціалізація). Однак переплетення саме цих специфічних норм, цінностей і способів включення в політичне життя підтверджує складний і суперечливий характер пошуку людиною власних політичних ідеалів, відповідних способів захисту своїх прав і ведення діалогу із владою. Ці мікромоделі політичної участі громадян виражають творчий характер політичної соціалізації, складність відтворення й розвитку політичної культури суспільства.

Політична соціалізація, яка має певну політичну, морально-етичну спрямованість, покликана формувати "політичну людину" з певними громадянськими якостями. Система соціалізації повинна: створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал найздібніших, свідомо орієнтованих на служіння суспільству громадян; забезпечити відповідну якість публічної інформації про суспільно-політичні проблеми, обставини політичних рішень, а також їхні наслідки. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та стабільності політичної системи.

В умовах перехідного періоду, в яких знаходиться сучасна Україна, політичній соціалізації повинно надаватися особливе значення, оскільки саме вона передбачає формування нових політичних норм, цінностей, зразків поведінки у громадян та адаптацію їх до складних реалій сучасного політичного життя.

Суспільно-політичне середовище посткомуністичної України виявилось малокорисним для формування політично структурованого суспільства і сучасної багатопартійної системи. В Україні з перших років незалежності відбулося фактичне одержавлення демократії. Високий рівень соціального розшарування поєднується в нашій країні з соціальною аморфністю, з відсутністю значимого прошарку середнього класу, з повільним утвердженням інститутів громадянського суспільства. Реальний соціальний статус переважної частини населення не співпадає з формальним [1].

Поряд з масовим відстороненням від політики, недовірою до владних структур, політичним відчуженням, неприйняттям громадянами політичних нововведень спостерігається активізація електоральної участі населення, зацікавлення інноваційними змінами, відповідальне ставлення до політичних обов'язків, інтерес до власних політичних прав, що вимагає термінової розробки і формулювання нових політичних цінностей, поглядів та орієнтирів, створення механізмів ефективної політичної соціалізації.

Відтак, політична соціалізація – це процес включення індивіда в політичну систему за допомогою набуття досвіду даної системи, закріпленого в політичній культурі. Тобто процес взаємодії індивіда й політичної системи, метою якого є адаптація індивіда до особливостей системи, перетворення його в особистість громадянина – члена даної політичної спільноти. Вступаючи у самостійне життя людина набуває статусу рівної у політичному аспекті з іншими, набуває політичного досвіду під час практичного виконання різних соціально-політичних ролей – виборця, члена політичної партії, суспільно-політичної або іншої організації та ін.

Відсутність цілісної системи політичної соціалізації, що пов'язано насамперед з ідеологічною невизначеністю та нерозвиненістю політичних структур суспільства, порушує стабільність політичної системи, гальмує становлення громадянського суспільства, правової, демократичної, соціальної держави.

Література:

1. Богуславська В. Г., Василенко Л. О. Політична соціалізація в сучасній Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
2. Волчан О. Ф. Грани политической жизни: Теория и практика. – Симферополь: Таврида, 2001. – 180 с.
3. Истон Д. Дети в политической системе: основа политической законности / Д. Истон, Дж. Деннис // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 76-97.
4. Мид Дж. От жеста к символу. Нереализованные другие и самость. Аз и Я. Психология пунитивного правосудия // Американская социологическая мысль. – М., 1994.
5. Пирогов А. И. Политическая психология. – М.: Академический Проект, 2005. – 368 с.
6. Политическая социализация: становление личности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу:
7. Almond G. A. The Civic Culture: Political attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963.
8. Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E. The American Voter. – New York, 1960. – 360 p.

Ряшко В. І., Львівський державний
університет внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

В статті розглядається актуальна проблема національно-патриотического виховання курсантів і студентів ВУЗів, а також роль і місце керівного, професорсько-преподавельського складу в плануванні і організації науково-виховальної діяльності, направленої на формування духовності, національно-патриотического свідомості майбутніх працівників правоохоронних органів України.

The article deals with the actual problem of national and patriotic treatment of cadets of students in the higher educational establishments. Also it reveals the role and the place of the leading staff, professors and teachers, in planning and organization of educational-treating process directed on forming of the inner world, national and patriotic consciousness of the future law enforcement workers of Ukraine.

Серед проблем, які гостро постають перед вищими навчальними закладами (далі – ВНЗ) України, особливо вирізняється проблема підготовки фахівців, які у ХХІ столітті візьмуть на себе всю відповідальність за розбудову держави, її соціально-політичний, економічний розвиток та забезпечення громадської безпеки. Вирішення цих та інших питань вимагає формування у майбутніх правоохоронців високої культури, духовності, морально-християнських чеснот. У цьому аспекті важливе місце посідає національно-патриотичне виховання молодого покоління українців.

Патриотичне виховання було предметом дослідження багатьох поколінь педагогів. Видатні вчені минулого О. Духнович, Г. Ващенко, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга у своїх працях приділяли велику увагу вихованню любові до своєї землі, малої та великої Батьківщини, рідної мови; поваги до історичного минулого та формуванню національної самосвідомості. Основні складові патріотичного виховання українців намагались визначити філософи, історики, правознавці, політики, письменники, зокрема М. Бердяєв, Д. Донцов, М. Грушевський, Г. Сковорода, І. Франко, Д. Чижевський та ін.

Аналіз опублікованих праць з проблем національно-патриотичного виховання курсантсько-студентської молоді свідчить про наявність незначної кількості таких. Спостерігається недооцінка ролі та значимості

системи національно-патріотичного виховання особистості в становленні української держави, її культурно-духовного розвитку у світовому співтоваристві. З огляду на це важливою і актуальною є наукова розробка і практичне забезпечення сучасної системи національно-патріотичного виховання студентсько-курсантської молоді ВНЗ, метою якого є формування у майбутніх правоохоронців гордості за приналежність до українського народу, любові до своєї малої і великої Батьківщини, внутрішньої потреби зміцнювати її могутність і суверенітет, забезпечувати законність і безпеку громадян.

Зміст національно-патріотичного виховання полягає в організованому, планомірному, систематизованому, послідовному та цілеспрямованому навчально-виховному процесі, спрямованому на засвоєння майбутніми правоохоронцями національних духовних і культурних цінностей, формування національно-патріотичної свідомості, переконань, поведінки, готовності до захисту Вітчизни, конституційних прав і свобод громадян, законності та стабільного правопорядку. Вищі навчальні заклади системи МВС є важливою ланкою в системі виховання у майбутніх працівників ОВС високої духовності, моральності, патріотичних рис, національної гордості та активної життєвої позиції. Варто взяти до уваги рекомендації О. І. Гевко щодо наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу національним змістом, у якому "відображені історія, мистецтво, культура, символіка нашого народу. Потрібно максимально використовувати потенціал рідної мови, української етнопедagogіки, етнопсихології, народознавства, засоби декоративно-ужиткового мистецтва, щоб пробудити національну свідомість молодого покоління, озброїти його міцними знаннями, виховати активну життєву позицію, сповнену патріотизму" [1, с. 6]. Важливим у національно-патріотичному вихованні є формування патріотичної самосвідомості, яка проявляється у ставленні особистості до своєї нації, зацікавленні і повазі до історії українського народу, його традицій та звичаїв, шанобливому ставленні до національної спадщини народу, прагненні примножити його славу історію та традиції. Слід погодитися зі слушною думкою Л. О. Белової про те, що "навчання, яке виключає духовно-моральну складову й орієнтується лише на передачу максимального обсягу знань та освоєння технологій, не забезпечує професійної успішності фахівця й неминуче спричиняє кризу соціально-культурної та особистісної ідентичності. Навчання ефективніше лише настільки, наскільки йому вдається пробудити в людині людське (її духовність, волю до самопобудови, самоконструювання, інтерес до самопізнання й самовизначення" [2, с. 2]. Аналізуючи

цінності свідомість та мотивацію діяльності студентської молоді, Л. О. Белова вказує, що до "ціннісного ядра майбутніх фахівців увійшли такі цінності, як "здоров'я", "сімейне благополуччя", "економічна незалежність", "особиста свобода" та "гарні стосунки з людьми". Вчена вказує на цінності, які посідають останні місця у ієрархії цінностей майбутніх фахівців: "участь у громадському житті, у розв'язанні суспільних проблем", "залучення до літератури та мистецтва", "можливість приносити користь суспільству" [2, с. 14].

Результати аналізу філософської, історичної психолого-педагогічної літератури свідчать, що поняття "патріотизм" є однією з фундаментальних категорій, воно несе в собі глибокий морально-психологічний зміст і цінність. "Найвеличніше слово Людина, – зазначає Г. П. Васянович, – у нас завжди асоціюється з поняттям Людина-громадянин, Людина-патріот. І це закономірно. Адже втрата людиною почуття громадянина, почуття патріотизму за своєю сутністю означає і втрату самої людини. Ми виходимо із розуміння, що український патріотизм – це ставлення громадян до своєї Батьківщини, яке виявляється в готовності служити їй і захищати її" [3, с. 424].

Патріотизм є багатоаспектним поняттям, фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною і психологічною характеристикою особистості, духовно-моральним принципом її життєдіяльності. Він базується на системі знань, почуттів, понять, переконань, діяльності і визначає ставлення людини до себе, своєї родини, свого народу й Батьківщини, їх історії і духовно-культурних надбань, готовність до праці в ім'я процвітання народу і країни. У соціально-психологічному контексті патріотизм є певною позицією особистості стосовно себе, свого народу і держави, яка інтегровано відображається у свідомості, самовизнанні і діяльнісно-практичній діяльності.

Морально-ціннісна основа формування патріотизму особистості знаходилась у центрі уваги видатних державних, церковних діячів, вчених і письменників України. Вірним патріотом свого народу був велетень української культури й літератури І. Я. Франко. Своім полум'ям словом він захищав честь і достоїнство українців. Так, він критикує П. Куліша за забуття історії героїчного минулого нашого народу і як великий патріот з гордістю нагадує всім, що український народ все-таки "своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю, і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не трапив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні... в своїх приповідках, піснях і казках поставив пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості,

про народ, котрий помимо довговікового гніту і руйнування не втратив своєї національної окремішності, не втратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможених тиранів?" [4, с. 183].

Захищаючи "козацького батька" Богдана Хмельницького від наклепницької критики деяких істориків, у тому числі і П. Куліша, якому "охота бризнути лишній раз болотом на "козацького батька", Франко не без гордості нагадує про славні часи боротьби українського народу за свою свободу під проводом славного Богдана, приводить слова Кромвелля, котрий ось як величав Хмельницького: "з ласки Божої голова грецької церкви, отаман усіх козаків запорозьких, винищувач шляхти польської, здобувач твердинь, винищувач римських єзуїтів" [4, с. 185].

Замислюючись над історичною постаттю Б. Хмельницького, О. Довженко говорив: "Ніякі особисті якості, навіть негативні, з точки зору сучасної моралі, ніколи не зможуть принизити величезної історичної місії Богдана" [5, с. 91].

Франко вболівав за долю свого народу, хотів бачити його розкутим, духовно розкріпаченим, національно свідомим і незалежним. В пролозі "Мойсея" він звертається з полум'яним закликком скинути духовні кайдани. Франко вірить у свободу свого народу. У цій поемі великого Каменяря криється безмірна любов до свого народу і віра в його соціальне і духовне визволення, у те, що він вартий свого місця серед інших вільних народів. Ця поема надзвичайно актуальна і в наш час.

У чому ж полягає суть патріотизму? Існує багато визначень, різні автори формулюють його, викладаючи власне розуміння цього феномена. Так, О. Абрамчук розглядає патріотизм як моральну якість людини, що "виявляється у її здатності ідентифікувати себе з рідним народом, у любові та відданості своїй батьківщині, потребі в постійному власному духовному й інтелектуальному зростанні заради честі і слави своєї вітчизни та готовності за будь-яких умов постати на захист національних інтересів свого народу та демократичних цінностей, практичними справами зміцнювати могутність і незалежність держави" [6, с. 7].

Патріотизм належить до складних почуттів і має кілька духовних пластів. Перший – поверхневий – це любов до свого народу як до своєї великої родини, любов до рідного слова, природи. Другий пласт – це усвідомлення розумом свого святого обов'язку – захищати інтереси Батьківщини.

Третій, основний – пласт патріотизму. На думку В. К. Кіндрат, це коли "почуття любові йде від самого серця, переплітається з усвідомленням свого патріотичного обов'язку перед народом, з думкою про особисту відповідальність за його ідеали, з готовністю служити

Батьківщині, своєму народові, готовність працювати задля справи, яка вища від особистих інтересів і особистого життя" [7, с. 57].

Під національно-патріотичним вихованням курсантів і студентів ВНЗ ми розуміємо організований навчально-виховний процес, спрямований на формування у майбутніх правоохоронців почуття любові до Батьківщини, її історії, культури, рідної мови, традицій, обрядів і звичаїв, формування патріотичних переконань та поведінки щодо морально-психологічної готовності захищати конституційний устрій і правопорядок держави, своїми діями сприяти її зміцненню і процвітанню, зростанню авторитету на міжнародній арені.

У процесі аналізу проблеми національно-патріотичного виховання курсантсько-студентської молоді у ВНЗ виявлено суперечності між об'єктивним зростанням вимог суспільства до рівня сформованості патріотичних поглядів молоді, понять, переконань і загалом переконань у складних соціально-економічних умовах сьогодення та реальним станом національно-патріотичного виховання у ВНЗ; між виховним потенціалом і можливостями різних форм і методів щодо національно-патріотичного виховання та їх реалізацією на практиці.

Як сформувані патріотичні ідеали курсанта ВНЗ МВС? Вони формуються в процесі соціалізації особистості, її навчання, набуття соціального досвіду, вони трансформуються в стійкі духовні утворення – погляди, ідеали, переконання, цінність орієнтації. У цьому аспекті наголосимо на ролі національних традицій, звичаїв та обрядів. Увесь цей досвід впливає на виховання майбутнього юриста, який володіє не тільки певною сумою знань, умінь та навичок, але й прагне включитися в демократичні процеси, у активні реалії державницької правової політики.

Слід погодитися зі слушною думкою О. В. Абрамчук про те, що у патріотичному вихованні "важливо правильно пов'язувати минуле і сучасне нашої країни, утверджуючи наступність кращих традицій поколінь. Якщо сильніше молодь буде відчувати зв'язок часу, минулого і майбутнього, зв'язок своїх особистих інтересів з інтересами Вітчизни, якщо більш здатна вона буде сприймати все краще, що створене попередніми поколіннями, і прогресивне, що принесла свобода, то краще вона буде уявляти свою роль у здійсненні завдань розбудови України, то вищим буде ступінь її усвідомлення патріотичної відповідальності" [6, с. 8].

Характерними недоліками стану патріотичного виховання студентів України, по-перше, є недостатнє використання змісту соціально гуманітарних дисциплін у навчально-виховному процесі; по-друге, ставлення значної частини студентів до цих дисциплін

як до другорядних у їх фаховій підготовці; по-третє, недостатня пов'язаність позааудиторних виховних заходів із навчальним процесом; по-четверте, недостатнє залучення студентів до патріотичної діяльності; по-п'яте, недостатня підготовленість викладачів соціально-гуманітарних дисциплін до реалізації їх виховних можливостей у патріотичному вихованні студентів.

На наш погляд, всі вищевикладені вимоги є важливими, але не слід забувати про самоосвіту і самовиховання, самовираження кожного курсанта і студента, спрямованих на формування патріотичних рис.

Проведена О. В. Абрамчук діагностика показників патріотичної вихованості студентів вищих технічних навчальних закладів України свідчить про те, що рівень патріотичної вихованості студентів не повною мірою відповідає сучасним вимогам суспільства. Результати дослідження свідчать про рівень патріотичної вихованості студентів: низький – 24 %, середній – 67,7 %, високий – 8,3 % [6, с. 9].

Як зазначає О. І. Гевко, "загальний стан національної самосвідомості студентів не можна вважати задовільним, так як 94 % опитаних хоча й вважають себе національно свідомими, але більшість з них 57 % не переймаються проблемами розвитку національної культури та не докладають особливих зусиль для зміцнення та утвердження своєї держави серед світового співтовариства. Лише 36 % опитаних можна назвати дійсно національно свідомими, які хочуть брати і беруть посильну участь у розвитку, зміцненні та утвердженні Української держави" [1, с. 10-11].

Як справедливо вказує В. М. Дзюба, дослідження діяльності випускників ВНЗ свідчать "про значне загострення суперечності між об'єктивними вимогами суспільства до особистості офіцера, яка має бути орієнтованою на підвищення професійної майстерності, духовно-моральне, патріотичне самовдосконалення, і реальною спрямованістю ціннісних орієнтацій курсантів та молодих офіцерів" [8, с. 1].

У результаті, як свідчать дослідження, у молоді, яка вступає до вищого навчального закладу, не розвинена цілісна патріотична свідомість, існує певний ідеологічний вакуум, що веде до знищення почуття національної гордості, любові до Вітчизни, що ускладнює навчальну та виховну роботу з курсантами.

Важливу роль в морально-патріотичному вихованні курсантів відіграє українознавчий компонент у змісті соціально-гуманітарних дисциплін. Як зазначає В. М. Дзюба, це створює умови для ефективної діяльності професорсько-викладацького складу, які навчають курсантів – майбутніх офіцерів – відчувати себе суб'єктами історії, досконало

оволодівати можливостями національного фольклору, традицій для виховання і самовиховання, формувати емоційно-оціночну, духовну культуру курсантів, привчаючи їх до духовно-патріотичних цінностей. Таким чином, патріотичне виховання в навчально-виховному процесі ВНЗ починається із засвоєння особистістю духовних надбань українського народу, цілісного пізнання його духовно-творчих традицій на заняттях з окремих предметів і переростає в стратегічний напрямок діяльності вищих навчальних закладів [8, с. 9].

У своєму науковому дослідженні В. М. Дзюба акцентує увагу на те, що на жаль ще значна частина викладачів недостатньо обізнана з сутністю та специфікою патріотичного виховання курсантів. "Мало уваги приділяється інноваційним організаційним формам навчальних занять, упровадження яких створює умови для формування активної особистості, громадянина-патріота, розвитку критичного мислення, толерантного ставлення до інших народів і культур. Недостатньою є спрямованість змісту підручників із соціально-гуманітарних дисциплін на патріотичне виховання курсантів.

Ці негативні чинники обумовлюють низький рівень патріотичної вихованості значної частини курсантів і підтверджують необхідність розробки цілісної системи патріотичного виховання для втілення її у навчально-виховний процес" [8, с. 10]

Національно-патріотичне виховання як інша форма навчально-виховного процесу має систему принципів, котрі визначають його організацію і методи. Принцип (від лат. *prīncipium* – початок) – це основа будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо.

Такими принципами є:

- виховання на основі вивчення культури, цінностей, історії, традицій, звичаїв і обрядів українського народу, його духовних надбань;
- зв'язок національно-патріотичного виховання з життям і службовою діяльністю майбутніх працівників правоохоронних органів України;
- науковий підхід, який вимагає вивчати й аналізувати суперечливий характер такого складного соціально явища, як виховання, спираючись на загальнотеоретичні концепції, принципи філософії, а також конкретну методологію педагогічної науки, систему її принципів і засобів, що значно розширює та поглиблює знання про сутність, зміст і функції навчально-виховного процесу в діяльності ВНЗ;
- цілеспрямованість. Керуючись цим принципом, весь керівний і професорсько-викладацький склад ВНЗ послідовно і творчо вивчає

передовий досвід педагогічної діяльності, удосконалює форми і методи виховного впливу на особистість, підвищує свій науково-теоретичний і методичний рівень у навчанні та вихованні. Цілеспрямованість досягається перспективним і поточним плануванням виховної роботи, чітким визначенням виховних цілей кожного заняття або виховного заходу, наполегливістю у досягненні поставлених завдань;

– єдність теорії і практики. Цей принцип орієнтує на те, що їх взаємодія і нерозривна єдність є гарантією істинного пізнання проблем національно-патріотичного виховання курсантів і студентів ВНЗ. Необхідною умовою, яка випливає з цього принципу, є тісний зв'язок між професорсько-викладацьким складом і практичними органами, глибоке вивчення процесів, які відбуваються у правоохоронних органах, регулярна інформація курсантів, студентів про існуючі проблеми в політико-юридичній сфері, новітні досягнення, які спрямовані на забезпечення стабільного правопорядку, тісного співробітництва і партнерства з громадськими організаціями, трудовими, студентськими, науковими і творчими колективами;

– безперервність і планомірність, що передбачає активну і систематичну діяльність усього керівного, професорсько-викладацького складу, спрямовану на підпорядкування єдиному плану організації і проведення національно-патріотичного виховання курсантів і студентів ВНЗ.

Аналізуючи викладене вище, слід зробити наступні висновки. З метою організації планування та проведення національно-патріотичного виховання у ВНЗ необхідно в першу чергу цю роботу провести у наступних напрямках: а) розробка та планування стратегії національно-патріотичного виховання на весь період навчання; б) підготовка для професорсько-викладацького складу дидактичних матеріалів, спрямованих на патріотичне виховання курсантів; в) підготовка дидактичних матеріалів з організації самостійної навчально-дослідницької роботи організації і проведення патріотичного виховання; г) організація і проведення позааудиторних виховних заходів; д) активізація самоосвіти та самовиховання курсантів у національно-патріотичному напрямі.

У навчально-виховному процесі визначальну роль в національно-патріотичному вихованні курсантів і студентів в відіграють соціально-гуманітарні дисципліни.

Таким чином, національно-патріотичне виховання у ВНЗ повинно бути спрямовано на формування:

– наукових знань, які розкривають основи національно-патріотичного виховання студентсько-курсантської молоді;

- любові до своєї Батьківщини, свого народу;
- гордості за героїчну історію своєї Вітчизни;
- шанобливого ставлення до історичного минулого українського народу, його мови, традицій, звичаїв та обрядів;
- прагнення до підвищення добробуту та авторитету свого народу, держави;
- вироблення активної життєвої позиції і готовності проводити активну роботу щодо забезпечення законності і правопорядку в суспільстві, захисту конституційних прав і свобод громадян;
- взаєморозуміння та поваги до інших націй і народів.

Як засвідчує практика, національно-патріотичне виховання курсантської та студентської молоді є ефективним, якщо у ВНЗ забезпечується: систематичність засвоєння культурно-історичних, морально-духовних, естетичних знань і цінностей, глибоке пізнання майбутніми правоохоронцями національних традицій, звичаїв, обрядів, оволодіння кращими світовими духовними і культурними цінностями.

Таким чином, глибоке пізнання історичного минулого українського народу, оволодіння його національними і духовними цінностями, вищими здобутками в різних галузях науки, культури і мистецтва – важливі компоненти національно-патріотичного виховання майбутніх правоохоронців, без якого неможливе збереження історичної пам'яті, розвиток духовності, віри в подолання труднощів, які стоять на заваді розбудови незалежної, суверенної України і входження її в європейський простір розвинутих демократичних країн світу.

Література:

1. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративного ужиткового мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / О. І. Гевко. – К., 2003. – 20 с.
2. Белова Л. О. Система сучасного ВНЗ: соціологічні аспекти аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра педагог. наук: спец. 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології" / Л. О. Белова. – Харків, 2005. – 35 с.
3. Васянович Г. П. Мета завдання та принципи патріотичного виховання студентської молоді / Г. П. Васянович // Вибрані твори: збірник наукових праць в 5-ти т. – Львів: Сполом, 2010. – С. 424-431.
4. Франко І. Хуторна поезія П. А. Куліша: літературно-критичні статті // І. Франко. Твори в 20 т. / І. Франко. – К.: Державне видавництво художньої літератури. – 1957. – Т. XVIII. – С. 178-194.

5. Марьянова А. М. Довженко / А. М. Марьянова. – М.: Молодая гвардия, 1971. – Вып. 24. – 383 с. – Серия "Жизнь замечательных людей".
6. Абрамчук О. В. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / О. В. Абрамчук. – Тернопіль, 2006. – 20 с.
7. Кіндрат В. К. Формування патріотизму в школярів у концепції В. О. Сухомлинського / В. К. Кіндрат // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3. – С. 56 – 63.
8. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / В. М. Дзюба. – Хмельницький, 2002. – 21 с.

*Темченко О. В., Секретаріат Уповноваженого
Верховної Ради України з прав людини*

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА

В статье проанализирован государственный и общественный механизм охраны детства в Украине в контексте социальной функции государства. Показано, что в этом механизме представлены все ветви государственной власти, но существенным недостатком является слабость судебной защиты прав ребенка.

The article analyzes public and social mechanism of childhood protection in Ukraine in the context of the social function of the state. It is concluded that the mechanism has all branches of the state power, but his significant disadvantage is the weakness of court protection of the child.

Соціальна функція Української держави у сфері охорони дитинства, подібно до інших функцій держави, є фактором створення відповідного державного та суспільного механізму реалізації цієї функції. Адже мало проголосити наявність проведення державної діяльності у відповідному напрямі, важливо "спорядити" цей напрям ефективно діючими владними структурами.

Соціальна функція Української держави неодноразово ставали предметом досліджень з боку правників, філософів, соціологів та політологів, серед яких слід особливо відмітити праці

О. В. Бермічевої, О. В. Скрипнюка, О. С. Головащенко, І. Я. Яковюка, О. З. Панкевича, Я. І. Пасько, А. О. Сіленко, І. Г. Савченка, В. М. Співака, Л. О. Четверікової. Разом із тим лише у поодиноких дослідженнях (зокрема, це праця І. В. Цибуліної) ставиться питання про організаційне забезпечення діяльності Української держави у сфері охорони дитинства, що й зумовило написання цієї статті.

Термін "механізм" широко використовується у всіх суспільних науках. В державознавстві терміном "механізм державного управління" позначають сукупність засобів організації управлінських процесів та способів впливу на розвиток керованих об'єктів, що базуються на принципах наукової обґрунтованості, об'єктивності, цілісності, узгодженості з використанням відповідних методів управління, спрямованих на реалізацію цілей державного управління [1, с. 103].

Як уже згадувалося, механізм здійснення державної політики у сфері забезпечення захисту прав дитини досліджувався І. В. Цибуліною. Вона розрізняє правовий та організаційний механізми захисту прав дитини. Правовий механізм захисту прав дитини вона визначає як динамічну систему правових форм, засобів і заходів, взаємодія яких спрямована на запобігання порушень прав дитини чи на їх відновлення у випадку порушення. Організаційний механізм захисту прав дитини визначається нею як система методів, способів і прийомів формування та регулювання відносин об'єктів з внутрішнім та зовнішнім середовищем, спрямованих на запобігання порушень прав дитини чи на їх відновлення у випадку порушення [2, с. 55].

На нашу думку, визначений І. В. Цибуліною механізм здійснення державної політики у сфері забезпечення захисту прав дитини є подібним, але не тотожним механізму реалізації соціальної функції Української держави у сфері охорони дитинства.

По-перше, як було показано вище, соціальна функція Української держави у сфері охорони дитинства реалізується не тільки державним апаратом, але й інституціями громадянського суспільства. Тому механізм її реалізації є сукупністю інститутів, форм, процедур діяльності як державних, так і недержавних структур, об'єднань громадян, покликаних здійснювати охорону дитинства.

По-друге, у роботі І. В. Цибуліної термін захист прав дитини вживається як тотожний набагато ширшому за обсягом терміну "охорона дитинства".

Для адекватної характеристики механізму реалізації соціальної функції у сфері охорони дитинства необхідно з'ясувати його структуру. З філософської точки зору структура – це відносно сталий спосіб

(закон) зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. Структура відбиває упорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкту, що забезпечують його сталість, стабільність, якісну визначеність при різноманітних внутрішніх та зовнішніх змінах [3, с. 631].

Структуру державно-правового механізму охорони дитинства утворюють три взаємозалежні підсистеми – політико-програмова, нормативна та інституціональна. Політико-програмову підсистему механізму охорони дитинства складають державні цільові програми (наприклад, "Діти України", затверджена Указом Президента України 18 січня 1996 року № 63/96, Загальнодержавна програма "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року, прийнята Законом України від 5 березня 2009 р.). Нормативну підсистему становлять правові норми (які є частиною нової комплексної галузі українського права – ювенального права [4, с. 40]). Інституціональна складова структури включає: державні органи; органи місцевого самоврядування; об'єднання громадян та інші інституції громадянського суспільства; інститут сім'ї (осіб та закладів, які виступають в ролі батьків); міжнародні органи та організації, що працюють у сфері охорони дитинства та захисту прав дітей.

На думку дослідника механізму охорони дитинства та материнства в Росії В. А. Малишева, саме державна складова виступає головним субмеханізмом у конституційно-правовому механізмі охорони та захисту материнства та дитинства [6]. Це зумовлено й непорівнянними масштабами забезпечення (кількісно), і тим, що особистість і державна влада – органічно взаємозалежні явища (якісно).

На наш погляд, логічно на першому місці в механізмі охорони дитинства стоїть сім'я, або особи, що замінюють дитині сім'ю. Це випливає з того, що саме сімейне середовище є природним осередком соціалізації дитини, а батьки є законними представниками дитини. Згідно Сімейного кодексу України батьки мають право на самозахист своєї дитини як її законні представники без спеціальних на те повноважень [6, ст. 154]. Причому це право зберігається й тоді, коли діти сами можуть звернутися за таким захистом.

Разом з тим, у механізмі реалізації державної функції охорони дитинства, безсумнівно, визначальне місце належить саме державним органам, оскільки вони безпосереднім чином впливають на правовий статус дитини, реалізацію її прав, обов'язків та відповідальностей.

Найважливішим принципом побудови механізму Української держави є поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Цей основоположний принцип має проявлятися і в структурі державного

механізму охорони дитинства. І. В. Цибуліна, досліджуючи систему державного управління захистом прав дитини, саме так і визначає його структурну побудову [2, с. 68]. Погоджуючись з тим, що державний механізм у будь-якій сфері управління має відповідати основоположним конституційним принципам, зазначимо, що практика Української держави у цьому сенсі є далекою від проголошених принципів.

Державний механізм охорони дитинства будувався в Україні ситуативно, в залежності від внутрішньополітичної кон'юнктури, необхідності звітувати перед міжнародними організаціями, а інколи навіть і від особистих уподобань керівників держави. Досить пригадати неодноразову зміну статусу центрального органу виконавчої влади у цій сфері – державний комітет – міністерство – знову державний комітет – знову міністерство. Тому на сьогодні органи і служби у справах дітей та спеціальні установи у справах дітей розпорощені між різними відомствами, їхній статус визначається різними законами та підзаконними актами, а деякі конче необхідні структурні елементи цього механізму взагалі відсутні.

Згідно зі статтею 5 Закону України "Про охорону дитинства" законодавчий представницький орган – Верховна Рада України – визначає основні засади охорони дитинства та державну політику у цій сфері шляхом затвердження відповідних загальнодержавних програм [7, ст. 5].

Вищий орган у системі виконавчої влади – Кабінет Міністрів України – забезпечує проведення державної політики щодо охорони дитинства, розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у цій сфері. У відповідності до Закону "Про охорону дитинства" місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування забезпечують проведення державної політики у сфері охорони дитинства, розроблення і здійснення галузевих та регіональних програм поліпшення становища дітей, вирішення інших питань у цій сфері. Видається, що відхід в цьому формулюванні від конституційного принципу самостійності місцевого самоврядування призвів на практиці до дублювання державних і муніципальних органів і служб у справах дітей.

Зазначимо, що система органів і служб у сфері охорони дитинства започаткована Законом України "Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей", який був прийнятий за рік до прийняття Конституції України, чим, на нашу думку і пояснюється те, що він не містить принципу поділу влади, а лише перелік відповідних

органів, служб та установ. Але його системне тлумачення у сукупності з Конституцією України та законам "Про охорону дитинства" та "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" дозволяє віднести до виконавчого сектору державного механізму охорони дитинства такі органи влади: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді (сьогодні це – Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту) та його структурні підрозділи (Державний департамент з питань усиновлення та захисту прав дітей, Державна соціальна служб для сім'ї, дітей та молоді); Міністерство внутрішніх справ України (в його структурі діє кримінальна міліція у справах дітей та приймальники-розподільники для дітей); Міністерство освіти і науки України (йому підпорядковані школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації); Міністерство охорони здоров'я (в його підпорядкуванні – центри медико-соціальної реабілітації дітей); Державний департамент України з питань виконання покарань (спеціальні виховні установи).

Відповідно до принципу верховенства права, що закріплено в Конституції України, найважливішим засобом захисту прав людини є судовий захист. Між тим чинний Закон "Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей" до системи органів і служб у справах дітей не включає суди. Але, зважаючи на те, що функціонування системи захисту прав дітей без судової гілки влади є абсолютно неможливим, Закон "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" визначає, що суди діють у цій царині. Зокрема, суди розглядають указані в законі категорії справ неповнолітніх. Вони розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей.

На нашу думку, державний механізм охорони дитинства без створення спеціалізованих ювенальних судів, при всій неоднозначності ставлення до цього інституту, залишатиметься неповним. Головними завданнями ювенального суду мають бути судовий захист прав і законних інтересів неповнолітніх і судовий розгляд про правопорушення, в тому числі – злочини неповнолітніх. У процесі ювенального правосуддя, поряд з типовими завданнями правосуддя має вирішуватися ще одне завдання – відбувається коректування психологічного розвитку особистості неповнолітнього правопорушника.

Виходячи з практики конституціоналізму в Україні не можна не помітити формування контрольної гілки влади, до якої, серед інших органів, відносять органи прокуратури та інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [8, с. 12-13].

Конституційним повноваженням прокуратури України є нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, що зумовлює контрольну функцію прокуратури у сфері охорони дитинства. Відповідно до наказу Генерального прокурора України № 6/1гн від 15 квітня 2004 р. нагляд за додержанням законів, спрямованих на захист прав і свобод неповнолітніх, визначений як один з пріоритетів в діяльності прокуратури України [9].

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Охорона дитинства та захист прав дітей в Україні є одним з пріоритетних напрямів діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, в Секретаріаті якого створений відділ, що займається цими питаннями. Щорічно майже 1000 звернень щодо порушення дитячих прав надходить до Уповноваженого безпосередньо від дітей чи в їхніх інтересах.

Суспільні механізми охорони дитинства в громадянському суспільстві формуються завдяки активності, професіоналізму та організованості громадян. Організаційною основою таких виступають об'єднання громадян (багодійні та інші громадські організації), трудові колективи, освітянські заклади, церква, ЗМІ, органи місцевого самоврядування та самоорганізації населення. Усі вони можуть брати участь у забезпеченні реалізації заходів з охорони дитинства, поліпшення становища дітей, створення розвиненої системи патронату дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, підтримки батьків або осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, всебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини.

На сьогодні громадські організації, що працюють у сфері охорони дитинства виконують важливі функції, серед яких: лобіювання прав дітей в державних органах; моніторинг виконання функцій державних органів у сфері охорони дитинства; надання соціальної, психологічної, правової допомоги дітям та їхнім сім'ям; влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; робота з дітьми вулиць тощо. Так, за даними Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, у 2008 р. допомогу бездоглядним і безпритульним дітям надавали 70 закладів соціального захисту дітей, створених громадськими та релігійними організаціями. В них отримали допомогу 2 270 бездоглядних і безпритульних дітей [10, с. 37].

Слід зазначити, що Українська держава Законом "Про охорону дитинства" декларувала сприяння інституціям громадянського суспільства у їх діяльності, спрямованій на поліпшення становища дітей, охорону їх прав та інтересів, заохочення розвитку усіх форм благодійності, патронату і спонсорства щодо дітей шляхом надання податкових, інвестиційних, митних, кредитних та тарифних пільг, але, на жаль, ця декларація досі не підкріплена відповідними законодавчими та правозастосовчими заходами.

Суспільні механізми містять у собі безпосередні форми реалізації права. Але ефективність охорони дитинства залежить і від взаємовпливу суспільних механізмів і державної влади. Деякі суспільні механізми інституційно вбудовані в систему застосування права (адвокатура та приватний нотаріат). Разом з тим зазначимо, що попри ратифікацію Україною Європейської Конвенції про здійснення прав дітей, законодавство про адвокатуру не приведено у відповідність до її положень. На сьогодні не існує механізму звернення дитини за адвокатською допомогою, не здійснюється державна підтримка діяльності адвокатів у справах за участю неповнолітніх.

Органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади відіграють важливу роль в охороні дитинства, передусім, тому, що вони виступають як органи опіки та піклування. До того ж органи місцевого самоврядування із усіх органів влади найбільш наближені до населення.

У підсумку слід зазначити, що за своєю будовою державний та суспільний механізм охорони дитинства в Україні в основному відповідає своєму функціональному призначенню, але відсутність повноцінного судового захисту прав дітей та професійної правової допомоги на сьогодні є його суттєвим недоліком, шляхи усунення якого є перспективою подальших наукових досліджень механізму охорони дитинства в Україні.

Література:

1. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління: / В. Я. Малиновський. – вид. 2-ге, доп. і випр. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. – 254 с.
2. Цибуліна І. В. Державна політика у сфері забезпечення захисту прав дитини в Україні: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Цибуліна Ірина Вячеславівна. – Х., 2006. – 224 арк.
3. Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.

4. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: підстави виокремлення галузі / Н. М. Крестовська // Право України. – 2008. – № 8. – С. 36-40.
5. Мальшев В. Содержание механизма конституционно-правовой охраны и защиты материнства и детства / В. Мальшев // Право и жизнь. – 2009. – № 127 (1). [Електронний ресурс] – Режим доступу до журналу: <http://www.law-n-life.ru/arch/127/127-6.doc>
6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>
7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>
8. Тароева В. В. Інститути контрольної влади в сучасній Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук; автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В. В. Тароева. – О., 2010. – 21 с.
9. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод неповнолітніх: Наказ Генерального прокурора України № 6/1гн від 15.04.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart74/idx74034.htm>
10. Реалізація права дитини на виховання в сім'ї: Державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року / кол. авторів під керівництвом А. Г. Зінченко. – К., 2009. – 210 с.

*Лінник Н. В., Київський університет
права НАН України*

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ДИТИНИ

В статті досліджуються основні етапи розвитку міжнародного права в сфері прав ребенка. Основний акцент зроблено на міжнародно-правових актах, як універсальних, так і регіональних рівнів, в яких значительная доля внимания уделяется экономическим правам ребенка как специфической группе прав. Сделан вывод о том, что отнесение экономических прав ко второму поколению является ошибочным, поскольку именно экономические права и свободы лежали в основе прав первого поколения.

The article examines the main stages in the development of international law in the field of children rights. The main attention paid to those international legal acts, both universal and regional levels, where the economic rights of the child as

a specific group of rights are considered the most attentively. We conclude that the assignment of economic rights to the second generation is erroneous, because it is the economic rights and freedom lay in rights-based first generation.

Проблеми визначення ролі та місця економічних прав дитини у системі її міжнародно-правового статусу – досить молодий напрям у теорії міжнародного права прав людини. Варто зазначити, що зазвичай економічні права людини загалом та дитини зокрема не виділяються в окрему групу та розглядаються у комплексі з соціальними правами, тому мова йде про соціально-економічні права. Вважаємо, що такий підхід є не зовсім коректним, оскільки історія розвитку міжнародного права прав дитини демонструє, що економічні права так чи інакше завжди були предметом окремого інтересу держав.

Особливо яскраво на міжнародному рівні регулюються положення щодо трудових прав дитини та захисту дитини від економічної експлуатації.

Так, 1924 року на засіданні Асамблеї Ліги Націй було ухвалено перший міжнародний документ, що стосувався прав дитини [1]. Показово, що Декларація прав дитини на двадцять чотири роки випередила Загальну Декларацію прав людини. Якщо враховувати надзвичайно складну міжнародну обстановку між світовими війнами, коли діти були непомітними в історичному та дипломатичному контекстах, то, на перший погляд, це виглядає дивним. В реальності увага до прав дитини на міжнародному рівні стала результатом суттєвих зрушень у гуманітарній сфері, передусім, у педагогіці, де зусиллями Я. Корчака, Л. Гурлітта, Е. Кей та відомої громадської діячки Е. Джебб (автора проекту Декларації) ставлення до дитини наблизилось до визнання дітей повноцінними членами суспільства.

У Декларації зроблено заяву про те, що "людство має дати дитині краще з того, що воно може дати", і така постановка питання стала парадигмою для майбутніх Декларації прав дитини 1959 року та Конвенції про права дитини 1959 року. Декларація відрізняється від інших міжнародно-правових актів такого характеру простотою, чіткістю та ясністю. Варто зазначити, що в першому міжнародно-правовому документі, що стосується прав дитини, можна знайти відлуння впливу економічної складової комплексу прав дитини, хоча тоді ще не існувало поняття про структуру прав людини, їх покоління та тенденції розвитку. Так, у Декларації зазначалося:

"Цією Декларацією прав дитини, загальновідомою як "Женевська Декларація", чоловіки та жінки усіх націй, визнаючи, що людство має дати дитині краще, що воно може дати, проголошують і приймають

як свій обов'язок, що, незалежно від будь-яких міркувань на підставі раси, національності або віри: ... 4. Дитині необхідно забезпечити становище, в якому вона могла б заробляти собі на життя, і захист від будь-яких форм експлуатації" [2].

Як зазначає Джеральдіна ван Б'юрен, визнаний фахівець у сфері прав дитини, хоча Декларація і названа "Декларацією прав дитини", вона стосується головним чином задоволення економічних, психологічних і соціальних потреб дітей, а тому мова йде більше про царину соціального забезпечення дітей [3, с. 27], тому сферу застосування цієї Декларації було суттєво звужено.

Ухвала Декларації стала значним кроком назустріч дітям, проте в ній так і не було закладено ніяких механізмів забезпечення її виконання. Президент Асамблеї Ліги Націй Джузеппе Мотта свого часу заявив, що оскільки Декларація прийнята в рамках Асамблеї Ліги Націй, найвищим органом цієї міжнародної організації, то це перетворює її на Дитячу Хартію Ліги [4]. Однак необхідно зауважити, що, на відміну від декларацій, хартії мають загальнообов'язковий характер, а виходячи з самого тексту Декларації, навряд можна говорити про обов'язковість її виконання. Більше того, у самій преамбулі використано формулювання "чоловіки та жінки усіх націй ... проголошують та приймають на свій обов'язок..." – апеляцій до обов'язків держав немає. Вступний текст Декларації недвозначно встановлює зв'язок між державами, але лише в аспекті привертання уваги до положень Декларації: "Асамблея підтримує Декларацію прав дитини, загальновідому як "Женевська Декларація", і пропонує державам – членам Ліги керуватися її принципами в роботі у сфері соціального забезпечення дітей".

Можна зробити висновок, що Декларація не переслідувала мету встановлення конкретного дієвого міжнародно-правового механізму забезпечення прав дітей, оскільки обов'язок "забезпечити дитину найкращим, що їй може дати людство", був покладений на дорослих, а не на держави. Саме тому діти тут розглядаються як адресати ставлення, а не як володільці конкретних прав. Крім того, як видно зі стенограми засідання Асамблеї, жодна з делегацій держав-членів не ставила жодних запитань, що ставили б під сумнів таке припущення.

До сьогодні Декларація прав дитини зберігає своє значення в галузі захисту прав дитини. Варто зважити на той факт, що це був перший міжнародний документ, в якому давалося визначення прав дитини. Крім того, сам факт існування Декларації ставить під сумнів популярне в наші часи твердження про те, що права дитини – це молодий напрям в міжнародному праві прав людини. Швидше навпаки, права

дитини знайшли своє відображення на міжнародному рівні раніше, аніж права людини як універсальна правова цінність.

Декларація також є доказом того, що розвиток поколінь прав людини не є виключно лінійним процесом. Якщо керуватися логікою поступового формування поколінь прав людини, то Декларація мала б апелювати лише до громадянських та політичних прав, у той час як в ній увага більше зосереджена на економічних та соціальних правах дітей. Декларація 1924 року доводить, що характеризувати громадянські та політичні права як права першого покоління, а економічні, соціальні та культурні як другого покоління – неправильно та нелогічно із суто історичної точки зору [5, с. 13]. Ще одна важлива роль, яку зіграла Декларація в розвитку міжнародного права прав дитини полягає в тому, що це перший міжнародний документ, в якому чітко простежується зв'язок між правами дитини та її добробутом.

Хоча Декларація увібрала в себе принципи природного права та стала втіленням "прав у стилі маніфесту", характерного для того періоду розвитку міжнародного права, вона є значним внеском Ліги Націй у розвиток прав людини, і хоча в ній не було передбачено жодних механізмів виконання, ряд голів держав та очільників урядів урочисто обіцяли включити її положення до національних законодавств [6]. Наприклад, міністр державної освіти Франції наказав вивісити копію Декларації у кожній школі [7, с. 43].

Протягом Другої світової війни продовжувалася робота з розробки механізмів міжнародно-правового захисту дітей. 1943 року Міжсоюзницька Конференція представників освіти, що представляла дев'ятнадцять держав, ухвалила "Хартію дітей післявоєнного періоду". Це розширило перелік заборонених підстав для дискримінації, що містився в Декларації з "раси, національності або віри" до "статі та соціального стану". Того ж року Панамериканський Конгрес з питань дитини ухвалив "Декларацію можливостей для дітей".

Розпуск Ліги Націй став значною подією світового рівня. Організація Об'єднаних Націй, що прийшла їй на зміну, з перших днів свого існування проголосила права людини як першочергову пріоритетну цінність розвитку світу та окремих цивілізацій. Саме тому в перші роки свого існування Тимчасова Спеціальна Комісія Економічної та Соціальної Ради почала активно обговорювати можливість та доцільність ухвалення нової Декларації прав дитини, яка б більш точно відповідала новим умовам післявоєнного світового порядку. Намір Комісії полягав у тому, щоби скласти новий проект Декларації, у який "був би так само обов'язковим для народів світу сьогодні, як це було

1924 року". Хоча, як було зазначено вище, Декларацію прав дитини 1924 року, незважаючи на її передовий характер, неможливо назвати загальнообов'язковим документом у сучасному розумінні цього слова. Тому, залишається лише припустити, що Комісія або дозволила собі значну частку іронії по відношенню до історичного документу, або ж явно переоцінила роль Декларації, як це, втім, часто бувало з документами Ліги націй у перші роки існування ООН.

Ухвалена 19 жовтня 1959 року нова Декларація прав дитини складалася з преамбули та десяти принципів. У преамбулі Декларації прав дитини є посилання на Статут Організації Об'єднаних Націй та на Загальну Декларацію прав людини. Було вирішено зробити спеціальне посилання на Загальну Декларацію прав людини, оскільки держави визнали, що "за винятком ситуацій, зумовлених віком, дитина також має право претендувати на права людини, зазначені в цьому документі". У порівнянні з Декларацією 1924 року, нова Декларація містила більш широке положення щодо недискримінації. Принцип 9 Декларації містить таке положення: "Дитина не повинна прийматися на роботу до досягнення належного вікового мінімуму; їй в жодному разі не повинні доручатися та дозволятися робота та заняття, які були б шкідливими для її здоров'я чи освіти чи слугували б перепорою її фізичному, психологічному та розумовому розвитку" [8].

Статус Декларації прав дитини – доволі складне запитання, як в теоретичному, так і практичному плані. Хоча цей міжнародно-правовий документ і не є загальнообов'язковою Резолюцією Генеральної Асамблеї, важливо зауважити, що, на відміну від багатьох інших міжнародно-правових актів такої ж юридичної сили, Декларацію було схвалено одностайно, що фактично надало її нормам силу *jus cogens*. Саме тому можна справедливо стверджувати, що Декларація мала значну моральну, ціннісну силу.

Втім, у порівнянні з Декларацією прав дитини 1924 року, Декларація 1959 року не була таким же революційним проривом. Її значення значно відтінило прийняття Загальної Декларації прав людини. Тим не менш, Декларація стала значним кроком в концептуальному осмисленні прав дитини. Декларація кардинально змінила підхід до дітей: відтепер діти мали сприйматися як повноправні суб'єкти права.

Найважливішим кроком у становленні міжнародного права у сфері прав дитини стало прийняття 1989 року Конвенції про права дитини. Варто зауважити, що після прийняття Декларації прав дитини 1959 року переважна більшість держав-членів ООН виступала проти ухвалення загальнообов'язкового договору про права дитини [9].

Більше того, під час розробки проекту тексту Конвенції, держави не розглядали її як пріоритетний напрям міжнародної політики. Про це свідчать як низькі показники присутності представників держав у комісії з розробки проекту документу та відносна недосвідченість багатьох з них. Певний непрофесіоналізм членів комісії став, як не дивно, у пригоді, оскільки робоча група не була зв'язана жодними політичними міркуваннями і мала змогу застосувати власні методи роботи над проектом, у тому числі метод співробітництва з багатьма неурядовими та волонтерськими організаціями.

У широкому сенсі Конвенція про права дитини складається з чотирьох базисних положень: участь дітей у прийнятті рішень щодо їх власної долі; захист дітей від дискримінації та усіх форм недбалого ставлення чи експлуатації; попередження шкоди дітям; надання допомоги у справі задоволення їх основних потреб (в оригіналі – принцип чотирьох "Р" – Participation, Protection, Prevention, Provision).

Особливість Конвенції полягає в тому, що вона охоплює увесь спектр прав: громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних. Крім того, Конвенція передбачає надання та захист прав не лише у мирних умовах, але й під час збройних конфліктів, що є унікальним явищем для договорів про права людини.

Аналіз Конвенції дає змогу виявити основні п'ять цілей її прийняття. По-перше, вона створює нові права в міжнародному праві щодо дітей, де таких прав раніше не існувало, наприклад, право дитини на збереження своєї самобутності і право дітей-представників корінних народів жити згідно власною культурою. По-друге, Конвенція закріпила в загальнообов'язковій формі норми міжнародного звичаєвого права, як то право дитини бути вислуханою, право дитини на увагу до її точки зору. По-третє, Конвенція, будучи ідеологічно спадкоємницею Декларації прав дитини 1959 року, встановила в обов'язковій формі ті норми, які раніше носили декларативний та необов'язковий характер. По-четверте, Конвенція закріпила обов'язок держав забезпечувати та захищати права дітей. По-п'яте, Конвенція чітко і недвозначно закріпила обов'язок держав не дискримінувати дітей при використанні ними своїх прав.

Варто зазначити, що окрім міжнародно-правових документів глобального рівня, важливе значення мають ті акти, що приймаються на регіональному рівні. Часто такі документи є навіть більш ефективними, оскільки на регіональному рівні існує реальна можливість створення більш дієвих механізмів захисту прав дитини. До таких документів варто віднести такі, що були ухвалені Радою Європи, Організацією

Американських Держав (ОАД) та Організацією Африканської Єдності (ОАЄ). Остання організація є свого роду піонером у справі регіонального рівня захисту прав дітей, оскільки саме в її рамках було прийнято перший загальнообов'язковий документ, увагу в якому було повністю зосереджено на правах дитини: Африканську Хартію прав і добробуту дитини [10]. Ані Азія, в якій мешкає більшість дітей світу, ані Тихоокеанський регіон не мають схожих документів щодо прав людини та дитини.

Тим не менш, мабуть, найяскравішим міжнародно-правовим документом у цій сфері є Європейська Конвенція про права людини 1950 року, яка стала першим міжнародно-правовим договором про права людини, який впровадив дієві механізми нагляду та контролю [11, с. 11-12]. З моменту прийняття Конвенція стала дійсно центральним документом діяльності Ради Європи, що за рахунок чотирнадцяти додаткових протоколів (без урахування *bis*-протоколів) встановила найбільш дієвий механізм захисту прав людини у світі. Необхідно зауважити, що на момент свого прийняття, Конвенція планувалася як інструмент запобігання серйозним порушенням прав людини, але сьогодні вона частіше використовується як інструмент удосконалення національного законодавства держав-членів. Конвенція стала дуже важливим документом у справі захисту дітей. Спеціальну увагу підліткам і малолітнім дітям у Конвенції присвячено у статті 5 (1) (д) і в статті 6. В обох випадках справа стосується судових процедур.

Радою Європи у 1961 році було прийнято Європейську соціальну хартію, яка мала стати додатком до Конвенції в економічних та соціальних питаннях [12]. Хартія набула чинності 1965 року, і в ній міститься низка положень, що безпосередньо стосуються захисту економічних прав дітей. Так, у статті 7 Хартії говориться:

"З метою забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на захист Договірні Сторони зобов'язуються:

1. Встановити, що мінімальний вік прийняття на роботу становить 15 років, за винятком дітей, які приймаються для виконання робіт, визнаних легкими роботами, що не завдають шкоди здоров'ю дітей, їхній моральності або освіті.

2. Підвищити мінімальний вік прийняття на роботу, де умови праці визнано небезпечними або шкідливими.

3. Заборонити застосування праці осіб, які ще здобувають обов'язкову освіту, на роботах, що можуть порушити процес їхнього повного навчання.

4. Обмежити тривалість робочого часу для осіб молодше 16 років відповідно до потреб їхнього розвитку, і особливо потреб у професійній підготовці.

5. Визнати право молодих працівників і учнів на виробництві на справедливую заробітну плату або іншу відповідну допомогу.

6. Встановити, що час, витрачений підлітками за згодою роботодавця на професійну підготовку в нормовані робочі години, зараховується як робочий час.

7. Встановити, що працюючі особи молодше 18 років мають право на щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше трьох тижнів.

8. Заборонити застосування праці осіб молодше 18 років на роботах у нічний час, за винятком деяких робіт, визначених національними законами чи правилами.

9. Передбачити, що особи молодше 18 років, праця яких застосовується на роботах, визначених національними законами чи правилами, підлягають регулярному медичному оглядові.

10. Забезпечити особливий захист дітей та підлітків від фізичних і моральних ризиків, на які вони наражаються, і зокрема від тих ризиків, що безпосередньо або опосередковано впливають з виконуваної ними роботи".

Також у статті 17 Хартії йде мова про прямі та непрямі заходи захисту економічних прав дітей: "З метою забезпечення ефективного здійснення права матерів і дітей на соціальний та економічний захист Договірні Сторони вживатимуть всіх відповідних і необхідних для досягнення такої цілі заходів, включаючи створення відповідних установ чи служб або підтримання їхньої діяльності".

Як можна побачити з наведених цитат, Хартія є досить детальним документом, що регламентує специфічні сфери реалізації економічних прав дитини. Обов'язок щодо нагляду за виконанням Хартії було покладено на Комітет Міністрів Ради Європи.

В рамках Організації Американських Держав, що є найстарішим регіональним об'єднанням держав (її було засновано 1890 року), ситуація з регіональним рівнем захисту прав людини та дитини є складнішою, оскільки розрив в економічному та соціальному розвитку на Американському континенті є більш помітним, ніж у країнах-членах Ради Європи. Одразу ж слідом за прийняттям та проголошенням Загальної Декларації прав людини, ОАД ухвалила Американську Декларацію прав людини, яка була практично ідентична за змістом. Проте головною відмінністю Декларації є те, що вона є обов'язковою

для усіх держав-членів Організації, навіть тих, що не є учасницями Американської Конвенції про права людини [13, с. 77].

Сама ж Американська Конвенція про права людини є дуже близькою за змістом до Європейської Конвенції про права людини, проте в її рамках запроваджуються відмінні від європейських процедури, зокрема, положення про консультативну природу Суду і повноваження видавати накази щодо попередніх заходів у надзвичайно невідкладних та тяжких ситуаціях [14]. Крім того, в Американській Конвенції більш чітко виділяється група прав дитини, які зосереджуються в окремій статті під відповідною назвою.

Організація Американських Держав ухвалила також Додатковий Протокол до Американської Конвенції про права людини у сфері економічних, соціальних і культурних прав, що має назву "Сан-Сальвадорський Протокол". Протокол забороняє нічну працю і працю в небезпечних та нездорових умовах особам до 18 років, а також застерігається, що для осіб віком до 16 років праця не повинна заважати навчанню у школі [15].

Пізніше за всіх регіональних документів з питань прав людини набула чинності ухвалена ОАЄ Африканська Хартія прав людини і народів 1981 року, відома також як Банжульська Хартія [16, с. 905]. По відношенню до дітей, відповідно до африканського звичаєвого права, наголос у Банжульській Хартії зроблено на правах сім'ї та обов'язках перед родиною, а не на окремих правах і обов'язках членів сім'ї. Крім того, в Банжульській Хартії не знайшли свого відображення ті права дітей, що існують в діючих міжнародно-правових документах.

Так само критично слід оцінювати значення Африканської Хартії прав і добробуту дитини. Відправною точкою цієї хартії є "історичний контекст та цінності африканської цивілізації". Особливістю Хартії є те, що підхід до дитячої праці тут кардинально відрізняється від подібних документів Ради Європи та Організації Американських Держав. Так, у Хартії зазначається: "діти мають обов'язок працювати для зміцнення родинних зв'язків і завжди поважати батьків і старших і допомагати їм у разі необхідності". Тут варто зазначити, що крім труднощів, пов'язаних зі створенням таких обов'язків у міжнародному праві, обов'язок завжди поважати своїх батьків і старших має занадто безапеляційний характер. Там, де члени родини принижують або експлуатують дітей, стверджувати, що діти зобов'язані поважати кривдника – небезпечний прецедент. Варто зазначити, що такий підхід пов'язаний з особливістю правового розвитку африканських країн, де до сьогодні превалюють традиційні виробничі відносини, що засновані на звичаєвому підході до права.

Як видно з аналізу міжнародно-правових документів, що приймалися протягом століття, економічні права дитини так чи інакше перебували у центрі уваги як один із найважливіших компонентів міжнародно-правового статусу дитини. Сучасні тенденції досліджень міжнародного права прав людини свідчать про те, що економічні права лише з великою умовністю можна назвати правами другого покоління, оскільки саме економічні права та свободи стали рушійною силою розвитку міжнародного права прав людини.

Література:

1. Records of the Fifth Assembly. Supplement no. 23 // League of Nations Official Journal. – 1924.
2. Geneva Declaration of the Rights of the Child [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>
3. Б'юрен Дж. ван. Міжнародне право в галузі прав дитини / Джеральдіна ван Б'юрен; пер. з англ. Г. Є Краснокутський; ред. перекладу М. О. Баймуратов. – О.: АО БАХВА, 2006. – 523 с.
4. Records of the Fifth Assembly // League of Nations Doc., 177.
5. Meron T. On a Hierarchy of International Human Rights / Meron Thomas // American Journal of International Law – 1986. – Vol. 80 – P. 12-25.
6. Report of the Secretary-General // International Child Welfare Review. – 1934. – P. 30.
7. Freeman G., Kathleen M. If Any Man Build. The History of the Save the Children Fund / Freeman G., Kathleen M. – London: Hodder, 1965. – 412 P.
8. Декларация прав ребенка, провозглашена резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1959 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://www.un.org/russian/document/declarat/childdec.htm>
9. European Seminar on the Protection and Promotion of Children's Rights [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/list%20of%20participants%20Ukraine.pdf>
10. African Charter on the Rights and Welfare of the Child [Електронний ресурс]. Режим доступу – http://www.africa-union.org/official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/A.%20C.%20ON%20THE%20RIGHT%20AND%20WELF%20OF%20CHILD.pdf
11. Пастухова Л. В. Європейські механізми забезпечення прав людини / Пастухова Л. В. – Сімферополь: Таврія, 2009. – 223 с.
12. Європейська соціальна Хартія [Електронний ресурс]. Режим доступу – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_300
13. LeBlanc L. J. The OAS and the Promotion and Protection of Human Rights / LeBlanc L. J. – Hague: Martinus Nijhoff, 1977. – 181 p.
14. American Convention of Human Rights [Електронний ресурс]. Режим доступу – http://www.hrcr.org/docs/American_Convention/oashr.html

15. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights "Protocol of San Salvador" [Электронный ресурс]. Режим доступа – <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>
16. Mehren R. B. von. The African Charter on Human and Peoples Rights / Mehren R. B. van // American Journal of International Law. – 1985. – Vol. 77. – P. 902-913.

Апселямова А. И., Крымский инженерно-педагогический университет

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА И ЕГО ИНСТИТУТЫ КАК СУБЪЕКТЫ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ КОММУНИКАЦИЙ В АРК

В статье исследуется проблема эволюции национального движения крымскотатарского народа, выявляются стратегия и тактика его как субъекта межэтнических коммуникаций в Автономной Республике Крым. Выделяются определенные национальным движением тенденции в развитии этнической элиты.

The problem of evolution of national movement of Crimean Tatar is investigated in the article; its strategy and tactic as a subject of ethnic communications in Autonomous Republic of Crimea come to light. The tendencies defined by national movement in development of ethnic elite are selected.

Выбор темы и ее актуальность обусловлены значимостью национального движения крымскотатарского народа, необходимостью анализа его эволюции, стратегии и тактики его деятельности как одного из эффективных субъектов межэтнических коммуникаций в Автономной республике Крым.

Однако, несмотря на это, а может и в силу узкой этнической направленности, явление не исследовано достаточно широко. Одной из фундаментальных работ в этой области можно считать исследование С. М. Червонной и М. Н. Губогло "Крымскотатарское национальное движение". Этой проблемой занимались Р. Джемилев, А. Сейтмуратова, Л. Алексеева, А. Никифоров, А. Мальгин, О. Габриелян и др., анализируя сущность, этапы развития, формы деятельности движения.

Целью статьи является выяснение процесса возникновения и развития национального движения крымскотатарского народа, выявление особенностей, форм и методов его деятельности как субъекта межэтнических коммуникаций.

Возникшее вскоре после отмены режима спецпоселений, национальное движение крымскотатарского народа является очень интересным для исследователя политическим и этнологическим феноменом, схожим, во-первых, с национальными движениями других депортированных народов; во-вторых, с диссидентскими объединениями. Оно имеет ряд особенностей. Определяется это, прежде всего, количеством участников и социальной базой движения. По этому критерию в той или иной мере в движении участвовал весь крымскотатарский народ, т. е. его можно определить как массовое. На основе этого с определенной долей условности (для 60-70-х годов) можно сделать вывод по второму критерию – движение обладало достаточно большим ресурсным потенциалом, своеобразным в условиях процветания единой государственной собственности и единой государственной идеологии и СМИ. И третий критерий – целевая направленность, предполагавшая выдвигание политических требований к власти, разработку идеологии, определение стратегии и тактики – так же является для советского режима достаточно редким.

Как и любое динамичное и протяженное во времени явление, крымскотатарское национальное движение прошло ряд этапов в своем развитии. Выделяются следующие: 1956 – 1964 годы – этап становления; 1964 – 1969 годы – период наибольшей активности; 1970 – 1985 годы – кризис движения; 1985 – 1991 годы – период частичного достижения целей; 1991 года – по настоящее время – упадок движения.

Толчком для всплеска движения стали XX съезд КПСС и принятие указа президиума Верховного Совета СССР "О снятии с депортированных народов режима спецпоселений". Значение этого указа для национального движения неоспоримо. Так, С. Червонная и Н. Губогло пишут: "Значение Указа как завершающего первый этап заключалось в том, что он открыл новые перспективы перед формирующимся движением, позволил продолжить борьбу, соединить интеллектуальные усилия по сохранению исторической памяти, с разработкой организационных мер, придававших, самому движению качественно новую структуру – уже не только стихийного массового, но и организованного сопротивления" [4, с. 100].

Организационными единицами движения стали инициативные группы содействия партии и правительству. В их состав входили активисты национального движения, социальной основой которого стали интеллигенция, советские и партийные работники, студенты, рабочие.

Среди функций, выполняемых инициативными группами, были организация мероприятий протеста, сбор подписей под петициями в адрес правительства и т. д.

При исследовании периода 1956 – 1964 гг. дается следующая его оценка: "во-первых, обращение к исторической памяти, отраженное в многократных петициях, породило широкий интерес к положению народа. Во-вторых, сами организаторы движения осознавали необходимость новых форм борьбы. В-третьих, расширение сопротивления властям одновременно придавало новые импульсы росту национального самосознания, поднимало свежие молодые силы, включало новые поколения в борьбу" [4, т. 1, с. 105].

По мнению исследователей (Л. Алексеевой, С. Червонной, Н. Губогло), отстранение Н. Хрущева от власти стимулировало генезис движения – именно 1964 год стал началом второго этапа. Именно этот период выдвинул ряд харизматических лидеров и положил начало формированию современной крымскотатарской элиты. Этому способствовало и переориентирование деятельности инициативных групп. Таким образом, движение все более организационно оформлялось, это влияло на характер и форму взаимодействия движения и власти: с одной стороны стали проводиться массовые акции протеста во всех крупных городах, а с другой стороны, усилились репрессивные меры со стороны государства (разгон демонстраций и митингов, судебные процессы над лидерами и активистами движения и т. д.). Особенную роль сыграло принятие Указа Президиума ВС СССР от 5 сентября 1967 года о реабилитации крымскотатарского народа. Это стимулировало переселение крымскотатарских семей в Крым, где их ждали противодействие властей и всяческие попытки блокировки и торможения этого процесса. Первая волна переселения (1967 – 1968 гг.) стала одной из самых драматичных в истории народа.

Еще одной весьма значимой вехой развития социальной силы в этот период, а позже и в дальнейшем стало сближение крымскотатарского национального движения с правозащитными движениями СССР, налаживание контактов с другими этническими объединениями и организациями, с представителями советской интеллигенции (такими как А. Сахаров, Е. Боннэр, И. Габай, Л. Алексеева и др.).

Этот процесс повлиял на выработку национальной идеологии, стратегии и тактики движения, дал возможность передачи информации за рубеж и ее публикации.

Период с 1970 по 1985 годы является неоднозначным, сложным и противоречивым. Так, Л. Алексеева определяет его как "кризисный",

указывая на то, что с 1970 года начинается постепенный спад движения. Именно этот этап является значимым в процессе появления и формирования современной крымскотатарской элиты. В этом процессе можно выделить некоторые тесно взаимосвязанные тенденции. Прежде всего, появление ярких харизматичных лидеров, молодых, энергичных, решительных. Вторая тенденция: появление двух течений в национальном движении – радикального и умеренного (это проявится в конце 80-х годов, определив появление ОКНД и НДКТ).

Третья тенденция – развивающаяся на фоне репрессий и судебных преследований активистов движения, сложном и трагичном процессе самостоятельного возвращения крымскотатарских семей в Крым – состоит в формировании крымскотатарской элиты "сверху", по существу создание "пятой колонны". Происходило это путем кооптации в партийный и управленческий аппарат, в научную и культурную элиту Узбекистана представителей крымских татар. Таким образом, власть получала управляемую, сговорчивую, "карманную" элиту, которая не только не вдохновляла народ на борьбу, но и всячески его подавляла.

Период 1985 – 1991 годов является одним из самых интересных, сложных, противоречивых и определяющих стратегию дальнейшего развития страны в целом и крымскотатарского этноса в частности. В межэтнических коммуникациях это время первых обострений, напряженности и межнациональных конфликтов.

В истории СССР этот период является заключительным. Для советских граждан он стал осуществлением древнего китайского проклятия – "жизнь в период перемен". Сложная трансформация политической системы, экономики и, прежде всего, сознания населения оказались одними из факторов распада Советского Союза. Реформирование политической системы под лозунгами гласности и демократии, переход от государственной экономики к рыночной, ее либерализация, проведение парламентских и, впервые в истории России, президентских выборов на принципиально иной основе, курс на демократизацию и построение гражданского общества были тем специфичным фоном третьего этапа национального движения, при котором стало возможным возвращение крымских татар на свою историческую Родину.

Для национального движения этот этап стал периодом максимальной эффективности. "По результативности достижения основных исходных целей движения истекшие 6-7 лет (1985 – 1991 годы) дали несравненно больше, чем все предыдущие десятилетия" [4, т. 1, с. 130].

Значимым шагом стало появление Центральной инициативной группы (ЦИГ), которая стала руководящим ядром движения. Одной из существенных характеристик этого периода можно назвать выделение новых концепций, форм и методов борьбы.

Движение, вдохновляемое и организуемое ЦИГ, проводит одну за другой акции протеста: забастовки, митинги, демонстрации и другие акции протеста. С осени 1987 года (после создания Государственной комиссии под руководством председателя Президиума ВС СССР А. Громько в июле 1987 года) наблюдается подъем движения, его активизация, расширяется география деятельности, открываются новые возможности и ресурсы, отшлифовывается и организация действий. Это позволяет говорить о крымскотатарском национальном движении как о реальной, мощной, действенной социальной силе. Сама же ЦИГ, как считают исследователи, "приобрела характер радикальной константы, направляющей все движение по революционному пути. Здесь складывалось крепкое ядро единомышленников, уверенных, что только в бескомпромиссной борьбе с режимом можно защищать интересы крымскотатарского народа" [4, т. 1, с. 150]. Именно эти моменты определяют облик этнической политической элиты в конце XX века.

С 1989 года основная арена событий переносится в Крым, таким образом, достигается одна из целей движения – возвращение на историческую родину. Конец восьмидесятых годов на всей территории бывшего Союза ознаменовался вооруженными межэтническими конфликтами. Это спровоцировало появление беженцев из "горячих точек" и стимулировало отток крымских татар из союзных республик в Крым. Следствием этого стало изменение сферы деятельности движения – основными проблемами становятся организация работы по возвращению народа, по защите его экономических, политических и гражданских прав.

Одновременно госкомиссии и другие формы деятельности государства дискредитируют себя в глазах крымскотатарской общественности. Национальное движение перехватывает эстафету в решении поставленных задач из рук власти, что дает возможность отстаивать свои требования в бескомпромиссной форме. (Это безусловный "плюс" движению и "минус" – власти). Следствием стал переход движения на новую ступень в рейтинге политических сил на полуострове. Как отмечают исследователи, "политический диалог движения с крымскими властями выходит на новый уровень: перед лицом Крымского облисполкома и обкома КПУ предстают уже не разобщенные группы бесправных поселенцев, а организованная, возглавляемая авторитетными

лидерами крымскотатарского движения, сила" [4, т. 1, с. 152]. В контексте межэтнического взаимодействия этот аспект является одним из определяющих.

На фоне внешних побед происходит сложные внутренние процессы. В мае 1989 года ЦИГ превращается в ОКНД и в движении оформляются два течения – ОКНД и НДКТ. Появившиеся и сформировавшиеся внутри единого движения они отражали две тактики при единой стратегии и цели. Так, за ОКНД признавались радикализм, неприятие действий власти, решительность и бескомпромиссность. НДКТ считалось более лояльным, стремящимся к контакту с властью. Практически все исследователи, занимающиеся данной проблемой, среди основных причин раскола называют различия в тактике и идеологии этих направлений: умеренное, осторожное, прогосударственно ориентированное крыло Ю. Б. Османова, стремящееся достичь изменений в рамках существующей политической системы; и радикальное, стихийное, антикоммунистическое по сути крыло М. Джемилева. Эта причина, будучи основной, не заслоняет как факторов субъективного характера (психологические характеристики лидеров), так и причин объективных (не могло даже дряхлеющее тоталитарное государство с огромной машиной подавления наблюдать процесс появления и развития мощной силы, выступающей против основ системы, не предпринимая попыток подавить его изнутри, понимая, что подавление извне только мобилизует силы).

До сих пор в среде крымских татар нет единой или, по меньшей мере, непротиворечивой оценки этому: одни считают разделение движения на два крыла процессом жизнедеятельности и политического роста; другие же утверждают, что этот раскол положил начало концу национального движения крымских татар.

Выбрав тактику взаимной конфронтации, ОКНД и НДКТ окончательно расходятся после II Курултая (1991 г). Список делегатов от НДКТ не нашел поддержки у народа, таким образом, на Курултае не было ни единого представителя объединения. Имея общее мнение по многим проблемам, массу точек соприкосновения, один исток, эти две организации оказались по разные стороны баррикады. Причем их взаимоотношения носили весьма воинственный характер.

Дальнейшая судьба НДКТ как политической силы была предрешена после Курултая и поставлена точка после смерти Ю. Османова в 1993 году.

Остановимся подробнее на деятельности ОКНД, потому что именно она стала определяющей силой движения и одним из основных

субъектов межэтнического взаимодействия в регионе. Само же движение постепенно переходит в новое качество: из массового и аморфного оно трансформируется в строго централизованную, с мощным и гибким аппаратом управления политическую организацию.

Оно изменяется настолько, что говорит о национальном движении крымских татар образца 1960 – 80 годов, на наш взгляд, не приходится. Последней пиковой точкой в его истории стал 1991 год – был проведен референдум о Крымской АССР и созван II Курултай крымско-татарского народа.

В начале 1990-х годов в крымских партийных и интеллектуальных кругах стала муссироваться идея о создании Крымской АССР. Каждая политическая сила вкладывала свое содержание в эту идею, видение политического будущего полуострова у них весьма различалось.

Крымские татары не приняли предлагаемых проектов, подчеркивая, что крымская республика должна быть государственностью крымских татар как коренного народа, предложив свой вариант региональной конституции. Разумеется, этот вариант не прошел, ОКНД призвала бойкотировать референдум о воссоздании Крымской АССР. По большому счету, крымские татары в какой – то мере сами себя лишили участия во власти республики. Хотя в тот период вряд ли могло быть иначе: как со стороны власти, так и со стороны крымских татар нагнеталась конфронтация, психоз, непримиримость. Если принять модель исторического развития А. Тойнби – "вызов" – "ответ", то создание КрАССР образца 1991 года послужило "вызовом". "Ответом" которому стал созыв Курултая, прошедшего в конце июня 1991 г. Курултай, будучи съездом крымскотатарского народа, избрал представительный национальный орган – Меджлис. В Крыму сложилась весьма сложная ситуация. Так ее описывают исследователи: "Проиграв первый раунд борьбы за "национальную государственность", получив из рук Советской власти ... КрАССР без самоуправления и власти крымских татар – национальное движение однако (на этот раз только ОКНД) сумело выйти из патовой ситуации и взяло курс на реальное двоевластие в Крыму" [4, т. 1, с. 167]. Значение Курултая нельзя недооценивать. Прежде всего, это большой шаг в национальном возрождении, мобилизации внутренних сил народа, обусловленное тем, что Курултай "мыслился как первый шаг к воссозданию национальной государственности... Заложил идеологическую основу современного крымскотатарского движения, сохраняющую свое значение по сей день..." [5, с. 125]. Курултай ознаменовал начало следующего качественно нового периода в крымскотатарском национальном

движении. Значимость этого периода определяется по трем аспектам – движения как социокультурного феномена, как "формата" формирования и эволюции этнической элиты и как субъекта межэтнических коммуникаций.

На этом этапе национальное движение крымскотатарского народа, безусловно, выступает еще как социокультурный феномен. Мощное и организованное, оно проводит национальный съезд – Курултай. Можно говорить и о его юридической неправомерности, и об узких этнических рамках, и о политической несостоятельности, и о его антигосударственном характере, однако нельзя отрицать и того, что для Украины и Крыма в той социально-политической обстановке Курултай явился политическим нонсенсом, получившим огромный международный резонанс.

Как известно, Курултай и Меджлис являются одними из основных институтов в политических системах многих мусульманских, особенно тюркских государств. Курултай – это национальный съезд, законодательный орган, а Меджлис – избираемое на Курултае правительство страны. Для крымских татар, не имеющих своей государственности, Меджлис и Курултай стали своего рода символами державного возрождения и в некотором смысле протоправительством и протозаконодательным органом. Для Украины и молодой Крымской республики Курултай и Меджлис стали вполне реальной возможностью двоевластия, грозящей политической системе нестабильностью, непредсказуемостью и являющейся потенциальной опасностью. И, само собой разумеется, что как любой стремящийся выжить организм власть отреагировала тем, что не признало Курултай и Меджлис, объявила решения ими принятые не легитимными. Не признавая их де-юре, власть признала их де-факто, и в этом огромная заслуга национального движения.

Период 1985 – 1991 годы в истории национального движения крымских татар стал периодом структурного оформления и политической институционализации. Именно в этот период можно говорить о движении как о мощной политической силе, определяющей протекание социально-политических процессов в регионе.

1980-е годы стали и этапом элитообразования. Общедемократические процессы, изменение государственного курса, а позже и развал СССР определили и особенности формирования элиты. Только этот этап характеризовался относительной открытостью политической и экономической элиты. Наряду с кастовостью партийной номенклатуры во власть приходят новые лидеры, представляющие новые социальные

силы, имеющие иные интересы, и реализующие их в иной форме. Особенно возросла роль этнических элит. Хотя, уже сейчас мы стали свидетелями того как новые этнические элиты современных независимых государств – республик бывшего Советского Союза есть ничто иное как старая партийная номенклатура, адаптировавшаяся к изменившимся требованиям, сама же их определяющим. Конечно же, можно спорить о качестве новой "старой" элиты, однако именно она, взяв власть в свои руки, определяет стратегию, тактику и особенность развития целого ряда геополитически значимых регионов: государств Центральной Азии и Закавказья.

С точки зрения развития крымскотатарской элиты (особенно политической, экономической и религиозной) этот период оказался определяющим. Характерная для этапов базовых трансформаций в государстве относительная открытость и доступность ресурсов (экономических, финансовых, политических, информационных) позволили политическим и экономическим акторам выйти на качественно новый уровень. Наряду с политической элитой, что весьма важно, формировалась и экономическая элита. Представители крымских татар стали активными участниками микро и макроэкономических процессов, протекающих в регионе. Одним из мощных совокупных факторов элитообразования стала "связка": стратегическая ценность полуострова; его ресурсный потенциал; а значит, и притяжение экономических интересов. Именно в этот период Крым стал центром стечения финансовых потоков (из России, Турции и ряда других стран).

Специфика политического противостояния крымских татар и властей КрАССР заключалась на микроуровне в стремлении быть представленными во власти, создании этнических институтов власти, требования выделения земельных участков и восстановления доверенной специфики расселения и др. На макроуровне – это есть ни что иное, как борьба за овладение ресурсами. Весьма важной особенностью этого этапа является и то, что наряду с высшей политической и экономической элитой, формируется и слой средней элиты: экономической, административно-управленческой, информационной, культурной. Некоторым показателем этого могут служить современная структура райгосадминистраций, этнический и численный состав частных предприятий и т. д.

Рассмотренный период, в определенной мере, является пиковой точкой национального движения крымских татар. Впереди и победа на выборах в ВС АРК, и участие в разного рода внутри и межгосударственных организациях, и международное признание, однако речь

идет уже не о всенародном движении, а о политических институтах совсем иного порядка. Трансформировавшееся в политические институты национальное движение, приобретая новые формы, перестает быть им как таковым.

Таким образом, национальное движение крымскотатарского народа имеет более чем полувековую историю развития. Пройдя ряд периодов в своем развитии, оно выступило определяющим фактором репатриации этноса в Крым, эффективным политическим субъектом, влияющим на межэтнические коммуникации в регионе, явилось основой формирования современной этнической политической элиты.

Литература:

1. Алексеева Л. Крымскотатарское национальное движение за возвращение в Крым / Л. Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. Спеціальний випуск, 2000. – С. 4-16.
2. Батурич Д. Опыт идентификации этнических групп интересов – крымские татары / Д. Батурич // Політологічний вісник. – 2003. – № 15. – С. 215-228.
3. Габриелян О. А., Ефимов С. А., Зарубин В. Г., Кислый А. Е., Мальгин А. В., Никифоров А. Р., Павлов В. М., Петров В. П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Издательский дом "Амена", 1998. – 340 с.
4. Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымско-татарское национальное движение. В 3 – х томах. – М.; РАН, Центр по изучению межконфессиональных отношений, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1992. – Т. 1. – 330 с.
5. Мальгин А. Крымский узел. – Симферополь: Таврида, 2000. – 160 с.
6. Сейтмуратова А. Национальное движение крымских татар. – Симферополь, 1997. – 40 с.
7. Червонная С. М. Крымско-татарское национальное движение (1994-1996 гг) // Серия "Исследования по прикладной и неотложной этнологии" Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Документ № 101. – М., 1997. – 28 с.
8. Червонная С. М. Курултай *97. Курултай против раскола // Серия "Исследования по прикладной и неотложной этнологии" Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Документ № 113. – М., 1998. – 32 с.

ТЕОРІЯ ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ГОЛОВНІ ОЗНАКИ

В данной статье рассматриваются различные подходы к пониманию плюралистической демократии. Анализируются концепции демократии сквозь призму теории плюрализма.

In given article different approaches to understanding pluralistic democracy are considered. Concepts of democracy under prism of pluralism theories are analysed.

Останнім часом все більша кількість дослідників звертається до концептуального аналізу різних моделей демократії, вироблених в рамках різних напрямків сучасної політичної теорії.

Плюралістичні концепції розглядають індивіда як потенційно суспільного громадянина та виходять із активної участі громадян у найважливіших інституціональних сферах, пошуку яких приділяється вирішальна роль. У плюралістичній концепції політика розглядається як конфлікт груп інтересів в їх боротьбі за ухвалення рішення на основі компромісу з метою задоволення своїх інтересів. Ш. Ейзенштадт вважає, що основні розходження в сучасному політичному дискурсі спостерігаються між плюралістичними та тоталітарними концепціями політики. Результатом є проголошення конституцій і втілення їх положень у конституційно-демократичних режимах; затвердження представлених інститутів як гарантії відкритості політичного процесу; встановлення верховенства права та незалежності судової влади [7, с. 39].

Концепція плюралістичної демократії дуже поширена в сучасному світі. Теорія плюралістичної демократії була найвпливовішою у 60-70 роках ХХ ст. (Р. Аллен, Р. Даль, М. Дюверже, Р. Дарен-дорф, Д. Рісмен), хоча термін "плюралізм" введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом Г. Ласкі. Відповідно до цієї теорії класи у сучасному буржуазному суспільстві зникли. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих "страт" – прошарків. Вони виникають у результаті спільності тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних та ін.). Оскільки ці інтереси не антагоністичні, то й відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи – "групи тиску". Це професійні спілки, асоціації

підприємств, пацифістські та патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у таких умовах є результатом взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції, "вільної гри", що сприяє виявленню "загального інтересу", встановленню класового миру. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуєчими економічними, професійними, релігійними, етнічними та іншими групами й асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна з них не має монополії на владу. Відбувається дифузія політичної влади між урядовими і неурядовими інститутами. Різні суспільні інтереси, у тому числі інтереси трудящих, у такий спосіб максимально враховуються. Вважається, що завдяки такому плюралізму здійснюється народовладдя.

Звідси випливає положення про роль держави в плюралістичній демократії: держава є лише знаряддям узгодження інтересів різних груп, нейтральним арбітром між конкуруючими політичними групами, яка покликана не допустити переваги одних над іншими, тобто охороняти умови вільної політичної конкуренції. При цьому діяльність зацікавлених груп зображується як не пов'язана з державою: переговори з іншими групами, укладення угод, колективних договорів профспілок із підприємцями – це різні форми тиску на інші групи.

Теорія плюралістичної демократії має внутрішні протиріччя і слабкі місця. Насамперед, проблематичною є настанова на об'єднання всього населення в групи тиску, на їх рівність у впливі. Хоча бажаним проголошується залучення як можна більшої кількості громадян до груп тиску, більшість із них приречена на пасивність у політичному процесі.

Засновниками формування посткласичної парадигми демократії є М. Вебер і Й. Шумпетер. Розвиток посткласичного напрямку у демократичній теорії пов'язується в перш за все з дослідженнями процесів раціоналізації, бюрократизації та динаміки типів панування М. Вебера, який вперше окреслив контури нової емпіричної парадигми, адекватної реаліям пізньокапіталістичного суспільства. На відміну від теоретиків класичного лібералізму, поняття демократії у М. Вебера не має онтологічного нормативно-ціннісного статусу і пов'язується з процесами формальної раціоналізації, раціонально-легального бюрократичного панування, що втілюється в політичній системі. В цьому контексті, демократія розглядається не як та або інша форма народного правління, а насамперед як система вибору політичних еліт і політичних лідерів в рамках визначених електоральних механізмів

масової політики. Для своєї стабільності демократичний устрій потребує додаткові противаги, що забезпечують не тільки легальність, але й легітимність існуючого порядку, консенсус відносно встановлених правил політичної гри.

На думку М. Вебера, система "чистого" раціонального бюрократичного панування, партійні кличі, як і потужні економічні інтереси, що підкоряють собі класичні демократичні інститути мають потребу в обмеженні й стриманні з боку незалежного зовнішнього джерела демократичної легітимності – харизматичного панування всенародно обраного вождя нації. Тільки плебісцитарна президентська влада, яка апелює безпосередньо до волі народу, може бути, на думку М. Вебера, ефективною противагою як раціональній бюрократії, так і традиційному парламентаризму, який слугує вузькофракційним інтересам. Вільній конкуренції раціональних приватних інтересів М. Вебер протиставляє механізми регуляції, які засновані на плебісцитарному пануванні харизматичного лідера [1, с. 139].

Найбільш закінчене вираження нова парадигма одержує в конкурентній моделі демократії Й. Шумпетера, вперше викладеної в роботі "Капіталізм, соціалізм і демократія" у 1942 році. На його думку, оскільки в суспільстві навряд чи можливо особиста участь громадян як у законодавстві, так і в політичному процесі в цілому, то на перший план у змістовному тлумаченні демократії виходить проблема способу визначення тих осіб, які будуть здійснювати політичні рішення. За Й. Шумпетером, демократія є насамперед певним засобом інституалізації політичних рішень, при якому індивіди домагаються влади для прийняття рішень засобами конкурентної боротьби за голоси народу. Ліберальні принципи ринкових відносин переносяться Й. Шумпетером на сферу політичного: кожний політик виносить на продаж свій "товар", а виборець вільний зробити свій вибір як споживач. Загальна раціоналізація соціальних процесів веде й до раціоналізації (демократизації) вибору керівників. Підхід Й. Шумпетера максимально звужує поняття демократії, він трактує її насамперед як певний метод, процедурні засоби здійснення політичної влади в суспільстві за допомогою встановлення формальних правил відкритої політичної конкуренції еліт у боротьбі за владу [6, с. 112]. Підхід Й. Шумпетера як основний критерій існування демократичного суспільства висунув наявність насамперед формальних процедурних правил гри, а не реалізацію субстанціональної єдиної волі або блага народу.

Сучасний стан посткласичної парадигми демократичної теорії можна охарактеризувати, по-перше, інтенсивним розвитком різних формальних інтерпретацій її основних стрижневих ідей в рамках теорії раціонального вибору, і, по-друге, шпоявою різноманітних версій оновленого, уточненого й переглянутого плюралізму, постійно дрейфуючого убік різних варіантів розширення особистої участі громадян у політичному житті.

Першу лінію представляє так звана економічна модель демократії, яка була сформульована ще наприкінці 50-тих років 20 століття, однак тільки в 1980-90 роки вона здобула зріст і поширення. В рамках економічної моделі демократія розглядається як вид відкритого ринку, в якому відбувається конкурентна боротьба й здійснюються різні форми взаємного обміну з метою одержання найбільш вигідних результатів. Дана модель ґрунтується на ідеї того або іншого ступеня раціональності поведінки учасників політичної гри, тобто їхньої орієнтації на максимізацію своїх інтересів у результаті соціальних дій при загальній мінімізації витрат на ці дії. Політичні актори прагнуть мінімізувати свої витрати по виробництву публічних політичних дій, а то й користуватися їхніми результатами безкоштовно.

Концепція раціонального вибору припускає, що люди можуть бути описані виходячи з їхньої здатності розташувати наявні в конкретній ситуації варіанти по важливості, починаючи з найбільшого й закінчуючи найменш кращим; поведінка людей може бути зрозумілою, якщо допустити, що вони завжди діють (в рамках наявних можливостей) з метою максимізації власної задоволеності. В цьому змісті політична поведінка людей, будь вони виборцями або політичними лідерами, не відрізняється від будь-яких інших форм раціональної поведінки. Наприклад, уряд, президент, політичні партії намагаються максимізувати політичну підтримку, зберегти або досягти панування, парламентарії й різні групи інтересів борються за досягнення своїх цілей через утворення постійних або тимчасових коаліцій для проведення своїх людей в уряд або прийняття потрібних законопроектів, індивідуальні виборці намагаються максимізувати результати свого електорального вибору й т. д. Інакше кажучи, демократія, з погляду прихильників економічної моделі демократії, є не більш ніж загальний процедурний набір правил політичної гри, який дозволяє індивідуальним і/або колективним учасникам вишиковувати свої пріоритети та вступати у стратегічні, засновані на логіці обміну з іншими діючими особами відносини, здійснюючи їх в рамках прийнятих демократичних інститутів.

У загальному й цілому, демократична політика, з погляду даного підходу, є один з різновидів ігор із двома або більше учасниками, які проходять в одномірному (наприклад, праві-ліві) або багатомірному проблемному просторі. Вони можуть підрозділятися на ігри з нульовою сумою, в яких "переможець одержує все і гри з ненульовою сумою, в яких виграють всі учасники взаємодії.

Соціальний вибір в якості щодо раціонального колективного рішення стає можливим лише при тому або іншому процедурному обмеженні можливих результатів голосування та звуження кількості можливих альтернатив. Застосування складних теоретичних моделей раціонального вибору, які запозичені з економічної науки, а також теорії ігор, до поведінки гравців на політичному ринку дозволило зробити справжній теоретичний прорив в інтерпретації електоральної поведінки, політичних переговорів та угод, процесу виборів, утворення політичних коаліцій та альянсів, формування урядового курсу та державної політики, міжпартійної конкуренції, функціонування виборних установ і т. д.

В умовах експансії формальних економічних моделей демократії раціонального вибору багато прихильників плюралістичної теорії поступово зближалися з елітистськими концепціями. Це наприклад, С. Ліпсет, С. Хантінгтон та Р. Дарендорф. Інші вчені, такі як Р. Даль, спробували скорегувати положення класичного плюралізму 1950-60 років і виробити теорію оновленого плюралізму.

В своїх головних рисах новий плюралізм спробував урахувати основні уроки критики. Суть в тому, що класична плюралістична теорія не враховувала, що різні групи мають не однакові ресурси для того, щоб їхні інтереси могли бути реально реалізовуватися в політичному процесі.

Як відзначає І. Шапіро, подібно тому, як господарські ринки відгукуються лише на реальний попит, політичний процес реагує лише на високоорганізовані групи інтересів, і подібно тому, як у багатьох є потреби, для вираження яких через ринок, вони не мають у своєму розпорядженні необхідних економічних ресурсів, – так само багато хто, маючи інтереси, не мають ресурсів, щоб виразити їх через організовані політичні групи інтересів. Однак, якщо молодь, бідняки, пенсіонери, інваліди, які не організовані в ефективні групи тиску та не володіють ресурсами для політичної мобілізації, те це не означає, що вони не існують, або що їхні інтереси знаходять своє автоматичне вираження та не ущемляються в політичному процесі. Реальний процес прийняття політичних рішень, на думку критиків класичного

плюралізму, не цілком збігається з розумінням вихідної теорії плюралізму про можливість реальної рівності впливу основних соціальних груп [5, с. 23]. Як пише Р. Даль, коли організаційний плюралізм веде до таких наслідків, це може змінити суть наявних у суспільстві проблем і сконцентруватися на політичному процесі скоріше в напрямку, що обіцяє короткострокові вигоди невеликим меншостям добре організованих громадян, ніж в напрямку, що забезпечує значимі довгострокові вигоди для більшої кількості неорганізованих громадян [2, с. 322].

Якщо американські ліві критики плюралістичної моделі демократії підкреслювали те, що вона ігнорує фактично домінуюче положення економічно найбільш потужних та високоорганізованих груп інтересів, то радикальні європейські критики неомарксистського напрямку заперечували насамперед тезу про капіталістичну державу як про нейтрального арбітра в боротьбі соціальних інтересів.

З огляду на ці критичні зауваження, теорія нового плюралізму спробувала врахувати фактор нерівномірного розподілу політичних ресурсів, що знижує демократичний потенціал поліархічної демократії. Як визнає Р. Даль, завдяки нерівності в доступі до економічних ресурсів, деякі громадяни здобувають значно більший вплив на рішення, дії й політичний курс уряду. З погляду нового плюралізму, такі могутні інститути як бізнес, політичний істеблішмент і партійні машини схильні не тільки відгукуватися на потреби суспільства, але й, при зручному випадку, досягати своїх цілей за рахунок інших груп або всього суспільства в цілому, що визначає необхідність їхнього подальшого стримування в інтересах усього суспільства.

Тому теоретики нового плюралізму виступили за відмову від концепції нейтральної держави як незалежного арбітра в конкурентній боротьбі організованих потужних груп інтересів, та за розширення різних форм кваліфікованої політичної участі широких мас населення, які, більш ефективно контролюючи уряд та інші органи державної влади, змогли б урівноважувати тиск могутніших і організованих груп бізнесу та політичного істеблішменту.

Таким чином, новий плюралізм в значній мірі еволюціонував у бік партисипаторної моделі демократії або демократії особистої участі, що акцентує необхідність сполучення елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста та громади, забезпечення більшої реальної рівності політичного впливу, повернення до розуміння про демократію не тільки як про формальний засіб, процедуру або метод, але і як про справжню мету суспільного устрою.

На думку Ю. Хабермаса, протистояння інструментальним імперативам тонко диференційованих економічних і управлінських систем можуть здійснити тільки "живі" комунікативні практики "життєвого світу" [4, с. 76]. На відміну від М. Вебера, який спробував обмежити експансію структур бюрократичного панування за допомогою плебісцитарного харизматичного лідерства та "цезаристської демократії", Ю. Хабермас шукає практики самовизначення громадян за допомогою публічного диспуту, відкритого обговорення спільних справ.

Наприкінці 70-х – 80-і років ХХ ст., у зв'язку із занепадом популярності теорії "плюралістичної демократії", деякі її давні прихильники (Г. Парсонс, Р. Даль) перейшли на позиції теорії елітарної демократії.

Ціннісні уявлення про еліти полягають в основі концепції елітарно-плюралізму. Теорії елітаризму та плюралістичної демократії, які раніше вважалися антиподами, знаходять у ній тісніші точки зіткнення.

Теорія елітарної демократії виходить із розуміння демократії як вільного суперництва претендентів за голоси виборців, як форми правління еліт, більш-менш підконтрольних народу особливо під час виборів. Суть концепції елітарної демократії полягає в ідеї плюралізму еліт, "що виростають" на основі взаємодії суспільних груп. Ідея плюралізму еліт протиставляється ідеї влади в руках однієї еліти.

А. Лейпхардт розробив концепцію консоціальної демократії, під якою розумів сегментарний плюралізм, що включає всі можливі в багатоскладному суспільстві лінії поділу, плюс демократію згоди [3, с. 114]. Даний вид демократії він визначав через чотири її характерні елементи, найважливішими з яких є здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів всіх значимих сегментів багатоскладного суспільства. Існують наступні сегменти: взаємне вето, або правило співпадаючої більшості, яке є додатковою гарантією життєво важливих інтересів меншості; пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподіл постів у державному апараті та коштів державного бюджету; високий ступінь автономності кожного сегмента в керуванні своїми внутрішніми справами. До умов, які сприяють такому виду демократії, А. Лейпхардт відносить: баланс сил, багатопартійні системи, розмір держави, структуру різних сегментів багатоскладних суспільств, їхні пересічні розходження, загальні, надсегментні орієнтації, представницькі партійні системи, ізольованість сегментів при федералізмі, традиції врегулювання проблем на рівні еліти [3, с. 118]. Причому кожний з них аналізується через призму показу позитивних і негативних сторін, механізмів автономності та плюралістичних технологій взаємопересічення та доповнення.

Загалом, проблема політичного плюралізму є багатоплановою, багатовидовою і досить складною, особливо в плані її функціональної, технологічної й іншої забезпеченості; існує багато сучасних концепцій плюралістичного змісту, які часто виходять на проблему демократії; політичний плюралізм як актуалізована сучасна проблема проявляється в концептуальних формах вираження і як істотний принцип. Наукова інтерпретація політичного плюралізму також залежить від того, яка сторона політичного плюралізму досліджується, є специфічною для конкретної області знання, галузі науки, суб'єктом якої виступає дослідницький потенціал, творчість індивіда-вченого. Неможливо заперечувати того аксіоматичного погляду, що інститут політичного плюралізму є складне, багатоскладне, багатобічне явище, стан, принцип. Не кожна сторона його змісту пізнана в необхідній мірі. До того ж вона може бути особливим предметом пізнання конкретної суспільної, гуманітарної галузі науки. У свою чергу зміст окремої сторони політичного плюралізму взаємодіє з іншими його сторонами й інколи дуже важко його зафіксувати, відбити теоретично. При цьому одна сторона, по-перше, може бути більше розвинена, ніж інші. По-друге, зв'язок, взаємодія однієї сторони з іншою може бути не прямою, не безпосередньою, а опосередкованою. По-третє, окрема сторона може проникати в іншу сторону та впливати на неї. Це особливо проявляється тоді, коли політичний плюралізм у своїй відносній цілісності та автономності взаємодіє з юридичним плюралізмом.

В умовах сучасної України викликає певний науковий інтерес концепція суверенної демократії. Концептуальність суверенної демократії претендує на вираження гідності та сили, представлених через наявність плюралізму в наступних взаємозалежних положеннях: розвиток громадянського суспільства; надійної держави; конкурентноспроможної економіки; ефективного механізму впливу на світові події й ін. Суверенну демократію можна визначити як образ політичного життя суспільства, тобто вона є політологічною категорією, станом і процесом.

Розглядаючи демократію як процес, слід вказати на відмінність плюралістичної демократії від мажоритарної, та звернути увагу на окремих складових демократичного процесу. При цьому демократичний порядок є цілісність різноманіття, тобто політичний плюралізм у його політико-демократичному вимірі, при якому громадяни здатні захищати власні права, а також брати участь у підтримці балансу різноманіття у світі. З погляду внутрішнього образу суверенітету держави змінюються його зміст та стиль володарювання. Він з верхніх поверхів,

інститутів і структур у процесі демократизації все більше спускається на нижні поверхи, зміщується в політику малих, але від цього не менш важливих і значимих, справ, а тому масові дії людей, їхніх груп і інститутів усе більшою мірою є результатом обговорення та переконання, ніж примусу. Від примусу суспільство поступово переходить до технологій переконання, від придушення – до співробітництва, від ієрархії – до мереж горизонтальних зв'язків. При цьому виділяються абсолютно пріоритетні складові суверенної демократії, як то: громадська солідарність, творчий стан, культура, освіта та наука. У творчому стані як провідній верстві нації фіксується синергія креативних громадських груп плюральных по своєму складу та інтересам.

Слід зазначити, що вихідні поняття даного концептуального теоретичного вираження – суверенітет і демократія – плюралістичні. Коли говорять або досліджують проблему суверенітету, то предметом стають народний суверенітет, національний суверенітет і державний суверенітет. Поняття "демократія" ще більше багатогранне. Демократія є народовладдя, форма державного правління, сукупність прав і свобод людини й т. п. Вона різноманітна по формах і видах: пряма, представницька, партиципаторна, поліархична, консоціативна й ін. У той же час серед безлічі теорій демократії за ідеологічним критерієм можна виділити ліберальну, консервативну, соціалістичну, змішану й ін. Тільки в цілісно-абстрактному вираженні можна представити цілісність різноманіття демократії, у той час як у кожній окремій країні з урахуванням її конкретно-історичного, духовно-культурного, економічного, національно-етнічного й іншого факторів треба виявляти характеристики, особливий стан і процес демократії.

Концепція суверенної демократії повинна ґрунтуватися на незалежності українського народу й держави як організації, яка виражає її владу; можливості народу ефективно брати участь у формуванні органів держави, у державному управлінні; можливостях кожного громадянина реалізувати конституційні права, що забезпечують його свободу, економічний та духовний розвиток, участь у справах держави.

Таким чином, поняття "плюралістична демократія" часто вживається поряд з поняттям "ліберальна демократія" для характеристики демократичної системи, заснованої на виборах у представницькі органи. Цей термін відноситься до демократичного правління, при якому суспільні запити формулюються групами осіб, об'єднаних спільними інтересами. У такому вигляді плюралістична демократія може розглядатися як альтернатива парламентарної демократії та будь-якій формі мажоритаризму.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер // Пер. с нем.; Под ред. Ю. Н. Давыдова. – М. Прогресс, 1990. – 840 с.
2. Даль Р. Демократия и ее критика / Даль Р. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с.
3. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Лейпхарт А. – М.: Издательство "Аспект Пресс", 1997. – 287 с.
4. Хабермас Ю. Политические работы / Хабермас Ю. / Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М.: Практис, 2005. – 368 с.
5. Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис. – 1992. – № 4. – С. 17-29.
6. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Шумпетер Й. пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
7. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование общества: Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт / Пер. с англ. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.

Тельник М. В., НУ "ОЮА"

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ КРИЗОВОГО СТАНУ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Статья посвящена рассмотрению основных проблем, связанных с кризисом политического процесса в современной Украине. Обоснован вывод об исключительно реактивном характере деятельности современной украинской правящей элиты.

The article is devoted to consideration of basic problems, related to the crisis of political process in modern Ukraine. Conclusion about exceptionally reactive character of modern Ukrainian ruling elite activity is founded.

Сьогодні політична система української національної держави опинилася в глибокій кризі, яка потребує швидких та ефективних дій для її вирішення. Основними причинами нинішньої кризи є її власна недосконалість, розбалансованість і неефективність, загальна криза національної державності, яка відмічається дослідниками в останні роки, а також цілий ряд чинників, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Розгляд загальносвітової кризи національної державності не входить до завдань цієї статті, тому основна увага буде зосеред-

жена на причинах кризового стану політичного процесу безпосередньо української національної держави, а також на її основних особливостях.

Як вже відмічалось вище, сучасна українська національна держава зазнає на собі кризові впливи, як внутрішнього так і зовнішнього характеру. Серед них: спадок розірваної при розділі "Союзу" економіки, стереотип мислення, що зберігся у багатьох, безініціативного (пасивного) виконавця чийсь волі в ім'я інтересів певних кланів з простою метою фізичного виживання; безмежна корумпованість всіх органів влади та правопорядку; відсутність яскравих, авторитетних, морально чистих та етично привабливих, цілеспрямованих політичних, економічних, соціальних лідерів країни на світовому, державному та регіональному рівнях; природні катаклізми та техногенні катастрофи; генетичні аномалії (виродження) та несприятлива для розвитку демографічна ситуація; виснаження та засмічення внаслідок безгосподарного, варварського та безвідповідального поводження із природними ресурсами, що використовуються та доступні в теперішній час; інформаційний хаос, неконтрольована державою та суспільством пропаганда "легких" наркотиків, насильства, задоволення тваринних інстинктів тощо [1, С. 14].

Таким чином, на становище сучасного політичного процесу України впливають наступні групи факторів:

Відсутність чіткої цілі та орієнтирів національного розвитку (немає чіткого та схваленого населенням плану можливих перетворень), стратегічних установок та, головне, суб'єкта, який здатний їх реалізувати. Немає нового українського проекту, значимого в очах світу.

Погана якість управлінської еліти та кадрів, які в загальній масі уражені тотальною корупцією та діють за логікою "тимчасовиків". Влада пасивна, безвольна та має низький ступінь легітимності, що недостатня для проведення масштабних перетворень. Україна при збереженні теперішніх умов приречена на інерційний сценарій розвитку.

Низька політична та правова культура населення, відсутність розвиненої практики самоврядування та досвіду особистої відповідальності за свою долю – засади громадянського суспільства.

Напівкримінальний, тіньовий, прихований характер економічних та політичних відносин, як масова системна та постійно відтворювана ознака.

Сировинний характер економіки країни, що закріплює Україну в не вигідному становищі в світовій системі розділення праці.

Відсутність розвинутої соціальної інфраструктури як головної бази росту та основи ефективного функціонування держави (по лінії "центр – регіони", "регіони – регіони"). Україна так и не змогла в повній мірі скористуватися своїм вигідним географічним транзитним положенням по лінії "Західна – Східна Європа".

Неможливість впливати на зовнішню ситуацію, а також нейтралізувати негативний вплив зовнішніх факторів. Відсутність авторитету України в глобальних процесах, що впливають на систему утворення нового глобального порядку.

Відсутність інвестицій для забезпечення нової хвилі модернізації та індустріалізації.

Демографічна криза.

Бідність величезної кількості громадян, а також відсутність соціальної бази економічного зростання.

Поглиблення взаємозалежності народів та держав розповсюджується на всі сфери суспільного життя. Принципово змінилося співвідношення ендогенних та екзогенних факторів розвитку окремо взятих країн, включаючи і Україну. З одного боку, розповсюджена чітка фіксація споживчого характеру включення України в глобальні процеси – наша країна лише поставлена перед фактами глобальних викликів.

Умови для виходу з кризової ситуації, що склалася, полягають у демократичному громадянському інформаційному суспільстві та правовій національній державі. В зв'язку з цим виникає нагальна потреба ефективного переведення суспільства та держави на принципово новий рівень їх конкурентоздатного розвитку в ринковому середовищі.

О. М. Майборода звертає увагу на цілий ряд винятково складних обставин, які ускладнюють формування нової ідентичності української нації. По-перше, економічна криза заблокувала формування єдиного автономного національного ринку, без чого політична нація, на відміну від нації етнічної, не може існувати. По-друге, духовна криза і розрив суспільних зв'язків руйнують всі види колективних ідентичностей, включаючи етнічну. По-третє, криза радянської ідентичності призвела до втрати психологічної впевненості людей у завтрашньому дні. По-четверте, етнічне відродження як українців, так і національних меншин, актуалізує пріоритети етногрупової ідентичності перед загальнонаціональною. І нарешті, незавершеність консолідації найбільшої спільноти – етнічних українців – вкрай негативно позначається на формуванні ядра політичної нації [2, С. 15].

Саме тому, дуже важливим є формування в української нації відчуття стабільності, довіри власній державі і прийняття та утвердження її цінностей. Цьому мають сприяти відкритий характер правління, розвиток системи освіти, підтримка вертикальних та горизонтальних політичних зв'язків населення та інші методи, що спрямовані на посилення довіри населення до влади та держави та формування в нього впевненості у майбутньому.

Перед українською державою у зв'язку з необхідністю подолання існуючої кризи розподілу матеріальних та культурних цінностей постають наступні завдання. Надзвичайно важливою є вироблення стратегії, яка, з одного боку, була би зорієнтована на структурні перебудови в економіці, а з іншого – враховувала б реальні можливості держави та населення перейти до нетрадиційних форм підтримання соціальних взаємовідносин. Необхідними елементами такої стратегії повинні стати ефективна система оподаткування, що здатна підтримувати національного товаровиробника; формування масових структур перепідготовки робітників; створення різноманітних компенсаційних механізмів (наприклад адресна соціальна допомога), що забезпечували б не стільки скорочення розриву в доходах, скільки збереження стабільності соціального статусу для певних категорій населення; всебічна підтримка малого та середнього бізнесу тощо.

Вказана ситуація поглиблюється кризою легітимності, яка виникає внаслідок неузгодженості цілей та цінностей влади з уявленнями основної частини громадян про необхідні форми та засоби політичного регулювання, нормах справедливого правління та з іншими цінностями масової свідомості [3, С. 72]. Відповідність цілей влади та масових уявлень сприяє підтримці та росту легітимності правлячих структур, а невідповідність – зниженню легітимності та дестабілізації державності. Вказана криза тісно пов'язана з тим, що Україна досі ще не винайшла той шлях розвитку, який би був підтриманий всім її населенням. Тут доцільно пригадати думку М. Грушевського, який вважав, що Україна через специфіку ментальності, безкласовий характер суспільства та відносини у групах на зразок емоційно-родинних стосунків не може скористатися жодною з уже запропонованих Сходом чи Заходом моделей державності і має винайти унікальний шлях втілення демократичної моделі суспільства [4, С. 38].

Найбільш продуктивними засобами забезпечення легітимності правлячого режиму є здатність еліти забезпечувати поступове реформування суспільства, досягати консенсусу з політичними конкурентами, утворювати різноманітні політичні коаліції, погоджувальні

комітети тощо для підтримання гарантій громадянського миру, формувати позитивний образ своїх лідерів у населення. Найбільш позитивні наслідки від проведення такої політики наступають при домінуванні в суспільстві толерантності, доброзичливості, підсвідомому перенесенні авторитету лідерів на структури та інститути влади.

Розвиток та зміцнення будь-якої держави в складних умовах сьогодення неможливі без наробітку і впровадження в сферу соціального життя єдиної консолідуючої державної ідеї, яка б визначала основні напрями соціальних перетворень на основі формування загального майбуття своїх громадян [5, С. 114].

Через це національну ідею визначають як духовну першооснову, джерело національного виховання та особистісного розвитку людини; соціально психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, конфесій, партій, рухів, рушійного соціального поступу того чи іншого етносу, його національної енергії; механізм зрівноважування та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історичну і політичну долю та орієнтації щодо майбутнього [6, С. 117].

Таким чином, можемо зробити висновок, що нинішня криза найбільш чітко оголила проблему недосконалості та розбалансованості існуючої політичної системи, неефективності значної частини державного менеджменту. Поведінка вітчизняного політичного класу має виключно реактивний характер – він лише реагує на внутрішні і зовнішні загрози і змушений "грати" за нав'язаними із-зовні сценаріями. Особисті політичні амбіції основних нинішніх політичних гравців загрожують подальшою дестабілізацією політичної ситуації та суттєвим обмеженням можливостей основних державних інституцій у виробленні механізмів подолання економічної кризи в Україні, протистоянні деструктивним зовнішнім впливам, забезпеченню національної безпеки. Сьогодні від України вимагається внутрішня громадянська, політична та економічна мобілізація, вдосконалення власного державного організму, поява у еліти стратегічного бачення майбутнього країни.

Література:

1. Волков В. В., Корнейчук В. П., Хомяк К. Д. Г. Скворода и В. Вернадский в пробуждении украинской нации. – К.: "МП Леся", 2007.
2. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002.
3. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002.
4. Грушевський М. На порозі нової України. – К.: Книга, 1991.

5. Курас І., Солдатенко В., Бевз Т. Історичні підстави української ідеї (еволюція феномена в контексті пошуків етнополітичних моделей) // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – Збірник. – К.: ППІЕНД, 2002. – 295 с. – С. 112-151.
6. Пірен М., Смагін І. Національна ідея – стрижнева основа інтегративної суспільної ідеології в Українській державі // Вісник УАДУ. – 1999. – № 2. – С. 117-124.

Кусляк І. С., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ "ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ": ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Основной акцент сделан на обобщение и систематизацию основных зарубежных и отечественных теоретических подходов к формированию электронного правительства. Уточнен понятийно-категориальный аппарат, который раскрывает процесс формирования и функционирования электронного правительства.

The main focus in the article is made in the generalization and systematization of main foreign and native theoretical approaches to formation of e-government. The notions and categories which are defined more precisely, reveal the process of formation and functioning of e-government.

Процеси, які отримали назву "електронне урядування", мають місце в більшості країн. При цьому навколо поняття "електронне урядування" ведуться постійні дискусії і воно залишається неоднозначним та незрозумілим. Багатозначність визначень зумовлена тим, що науковці та консалтингові фірми акцентують увагу на різних аспектах і принципах впровадження і функціонування електронного урядування.

Окремим питанням залишається проблема розуміння електронного урядування в окремо взятій державі. І Україна не є винятком, для якої з точки зору інформатизації держави необхідно враховувати багато особливостей: розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІКТ), ступінь соціального розшарування, традиції державного управління, рівень громадсько-політичної свідомості населення.

Що стосується наукових досліджень з електронного урядування, то необхідно говорити в першу чергу про праці зарубіжних вчених, таких як К. Андерсен, Т. Беккер, К. Белламі, Б. Лоадер, М. Малкіа, К. Ханер, К. Шедлер, Дж. Янг та ін.

Питаннями впровадження та розвитку електронного урядування займаються такі українські науковці, як О. Баранов, А. Голобуцький, О. Ємельяненко, І. Клименко, І. Коліушко, А. Серенка, О. Шевчук, С. Чукут та інші, в роботах яких розглянуто питання інформаційного суспільства, нове місце і роль держави в такому суспільстві, сутність електронного урядування, методи та принципи його організації. Серед російських авторів викликають інтерес праці В. Дрожжинова, А. Даниліна, Л. Сморгунова, В. Солодова, Є. Стиріна, Є. Яковлєвої та ін.

Основні теоретичні розробки по електронному урядуванню належать зарубіжним авторам, однак їх застосування в сучасних умовах України залишається практично невивченим.

Головною метою цієї статті є аналіз та систематизація існуючих підходів до дослідження електронного урядування.

Відповідно до визначеної мети в ході дослідження вирішуються такі завдання:

- узагальнення та систематизація зарубіжних та вітчизняних теоретичних підходів до формування електронного урядування;
- уточнення понятійно-категорійного апарату, який розкриває процес формування та функціонування електронного урядування.

На сьогодні залишаються проблеми в розумінні терміну "електронний уряд" та "електронне урядування". Отже, англomовний термін e-government має багато значень. В міжнародно-правових документах термін government застосовується не тільки для визначення центрального органу виконавчої влади (уряд), а в значенні держави як політичного інституту в цілому. Дослівний переклад "e-government" як "електронний уряд" не зовсім чітко відображає суть даного поняття.

Європейська Комісія визначила електронний уряд як "використання інформаційних і телекомунікаційних технологій у державних адміністраціях у сукупності з проведенням організаційних змін і набуттям нових навичок, спрямованих на поліпшення суспільних служб і демократичних процесів, а також посилення підтримки державної політики. Електронний уряд є засобом для підвищення ефективності державного обслуговування. Він спрощує провадження державної політики й допомагає держсектору, з одного боку, розширювати обсяг послуг і підвищувати їхню якість, а з другого – збільшувати економію ресурсів" [4, с. 143].

Термін "електронний уряд" може означати у різних країнах та у різних проектах різні речі, і можна припускати, що віртуально він матиме стільки ж визначень, скільки є авторів. Зазвичай, визначення групують у категорії від більш загальних до більш конкретних.

На думку російського дослідника В. Дрожжинова, "електронний уряд – це використання віртуального простору для вдосконалення моделей надання послуг та підвищення ефективності функціонування органів влади та державних установ" [12, с. 12]. Дане визначення є близьким і до специфіки українського державного управління, так як актуальними на сьогодні залишаються питання розвитку внутрішньо-організаційної та зовнішньо-організаційної взаємодії в державному секторі. В Україні основною рушійною силою для його впровадження, на думку автора статті, повинні стати державні службовці та представники влади.

Російський дослідник В. В. Солодов вважає, що доцільно розглядати електронний уряд в якості інструмента трансформації державного управління та політико-адміністративних процесів, які стають можливими завдяки використанню ІКТ. Науковець вважає, що "одним з основних факторів успіху впровадження електронного уряду та здійснення реформ державного управління є їх одночасне поєднання, але це не призводить до трансформації системи влади, а лише підсилює її риси" [14, с. 19].

Дану дефініцію підтримує і Є. А. Яковлева, яка вважає, що "електронний уряд – це новий спосіб організації та розвитку системи державного управління, спосіб його трансформації та удосконалення за для орієнтації на принципово більш тісний взаємозв'язок з громадянами, більш ефективної діяльності та відповідальності державних органів" [18, с. 18].

З іншого боку, як вважає Л. В. Сморгунів "зв'язок електронного уряду з адміністративними реформами виражається в тому, що воно, по-перше, служить інструментом реформи, по-друге, оновлює інтерес до адміністративної реформи, по-третє, висвічує внутрішні неузгодженості в публічному управлінні, по-четверте, примушує уряди слідувати зобов'язанням кращого управління, по-п'яте, підвищує легітиміацію урядової активності, по-шосте, говорить про готовність уряду мінятися відповідно до потреб сьогоднішнього дня" [10, с. 133-135].

Тобто, електронний уряд розглядається як інструмент реалізації адміністративної реформи, так як в даний час створення вичерпної адміністративної моделі держави неможливе без принципів, які лежать в основі діяльності електронного уряду такі як, зручність і оперативність отримання послуг, транспарентність, конфіденційність та безпека, зорієнтованість на інтереси і потреби споживачів тощо [5, с. 19].

На думку С. Чукут, електронний уряд – це передусім модернізація самого процесу державного управління згідно з новими умовами

суспільного розвитку [17, с. 429-423]. Очевидно, що в основу модернізаційних процесів покладено принципи прозорості та відкритості влади та орієнтація на обслуговування суспільства.

На заході електронний уряд визначається як використання Інтернет – технологій, спосіб подання інформації та послуг і забезпечення доступу до інформації та послуг. Оперуючи цим поняттям в іноземній літературі мають на увазі "електронне правління" або "електронно-державне управління". А в українській мові "уряд" – це виключно вищий орган виконавчої влади або сукупність органів виконавчої влади в країні. Більш того, у необізнаних людей при використанні терміну "електронний уряд" виникають асоціації, які далекі від того, що мають на увазі. Коли говорять про "електронний уряд", фактично мова йде про "електронну державу", "електронний державний апарат" або ж "електронне урядування" [3, с. 138].

"Поняття "електронна держава", як і її нетехнологічний антипод – "паперова" держава, є метафорами, а тому цей термін і не може бути строго і однозначно визначений. Більш того, значущі проблеми в державі навряд чи пов'язані з тим, чим держава користується при здійсненні своєї діяльності – папером або комп'ютерами [2, с. 182-185].

Як вважає О. М. Ємельяненко, поняття "електронна держава", що включає всі три галузі державної влади – законодавчу (електронний парламент, виконавчу (електронний уряд) та судову (електронне правосуддя), являє собою систему державного управління на основі електронних засобів обробки, передачі і поширення інформації, застосовувану з метою зміни взаємин між державними органами і суспільством, тобто поняття "електронна держава" є ширшим поняттям і робить висновок про те, що найбільш динамічно здійснюється концепція "електронного уряду" [7, с. 6].

Більшість запропонованих визначень включає три основні компоненти: ефективніша діяльність уряду, надання послуг громадянам і вдосконалення демократичного процесу на основі використання нових інформаційно-комунікаційних технологій [13, с. 162].

Останнім часом в даній сфері спостерігаються значні зміни та з'явилися акценти у термінах, що стосуються використання ІКТ у сфері державного управління і це виявилось в тому, що в якості основного і більш загального було запропоновано поняття "електронне урядування".

Російський дослідник Л. В. Сморгунів одним з перших зупинився на питанні переходу від концепції електронного уряду до концепції електронного урядування. Автор проводить диференціацію між

термінами "електронний уряд", "електронна адміністрація" і "електронне урядування" і наголошує, що "електронний уряд стосується міжорганізаційних відносин, що включають політичну координацію, впровадження політичних рішень і надання публічних послуг, електронна адміністрація має відношення до внутрішньоорганізаційних відносин і включає розвиток політики, організаційну діяльність і менеджмент знання. А електронне урядування характеризує відносини між громадянами, урядовими структурами, громадською думкою і вибраними офіційними особами". Тобто, як вважає автор, якщо в центрі концепції електронного уряду лежали поняття відкритість інформації і надання публічних послуг он-лайн, то нове розуміння включає такі концепти, як співпраця, участь, координація [11, с. 161]

Узагальнивши усі визначення поняття "електронний уряд", погоджуємося з думкою авторів [3; 5; 17; 8; 11], що доцільніше використовувати термін "електронне урядування", під яким слід розуміти "спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, яка забезпечує функціонування певних служб в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування громадянина з офіційними установами".

Більш чітку відмінність між електронним урядуванням і електронним урядом окреслюють дослідники заходу. Так, Т. Рілі вважає, що електронне урядування – це концептуальний підхід до питань навколо функцій уряду, а електронний уряд має зв'язок із специфічними практичними структурами уряду, які впроваджують ці концепції на практиці [19]

Існує і більш технократичний підхід до визначення електронного урядування. Представники даного підходу вважають, що вся сукупність як внутрішніх так і зовнішніх зв'язків та процесів підтримується і забезпечується відповідними інформаційно-комунікаційними технологіями [1]. Тобто, на перший план виходить рівень інформатизації державних органів та суспільства і під електронним урядуванням, представники даного підходу розуміють "спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі, яка забезпечує функціонування певних органів в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування громадян з органами влади" [5, с. 12].

Соціологи розглядають електронне урядування як соціальний феномен, в основі якого використання ІКТ для переносу внутрішніх

державних інформаційних потоків, інформаційних потоків між державою та громадянином та інформаційних потоків між державною та іншими недержавними організаціями та інститутами в віртуальне інформаційне середовище. Це середовище розглядається в тісному зв'язку з системою соціальної комунікації і зміна якої призводить до змін в соціальній організації та управлінні. Електронному урядуванню, на думку В. В. Туровця, відводиться роль не інструмента для модернізації та трансформації державного управління, а "принципово нового способу організації державного управління в нових суспільних умовах". Соціології, як науці, в даному випадку, належить провідне місце, так як вона "здатна створити об'єктивну картину соціальних змін, комплексно дослідити взаємозв'язки соціальних суб'єктів та проаналізувати і оцінити наслідки реалізації тієї або іншої альтернативи" [16, с. 14].

Також з основних ідей впровадження електронного урядування є те, що воно виступає як інструмент розвитку демократії [7, с. 9], розглядається як реальний шлях до розвитку демократичних процесів в суспільстві, що знайшло своє відображення в появі терміну "електронна демократія". І можливості Інтернету та його інформаційної структури в даній галузі практично невичерпні: починаючи від інформування населення про різні події, претендентів на посади, розповсюдження інформації про партії, закінчуючи участю громадян в електронних політичних форумах, в електронних виборах тощо.

Заслуговує на увагу підхід, який розглядає електронне урядування як засіб для підвищення ефективності державного управління. Подібної точки зору щодо визначення електронного урядування дотримуються в країнах Заходу, в яких використання ІКТ в державному секторі направлене, в першу чергу, на підвищення ефективності державного управління та обмеження корупційних процесів.

В основному перевага надається не економічній ефективності, а соціальній. Економічна ефективність – це співвідношення між затратами та досягнутими результатами, яке може вимірюватись як у натуральних показниках (продуктивність праці), так і у вартісних – коли можна дати грошову оцінку всім затратам і результатам [6, с. 49]. Те, що в результаті впровадження ІКТ в діяльність державного сектору зменшується кількість операцій на прийняття того чи іншого рішення або отримання послуги не викликає сумніву, але ефективність функціонування політичної системи виміряти з економічної точки зору досить складно. Головною метою для держави не є отримання фінансового прибутку як в бізнесі. І тому на перше місце виходить

соціальна ефективність, яка відбивається у прогресивних змінах в житті суспільства, підвищення розвитку сфери послуг, покращення умов праці тощо.

На думку автора, підхід до поняття електронного урядування з точки зору ефективності є менш поверховим, але теж не може претендувати на універсальність.

Також в рамках цього підходу потрібно відзначити вплив електронного урядування на антикорупційну політику держави. Використання ІКТ в державному управлінні дозволяє мінімізувати умови виникнення корупції. Перенесення надання державних послуг в режим он-лайн передбачає зменшення часу та кількості контакту між державним службовцем та громадянином (наприклад, принцип "єдиного вікна"), а також змінюється і характер цих контактів, так як зустріч переноситься на сторінки сайту або веб-порталу, що, в свою чергу, зменшує стимули для застосування корупційних механізмів. Тут основним інструментом повинно стати розробка та впровадження електронних адміністративних регламентів, основна ідея яких – це аналіз та контроль управлінських дій та процедур, які забезпечують прийняття виконавчим органом державної влади управлінського рішення та надання державних послуг в електронному вигляді. В результаті кожен громадянин точно знає до кого йому потрібно звернутись для вирішення того чи іншого питання, хто відповідає за його виконання та на якій стадії воно знаходиться.

Отже, існує багато визначень таких понять, як "електронний уряд" та "електронне урядування". Автор погоджується з А. Семенченко, який зазначає, що недосконалість категорійно-понятійного апарату стоїть на заваді ефективному впровадженню технологій електронного урядування і пропонує взяти за основу визначення, що "електронне урядування – це система взаємодії органів державної влади з населенням, що базується на широкому застосуванні інформаційних технологій, у тому числі на мережі Інтернет, з метою підвищення доступності та якості державних послуг, зменшення термінів їх надання, а також зниження адміністративного навантаження на громадян та організації, обумовленого їх отриманням" [9, с. 8]

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Аналізуючи понятійно-категорійний апарат можна констатувати, що існує відмінність в поняттях "електронний уряд" та "електронне урядування".

2. Електронний уряд розглядається як спосіб організації та розвитку політичної системи держави та її відкритості, новий підхід щодо

взаємодії державних інститутів з суспільством з метою ефективнішої діяльності уряду, надання кращих публічних послуг.

3. Електронне урядування – це концептуальний підхід навколо функцій уряду, процес співпраці влади з громадянами за допомогою ІКТ за для збільшення можливостей для громадян.

4. До поняття електронного урядування можна підходити з багатьох аспектів, але кожне з визначень потрібно розглядати як прикладне рішення, спосіб модернізації вже існуючих структур і відносин, а не як самостійну ідею комплексної трансформації політичної системи.

Література:

1. Баранов А. Электронное правительство в Украине? Будет! Когда? / А. Баранов // Зеркало недели. – 2002. – № 1.
2. Брауде-Золотарев М. Ю. Электронное государство и качество государственного управления / М. Ю. Брауде-Золотарев, В. В. Новиков // Интернет и современное общество: Труды X Всероссийской объединенной конференции (Санкт-Петербург, 23-25 октября 2007 г.). СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2007. – С. 182-185.
3. Демкова М. С. Электронне урядування – шлях до ефективності та прозорості державного управління / М. С. Демкова, І. Б. Коліушко // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К.: Бібліотека інформаційного суспільства. – 2004. – С. 138-143.
4. Дрожжинов В. И., Штрик А. А. Электронные правительства и повышение конкурентоспособности стран – членов ЕС / В. И. Дрожжинов, А. А. Штрик // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: Труды VIII Всероссийской объединенной конференции (Санкт-Петербург, 8-11 ноября 2005 г.). – СПб., 2005. – С. 143.
5. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження / О. А. Баранов, І. Б. Жилияев, М. С. Демкова та ін.; за ред. І. Г. Малюкової. – К.: ООО "Поліграф-Плюс", 2007. – 254 с.
6. Ефективність державного управління / Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертен та ін.; за заг. ред. І. Розпуненка. – К.: Вид-во "К. І. С", 2002. – 420 с.
7. Ємельяненко О. М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / О. М. Ємельяненко. – Одеса, 2008. – 20 с.
8. Концепція розвитку електронного урядування в Україні / О. А. Баранов, М. С. Демкова, С. В. Дзюба та ін.; за ред. А. І. Семенченко. – К., 2009.

9. Семенченко А. І. Електронне урядування в Україні: проблеми та шляхи вирішення / А. І. Семенченко // Міжнародний фаховий журнал "Електронне урядування". – 2010. – № 1. – С. 8
10. Сморгунов Л. В. Электронное правительство в контексте современных административных реформ на Западе / Л. В. Сморгунов // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3-6 ноября 2003. – С. 133-135.
11. Сморгунов Л. В. Политические сети, информационные технологии и публичное управление: переход от концепции "e-government" к "e-governance" / Л. В. Сморгунов // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: Труды VIII Всероссийской объединенной конференции (Санкт-Петербург, 8-11 ноября 2005 г.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 161.
12. Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации Мировой опыт / Под ред. В. И. Рожжинова. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 12.
13. Соколова М. А. Электронное правительство и электронное правление: к вопросу об иерархии понятий / М. А. Соколова // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: Труды УШ Всероссийской объединенной конференции. – Санкт-Петербург, 8-11 ноября 2005 г. – СПб., 2005. – С. 162-163.
14. Солодов В. В. Электронное правительство как инструмент трансформации государственного управления: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 "Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные политические процессы и технологии" / В. В. Солодов. – М., 2007. – 20 с.
15. Стырин Е. М. Электронное правительство: стратеги формирования и развития: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.08 / Стырин Евгений Михайлович. – М., 2006. – 166 с.
16. Туровець В. В. Преобразование электронной системы государственного управления на основе концепции "Электронного правительства" (социологический анализ): дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Туровець Василий Васильевич. – М., 2005. – 174 с.
17. Чукут С. Сутність електронного уряду та принципи його організації / С. Чукут // Вісник УАДУ. – 2003. – № 2. – С. 429-433.
18. Яковлева Е. А. Электронное правительство: теоретические модели и политическая стратегия российского государства: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Яковлева Евгения Александровна. – М., 2006. – 215 с.
19. Riley T. Electronic Governance: Living and Working in the Wired World. / T. Riley // Volume 2. – 2001.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ, ЯК СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

Основной акцент сделан на определении политической культуры и ее составляющих, в частности политического сознания и исследование психологических факторов. Проведен анализ существующих концептуальных подходов к определению содержания и психологических компонентов политической культуры личности, определить способы ее операционализации.

The main emphasis is on defining the political culture and its components, in particular the political consciousness and the study of psychological factors. An analysis of existing conceptual approaches to defining the content and the psychological components of political culture of the individual, to determine how to operationalize it.

Відродження незалежної демократичної держави залежить, на-самперед, від громадянської позиції, соціальної активності кожного члена суспільства, передусім молоді.

Роль молоді в суспільстві визначається її духовністю, моральними устоями, національними традиціями, загальним рівнем культури. Кожне покоління формується на основі попередніх духовно-моральних основ, що є відбитком соціально-політичних та економічних факторів суспільного розвитку. Сьогодні нова українська держава прагне підтримувати національну культуру, щоб на її основі сформувати цінності, які повинні сприйматися молоддю. Але цей процес досить складний і тривалий, так що очікувати миттєвих результатів не доводиться [13, с. 17-26].

Інтерес до проявів, сутнісних витоків і визначальних детермінант політичної свідомості обумовлений як розвитком соціально-психологічного знання, так і сучасною соціально-політичною та культурною ситуацією. Особливу увагу привертає дослідження політичної свідомості молоді, соціалізація якої протікає в умовах економічної нестабільності й проявів соціальних конфліктів. Серед молоді триває переоцінка суспільних, культурних, аксіологічних цінностей попередніх поколінь [2, с. 96].

Проблемою формування політичної свідомості, а також розвитку політичної культури українських громадян займаються такі вчені як В. Бебик, М. Головатий, Є. Головаха, В. Лісовий, Н. Паніна, Ю. Пахомов, В. Ребало та ін. [1, 3, 4, 6, 7, 10]. Варто зазначити, що психологічні чин-

ники становлення політичної свідомості молоді розкривались у працях таких науковців як Д. Гордєв, М. Сапожніков, О. Ульодов [3, с. 88].

Проблема формування і розвитку політичної культури сучасної молоді набуває дедалі більшої гостроти. Йдеться про політичну культуру якісно нового рівня – культуру громадянськості, культуру реальної участі у процесах вироблення політики і державного управління. Запорукою того, що нашій молоді не дадуть відсиджуватися у тенетах інфантилізму і апатії, є зусилля громадських організацій, засобів масової інформації, науковців і освітян, спрямовані на соціалізацію молоді, її більш активне залучення до суспільно-політичних процесів.

Українська держава надзвичайно зацікавлена у цивілізаційній соціалізації молодого громадянина, у формуванні в нього демократичної політичної свідомості й культури, законслухняності, які обмежують прояви крайнощів і радикалізму, роблять людину соціально активною, здатною до саморозвитку та самореалізації.

Становлення й розвиток державної молодіжної політики передбачає систематичний аналіз стану свідомості як методологічної основи цього процесу і водночас виступає як необхідна умова формування політичної свідомості, що є основою демократичної політичної культури особи [14, с. 35].

Політична свідомість – це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, що пов'язана з політикою, це суб'єктивний образ політичної системи. Знання та уявлення про політику не є продуктом індивідуальної свідомості. Особа здобуває їх із навколишнього середовища в процесі політичної соціалізації. Політична свідомість, як елемент політичної культури, вбирає в себе як ідеологічні компоненти (політичні знання, цінності, переконання), так і психологічні (політичні почуття, емоції, переживання, орієнтації та настрої) [17, с. 43].

Формування політичної свідомості залежить не тільки від тієї об'єктивної ситуації, у якій розвивається цей процес. Цей фактор є вирішальним, але не єдиним. Велике значення мають і фактори суб'єктивного характеру, зокрема:

1. зовнішні, до яких належать інститути політичної системи, національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особистості;

2. внутрішні, що характеризують механізм світосприймання, аналізу та прийняття рішень тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини.

Формування політичної свідомості, а, відтак, політичної культури відбувається в процесі політичного життя, є історично і соціально

зумовленим продуктом політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних вдатностей як суб'єктів політичного життя⁴, а також значною мірою залежить від характеру, темпу, змісту процесу політичної соціалізації молодшої особи.

Політична соціалізація – не просто засвоєння певних політичних відносин, досвіду, знань і т. ін., а й перетворення їх в особисті орієнтири та установки, внаслідок чого формується політична свідомість, позиція, зрілість, тобто певний рівень політичної культури [12; 26 – 28].

Ще одним важливим фактором формування політичної свідомості є необхідність врахування бажання самої людини відповідати запитам політичної системи. У данному випадку йдеться насамперед про вирішення проблеми мотивації, заохочення людини, зокрема, молодшої людини, до участі у політичному житті, тобто про запровадження системи ціннісних, а не примусових мотивів політичної соціалізації. Вони передбачають бажання молодшої людини відповідати вимогам політичної системи згідно із внутрішніми переконаннями, по совісті, через почуття обов'язку по відношенню до держави і суспільства взагалі.

Формування політичної культури молоді, набуття нею політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, насамперед держави, в інтересах суспільства. Необхідність засвоєння політологічних знань у сучасних реаліях обумовлюється тим, що оволодіння систематизованими науковими знаннями про політику закладає основу демократичної політичної культури молоді. Такі знання потрібні кожній освіченій людині. Вони сприятимуть формуванню здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначати своє місце в них.

Суспільство, сім'я, освіта, громадськість у будь-якій країні і за будь-яких умов їх функціонування неодмінно ставлять перед собою завдання виховати людину-громадянина, тобто особистість із певними рисами, якостями та характеристиками, яка вміє знаходити спільну зі своїми співгромадянами мову, дотримуючись заснованих на історичному досвіді, традиціях, надбаннях своїх попередників норм співжиття, що склалися на національному ґрунті.

З огляду на це й варто розглядати проблему формування політичної культури української молоді сьогодні [2, с. 96-105].

Для становлення української державності суттєве значення має формування політики національної самоідентифікації, об'єднання громадян

навколо загальнонаціональної ідеї. Розвиток національної ідеї – це безупинний процес, адже прихильники різних ідейно-політичних течій можуть мати протилежні уявлення про національну ідею.

Особливістю свідомості сучасної української молоді є те, що вона формувалася переважно вже в умовах, коли існувала незалежна Українська держава, коли ідеї національного відродження вже сприймалися як домінуюча в суспільстві ідеологія. Більшість соціально активної молоді спрямовує свою активність на підтримку й розвиток Української держави, на реалізацію принципів, які покладені в основу ідеології національно-державного відродження. І це є свідченням того, що Українська держава має майбутнє.

Тому характер розвитку національної свідомості залежатиме від того, які саме соціальні спільноти будуть залучені до цього розвитку, і надзвичайно важливою є участь у цьому процесі молоді, яка найбільшою мірою здатна привносити в нього дух оновлення й поступу [3, с. 71-78].

У процесі виховання суттєве значення має формування індивідуальної свідомості молоді людини як відображення суспільного буття через призму конкретних умов життя та діяльності особи. Складовою індивідуальної свідомості молоді є її політична свідомість як сукупність певних почуттів, стійких настроїв, ідей, традицій, що відображають корінні інтереси молоді людини, а також політичних інститутів суспільства. Керуючись своїми уявленнями про свободу, справедливість, про демократичні принципи та права людини, кожна особистість обирає свій спосіб поведінки тією чи іншою мірою зачіпає кожного члена суспільства, то кожна людина має можливість діставати уявлення про політичну систему, механізми її дії, про те, хто керує країною, хто приймає рішення, хто за що відповідає тощо.

Отже, наявність політичної свідомості особистості є першим результатом засвоєння пануючої в суспільстві політичної культури. Другим результатом є участь людини в політичному процесі. Адже вона засвоює політичну культуру не задля самої здатності розуміти світ політичного, знати закони та правила його функціонування, а задля власної участі у процесі владних відносин. Політична культура і дає кожній людині принципи політичної поведінки, політичні норми та ідеали, тобто визначає комплекси орієнтацій і установок стосовно існуючої системи в цілому та окремих її інститутів, і в першу чергу стосовно своєї особистої ролі в системі "людина – суспільство – держава" [5, с. 12-17].

Таким чином, політична культура особистості включає два основних компоненти: політичну свідомість і політичну поведінку. Відтак

маємо говорити про культуру особистої участі в процесі реалізації влади: від голосування за певного кандидата як акта передання йому своїх повноважень в управлінні державою, до виконання безпосередніх функцій управління державою [1, с. 47-49].

Не можна одночасно стверджувати, що рівень політичної культури вимірюється активністю участі в політичному житті. Міра участі кожної особистості в політичному житті є по суті унікальною за мотивами, потребами в реалізації інтересів тощо.

Узагальнюючи розгляд проблеми, виділимо такі основні положення:

- формування політичної культури повинно бути пов'язано з реалізацією демократичних процесів у країні;
- політична культура молоді є складовою частиною загальної культури суспільства. Тому, вирішуючи цю проблему, необхідно піднести на досить високий рівень головне: культуру всіх прошарків суспільства, всіх його соціальних груп, і в першу чергу – молоді;
- від рівня політичної культури залежить ступінь політичної і соціальної активності молоді. Це є необхідною умовою успішного відродження України як суверенної держави;
- проблему формування політичної культури молоді в Україні сьогодні маємо розглядати з урахуванням як суттєвих змін у суспільстві, так і особливостей участі молодих громадян і в усіх державотворчих процесах;
- активна діяльність з формування політичної культури як суспільства в цілому, так і, особливо, його молодого покоління, передбачає наявність і втілення сучасної української національної ідеї в повсякденне життя нашої молоді держави.

В аналізі основних детермінантів прояву політичної культури студентської молоді приділено увагу дослідженню психологічних чинників. Зазначається, що особистість має низку внутрішніх механізмів реагування на стимули зовнішнього середовища, впливи якого вступають у складні взаємозв'язки з притаманними кожній людині когнітивними, комунікативними, ціннісними структурами [11, с. 15].

Серед психологічних властивостей особистості, які впливають на формування та прояви її політичної культури, дослідники виділяють властивості біологічного (темперамент, стать, вік), психологічного (емоції, воля, пам'ять, мислення, характер), соціального (настанови, цінності, світогляд), екзистенціонального рівнів (В. В. Ільїн, О. Б. Шестопал), особливості темпераменту та характеру (Ю. В. Ірхін, Ф. М. Кирилук), емоційну зрілість, соціальний інтелект, особливості

локусу контролю, самосвідомості індивіда, систему індивідуальних цінностей, тип особистості її Я-концепція та самооцінку, набір особистісних характеристик.

З урахуванням зазначених психологічних чинників прояву політичної культури студентської молоді можна їх узагальнити і об'єднати в цілісну систему аналізу. Виходячи з концептуальної моделі особистості Л. М. Собчик, до провідних психологічних чинників прояву політичної культури студентської молоді було віднесено особливості мотиваційно-потребової сфери, когнітивного стилю, стилю міжособистісної взаємодії, ціннісних орієнтацій [6, с. 105-110].

Особливості формування політичної культури мало вивчені, оскільки, власне, й поняття "політична культура" надто складне, неоднозначне і навіть суперечливе.

Те, що називають нині політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Великий інтерес до проблеми політичної культури виявляють і сучасні вчені.

Існує кілька основних загальних підходів до трактування поняття "політична культура" фахівцями.

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура – це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура – об'єктивне відображення і реалізація у процесі протистояння корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття "політична культура" важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномена "політична культура" [7, с. 135-139].

Існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації.

Так, американські політологи, зокрема С. Верба, виокремлюють три типи політичної культури: патріархальну, підданську та активістську. Патріархальна характеризується відсутністю інтересу до політичного життя, розподілу і чіткого визначення політичних ролей у суспільстві. Підданська культура пов'язана з досить сильною орієнтацією на політичну систему, її діяльність, функціонування.

Активістська культура характеризується помітним інтересом громадян до діяльності держави, різних суб'єктів політичного процесу, їх високою громадсько-політичною активністю.

Загалом дещо спрощено можна виокремити два основних підходи до визначення змісту поняття "політична культура", які, проте, часто об'єднують в єдине ціле.

Згідно з першим підходом політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів.

Відповідно до другого підходу у політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань суспільно-політичних утверджень [16, с. 97-99].

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну структуру та особливості. З огляду на викладене можна схарактеризувати власне поняття "політична культура".

Оптимальне і найточніше, на наш погляд, таке визначення: політична культура – це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.

Політична культура охоплює такі аспекти:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада;
- емоційна сторона політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини);
- визнання у певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти [17, с. 29-31].

У житті суспільства політична культура виконує кілька важливих функцій.

- Пізнавальну. Політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших.

- Ідентифікаційну. Вона полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти.

- Орієнтаційну. Характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі.

- Виховну. Сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим з будником підвищення політичної активності людини.

- Регулюючу. Вона проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень.

- Комунікативну. Завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління.

- Інтегруючу. Політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади.

- Соціалізацій. Політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм – регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

Складний і неоднозначний взаємозв'язок політики і культури. Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, у колишніх країнах соціалістичного табору. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике значення [9, с. 65].

Принципового значення набула проблема особливостей формування політичної культури громадян з урахуванням специфіки їх ментальності. Слід враховувати, що ментальність українців має кілька системотворчих ознак:

- українцям властива інтровертність у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

- для українців характерна кордоцентричність, яка проявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуро-творчості і естетизмі життя;

- поряд із переліченими особливостями українцям притаманні анархічний індивідуалізм, перевага чуттєвого над волею та інтелектом.

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їх політичних орієнтацій. Науковці виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. Заданими соціологічних опитувань, найпоширенішим серед дорослих громадян, молоді є націонал-демократичний тип політичної свідомості. При цьому слід зазначити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються зараз в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не тільки позитивних явищ – розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних [18, с. 154-160].

Можна констатувати, що загалом нинішній рівень політичної свідомості українства ще досить низький, що негативно позначається й на його політичній активності. І це не може не турбувати.

Отже, формування політичної культури молоді, набуття нею політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, насамперед держави, в інтересах суспільства.

Література:

1. Андропова І. В. Культура вітчизняної історіографії гендерного аспекту політичної культури / І. В. Андропова // Вісник книжкової палати: Науково-практичний журнал. – Київ, – 2006. – С. 47-49.
2. Андропова І. В. Тенденції розвитку зарубіжної історіографії політичної культури / І. В. Андропова // Вісник книжкової палати: Науково-практичний журнал. – Київ, 2004. – № 3. – С. 96-105.
3. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді / М. Білик // Соціальна психологія: Український науковий журнал. – Київ, 2004. – № 4. – С. 96-105.
4. Бебик В. М. Політологія глобального світу: проблеми теорії і практики / В. М. Бебик // Персонал. – 2005. – № 5. – С. 28-32.
5. Бебик В. М., Головатий М. Ф. "Політична культура сучасної молоді". – Київ, А. Л. Д. – 1996. – С. 112.
6. Вовканич С. Політична культура: націоналізм чи регіоналізм / С. Вовканич // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 105-115.

7. Головуха С. Теоретико методологічні засади вивчення феномену політичної культури / С. Головуха // Людина і політика. – Київ, 2003. – № 4. – С. 135-141.
8. Дмитренко М. Особливості сучасної політичної культури і проблема визначення / М. Дмитренко // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – Київ, 2005. – № 5. – С. 134-138.
9. Дембрицька Н. І. Когнітивні аспекти політичної свідомості нового покоління / Н. І. Дембрицька // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 87-99.
10. Корнаух А. В. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі: Політична культура / А. В. Корнаух // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 134-140.
11. Лепіхова Л. Онтогенетичні соціально-психологічні властивості громадської та політичної культури / Л. Лепіхова // Педагогіка і психологія: Вісник Акад. пед. наук України. – Київ, 2003. – № 1. – С. 30-38.
12. Поліщук І. Концепція політичної культури: структурний аспект // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 26-30.
13. Петрунько О. В. Особливості формування образу сучасного політика в учнівській молоді / О. В. Петрунько // Педагогіка і психологія: Вісник Акад. пед. наук України. – Київ, 2005. – № 1. – С. 97-102.
14. Порфірова О. Л. Органи державної виконавчої влади: Політична культура та імідж / О. Л. Порфірова // Трибуна: всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал товариства "Знання". – Київ, 2005. – № 11/12. – С. 34-36.
15. Поліщук В. В. Концепція політичної культури: структурний аспект / В. В. Поліщук // Персонал. – 2005. – № 6. – С. 94-123.
16. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Київ, 2005. – № 3. – С. 94-123.
17. Чальцева О. М. Прівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми / О. М. Чальцева // Трибуна: Всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал. – Київ, 2004. – № 5-6. – С. 29-31.
18. Щербак М. Т. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціального тесту. Типи політичної культури / М. Т. Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Київ, 2006. – № 3. – С. 153-161.

Ростецька С. І., Єремчук М. О.
ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ УПРАВЛІННЯ ПОЛІТИЧНИМ КОНФЛІКТОМ

Осуществлено исследование проблемы управления политическим конфликтом, которая является актуальной проблемой политической теории и практики. Сосредоточено внимание на субъектах управления политическим конфликтом и определении критериев эффективного управления.

Research of management problem is carried out by a political conflict, which is the issue of the day of political theory and practice. Attention is concentrated on the subjects of management by a political conflict and determination of criteria of effective management.

Конфлікти кінця ХХ початку ХХІ ст. можна охарактеризувати як найбільш жорстокі і складні. Стандартний набір методів, засобів і прийомів, які використовувалися раніше державними структурами, сьогодні часто не підходить для регулювання і тим більше для вирішення конфлікту. Особливості регіону, характер і причини конфлікту у наш час більшою мірою вимагають індивідуального підходу для їх врегулювання.

Автори статті ставлять за мету уточнити та розмежувати поняття "регулювання" та "управління" політичним конфліктом, дослідити сучасні теоретичні підходи до сутності та змісту управління політичним конфліктом.

Сучасна соціальна ситуація розвитку ставить перед людством серйозний вибір – або воно прагнучиме до вирішення своїх конфліктів, або воно скачується до протистояння на різних рівнях, аж до воєн. В даний час потреба в науковому дослідженні конфліктів стала очевидною, оскільки закінчився етап ігнорування, замовчання або негативного відношення до конфлікту. Конфлікт став реальністю нашого життя. Більш того, наступив етап, коли в суспільній свідомості відбулися зміни, і відношення до конфлікту стало не тільки як до природного, але в деяких випадках навіть як до бажаного явища. Це породжує проблему ефективного управління конфліктом у всіх галузях його прояву. Багато авторів вважають, що рішення цієї проблеми стає настільки очевидною, що або ХХІ століття стане століттям розвитку знань про конфлікти або воно буде останнім в історії цивілізації [6].

У 90-х рр. минулого століття отримало розвиток поняття "управління конфліктом". Вважалося, що подібна політика дозволить лідерам "перевести" конфлікт в стадію врегулювання. Запропонований метод припускав наявність особливих знань, концепцій, розпоряджень, що поєднуються в політиці, психології, соціології, економіці і історії у осіб, що здійснюють процес управління конфліктом. Виявилось, що здійснення "управління конфліктом" вимагає, крім відносного спокою і порядку, значної активності [9, с. 81]. Звичайно, коли мова йде про управління конфліктом, то це пов'язується в першу чергу з діями на політичному рівні, направленими на зниження насильства. Трансформація конфлікту припускала перехід відносин сторін в рамки співпраці, взаєморозуміння і т. д. Управління конфліктом залежить від поглядів "управляючих" на методи і засоби, застосовані в конкретній ситуації [4, с. 18-19].

Визнання конфлікту закономірним явищем та певною мірою рущийною силою розвитку, значно розширює проблему управління ним. Сутність поняття "управління конфліктом" досить багатопланова. Тобто, в одних джерелах управління ототожнюється регулюванням конфлікту, в інших – управління входить до складу з регулювання конфлікту, в деяких джерелах, навпаки, регулювання входить в зміст управління конфліктом. Не існує єдиної точки зору на терміни "регулювання" та "врегулювання" конфлікту.

Відома російська вчена М. М. Лебедева ототожнює поняття "управління" та "врегулювання" конфліктом. Вона виділяє три основних теоретичних напрями, які орієнтовані на розробку питань пов'язаних: з попередженням відкритих, військових форм прояву конфліктів, що супроводжуються насильницькими діями; з урегулюванням конфліктів у вузькому змісті або управління конфліктами. [5, с. 55-60].

В першому напрямку (теоретичних робіт), мова йде не про намагання розробити основи безконфліктного суспільства, а саме про умови запобігання відкритих форм конфлікту, пов'язаних з військовою боротьбою. Конфлікт ніколи не виникає раптово. В суспільстві існує незадоволеність, певна напруженість, які сигналізують про можливість розвитку передконфліктної ситуації в гострий конфлікт. Основна мета науковців, що працюють у цьому напрямку, приділяти основну увагу на ранню діагностику конфліктів та на розробку різних методів їх попередження.

Автори другого теоретичного напрямку, тобто управління конфліктом, акцентують свою увагу, головним чином, на процесах

прийняття рішень в конфліктній ситуації і розробці принципів поведінки, направлених на мирне закінчення конфліктів.

Як зазначає М. М. Лебедева, важливим моментом в даному напрямку є орієнтація на раціональні форми вирішення конфлікту, в тому числі на методи зв'язку інтересів та цілей учасників. Переговори та посередництво – головні об'єкти аналізу у напрямку дослідження питань врегулювання конфліктів. [5, с. 60-65].

Третій теоретичний напрямок пов'язаний із проблемою вирішення конфлікту. На відміну від попереднього він орієнтований не на вивчення можливостей досягнення компромісного рішення, а на аналіз шляхів вирішення протиріччя. Важливим моментом дослідження в рамках вирішення конфліктів є звернення до вивчення не стільки політичної еліти, скільки вивчення поведінки мас: саме на рівні мас конфлікт виникає та розвивається.

Дотримується думки про ототожнення управління та регулювання і російський вчений В. Ф. Нех, який під регулюванням конфлікту (управлінням конфліктом, конфліктним контролем) розуміє розробку та застосування системи мір, направлених на обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту та його деескалацію. Це можливо або шляхом ізоляції сторін один від одного, або шляхом здійснення тиску на них з метою зміни їх дій [8, с. 57].

У західній літературі прийнято вживати терміни "управління" і "регулювання" конфлікту. Причому "управління" трактується виключно у прикладному значенні, в той час як ширшим поняттям вважається "регулювання" конфлікту. Як правило, регулювання конфлікту передбачає діяльність на макрополітичному рівні, яка означає організацію в рамках політичної системи певних інститутів, здійснення процедур і практик регуляції конфліктів, що повторюються, а тому цей термін можна застосовувати до різних конфліктів одного типу. Окрім управління окремими конфліктами, регулювання включає і діяльність із запобігання чи попередження деструктивних, тобто насильницьких, форм вияву конфлікту [3, с. 677].

Широко розповсюджене визначення Й. Галтунга, який розуміє управління конфліктом як вміння підтримувати відносини нижче рівня, на якому можлива загроза для системи в цілому [Цит за: 1, с. 322]. Тобто, управління конфліктом являє собою форму цілеспрямованого впливу на різні компоненти суперечки чи боротьби сторін, яке передбачає підвищення відповідності їх стану свідомим намірам того чи іншого суб'єкта.

При розгляді питань управління конфліктом у центрі уваги західних конфліктологів знаходяться переважно процеси прийняття рішень у конкретній конфліктній ситуації і розробки принципів поведінки, спрямованих на мирне закінчення конфлікту. Йдеться про раціональні форми вирішення конфлікту, в тому числі методи пов'язання інтересів і цілей конфлікуючих сторін. На відміну від регулювання, управління конфліктом передбачає діяльність на мезорівні, яка пов'язана із конкретним конфліктом.

Російський дослідник А. Аклаєв теж дотримується вищезгаданого підходу. На його думку, регулювання конфлікту являє собою діяльність щодо встановлення нормативних основ і наступної інституціоналізації процедур і практик регуляції повторюваних політичних конфліктів. Термін "регулювання" досить широкий і охоплює як управління конфліктом, так і попередження його деструктивних (насильницьких) наслідків. Парадигма макрополітичного регулювання конфліктів, а особливо етнічних, виходить із того, що такі конфлікти дуже рідко вирішуються остаточно, а тому вірніше говорити не про вирішення конфліктів, а про їх регулювання на основі тих чи інших норм. Складовою частиною регулювання є управління конфліктом на основі зв'язку цілей та інтересів сторін. Такий підхід ставить акцент на процесі, а не на результаті [1, с. 323].

На ширшому значенні поняття "регулювання" наполягає і У. Шнекенер, який уточнює, що регулювання конфлікту менше зосереджується на таких процесах, як переговори чи посередницькі зусилля, які спрямовані на завершення конфлікту, а більше на структурах, тобто на створенні політичної, правової і соціально-економічної систем і різноманітних стратегіях, з ними пов'язаних [Цит за: 3, с. 677].

Існує і точка зору на управління політичним конфліктом, яка виходить з того, що попередження, вирішення та припинення конфлікту, як рівноцінно його розпалення та ескалація, є лише часткові задачі, що виникають в ході вирішення більш загальної проблеми – управління конфліктом.

Для українських та більшості російських вчених термін "регулювання" є швидше характеристикою якогось технологічного процесу, в той час як "управління" має значно ширший зміст і включає в себе підготовку, координацію та реалізацію певної політики.

На думку українських вчених О. Картунова та О. Мураховської – управління конфліктом ("conflict management") – це мистецтво і процес цілеспрямованого, обумовленого об'єктивними закономірностями впливу на його динаміку з метою:

а) вдосконалення і розвитку політичної системи чи окремих її складових або

б) її підриву й руйнування.

Запропоноване визначення здається досить коректним, оскільки воно враховує і відбиває два суттєвих аспекти. Перший – політичні конфлікти виконують як конструктивні, так і деструктивні функції. Другий – як самі конфліктуючі сторони, так і суб'єкти політичного управління можуть цілеспрямовано впливати на розвиток конфлікту, ґрунтуючись на власних інтересах [2].

Російський вчений О. Н. Чумиков під управлінням конфліктом розуміє врегулювання, розв'язання і навіть придушення останнього в інтересах суспільства в цілому або його окремих суб'єктів. Раціональне управління надає об'єктивному конфліктному процесу форми, що будуть здатні забезпечити мінімізацію невідворотних політичних, економічних, соціальних, моральних втрат, і навпаки максимізувати такого ж роду надбання. Саме в цьому суть управління конфліктом [10, с. 52].

Наявність різних точок зору привели до того, що вчені стали звертати більшу увагу не на розходженість позицій, а на наявність спільних моментів, що в майбутньому допомагатиме розвитку необхідних теоретичних та практичних знань для ефективного управління конфліктом.

Автори даної роботи дотримуються точки зору, що управління політичним конфліктом щодо його попередження, врегулювання розв'язання виступає як більш універсальний за своїм змістом процес. Управління конфліктом може здійснюватися як "зсередини" – одним, декількома або всіма його учасниками, так і "ззовні" – миротворцями, підбурювачами або посередниками. В ролі управляючих політичним конфліктом можуть виступати різні соціальні суб'єкти – від окремих індивідів до міжнародних організацій. З цієї точки зору, управління конфліктом включає в себе його закінчення не як імператив, необхідна категорична вимога, а лише як одну із задач, поставлених перед собою його учасниками. Ця задача може ставитися внаслідок росту ризику, що пов'язаний із досягненням цілей, поставлених учасниками конфліктної взаємодії або у зв'язку з їх успішною реалізацією.

Нерідко прагнення управляти конфліктом виникає також з боку центральної влади держави, якщо це стосується, наприклад, регіональних чи місцевих проблем.

Можна визначити за О. Н. Чумиковим основні дії з управління конфліктом.

Першою дією з управління конфліктом слід вважати його інституціоналізацію. При інституціоналізованому (що протікає в межах установлених меж і правил) конфлікті, останній стає як мінімум передбачуваним. Неінституціоналізований конфлікт характеризується відсутністю будь-яких принципів або правил і частіше за все являє собою стихійний процес і несподіваний вибух незадоволення.

Наступним етапом управління конфліктом може бути названа його легітимізація. Адже проблема інституціональної процедури зводиться не до форми цієї процедури, а до наявності добровільної згоди, готовності людей дотримуватися того чи іншого порядку. Більше того, якщо один із законів не відповідає деяким реаліям, а інший, що відповідає новим умовам, ще не прийнятий, то роль ефективною інституціональної процедури може виконувати і зовсім незаконний, з точки зору юриспруденції, акт. Чим сильніша підтримка, тим ефективніше суб'єкт може управляти конфліктом і тим вища його здібність у випадку необхідності прийняти примусові міри для виконання поставлених цілей. І навпаки, якщо відсутнє добровільне бажання виконувати запропоноване рішення, то такою ж мірою не визнається право управлінських органів застосовувати силу з метою забезпечення порядку.

Ще одна стадія управління конфліктом – структурування конфліктуючих груп, що дає змогу вимірювати їх силовий потенціал. Це в свою чергу дозволяє встановити неформальну ієрархію впливу в суспільстві, що об'єктивно стримує ескалацію конфлікту.

Останній етап редукція, тобто послідовне послаблення конфлікту за рахунок переведення на інший рівень. Один із найпростіших варіантів: друг – союзник – партнер – співробітник – суперник – противник. Дані шкали необхідні для розуміння реалістичності задач редукції та для визначення перспективи конфліктної взаємодії [10, с. 52-53].

Для управління конфліктами політичний суб'єкт ураховує загальні характеристики, які впливають на формування і перебіг конфлікту. До них належать: а) ступінь відкритості політичної системи; б) рівень політичної згуртованості конфліктуючих груп; в) характер втягнення широких соціальних верств у спірні взаємовідносини; г) емоційна насиченість політичної поведінки груп і громадян та їх здатність до самообмеження своїх владних домагань тощо.

В управлінні політичним конфліктом, в кожному конкретному випадку необхідно виявити хто є суб'єктом управління конфліктом в конкретний момент часу, якими ресурсами він володіє, які його цілі і якою мірою вони вже досягнуті. Політичний конфлікт, зазвичай,

розпочинається не заради самого конфлікту, оскільки він є засобом, а не метою. Конфліктуючі сторони переслідують, в основному, не-сумісні цілі. Якщо сторона через конфлікт намагається досягнути поставленої мети, то на стадії розвитку конфлікту в плани сторони не входить його врегулювання як таке. Суб'єкт конфлікту може імітувати бурхливу діяльність з врегулювання конфлікту, але управління конфліктом буде зводитися лише до його ескалації.

Для вироблення технологій контролю за політичним конфліктом необхідно враховувати об'єкт управління залежно не тільки від загальних, макрополітичних чинників, а й специфіки цілей, які обираються згідно з особливостями етапу і розвитку конфлікту. Таким чином, поведінка суб'єкта управління конфліктом залежить від динаміки конфлікту. Кожен етап конфлікту вимагає певної стратегії поведінки, тобто слід звернути увагу на зовнішній вимір конструктивного управління політичними конфліктами, зокрема, вплив на них з боку держави та її органів.

У відношенні до конфліктів в політичній сфері, передбачається досить широкий діапазон дій з контролю за розвитком та управлінням ним. Серед існуючих варіантів підходів до проблеми найбільшим впливовим користуються інженерний, гуманітарний і власне управлінський підхід [7, с. 80-84].

Згідно інженерного підходу конфлікт – це та ситуація, управління якою вимагає свідомої добудови організаційних структур в діяльності конкретних суб'єктів в сфері їх мислення. Приблизники гуманітарного підходу опираються на активне зближення сторін – учасників конфліктів з залученням посередників, на основі проведення всесторонніх консультацій та експертиз. І сторонники управлінського підходу бачать вирішення проблеми в постановці перед конфліктуючими сторонами таких специфічних задач, які зближали б їх позиції, дозволяючи при цьому досягати власних цілей.

Всі вищезгадані критерії передбачають вирішення переліку універсальних задач: попередження виникнення конфлікту або перехід його у більш гостру фазу; виведення на поверхність всіх латентних, тінювих конфліктів, з метою запобігання раптових потрясінь, на які неможливо швидко та оперативно відреагувати; мінімізація ступеню соціальної напруги і т. д.

Критеріями ефективності управління політичними конфліктами вважаються: надійність їх прогнозування, запобігання ескалації, утримання в цивілізованих рамках та конструктивне розв'язання. До критеріїв успіху можна віднести: задоволення учасників конфлікту

досягнутими домовленостями, створення сприятливих умов для розвитку їх взаємовигідного спілкування, а в кінцевому підсумку – політичну вигоду суспільства, зокрема збереження політичної стабільності та зміцнення національної безпеки [2].

Але які б не були обрані підходи до управління конфліктом, слід враховувати культурно-історичні, цивілізаційні особливості розвитку країни, регіону. В Україні, як і в інших посттоталітарних державах, на жаль, не існує високої культури управління політичними конфліктами, яка дає змогу швидко і безпомилково знаходити найоптимальніші шляхи і методи, які можуть сприяти розв'язанню конфлікту із врахуванням і максимально можливим задоволенням інтересів усіх конфліктуючих сторін.

Лише конфлікти, над якими відбувається управління, здатні виконувати для держави і суспільства певну позитивну роль, незважаючи на ті можливі матеріальні, політичні, соціальні чи моральні збитки, які вони зазвичай несуть із собою.

Таким чином, дослідження управління політичним конфліктом є необхідна і складна проблема, яка повинна постійно знаходитися у вивченні та удосконаленні, з метою реалізації на практиці, а саме: переведення політичних конфліктів у конструктивне русло, а також базуватися на принципах толерантних відносин. Політика як управління конфліктом означає встановлення суспільного консенсусу, і вона повинна зосереджуватися не на дотриманні абстрактних правил, а на пошуку ефективних шляхів розв'язання конфліктів та виробленні загальних правил для всього суспільства.

Влада ж, яка своєю пасивністю, невмінням передбачати, швидко і обґрунтовано реагувати на будь-якого роду конфлікти, приречена на злам власних устоїв.

Література:

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: анализ и менеджмент / А. Р. Аклаев. – М.: Дело, 2005. – 472 с.
2. Картунов О., Мураховська О. І спокій тільки сниться! [Електронний ресурс] / О. Картунов, О. Мураховська // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1 – Режим доступу <http://www.politik.org.ua>
3. Кіссе А. І. Управління етнічними конфліктами: визначення, поняття, особливості та підходи / А. І. Кіссе // Держава і право. – Вип. 30. – 2005. – С. 676-682.
4. Козырев Г. И. "Жертва в социально-политическом конфликте": (Монография) / Г. И. Козырев. – М.: Экслибрис-Пресс, 2008. – 168с.
5. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: [Учебное пособие] / М. М. Лебедева – М.: Аспект Пресс, 1999. – 271 с.

6. Леонов Н. И. Онтологическая сущность конфликтов [Электронный ресурс] / Н. И. Леонов // Режим доступа [prf. uni udm.ru/biblio/hrestomat](http://prf.uni.udm.ru/biblio/hrestomat).
7. Манойло А. В. Технологии несилового разрешения современных конфликтов. / А. В. Манойло. – М.: Горячая линия – Телеком, 2008. – 392с.
8. Нэх В. Ф. Политический конфликт: технология инициирования, регулирования, разрешения / В. Ф. Нэх // Вестник Московского государственного университета. – 1995. – № 5. – С. 43-60.
9. Хохлышева О. О. Мирное разрешение споров и ситуаций в условиях взаимозависимости / О. О. Хохлышева // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2004. – № 2. – С. 80-97.
10. Чумиков А. Н. Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия / А. Н. Чумиков // Социс. – 1995. – № 3. – С. 52-55.

Головач Н. А., НУ "ОЮА"

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

В статті досліджується специфіка впровадження концепції стійкого розвитку в Україні. Автор визначає потенціал громадянського суспільства України для такого переходу.

In the article the specific of introduction of conception of steady development is probed in Ukraine. An author determines potential of civil society in Ukraine for such transition.

Сьогодні громадянин розвиненого демократичного суспільства здійснює багато ролей, а саме: виборця, представника групи інтересів, групи тиску, члена територіальної громади, можливо й депутата тощо. Можливо саме це відіграє велику роль у зближенні, толерантності держави і громадянського суспільства. Це дозволяє учасникам даного політичного процесу краще зрозуміти одне одного.

Те суспільство в якому громадянин, має доступ до будь-якого політичного статусу, є суспільством найбільш відкритим. Наприклад, вже сьогодні американські політики для інтеграції суспільства, формування патріотизму використовують ось такий стереотип: "Кожен громадянин США може стати президентом".

П. Сорокін писав: "...панівним типом суспільства, що формується, і культури буде, вірогідно, не капіталістичний і не комуністичний, а

тип специфічний, який ми можемо визначити як інтегральний. Цей тип буде проміжним між капіталістичним ладом та способом життя. Він об'єднує більшість позитивних цінностей і звільниться від серйозних дефектів кожного типу" [5, с. 8-9].

Отже, П. Сорокін звернув увагу на те, що якщо відбувається передача владних повноважень від політичних сил одного спрямування до іншого, це не буде призводити до порушення стабільності.

Першим політичним кроком на шляху до стійкого розвитку Е. І. Глушенкова вважає зміну моделі політичної участі, запровадження практики громадянської участі на місцях. Члени даної громади можуть запропонувати або пропонувати громадський контроль за прийняттям рішень і виконанням певного рішення, пряме делегування місцевій громаді владних повноважень із конкретних питань, регулярні консультації між владою і населенням [1, с. 73-76].

Для суспільства необхідне існування рівноваги між порядком та індивідуальною автономією. Тобто, щоб відбувався розвиток горизонтальних зв'язків, який буде сприяти формуванню демократичного суспільства.

Існують такі важливі форми залучення громадян до участі в прийнятті рішень, а саме: місцеві референдуми, територіальне громадське самоврядування.

І. Демін писав: "...мінімальна соціальна дистанція між керівниками й керованими є одним з найважливіших переваг місцевого самоврядування" [2, с. 41].

Однак тут існують свої "за" і "проти", щодо даних форм залучення громадян до політичного процесу, щоб вирішувати проблеми в інтересах усіх громадян, що проживають на певній території. Це можна пояснити тим, що багато хто із людей не знає своїх прав і не вміє їх захищати. У даному випадку, представники влади намагаються використати місцеве самоврядування для легітимізації свого політичного курсу. Якщо взяти певну країну, в якій би зароджувалась демократія, то рішення, яке було ухвалено на референдумі може і не відповідати інтересам більшості. Тому, інститут прямої демократії сьогодні (як і раніше) оцінюється неоднозначно.

Якщо ж взяти за приклад Україну, то проблема прямої демократії набула особливої актуальності у зв'язку із політичною реформою. У нас проведення референдумів передбачається Конституцією України. Лише референдум з поточної політики не вимагає спеціальних знань, а інші (конституційний, законодавчий) потребують спеціальних знань. Незважаючи на певні недоліки референдум є одним із способів реалізації народовладдя.

І. Демін звернув увагу на те, що референдум на місцевому рівні є найпридатнішим для вирішення питань місцевого самоврядування. Відповідно до нього громадяни виявляються: компетентними, зацікавленими, належно інформованими [2, с. 40-58].

Існують й інші форми громадянської активності, які потрібно підтримувати і розвивати.

У сучасній Україні поступово формується громадянське суспільство. 1995 року в Україні було 646 українських громадських організацій, 1997 року – 697, 1999 року – 954, 2002 року – 1192 і т. д. Як показує статистика з кожним роком вони зростають, але є і не втішний момент, а саме те, що як і раніше, лише незначна частина населення бере участь у їх роботі. Незважаючи на такі труднощі, можна їх назвати стартовими, в Україні є досвід участі громадських організацій у вирішенні регіональних проблем. Наприклад, херсонська асоціація громадських організацій "Партнерство за прозоре суспільство" – яка створила центр громадського правозахисну, громадські приймальні, які контролюють дії влади, залучають громадян до участі в політичному процесі; донецька міська громадська організація "ЕкоДонбас" та ряд інших.

Найбільшу увагу необхідно приділити проекту "Розі вітрів", яка була створена 22 квітня 1999 року. Метою діяльності якої є об'єднання громадян для продовження ідей стійкого розвитку, сприяння покращенню екологічного стану на території Донецької області України, сприяння створенню умов для розвитку екологічної освіти громадян, задоволення і захист своїх законних інтересів в області підвищення екологічної інформативності, тобто сприяти підвищенню громадської екологічної свідомості мешканців міста.

Цей проект був спрямований на три цільові аудиторії (громадськість, місцева влада, бізнес) і включав три компоненти діяльності. Серед досягнень проекту можна відзначити: створення Комітету сталого розвитку м. Донецька, підписання Донецьким міським головою Ольборгської Хартії (20 жовтня 2000р.), Розробка індикаторів сталого розвитку міста, проведення низки громадських кампаній ("Натисни на сміття"), консультування з громадськістю з приводу будівництва нових об'єктів, підготовка Концепції механізму інформування та залучення громадськості до процесу прийняття екологічно значущих рішень для Донецької міської ради та Держуправління екології та природних ресурсів у Донецькій області [7].

"Роза вітрів" – це екологічний проект підвищення екологічної свідомості в Донецьку. Відповідно до ст. 50 Конституції України "Кожний має право на безпечну для життя і здоров'я навколишнє середовище ...

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації і стану навколишнього середовища... а також право на її поширення" [4, с. 67]. Даний проект направлений на те, щоб суспільство зрозуміло свою роль щодо захисту навколишнього середовища.

Проект був розрахований на три роки (2000-2003 рр.). На період 2000 року в Україні нараховувалось шість міст, які приєднались до Європейської компанії міст стійкого розвитку – Одеса, Миколаїв, Миргород, Суми, Севастополь, а Донбас став сьомим містом.

Даний проект став продовженням попереднього україно – великобританського екологічного проекту, щодо формування суспільно екологічної свідомості, в якій основним партнером виступає з боку України Держуправління екології і природних ресурсів в Донецькій області.

За основу проекту "Рози вітрів" були взяті позитивний досвід зарубіжних країн у питаннях стійкого розвитку, підготовка місцевих програм і "Порядок денний на XXI століття".

Можна сказати, що Україна має потенціал для становлення на шлях сталого розвитку, проте для реалізації цього потенціалу необхідно докласти чимало зусиль, особливо в сфері формування нового типу мислення у мешканців України. Зусилля, які робляться на всіх рівнях, повинні знайти підтримку законодавчих та виконавчих державних органів влади.

Проте відповідно до проекту був створений Комітет стійкого розвитку. До нього увійшли впливові політики, бізнесмени, вчені, мешканці м. Донецька. Комітет став консультативним органом, який сприяв би органам місцевого самоврядування з орієнтувати місто на шлях стійкого розвитку.

Проект "Роза вітрів" завершив свою роботу, але це не стало перемогою для просування регіону на шлях стійкого розвитку. Він став поштовхом для створення "Центру стійкого розвитку" "Рози вітрів", також разом у партнерстві із Groundwork UK приступили до реалізації ініціативи "Партнерство для стійкого розвитку", щодо створення сітки міст стійкого розвитку України, яка включає в себе принцип сталого розвитку міста.

З метою досягнення бажаного рівня розвитку, потрібно, спираючись на власний досвід, на свої коріння враховувати кращих взірців сучасності. Тому, для формування узгодженої позиції щодо принципів ефективного проектування майбутнього міста необхідно скористатися кращим міжнародним урбаністичним досвідом, який викладено в наступних міжнародних документах: "Основоположні принципи сталого розвитку європейського континенту" документ підготовлено

комітетом керівників європейської конференції міністрів регіонального планування (СЕМАТ); Ганновер, 7-8 вересня 2000 року; "Порядок денний Хабітат", Стамбул 3-14 червня 1996 року; "Міста Європи на шляху до стійкого (сталого) розвитку" Ольборгська Хартія, Данія, 27 травня 1994 року; "Порядок денний – XXI", Розділ 7, Сприяння стійкому розвитку населених пунктів, Ріо-де-Жанейро, 1-14 червня 1992 року.

Політика сталого розвитку міст, в інтерпретації до українських реалій, має будуватися на такому принципі як поліцентричності розвитку національних та регіональних рівнів, що означає, що кожне місто повинно займати певне місце в загально-регіональній та загальнонаціональній системі розподілу праці та капіталу. В цьому відношенні місцева влада повинна мати спроможність до проведення активної політики просторового розвитку, основою якої є високі стандарти адміністративної практики та прикладної політики. А також причетність громадян і соціальних груп до планування просторового розвитку.

Досягнення цілей поліцентричного розвитку української структури поселень повинно передбачати формування спеціалізованих органів планування та координації розвитку; збереження та множення культурної спадщини; та ін.

У даного проекту є свої значні плюси, зокрема, те що за підтримки Центру стійкого розвитку "Рози вітрів" була створена організація партнерства – сітка міст (CITYNET). При створенні були використанні зарубіжна співпраця, та як "Регіональна сітка місцевих органів влади по управлінню населеними пунктами" – Йокогама (Японія).

"Хоча ця форма співпраці пов'язана значними взаємними зобов'язаннями, я вважаю, що вона більш сітка чим проект на основі підтримки із донорами" – писав спеціаліст із Йокогами, який брав участь в двох проєктах співпраці: "міста Пенанга і Йокогами". Завдяки співпраці двох міст, вони обмінялися опитом управління в області різних сфер.

Тобто якщо українські міста, які входять в сітку міст стійкого розвитку будуть слідувати вищевказаного прикладу, то благоустрій України підніметься по всіх рейтингах, і це доказуватиме, що надзвичайна ефективність такого виду співпраці буде діяти в напрямку позитивного розвитку.

Що характерно для такого виду співпраці, то це те, що члени Сітки міст часто обмінюються важливою інформацією і корисними уроками та застосування їх на практиці. Наприклад, програма благоустрою (KIP) одного із органів міста Сурабаї в Індонезії. Проєкт будувався на

партнерській участі місцевого органа влади, однієї невіддільної організації, студентів, мешканців. Він стимулював розвиток і в інших комунах Сурабаї і також у великих і малих містах Індонезії.

Ще одним прикладом є місто Хошимін, член Сітки міст, створило партнерську групу із невіддільних органів ENDA (В'єтнам) і місцевими лідерами одного із органів міста. За допомогою даного проекту органи місцевого органу влади усвідомили необхідність залучати місцеві общини в питання щодо забезпечення місцевих жителів житлом. Також проект стимулював учасників до сумісної роботи планування і розвитку міста.

Для таких проектів співпраця необхідно дійти консенсусу щодо області технічної співпраці: в якій саме області повинна відбуватись співпраця, яка роль посередництва і т. д.; національні розділи: щоб додатково підтримувати співпрацю і поширити на інші міста які не є членами, наприклад, національний розділ Шрі-Ланки – це важливе місце для обміну інформації і обговорення важливих питань управління. Другий приклад, Непальський національний розділ – ідеї щоб дійшли до всіх віддалених міст.

Комплексна сітка для міст: а) відбувається відбір найкращої практики для обміну між містами. Для цього формується спеціальні методи ("засвоєння уроків", "можливе надання ресурсів"); б) ставляться задачі для виконання з використанням спеціальної техніки для пізнання виконання, наприклад, SMART – тобто використовуються система порталів Інтернету для передачі інформації; в) створюються "Центри самовдосконалення" – для вдосконалення опиту проектів місцевих органів, наприклад, перший Центр міста Куала-Лумпур – здійснив підготовку кадрів на муніципальному рівні.

Проекти, які створюються у співпраці Сітки міст головною ціллю ставлять – створення досконалого міста.

Необхідно звернути увагу, на те, що в Україні створена Асоціація міст України та громад. Яка складається із регіональних відділень і міст-членів АМУ. Вони діють на основі рішення Правління АМУ та громад від 25 квітня 2005 року і входять в секцію сталого розвитку.

Створюється у відповідності з п. 4.15. Статуту добровільного об'єднання органів місцевого самоврядування "Асоціація міст України та громад" для забезпечення сталого розвитку, як сукупності економічних, соціальних, політичних процесів, що розгортаються на національному та регіональному рівні, з метою досягнення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та навколишнього середовища.

Членами Секції є заступники міських голів, в обов'язки яких входить вирішення питань соціально-економічного розвитку, екологічної безпеки, керівники відповідних комісій міських рад, керівники департаментів та управлінь виконавчих комітетів міських рад, які є дійсними членами.

Діяльність АМУ направлено на регіональний, а також на міжнародний рівень, наприклад: між провідною муніципальною організацією України – Асоціацією міст України (АМУ) та Альянсом за збереження енергії підписано меморандум про взаєморозуміння, чим формалізовано участь АМУ в роботі програми MUNEE. Згідно з цим меморандумом, Асоціація створить комітет з енергоефективності, організує кілька круглих столів для міст-членів АМУ, на яких зможе поширюватися корисна інформація.

Отже, перехід до стійкого розвитку вимагає зміни ролі держави в політичній системі, де головні позиції повинно посідати громадське суспільство. Тобто воно виступає від свого імені і від імені наступних поколінь. Тому необхідно передати частину повноважень місцевій владі в рамках розвитку системи місцевого самоврядування. У Хартії сталого розвитку європейських міст [8] це відображено в принципі субсидіарності, який передбачає наявність у органів місцевого самоврядування стількох повноважень скільки можливо, а в центральних-скільки необхідно, тобто повноваження на вирішення відповідної проблеми повинні надаватися владним структурам на як можна більш нижчому рівні, який здатний вирішити цю проблему. Оптимально таким рівнем є муніципальна влада, оскільки в силу своїх повноважень у галузі планування, інвестицій, регулювання, контролю та виконання рішень, вони є найбільш близькими до громадян органами, тобто органами, які можуть безпосередньо реагувати на побажання і прагнення своїх виборців. Процес сталого розвитку міст дозволить забезпечити міській владі зворотний зв'язок, показуючи, які види діяльності ведуть до збалансованості міського розвитку, а які, навпаки, перешкоджають цьому.

Згідно із Конференцією ООН 1992 року в Ріо-де-Жанейро було ухвалено документ під назвою "Порядок денний на XXI століття". У якому, а саме у 28 розділі говориться, що кожна місцева адміністрація має встановити діалог з громадянами, місцевими організаціями та приватними підприємствами і формувати місцеву програму "Порядок денний на XXI століття". Тобто через проведення консультацій і пошук консенсусу місцеві адміністрації мають залучати громадські організації, комерційні та промислові підприємства як джерела інформації, необхідні для вироблення оптимальної політики стійкого розвитку.

У зв'язку з цим кожна асоціація приміром на кожній конкретній території, має впроваджувати у певній послідовності. 1. Дається оцінка відповідності стану території принципам сталого розвитку. 2. Визначаються пріоритети та індикатори сталого розвитку. 3. Розробляється концепція сталого розвитку території, яка окреслює стратегічні цілі розвитку та індикатори, що мають бути досягнуті. 4. Обговорення концепції з громадкістю, врахування її пропозицій при доопрацюванні документа. 5. Затвердження концепції рішенням органів влади. 6. Розробка на основі концепції та визначених пріоритетів стратегії (програми) сталого розвитку території. Програма має включати дії, терміни їх виконання, очікувані результати й відповідальних за виконання. 7. Моніторинг індикаторів сталого розвитку території; за необхідності – їх уточнення та коригування [6, с. 16-18].

Місцеву владу населення можна контролювати ефективніше, ніж центральну. Глушенкова Е. І. писала: "Концепція сталого розвитку передбачає створення такого екологічного і соціального середовища, яке б забезпечило доступ до можливостей і ресурсів цивілізації, розширення стабільної участі кожного громадянина в розвитку суспільства як для нинішніх, так і для майбутніх поколінь".

Отже, зміна моделей політичної участі, громадський контроль за прийняттям і виконанням рішень, передача певних владних повноважень місцевій спільноті сприяє формуванню відкритого суспільства. В ньому менше перешкод для артикуляції та агресії інтересів, ефективніше діють політичні комунікації, а це сприяє виявленню проблем, запобіганню конфліктів, відтак і забезпеченню стабільності політичної системи [3, с. 126-130]. Адже сталість розвитку залежить не лише від відтворення і збереження системних якостей, але й від адаптації політичних структур до змін зовнішнього середовища. Виникає нова проблема на основі вище вказаного, зокрема, проблема що потребує вивчення, є координація діяльності громадських асоціацій з органами влади. Вона дозволить максимально використати ресурси для вирішення найважливіших суспільних проблем.

Література:

1. Глушенкова Е. І. Проблема формирования политической модели устойчивого развития России / Е. І. Глушенкова // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2002. – № 2. – С. 73-76.
2. Демин И. Ю. Элементы непосредственной демократии и механизмы представительства политических интересов на муниципальном уровне / И. Ю. Демин // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2002. – № 6. – С. 40-58.

3. Кіндратець О. Сталий розвиток: політологічний аспект / О. Кіндратець // Політологічний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 126-134.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. – К.: Просвіта, 1996.
5. Сталий розвиток суспільства. 25 запитань і відповідей: Тлумачний посібник. – К.: Поліграф-експрес, 2001. – С. 16-18.
6. www.ecology.donbass.com
7. www.sustainable-cities.org

Капустіна Н. Б., НУ "ОЮА"

АНАЛІЗ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ УЯВЛЕНЬ М. ФУКО: ВІД "АРХЕОЛОГІЇ ЗНАННЯ" ДО "ГЕНЕАЛОГІЇ ВЛАДИ"

В статті проводиться аналіз сучасного суспільства крізь призму творчої думки Фуко. Тут розвиток його ідей умовно ділиться на два етапи. Перший – "археологічний", де він досліджує умови появи певної соціальної проблеми в дискусії. Другий етап – "генеалогічний", де він розглядає, проблематизує сучасні конфігурації практик, а потім описує історію їх становлення.

The analysis of modern society, conducted in this article, is based on the works of famous French philosopher Michel Foucault. Among the problems of modern society, affected by Foucault the following problem stands – connection between knowledge and power, change of mechanisms of functioning of power in modern societies. Research is guided by the method of archaeology offered by the philosopher. This method allows to expose the structure of thought, determining the scopes of conceptions of certain epoch.

Картина суспільного життя стала предметом глибокого критичного осмислення для Мішеля Фуко. Його дослідження відбувалось у період загострення чутливості суспільної думки до соціальних протиріч. В цей час падає престиж науки, що не змогла ані передбачити, ані пояснити соціальні катаклізми, змінюється місце гуманітарної культури у суспільстві. Індивідуальне "Я" входить у суперечність з реальністю масової революційної дії й одночасно з тотальним поширенням анонімних механізмів влади та соціального примусу.

Актуальність нашого дослідження обумовлено тим що, динамічність сучасного суспільства вимагає особливої методології дослідження, методології запропонованою М. Фуко.

Теоретико-методологічною підставою статті послужили різного роду дослідження вітчизняних і зарубіжних (і в першу чергу французьких) авторів: Бодрійєра Ж., Дельоза Ж., Ерібона Д., Візгина В. П., Рикліна М., Автономової Н. С., Ляха В. В.

Метою дослідження є аналіз умов формування і існування різних соціально-правових і політичних феноменів суспільного життя, вміст яких трансформується і в часі і в просторі. Мета дослідження передбачає вирішення таких задач:

- виявити призначення археології знання як способу аналізу сучасного суспільства

- розшифрувати генеалогію сучасної влади

Якби знадобилося назвати найвпливовішу концепцію у галузі сучасної філософії, то такою, безсумнівно, стала б "генеалогія влади". "Генеалогія влади" планувалась Фуко як додаток до розробленої ним "археології знання", проте згодом переросла первісні рамки дослідження і набула самостійного значення. І тоді "археологія знання" стала одним із методологічних прийомів, який дозволяє побудувати певну стратегію дослідження [1, 147].

Ідеї Фуко протилежні ідеям європейської раціоналістичної традиції. Він підпорядковує останню "традиції нового типу раціональності", "антиплатонізму". Якщо дійсна влада спирається на розуміння істини і змісту в душі ідей "платонізму" і "філософії довіри", то це "влада істини". Якщо вона виходить з ідей "антиплатонізму" і "філософії підозри", то це "істина влади", котра спирається на "мікрофізику влади", засновану на техніці володарювання, і створює сама себе. Разом з тим Фуко ставить на перше місце не пошук істини, а життя згідно з істиною, він реконструює античний підхід до процесу пізнання.: "І тепер роль інтелектуала полягає не в тому, щоб, пройшовши "трохи вперед" чи злегка відсунувшись "убік", висловлювати а всіх безмовну істину, а швидше навпаки, в тому, щоб боротися проти всіх видів влади там, де він сам є відразу і об'єктом, і засобом: у самій системі "знання", "істини", "свідомості", "дискурсу" [175, 69].

Фуко приділяє велику увагу дослідженню історії. При цьому він намагається говорити про події не в плані їх хронологічної послідовності і необхідного взаємозв'язку, що фіксується "однією чи багатьма свідомостями" [6, 83], але в плані гетерогенних подієвих серій, що співіснують у часі і входять до складу нестабільних, і квазієдностей, що складаються випадковим чином.

Археологія в його тлумаченні "описує дискурси як часткові практики в елементах архіву" [5, 132]. Не філологія, а археологія має справу

з висловлюваннями в активному полі історичних подій, здійснень. Археологія визначає можливості сказаних речей [5, 130-132]. Про архів Фуко пише так: "...архів визначає частковий рівень, рівень практики, що виявляє множинність висловлювань про певну кількість регулярних подій, як про певну кількість речей, що піддаються тлумаченню й операціям" [6, 130]. У дискурсі людина зустрічається зі сказаними речами і сформульованими в межах висловлювань словами. Речі і слова філософськи конститууються в дискурсі.

Фуко ввів до теорії історичних досліджень "розриви", перервності, лакуни, пропуски, незакінченості тощо. Це здавалося чимось революційним, оскільки до цього домінувала еволюційна, безперервна схема розвитку будь-якого історичного утворення. Хоча сам Фуко зазначав з цього приводу, що йшлося не про нове відкриття, а про певний новий "режим" в дискурсі та в формах пізнання. Причому це не означало, що основна ідея полягала в тому, щоб скрізь побачити перервність, розрив, а в тому, щоб поставити питання, яким чином в деяких послідовностях, в певному порядку раптом з'являється зупинка, перерив, відступ назад тощо. Важливо було побачити в цих перервах знак чогось. І тому це не означало просту зміну попереднього змісту (відмови від старих помилок, перегляд старих істин), а зміну певної теоретичної форми пізнання (зміну парадигми, модифікацію систематичної сукупності теоретичних положень). Отже, дійсно йшлося про входження науки в певний режим дискурсу, в якому має значення не внутрішній зміст знання, а те, яким чином воно функціонує, піддається зовнішнім впливам, а інколи зазнає глобальної трансформації. Тобто є різні "дискурсивні режими", з якими і має справу дослідник.

Однак, слід мати на увазі і те, що у Фуко поняття перервності тісно пов'язане з поняттям "випадок", "подія", і що відповідно це вплинуло на попередню схему осмислення дійсності, коли випадок протиставлявся структурі, внутрішній завершеності, тоді як випадкове – це сфера ірраціонального, немислимого. Тому слід дещо докладніше зупинитися на цьому понятті. Звичайно, можна випадкову подію, випадок протиставляти структурі, порядку визначеності, раціональності тощо. Проте Фуко звертає увагу на те, що випадок – це не окрема реальність, яка належить до сфери "випадковостей", це – певний спосіб втілення, реалізації тієї ж структури.

Отже, існує багато рівнів, типів подій, які відрізняються за своїм способом дії, хронологією, амплітудою тощо. І проблема полягає в тому, щоб розрізнити серед випадків такі, які утворюють лінії, вдовж

яких вибудовуються зв'язки між ними. Археологія призначена для описування різних просторів незгоди. Тому тут зовсім інше ставлення до суперечностей, ніж в концепції діалектики, тлумачення їх як форми розвитку тощо. Тобто неузгодженості існують на різних рівнях, в різних сферах. Більше того, виявляючи суперечності, неузгодженості, археологія не намагається з'ясувати більш глибинні витoki, способи їх розв'язання, спонукальні сили тощо. Отже, археологія відмовляється розглядати суперечності як загальну функцію, що діє на всіх рівнях розвитку якогось явища. Вона тут нагадує систему класифікації, запропоновану К. Ліннеєм, зазначає В. В. Лях [4, 156]. Маємо справу з різними дискурсивними утвореннями. Причому таке утворення зовсім не означає, що це якийсь ідеальний текст, протяжний і гладенький, що проявляється шляхом розгортання різних суперечностей, які зрештою знаходять своє розв'язання у певному синтезі. Отже, археологічний аналіз знімає примат суперечностей, як основну форму розвитку, як певну стихію Логосу, хоча при цьому намагається зберегти дискурс з усіма його неузгодженостями, провалами, конфліктами і кострубатостями.

Можна сказати, що методологія Фуко спрямована проти загальностей універсального типу, коли намагаються віднайти дух або науку даної епохи. Він принципово стоїть на тому, що такої цілісності не існує. Ті, хто намагається в його описах знайти ознаки цієї цілісності, не розуміють його основної інтенції. "Те, що для них було б лакуною, упущенням або помилкою, для мене – намір, методологічне виключення" [6, 159]. Більше того, для жодного з описів не існує якогось привілею, оскільки існує ціла мережа різних взаємозв'язків, інтердискурсивних просторів. При цьому жодне з дискурсивних утворень не належить лише одній з систем, вони одночасно входять в різні сфери відношень, не займаючи одне і те ж місце, і не виконуючи одну і ту ж функцію. "Отже, – писав М. Фуко, – горизонт, до якого звертається археологія, – це не сама по собі наука, мислення, менталітет або культура; це схрещення інтерпозитивностей, чий межі і точки перетину можуть бути миттєво позначені. Археологія – порівняльний аналіз, призначений не для того, щоб редукувати розмаїття дискурсів і відобразити єдність, що повинна їх підсумовувати, а для того, щоб розділити їх розмаїття на окремі фігури. Наслідок археологічного порівняння є не об'єднання, а розрізнення" [6, 159-160].

Мета археології полягає в тому, щоб віднайти специфіку розрізневих дискурсивних утворень, встановити гру аналогій і розрізень такими, якими вони постають перед нами на рівні правил їх утворення.

Вона також розкриває зв'язки між дискурсивними утвореннями і недискурсивними сферами (установи, політичні події, економічні процеси тощо). Навіть розглядаючи єдність фактів висловлювання, археологія не намагається з'ясувати, чим воно зумовлене, не намагається віднайти первинний смисл, вона намагається визначити, як закони утворення, з яких з'являється ця єдність і які характеризують реальність, до якої вона належить, можуть бути зв'язані з недискурсивними системами – "вона, таким чином, прагне визначити специфічні форми артикуляції" [6, 162].

Можна, мабуть, сказати, що в особі Фуко Розум дозрів до визнання обмеженості свого попереднього підходу, який полягав у прагненні оволодіти об'єктами дійсності, виявивши закони їх розвитку і розглядаючи відхилення від них як аномалії; у підґрунті цього підходу лежить визнання того, що істина може бути тільки одна і нею необхідно оволодіти. Підґрунтя нового підходу вбачається в усвідомленні того, що дійсність набагато багатша, ніж здавалося досі і ніж Розум був спроможним осягти, насправді існує не одна послідовність подій, а принаймні кілька, і вони перетинаються, накладаються одне на одне тощо, об'єкт виявляється значно багатшим за змістом, ніж вважалось раніше, існує кілька істин щодо нього; тепер слід спиратись на принцип доповнюваності, що дозволить отримати загальну картину. Істинний науковий раціоналізм, пише О. І. Гвозд'юк, уникає абсолютизації своїх ідей, бо кожна з них, наскільки б не були великими її претензії на вираження універсального змісту нескінченного світу, може подати цей зміст лише в конкретній історичній та розсудково-обмеженій формі. Ця форма завжди неповна, а тому відносна [2, 163].

На другому етапі своєї творчості Фуко переходить від "археології знання" до "генеалогії влади", але основне спрямування думки Фуко тут зберігається. Як і археологія, генеалогія протистоїть традиційному уявленню про історію як щось послідовне і взаємопов'язане. Підхід до історії думки з генеалогічних позицій полягає у розчеплюванні єдності в пошуках дійсних відмінностей, сингулярностей, особливих форм і тих розривів, які відділяють їх від інших форм; у виявленні тих локальних співвідношень сил, котрі лежать у підґрунті будь-якого феномену і визначають його специфіку, відділяючи його від інших феноменів.

Як відомо, генеалогія – це напрям аналізу історії та культури, насамперед релігії та моралі, дослідження процесу їхнього зародження та розвитку. Початок генеалогічної традиції поклав Ніцше. Він вперше показав відносини влади не через призму політичних інститутів, не

через співставлення ролей владних структур, а як певну анонімну силу, що існує без суб'єкта. Тому ні народні маси, ні окремі політичні суб'єкти, на його думку, не впливають на хід історії. Фуко писав: "Ніцше – це філософ влади, якому вдалося осмислити владу, не замикаючись для цього у рамках політичної теорії" [8, 78].

Генеалогічний підхід Ніцше, особливо стосовно моралі, високо оцінив М. Вебер, але він трактував ніцшеанську ідею "resentment" ("образи") як фактор, який пояснює походження релігійно-моральних понять. Саме Вебер поширив генеалогію на аналіз історико-культурних явищ. Значний розвиток генеалогія отримала і в творчості Фуко.

У статті "Ніцше, генеалогія, історія" він відзначає: "Але якщо генеалог прагне швидше до того, щоб слухати історію, ніж до того, щоб вірити в метафізику, про що він дізнається? Про те, що за речами знаходиться "дещо зовсім інше", не стільки їх сутнісна і позачасова таємниця, але таємниця, котра полягає в тому, що вони не мають суті, або що суть їх була б складена частинами з чужих їм образів" [8, 80]. Ця відсутність "суті" речей розгортається у Фуко як "безліч можливих позицій і функцій".

Філософ доходить висновку, що влада являє собою "безліч відносин сил, іманентних області, де вони здійснюються, і конститутивних для її організації" [7, 192]; влада виявляється, внаслідок цього, всюдисущим і нестабільним відношенням сил, що постійно змінюється, оскільки може бути інтерпретована як локальна система сил.

Влада у нього не є владою уряду або якогось апарату, що гарантує порядок у державі. Влада не є типом підкорення, відмінним від насильства. Влада не є, нарешті, системою панування однієї групи над суспільством, що обумовлює його поляризацію на два табори. Влада є швидше розмаїттям відносин сил, які заповнюють і організують певну сферу, гра, у процесі котрої посилюються, змінюються, перевіряються різні тенденції силових співвідношень. Можливість влади закладено не у споконвічному існуванні державного насильства чи державний суверенітету, від якого були б похідними нижчі форми влади, але в "цоколі співвідношень сил", що постійно породжують ситуації влади і завжди носять нестабільний та локальний характер. Влада всюдисуща не тому, що наділена привілеєм усе збирати в єдину систему, а тому, що вона реалізується у будь-який момент й у будь-якому місці. Вона не втілена в якомусь центральному інституті і не є "владністю того, хто панує", а являє собою поле можливостей, утворюване спонтанними співвідношеннями сил. Влад незвідна до репресії. Якщо влада обмежується тільки функцією придушення, тобто використовується

як негативна влада, то стає надзвичайно крихкою. Влада сильна там, де створює позитивні ефекти на рівні потягів. Вона не перешкоджає знанню, а творить його. Знання не звільняє від влади (над нашою душею, нашим тілом, нашою статтю); виробництво знання є складовою частиною поширення і здійснення влади, а значить – підкорення індивідів тій владі, яку вони самі породили. Влада не є чимось таким, що можна захопити і поділити, відняти й утримати, тому що вона здійснюється в незліченних точках, у грі нерівних рухливих відносин. Відносини влади не тотожні іншим (економічним, пізнавальним, статевим тощо) відносинам, але іманентні їм.

Владні відносини, таким чином, не варто пов'язувати тільки чи переважно з відносинами насильства; вони належать не стільки суспільній надбудові, скільки базису суспільства, вони є скрізь, де є взаємодіючі різноманітні сили. У цьому сенсі влада не спускається "згори", а приходить "знизу". Відносини влади носять одночасно інтенціональний і несуб'єктивний характер. З одного боку, не існує влади, яка б не розгорталася у ряді намірів, а з іншого, влада далеко не є результатом вибору або рішення індивідуального суб'єкта. Тому пошуки "генерального штабу", який несе відповідальність за раціональність влади, позбавлені змісту. Ані правлячі касти, ані суспільні групи, що контролюють державний апарат, ані господарські структури, що приймають найважливіші економічні рішення, не мають повної влади над усею функціональною мережею суспільства.

Ця концепція спонтанно виникаючих і нестабільних силових ансамблів, між якими, внаслідок їх нерівності [7, 196], з'являються владні відносини, по суті глибоко плюралістична, оскільки вона усуває всяку можливість єдиного, привілейованого, законного центра влади, підходячи до будь-якого явища як до суто локального.

Особливу увагу громадськості Фуко привернув до "великих апаратів", глобальних форм панування. Ці апарати здійснюють свою владу за допомогою інституціалізованого дискурсу. Важливий аспект розуміння влади у Фуко полягає у тому, що вона подається філософській спільноті як влада "наукових дискурсів" над свідомістю людини. Інакше кажучи, знання, що здобувається наукою, саме по собі є відносним і тому нібито сумнівним з погляду "загальної істини". Воно нав'язується свідомості людини в якості "безперечного авторитету", що змушує її мислити вже готовими поняттями й уявленнями. Дискурс править вже сам по собі, через що немає необхідності шукати джерело влади. Власне кажучи, міркування для нього є владою і не потребують пошуків якихось матеріальних сил.

Найістотнішим у загальному вченні Фуко виявилось його положення про необхідність критики "логіки влади і панування" у всіх її виявах. Саме це було і залишається найпривабливішою тезою його доктрини, яка перетворилася на свого роду "негативний імператив", що вплинув на свідомість дуже широких кіл сучасної західної інтелігенції. У книзі "Воля до знання" – одного з томів "Історії сексуальності" (1976) Фуко виступає проти тиранії "тоталізуючих дискурсів", які легітимують владу (одним з таких видів дискурсу він вважав марксизм), в боротьбі з якими і повинен був виступити його аналіз "генеалогії" знання, що дозволяє, на думку вченого, виявити фрагментарний, локальний і специфічний характер цього "знання". Дискурсивний характер знання і механізм його перетворення на знаряддя влади пояснюється досить просто, якщо ми пригадаємо, що сама свідомість ще у рамках структуралізму мислилася винятково як мовне явище. Міркування Фуко йдуть у руслі, традиційному для структуралізму і постструктуралізму, які в принципі заперечують можливість індивідуального висловлювання. Людина для них – це бранець мови, носій певної мовної поведінки і жертва диктату мислення. Індивідуум створюється мовою, його світобачення – заручник того або іншого дискурсу. "Нормальні" люди є носіями "культурного несвідомого", тобто позаперсональних дискурсивних практик, і ці люди тим більшою мірою "нормальні", чим менше вони замислюються над тим, що той чи інший дискурс, по суті, "гвалтує" їхню свідомість. З погляду мовної свідомості, не можна собі уявити навіть можливість будь-якої свідомості поза дискурсом. З іншого боку, якщо мова визначає мислення й ті форми, які в ньому є (так звані "розумові форми"), то народжені цим сполученням науки дисципліни одночасно формують "поле свідомості", постійно його розширюючи і, що є для Фуко найважливішим, тим самим здійснюючи функцію контролю над свідомістю людини.

На жаль, менш докладно Фуко пояснює механізми дії влади. Його уявлення про ефективну картину всевладдя викликають відчуття якоїсь її безцільності й ірраціональності, замкнутості на собі. Таким чином, влада в нього, будучи вищим принципом реальності, фактично існує сама заради себе. Фуко відмовляється від пошуків витоків влади, від роботи з поняттям влади на рівні її соціального застосування і концентрує свою увагу на її зовнішніх проявах та внутрішньому самоконтролі, на формуванні суб'єкта як результату її впливу. У Фуко влада (як і бажання) безструктурна, він фактично надає їй характер сліпої спраги всебічного панування над індивідом, сфокусованого на останньому як на центрі застосування своїх сил. Влада не є ані

інститутом, ані структурою, ані якоюсь силою, котрою наділені окремі люди. Це для Фуко поняття стратегічних відносин у суспільстві.

"Ми ще не знаємо, що таке влада, – пише Фуко. – Адже, врешті-решт, потрібно було дочекатись XIX сторіччя, щоб дізнатися, що ж таке експлуатація; можливо, ми ще не знаємо, що таке влада. Не вистачить ані Маркса, ані Фрейда, щоб допомогти нам пізнати цю таку загадкову річ, одночасно і видиму, і невидиму, присутню і приховану, інвестовану усюди, яку ми називаємо владою... Перед нами велике невідоме..." [9, 75].

Подекуди Фуко розглядає поняття "влада" як діагностичне. Влада в його теорії безособова й індиферентна, але саме воля до влади встановлює стосунки панування і підкорення, до яких у тій або іншій мірі можуть бути зведені усі інші відносини. Влада спирається на знання й одночасно ініціює його, при цьому влада і знання доповнюють і посилюють одне одне.

Важливий аспект творчості Фуко, його інтересу до аналізу історії з позицій "археології знання" та "генеалогії влади" полягає в тому, що історія для нього є формою пізнання і влади одночасно, простіше кажучи, засобом контролю і культивування минулого як його знання. Історик намагається відтворити минуле, пояснюючи дійсне минулим і стверджуючи істину факту, події. Історичний опис, твердить Фуко, є практикою, що має силу, цілі, наміри; і ці сили пронизані тенденцією стирати розходження в минулому та пояснювати ту чи іншу версію в сьогоденні. Практика міркування про минуле ставить історика в привілейоване положення як людину, що знає минуле; історик має владу. Історик стає інтелектуалом, що здійснює керівництво минулим, вирощує і розвиває його, контролює відношення до нього. Оскільки під тезою тривалості (безперервності) історик збирає досвід минулого, то він має ідеологічний інтерес у піднесенні значення минулого, наново відстоюючи неминучість, з котрою минуле йде до дійсного, у той ж самий час заперечуючи, що на карту поставлена влада.

Таким чином, не випадково спеціальним об'єктом дослідження М. Фуко стала історія виникнення позитивної влади над тілом і духом, яка склалася протягом останніх трьох сторіч, а також те, з якими специфічними техніками вона пов'язана.

Література:

1. Автономова Н. С. Концепция "археологического знания" Мишеля Фуко // Вопросы философии. – 1972. – № 10. – С. 142-150.
2. Гвоздзік О. І. Раціональність: загальна теорія та логіка історії. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – 176 с.

3. Костицький М. В. Політико-правова доктрина як основа побудови української держави і права // Вісник Львівського університету. Львів: Світ, 1994. – Серія юридична. – Вип. 31. Проблеми державотворення в Україні.
4. Лях В. В. Від "археології знання" до "генеалогії влади": проблема побудови метафізики в добу постмодерна // Постмодерн: переоцінка цінностей. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2001. – С. 151-168.
5. Фуко М. Археология знания – К.: Ника-Центр, 1996. – 239 с.
6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Касталь, 1996. – 447 с.
7. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
8. Фуко М. Забота о себе. – К.: Ника-Центр, 1999.
9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., А-сэд, 1994. – 470 с.

Мазуренко Л. І., ОНАЗ ім. О. С. Попова

НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПІДТРИМКИ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

В статті охарактеризована ступінь раскрытия науковими працівниками проблем формування державної регіональної економічної політики в умовах трансформаційних процесів; проаналізовано освітлення в наукових працях ходу становлення і історичного розвитку вітчизняного малого бізнесу і етапи формування системи його державної підтримки; раскрыты позиції учених, які стосуються інструментарія реалізації регіональної політики підтримки малого підприємництва.

The article is describe degree of scientists disclosure problems of state regional economic policy formation in terms of transformation processes; coverage of scientific studies and historical progress of establishment of small businesses and domestic stages of formation of its government support is analyzed, scientists position regarding implementation of regional policy instruments to support small entrepreneurship is uncovered.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Необхідність і важливість аналізу здійснення державної політики підтримки малого та середнього бізнесу зумовлена потребами та особливостями формування

інноваційно-інвестиційної моделі соціально-економічних перетворень в Україні, наявними проблемами малого підприємництва, яке повинно стати економічним фундаментом, передумовою формування середнього класу як основи демократичного громадянського суспільства. Це вимагає неординарних рішень з боку держави, ефективних підходів і механізмів державного управління щодо підтримки малого бізнесу.

Практично в усіх країнах держава бере активну участь у формуванні і розвитку підприємницьких структур, найбільш ефективних форм, зокрема малого та середнього бізнесу. Адже саме мале підприємництво є запорукою економічного зростання, запобігання недобросовісній конкуренції, раціонального і цільового використання ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти функціонування і розвитку малого бізнесу та державної політики підтримки малого підприємництва вивчалися і продовжують активно досліджуватись вітчизняними та зарубіжними науковцями. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили такі вчені: В. Бодров, З. Варналій, Л. Воротіна, О. Барановський, М. Долішній, А. Єпіфанов, О. Кужель, Д. Стеченко та ін. Не менш суттєвими є наукові розробки Терон І. В., Хімченка А. М., Берницької Д. І., Книша Д. Я., Мохненка А. С., Ульяницької О. В., Кондратюк Т. В., Кулика С. М., Ткаченка Ю. В., Полтарак Н. І., Щербини О. В.

Так, проблемам формування державної регіональної економічної політики України в умовах трансформаційних перетворень присвячені праці Терон І. В. У дослідженні проблеми становлення українського малого бізнесу та формування системи його державної підтримки слід виділити внесок Хімченка А. М., Ткаченка Ю. В. У вітчизняній науковій літературі є дослідження, що стосуються регіональних аспектів розвитку та функціонування малого бізнесу, впливу на нього місцевих органів влади. Цими проблемами займаються спеціалісти: Берницька Д. І., Полтарак Н. І., Мохненко А. С., Книш Д. Я., Ульяницька О. В. Механізми державного управління розвитком малого та середнього бізнесу висвітлені в наукових роботах Кондратюк Т. В., Кулика С. М., Щербини О. В.

Метою статті є дослідження рівня опрацьованих вітчизняними та зарубіжними науковцями різних аспектів механізмів державного управління розвитком підприємницької діяльності та підтримки малого і середнього бізнесу.

Для реалізації поставленої мети увагу зосереджено на **таких завданнях**: охарактеризувати ступінь розкриття науковцями проблем

формування державної регіональної економічної політики в умовах трансформаційних процесів; проаналізувати висвітлення у наукових працях хід становлення та історичного розвитку вітчизняного малого бізнесу та етапи формування системи його державної підтримки; розкрити позиції учених, що стосуються інструментарію реалізації регіональної політики підтримки малого підприємництва; сконцентрувати увагу на детальному розкритті науковцями сутності та шляхів впровадження механізмів державного управління в сфері малого та середнього бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Зупинимось на аналізі праць вищезгаданих науковців детальніше.

Дослідженню механізму розвитку малого бізнесу в умовах формування в Україні системи підприємництва присвячена праця А. М. Хімченка [1]. Автором обґрунтовано основні етапи розвитку малого бізнесу, досліджено історичні тенденції даного процесу в різні періоди. Зокрема, зазначено, що малий бізнес є продуктом тривалого розвитку суспільного виробництва. Проведено кількісний та якісний аналіз структури та динаміки розвитку малого бізнесу. Як вказується, його розвиток здійснювався переважно двома шляхами: за власною ініціативою громадян (у рамках законодавства) і в процесі приватизації (реструктуризації) державних підприємств. Розподіл малого бізнесу по сферах діяльності визначається специфікою конкурентного середовища на різних галузевих ринках; особливостями ліцензування діяльності; попитом на відповідну продукцію і послуги; рентабельністю; характером роздержавлення власності. Головною проблемою розвитку малого бізнесу є проблема інвестицій. Не менш важливою умовою формування системи малого бізнесу є, на думку автора, державне регулювання і сприяння малому бізнесу. При цьому, основу системи підтримки повинні складати: законодавче визначення основ управління цим сектором економіки; формування раціональної організаційної структури органів державної влади і місцевого самоврядування; система економічних важелів і стимулів регулювання малого бізнесу; ефективний розподіл і використання міжнародної фінансової і технічної допомоги; розробка державних програм розвитку інфраструктури малого бізнесу; розвиток вільних економічних зон. Підтримка малого бізнесу на мікрорівні повинна здійснюватися упродовж усього періоду діяльності підприємства. Однією з основних умов формування системи малого бізнесу автор вважає оптимальне оподаткування – застосування важелів і стимулів оподаткування, пільгового податкового клімату і т. п.

Об'єктом дослідження окремих наукових праць Ю. В. Ткаченка [2] виступають процеси формування впливів держави на створення умов ефективного функціонування підприємств малого бізнесу. Автор розглядає підприємництво як складову економічного розвитку, досліджує основні види та форми суб'єктів підприємницької діяльності, тенденцій розвитку малого бізнесу в Україні та інших країнах світу. Основними принципами, що стримують розвиток малого бізнесу визначено: недосконалість і нестабільність законодавчої і нормативної бази; високий рівень оподаткування; недостатня державна кредитно-фінансова, ресурсна підтримка малого бізнесу; недосконалість системи бухгалтерського обліку і звітності малого бізнесу; процедури, пов'язані з реєстрацією новостворених підприємств малого бізнесу та ліцензуванням їхньої діяльності; зміни, що відбуваються у зовнішньому та внутрішньому середовищах.

Основу стійкого розвитку малого підприємництва, на думку автора, повинні скласти державні та регіональні програми, які повинні реалізовуватися державними і місцевими органами управління.

Ряд фахівців розробляють проблематику становлення та розвитку малого бізнесу на регіональному рівні. Так, зокрема, А. С. Мохненком [3] встановлено, що особливістю розвитку малого бізнесу в Україні є його територіальна належність, спрямованість на активізацію відтворювальних процесів регіональної економіки, яка відрізняє його від малого бізнесу західної моделі розвитку, в якій він характеризується корпоративними рисами, тобто "прив'язаністю" до великих економічних структур. Автором розроблено підходи щодо удосконалення системи управління малим бізнесом, і у зв'язку з цим, запропоновано схему взаємодії механізмів управління регіональною економікою з підприємствами малого бізнесу, яка спрямована на розвиток регіонального відтворювального процесу. Слушно звернуто увагу на той факт, що управління малим бізнесом в регіоні повинно здійснюватись шляхом поєднання фінансово-економічної та організаційної функції управління. Показано також, що в ринкових умовах підвищення ефективності функціонування малого бізнесу в регіоні пов'язано, по-перше, з формуванням динамічної адаптаційної системи управління соціально-економічними інтересами суб'єктів господарювання, а, по-друге, з упорядкуванням механізму реалізації наукових концептуальних положень розвитку малого бізнесу в регіоні.

Теоретичні, організаційні та економічні механізми державного регулювання розвитку малого бізнесу на макро- та мікрорівні обґрунтовано в працях Д. І. Берницькою [4]. Реалізація державної політики щодо

розвитку малого бізнесу на регіональному рівні, як зазначає дослідник, здійснюється через регіональні та місцеві програми підтримки малого бізнесу. До ефективних інструментів органів влади місцевого рівня щодо сприяння розвитку малого бізнесу автор відносить: спрощення та упорядкування процедури одержання дозвільних документів на зайняття підприємницькою діяльністю; надання приміщень в оренду та встановлення пільг щодо оплати орендованого майна; зниження ставок місцевих податків і зборів; створення місцевих фондів гарантування кредитів; доступ до інформації про тендери на виконання замовлень місцевої влади за участю представників малого бізнесу; сприяння органами місцевої влади розвитку інфраструктури малого бізнесу.

Певний внесок у дослідження особливостей розвитку та підтримки малого бізнесу на регіональному рівні в контексті формування інноваційної моделі розвитку економіки вніс своїми працями Д. Я. Книш [5]. Суть малого бізнесу він пропонує вивчати з позиції теорії інституціоналізму на засадах системного підходу, що дає змогу визначати роль та місце суб'єктів малого бізнесу як однієї з рушійних сил економічної системи регіону, його організаційну структуру, традиційні та специфічні чинники розвитку. Серед різноманітних економічних функцій автор відводить значне місце інноваційній, суть якої полягає у формуванні якісних структурних змін регіональної спеціалізації, характеру господарських зв'язків, підвищенні конкурентоспроможності продукції, виході на зовнішні ринки.

Принципові підходи та практичні рекомендації щодо удосконалення управління діяльністю підприємств малого бізнесу на регіональному рівні знаходимо в наукових роботах О. В. Ульяницької [6]. Зокрема, цим автором: а) визначено принципові підходи щодо кількісної оцінки непрямого внеску сфери малого бізнесу в соціально-економічний розвиток окремих регіонів, щодо оцінки ефективності співпраці органів місцевого самоврядування з структурами малого бізнесу, що функціонують на певній території; б) запропоновано спосіб визначення доцільної кількості підприємств малого бізнесу з певних напрямів діяльності в конкретному регіоні, реалізація якого дозволяє встановити доцільну кількість малих форм господарювання; в) удосконалено класифікацію типів сучасного малого підприємництва; г) визначено перелік показників функціонування малого бізнесу на регіональному рівні.

Предметом дослідження ряду наукових праць Н. І. Полтарак [7] є основні принципи та методи оцінки якості програм державної підтримки розвитку малого бізнесу. Автором розкрито сутність поняття

малого бізнесу, охарактеризовано основні його види, проаналізовано ряд програм державної підтримки розвитку малого бізнесу в провідних країнах світу на основі існуючої методики та з'ясування сутності та змісту поняття "цільова програма" державної підтримки розвитку малого бізнесу, в якому, на відміну від існуючих, враховано таку її властивість, як погодженість усіх її елементів за змістом відповідно до проблеми, на вирішення якої спрямована програма.

Автор вказує на недосконалість законодавства, недостатнє наукове обґрунтування методичної бази щодо формування, впровадження та реалізації державних програм, нестачу фінансового забезпечення реалізації заходів програм, нерозвиненість фінансово-кредитного механізму та інфраструктури підтримки, тобто відсутність дієвих механізмів підтримки розвитку малого бізнесу, що є основними перешкодами для реалізації його цільових програм.

Питаннями дослідження проблем формування державної регіональної економічної політики, обґрунтування системи її принципів та розробки методологічних основ формування і реалізації програм соціально-економічного розвитку регіонів України приділено увагу в наукових дослідженнях Терон І. В. [8]. На основі запропонованих теоретико-методологічних підходів автором визначено складові механізму реалізації державної регіональної економічної політики з функціональними підсистемами, зорієнтованими на її ефективне здійснення; розроблено методичні засади інтегральної оцінки соціально-економічного розвитку регіонів; запропоновано удосконалену структуру регіональних економічних програм та методи стимулювання їх ефективної реалізації, зокрема, і за рахунок залучення інвестицій; обґрунтовано шляхи досягнення збалансованості економічних інтересів держави і регіонів на основі оптимального розподілу повноважень та відповідальності між органами територіального управління; визначення меж регулювання регіонального економічного розвитку; забезпечення правової регламентації діяльності органів державної виконавчої влади. Предметом дослідження в наукових працях С. М. Кулика [9] є механізм здійснення державного регулювання розвитку малого підприємництва в умовах ринкової економіки. Так, зокрема, на основі аналізу наукових підходів автором уточнено поняття "державна регуляторна політика сприяння розвитку малого підприємництва", "механізм реалізації державної регуляторної політики сприяння розвитку малого підприємництва". Визначено три основні групи регіональних та локальних факторів впливу на розвиток малого підприємництва: економічні, суспільно-політичні

та соціально-духовні. Запропоновано удосконалити інформаційний механізм забезпечення реалізації державної регуляторної політики, сприяння розвитку малого підприємництва шляхом реформування системи статистичного обліку, за рахунок запровадження реєстрів системи інформаційного обліку, що дасть можливість проводити оцінювання ефективності діяльності суб'єктів малого підприємництва та результативності державної регуляторної політики.

Певний внесок у дослідження формування механізмів реалізації політики державної підтримки малого підприємництва в Україні зроблено Щербиною О. В. [10]. З позицій автора, соціально-економічну сутність підприємництва необхідно розглядати як економічну категорію, специфічний фактор виробництва, активний і динамічний елемент бізнесу, особливий вид діяльності, певні тип і стиль господарської поведінки. У зв'язку з цим уточнено визначення економічної суті малого бізнесу, який є особливою формою бізнесу, пов'язаною із функціонуванням малих підприємницьких структур будь-якої форми власності та відповідної правової форми організації з метою одержання прибутку. Специфіка середовища розвитку малого підприємництва полягає в тому, що в структурі його основних складових є додатковий елемент – державна підтримка малого бізнесу, яка за своєю економічною суттю повинна бути інструментом, котрий вирівнював би умови функціонування малого і великого бізнесу, але при цьому й таким інструментом, що не порушував би дій ринкових механізмів в конкуренції між ними.

Аналіз автором стану розвитку малого бізнесу в розвинених країнах світу дав йому підстави стверджувати, що існуючі там нині системи його державної підтримки є добре продуманими, гнучкими, динамічними і вони повинні спиратися на історичні, економічні та соціальні особливості суспільства. При цьому, вказує автор, повинні бути усунені адміністративні бар'єри, що перешкоджають становленню та розвитку малого бізнесу. Дослідник зазначає, що причиною нерівномірного розвитку малого бізнесу в Україні є відсутність ефективної системи територіального управління та стратегічної політики на місцях. Він виділяє основні особливості становлення та розвитку малого бізнесу в Україні, які виокремлюють його з цієї сфери розвинених країн. Автор логічно зауважує, що ринкова трансформація економіки потребує розробки дієвих механізмів державної підтримки малого підприємництва з урахуванням національних особливостей, а також містити елементи, які притаманні розвиненим країнам, але в логічно виправданій для нашої країни схемі суспільного розвитку.

Сфера державного управління господарськими процесами, пов'язана зі становленням і розвитком малого бізнесу в Україні, стала об'єктом дослідження наукових праць Кондратюк Т. В. [11]. Автором удосконалено комплексну, міждисциплінарну методологію аналізу державної політики малого бізнесу, що органічно синтезує методи, притаманні різним науковим галузям; збагачено наукову характеристику малого підприємництва України як об'єкта державного регулювання; поглиблено характеристику організаційної структури, функцій та засобів діяльності системи державного регулювання малого бізнесу, успішність функціонування якої зумовлюється стратегічним характером державного управління в галузі економічного розвитку; обґрунтовано доцільність використання досвіду економічно розвинених країн при формуванні інституціональної структури органів державного управління, які б забезпечували ефективну реалізацію програм у галузі підтримки малого бізнесу на центральному й регіональному рівнях влади. Формування й реалізація загальнодержавної та регіональної політики підтримки малого бізнесу, як вважає автор, неможлива без запровадження таких інструментів та механізмів у діяльності місцевих органів влади, як стратегічне планування; створення сприятливого податкового клімату функціонування малого бізнесу; надання комплексу послуг (адміністративних, інформаційних, бізнесових і т. п.); застосування методу факторного аналізу діяльності суб'єктів малого підприємництва як засобу вдосконалення процесу розробки регіональних програм розвитку малого бізнесу. Разом з тим, як зазначає автор у своїх працях, результативність реалізації державної регуляторної політики стосовно малого підприємництва залежить від створення системи інституцій, оптимізації їхньої структури й забезпечення адекватного функціонування всіх елементів.

Висновки. У переважній більшості наукових праць висвітлені питання формування малого підприємництва та розвитку системи його державної підтримки. Інтенсифікувалися дослідження, що стосуються регіональних аспектів функціонування малого бізнесу, регуляторного впливу на нього місцевих органів влади. Науковцями розробляється проблематика впливу державних органів на кооперацію великого та малого бізнесу.

Однак потребують вивчення та аналізу наукові праці, в яких висвітлюватимуться питання політичного аспекту в діяльності органів влади щодо механізмів підтримки малого підприємництва в умовах реформування українського суспільства.

Поряд з цим, вивчення цілого ряду наукових розробок засвідчує, що ще залишаються недостатньо дослідженими теоретико-методологічні основи державно-управлінських механізмів у сфері малого та середнього бізнесу.

Література:

1. Хімченко А. М. Розвиток в Україні системи підприємництва: формування малого бізнесу: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 16 с.
2. Ткаченко Ю. В. Організаційно-економічний механізм стійкого функціонування підприємств малого бізнесу: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 21 с.
3. Мохненко А. С. Становлення малого бізнесу регіону та підтримка його розвитку (на прикладі Херсонської області): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 2002. – 20 с.
4. Берницька Д. І. Державне регулювання розвитку малого бізнесу в регіоні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 20 с.
5. Книш Д. Я. Малий бізнес регіону в умовах стратегії інноваційного розвитку України (на матеріалах Львівської області): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2006. – 20 с.
6. Ульяницька О. В. Удосконалення управління підприємствами малого бізнесу в регіоні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.01 / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 18 с.
7. Полгарак Н. І. Оцінка якості цільових програм державної підтримки розвитку малого бізнесу: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 / Харківський нац. аерокосмічний ун-т. – Харків, 2008. – 19 с.
8. Терон І. В. Сучасні проблеми формування державної регіональної економічної політики України: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 2001. – 19 с.
9. Кулик С. М. Державна регуляторна політика сприяння розвитку малого підприємництва: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл.: 25.00.02 / Гуманітарний ун-т "Запоріж. ін-т держав. та муніцип. управл.". – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
10. Щербина О. В. Формування механізмів реалізації політики державної підтримки малого підприємництва в Україні (на матеріалах суб'єктів малого підприємництва): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.02 / Київський нац. екон. ун-т. – К., 1999. – 19 с.
11. Кондратюк Т. В. Формування державної політики підтримки малого бізнесу в Україні: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл.: 25.00.05 / Українська акад. держ. управл. при Президентові України. – К., 2002. – 20 с.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВО-ПРАВОВОЇ ТВОРЧОСТІ М. Ю. ЧИЖОВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

В данной статье исследуется анализ основных направлений научно-правового творчества М. Ю. Чижова на основании научных трудов ученого: общетеоретическое исследование права, историческое направление исследований, исследования науковедческих и теоретико-методологических проблем правовой науки, учебно-методическое направление деятельности ученого.

This article investigates the analysis of basic directions of scientific and legal work of M. Y. Chizhov on basis of his major scientific research papers: general study of law, historical direction of research, study of research-on-research and theoretical and methodological problems of legal science, and teaching activities of the scientist.

Актуальність теми дослідження. Микола Юхимович Чижов (1853-1910) – доктор державного права, заслужений професор по кафедрі енциклопедії та філософії права Новоросійського Імператорського університету, дійсний статський радник, видатний представник вітчизняної юридичної науки і громадський діяч. М. Ю Чижов відноситься до тих дореволюційних вітчизняних вчених-юристів, ідеї яких до цих пір не стали предметом самостійного дослідження, що актуалізує тему цієї роботи.

Метою даного дослідження є аналіз основних напрямів науково-правової творчості М. Ю Чижова.

Вклад основного матеріалу. М. Ю Чижов заповідав нам численні роботи (монографії, підручники, брошури, наукові статті, критичні рецензії) з різноманітної тематики. Коло проблем, яким присвячені праці вченого, показує, що насправді він був надзвичайно різнобічним вченим. Навіть при поверхневому ознайомленні з його працями неважко виявити, що в них завжди одночасно присутні різні ракурси розгляду.

Між тим проблемно-тематичний аналіз наукової спадщини вченого дає змогу виділити такі напрями його науково-правової діяльності.

1. Загальнотеоретичне дослідження права.

М. Ю Чижов відомий як теоретик права і, отже, основна маса його робіт присвячена різним загальнотеоретичним проблемам права. В якості теоретика права головна заслуга М. Ю Чижова полягає у вивченні самого поняття права, результати якого відображені в численних працях і високо оцінені сучасниками.

Загальнотеоретична спрямованість науково-правових досліджень М. Ю Чижова була обрана ще в студентські роки. Свою першу роботу "Про походження права", написану на останньому курсі юридичного факультету Імператорського Варшавського університету, М. Ю Чижов присвятив проблемам становлення права і його відтворюючих сил. У цій роботі він поставив проблему, вивченням якої займався протягом усього свого життя.

1877-1878 рр. ним було написано кілька об'ємних статей по загально-теоретичним питанням права [2, с. 31-55; 3, с. 5-45; 4, с. 38-56; 5, с. 3-58]. У цих статтях увага вченого фокусується на таких важливих проблемах права, як роль особистості в правотворчості та джерела права.

У статті "Засвоєння особистістю права" зроблена спроба, кажучи словами самого автора, "уявити шлях, по якому особистість підходить до права і вказати сферу, в якій особистість засвоює право" [5, с. 5]. В роботі аргументуються такі тези: "1) особистість засвоює право під впливом прояву в її історії світового закону індивідуалізації; 2) закон індивідуалізації емансипує дух та дії особистості від навколишнього її середовища; 3) емансипація духу і дії особистості йде у зв'язку з самопізнанням особистості; 4) самопізнання особистості дає їй можливість підійти до самостійності і свободи; 5) самостійність і свобода – необхідні умови справедливості; 6) справедливість – основа права, і 7) право зміцнює і підтримує самостійність і свободу особистості" [5, с. 5]. М. Ю. Чижов не погоджується з твердженням джерел права до народного духу представниками історичної школи права, бо, на його думку, воно веде до помилкового поняття про право [5, с. 6]. М. Ю Чижов намагається довести, що не народ, як ціле, творить право, а особистість, – не народний дух (фікція) виробляє право, а особистий дух (дійсність)" [5, с. 5].

В центрі уваги вченого в серійних статтях під назвою "Звичай і закон як форми права" знаходяться дискусійні питання джерел права [2, с. 31-55; 3, с. 5-45; 4, с. 38-56; 5, с. 3-58]. Зміст зазначених статей з доповненнями та змінами увійшов у твір вченого "Джерела і форми права" [8]. Дослідженню джерел права вчений надавав особливого значення, пов'язуючи його з характером і природою права. На його думку, "поки не буде знайдено належне поняття про джерела права, характер і природа права будуть визначені невірні, односторонньо і неясно" [4, с. 38]. У згаданих працях М. Ю Чижов докладно аналізує основні положення найважливіших наукових шкіл про джерела права, представляє "свій досвід знаходження джерела права".

Деякі ідеї твору "Джерела і форми права" і особливо третьої статті "Звичай і закон як форми права" отримують своє ретельне відображення

і розвиток у роботі "Елементи поняття права" [11]. Цю роботу автор представляє як "матеріал до роз'яснення природи права, що утворився у нього під руками, при вивченні ним предмету своєї спеціальності" [11, с. 3], радячи читачеві вважати її не іншим, як програмою, в основу якої покладено дослідження елементів поняття права, в числі яких виділяються і детально аналізуються: 1) фізичний елемент поняття права; 2) органічний елемент поняття права; 3) етичний елемент поняття права. Ця монографія М. Ю Чижова є найбільш значущою серед його робіт з точки зору характеристики його праворозуміння.

Деякі теоретичні погляди вченого були викладені в його публічних лекціях "Завдання сучасної науки права" [7] і "Нарис вчень російських юристів про право" [9]. Ці лекції відрізняє проблемний підхід до позначених тем. У них лектор викладав не просто загальновідомі положення з тих чи інших питань, а своє бачення проблеми: а саме стан і перспективи розвитку правової науки і своєрідно коментував погляди вітчизняних вчених про право.

Як відомо, на формування наукових поглядів М. Ю Чижова справили величезний вплив його закордонні поїздки, спілкування з відомими європейськими вченими-теоретиками, особливо наукові контакти з професором Лоренцо фон-Штейна. Наукові пошуки вченого у рамках цих закордонних поїздок згодом були відображені в його роботах "Енциклопедія та філософія права в німецьких і австрійських університетах" [12] та "Право і його зміст за вченням Лоренцо фон Штейна" [10]. Ці твори не були простими нарисами західноєвропейської юридичної літератури з теорії та філософії права, хоча це (тобто ознайомлення співвітчизників зі станом західноєвропейської юридичної науки) було однією з головних завдань автора. У них М. Ю. Чижов, входячи найчастіше в полеміку з вченими, погляди яких він описує, критично оцінює окремі їхні ідеї та викладає власну позицію з питань, що розглядаються.

Загальнотеоретичні погляди вченого з багатьох питань в узагальненому і оглядовому вигляді отримали відображення в його роботах з енциклопедії права [21; 22; 6]. У них втілювалися різноманітні науково-правові ідеї вченого більше двох десятиліть його наукової діяльності. Особливо цікавими є положення, відображені в цих роботах, щодо місця правознавства в системі суспільних наук, співвідношення правознавства та державознавства, статусу і завдань енциклопедії права, походження права, співвідношення позитивного права і природного права, об'єктивного і суб'єктивного в праві, проблем кодифікації права і т. д.

2. Історичний напрям досліджень.

Безумовно, основною сферою наукових інтересів М. Ю Чижова була теорія права, якій присвячено більшість його робіт. Отже, всі інші дослідження вченого були пов'язані, так чи інакше, з його загальнотеоретичними пошуками. Це стосується, перш за все, його історико-правових пошуків.

М. Ю Чижов всюди підкреслював важливе значення історичного вивчення для пояснення природи права. З цього приводу він писав: "Право є життєве поняття, а життя є розвиток, рух вперед. З'ясування історичної сторони права, необхідно для поняття природи права. Звідси, – прагнення вивчити право історично" [6, с. 31]. Невипадково, що багато загальнотеоретичних робіт М. Ю Чижова супроводжувалися відповідними історичними екскурсіями. Зокрема, у роботі "Вступ до вивчення права (енциклопедія права)" автор крім представлення свого бачення енциклопедії права, його предмета, завдань, зв'язки з іншими юридичними науками, до книги докладає великий історичний нарис розвитку енциклопедії права [19, с. 267-274], який є одним з найкращих досліджень подібного роду.

Багато теоретичних питань права М. Ю Чижов досліджував, кажучи словами самого вченого, "опускаючись в історію людства" [4, с. 39]. Широке застосування саме історичного методу дозволили йому виявити коріння досліджуваних правових явищ. Так, наприклад, у роботі "Джерела і форми права" питання про джерело права розглядається у зв'язку з історичним розвитком самосвідомості особистості і виділяються такі періоди: "а) період розумово-нерозвиненого стану особистості (Схід), б) період здебільшого переважання пізнавального (логічного) закону людського духу (Греція), в) період панування логічного закону у зв'язку з могутнім здійсненням в практичному житті особистості початку волі (Рим); г) період (перехідний) невизначеності в побуті особистості (середньовіковий період); д) період розмежування логічної сфери людського життя від етичної: примирення і рівновага логізму і етизму, поняття і життя, думка і дійсність (час після релігійної реформації) і виникнення наукових, на основі оновлених релігійної реформації думки і життя систем; 1) школа письменників природного права, 2) історична школа, 3) школа письменників механічного правотворення".

Загальнотеоретичні дослідження правових явищ М. Ю Чижова майже завжди базувалися на вивченні поглядів мислителів минулого з відповідних питань. Поряд з широким застосуванням історичного методу до вивчення права, М. Ю Чижов написав і роботи власне

в галузі історії політико-правових вчень. Зокрема, такими є його роботи "Нарис навчань російських юристів про право" [9], "Матеріали до історії системи права (Енциклопедії права). До питання про систему права у римлян (з нарисів римської юриспруденції)" [20] і "Історико-філософський огляд вчень про право, моральності та державі" [18]. Однак такого роду роботи вченого або підпорядковувалися загальнотеоретичним завданням, або носили оглядовий характер, і з точки зору рівня розвитку сучасної правової науки не представляють особливої цінності.

3. Дослідження наукознавчих та теоретико-методологічних проблем правової науки.

Аналіз наукової спадщини М. Ю Чижова показує, що він як теоретик права не був байдужим до власних проблем своєї науки і приділяв велику увагу її теоретико-методологічним питанням. Він міркував по багатьом наукознавчим і теоретико-методологічним проблемам пізнання права. В центрі уваги вченого були такі наукознавчі та теоретико-методологічні проблеми правової науки, як система суспільствознавства, місце правознавства в цій системі, співвідношення правознавства та державознавства, стан сучасної йому правової науки та її основні завдання, статус енциклопедії права та ін. Ці проблеми отримали своє відображення у таких працях вченого, як "Завдання сучасної науки права" (Одеса, 1881), "Право і його зміст за вченням Лоренца фон-Штейна" (Одеса, 1890), "Вступ до вивчення права (Енциклопедія права)" (Одеса, 1908).

Зберігають свою наукову цінність і донині думки М. Ю Чижова про завдання правової науки. Зокрема, у своїй вступній лекції, прочитаній в актовому залі Імператорського Новоросійського університету, вчений, виходячи з трьох моментів природи права, завдання сучасної йому науки права зводив до трьох положень: 1) до знання норм чинного права, 2) вивчення явищ людського життя, які визначаються правом, і 3) до розуміння сил, що перетворюють життєве явище в юридичне, тобто до розуміння правотворчих сил [7, с. 7].

4. Навчально-методичні напрямки діяльності.

Слід зазначити, що наукова діяльність М. Ю Чижова була тісно пов'язана з його педагогічною діяльністю. Для вченого навчальний заклад (юридичний факультет) був, перш за все, "науковим організмом" [7, с. 8]. Невипадково, що він часто говорив про систему наук юридичної освіти.

Як педагог М. Ю Чижов завжди серйозно і з відмінною ретельністю ставлячись до свої головної педагогічної справи – читання лекцій

студентам. За оцінками своїх колег, М. Ю Чижов легко опановував своєю аудиторією і вмів пробудити науковий інтерес у своїх слухачів, говорив з натхненням і з гідністю досвідченого викладача і вченого [1, с. 248]. Саме ці якості допомогли йому скоро придбати симпатії і серед професорів, і серед студентів.

Важливою складовою науково-педагогічної діяльності вченого була підготовка навчально-методичної юридичної літератури. Його книги з енциклопедії права [21; 22; 6] стали навчальним посібником для цілого покоління студентів-юристів. Для забезпечення літературою цієї дисципліни вченим було підготовлено спеціальне видання [23].

М. Ю Чижов був активним пропагандистом правових знань не лише в рамках системи вищої юридичної освіти; він долав багато сил для того, щоб правові знання могли проникнути в широкі верстви суспільства. Цю мету він реалізував, перш за все, з допомогою газети "Южное обозрение", яку він запровадив в Одесі. Свої популяризаторські ідеї вчений прагнув впровадити в життя і через викладання правової науки в середніх навчальних закладах. До речі, будучи членом комісія для складання статуту середніх шкіл, він перший підняв питання про введення викладання законознавства в середніх школах Міністерство Народної Освіти [24, с. 59-75] і, незважаючи на сильну протидію, відстояв свою пропозицію. М. Ю Чижов сам викладав курс законознавства в Одеському комерційному училищі і сам же забезпечив вивчення цього курсу навчально-методичною літературою [13; 14; 15; 16; 17]. Вчений мріяв про відкриття в Одесі комерційного університету і з цього приводу написав кілька статей про вищу комерційну освіту ("Комерційний університет у Мілані (Universita commerciale Luigi Vossopì)" (1904), "Комерційні університетські курси (Комерційний університет) в Одесі" (1905), "До питання про вищу комерційну освіту в Росії" (1907) і т. д.

Висновки. Проведений аналіз науково-правової спадщини М. Ю. Чижова дозволяє виділити наступні напрями його науково-правової діяльності: 1) загальнотеоретичне дослідження права, 2) історичний напрямок досліджень; 3) наукознавчий напрямок досліджень; 4) навчально-методичний напрямок. Аналіз цих напрямків дає підставу стверджувати, що головними напрямками науково-теоретичних правових досліджень М. Ю Чижова є: 1) оригінальне трактування важливих загальнотеоретичних проблем права (походження права, співвідношення позитивного права і природного права, об'єктивне і суб'єктивне в праві, поняття права і

його елементи, джерела права, проблеми кодифікації права і т. д.),
2) розробка наукознавчих проблем правової науки (місце правознавства у системі суспільних наук, співвідношення правознавства та державознавства, стан сучасного вчення правової науки та її основні завдання, статус енциклопедії права та ін.)

Література:

1. Клитин А. М. Профессор Николай Ефимович Чижов // Отчет о состоянии и деятельности ИНУ за 1910 г. / Составил по поручению Совета Ун-та ординарный проф. Б. В. Станкевич. – Одесса: Тип. "Техник", 1911. – С. 248.
2. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (Статья первая. Введение) // Юридический вестник. – 1877. – № 5/6 (май и июнь). – С. 31-55.
3. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (статья вторая) // Юридический вестник. – 1877. – № 11/12 (ноябрь и декабрь). – С. 5-45.
4. Метла (Чижов Н. Е.) Обычай и закон как формы права (статья третья) // Юридический вестник. – 1878. – № 8 (август). – С. 38-56.
5. Метла Н. (Чижов) Усвоение личностью права // Юридический вестник. – 1877. – № 7/8 (июль и август). – С. 5.
6. Чижов Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижова / Н. Чижов. – Одесса: Тип. "Русской Речи", 1908. – 289 с.
7. Чижов Н. Задачи современной науки права. Публичная лекция, читанная 17 февраля 1881 г., в Императорском Новороссийском университете / Н. Чижова. – Одесса: Тип. "Новор. Телегр", 1881. – С. 8.
8. Чижов Н. Источники и формы права / Н. Чижов. – Варшава: Тип. Ивана Носковского, 1878. – 255 с.
9. Чижов Н. Очерк учений русских юристов о праве. Публичная лекция, чит. 23 февраля 1881 г., в Императорском Новороссийском университете / Н. Чижова. – Одесса: Тип. "Новор. Телегр", 1881.
10. Чижов Н. Право и его содержание по учению Лоренца фон-Штейна. Очерк современной юридической литературы / Н. Чижов. – Одесса: Экономическая тип. Одесского Вестника, 1890. – VIII, 430 с.
11. Чижов Н. Элементы понятия права / Н. Чижов. – Варшава: Носковский, 1880. – VII, 183 с.
12. Чижов Н. Энциклопедия и философия права в германских и австрийских университетах. – Одесса: Тип. Зеленого /б. Ульриха/, 1882. – Вып. 1. – 94 с.
13. Чижов Н. Е. Законоведение: В 4 вып. – Одесса, "Экономическая" тип., 1898-1903.
14. Чижов Н. Е. Записки по вексельному праву // Законоведение. – Вып. 4. – Одесса, "Экономическая" тип., – Одесса, 1903. – 58 с.

15. Чижев Н. Е. Записки по государственному праву // Законоведение. – Вып. 1 – Одесса, "Экономическая" тип, 1899. – 80 с.
16. Чижев Н. Е. Записки по гражданскому праву // Законоведение. – Вып. 2. – Одесса, "Экономическая" тип, 1898. – 75 с.
17. Чижев Н. Е. Записки по тор-говому праву // Законоведение. – Вып. 3-а. – Одесса, "Экономическая" тип, 1901. – 50 с.
18. Чижев Н. Е. Историко-философские обозрение учений о праве, нравственности и государстве. – Вып. 1. Древний мир. – Одесса, 1904. – 214 с.
19. Чижев Н. Е. Исторический очерк развития энциклопедии права // Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижева. – Одесса: Тип. "Русской Речи", 1908. – С. 267-274.
20. Чижев Н. Е. Материалы к истории системы права (Энциклопедии права). К вопросу о системе права у римлян (из очерков римской юриспруденции). – Одесса: "Одесский вестник", 1885. – 139 с.
21. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Дыхно, 1896. – 176 с.
22. Чижев Н. Е. Обозрение энциклопедии права. – Одесса: Типо-литография Акционер. Юж.-Рус. Общества Печатного Дела, 1900. – 193 с.
23. Чижев Н. Е. Подробное указание литературы к программе курса "Введение в изучение права", 1909.
24. Чижев Н. Е. Современная летопись о преподавании законоведения в средних учебных заведениях Министерства народного просвещения // Отдельный оттиск из "Журнала Министерства народного просвещения". – Новая серия V (1906. – № 10). – С. 59-75.

*Анохін О. М., Таврійський національний
університет ім. В. І. Вернадського*

КОРАН І "САХІХ" АЛЬ-БУХАРІ ПРО ОСНОВИ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядаються релігійні основи отправления правосудия пророком Мухаммадом в период формирования мусульманской общины. Показывается роль судьи в процессе разрешения тяжб, статус сторон (истца и ответчика), установленные требования.

The religious bases the administration of justice by the prophet Mohammed during the period of moslem community forming are examined in the article. The role of judge in the process of litigation settlement, status of the parties (claimant and defendant), established requirements.

Формування та розвиток мусульманської общини відбувалися в складних історичних умовах, через подолання традицій і звичаїв періоду джахілії, а також активного протистояння вороже налаштованих арабських племен і врегулювання внутрішніх конфліктів. Тому пророк Мухаммад при здійсненні своєї пророцької місії був вимушений вирішувати не тільки проблеми релігійного характеру, але й спори між членами своєї общини, що об'єктивно виникали в усіх сферах її життєдіяльності. У таких ситуаціях пророк виступав як одноосібний суддя, уповноважений розглядати всі категорії справ, заклавши тим самим основи відправи правосуддя в майбутніх мусульманських державах. Все це робить актуальним дослідження релігійно-правової практики Мухаммада, і, зокрема, особливостей її реалізації в умовах початкового етапу становлення мусульманської общини.

У науковій літературі увага вчених приділялася, головним чином, вивченню різних сторін системи мусульманського судочинства, що вже склалася в результаті поширення ісламу та досвіду державного будівництва. Так, Р. Шарль в межах розгляду аспектів мусульманського судового процесу, робив акцент на аналізі доказів, які в ньому використовувались [1, с. 115-120]. Г. М. Керимов, при характеристиці судочинства шаріату, виділив його риси і еволюцію в умовах контактів з європейськими державами [2, с. 21-23]. А. Мец показав правове становище мусульманського судді (каді) в період Арабського Халіфату (IX-X ст.) [3, с. 180-193]. А. Боголюбов позначив статус учасників судового процесу у зв'язку з вивченням питань застосування покарання в мусульманському праві [4, с. 222]. Х. Бехруз при дослідженні виникнення і еволюції класичного ісламського правосуддя, наводить ряд відповідних коранічних положень, проте і він, підкреслюючи особливу роль Мухаммада у формуванні його основ, не розкриває змістовну сторону діяльності пророка [5, с. 121-122].

Укажемо, що вирішення тяжб Мухаммадом відбувалося на основі відповідних положень Корану [6], які застосовувалися ним з урахуванням специфіки конкретних ситуацій. Надалі цю та іншу практику пророка узагальнено в збірниках хадісів. Слово *хадіс* буквально значить *повідомлення*, у даному випадку це відомості, що містять висловлювання пророка з усіх питань у духовній, соціальній, індивідуальній сферах, його оцінки, дії, тощо. Найавторитетнішим є збірник хадісів – "Сахіх" [7], укладений видатним богословом, правознавцем аль-Бухарі (810 – 870 рр.). Усі хадіси, включені в цю збірку, є достовірними, тому саме вони були використані при створенні мусульманського права в перші століття поширення ісламської релігії. З урахуванням

сказаного метою статті є вивчення порядку вирішення пророком Мухаммадом тяжб і прийнятих ним рішень, які містяться в хадісах.

Так, однією з найважливіших умов самозбереження і стабільності мусульманської общини є її єдність у релігійній та соціальній сферах, а також на рівні особистих стосунків її членів. Усвідомлюючи це, Мухаммад звертається до віруючих у хадісі 1941: "...Відмовтеся від ненависті між собою, не заздріть один одному, не повертайтеся спиною один до одного і будьте братами, о раби Аллаха!" У хадісі 1933 пророк нагадує віруючим про важливість надання допомоги один одному: "...Стосовно один одного віруючі подібні до будівлі, окремі частини якої підтримують одна одну".

Проте пророк розуміє неминучість появи всередині общини протиріч і суперечностей. У хадісі 1051 зазначено: "Повідомляється, що 'Абдуллах бін Мас'уд ... сказав "(Якось) я почув, як одна людина прочитала аят Корану, (а раніше) я чув, як пророк ... (читав цей же аят) по-іншому. Тоді я взяв його за руку і привів до посланника Аллаха..., який сказав: "Кожний з вас (читає) правильно. Не впадайте в суперечності, бо, воістину, ті, що жили до вас, стали розходитися в думках і загинули (через це)". Вказівка на загибель попередніх народів підкреслює всю серйозність висунутої пророком вимоги про необхідність єдності общини.

На початку становлення мусульманської общини араби намагалися самостійно вирішувати конфліктні ситуації, що викликало, як стверджує мусульманська традиція, послання пророку аята: "Коли постає яке-небудь питання перед ними, яке не викликає тривоги або несе остороги, вони його негайно ж розголошують. А якщо б подали вони (це питання) посланнику (на суд) або тим, що між ними має владу, тоді б дізналися про нього ті, хто (суть його) збагнути хоче. І якщо б не Господня щедрість і милість Його до вас, то ви б усі, крім не багатьох, пішли стопами Сатани" (Коран, 4:83). Ще більш категорично Аллах висловив свою вимогу в таких словах: "Ти звернув увагу на тих, хто (брехливо) твердить, що повірив у те, що (тепер) послано тобі і до тебе послано (іншим) ? Вони бажають звертатися за судом до Тагута, тоді як їм повелено не вірувати в нього; І хоче Сатана їх збити зі шляху і в оману ввести якнайдалі" (Коран, 4:60). Тому спроби розв'язання спірних ситуацій без участі пророка могли спрямувати віруючих на помилковий шлях.

Правильне і справедливе розв'язання пророком спірних ситуацій має переконати мусульман у необхідності звертатися до нього при виникненні тяжби: "Але ні! Присягаюся твоїм Владикою, не увірують

вони, поки тебе не приймуть як суддю у всьому, що спірне між ними; Тоді в собі вони вже не знайдуть спротиву (розумності) твоїх рішень і підкоряться їм покірно" (Коран, 4:65). Розумність прийнятих пророком рішень ґрунтувалася не на його уподобаннях, а на положеннях Корану: "Ми послали Книгу в Істині тобі, щоб ти між людьми судити міг так, як показав тобі Господь" (4:105).

Мусульманський богослов – правознавець Абд ар-Рахман Сааді пояснює: "Всевишній присягнувся Самим Собою, що люди не увірують, поки не виберуть Його посланника суддею у всіх спірних питаннях. Це не стосується питань, у яких усі мусульмани дотримуються єдиної думки, оскільки вона завжди спирається на Коран і сунну. Для того, щоб стати віруючим, недостатньо просто звернутися на суд до Посланника. Люди не повинні відчувати ніякого неспокою в серцях від його рішень і дивитися на його повеління крізь пальці. Але навіть після цього вони не увірують, поки повністю не покораються його волі і не стануть виконувати його приписи із спокійною душею і повним вдовolenням" [8, с. 377].

Поширення ісламу зумовило те, що мусульман стали проживати поруч із представниками інших віросповідань. Практика розв'язання спорів між мусульманами та немусульманами також пішла по шляху залучення пророка як судді. У хадісі 1052 сказано: "Повідомляється, що Абу Хурайра ... сказав: "(Якось) двоє чоловіків, один з яких був мусульманином, а другий – іудеєм, посварилися. Мусульманин сказав: "Присягаюся Тим, хто вибрав Мухаммада серед усіх мешканців світів!" – що ж до іудея, то він сказав: "Присягаюся Тим, хто вибрав Мусу серед (усіх мешканців світів)!". Тоді мусульманин підняв руку і вдарив іудея по обличчю, а іудей пішов до пророка ... і розказав йому про те, що сталося між ним і мусульманином. (Вислухавши його,) пророк ... послав за мусульманином, став розпитувати його про (те, що трапилося), і той (про все) йому розказав, після чого пророк ... сказав (йому): "Не віддавайте мені перевагу перед Мусою, бо, воістину, в День воскресіння (всі) люди будуть уражені (на смерть), і я буду уражений разом зі всіма, (проте) я оживу першим і побачу Мусу, (який буде) триматися за край престолу (Аллаха). І мені невідомо, чи буде він уражений (подібно до інших) і чи оживе раніше за мене, або ж він буде серед тих, для кого Аллах зробить виняток". Тобто пророк Мухаммад не тільки вимагає від мусульман не віддавати йому перевагу перед пророком Мусою, але й намагається розв'язати суперечку з іудеєм на справедливій основі. Хоча цей спір з іудеєм і не мав майнового характеру, можна з високим ступенем вірогідності

стверджувати про те, що пророк розв'язував будь-які тяжби, де стороною виступав представник іншої релігії.

Процес розв'язання тяжб, як підкреслювалося, мав ґрунтуватися на фундаментальному принципі справедливості: "Коли ж доведеться вам судити між людьми, по справедливості судіть" (Коран, 4:58). Аллах зобов'язав пророка бути справедливим на суді: "А якщо все ж вони до тебе (на суд) прийдуть, ти розсуди між ними або відвернися; Але якщо відвернешся, вони тобі шкоди не заподіють. А коли судити їх все ж таки станеш, по справедливості суди – Аллах (лише) справедливих любить" (Коран, 5:42).

Пророк мав бути непохитним у дотриманні Корану, протистояннi можливим спробам увести його в оману: "Суди ж між ними по тому, що послав тобі Аллах. Не йди за їх пристрастями і їх остерігайся. Щоб вони тебе хитрощами своїми не відволікли ні від чого, що послав тобі Аллах. А якщо ж вони відвернуться, так це тому, що за якісь із їх гріхів Аллах їх хоче покарати, – Адже, воістину, як багато з людей (Господнього порядку) не слухають! Невже їх суд часів неучтва спокушає? Невже для тих, хто твердий у пізнанні і вірі), є кращий за судом, ніж Сам Господь?" (Коран, 5:49,50).

До сторін тяжби (позивача і відповідача) в Корані висувається спільна вимога: "О ви, хто вірує! Свідчачи перед Аллахом, повинні дотримуватися ви строго справедливості, чи проти вас направлена вона або проти ваших матерів, батьків або братів, проти багатого або бідняка, – (Упередженості в Аллаха немає) – Він може захистити обох. Не віддавайтеся ви пристрастям, щоб не стати несправедливим. Але якщо ви душею кривите або ухиляєтеся від правосуддя, – Аллах же досвідчений у тому, що робите ви!" (4:135). В аяті підкреслюється рівність сторін перед Аллахом, заперечується можливість пріоритетів у тяжбах залежно від родинних і майнових чинників. Така позиція підтверджується і далі: "(Коли ж на суд вас призвуть), ви говоріть тільки правду, якщо навіть проти близьких і рідних" (6:152).

Змагальність сторін також є принциповою умовою вирішення тяжб. Оскільки в результаті справи зацікавлені як позивач, так і відповідач, для них мають бути створені рівні процесуальні гарантії забезпечення інтересу кожного. Домагання позивача не є достатньою підставою для ухвалення рішення на його користь, оскільки додатково повинні бути розглянуті всі достовірні відомості. Тому в хадісі 1644 є вказівки, якими слід керуватися судді при зверненні до нього сторін: "Передають зі слів Ібн Абу Муляйкі ... що в одному будинку (або: в одній кімнаті) дві жінки займалися проколюванням (шкіри для прошивки взуття).

Випадково поранивши руку шилом, одна з них вийшла назовні, а потім звинуватила в цьому іншу, і їх справу представлено на розгляд Ібн 'Аббасу ... який сказав: "Посланник аллаха ... сказав: "Якби людям давали (те, на що вони претендують) на підставі (одних лише) їх домагань, то пропали б життя і майно (багатьох інших) людей". Нагадайте їй про Аллаха і прочитайте аят, де сказано): "Але тим, хто зрадив Договір з Аллахом...". "(Передавач цього хадіса сказав): – І коли їй нагадали, вона призналась, а Ібн 'Аббас сказав: "Пророк ... сказав: "Відповідачеві слід давати клятву".

Слова пророка, наведені Ібн 'Аббасом, підтверджуються в хадісі 1082: "... пророк ... виніс рішення про те, що людина, якій пред'являється яке-небудь звинувачення, повинна давати клятву". У коментарі до цього хадіса повідомляється, що тут маються на увазі ті випадки, коли людина, що висуває проти кого-небудь якість звинувачення чи пред'являє майнові претензії, не має переконливих доказів своєї правоти і не може привести свідків. У таких випадках вважається, що клятва обвинуваченого або відповідача є достатньою підставою для закриття судової справи [7, 418]. Таким чином, ці хадіси ясно вказують на те, що клятва – це аргумент відповідача.

Проте до такої клятви слід ставитися з особливою відповідальністю, на що пророк звертає увагу в хадісі 1503: "... Хай той, хто захоче присягнутися, присягається тільки Аллахом". Що стосується курайшитів, то вони присягалися своїми батьками, а (пророк...) сказав: "Не присягайтеся своїми батьками". Про це ж сказано і в хадісі 1938: "... Посланник аллаха ... сказав: "Той, що присягнувся не ісламом, а іншою релігією, таким і є".

Отже, клятва, принесена ім'ям Аллаха, є достатнім аргументом і за жодних обставин не може бути порушена. У хадісі 1130 сказано: "Повідомляється, що 'Аїша ... сказала: "(Одного разу) посланник Аллаха ... почув гучні голоси (людей,) що сперечалися біля (його) дверей, і виявилось, що один з тих, які сперечалися, просить іншого пробачити йому частину (боргу) і виявити доброту, інший же говорить: "Присягаюсь Аллахом, не зроблю!" Тоді посланник Аллаха ... вийшов до них і запитав: "Де той, хто присягається Аллахом, що не зробить схвалюваного (шаріатом?) Цей чоловік) сказав: "(Це) я, о посланнику Аллаха, а йому хай дістанеться те, чого він хоче".

Ставлення пророка до таких клятв ґрунтується на низці положень Корану. Головна вимога полягає в істинності того, заради чого приноситься клятва: "Аллаха ім'я не беріть для ваших клятв про благочестя своє, про страх перед гнівом Господа, про встановлення згоди і миру

між людьми, (коли не зуміли проявити ви це), – Аллах же чує все і знає про все. Господь не запитає з вас за марнослів'я клятв, він запитає з вас за те лише, що сховалось у вашому серці, – адже всепрощаючий і стриманий Він!" (Коран, 2:224,225).

Клятва повинна бути усвідомленою і становити результат вільного волевиявлення особи. Якщо все ж таки через слабкість людської натури клятва буде порушена, то й тут існує спосіб спокутування: "Господь не покарає вас за пустослів'я в ваших клятвах, але покарає за навмисні клятви (якими себе зв'язали ви). У спокутування цього (гріха) – Дати десяти голодним їжу, яку звичайно ви даєте своїм синам; або дати одяг їм; або викупити рабові свободу. А хто не в змозі це зробити, постить хай три дні підряд, – Це є спокутування тих клятв, які ви дали. Так дотримуйте ж свої ви клятви! Так вам Господь Свої знамення роз'яснює, – щоб ви могли бути вдячні" (Коран, 5:89).

Категорично забороняється використовувати клятви в корисливих цілях і як засіб обману: "І не використовуйте ви клятв своїх як (засіб) віроломного обману, щоб, посковзнувшись, ваші ноги (не збили зі шляху вас) після того, як вони твердо стали на нього; щоб не зазнали ви зла за те, що збили ви (людей) із шляху Аллаха. І вам – велике (за це) покарання" (Коран, 16:94).

Принизливо для мусульманина також використовувати клятви з метою отримання мізерної майнової вигоди: "Але тим, хто зрадив договір з Аллахом і свої власні клятви за крихти (благ земних), немає частки у вічному житті" (Коран, 3:77).

І в хадісі 1054 пророк засуджує неправдиву клятву, принесену для отримання вигоди. "Повідомляється, що Абдуллах (ібн Мас'уд) ... сказав". (Одного разу) посланник Аллаха ... сказав: "Той, хто дає неправдиву клятву (для того, щоб) за допомогою цього привласнити майно мусульманина, зустрінє Аллаха таким, що гнівається на нього".

Виявляючи милосердя до віруючих, Аллах пом'якшує категоричність приписів: "Вони Аллаха ім'ям присягалися – Найсильнішими з клятв своїх, – Що, якщо ти накажеш їм, вони залишать (дім свій і добро) і виступлять (на твій заклик). Скажи: "(Суворих) клятв ви не давайте, (а лише) розумно коріться, – Адже відає Аллах, що робите ви!" (Коран, 24:53).

Викладене свідчить про те, що клятва служить аргументом відповідача, а докази по суті тяжби – це аргумент позивача. Доктор Мустафа аль-Буга роз'яснює, що мусульманський кадї зобов'язаний винести ухвалу на користь тієї людини, про правдивість якої свідчать аргументи, незалежно від того, позивачем він є чи відповідачем. Мудрий

шаріат оголошує доказ аргументом позивача, і якщо він наведе його, то одержить право на те, на що претендує. Таким же чином шаріат оголошує клятву аргументом відповідача, і якщо він принесе її, то вважатиметься невинним у тому, у чому його звинуватили. Суть такого поділу полягає в тому, що обвинувач стверджує, що мало місце щось таємне, а тому йому необхідний вагомий аргумент для виявлення цього. Доказ є таким вагомим аргументом, оскільки він є свідченням того, хто не є суперником, і тому воно тлумачиться на користь позивача. Клятва ж такої сили не має, тому що є заявою одного із суперників [9, с. 394-395].

З наведеного роз'яснення випливає, що свідчення є доказом на стороні позивача, і тому на нього покладається обов'язок надання свідків. Тому до свідчення як найважливішого засобу доказування висуваються високі вимоги об'єктивності та достовірності.

Однак для судді більшість майнових тяжб містить елемент невідзначеності. Там, де стикаються інтереси позивача і відповідача, тільки їх совість здатна встановити істину в справі в повному обсязі. Тому пророк вимушений визнати недосяжність для судді бути абсолютним вершителем правосуддя. У хадісі 1067 сказано: "Передають зі слів дружини пророка ... Умм Салами., що одного разу посланник Аллаха почув із дверей своєї кімнати (шум) суперечки, вийшов до (тих, хто сперечався,) і сказав: "Воістину, я – тільки людина, а (люди) приходять до мене (зі своїми суперечками). І може виявитися так, що хто-небудь з вас буде більш красномовний, ніж інший, і я вважатиму, що він сказав правду, і на підставі цього винесу ухвалу на його користь. Проте якщо я (помилково) вирішу віддати йому те, що по праву належить (іншому) мусульманину, це буде не що інше, як частиною (полум'я) пекла, так хай він (сам) візьме це або відмовиться від цього".

Таким чином, пише доктор Мустафа аль-Буга, уточнюючи суть хадіса, посланник Аллаха ясно заявляє, що він судить на підставі того, що чує, а не на підставі того, що знає. Суть цих слів полягає в тому, щоб не допустити несправедливості і спричинення шкоди, позбавити поганих суддів можливості діяти свавільно і карати людей на підставі припущень, заявляти, що їм відома суть справи, і віддалити судочинство від впливу всього сумнівного, якщо рішення судді не відповідатиме бажанням сторін тяжби і вони стануть звинувачувати кадї в упередженому ставленні [9, с. 402].

Отже, ухвала судді в тяжбі повинна ґрунтуватися, перш за все, на коранічних приписах і словах пророка, на його професійних знаннях і навиках, а також установлених об'єктивних фактах, здобутих, у тому

числі, за допомогою одержаних доказів і клятв. У такому разі на суддю чекає неодмінна винагорода. У хадісі 2123 сказано: "Передають зі слів 'Амра бін аль – 'Аса., що він чув, як посланник Аллаха ... сказав: "Якщо суддя винесе ухвалу, проявивши старанність, і (його рішення) виявиться правильним, йому (має бути) подвійна нагорода, якщо ж він винесе ухвалу, проявивши старанність, і помилиться, то йому (належить одна) нагорода". Тобто від судді потрібна всебічна самовіддача при відправі правосуддя, що одночасно знімає з нього відповідальність за неправильне рішення.

Викладене свідчить, що принциповою настановою пророка було зміцнення мусульманської общини, усунення передумов для можливих конфліктів. Однак суперечності всередині общини одноосібно розв'язувалися пророком на основі приписів Корану, де фундаментальним виступав принцип справедливості. Це знаходило свій вияв у рівності позицій позивача і відповідача, а також у змагальності сторін і наявності процесуальних гарантій для забезпечення інтересу кожної з них. Як впливає з хадісів, клятва ім'ям Аллаха була аргументом відповідача, а доказ по суті тяжби – аргументом позивача. Рішення судді повинне було бути неупередженим, за що йому і належала винагорода. У цілому процес мав релігійно-правовий характер.

Література:

1. Шарль Р. Мусульманское право / Р. Шарль; пер. с фр. С. И. Волка. – М. Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 142 с.
2. Керимов Г. М. Шарият и его социальная сущность / Г. М. Керимов. – М.: Наука, 1978. – 223 с.
3. Мец А. Мусульманский ренессанс / Адам Мец; пер. с нем. – М.: Наука, 1966. – 460 с.
4. Боголюбов А. С. Пресечение и наказание в мусульманском праве / А. С. Боголюбов // Ислам. Религия, общество, государство: сб. статей / отв. ред. П. А. Грязневич и С. М. Прозоров. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1984. – С. 217-222.
5. Бехруз Х. Исламские традиции права / Хашматулла Бехруз. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – 296 с.
6. Коран / перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. – 8-е изд. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – 800 с.
7. Сахих аль-Бухари / пер. с араб. В. М. Нирша. – М.: Умма, 2005. – 959с.
8. Саади Абд ар-Рахман ибн Насир. Толкование Священного Корана: в 2 т. / Абд ар-Рахман ибн Насир Саади; пер. с араб. Э. Р. Кулиева. – М.: Умма, 2006. – Т. 1. – 1038 с.
9. 40 хадисов имама Ан-Навави / ком. и разъясн. д-р Мустафа аль-Буга; пер. с араб. Нирша В. – Казань, 2000. – 615с.

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ - НОРМАТИВНЕ ПІДҐРУНТЯ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА

Стаття посвячена дослідванню феномена візантійського права, представленного такою його важнейшою частиною, як Кодекс Феодосія. Так, показується і визначається його вплив і значення на подальше розвиток системи візантійського права.

Article is devoted to research of a phenomenon of the Byzantine right presented by its such major part, as the Code of Theodosia. So, in article its influence and value on the further development of system of the Byzantine right is shown and defined.

Феномен візантійського права хвилював багатьох вчених, мислителів та політичних діячів протягом багатьох століть. Віками, Візантійська імперія слугувала прикладом та взірцем розвитку інститутів права та державності для України, Росії, країн Європи та Близького Сходу. Саме поняття державності, права та його найважливіших інститутів були покладені в основу правового розвитку багатьох країн не тільки середньовічного, але й сучасного світу. В українській державності та праві знайшли своє втілення багато політико-правових інститутів суспільства ромейів, що надає виключної актуальності даному науковому дослідженню візантійського права, як в загальному, так і такої його важливої частини як Кодексу Феодосія, який був основним нормативним підґрунтям для його наступного розвитку.

Різні важливі аспекти даної проблематики, так чи інакше, у різні часи, в своїх працях висвітлювали такі відомі вітчизняні науковці як Д. І. Азаревич, А. В. Коптев, Г. Є. Лебедева, Є. Е. Ліпшиць, І. А. Покровський, Є. О. Харитонов та ін.

Візантійська правова система, яка почала формуватися на ранніх етапах розвитку цієї держави була досить своєрідною. Вона виросла безпосередньо із римського права, але відчула на собі вплив специфічних перехідних до феодалізму відносин у суспільстві, що відрізнялися великою соціальною та етнічною строкатістю. З плином часу і під впливом суто місцевих умов, в особливості різноманітних правових звичаїв, римські правові інститути поступово еволюціонували. Але принципові основи римського права і правової культури не були підірвані і піддані корінним змінам, чому в не малому сприяло довготривале збереження у Візантії рабовласницького укладу [3, 517].

Створений у першій половині V ст. за вказівкою імператора Феодосія II, Кодекс Феодосія став першою відомою офіційною кодифікацією законів. В кодексі вперше була зроблена спроба систематизувати тільки діюче право і під цим кутом зору відібрати необхідні закони. Обов'язковий у Східно-Римській імперії кодекс при імператорові Валентиніані III набув поширення і на Заході, ставши там першим узагальнюючим джерелом римської правової традиції в умовах очевидної варваризації культури. [4, 252].

Видання Кодексу Феодосія мало неабияке значення для подальшого розвитку візантійського права, яке тільки лише набирало обертів у новій державі.

Так, у Візантії в IV – VI ст. ст. спостерігається високий рівень розвитку правової думки, виникають самостійні юридичні школи (найбільш відомі – в Бейруті і Константинополі). Юристи цих шкіл поєднували викладацьку роботу з участю в імператорських кодифікаційних роботах, особливо прославились Домнин, Скіліацій, Кирилл, Патрикій.

Візантійські юристи були не просто лише провідниками античних правових і культурних традицій. Вони адаптували римське право, пристосовуючи його до нових потреб суспільства, вносячи при цьому зміни і вставки (інтерполяції) в класичні тексти римських юристів. Таким чином, готувалось підґрунтя для проведення великомасштабних кодифікаційних робіт. Не випадково саме у Візантії в середині VI ст. під керівництвом видатного юриста Трибоніана була здійснена всеосяжна систематизація римського права, яка подалі отримала назву звід законів Юстиніана. Ця кодифікація аж до XI ст. не тільки залишалась найважливішим джерелом діючого права у Візантії, але й була тим фундаментом, на якому остаточно сформувалася її правова система.

Це був наступний глобальний етап у розвитку римсько-візантійського права після кодифікації Феодосія. Але, перш ніж приступити до розгляду безпосередньо Юстиніановської систематизації права, необхідно вказати на ті кодифіковані видання, збірки імператорських конституцій, які були видані після Кодексу Феодосія.

По-перше, це новели Феодосія (або ж "нові конституції"). Вони являють собою своєрідне доповнення до кодексу Феодосія і складаються з конституцій, виданих Феодосієм після прийняття кодексу конституцій Імператора Валентина II та Майоріана [5, 20]. Тут слід згадати, що існує точка зору, що після кодексу Феодосія, незважаючи на безперервну законотворчу діяльність, нових збірок конституцій не видавалось [5, 21]. Але дані останніх років свідчать про існування такої збірки.

По-друге, це так звані "Конституції Зирмонда" – збірка, яка складається з 16 конституцій релігійного правового змісту, створена вірогідно у V ст. Віднайдена вона була у 1631 р. Якобом Зирмондом [6, 60].

Але, тим не менш, самою значною збіркою законів у Візантії став Звід Юстиніана, фундаментальне значення якого зберігалося протягом всієї історії візантійської держави.

У період правління імператора Юстиніана (527 – 565 рр.) там були зроблені важливі політичні і правові реформи, здійснені багато в чому завдяки особистій ініціативі самого імператора. Одним з найбільш послідовних прагнень Юстиніана було бажання відродити правила давньої римської юридичної культури, повернути юстицію до канонів класичного права. Особливий блиск такому юридичному архаїзму повинна була надати нова юридична культура, носіями якої були найвідоміші юридичні школи в Константинополі, Афінах, Бейруті. Найголовнішим шляхом, яким можна було б досягти таких цілей, за ідеєю Юстиніана, повинна була стати всеохоплююча систематизація джерел старого і нового права, причому цій систематизації спочатку передбачалося надати значення єдино дозволеного на майбутнє зводу права, щоб усунути різночитання, суперечності і об'єктивні тлумачення, що не узгоджуються з самим духом централізованої імператорської юстиції.

У лютому 528 р. для цих цілей була заснована державна комісія з 10 адміністраторів і юристів – "людей науки, досвіду, невтомної і похвальної старанності до громадської справи". Офіційно очолив комісію правитель палацу Іоанн. Однак, як зазначалося, справжнім керівником робіт став юрист і колишній квестор, префект преторія Трибоніан, відомий як своїми юридичними знаннями, так і літературною діяльністю.

Виданою в цьому ж році конституцією Юстиніана було визначене завдання кодифікаційної комісії. Вона мала переглянути Кодекс Феодосія, виключивши з нього те, що застаріло, натомість, включивши імператорські конституції більш пізнього періоду, зокрема, конституції самого Юстиніана [4, 259].

Кодифікаційна комісія, яку очолював Трибоніан, працювала швидко, закінчивши підготовку Кодексу вже на початку квітня 529 р., тобто витративши на підготовку, обробку і переробку матеріалу трохи більше року. Високі темпи роботи комісії можна пояснити тим, що кодифікація за своїм характером була вторинною, підсумковою. Тут не йшлося про створення якоїсь цілісної концепції нового законодавчого акту, про розробку нових норм, взаємопов'язаних та узгоджених між

собою, а малася на увазі інша мета: обробити, удосконалити і узгодити норми, що вже існують, виявивши принагідно прогалини у правовому регулюванні, котрі мали бути оперативно ліквідовані конституціями самого Юстиніана I. Завдання, поставлене перед комісією полегшувалося й тим, що вона не мала необхідності відшукувати та

збирати окремі конституції імператорів, видані у різний час. Від цього її увільняла наявність Кодексу Феодосія, котрий був основним, базовим вихідним матеріалом, а також можливість використання матеріалів двох неофіційних збірок імператорських конституцій – згаданих вище кодексів Гермогеніана та Григорія [1, 324].

В наступному, протягом 530 – 534 рр. кодифікаційною комісією були створені ще дві частини Зводу законів Юстиніана – Дигести та Інституції.

Таким чином, у завершеному вигляді Звід Юстиніана склали три різні за обсягом, за принципами складання та, частково, за характером розглянутих в них питань частини: Інституції, Дигести і Кодекс.

Також, слід зазначити, важливою обставиною, що вплинула на досягнення Комісією поставленого завдання у стислі строки, на нашу думку, була вдала організація робіт Трибоніаном (створення трьох підкомісій з окремим завданням для кожної), а також можливість використання Комісією матеріалів, створених раніше. Адже кожен акт, створений у процесі систематизації, мав свій "прототип": для Кодексу, як зазначалося вище, – це був Кодекс Феодосія та збірки Гермогеніана та Григорія; для Інституцій – Інституції Гая та інших авторів; для Дигест – можливо, праці Алфена Вара, Цельза – сина, Модестіна Геренія [7, 5].

Слід також торкнутися питання про "паралелізм" створення трьох великих збірок: Кодексу, Дигест, Інституцій, які стосувалися правового регулювання майже одного кола відносин, на що звертають увагу практично усі історики права, котрі торкалися цієї проблематики [3, 29].

Щодо цього у історико-правовій літературі висловлені різні точки зору.

Наприклад, І. С. Перетерський висловив точку зору, згідно якій комісії, створені Юстиніаном, просто виявилися неспроможними скласти єдиний кодекс римського права, як це було задумано і не вдалося свого часу зробити у Кодексі Феодосія II. Натомість комісіями під головуванням Трибоніана були створені два законодавчих акти, що виявилися досить різнорідними. З цього приводу він писав, "кодифікація Юстиніана не відтворила спроб Феодосія II скласти єдиний звід римського права та висловлювань правників і конституцій, бо

ці два джерела права були вже надто різнорідні, і, звичайно, важко було б охопити єдиною системою догмат про Трійцю та щонайтонші правила про сервітути" [5, 45].

Проте, іншими авторами зазначалося непереконливість такої позиції і зверталось увагу на те, що Юстиніан, обираючи між римським правом та можливістю оперативної нормотворчості, свідомо обрав два паралельні шляхи, які могли привести до однієї мети: римсько-правовий та Візантійський, в результаті чого було створено три самостійні законодавчі акти, кожний із яких мав не тільки особливі джерела, але і своє особливе призначення: популярне викладення основних положень приватного права (Інституції), зібрання досягнень римсько-правової думки (Дигести), збірник кодифікованих законодавчих актів, призначений для "щоденного юридичного вживання" – Кодекс [4, 254].

Друга з наведених позицій здається більш виправданою, оскільки підтверджується даними джерел, зокрема, концепцією систематизації, відображеній у конституціях Юстиніана.

Проте, для більш аргументованої відповіді на це питання доцільно звернутися до загальної характеристики структури та змісту юридичних актів (документів), створених у процесі систематизації Юстиніана.

Інституції (Institutiones) представляли систематизований виклад загальних правових принципів, як вони розумілися в римській юридичній традиції, і основоположних інститутів головним чином приватного права. Формально вони повинні були служити офіційним керівництвом (institutio – навчаю) для першопочаткового вивчення права. Але в силу того значення, яке надав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набрали чинності закону.

Основними джерелами при складанні Інституцій стали одноіменний твір класичного юриста Гая, що відрізнявся спрощеним, навіть побутовим викладом (іноді його так і називали "Повсякденні речі"), а також твори юристів Флорентина, Марсіана, Павла і Ульпіана. За традицією, укладачі розділили Інституції на 4 книги: 1) загальне вчення про право і про суб'єктів прав – осіб, 2 – 3) спільні інститути речового та зобов'язального права, 4) вчення про позови та принципи судового правозастосування. З цього часу така схема систематизації права почала називатись інституційною.

На загальне вчення про право і засади правозастосування великий вплив здійснили ідеї правової справедливості і природного права, властиві елліністичній стоїчній філософії, а також християнської свободи та індивідуалізму: "Юстиція є постійна і незмінна воля [для

того, щоб] кожному віддати своє право". Відповідно до цього визначалися і загальні завдання юриспруденції і науки – це "знання речей божественних, так само і людських, пізнання справедливого, так само як і несправедливого".

Дигести, або Пандекти (*Digesta, Pandectae*), були найбільш об'ємною частиною Зводу. Вони представляли систематичну компіляцію цитат – у скороченні або навіть у викладі – з робіт класичних римських юристів. Всього в Дигестах налічується 9142 фрагмента з майже двох тисяч творів, що належали перу 39 римських правознавців I-V ст. ст. У більшості випадків укладачі привели певні вказівки на назви і навіть на розділи використаних праць. Це зробило Дигести своєрідною юридичною енциклопедією римської юриспруденції, особливо важливою тим, що про більшість юристів, їх праці та погляди відомо тільки за цими уривками. Компіляція ця відображала, тим не менш, пріоритети імператорської юстиції пізніших позовів: найбільшу кількість тексту довелося на витяги з творів Ульпіана (2462 уривка), Павла (2083), Папініана (595), Помпонія, Гая, Модестіна, Юліана (по кілька сотень). Дигести розділялися на 50 книг з різних юридичних тем, всередині книг – на титули і на фрагменти. Фрагменти також розташовувалися не довільно. Спочатку систематизувалися уривки, які коментують юридичні питання, описані в класичному творі юриста Сабіна з цивільного права, потім тлумачення на преторський постійний едикт, у третьому розділі – практичні рекомендації та розбори казусів по творам Папініана. У деяких титулах Дигест був і особливий додаток. Важливою особливістю змісту Дигест стало те, що укладачі нерідко наводили різні точки зору на одне і те ж юридичне питання або на одну і ту ж правову норму стародавнього права, а описувані казуси розбиралися з позицій двох найбільш знаменитих юридичних шкіл класичної юриспруденції – сабініанців і прокулянців. Це зберігало наведені уривки від зайвого догматичного до них ставлення і було особливо важливим для того, щоб право не омертвіло надалі.

Третьою частиною Зводу був Кодекс (*Codex*). Його основою став ранній Кодекс Феодосія I, так само як у попередника, тут систематизувалися тільки діючі імператорські конституції – всього більше 4 тисяч. Кодекс був поділений, як зазначалося, на 12 книг і 765 титулів, тексти конституцій наводилися, як правило, у своєму повному вигляді і з вказівками на час і імператора, коли були видані. На відміну від Дигест, присвячених в головному приватному праву, Кодекс систематизував норми публічного права і церковних справ. У 1-ій книзі були кодифіковані постанови, що стосувалися церковного католицького

права, джерел права і державної служби; в книгах з 2-ої по 8-му – акти імператорів про цивільні права та судочинство; в 9-ій – з кримінального права; в 10 – 12-ій – з державного управління, фінансів і т. п.

Але, тим не менш, між вказаними кодексами були відмінності, що полягали не лише у різних підходах до подачі матеріалу, але й у визначенні логіки та структури самих цих законодавчих актів.

Кодекс Феодосія, як зазначалось, складався з 16 книг. Перша з них була присвячена джерелам права, 2-5 – приватному праву, 6-15 – публічному, 16 – церковному праву. Отже основна частка змісту Кодексу припадала на публічне право (10 книг з 16, до яких треба додати ще одну, – присвячену питанням церковного права). Це дозволяє зробити висновок, що у даному випадку ми маємо справу, насамперед, з кодифікацією не приватного, а публічного права.

Кодекс Юстиніана поділено на 12 книг. Причому, матеріал у них розміщено за іншим концептуальним підходом. Перед усім, впадає у вічі істотне збільшення обсягу матеріалу, який стосується питань приватного права. Йому відведено книги з 2 по 8 (сім з дванадцяти, тобто більше половини загальної кількості) (Для порівняння: у Кодексі Феодосія приватному праву відведено менше 1/3 загального обсягу, у Кодексі Юстиніана – майже 2/3 обсягу). 9 книга присвячена кримінальному праву, 10-12 – адміністративному.

Світоглядний підхід, а точніше його динаміка, знайшли відображення у перенесенні конституцій з питань церковного права з останньої книги у першу. Хоча ця книга називалась дещо ширше "Церковне право та права і обов'язки державних службовців", але її 13 титулів, головним чином регламентували відносини, пов'язані з релігією. Досить вказати хоча б назви перших з них: I – "Про верховну Трійцю та віру католицьку і щоб ніхто не смів публічно змагатись з нею", II – "Про церкви", III – "Про єпископів та кліриків і їхні привілеї", IV – "Про судову владу єпископів", V – "Про єретиків, манихеїв та самаритів" і т. д. До цього слід додати, що у § 8 першого титулу увійшов виклад віри, зроблений самим Юстиніаном та схвалений папою Іоаном. Таким чином, християнство було закладено у основу усього державного життя. Але більш розгорнуто про це буде йтися у наступному підрозділі.

Після офіційного оприлюднення Зводу в трьох частинах законодавство Юстиніана не зупинилося. При ньому було прийнято ще чимало актів, в яких закріплювалися істотні зміни в сфері церковних справ, спадкового права, сімейного права. Після смерті імператора його законодавча спадщина була також зібрана під загальною назвою

Новел (Novellae). Це були вже не офіційні, а приватні зібрання – різні за складом. Найбільш авторитетні відносяться до 556 р. (воно включило 122 Юстиніанові новели-конституції) і до другої половини VI ст. (містять або 134, або 168 конституцій). Крім власне імператорських постанов, до Новел були віднесені едикти начальників провінцій. З часом Новели стали вважатися четвертою частиною Юстиніанового Зводу, хоча ніколи не мали такого офіційного значення.

Тексти Зводу Юстиніана поширювалися як по-латині, так і по-грецьки і довгі століття були основним джерелом для держав, що дотримувалися римської юридичної традиції. Пізніше значення їх впало, офіційні першотексти були втрачені. Заново "відкриття" Звід Юстиніана був вже в XII ст. в Італії, з початком загальноєвропейської рецепції римського права. Тоді всі чотири частини і отримали єдине найменування Зводу цивільних прав (Corpus juris civilis). У XVI ст. у Франції були здійснені перші друковані видання Зводу, з цього часу в цілісному вигляді він увійшов в юридичну практику та юриспруденцію Нового часу. Звід Юстиніана став узагальненням не тільки більш ніж тисячолітньою римської юстиції та практики юриспруденції, але й синтезом всієї римської юридичної культури, включаючи важливі для становлення європейської правової культури загальні положення про право, закон і завдання юстиції.

В післяюстиніанівський період, на наступних етапах розвитку візантійського права, законодавство, що підтримувалося не тільки лише римською правовою традицією і звичаєвим правом, але й власним досвідом візантійських юристів, стає більш гнучким та життєздатним. Саме життєві потреби візантійського суспільства зробили необхідним нові роботи по систематизації законодавства і переробці кодифікації Юстиніана в короткій і зрозумілій формі. Серед них слід назвати Еклогу, Прохірон, Епанагогу, Базиліки та ін.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, слід відзначити, що значення Кодексу Феодосія для подальшого розвитку візантійського права було надзвичайно великим, оскільки він насправді виступав фундаментальною базою та нормативним підґрунтям для вищевказаних збірок візантійського права протягом всієї його історії.

Література:

1. Иоффе О. С. Юриспруденция Древнего Рима. В кн.: Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права. – М.: "Статут", 2000.
2. Косарев А. И. Римское частное право: Учебник для вузов. – М., 1998.

3. Крашенинникова Н. А. История государства и права зарубежных стран. – М.: Инфра-М, 2004.
4. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: В 2 т. – М.: Тон-Остожье, 2007. – Т. I.
5. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: Очерки по истории составления и общая характеристика. – М.: Гос. издат. юрид. лит., 1956.
6. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право: Базовый учебник: Пер. с македон. / Под ред. В. А. Томсинова. – М.: Изд-во Зерцало, 1999.
7. Харитоновна Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій пол. VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2003.

Тимошенко В. О., НУ "ОЮА"

ПОЧАТКОВІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В статье рассматриваются проблемы первоначального становления правовых форм защиты государственной и политической власти на территории Украины. Исследуются причины, которые породили конкретные правовые дефиниции, использовавшиеся властными кругами в политической борьбе.

In the article problems of the primary becoming of legal forms of state and political power defence on territory of Ukraine are examined. Reasons, which generated concrete legal definitions, used by imperious circles in a political fight, are investigated.

Сучасне кримінальне законодавство України про захист держави, як єдиної політичної цілісності, налічує усього шість статей. Така лаконічність з боку законодавця обумовлена, на наш погляд, тим що ці статті побудовані таким чином, що за бажання під них можна підвести значну кількість виступів проти державної влади. Отже, поміж іншим, це свідчить про багатий історичний досвід застосування подібних дефініцій у політико-правовій практиці.

Мета даної роботи полягає у вивченні ранніх етапів формування засобів захисту політичної влади на теренах сучасної України.

Ранні відомості про політичний устрій Великого Князівства Литовського носять фрагментарний характер, але, все ж таки дають можливість бачити досить чітку картину подій політичного життя

в період, що нас цікавить. Повинні визнати що на сьогоднішній день визначення кола політичних злочинів є дискусійним, та з упевненістю можна сказати, що політична влада Великого Князівства Литовського досить рано усвідомлювала необхідність забезпечення свого панування не тільки за допомогою сили, але і за допомогою правових засобів, які, сама ж і створювала.

Потрібно уточнити, що під політичними злочинами розуміємо як злочину проти державно-політичної влади, так і злочину держави (в особі окремих осіб чи їх груп) проти населення або його частини, як правило, нелояльних або які представляють пряму загрозу цієї самій владі.

Теоретичною основою вивчення політичних злочинів є роботи таких вчених як: Н. А. Зелінська, Р. А. Абасов, Т. І. Заславська, П. А. Кабанов та ін. Історико-правовим аспектам становлення державності Великого Князівства Литовського приділяли свою увагу І. М. Данилович, П. Ф. Дмитрачков, І. А. Юхо, В. О. Воронін та ін. Все ж, деяким аспектам розвитку політико-правових інститутів які захищали великокнязівську владу до виходу першого Статуту Великого Князівства Литовського приділялась поверхня увага, і розкриття даного питання представляє інтерес. Оскільки з усіх можливих злочинів проти влади монарха, на наш погляд, зрада є найцікавішою і політично резонансною, ми зробимо акцент саме на цьому політико-кримінальному явищі.

Для чіткої юридичної кваліфікації того чи іншого діяння, потрібен час, протягом якого в суспільстві складеться чітка думка про даний вчинок, і лише після цього можна очікувати конкретної правової дефініції. І хоча, таке поняття як "зрада" широко використовувалося в повсякденному вжитку, ми не можемо сказати, що законодавець використовував його і його можливі інтерпретації для захисту свого панівного політичного становища.

Що стосується Великого Князівства Литовського, один з перших злочинів який з сучасної точки зору можна назвати політичним, датується 1263 роком. У результаті змови був убитий великий князь Литовський Міндовг. Літописець називає цю подію заколотом [1], але, детальне вивчення інформації по цій події дозволяє виявити зацікавленість у смерті Міндовга з боку сусідніх князів та допомоги їм в організації замаху княжого воєводи.

Одним з важливих моментів у формуванні законодавства з політичних злочинів, можна вважати застосування середньовічним законодавцем давньоримської формули "lex maestatis" – образа величі. Цю формулу з великих князів Литовських вперше озвучив Гедимін в посланні громадянам Любека, Бремена, Магдебурга і Кельна

в 1323 році [2]. Послання більшою мірою зачіпає економічні питання, але ми знаємо, що під "образу величі", монарх міг підібрати будь-яку дію, яку вважатиме небезпечною для свого становища. А небезпечних положень для литовської великокнязівської влади до цього часу накопичилося достатньо. У 1322 році Гедимін в листі Папі Іоанну XXII [3] досить чітко і повно наводить факти, які описують агресивні дії братів Тевтонського ордена щодо Литви. Необхідність збройного протистояння братам ордена в не меншій мірі сприяло зміцненню великокняжої влади. Більше того, боротьба з агресивним супротивником який був культурно далеким, звело практично нанівець можливість будь-яких інтриг ордена у верхніх ешелонах влади литовського суспільства.

Тим не менше, відсутність чіткої дефініції з політичних (державних) злочинів у розглядуваний період, можна пояснити кількома причинами: Перше, центральна влада ще не мала можливості повного контролю за діями представників вищого стану. Так, наприклад, право вільного переходу на службу від одного князя до іншого було недоторканно. Цей факт досить довгий час грав важливу роль у протистоянні литовських і московських князів за право бути "збирачем землі руської". Право вільного переходу в повній мірі використовувалося удільними князями в своїх політичних цілях у тих випадках, коли вони не були задоволені політичними рішеннями великого князя. Етнічна та культурна спорідненість, дозволяла без особливих проблем переходити на службу до іншого великого князя. Подібні дії, природно, не могли не викликати негативної реакції з боку монарха, тим не менше, довгий час протиставити цій традиції нічого не могли. Друге, йшов відбір тих діянь, які могли бути позначені або витлумачені як політичні (державні) злочину. Наприклад, князь Ягайло в листі магістру Тевтонського ордена Конраду Цольнеру з приводу повернення князя Вітовта до Литви (Ягайло і Вітовт сперечалися за великокняжий титул) прямо заявляє, що не може "пригріти змію на грудях" [4]. Природному, негативному, суб'єктивному ставленню великого князя до свого супротивника необхідно було надати правову форму, яка, хоча б на перший погляд виглядала як об'єктивна необхідність захисту не особисто-владних інтересів, а захисту держави, тобто інтересів суспільних. На прикладі розвитку всього корпусу політичних злочинів, ми можемо спостерігати ненав'язливе але тверде прагнення владних кіл перетворити свою суб'єктивну думку в об'єктивну правову реальність. Третє, деякі правові формули того часу застосовувалися у відмінному від сучасного розуміння значенні, наприклад, поняття "зрада". У договорі про перемир'я 1371 року між великим князем Ольгердом

Гедиміновичем та Дмитром Івановичем прописаний правовий механізм який дозволяє відійти від умов договору в конкретній задалегідь визначеній ситуації, і така зміна поведінки не буде вважатися зрадою. У договорі застосовано слово "в-измену" [5].

Цікаво відзначити, що у великокнязівських грамотах з початку XV століття в привілеях дарованих знаті, чітко вказується на коло обов'язків які ті повинні виконати по відношенню до великого князя. Так у тексті привілеїв даних Віговтом і Ягелоном литовському панству в 1413 році [6] в частині обов'язків перераховуються умови служби, серед яких акцент робиться на вірності не тільки правлячим монархам, а й їх спадкоємцям. Особливо цікавий артикул дев'ятий, де під силою клятви вірності і загрози позбавлення своїх маєтків встановлено заборону на будь-яку співпрацю і допомогу особам, які ворожі литовському і польському монархам.

Треба відзначити своєрідну юридичну природу привілеїв які були даровані литовським вельможам протягом всього XV століття. І хоча, з формальної точки зору привілеїв – це дарування, або яких матеріальних благ з боку князя своєму підданому, по суті, їх можна розглядати як договір між великим князем з одного боку і певною групою привілейованих осіб або персонально з окремою людиною з іншого. Предметом договору виступали матеріальні цінності, але в преамбулі такого документа в більшості випадків згадувалося про обов'язок вірної, незмінною служби на стороні великого князя. Як приклад такого договору може служити привілеї Владислава Ягайла 1430 [7]. У ньому він підтверджує дані раніше і вводить нові привілеї в обмін на обіцянку дворянства та духовенства, що ті визнають одного з його синів спадкоємцем Великого Князівства Литовського. Серед подібних документів, переважно більшість складають особисті привілеї, тобто дані великим князем певній особі. Як правило, після приходу до влади чергового великого князя ці особисті привілеї повинні були підтверджуватися.

Боротьба між литовською, російською та польською політичними угрупованнями надавала великі можливості для визначення кола вчинків, які з часом придбають назву політичних (державних) злочинів. У той же час великі князі вдосконалювали механізми, в тому числі і правові в забезпеченні та захисті своєї влади. Саме звинувачення у зраді дозволяло великому князю забрати на свою користь все майно зрадника, що зміцнювало не тільки його матеріальне становище, а й було сильним ідеологічним інструментом. Саме на підставі від'їзду до Москви князя Володимира Ольгердовича Великий князь Литовський Казимир не віддав його спадкоємцям у володіння їх вотчину Київ [8].

Подібну політику проводили і інші монархи щодо своїх підданих запідозрених у зраді. Перебуваючи в полоні у великого князя Свидригайла, князь Несвіжський після звільнення був звинувачений своїми недоброзичливцями у зраді королю Польському Владиславу III, що спричинило з його боку санкції. Для відновлення своїх прав Несвіжському довелося двічі давати клятвені запевнення у своїй вірності і вдатися до допомоги поручителів [9].

Політична боротьба між литовською, польською та руською партіями виявила майже весь спектр злочинів, які згодом набудуть назву державних або у більш широкому розумінні політичних. Верховна влада Великого Князівства Литовського у запеклій боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами зуміла перевести своє суб'єктивне відношення до подій у об'єктивну правову дійсність, що за наявності силових механізмів забезпечило їй впевнене панівне становище.

Вивчення історичних подій відносно формування політичних злочинів дає можливість більш повного розуміння їх політико-правової природи, адже, хоча це і маскується, політичні (державні) злочини завжди носили ярку суб'єктивну окраску. Таким чином, застосовуючи метод аналогії по відношенню до актуального законодавства України, ми здобуємо можливість більш об'єктивно кваліфікувати той чи інший вчинок, який має політичне забарвлення. Вбачається за необхідне подальше вивчення історичної еволюції застосування різноманітних правових засобів захисту політичної влади державних утвореннях до складу яких входили українські землі. Продуктивною уявляється гіпотеза щодо наявності певного наслідування традиції використання вказаних засобів, яка, водночас, потребує додаткової перевірки.

Література:

1. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.: - Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. - С. 313.
2. Русско-Литовский Архив № 54. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Gedimin/3.phtml?id=2244>
3. Preussisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung. Koenigsberg, 1909.
4. Codex Diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur aelteren Geschichte Preussens, hrsg. v. J. Voigt, Bd. 4, 1853, Nachdruck Osnabruck 1965, Nr. 14, S. 15-16. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XIV/Jagailo/text.phtml?id=2261>
5. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. - М.: - Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. - С. 21.

6. К истории одного загадочного документа // Исторические записки. 1942 № 13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XV/1400-1420/Artikuly1413/text.phtml?id=2267>
7. Привилегии Владислава Ягайлы 1430 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb,Przywilej_jednenski_Wladyslawa_Jagielly_z_dnia_4_III_1430_roku,gid,175594,cid,560.htm
8. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К.: В университетской типографии, 1868. – С. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litorpys.org.ua/gramvkl/gra02.htm>
9. Собрание государственных и частных актов, касающихся Литвы и соединенных с ней владений 1387-1710 гг. /под ред. М. Круповича. Ч. 1 – Вильно, 1858. – С. 18.

Єнур М. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЄВРЕЇВ ТА ЗА ЗЛОЧИНИ ЄВРЕЇВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

В статті досліджується інститут покарання, який діяв в єврейських общинах Великого князівства Литовського в XIV-XVI ст. Підкреслюється, що євреям вдалося зберегти автономію судопроцесу, яке провадилося на основі єврейського законодавства. Характеризуються види злочинів та покарань, які застосовувалися до євреїв відповідно до цього законодавства. Розглядаються державні акти Великого князівства Литовського, спрямовані на захист прав та привілеїв єврейського населення.

The institute of punishment, which operated in Jewish communities of the Grand Duchy of Lithuania in XIV – XVI centuries, is probed in the article. It is underlined that jewish succeeded to save the autonomy of the legal proceeding which was conducted on the basis of the Jewish legislation. The types of crimes and punishments which was used to jewish in accordance with this legislation are characterized. The state acts of the Grand Duchy of Lithuania, directed on defence right privileges of the Jewish population.

Литовські, українські та білоруські землі стали логічним продовженням і завершенням міграційного шляху європейського єврейського населення. Наприкінці XIV ст. у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) існувало щонайменше п'ять єврейських громад: Троки/Тракай, Брест, Гродно, Луцьк, Володимир [1, с. 84].

У подальшому число єврейських громад на українських землях ВКЛ зростає. У 1447 р. вперше у писаних джерелах згадується єврейська громада Острога, у 1465 р. – Кам'янця-Подільського, у 1500 р. – Бучача та Меджибожа. У 1532 р. єврейська громада виникла у Вінниці, в 1540 р. – у Барі, в 1551 р. – у Брацлаві. У 1565 р. вперше згадується єврейська громада Хмельника, Шарошки, у 1569 р. – Пробужни.

Слід зробити застереження, що мова йде тільки про оформлені належним чином єврейські громади. В реальності карта розселення євреїв була набагато більшою. Багато євреїв, формально приписані до усталеної громади, проживали в інших містах та містечках ВКЛ, зрозуміло, якщо проти цього не заперечували їх власники. Так, із праць А. П. Грицкевича відомо, що євреї проживали не тільки у великокнязівських, але й у магнатських містах та містечках Білорусі, підпорядковуючись магнатській адміністрації [2, с. 52]. Подібною була ситуація і в українських містах.

З 1569 р. євреї ВКЛ отримали право, яке польські євреї мали ще з 1538 р., тобто, оселятися у будь-якому місті, з дозволу його адміністрації [3, с. 115]. Всього, за підрахунками істориків, у середині XVI ст. на території ВКЛ проживало 20 тис. євреїв; в містах та містечках вони склали від 2 до 20 відсотків населення [4, с. 164]. Найбільшими на білоруських землях були Брестська, Віленська, Гродненська, Мінська громади.

Першим документом, який регулював юридичний статус євреїв у Великому князівстві Литовському, був привілей великого князя Вітовта від 1388 р.

Цим привілеєм євреям надавалося право власної юрисдикції по цивільних і дрібних кримінальних справах згідно з національним правом. За єврейським звичаєвим правом, суди були одноступеневими, виборними, діяли на засадах колегіальності. Суддями обиралися представники кагалу (звідси назва суддів – "кагальні судді", або "старші судді єврейські", "школьники"), на чолі колегії стояв рабин, затверджений місцевим городським урядом або вйтом. Суд відбувався за єврейським правом.

Віруючі євреї вважали для себе обов'язковим у своїх відносинах всередині громади керуватися нормами свого, освяченого релігією права. Джерелами права в єврейських громадах були Талмуд і чисельні праці юридичного характеру, створені рабинами. Ці праці мають форму коментарів до Талмуду, збірок респонсів (умотивованих рішень по окремих казусах, що мали місце на практиці), систематичних збірок монографічного характеру, кодексів. У цих джерелах правові норми

містяться поряд із нормами релігійно-обрядовими й етичними, однак і формально, і за змістом правові норми виділялися. Найбільш поширеними були кодекси "Jad Nachasaka" Маймоніда (XII ст.), "Turim" Якова Бен-Ашера (XIV ст.), "Schulchan Aruch" Йосифа Каро (XVI ст.). Ці кодекси мали великий авторитет у сучасників і неодноразово коментувалися. Єврейські громади ВКЛ керувалися ними у своєму внутрішньому правовому житті.

Кримінальне право не стало такою ретельно розробленою системою, як право цивільне, оскільки воно втратило практичне значення для єврейських громад: при виникненні справ між євреєм і християнином зверталися до державного суду – центрального або регіонального; у випадках вчинення євреями тяжких кримінальних злочинів справа також розглядалася державними судами. Однак дрібні кримінальні справи розглядалися в єврейських судах рабинами; вони ж і накладали покарання на членів громади.

Ще за Мойсесевим вченням, у єврейському кримінальному праві сформувалися принципи загальної рівності перед кримінальним законом, індивідуалізації покарання. Існувало поняття про форми вини (умисна і не умисна дія), про підстави звільнення від покарання. Такими підставами були вчинення злочинної дії внаслідок примусу або необхідної оборони, вчинення випадкового вбивства, а також розумова неповноцінність і глухота правопорушника. Мойсєєві закони передбачають такі види покарання, як смертну кару (за вбивство, перелюбство, кровозміщення, непокору батькам, поклоніння ідолам, богохульство), тілесні покарання (за принципом таліону), штрафи (за крадіжку, незаконне привласнення майна), вигнання (за необережне вбивство).

Однак між приписами і практикою існувала істотна різниця. Насамперед, це було пов'язане із тим, що єврейські суди були позбавлені юрисдикції у тяжких кримінальних справах. Тож у Талмуді переважає така тенденція: краще не покарати винуватого, ніж покарати невинного. Карною є лише закінчена дія, не караються евентуальний умисел і замах; не карається бездіяльність. Для карності результат дії має бути явним, реальним, тож не караються, наприклад, словесні образи, оскільки вони не залишають матеріального сліду. Причинний зв'язок між дією і результатом має бути безпосереднім, прямим, тому не караються пособництво і підбурювання.

Прикладом засобів, за допомогою яких єврейське право намагається зберегти життя звинуваченому, є унікальний інститут попередження – "hatraah". Його сутність полягає у тому, що для застосування

смертної кари або тілесного покарання необхідно мати прями докази умислу з боку злочинця. Як внутрішній психологічний процес умисел не може бути підтверджений свідками-очевидцями (а це є єдиним визнаним Талмудом доказом по кримінальних справах), тому для його констатування створений своєрідний прийом. Людину, яка має намір вчинити злочин, свідок або інша особа попереджає, що дана дія заборонена під страхом такого-то покарання. Якщо після такого попередження злочин буде вчинений, то вважається, що умисел доведений.

Проте більш ригористична течія у Талмуді цим не задовольняється. Її прихильники вважають, що злочинець міг і не зрозуміти змісту зробленого попередження, тому для безспірного констатування необхідно, щоб злочинець, вислухавши попередження, відповів: "Так, я розумію це попередження".

Особи, визнані винуватими в убивстві, але яким не було зроблене попередження, не підлягають смертній карі, їх карають ув'язненням. Винуваті в інших злочинах за відсутності попередження могли навіть взагалі звільнюватися від покарання.

Тож Талмуд, в принципі зберігаючи смертну кару, всіляко намагається не допустити її застосування на практиці. Основним видом покарання на практиці були грошові стягнення. В єврейських громадах Литовсько-Руської держави штрафи були майже єдиним видом покарання. Сума штрафу, як правило, дорівнювала подвійній вартості краденого. Іноді накладалися штрафи у розмірі, що перевищував вартість речі у чотири або у п'ять разів. Поширеним був штраф у розмірі 5/4 вартості речі.

Отже, мікросистема покарань в єврейських громадах формувалася на підставі норм єврейського права. Межі дії цієї мікросистеми окреслювалися за етнонаціональною ознакою.

Проте, починаючи з XIV ст., коли було створено правові основи поселення та проживання євреїв у ВКЛ держава все активніше намагається підпорядкувати євреїв загальнодержавним нормам, в тому числі і при призначенні покарання за здійснення злочинів, перш за все, проти євреїв. Видані князем Вітовтом Брестський та Тракайський (1388), Гродненський (1389) привілеї суттєво відрізнялися між собою. Брестський та подібний до нього тракайський привілеї мали генеральний, загальнодержавний характер, гродненський же привілеї був суто локаційною грамотою [5, с. 169]. Привілеї великого князя Вітовта є дуже подібними до привілеїв Казимира Великого. Як доводив Ф. І. Леонтович, привілеї цей майже дослівно повторював

привілей Болеслава Побожного [6, с. 17]. Порівняльний постатейний аналіз привілеїв Вітовта та привілея Болеслава Побожного здійснив також С. О. Бершадський [7, док. № 1. – С. 2-25]. Але, на його думку, який вважав, що Брестський привілей скоріше нагадує грамоту чеського короля Оттокара празьким євреям (1264 р.) та грамоту Генріха Свідницького сілезьким євреям (1298 р.). Порівнюючи ці документи, можна зробити висновок про наявність певної спільної європейської традиції регулювання правового статусу єврейського населення у той час. Не в останню чергу це було пов'язане з тим, що саме Німеччина та Чехія (Моравія) були основними вихідними пунктами єврейської еміграції до Польщі та ВКЛ (аж до того, що у Кракові у досліджуваній період існували дві громади – "чеських" та "ляських" євреїв).

Єврейське судове право базувалося на суворій забороні передавати свої справи до неєврейських судів, що своїм витоком мала біблійний припис, а саме слова Бога, адресовані Мойсею: "А оце закони, що ти викладеш перед ними" (Вихід, 21, 1), тобто євреями. М. Елон зазначає, що у цьому питанні знавці єврейського права – Галахи – та керівники єврейських громад проявляли особливу суворість. Ця заборона була свого роду кріпосною стіною для збереження єврейських судових установ. Правосуддя розглядалось як "божа справа", тому звернення до іновірного суду дорівнювалося до возвеличення чужих богів і водночас заперечення Тори та опоганенню імені Божого. "Будь-хто, хто звернувся до суддів ідолопоклонників та їхніх судових установ, навіть у тих випадках, коли їхні закони подібні до законів Ізраїлю, – поганець, і він немовби зганьбив, прокляв і підняв руку на Тору нашого вівочителя Мойсея", – писав один із провідних знавців Галахи Рамбан (1195 – 1270) [8, с. 45].

Майже всі великокнязівські привілеї містили кримінально-правові гарантії особистих прав євреїв. Убивство єврея християнином каралось як убивство шляхтича, тобто вбивця карався на смерть з конфіскацією майна. Логіка конструювання цієї норми, попри всі гострі суперечки, які вона викликала у середньовічному суспільстві, була вірною з позицій саме станового суспільства. Адже вважалося, що євреї підлягають юрисдикції князя, вони є "княжими людьми". Отже, злочини проти них – це злочини проти королівської волі. Прикладом застосування такої норми можна назвати рішення великокнязівського суду, винесене у лютому 1541 р., коли бояри Лепунські були засуджені до виплати шляхетської головщини за вбивство Голаша Данькевича та Тобіаша Мойшевича [7, док. № 289. – С. 283-287].

Нанесення поранень єврею євреєм каралося штрафом на користь старости, а такий же злочин, вчинений християнином проти єврея, тягнув за собою штраф на користь князя ("вина") та винагороду потерпілому. Думається, така різниця в "адресаті" грошового стягнення обумовлена тим, що староста розглядався як єврейський суддя, отже тому він мав право на штраф, який виникав у разі конфлікту між євреями.

У разі, коли вбивця єврея не був достеменно відомий, але наявним був підозрюваний у цьому злочині, привілей гарантував застосування від імені великого князя певних заходів (очевидно, катування з метою з'ясування істини у справі [3, с. 231]), що відповідало земському, тобто загальнодержавному праву. Норма про покарання за згвалтування єврейки конструювалася шляхом прямої відсилки до земського права. Земське право передбачало смертну кару за цей злочин з можливою заміною її укладенням шлюбу у разі бажання потерпілої. Аналогічно встановлювалося покарання за викрадення (вбивство, дослівно – "окормлення", ймовірно, отруєння) дитини у євреїв: злочинець мав відповідати як крадій. Зважаючи на те, що крадіжка вище півкопи – 30 грошей – каралась смертю, за цей злочин була аналогічна кара.

Особисті права євреїв охоронялись і шляхом встановлення відповідальності у вигляді штрафу за нічний напад: у цьому випадку покарання ніс не тільки нападник, але й сусіди, які, незважаючи на крики, не надали допомоги потерпілому.

Таким чином, можна стверджувати, що євреям ВКЛ вдалося зберегти дію свого права і юрисдикцію своїх судів і, в той же час, добитися від держави привілеїв, норми яких охороняли євреїв від злочинних посягань.

Література

1. Дубнов С. М. Краткая история евреев: Учебник еврейской истории для школы и самообразования. – Ч. III. Средние века и новое время в Европе. – 4-е изд. – СПб.: Тип. об-ва "Общественная польза", 1911.
2. Гришкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XIV-XVII вв. – Мн.: Наука и техника, 1975.
3. Бершадский С. А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883.
4. Евреи. По страницам истории/ Сост. С. Асиновский, Э. Иоффе. – Мн.: ООО "Завигар", 1997.
5. Крумаленко М. В. Правовой статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV-XVII ст. – О.: Юридична література, 2008.

6. Леонтович Ф. И. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев // Киевские университетские известия. – 1864. – № 3-4 (окремих відбиток).
7. Бершадский С. А. Документы и регесты к истории литовских евреев. – СПб., 1882. – Т. 1.
8. Элон М. Еврейское право / Под общей ред. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.

Крумаленко М. В., МГУ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦИГАН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Сегодня все европейское содружество дискутирует по поводу правового статуса цыган. Статья посвящена исследованию исторических корней формирования правового положения цыганского населения на украинских землях. Рассматривается процесс заселения украинских земель цыганами, особенности формирования их религиозного мировоззрения, анализируются нормы законодательства, регулирующие их правовое положение в Великом княжестве Литовском.

The legal status of gipsy groups is discussed all over European society today. The article is devoted to research of historical roots of forming of legal status of gipsy population on Ukrainian earths. The process of settling gipsy on Ukrainian earths, features that effected their religious world view, the norms of legislation that regulates their legal status in the Grand Duchy of Lithuania, are analysed.

Після свого розширення за рахунок країн Східної Європи Євросоюз зіткнувся з серйозною проблемою адаптації циганів. Перший саміт ЄС під головуванням глави Єврокомісії Жозе Баррозу, присвячений цій проблемі, пройшов 16 вересня 2010 р. в Брюсселі. Про масштаби циганської проблеми, з якою зіткнувся Євросоюз, прийнявши такі країни, як Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія і Угорщина, краще за все говорять цифри. Всього в світі не менше 18 мільйонів циганів. З них в Європі, в основному в її східній частині, – від 7 до 8 мільйонів. В Україні, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, проживає 47,6 тис. ромів (циган) або 0,1 відсотка всього населення країни. Процеси демократизації суспільства, що відбуваються в Україні, відкрили широкі можливості й активізували у середовищі ромської громади конструктивні сили, які здатні впливати на вирішення проблем ромської спільноти. Відзначається певний рівень їхньої готовності до відродження своєї самобутності та усвідомлення своєї етнічної приналежності.

Вирішення проблем циганського населення вимагає звернення до історичного коріння цієї проблеми.

Після переселення з Індії цигани більше трьохсот років прожили у Візантії (XII – XIV ст. ст.), де й почали називати себе "ромеями", а в подальшому – "рома". З XIV ст., намагаючись уникнути закріпачення, цигани почали просуватися з південно-східної Європи далі на північ і схід – до Угорщини, Словаччини, Польщі, до українських земель, де на той час ще не існувало антициганських правових норм. Перша згадка про появу циган на території Європи датується 1322 р. Про час появи їх тут стало відомо із записок двох монахів-францисканців Симона Симіоніса та Хуго Освіченого, які бачили на острові Крит людей, котрі жили в шатрах і дотримувалися обрядів Грецької православної церкви. Саме в Греції, перед тим як потрапити в Європу, цигани отримали назву аттіганос (атсиганос), що означає віщун, ясновидець.

Початком розселення циган в інших країнах Європи стало нашествя турецьких військ на Балканський півострів у 1418 р. За 11 років цигани розселюються по всіх країнах континенту.

Перша згадка про появу циган на території сучасної України датується початком XV ст. Їхнє перше поселення було в місті Ужгороді.

Поява в південно-західних і південних українських землях фіксується уже в 1428 р. [1, с. 183]. Вона започаткувала тривалий процес формування циганського населення України.

Величезне значення для вивчення проблеми формування правового статусу циган на українських землях має дослідження їх правового становища на теренах Великого князівства Литовського (далі ВКЛ).

До ВКЛ цигани прибували різними міграційними маршрутами і досі зберегли спільну спадщину (руска рома, або як вони самі себе називають – халадітка рома [2, с. 12]). Вже у другій половині XVI ст. в українських землях Польського, Угорського королівств і Великого князівства Литовського існувало дві категорії циган: осілі (ранні) та кочові (пізні) [3, с. 13]. Останній термін є не дуже вдалим, оскільки у ВКЛ він не застосовувався, натомість таких ромів називали "мандрівними". У ВКЛ склалася особлива ситуація з правовим статусом циган (ромів), які через кочовий спосіб життя перебували на маргінесі християнських спільнот.

Питання про релігійні уподобання ромів є цікавим і, очевидно, їхня релігійно-конфесійна належність аналогів собі у ВКЛ та, можливо, і у всій Європі не мала. Справа в тому, що роми були і залишаються нині релігійними релятивістами. Вони сповідують ту релігію, у тому конфесійному варіанті, який переважає в місцевості їхнього перебування.

Саме тому, серед циган ВКЛ були і католики, і православні, й навіть ті, хто відносився до євангельської конфесії. Крім того, в ідеології циган завжди залишалися елементи традиційних дохристиянських вірувань, які позначалися і на їхніх правових процедурах, зокрема, в судовому розгляді [4].

Незважаючи на їхнє християнське (православне або католицьке) віросповідання, роми по всій Європі, й ВКЛ тут не було винятком, трактувалися як квазііноземна спільнота, яка має персональну автономію [5] і не може претендувати на статус "повноцінних" підданих.

Грамота великого князя Олександра (1501) вказувала на "стародавні права циган" [6, с. 6], зокрема на право кочувати у межах держави: "Бив нам великому князю чолом старший війт Василь та його цигани, і просили нас, великого князя, щоб ми їх прохання [прийняли] і прохання задовольнили і щоб їхнього війта затвердили. Для чого цією грамотою нашою вказаного Василя, війта цигана затвердивши і уповноваживши, передаємо йому повноваження і право судити циган і розбирати всякі суперечки між ними. Війт Василь і його цигани в усіх землях наших Великого князівства Литовського повинні мати повну свободу на підставі стародавніх прав, звичаїв і стародавніх княжих грамот" [7].

На перших порах лояльна до ромів політика держави поступово набувала непослідовного характеру із загальною тенденцією до нетолерантності. Так, у 1557 р. постановою Варшавського сейму роми були вигнані за межі польсько-литовської держави, але, очевидно, у ВКЛ ця постанова так і не була виконана, оскільки пізніше, у 1564-1566 рр. великокнязівська адміністрація визначила, що умовою залишення ромів у межах ВКЛ є набуття осілості. Кожен циган, який волів проживати у ВКЛ, повинен був оселитися "під началом доброго господаря", у противному разі він ризикував бути вигнаним [1, с. 184]. Ця постанова стосувалася "мандрівних" циган, що ж до осілих, то, їх, навпаки, великокнязівська адміністрація заохочувала вступати до війська [8, с. 522].

А ще пізніше, постановою Третього Статуту ВКЛ було зазначено: "Цигани не приносять ніякої користі, а крадуть і збувають крадене, одурюють простих людей, і, кочуючи по чужих землях, шпигунами можуть бути... Щоб з цієї миті ніде у Великому Князівстві Литовському і в землях, йому що належать, і духу цигана не було" (розд. XIV, арт. 35). Як видно, у цьому випадку фактор єдиної релігійної належності не допоміг ромам отримати якийсь належний високий правовий статус у державі. Дискримінаційні постанови неодноразово підтверджувалися, хоча, як це не раз було в історії ВКЛ та Речі Посполитої,

в реальності вони ніколи повною мірою не виконувалися. Більше того, у Речі Посполитій роми мали "куценьку автономію" (оцінка О. П. Баранникова) на територіальній основі, яка полягала в тому, що вони мали своє "столичне" місто – Мир у Білорусі – та мали право обирати свого "короля" [6, с. 7].

Роми ВКЛ, як і сучасні, зберігали значною мірою додержавні форми організації суспільства. Зокрема, кожна ромська спільнота (кумпанія) очолювалася вождем – ром баро (дослівно – "велика людина") – який, як вважалося переважавав усіх мудрістю та силою. Баро одноосібно мав право розв'язувати незначні, невеликі суперечки між членами громади. Якщо ж сутички виникали між родами (віцями) або кумпаніями (територіальними об'єднаннями віців), тоді скликалися дивано – збори ром баро, які неформальним шляхом вирішували спірне питання.

Останні досягнення юридичної антропології доводять існування ще однієї, крім суто національної та побутової, детермінанти правового становища ромів, а саме – наявність власного правового регулювання [9]. Цікаво, що правова термінологія сучасних європейських ромів вироблена була саме в Центральносхідній Європі, тобто у ВКЛ та Польщі [5].

Право ромів виступало не тільки як захист від внутрішніх та зовнішніх загроз, але і як своєрідний код, що організовував життя ромського суспільства. Характерними рисами права ромів були і залишаються досі: усний звичаєвий характер, що обумовлював і обумовлює його гнучкість; абсолютна закритість від зовнішніх впливів; практичний характер, що проявлялося в економії правового регулювання, яке охоплювало, в основному, сімейні стосунки, майнові відносини, а також розв'язання конфліктних ситуацій.

Як правило, правові норми застосовувалися за рішенням суду (крису), який скликався у випадках вчинення серйозного злочину. Скликання крису було надзвичайно важливою подією для рома. Його проводила нейтральна для сторін спору кумпанія на вимогу ображеної сторони.

Старійшини родів збиралися і визначали суддю або суддів. Позивач мав право висловити певні преференції щодо особи судді, а відповідач мав право вето щодо такої особи. Судді допомагали члену судової ради (п'ять або більше осіб, найбільш мудрих та шанованих). Жінки ніколи до суду не допускалися. Старший з поміж суддів головував на судовому розгляді.

Позивач та відповідач мали представляти самі себе, будь-яке представництво та адвокатська діяльність були заборонені. Якщо позивач (жертва) за віком або хворобою не могли виступати в суді та заявляти свої претензії, це робив найближчий родич чоловічої статі. Якщо справою зачіпалися інтереси всього роду, увесь рід міг виступати як позивач.

Крис, як правило, розглядав три категорії справ: майнові збитки, справи честі, справи з моральних або релігійних питань, включаючи порушення заборон-табу.

На суді могли бути присутніми тільки чоловіки-рома. Жінки, неодружені або бездітні чоловіки допускалися до розгляду тільки як свідки. У деяких делікатних справах, таких як подружнн невірність, свідки та публіка взагалі виключалися.

Магічні вірування, які поєднувалися у ромів з християнством, спричинили збереження у судівництві такого інституту як присяга зі зверненням до духів предків, але на олтарі з іконами, які належали роду. У складних випадках зверталися до експертної думки племінних вождів або старійшин.

Крис міг виносити декілька видів вироків, зокрема штраф, тілесні покарання. В окремих, виключних випадках це могла бути смертна кара, у виконанні якої мали брати участь усі хто побажав, для того, щоб дух страченого не міг переслідувати потім ката. Але найбільш суворим видом покарання вважалася мериме – вигнання за межі роду, інакше кажучи – громадянська смерть. Особа, щодо якої застосоване мериме, не могла розраховувати на будь-які відносини з ромами або допомогу з боку свого колишнього роду або взагалі будь-якого цигана, вона навіть не мала права на поховання.

Мериме могло бути постійним та тимчасовим. Тимчасове мериме накладалося, наприклад, за крадіжку у рома і діяла, доки невинувата сторона не компенсує збитки.

Отже, на українських землях ВКЛ ромська спільнота займала особливе правове становище, яке було обумовлене, по-перше, її християнською належністю, по-друге, іноземним походженням, по-третє, специфічним способом життя, що включав власне правове регулювання, яке характеризувалося закритістю та традиційним характером.

Спільнота ромів складала особливу правову групу християнської частини суспільства ВКЛ. Вона характеризувалася, на відміну від інших християнських етноконфесійних груп, по-перше, релігійною лабільністю (роми дотримувалися тієї конфесії, серед прихильників якої жили), по друге, повною правовою закритістю. Остання

забезпечувалася наявністю власної суспільної організації та наявністю власного, непридатного для запозичень із зовні правового регулювання. У цьому відношенні вони були абсолютно протилежними іншим етноконфесійним групам, які, навпаки, зберігали релігійну та конфесійну належність, пристосовуючи її до чужого за походженням правового регулювання.

Дослідження витоків формування правового статусу циган на українських землях допоможе створенню концептуальних підходів та шляхів інтеграції ромів в українське суспільство, реалізації представниками цієї етнічної групи соціальних, економічних і культурних прав і свобод, а також їх активної участі у державотворчих процесах.

Література:

1. Кроу Девід М. Історія циган Східної Європи та Росії / пер. з англ. В. П. Канаша, С. М. Рябчук. – К.: Мегатайтп, 2003.
2. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2005.
3. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI – XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2003.
4. Дучыц Л. З гісторыі цыганоў Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2003. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aiv.by/czasopisy/mat>.
5. Fraser A. Juridical Autonomy among Fifteenth and Sixteenth Century Gypsies // The American Journal of Comparative Law. – 1997. – Spring. – Vol. 45. № 2.
6. Баранников О. П. Українські цигани. – К.: ВУАН, 1931.
7. Бессонов Н., Деметер Н. История цыган: новый взгляд. – Воронеж, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zigane.pp.ru/history17.htm>.
8. Статути Великого князівства Литовського. – У 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – Т. III. – Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року.
9. Gypsy Law: Romani Legal Traditions and Culture. Contributors: Walter O. Weyrauch – editor. Berkeley, CA: University of California Press, 2001.

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В статтє рассматривается процесс формирования социально-политического мировоззрения казацкой старшины во второй половине XVII-XVIII ст. Доказывается, что в рассматриваемый период казацкая старшина значительно повысила свой социально-правовой статус, хотя окончательное оформление сословных привилегий еще не было закончено.

In the article the process of forming of socio-political views of cossack petty officer is examined in the second half of the XVII – XVIII item. Proved, that in an examined period a cossack petty officer promoted the socially-legal status considerably, final registration of class privileges yet was not complete although.

Розробляючи курс "Історія станів в Росії", видатний російський історик В. Ключевський в основу класифікації станових прав поклав сферу їх реалізації, поділивши їх, відповідно, на політичні та цивільні. До політичних він відносив закріплену та гарантовану державою можливість представників усього стану брати участь в управлінні державними справами, а до цивільних (гражданских) – ступінь правоздатності кожного представника відповідного стану у правовідносинах, що виникають за їх участі [4, с. 228-230].

Під терміном "цивільні права", надалі ми будемо позначати весь комплекс майнових та немайнових прав і привілеїв, що були юридично визначені та закріплені державою за представниками старшинського прошарку з метою реалізації їх інтересів.

Проте, перед тим як перейти до розгляду цієї групи прав, слід коротко зупинитися на характеристиці поглядів старшини щодо власної ролі у тогочасному українському суспільстві. Актуальність означеного питання не викликає сумнівів, позаяк без його врахування було б дуже складно пояснити причини, що обумовили зміни у правовому статусі старшини та сам характер прав, наданих старшинському прошарку. Однією з складових цієї проблеми є питання феодалізації суспільних відносин в країні і перетворення старшини на клас панів-землевласників. Досить часто, у публіцистичній літературі, діалогах в ЗМІ, на рівні буденної свідомості цей складний процес подається у спрощеному вигляді, як наслідок поширення Російською імперією своїх порядків на українські землі, в ході їх примусової інкорпорації наприкінці XVII – XVIII ст. Не заперечуючи проти ролі зовнішніх факторів

у трансформації суспільного ладу Гетьманщини в зазначений період, слід все ж наголосити на необхідності одночасного врахування і серії внутрішніх чинників. Зокрема, мова йде про соціальні орієнтири нової української еліти. Сьогодні, напевно, ми вже можемо відкрито вести мову про те, що використовуючи монополію на політичну владу в країні, старшина здійснювала реалізацію своєї соціальної програми.

Оцінюючи ставлення козацької старшини щодо можливих моделей оптимального соціального устрою суспільства, слід визнати, що загалом вони відповідали поширеним у Європі уявленням про станово-диференційовану соціальну структуру суспільства та функціональне розмежування прав та обов'язків між станами.

Такі орієнтації чітко проявилися вже на початку формування Української козацької держави. Так, під час перемовин із московським посланцем В. Бутурліним у січні 1654 р., на яких піднімалося питання умов прийняття царської протекції, гетьман і старшина висунули вимогу, щоб государ "звелів бути по тому, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином" [1, с. 242-243]. У подальшому, визнання правомірності станового поділу суспільства та забезпечення окремих привілеїв для вищих прошарків суспільства, які знаходилися при владі (як це було здійснено у Речі Посполитій та Московському царстві), прослідковується і за наступних гетьманів. Вже наприкінці XVII ст. подібні погляди сприймалися як суспільна норма: "... Жеби як козак свої козацькі служби, так і посполиті люди свої тяглі повинності неодмінно як тепер, так і у всі потомні часи пильнували", – сказано в універсалі 1691 р. [8, с. 139-140].

Подібне ставлення могло б викликати подив, оскільки традиційно козацтво, та його провідна верхівка – старшина, розглядалися як носії демократичних, антифеодальних цінностей, що були виплекані на Запорізькій Січі. Проте, попередньо, коли мова йшла про політичні переконання козацької старшини, вже вказувалося на хибність подібних поглядів. Соціально-політичні орієнтації козацької старшини, ще до початку війни зазнали впливу аристократичного середовища Речі Посполитої. Після війни цей вплив не щезає, а навпаки, ще більше посилюється у зв'язку з напливом до старшинського середовища представників православного шляхетства, які прищеплювали заново сформованій еліті старі уявлення про соціальну структуру суспільства. Це, наприклад, проглядається в змісті універсалу, який був направлений стародубським полковником почепівському сотнику у 1689 р. із заборороною останньому прирівнювати ряд землевласників в обов'язках із козаками на тій підставі, що "вони єсть урожоні шляхтичі" [5, арк. 11-11 зв.].

Свою роль у формуванні соціально-політичного світогляду козацької старшини відіграло й зовнішнє оточення, яке об'єктивно сприяло відродженню традицій феодальних відносин та становому поділу суспільства. Як справедливо зазначають із цього приводу В. Смолій та В. Степанков: "...Річ Посполита, а згодом і Московія, залишаючись оплотом панщинно-кріпосницького ладу в Європі та намагаючись утвердити своє панування в козацькій Україні, сприяли феодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого і середнього землеволодіння, кріпацтва тощо" [7, с. 16].

Не дивно, що за таких умов, козацька старшина досить швидко стала сприймати себе окремою соціальною верствою, яка заслуговувала на вищий щабель у ієрархічній драбині тогочасного українського суспільства. Вказівкою на це, зокрема, може бути застосування старшиною таких категорій при власній ідентифікації, як: "старші люди", "начальні", "знатні", "значні", "славетні" тощо. Натомість, до вихідців з непривілейованих прошарків населення (таких як селянство, козацтво, міщанство), які за переконанням старшини стояли нижче від них на ієрархічній драбині суспільства, застосовувався термін "чернь". І хоча на початку Національно-визвольної війни у зверненнях до війська Б. Хмельницький, поряд зі старшиною, решту називав козаками, "лицарством козацьким" [6, с. 3, 4], дуже швидко таке звертання було замінене на "чернь". Надалі цей термін у своїх універсалах використовували усі гетьмани [6, с. 10, 11, 26]. Хоча дане поняття, особливо протягом перших десятиліть існування козацької держави (коли ще й самі старшини вважали, що від нобілітування у шляхетство їхні тіні довгими не ставали) не отримало негативного забарвлення, проте воно, безперечно, вказувало на факт чіткого соціального розмежування між елітою та підвладними.

Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що в основу соціальних поглядів козацької старшини був покладений принцип нерівності, становості у відносинах між представниками окремих прошарків. Розглядаючи себе за аналогією з військово-службовими станами у сусідніх країнах (дворянство), представниками вищого, за суспільною значимістю, прошарку, старшина прагнула до відповідного юридичного оформлення її статусу, що передбачало визнання та закріплення за представниками цього прошарку комплексу майнових та немайнових прав, якими мають володіти виключно члени цієї замкнутої корпорації.

Соціальні процеси, що проходили на українських землях із початком Національно-визвольної війни, на перший погляд не сприяли

реалізації таких устремлінь козацької старшини. В ході подій середини 40-х – початку 50-х років XVII ст., як справедливо зазначає більшість вітчизняних дослідників, соціальна структура українського суспільства зазнала істотних змін. Зникли або суттєво скоротилися колишні чисельні суспільні прошарки (магнати, шляхта, католицьке духовенство), натомість питома вага інших (козацтва) істотно зростає. Ліквідація великої феодальної земельної власності та розхитування чисельних станових перегородок в ході війни, призвела до формування у частини науковців думки про безстановий характер українського суспільства, якій міг бути протиставлений становому, феодальному суспільству, що тримався у сусідніх з Гетьманщиною державах. Зокрема, відомий дослідник української історії Д. Дорошенко писав з цього приводу: "На Лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегородки й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Багато десятків років після Б. Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби з його часів усі шляхетські привілеї і взагалі всілякі різниці між панами і простими людьми "шаблею козацькою були скасовані". Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіографію, котра, починаючи з 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну одноманітність соціального складу українського суспільства по революції Хмельницького" [3, 352].

Проте, насправді, дослідження проведені більшістю вітчизняних істориків-медієвістів засвідчують, що в українському суспільстві другої половини XVII ст. соціальна диференціація існувала. Як і в більшості тогочасних країн, українське суспільство було поділено на окремі стани, що посідали в суспільній ієрархії вище або нижче становище. Звісно, що у зв'язку з революційними подіями на українських землях в їх становищі сталися значні зміни. Зокрема, козацтво, до якого належала і козацька старшина, з соціального прошарку з нечітко визначеним юридичним статусом, яким воно було у Речі Посполитій, фактично перетворюється, згідно з угодами, підписаними між польським і московським урядом та українськими гетьманами в другій половині XVII ст., в привілейований стан українського суспільства і обіймає ту соціальну нішу, яку до цього займала шляхта.

Спочатку станові права та привілеї козацтва були визначені в Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. Створена в час військового протистояння форма угоди і, очевидно, віра козацької старшини в її непорушність, зумовили й формулювання тексту договору

без деталізації його окремих положень: "При вшеляких давных вольностях его королевской милости Войско свое Запорожское захоуе (против давных жалованных грамот свою жалованную грамоту тотчас выдает) " [2, с. 229].

Ті, хто знаходився на державній службі, не лише звільнялися від податків та феодалних повинностей, а й поширювали свою козацьку адміністрацію на досить значну територію України, на якій вони могли проживати незалежно від підпорядкування маєтностей (державних чи приватних). Відповідно козак підлягав юрисдикції виключно станового суду. Через козацькі уряди мало реалізовуватися право на землеволодіння, передусім рангове, а також спадкове. Втіленню в життя козацьких привілеїв повинна була сприяти заборона розташування в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах коронного війська і надання урядів обивателям "веры православной", тобто українцям. Матеріальні статки козаків, окрім державної плати, мали ґрунтуватися на власному господарстві. Крім того, у договорі підкреслювалося, що селяни чи міщани, які проживали поза окресленими межами і хотіли стати козаками, одержували право "без гамовання панского выйти зо всею маєтностью на Украину" для запису в реєстр [2, с. 230].

З тексту договору важко судити про закріплення в ньому політичних прав козацтва, зокрема, щодо обрання депутатів до вальних сеймів чи судових трибуналів Речі Посполитої. Однак, створення полковосотенної системи управління відкривало перед козаками широкі можливості обирати й бути обраними на земські уряди і, відповідно, впливати на ситуацію в регіоні. Тим більше, що центром політичної діяльності козацтва фактично став Чигирин, який узаконувався як гетьманська резиденція "при булаве Войска Запорожского".

Таким чином, вищенаведені приклади дозволяють говорити, що протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. козацька старшина отримала значні привілеї та істотно підвищила свій соціально-правовий статус.

Означені привілеї не завжди носили корпоративний характер, а часто надавалися в індивідуальному порядку. Проте, чітко простежується тенденція до їх поширення саме на представників урядової та неурядової старшини, тоді як представники інших верств населення загалом не виступали носіями подібних прав. Це, в свою чергу, дозволяє говорити, що в українському суспільстві другої половини XVII – початку XVIII ст. проходив процес оформлення станових привілеїв старшинського прошарку, який, однак, не був остаточно завершений у цей період.

Література:

1. Акты ЮЗР. – Т. 10. (1653 – 1654). – СПб.: Тип. Братьев Пантелеевых, 1878.
2. Документы Б. Хмельницкого (1648-1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
3. Дорошенко П. Нарис історії України / П. Дорошенко. – Львів.: Світ, 1991.
4. Ключевский В. О. История сословий в России // Ключевский В. О. Сочинения: в 9 томах. – М.: Мысль, 1989. – Т. 6: Специальные курсы.
5. Місяця ... 4 дня 1689 р. Універсал стародубського полковника Тимофія Олексієвича з приводу задоволення скарги К. Рославця й І. Богдановського до почепського сотника, щоб ставився до них як до шляхтичів. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 18230.
6. Модзалевский В. Материалы и заметки // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии / В. Модзалевский. – Чернигов, 1913. – Вып. 1.
7. Смолій В. Українська національна революція 1648-1676 рр. / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1-3.
8. Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы / А. Стороженко // Киевская старина – 1892. – № 1.

Шевчук-Бєла Я. В., НУ "ОЮА"

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ЦИГАН МАЛОРОСІЇ ТА ІНШИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII-XIX СТОЛІТТЯХ

В статтє рассказывается о правовом положении национального меньшинства цыган в XVIII-XIX столетиях, национальной политике Российской империи, способах переселения цыган, налогах, которыми они облагались и об ограничениях, которым подвергались со стороны правительства.

The article is a research of the legal status of national minorities Gipsy of the Russian empire at the end of XVIII – at the beginning of XIX c. c., the national policy of the Russian empire and the committee of foreign colonists.

Перші писемні згадки про циган в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статут) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно давно на українських землях Польської держави, свідчать актові дані, зокрема, згадки в саноцьких актових книгах 1428 і 1436 рр. та у львівських за 1428 та 1455 рр. У 1501 р. вперше з'являється повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення.

Практика переслідування циган, поширена в Західній Європі, поступово розповсюдилася і в Польщі. Першу постанову про вигнання циган за межі країни було оприлюднено на сеймі 1557 р., а потім підтверджено 1565 р. З того часу цигани почали масово переселятися на малозаселені прикордонні території, якими на той час були південні українські землі. У зв'язку з тим, що місцеве населення переховувало циган, які пропонували різні ремісничі, зокрема ковальські, послуги і до того ж розважали людей своїм мистецтвом – музикою, ворожбою, показом приручених тварин, сеймова конституція 1578 р. спрямувала політику гоніннь також проти тих, хто надавав притулок і підтримку кочовим циганам. Вони оголошувалися "баннітами", тобто підлягали вигнанню з країни разом із циганами. Литовський статут 1588 р., подібно до сеймових конституцій, закріплював тезу про неприпустимість присутності кочовиків (у тому числі циган) на території Речі Посполитої, оскільки ті, "коли уходять в чужі землі, переважно ворожі, можуть робитися і шпигунами".

Після 1624 р. польські королі підпорядковували циган управлінню і суду спеціальних осіб, ймовірно, із середовища циган, названих "циганськими королями", "старшинами", які при призначенні отримували королівську грамоту. Чотири такі грамоти (1651, 1704, 1706, 1715 рр.) були знайдені І. Каманіпим у луцьких та летичівських актових книгах. Зберігся також текст грамоти 1705 р., надрукований чеським професором А. Прохазкою із саноцької актові книги Львівського Центрального архіву. Як циганські королі керували своїми підлеглими невідомо, оскільки дослідниками не зафіксовано жодного їхнього розпорядження або письмового рішення. "Королі" призначалися з незалежної польської шляхти і не мали особливого впливу серед підпорядкованого їм циганського населення Речі Посполитої, зобов'язаного сплачувати першим "пожитки і складки" [1]. Циганському королю для здійснення своїх повноважень необхідно було постійно переїжджати з місця на місце, аби судити й накладати покарання на циган, які провинилися. Через те, що останні могли не визнавати цієї влади або ухилятися від виконання її вимог, у грамотах завжди був припис судовим, урядовим, міським, приватним установам, надавати підтримку і допомогу циганським королям. Останніми циганськими королями були Ігнатій Марцинкевич до 1780 р. і Ян Марцинкевич з 1788 р. [2]. Виникнення в Речі Посполитій посади циганського короля пояснюється тим, що традиційно духовництво, дворяни, городяни, селяни і навіть окремі народи мали власні суди, а загальними королівськими судами користувалися лише тоді, коли позивачі належали до різних

станів. Цигани в суперечках між собою судились у свого племінного судді, а з тяжбами між різними циганськими групами приїздили раз на рік до свого короля в містечко Мир у Мінській губернії.

Посада циганського короля не давала особливих привілеїв, а данина не могла бути значною. Незважаючи на спадковість цієї посади, грамоти видавалися майже щороку. Це можна пояснити лише переходом останніх за першої нагоди на кращу посаду.

У середині XVII ст. циган не виділяли ні в правах, ні в привілеях на лівобережних українських землях. Відомо, що деякі з них приєднувалися до визвольної боротьби. Зокрема, в "Реєстрах всього Війська Запорозького" значилися такі прізвища козаків: Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Дмитро Циганчик, Васько Циганчейко та ін. [3].

Масовий примусовий перехід циган в українських землях на осілість розпочався з другої половини XVIII ст. (переписи фіксують появу сіл: Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани Червоноградського повіту в Галичині та ін.). У XVII – XVIII ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкупу циганського збору призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу як представники цитати – Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. "Циган малоросійських" (цей термін часто вживався у діловій документації) у XVIII ст. згадували поряд з "волоськими", які управлялися своїми отаманами [4].

На початку XVIII ст. існувала досить значна кількість осілих циган, які утворили окрему так звану "українську" етнографічну групу циган. В одній із неопублікованих праць О. П. Бараннікова знаходимо його нотатки початку 1930-х рр. стосовно осілих українських циган: "Давні українські цигани майже всі живуть осіло. Вони оселялись дворами по 40-50 осіб в різних містах, особливо степових, де жвавіше йде торгівля кіньми. Ще меншими групами живуть вони по селах. До останніх часів найзвичайніша і найбільш поширена професія циган – осілих і кочових – була торгівля кіньми, мєнджування кіньми, міна (циганською – таперувен). Вони майже не кочують, правда, їздять по ярмарках, але

рідко далеко. Вони не так міцно прив'язані до своєї оселі, як українці, але ж до цього вимагають їхні промисли, виїздять за 50 – 70 верст, а то і ... відходять від звичаїв... в зв'язку з кризою циганства" [5].

Осілі цигани живуть серед українців уже кілька століть, вони зазнали досить значної асиміляції. Наприклад, в Ізюмі вони жили стало з другої половини XVIII ст., бо вже тоді в цьому місті було окреме циганське кладовище. Тоді ж осілі цигани жили в Слов'янську, трохи пізніше в інших містах. Цигани, як і більшість інших етнічних груп, у містах мешкають поряд на одній вулиці чи на одному кутку.

Одиницею збирання податків був шатер. Спостерігалось досить значне майнове розшарування у циганському середовищі. Зустрічалися люди багаті, заможні, менш заможні та бідні, які існували лише подаяннями. Так, відомий документ про позику, надану батуринським циганом Василем Миною іншому цигану в сумі 200 крб., на 1772 р. це була досить значна сума. Цікаво, що в усіх документах відзначалася повна відсутність осілих циган-землеробів, а ті, які жили осіло, "бавилися циганськими промислами, і були нарівні з кінними малоросійськими промисловцями". Наприклад, циган Янківський жив осіло, сплачував загальнонародні повинності і займався тим, що скуповував для казенного заводу кобилець [6].

Українські цигани сплачували до Військової Малоросійської скарбниці визначений оброк. У кінці XVII і на початку XVIII ст. його збір був на відкупі. Наприкінці року, в якому закінчувався термін відкупу, проходила триразова публікація: оголошувалося у містах, містечках, селах і хуторах, чи не бажає хтось узяти циганський збір на відкуп. Таким чином, держава не вступала сама в стосунки з циганським населенням. Бажаючий повинен був подати заяву до канцелярії і з'явитися на торг. Хто давав більше, за тим і залишався відкуп. З відкупщиком укладався контракт: відкупна сума вносилася із закінченням кожного року в січні наступного. Відкупщик мав запросити поручителів "добрих і пожитних". Від нього вимагалось не обтяжувати циганське населення зайвими податками, а брати з них стільки, скільки потрібно за їх ремеслами (відповідно до спеціального реєстру).

З 1757 р. циганським отаманам було надане право суда над циганами, а також їх "неприсойностей". Циганську "автономію" було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання і увійти під владу сотенних і полкових правліль на рівних з іншими; якщо хтось бажав, то міг залишитись у якого завгодно власника як вільний підлеглий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні

зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами цигани становили клас, який був нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалась сума вдвічі менша ніж за посполитого селянина [7].

Подальша доля циган на Правобережній Україні пов'язана з універсалами Київської громадянсько-військової комісії. Ця комісія вживала заходів, щоб примусити циган до осілого життя. Зокрема, було визначено річний термін, який надавався для обрання циганами місця постійного проживання, а по закінченні року вони вважалися бродячими і проти них застосовувалися репресивні заходи. Через деякий час комісія доповідала про перехід на осілість окремих циган, які впевнені у своїй особистій свободі в майбутньому й у відсутності небезпеки бути закріпаченими. Масовий перехід циган на осілість розпочався з другої половини XVIII ст., коли переписи зафіксували назви сіл: Цигановка біля м. Балина Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани біля села Озерян Червоноградського повіту в Галичині та ін.) [8].

Після початкового розповсюдження в Європі протягом XV – XVI ст. циганські міграції були обмежені і мали локальний характер. Ситуація кардинально змінилася у другій половині XIX ст., коли відбулася так звана "велика келдерарська інвазія" (за кілька років великі маси циган змінили місця традиційного проживання і розселилися майже по всьому світу). Цей міграційний вибух був тісно пов'язаний із ситуацією в дунайських князівствах: Валахії та Молдові. Дискримінація в них циганського населення спонукала останніх переступити критичний міграційний поріг.

Відомо, що в XV ст. молдовський господар князь Олександр Добрий (1400 – 1432), який досяг значних успіхів у централізаторській політиці, надав циганам князівства дозвіл па "користування повітрям і водою для життя, безперешкодне добування вогню та заліза для обробки" [9].

Наприкінці XV – на початку XVI ст. дунайські князівства Валахія і Молдова потрапляють у васальну залежність від Порти. Літописи фіксують, що за часів Стефапа Великого (1458 – 1504) цигани іде були вільні й вербувалися па військову службу у прикордонних гарнізонах і фортецях. У кінці XV ст. у Валахії і Молдовському князівстві особливою категорією залежних людей становили холопи, головним чином іпшоплемінники, насамперед цигани. Вони жили і працювали на господарському домені або на землях окремих феодалів. Як холопи, цигани були оголошені власністю феодалів, які могли їх карати, дарувати, міняти або заповідати разом з членами їхніх родин [10].

Найдавніша з відомих грамота, надана на приватне володіння циганами з "пожалований" в кабалу, належить князюванню воєводи Петра Рареша, датована 1529 р. З тих часів часто зустрічаються жалувані грамоти па циган, як боярам "за службу", так і монастирям "за милість". І в усіх грамотах цигани називаються холопами, на відміну від царя, які в ті часи були кріпаками і називалися "вечипамн". Цигани спочатку були закабалені урядом, а під уряду через пожалування, а пізніше і шляхом продажу почали переходити у приватне володіння. Таким чином, у молдовському законодавстві відбувся розподіл циган на три класи: державних, монастирських і боярських. Цей поділ вперше було зафіксовано в законах Василя, на прізвисько Акбаніт, виданих у 1646 р. [11].

Фактично всі цигани в тих князівствах опинилися у статусі (юридично закріпленому і багато разів протягом наступних століть підтвердженому) рабів – коронних (князя), монастирських та боярських. Ситуацію, що склалася на середину XIX ст. так описували сучасники: "Неможна й увияти того свавілля, що панувало в князівствах щодо циган, які були там кріпаками, до останнього часу й звільнених, без наділу землі, без будь-яких засобів до існування, й які вони добувають собі пригаманними їм від природи ремеслами, потрібними на кожному кроці важким і нерухомим румунам. Цигани тому залишилися в князівствах такими, якими були вони в перший рік їх мандрування. Вони зімкнулися тісніше в своїх бандах; за ними залишилися привилегія конокрадів, ковалів, ворожбитів щастя тим, від яких нічого не бачили самі, крім зла" [12].

Звільнення від рабства розпочалося після приєднання Бессарабії до Російської імперії па початку XIX ст., а також підтиском громадської думки Європи на верхівки князівств. З 1818 р. князівське законодавство виділило такі категорії громадян: благородні, вільні робі (цигани) та звільнені В Органічному уставі Валахії (1830) та в Громадянському кодексі Молдови (1833) вже визнавався за циганами статус особи (а не речі, як це було за часів римського права і в законах князівств), заборонялося безкарно вбивати і вільно продавати циган (і з ринків включно). Циганам дозволялося вільно вступати у шлюб (хоча діти в шлюбі все ще вважалися рабами).

Після завершення Кримської війни та підписання Паризького мирного договору, серед умов якого була відміна рабства в князівствах Молдова та Валахія, були започатковані заходи щодо відміни рабства. Остаточне звільнення циган від рабства в князівствах було закріплено конституцією 1864 р. і завершилося 1878 р. Звільнення з рабства стало

поштовхом до міграцій. А спонукала до цього соціально-економічна ситуація в регіоні і світі того періоду. Промисловий переворот і початок індустріальної епохи в європейських масштабах привели до необхідності серйозної модифікації життя кочових циган за нових умов. Це – потреба освоєння нових територій, розширення, а часто і зміни регіонально обмежених традиційних районів кочівлі. Великими групами цигани кількох категорій – аурарі ("золото-промисловці"), урсарі ("ведмежатники"), лінгурарі ("ложкарі"), ласші ("бродячі") та вшпраші ("дворові люди") вирушали в Трансильванію, а звідти розселялися по всій Європі, в тому числі масово на українських землях у складі Російської імперії.

На початку XIX ст. російські урядові кола ніяк не позначили в законодавстві масове переселення циган у межі імперії на південному заході. Перші законодавчі акти були спрямовані на облік циганського населення. Однак численні спроби чиновників при звичаїти циган до землі, примусово перетворити їх на осілих були заздалегідь приреченими на невдачу.

Побоюючись шкідливого впливу на місцеве населення поширеного серед циган бродячого способу життя, уряд протягом першої третини XIX ст. прийняв ряд заходів щодо поселення циган на вільних казенних землях для занять хліборобством і скотарством. Правила для поселення циган уперше були опубліковані 1800 р. Осілі цигани-землероби звільнялися від рекрутської повинності та від податей протягом чотирьох років після поселення. Згідно з положенням про устрій і управління Бессарабської області 1818 р. циганам дозволялося вступати до міщанських міських товариств. Циган, які перебували на приватно-власних землях чи землях різних казенних відомств, зарохували до кріпосних селян. Заходи щодо переводу циган до осілого способу життя і в подальшому не мали особливого успіху.

Нереалізованим залишився і проєкт 1785 р. переселення із східної Польщі в Крим 500 родин циган [13].

Указом від 18 грудня 1836 р. було затверджено положення Кабінету Міністрів про "оселення корінних циган у Бессарабії на колишній основі" в кількості 752 родин, з наданням 9902 десятин землі й утворенням двох селищ: Каїр (141 буд.) і Фараонівка (146 буд.) (з 1947 р. – Крива Балка). Акція не була належним чином продумана і підготовлена, державні кошти пішли на вітер.

Окремі постанови проти бродяжництва видавалися в 1809, 1811, 1818, 1839 рр. Імператор Микола I під час перебування в Південному краї на власні очі побачив недієвість усіх заходів, розпочатих у XIX ст.,

і знову видав наказ 1839 р. "Про оселення циган на вільних казенних землях", визначивши при цьому кінцевий термін – 1841 р. Незважаючи на суворі заходи, якими супроводжувалося виконання наказу, цигани у більшості, як і раніше, продовжували кочувати. З 1856 р. циган залучали до відбування рекрутської повинності. 1861 р. одночасно з виконанням маніфесту про звільнення селян, було засновано Комісію для складання проекту положення про влаштування і покращання побуту кріпосних циган [14]. Діяльність комісії, однак, не дала конкретних результатів [15]. І з того часу в законодавстві постанов стосовно циган майже не зустрічаємо. Тобто імперський уряд був неспроможний законодавчим шляхом "цивілізувати", змінити спосіб життя циган [16].

Література:

1. Каманин И. Цыганские короли в Польше в XX вв. // Сб. статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). – К., 1916. – Вып. 2. – С. 111.
2. Энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрона. – СПб. 1903. – Т. XXXV11I. – С. 308.
4. Непокупный Л. П. Межэтнические связи в украинской антропонимии XVII в. – К., 1989. – С. 39.
5. Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. – М. 1889. – С. 111.
6. Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. – М. 1889. – С. 112.
7. Права, по которым судится малороссийский народ. – К. 1879. – С. 820.
8. Каманин И. Вказана праця. – С. 115.
9. Мостовский М. Этнографические очерки России. – М. 1874. – С. 65.
10. Зашук М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 174-175.
11. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней. – М., 1987. – С. 32.
12. К. Х. Цыгане. – Кишинев, 1864. – С. 61.
13. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С. 120.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. – С. 308.
15. Державний Одеський обласний архів: Ф. 1. – Оп. 249. – Од. зб. 180.
16. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. – К.: Голов, спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 404-421.

"ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ" В ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

В статті розглядаються гендерні аспекти розвитку українського національного руху середини XIX в. Освітлена проблема постановки і рішення "жіночого питання" в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.

The gender aspects of Ukrainian national movement development in the middle of the XIX century are examined in the article. The problem of raising and decision of "woman question" in activity of Kirilo-Mephodievskogo association is lighted up.

Зародження жіночого руху в Російській імперії сучасна історіографія відносить до кінця 50-х років XIX ст. Одним з найважливіших чинників його становлення і розвитку в Україні було так зване "жіноче питання", яке було задеклароване в документах Кирило-Мефодіївського товариства і стало важливою складовою національного руху. До цього питання звертались сучасні дослідниці жіночого руху і гендерних проблем М. Богачевська-Хом'як, І. Жеребкіна, Л. Смоляр [1-4]. Проте проблема започаткування "жіночого питання" в Україні не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Мета статті: розглянути гендерні аспекти діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, його ролі в обґрунтуванні "жіночого питання" та його популяризації в Україні.

Кирило-Мефодіївське товариство – національна політична організація у Наддніпрянській Україні, поява якої наприкінці 1845 р. ознаменувала завершення першого етапу українського руху і закладення міцного підґрунтя для наступної боротьби за національне відродження. Утворення організації кирило-мефодіївців, їх програмні документи свідчать про зародження нових тенденцій національного руху в ідейному та організаційному аспектах, серед яких вирізняється ідея емансипації жінок та їх участі у боротьбі за створення громадянського суспільства в Україні.

Засновниками товариства були М. І. Костомаров, який працював учителем першої Київської гімназії, а згодом ад'юнкт-професором Київського університету, випускник цього ж закладу, учитель полтавського кадетського корпусу В. М. Білозерський, чиновник канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора М. І. Гулак. На основі дуже суперечливих, обережних,

часто неправдивих свідчень на допитах учасників все-таки можна зробити висновок, що ядро організації склалося наприкінці 1845 р. – на початку 1846 р. Зі свідчень М. Костомарова на допиті 7 травня 1847 р. видно, що познайомився він з В. Білозерським і М. Гулаком у м. Києві наприкінці 1845 р. Обоє юнаків вважав обдарованими чудовими здібностями, котрі мали відмінну освіту і хороші знання слов'янських мов і історії. Водночас із засновниками, можливо й трохи пізніше, вступили до Кирило-Мефодіївського товариства Т. Г. Шевченко, поет, художник, співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів; письменник, учитель П. О. Куліш, учитель Д. П. Пильчиков, студенти Київського університету О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб, поміщик М. І. Савич.

Засновники назвали свою організацію "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія". У процесі слідства над кирило-мефодіївцями після розгрому організації жандарми запровадили назву "Україно-слов'янське товариство". Термін "Кирило-Мефодіївське братство", що утвердився в науковій літературі, першим запровадив у своїх спогадах П. О. Куліш.

Засновників товариства зблизила "любов до занять наукою про слов'янство", яку прагнули поширювати серед населення України, у тому числі і серед жінок [5, с. 295-296]. Це підтверджував В. Білозерський, автор "Статуту Слов'янського товариства": "Діяти на уми молодих людей і жінок з метою, прийнятою товариством [*як програмою дій* – Л. П.] і допомагати всіма засобами тим із них, які можуть бути корисні, для підготовки товариства до нового порядку роботи...". Вказував на необхідність "впливати на розум жінок" з метою визначення основних напрямків "їх виховання в душі слов'янської ідеї" [5, с. 393].

Головні програмні ідеї кирило-мефодіївців викладено у першій і частково у другій частинах "Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", "Законі Божому (Книзі буття українського народу)", прокламації "Брати українці!", поясненні В. М. Білозерського до статуту організації. Вже сама наявність статуту товариства і програми, яку братчики назвали "Законом Божим", свідчить про те, що товариство досягло певного рівня організаційної визначеності. Автором "Книги буття українського народу" та вище зазначеної листівки-звернення був М. І. Костомаров. Про їхні світоглядні погляди свідчать також записки В. М. Білозерського про народну освіту, М. І. Костомарова про панславізм, М. І. Савича про емансипацію жінок у суспільстві, листи, художні й публіцистичні твори, свідчення під час допитів.

Провідною ідеєю членів Кирило-Методіївського товариства було здобуття політичної незалежності та створення самостійної української держави. За програмними документами товариства, цього ж мали домогтися всі слов'янські нації. У кожній слов'янській державі передбачалося знищення станів, створення громадянського суспільства з повною політичною рівністю його громадян і вільним волевиявленням, обрання "правління народного та "свого правителя" на певний період ("на года") [5, с. 151, 170]. Так, у другому пункті розділу "Головні ідеї" "Статуту Слов'янського товариства" вказувалося на те, що "кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність". Третій пункт наголошував на тому, що "кожне плем'я повинно мати правління народне і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і становищем". Як бачимо, окремо про статеву рівність не йдеться, тому що "повна рівність" виключає будь-яке приниження громадян майбутнього утворення. У пункті п'ятому вказано на те, що при такій рівності головною умовою участі громадян в управлінні повинні бути рівень їх освіти і високі моральні якості. За переконанням братчиків, в управлінні кожною слов'янською державою та союзами останніх повинні мати перевагу тільки ті, хто мав достатню освіту й високу моральність [5, с. 151-152].

У відповідності з встановленими правилами, до товариства приймалися представники всіх слов'янських племен незалежно від станового походження. Між його учасниками мала панувати повна рівноправність. Товариство в цілому і кожний його член мали діяти згідно з євангельськими правилами любові і терпіння. Принцип "Мета освячує засіб" братчики відкидали, тому що вважали його "безбожним".

У статуті вказувалося на те, що товариство втілюватиме у життя свою політичну програму шляхом виховання молоді, поширення програмних ідей через літературу, збільшення кількості членів своєї організації. Закріплення у програмних документах положення про необхідність виховання жінок у дусі слов'янської ідеї при більш тривалому існуванню товариства неминуче сприяло б залученню їх до участі у його діяльності. Цього не сталося виключно через брак часу. Сама постановка питання виховання жінок була досить актуальною і співзвучною з питанням емансипації жінки, що активно обговорювалось у цей час у європейських країнах. Але братчики висунули завдання національного виховання жінки, що фактично до започаткування жіночого руху в Україні на довгі роки визначило його особливості і стало дороговказом на довгі роки поневірянь і боротьби.

У "Книзі буття українського народу" п. 108 проголошувалося: "І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар". А у пункті 109 стверджувалося, що Україна буде незалежною – "непіддлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським". Логічним продовженням цієї тези став пункт 5 звернення "Брати українці!", в якому гласилось: "Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі [*зоставсім – Л. П.*]" [5, с. 151, 169, 170]. Очевидно, що братчики передбачали ліквідацію в кожній слов'янській державі самодержавного монархічного ладу і встановлення демократичного республіканського, чи то президентської, чи то парламентарної республіки, де буде відсутнє будь-яке поневолення людини [5, с. 152].

Провідна ідея товариства – створення незалежної держави пронизує фактично всі програмні документи. І, очевидно, що це було переконання всіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Тому твердження багатьох дослідників минулого про те, що серед них сформувалося два протилежних крила (течії) не відповідає дійсності.

В. М. Білозерський у поясненні до статуту товариства писав: "Щасливі ті, у кого національне самоусвідомлення настільки сильне й тверде, що ніяка зовнішня сила неспроможна підкорити сили духовної; народ збереже тоді й свою самостійність і вільний розвиток: і ось мета, до якої повинен прагнути всякий народ, бо горе тому, хто потрапить у неволю!". Далі автор змалював жакливе становище у якому опинилася Україна, приєднавшись до Росії "на основі своїх власних прав": її правами, усім українським зневажено, на український народ накинута важке ярмо і він відчуває себе чужинцем на своїй рідній землі; якщо такий стан триватиме й далі, то загине душа народу, зникне українська нація. Акцентував увагу на необхідності усвідомлення величності і "важливості подвигу своїх предків". Закликав не бути байдужими і перестати залишатися "спокійними свідками неправди". Застерігав, "якщо нас не навчить приклад загиблих народностей, якщо ми не потурбуємося про свою спадщину, то по справедливості на нас очікуватиме подібна доля". Тому на його думку, справжні сини і дочки своєї вітчизни повинні докладати всіх зусиль для того, щоб вирвати її з неволі, щоб домогтися "втілення в ній свободи, братньої любові і народного благополуччя, незалежного розвитку тієї ідеї, яка вкладена

творцем у сутність нашого народу". Логіка думки В. М. Білозерського зводилася до одного: необхідно домогтися незалежності України. При цьому було висловлене таке зауваження: "Зрозуміло, зрештою, що окреме її існування неможливе; вона буде перебувати між декількома вогнями, буде утискувана і може зазнати ще гіршої долі, ніж поляки". А тому єдиним засобом забезпечення гарантії національних прав може стати "об'єднання слов'янських племен в одну сім'ю під охороною закону, любові й свободи кожного" [5, с. 394.].

Це був період, коли українська інтелігенція все більше проникалася просвітницько-демократичними ідеями, сформованими як на місцевому ґрунті, так і в європейських просторах. Суспільно-політичні переконання тогочасних передових українців-інтелігентів складалися здебільшого як протест проти національного, політичного та соціально-економічного гніту українського народу з боку Російської імперії. В. Білозерський акцентував увагу на тому факті, що ідеї товариства базувалися на власних переконаннях його засновників. "Ніхто нас не спрямовував і ні від кого ми не навчалися: думки були приведені в рух одними вченими заняттями, що стосуються слов'ян" [5, с. 412].

Кирило-Мефодіївське товариство передбачало здійснювати свою програму здебільшого шляхом виховання молоді і жіноцтва, розвитку української літератури. Планувалось розширення складу учасників товариства і коло їх обов'язків. Тому у своїй практичній роботі його члени особливої ваги надавали проблемі освіти широких народних мас. Про це свідчить їхнє листування, записка В. М. Білозерського про заснування і організацію роботи сільських шкіл, "Проект досягнення можливого ступеня рівності й свободи (переважно у слав'янських землях)" Г. Л. Андрузького, робота М. І. Савича "Визволення жінки" [5, с. 388-390; 6, с. 76].

Діячі Кирило-Мефодіївського братства у контексті своїх програмних завдань зробили спробу обґрунтування ідеї жіночої емансипації, а також необхідності зміни статусу жінки у тодішньому суспільстві. Серед вилучених документів при аресті братчиків були матеріали, які свідчать про їх негативне ставлення до принизливого становища жінки, а також намагання обґрунтування його покращення. Праця Миколи Савича "Визволення жінки", вилученої при його арешті, була представлена як доказ звинувачення щодо революційності поглядів автора. Підставу для цього дало звучання проблеми емансипації жінки у контексті національного відродження. У роботі акцентувалася увага на тому факті, що без вирішення проблеми жіночого рівноправ'я у суспільстві досягнення соціальної справедливості неможливе: "Де рівність, там досконалість". Її досягнення розглядалося як одне

з головних завдань у формуванні майбутнього суспільства, серед важливих чинників якого було "покращення становища жінки" [6, с. 76]. Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства свідчать про те, що його діячі передбачали поширення ідей братства серед жінок. Необхідність такого завдання вбачалась у першу чергу в тому, що жінки мали виховувати дітей у дусі слов'янської ідеї [5, с. 3]. Таким чином, в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства вперше знаходимо спробу обґрунтування жіночого питання.

Своєрідним свідченням про націленість кирило-мефодіївців на пропаганду своїх програмних ідей серед жіноцтва є полеміка між О. В. Маркевичем та його родичкою К. І. Керстен, яка велася ними листовно. Судячи зі змісту їх листування, О. Маркевич надсилав їй для читання літературу, підбираючи відповідно до своїх переконань з тим, щоб жінка глибше ознайомилася з ідеями діячів слов'янського відродження, зрозуміла "прагнення і інтереси освічених малоросів". Таким чином К. І. Керстен отримала від Маркевича статтю Я. Коллара "Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями", надруковану в "Отечественных записках" 1840 р., працю П. О. Куліша "Повесть об украинском народе", поему Т. Г. Шевченка "Сон".

У своїх листах О. В. Маркович до К. І. Керстен, найімовірніше, доводив оригінальність і самобутність української мови, її великі функціональні можливості, вказував на необхідність пробуджувати в українців патріотизм, порушував питання про можливість майбутнього політичного об'єднання слов'янських народів тощо [6, с. 102-104, 125]. Очевидно, він з таким натхненням прагнув переконати свою адресатку у тому, що вона, далека від українських проблем, проникнеться співчуттям і розумінням справи. Проте О. В. Маркович у справі національного виховання русофобки потерпів поразку. К. І. Керстен не прийнялася мріями передової української інтелігенції. О. В. Марковичу вона відповідала: "Я люблю Україну тому, що виросла в ній і пов'язана з нею святими спогадами, люблю її побут тому, що в ньому є багато поезії, люблю її наріччя, народну мову, до якої з дитинства прислуховувалася; люблю її сумні, і глибоко музичні пісні, від яких віє чимсь чарівно рідним моєму серцю; але ця любов до Малоросії не засліплює мене такою мірою, щоб я могла назвати її минуле... життям самостійним" [6, с. 125]. Листи були долучені до справ звинувачення братчиків, з якими знайомився особисто Микола І. Прочитавши листи К. І. Керстен, імператор нагородив її золотим перстнем за "справжній російський патріотизм".

На необхідності клопіткої виховної роботи наголошували й інші діячі Кирило-Мефодіївського братства. Так, О. О. Навроцький

в одному з листів до В. М. Білозерського у 1846 р. писав, що в Полтаві є багато людей, в душах яких можна посіяти "святу любов до вітчизни" [5, с. 125]. Про пропаганду ідей товариства згадував пізніше у своїй "Автобіографії" М. І. Костомаров, можливо, й з деяким перебільшенням він писав, що "поширював їх де міг: з кафедри між студентами, в приватних розмовах..." [7]. Проте цей вид практичної роботи братчиків з різних причин давав мінімальні результати: нових членів залучено не було, хоч кількість співчуваючих ідеям організації зростала. Серед них було багато жінок, підтримка яких особливо виявилась доречною, коли братчики опинилися після розгрому організації у засланні.

Але слід зауважити, що найкраще, все-таки, вдавалося кирило-мефодіївцям виховувати у національному дусі своїх дружин. Що ж стосується О. В. Марковича, то він відбував заслання за участь у діяльності товариства в Орлі, де зустрів свою долю – росіянку за походженням Марію Олександрівну Вілінську. Завдяки впливу, національному вихованню, підтримці О. Маркевича згодом вона розкрила свій талант на літературній ниві як видатна українська письменниця Марко Вовчок.

Великий вплив на формування світогляду і переконань своєї дружини Надії Олександрівни, однієї з засновниць жіночого руху в Російській імперії, мав В. Білозерський. Список можна продовжити й іншими подружніми парами: вплив П. Куліша на Ганну Барвінок, М. Костомарова на Я. Крегельську та інш. Цей приклад впливу на формування патріотичних переконань у своїх дружин часто зустрічатиметься протягом всього досліджуваного періоду.

Можливість підтримки жінками протиурядових настроїв і дій лякала представників влади. Примара появи "нових декабристок" вбачалась в усьому, що стосувалося жінок.

М. Костомаров був заарештований напередодні власного весілля з А. Крегельською. Незважаючи на поламану долю, побралось подружжя лише через багато років. Є свідчення щодо перешкод, які чинилися для переїзду на місце заслання П. Куліша його дружині О. Білозерській, пізніше відомій письменниці Ганні Барвінок. Хоч причетність П. Куліша до Кирило-Мефодіївського товариства повністю доведена не була. Він сам заперечував свою участь у його діяльності. Це підтверджував брат його дружини, один з організаторів товариства В Білозерський.

Уважно вивчивши всі матеріали політичного слідства шеф жандармів О. Ф. Орлов і управитель III відділу Л. В. Дубельт та імператор Микола I визначили таке покарання членам Кирило-Мефодіївського товариства: Гулаку – три роки ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, а

після – заслання до Пермської губернії; В. М. Білозерському – ув'язнення на 4 місяці у в'язниці, а потім заслання до Петрозаводська; Т. Г. Шевченка відправи рядовим до Оренбурзького окремого корпусу на 10 років із зобороною писати й малювати; Кулішу – ув'язнення на 4 місяці, заслання до Тули; О. О. Навроцькому – 6 місяців ув'язнення, заслання до В'ятської губернії; Г. Л. Андруському і І. Я. Посяді дозволити продовження навчання в Казанському університеті, після чого відправити на службу: першого – до Петрозаводська, а другого – до Рязані; О. В. Марковича заслати до Орла, М. І. Савича відправити до його маєтку в Гадяцькому повіті Полтавської губернії під нагляд місцевого начальства.

Крім покарання кирило-мефодіївців, царський уряд здійснив низку інших реакційних запобіжних заходів, спрямованих на запровадження суворого контролю за навчальними закладами, пресою, літературою, настроями в суспільстві з тим, щоб поставити непереборні перепони на шляху поширення передових суспільно-політичних ідей. Ці заходи на певний час забезпечили спокій самодержавству. Майже 10 років в Україні не було організованого політичного опору царському режиму. Проте знищити ідеї кирило-мефодіївців царату не вдалося. Різними шляхами вони пробивали собі дорогу і стали надбанням нового молодого покоління освічених українців і українок.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягало, передусім, у тому, що воно в умовах колоніального гніту Російської імперії висунуло ідею створення суверенної української держави на засадах політичного і соціального демократизму, а також запровадження в Україні громадянського суспільства. Вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці було сформульоване завдання побудови демократичної України, що мало здійснюватися не тільки з використанням історичних традицій державотворення українського народу, а й нового передового досвіду європейських народів. Товариство продемонструвало приклад організаційного об'єднання діячів українського національного руху, започаткувало новий підхід щодо залучення жінок до громадської справи.

Література:

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995
2. Жеребкіна І. Женское политическое бессознательное / І. Жеребкіна. – СПб.: Алетейя, 2002.
3. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006.

4. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса, 1998.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 1.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 3.
7. Костомаров Н. И. Автобиография // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 211.

Юрій І. А., ОДУВС

ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВО ЯК СУБ'ЄКТ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ.

Стаття посвячена правовим аспектам градоначальничества как института государственной власти на юге Российской империи. Рассмотрены особенности деятельности градоначальников по обеспечению правопорядка в XIX в.

The article is devoted to legal aspects of governorate as institute of the government in the south of the Russian empire. Features of activity of the city governors on law and order maintenance in the XIX century are considered.

Градоначальництво як особливий інститут місцевої влади з'явився на початку ХІХ ст. в умовах одержавлення найважливіших напрямків соціально-економічного та культурного життя південного регіону в процесі його інтеграції до Російської імперії. Організація градоначальств була зумовлена необхідністю встановлення на приєднаних приморських територіях відповідного правопорядку. Як підкреслював відомий правознавець ХІХ ст. О. Д. Градовський, підставами для вилучення градоначальств із загального губернського управління був їх особливий статус міст-портів, важливих для ведення зовнішньої торгівлі, а також наявність переселенців, що вимагали особливих заходів піклування та поліцейського нагляду [1, с. 135]. Окремі аспекти градоначальницької влади розглядалися також у працях до-революційних дослідників В. М. Грибовського, А. О. Скальковського, К. М. Смольянінова, сучасних істориків В. В. Дмитрієва, П. Херліхі, Р. К. Феденьова, О. П. Якубовського [2 – 6]. Проте правозахисний аспект функціонування інституту градоначальництва залишився поза увагою дослідників. Мета цієї статті полягає у висвітленні проблеми правового регулювання діяльності градоначальників щодо забезпечення правопорядку, її особливості на півдні Російської імперії у ХІХ ст.

Вже в перших установчих документах початку XIX ст. щодо організації інституту градоначальництва акцентувалась увага на нагальній необхідності встановлення особливої місцевої влади у південних портових містах Російської імперії для забезпечення правопорядку. Так, в імператорському указі 1802 р. щодо створення Миколаївської, Катеринославської, Таврійської губерній і організації там судочинства було вказано, що чотири портових міста – Одесу, Херсон, Таганрог, Феодосію, планувалось вилучити з губерньського підпорядкування і встановити там особливу форму управління на чолі з градоначальником [7]. Згодом названі в указі міста, крім Херсона, стали центрами градоначальств. За вказаним документом градоначальнику доручалося головне управління містом, керівництво поліцією, контроль за діяльністю магістрату та сприяння його роботі щодо прискорення вирішення справ, опікування торгівлею і мореплаванням, нагляд за всіма місцевими громадськими установами, захист мешканців градоначальства.

Перші градоначальники підпорядковувалися безпосередньо царю і міністерству внутрішніх справ і водночас звільнялися з-під влади місцевого губернатора. Проте в необхідних випадках градоначальник міг розраховувати на підтримку і допомогу губернатора, завданням якого було сприяння створенню градоначальств. Це було сформульовано в імператорській настанові миколаївському військовому губернатору Беклешеву 1803 р. В документі акцентувалась увага на тому, що градоначальник повинен забезпечити для переселенців надійний захист і правопорядок [8, арк. 5-6].

Детальний виклад правоохоронних функцій градоначальника міститься в указах і настановах Олександра I щодо градоначальництва Армана Еммануеля дю Плессі дюка де Ришельє в Одесі [9; 10]. Про славі справи цього видатного градоначальника вдячні одесити пам'ятають і сьогодні. До обов'язків градоначальника входило: керівництво в довіреному йому місті всіма урядовими установами, зокрема: міською поліцією, митницею, карантинном, громадськими установами; видача паспортів особам, які займаються торговельними справами у градоначальстві, і документів, що дозволяють виїзд за кордон, на проїзд в межах імперії; управління всіма справами, що стосуються благоустрою міста, а також затвердження усіх рішень щодо вказаних проблем; здійснення контролю за ефективним вирішенням справ у судових органах, внесення своїх пропозицій щодо якнайшвидшого вирішення різних питань, звернення у випадку зволікання безпосередньо до міністерства внутрішніх справ. Через

відсутність у градоначальстві комерційного суду градоначальник повинен був виконувати функції судді з торгових питань [8, арк. 24].

При призначенні перших градоначальників – Ришельє в Одеське градоначальство, А. А. Дашкова – у Таганрозьке (1803 р.), А. С. Феньша – у Феодосійське, одним із їхніх обов'язків визначалося також створення на підвідомчій території комерційних судів для вирішення суперечок між купцями. До заснування комерційного суду градоначальник сам мав приймати рішення щодо узгодження торгових суперечок. Перший комерційний суд був заснований в Одеському градоначальстві у 1808 р. завдяки клопотанням і значній підготовчій роботі щодо організації його функціонування, яку здійснював Ришельє. Він також брав безпосередню участь в розробці статуту комерційного суду, який був затверджений імператором 10 березня 1808 р. Документ трактував опіку градоначальника над комерційним судом як один з його основних функціональних обов'язків [11]. Цьому присвячений окремий розділ статуту, що регламентував взаємовідносини комерційного суду з градоначальником, доповнював повноваження щодо нагляду за функціонуванням установи. Опіка градоначальника над комерційним судом позитивно вплинула на організацію і розвиток торгівлі в м. Одесі, сприяла поширенню досвіду в регіоні. Значно покращилась процедура розгляду справ, що сприяло зростанню довіри торгового контингенту населення до місцевої влади.

Згодом комерційні суди за наполяганням градоначальників та міських громад були засновані в інших градоначальствах. Так, 12 травня 1808 р. на таких самих засадах, що і в Одесі, був створений комерційний суд у Таганрозі, пізніше – у Феодосії та Ізмаїлі. Традиції, започатковані комерційними судами, в організації яких значну роль відіграли градоначальники з прогресивними поглядами, такі як Ришельє, Б. Б. Кампенгаузен, С. О. Тучков, П. Ф. Местмахер та інші, сприяли розвитку торгово-економічного судочинства, формуванню культури підприємництва та його правового захисту. Більш детальний аналіз ролі градоначальництва в організації комерційних судів та торгово-економічного судочинства на півдні Російської імперії першої половини ХІХ ст. міститься у статті збірника наукових праць "Актуальні проблеми держави і права" за 2009 р. [12].

Градоначальник як головна посадова особа у градоначальстві об'єктивно представляв інтереси центральної влади. Для забезпечення правопорядку він був наділений широкими повноваженнями, координував діяльність поліції. Функції градоначальника поступово накопичувалися, конкретизувалися відповідно до обставин, і в кінцевому

результаті знайшли закріплення в узаконеннях як своєрідна система, у якій чітко простежувалися такі напрямки: міське управління, розвиток торгівлі, економіки, культури, освіти, охорона здоров'я, правоохоронна діяльність і поліцейський нагляд. Правоохоронна сфера функціонування градоначальництва була тісно пов'язана з внутрішньою політикою царського уряду і статусом портових міст, як особливих санітарних зон.

У першій половині XIX ст. особливе значення мали Одеське, Таганрозьке (значну частину території якого складали українські землі), Феодосійське, Керч-Єнікальське, Ізмаїльське градоначальства. У 1873 р. до них приєдналося Севастопольське, а на початку XX ст. були засновані Миколаївське і Ялтинське градоначальства. Інститут градоначальництва відіграв значну роль у прискоренні колонізації та розвитку півдня Російської імперії, впровадженні різних заходів заохочення переселенців до постійного тут проживання.

Пропозиції градоначальників щодо покращення організації забезпечення правопорядку у регіоні часто брались до уваги урядом. Особливо слід відмітити ініціативи одеських градоначальників Ришельє, О. Ф. Ланжерона, О. І. Казначеева, П. Ф. Местмахера, П. О. Антоновича, М. І. Бухаріна, С. М. Гудим-Левковича, П. П. Косаговського, П. О. Зеленого; феодосійських – А. С. Феньша, С. М. Броневського, М. І. Перовського; керч-єнікальських – П. П. Вігеля, І. О. Стемповського, О. П. Спіцина, М. П. Вейса; ізмаїльського – С. О. Тучкова; севастопольських – П. О. Перелешина, І. Г. Руднева, М. М. Кумані та інших. Але їх пропозиції щодо удосконалення роботи через брак коштів до реалізації доводилися з великим запізненням, а то й просто залишалися лише на папері.

Градоначальники особливо вболівали за розширення штатів поліції з метою налагодження правопорядку, що постійно було болочою проблемою в умовах наростання революційного руху. Так, перший севастопольський градоначальник П. О. Перелешин неодноразово звертав увагу уряду на малочисельність поліції і недостатній розмір коштів, що виділялися на її утримання. У відповідь на його клопотання у 1874 р. був затверджений новий штат поліції [13].

Одеський градоначальник В. В. Левашов добився від уряду дозволу на посилення міської поліції за рахунок введення до її складу 20 кінних поліцейських стражників. Але платня їм була визначена така мізерна, що одеський поліцмейстер через рік у рапорті градоначальнику писав: "...до сих пор участковые полицейские приставы не могли приискать ни одного желающего поступить в конные стражники на означенном

содержании" 14, арк. 50]. Він також бідкався щодо поганого озброєння поліції, необхідності придбання коней для околодочних приміської поліції, коштів на їх утримання та інш. З утворенням приміської поліції в Одеському градоначальстві було введено посади шести околодочних.

Обмеження коштів на утримання міської поліції керч-єнікальський градоначальник М. К. Вейс вважав головною причиною плінності поліцейських кадрів протягом тривалого часу, що за його висновком "весьма затрудняет удержание на службе способных и опытных чиновников" [15, арк. 99]. Особливо негативно впливала на стан поліції мізерна платня для чинів середнього і нижчого рангу, що спричиняло значну плінність кадрів. У звіті за 1882 р. М. К. Вейс підкреслював: "По очень ограниченному содержанию полиции большое затруднение встречается в приискании чинов полицейских и при комплектовании служителей людьми, обладающими сообразительностью, навыком, знанием местности. Чины эти, в большинстве не удовлетворяющие своему назначению, не очень интересуются 10-рублевым месячным жалованием и при первом удобном случае, при приискании себе более выгодного вознаграждения, в особенности же с открытием весенних полевых работ, оставляют службу в полиции, – чем и ставят полицейское начальство в безвыходное положение" [15, арк. 103-103 зв.]. Висновок М. К. Вейса зводився до нагальної потреби затвердження нового штату поліцейського управління Керч-Єнікальського градоначальства, проект якого був наданий МВС ще у 1875 р. його попередником градоначальником М. П. Вейсом, і збільшення фінансування.

Переконавшись, що його висновки з представленого звіту залишаються поза увагою уряду, М. П. Вейс намагався реорганізувати місцеву поліцію, залучивши органи місцевого врядування. Заручившись підтримкою тимчасового генерал-губернатора (грудень 1883 р.) градоначальник передав у міську управу спроектований штат керченської поліції для розгляду його в міській думі з тим, щоб вона вирішила проблему з додатковими витратами на втілення проекту за рахунок міських статків. 21 квітня 1883 р. міська дума розглянула питання і підтвердила висновок щодо необхідності розширення штатів міської поліції і збільшення фінансування на її утримання. Але вирішити цю проблему міська дума не могла через обмежений міський бюджет і "предстоящие большие расходы, прежде всего, на неотложные санитарные потребности..." [16, арк. 8-12]. У відповідь на подання тимчасового генерал-губернатора щодо підтримки клопотання М. П. Вейса з Департаменту поліції у червні 1884 р. прийшла чергова відписка щодо більш детального обґрунтування необхідності реформування поліції.

З другої половини XIX ст. у діяльності градоначальників на перший план висувається охоронно-каральна місія стосовно найменших проявів незадоволення режимом і зберігає ці позиції до краху самодержавства і ліквідації інституту градоначальництва. Це знайшло закріплення у Зводі законів 1892 р., який затверджував правовий статус головного "блюстителя" порядку у стратегічно важливому регіоні – градоначальстві. Серед предметів відання градоначальників в першу чергу вказувалось: "1) головне відання міською поліцією та чинами її, причому на градоначальників поширюються щодо поліції, усі права, що надаються губернаторам з керування поліцією; 2) видача паспортів на виїзд за кордон; 3) нагляд за належним станом карантинів і за виконанням всіх запропонованих по цій частині правил; охорона міста від внесення чуми; вживання ухвалених заходів у випадку її появи; 4) відання фортифікаційними, портовими спорудами..." і т. д. [17]. Ці положення були сформульовані на підставі комплексного застосування вже напрацьованих попередніх узаконень, починаючи з іменного указу щодо градоначальництва Ришельє 1803 р., і закінчуючи законами 1892 р.

Визначаючи предмети й відомства градоначальників законодавець на перше місце ставив "головне відомство міською поліцією та чинами її". Причому у відношенні поліції, її підвідомчих та підтримання безпеки на градоначальника поширювались усі права, надані губернаторам у губернії. Градоначальник здійснював правоохоронну діяльність за допомогою канцелярії, міської поліції, військових підрозділів, а також органів, що взаємодіяли з ним, але не були безпосередньо підлеглими градоначальнику: судові установи, органи політичного розшуку (жандармське управління, охоронні відділення). Займаючи одне з провідних місць у системі державного апарату, градоначальник на ввіреній йому території головну увагу приділяв охороні самодержавного ладу, який, за влучним висловом О. Н. Ярмиша, існував "у формі безпосереднього примусу" [18, с. 10]. З кінця XIX ст. у правоохоронній діяльності градоначальників чинне місце займає каральна спрямованість щодо забезпечення спокою, попередження та придушення революційних виступів, національного руху.

Література:

1. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Собр. соч. – СПб., 1899. – Т. 1. – С. 299-338.
2. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи / В. М. Грибовский – Одесса, 1912.

3. Скальковский А. А. Из портфеля первого историка г. Одессы / А. А. Скальковский // Из прошлого Одессы: Сб. статей / Сост. Л. М. де-Рибас. – Одеса, 1894. – С. 100-261.
4. Смольянинов К. История Одессы / К. Смольянинов. – Одесса, 1853.
5. Дмитриев В. В. Деятельность градоначальств юга Российской империи в XIX – начале XX вв. / В. В. Дмитриев // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2001. – № 21. – С. 83-91.
6. Феденьов Р. К., Якубовський О. П. Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом / Р. К. Феденьов, О. П. Якубовський. – Одеса, 2002.
7. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20449.
8. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 248. – Спр. 1606.
9. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20600.
10. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20601.
11. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 30. – СПб., 1830. – № 22886.
12. Юрій І. А. Градоначальництво і організація торгово-економічного судочинства на півдні російської імперії (перша половина XIX ст.) / І. А. Юрій // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – Вип. 48. – Одеса: Юридична література, 2009. – С. 196-201.
13. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 49. – Отд. 2. – СПб., 1875 – № 54233.
14. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1117.
15. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 388.
16. ДАОО. – Ф. 5 – Оп. 1. – Спр. 730.
17. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1876.
18. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія / О. Н. Ярмиш. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.

Філінюк І. Г., НУ "ОЮА"

САНКЦІЇ У КАНОНІЧНОМУ ПРАВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ЦЕРКОВНИМИ СУДАМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (СЕРЕДИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статья посвящена исследованию системы наказаний в каноническом праве и практике их применений церковными судами в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. В статье охарактеризованы отдельные виды наказаний, выяснена их сущность, особенности применения, цель наказания. Рассмотрена процедура наложения наказания церковными судами, а также механизм их исполнения.

The article is devoted to research of the system of punishments in a canonical law and practice of their applications consistories in the Russian Empire in the second half of XIX – beginning of XX centuries. Description of separate punishments is conducted in the article, their essence, features of application, purpose of punishment, is found out. The considered of procedure of imposition of punishment consistories, and also mechanism of their execution.

Одним із найдавніших видів спеціалізованих судів, що існував у Російській імперії був церковний суд. Незважаючи на наявну тенденцію до звуження його юрисдикції, насамперед, у справах за участю світської частини суспільства, яка прослідковується з XVIII ст., церковні суди завжди залишалися невід'ємним компонентом судової системи Російської імперії і брали участь у здійсненні правосуддя в країні. Навіть сьогодні, коли церква вже остаточно відокремлена від держави, церковні кола висловлюють думку про необхідність відродження цього інституту [1]. У зв'язку з цим, не зайвим буде проаналізувати вітчизняний досвід діяльності церковних судів, зокрема практику застосування ними покарань щодо мирян.

Згідно з нормами канонічного права та російським кримінальним законодавством середини XIX ст., духовні суди мали право застосовувати до осіб світського звання такі види покарань, як:

1. відлучення від церкви (анафема);
2. позбавлення християнського поховання;
3. ув'язнення у монастирі;
4. церковне покаяння (єпитимія).

Відлучення від церкви. У публіцистичній та науковій літературі цей вид покарання може фігурувати під іншою, більш відомою і загальнозживаною назвою – анафема. Насправді, анафема це лише один з різновидів такого покарання, оскільки канонічне право передбачає наявність великого (анафема) та малого відлучення. Перше, накладалося виключно Священим Синодом і передбачало повне, пожиттєве, розірвання відносин між віруючим та церквою. Піддані анафемі не допускалися в церкву, священик не мав права вчиняти в їх домі релігійні обряди, а їх поховання здійснювалося без проведення церемонії відспівування [2, с. 237]. Натомість, мале відлучення могло накладатися єпархіальним судом і полягало у тимчасовому відлученні від проведенні певних релігійних обрядів (причащення, благословення тощо).

Серйозне ставлення суспільства XIX ст. до релігії, віра в існування життя після смерті, та його залежність від характеру земного життя, робило вищеозначені покарання дуже суворими, як в очах пересічної

людини, так і самої церкви. Саме тому, процедура церковного відлучення, насамперед анафема, підстави її прийняття та наслідки були детально регламентовані у "Духовному регламенті" 1721 р., а церква намагалася застосовувати анафему тільки у крайніх, виключних випадках.

Відлучення від церкви, як форма покарання, що накладалася духовним судом, повністю визнавалася державою. Більш того, остання поширювала на відлучених від церкви додатково і обмеження суто світського характеру. Так, ст. 45, 246 та 84 "Уставу цивільного судочинства" та ст. 95 та 706 "Уставу кримінального судочинства" передбачали, що подібні особи не можуть виступати якості свідків під час проведення судового процесу.

Позбавлення християнського поховання. Цей вид церковного покарання був нормативно закріплений у ст. 1472 "Уложення про покарання кримінальні та виправні" і застосовувався для самогубців, що свідомо позбавили себе життя. Виключення робилося лише для осіб, які наклали на себе руки з "патріотичних міркувань" (зادля збереження державної таємниці) та для жінок, яким загрожувало звалтування (ст. 1474) [3, с. 161-162].

Ув'язнення у монастирі. Практика утримання порушників норм канонічного права у монастирях сягає ще часів зародження християнської церкви. У новітній період цей різновид покарання продовжував використовуватися духовними судами переважно до священнослужителів, які припустилися серйозних порушень релігійних норм або намагалися відступитися від прийнятих церквою канонів (догм) Так, за проповідування необхідності проведення церковних реформ до монастиря був направлений священник Г. Петров [4, с. 159]. Однак, не лише релігійна чи політична опозиційність ставала причиною потрапляння до монастирів. Маються чисельні повідомлення і про застосування цього виду покарання щодо священників за вчинення ними аморальних проступків, таких як: п'янство, дебош, гра в карти тощо [4, с. 200].

Разом з тим, особливістю цього періоду стало широке застосування монастирського ув'язнення у вигляді покарання, що накладалось світськими судами. Причому, накладалося воно не лише на осіб, чий вчинки посягали на суспільні відносини, що контролювалися церквою (наприклад шлюбно-сімейні), а й на інші категорії злочинців. Так, на початку ХХ ст. до монастирів масово направляли: неповнолітніх, осіб винних у вчиненні крадіжок, підпалів, "блудному житті" тощо. Як свідчать сучасні дослідження, подібні заходи були викликані тим,

що Російська імперія в середині XIX – на початку XX ст. зіткнулась з рядом серйозних проблем у свої пенітенціарній системі, зокрема з недостатньою кількістю закладів, які не могли вмістити всіх засуджених суттєво, кількість яких в зазначений період суттєво зростає [5, с. 79].

Таким чином, ув'язнення у монастирі було покаранням, що накладалося, як духовним, так і світським судом, що ускладнює визначення поширення практики застосування цього покарання у церковному судочинстві.

Церковне покаяння (епитимія). Одне з найбільш розповсюджених видів покарань, що накладалися духовними судами, яке полягало у обов'язковому виконанні певних релігійно значущих дій під контролем місцевого священика: відвідування церкви, читання молитви чи здійснення поклонів, дотримання посту тощо. Детальній регламентації накладення цього покарання і визначенню переліку діянь, за які воно передбачалось, було приділено увагу "Статутом духовних консисторій", "Уложенням про покарання кримінальні та виправні" 1845 р., томом XV Зводу Законів і поправками до нього. Спеціально зазначалось, що церковне каяття накладається на мирян єпархіальною владою за проступки та злочини, які відкрилися за справами духовного відомства, або ж за вироками світських присутніх місць, тоді як термін і порядок проходження епитимії визначається залежно від характеру порушень і на основі церковних правил [6, с. 273].

У судовій практиці на землях, що входили до складу Російської імперії застосовувався широкий спектр форм епитимії, передбачений церковним правом – відлучення від причастя святих тайн, піст, милостиня, молитви, заслання до монастиря. Правове поле давало єпархіальній владі досить широку свободу у визначенні міри покарання, яким архієреї та консисторії не забарилися скористатися. Епитимія могла тривати від декількох днів, місяців, до декількох років, а то пожиттєво. Характерно, що у багатьох випадках розмір покарання визначався місцевим судом на власний розсуд. Прикладом можуть служити рішення, що виносились консисторіями по справах, пов'язаних із шлюбними зрадами та вбивствами новонароджених дітей. Найчастіше вирок формулювався так: "встановити церковне каяття на сім років, з проходженням його за місцем проживання, під наглядом духовного отця таким чином. У всі недільні та святкові дні ходити в церкву на всяке славослов'я; приносити про гріхопадіння своє щире перед Богом каяття, кладучи впродовж року в середу і п'ятницю по 30 (в інших вироках – 50) уклонів земних; у всі пости сповідуватись, а святих тайн не прилучатися, окрім смертного

випадку, в якому вчиняти згідно з 5-им правилом святого Григорія Ніського, з тим, що якщо з проходженням часу побачені будуть... плоди гідні каяття, то і в зменшенні... його на підставі 102-го правила 6-го Вселенського Собору і указу з Святішого Правлячого Синоду 1780 р. березня від 21-го дня надати помилування". [7, с. 115]. Але така тривала епитимія застосовувалася далеко не у всіх випадках, часто суди беручи до уваги різні обставини справи могли накладати набагато менші покарання. Так, на півдні України, за рішенням Слов'янської духовної консисторії 1786 р., жінка, яка народила дитину від коханця і втопила її була засуджена на 7-річну епитимію, однак вже у 1809 р. за вбивство незаконнонародженого цей же суд наклав епитимію в 5 років [7, 116]. У центральних губерніях, натомість, жінки що були засуджені за подібні види злочинів понесли значно менше покарання. Зокрема, дружина рекрута Звенигородського повіту відбувала річну епитимію за втоплення дитини, на подібний строк спокутування вини була засуджена жителька с. Миколаївки Київської губернії, яка позбулася народженої від коханця дитини [8, с. 2].

Аналіз справ, що надходили на розгляд українських духовних консисторій показує, що найбільш поширеними злочинами, за які єпархіальний суд піддавав епитимії були: вбивства, позашлюбні зв'язки, спроби вчинення самогубства, жорстоке поводження з жінками [9]. За ці види правопорушень найчастіше призначали т. зв. монастирську епитимію (тобто особа повинна була прибути на покаяння до місцевого монастиря, який обирало для неї єпархіальне керівництво). Слід зазначити, що до середини XIX ст. у вироках духовних судів цей вид покарання застосовувався і до осіб, що вчинили менш значні правопорушення: пияцтво, недотримання церковних обрядів тощо. Однак, з часом кількість осіб, що відбувала епитимію у монастирях суттєво збільшилася. Для прикладу наведемо дані по Полтавській єпархії. Аналіз рішень місцевих консисторій, проведений сучасною українською дослідницею О. Асауленко, свідчить, що у Лубенській, Мгарській, Преображенській монастир відправляли чоловіків на церковне покарання за перелюбство і розпусту. У Густинському та Троїцькому монастирі відбували виправний термін за пияцтво, бійки, підпал будинку поміщика, звалтування. Малолітній поміщицький селянин досить довгий термін відбував покарання в Густинській обителі за підпал священницького майна. Також під епітимію потрапив поміщицький селянин за жебракування [10, с. 101]. Статистичні данні свідчать, що на середину XIX ст. у монастирях перебувало понад 700 світських осіб і їх кількість невинно зростала [11, с. 202.]. Ситуація

була настільки складною, що у 1851 р. Священний Синод вимушений був наказати єпархіальним судам переглянути справи засуджених і призначити їм більш легкі покарання. В подальшому, вказувалося у розпорядженні Синоду, до монастирської епитимії слід було вдаватися лише у крайніх випадках [6, с. 273]. Перелік таких випадків був визначений указом священого Синоду від 18 березня 1868 року, відповідно до якого направлення на покаяння в монастир могло відбуватися лише за статтями 138, 1549, 1585, 1593, 1594 та 1597 "Уложення про покарання кримінальні та виправні" [11, с. 203]. В менш значимих випадках, єпархіальні суди повинні були присуджувати до покаяння на дому, за місцем знаходження порушника, а також могли передавати визначення виду епитимії місцевому священику, до парафії якого належав винний. На цю ж духовну особу покладався контроль за сумлінним проходженням епитимії. Залежно від обставин, повідомлених з парафії, єпархіальне керівництво могло або достроково припинити проходження покарання, або ж, навпаки, продовжити його термін. До контролю залучались і представники світських установ; поліція зобов'язувалась сприяти священикам у примушенні епитимійців до відвідування церкви.

Таким чином, аналіз покарань, які накладалися церковними судами свідчить, що більшість санкцій були спрямовані на позбавлення винуватої особи користуватися певними видами духовних благ, які належали їй як члену церкви, та носили виховно-виправний характер, тобто передбачали вчинення дій, які повинні були сприяти моральному очищенню, виправленню покараного. Натомість, суто каральні санкції широко не практикувалися церковними судами, однак при цьому слід зважати на той факт, що за вчинення релігійних злочинів де існувала подвійна підсудність (духовна та світська), такі санкції застосовувалися загальними судами, а церковні покарання визначалися як додаткові.

Література:

1. Иеромонах Савва. Церковный суд в Русской Церкви // Официальный сайт московского патриархата. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/420368.html>
2. Суворов Н. С. Курс церковного права / Н. С. Суворов. – Т. 1. – Ярославль. 1889. – 381 с/
3. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи. – СПб., 1885. – Т. 15. – 272 с.
4. Зырянов Н. П. Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX века / Н. П. Зырянов – М.: Вербум: 2002. – 319 с.

5. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Видання друге, перероблене та доповнене / Д. В. Ягунов. – Одеса-Черкаси, 2008. – 344 с.
6. Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Т. Барсов. – С. -П.: Синоидальная типография. – Т. 1. – 1885. – 866 с.
7. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем – У", 2004. – 488 с/
8. Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі – ЦДІАК). – Ф. 825. – Оп. 1. – Спр. 3. – 3 арк. – Арк. 2.
9. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 68, 848, 955, 842, 848.
10. Асауленко О. Роль епитимії у моральному вихованні суспільства (на досвіді Полтавської єпархії XIX ст.). / О. Асауленко // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 100-106.
11. Суворов Н. С. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву / Н. С. Суворов. – СПб., 1876.

Продіус К. В., НУ "ОЮА"

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

В предложенной статье анализируются причины возникновения судов для несовершеннолетних в странах Европы и Америке в середине XIX – начале XX в. Рассматривается процесс становления органов ювенальной юстиции, характеризуются основные модели судов для несовершеннолетних, рассматриваются отличительные черты ювенального судопроизводства и судопроизводства.

In the offered article reasons of origin of courts are analysed for minor in the countries of Europe and America in the middle of XIX – beginning of XX century. Becoming organs of juvenile justice is examined, the basic models of courts are characterized for minor one, the distinguishing features of juvenile judiciary and legal proceeding are examined.

На зламі XVIII – XIX ст. розвинуті країни Європи та Америки переживали серйозні трансформації у політичному та соціально-економічному житті: відбувався перехід до товарно-ринкової економіки, зростали обсяги виробленої промислової продукції, активно розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля, тривали урбанізаційні процеси тощо. Однак, ці процеси несли з собою не лише позитивні

зміни у житті населення країн, оскільки руйнація старих відносин відбувалася дуже болісно і супроводжувалася певними негативними явищами: зростанням соціальної незахищеності, надмірною експлуатацією, збільшенням числа бідних та безпритульних тощо. Періоди економічного піднесення, супроводжувалися тривалими економічними кризами, які викликали масові скорочення, зниження заробітної плати тощо. Зростання міського населення при збереженні низькопродуктивної сільської праці поставило на порядок денний питання щодо забезпечення населення необхідними продуктами харчування, дефіцит яких особливо відчувався в період неуродів, посух і досить часто ту чи іншу місцевість охоплював голод. Вплив цих процесів не міг не позначитися на суспільстві. Як в місті, так і в сільській місцевості починають з'являтися маргінальні прошарки людей, схильних до протиправної поведінки. Руйнація старих владних інститутів та незавершеність процесу формування нових, які могли б належним чином забезпечити правопорядок у державі, лише сприяла кількісному зростанню цього прошарку.

Як наслідок, це призвело до росту криміногенної ситуації в країні, і характерною рисою цього часу стає швидке зростання дитячої злочинності. Перед урядами багатьох держав постає питання про характер політики, яку вони будуть проводити в подальшому, про методи, якими вони будуть зупиняти підлітків-правопорушників. Насамперед, суспільство і держава повинні були визначитися, який принцип буде покладений в основу цієї політики – покарання (а отже посилення репресивних заходів) чи перевиховання (домінуючими, за таких умов, повинні були стати заходи виховного характеру).

Аналізуючи попередній історичний досвід правового регулювання питань притягнення до відповідальності неповнолітніх та розгляду їх справи у судах, більшість дослідників справедливо відзначають, що хоча окремі спроби захисту юних правопорушників і робилися в різних країнах світу, вони так і не набули комплексного характеру і не мали на меті перевиховання дитини [1]. Як правило, головна "лібералізація" політики держави цій сфері проявлялася у зменшенні покарання за вчинений злочин, в першу чергу заборони застосування смертної кари щодо неповнолітнього. Так, у збірнику німецьких законів "Швабському зерцалі" XII ст. та в кримінально-судовому положенні короля Карла V, яке мало назву "Кароліна", встановлювалася заборона на застосування смертної кари щодо осіб у віці до 14 років, однак у ньому містилися певні застереження, які допускали застосування смертної кари щодо неповнолітніх злочинців. Зокрема, у ст. CL – XIV "Кароліни" зазначалося,

що, якщо злодій за віком наближається до 14 років вчинив крадіжку, яка визнавалася значною або була вчинена за обтяжуючих обставин (поєднана з насильством чи вчинена в третє), тоді застосовувався принцип - "злий умисел заміняє недостатній вік" і до неповнолітнього застосовувалось покарання у вигляді смертної кари [2, с. 31].

У більшості ж випадків, для неповнолітні злочинців не робилося якихось виключень, і до них застосовувалися ті ж самі форми покарань та правила судочинства, як і щодо дорослих правопорушників. Враховуючи той факт, що у середньовічному та ранньобуржуазному кримінальному праві домінуючими у поглядах на мету покарання були ідеї відплати та залякування, механізму повернення неповнолітнього до нормального життя, його ре соціалізації, фактично не існувало. Натомість, створювались умов для подальшого падіння дитини, втягнення його у постійну протиправну діяльність, перетворення на злочинця-рецидивіста. Так, у доповіді інспектора королівських тюрем Англії та Уельса було зазначено, що: "дитина входила до тюрми не за злочини, а по віку, виходили ж з неї зі знаннями щодо вчинення злісних проступків" [3].

Оскільки з подібними соціальними явищами в той період зіткнулися практично всі розвинуті країни, то пошук шляхів та засобів подолання дитячої злочинності вівся у них практично паралельно, доповнюючи досвід один одного. З питань подолання дитячої злочинності було опубліковано чимало праць, як фахівців-юристів, так і представників інших наук, насамперед: педагогіки, психології тощо. Не зупиняючись детально на аналізові їх праць, зауважимо лише головну думку висловлену ними – суспільство постало перед потребою створення незалежного соціального інституту, основною метою якого став би захист і охорона дитини. Цей інститут в основу своєї діяльності повинен покласти ретельне, всебічне вивчення особистості підлітка-правопорушника та його найближчого оточення, координувати позитивні впливи на нього зі сторони інших інститутів соціалізації. Означена ідея швидко здобула підтримку світової громадськості, про що свідчать позитивні відгуки учасників ряду міжнародних конгресів, які, зокрема, проходили: у Лондоні (1872), Стокгольмі (1878), Парижі (1883), Римі (1885) тощо [4, с. 87-88]. Слідом за теоретичним етапом, наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочався практичний етап реалізації наукових теорій, що призвело до появи в країнах світу спеціальних судових установ для неповнолітніх.

Серед дослідників немає єдиної точки зору, якій країні належить право вважатися родоначальницею ювенального суду. Перевага,

як правило віддається або США, де в 1899 р. подібний суд був створений в штаті Іллінойс (Піджаков А., Максудов С., Солнечная С. В, Люблінський П. І., Ковна У.) [5], або Австралії (Беляєва Л. І., Ісмаїлов Б. І.) [6]. Водночас, окремі автори, зокрема М. Н. Садовнікова, вважають, що аналоги перших спеціалізованих судів для неповнолітніх виникли за часів Катерини II в Росії у вигляді т. зв. "Совестных судов" [7]. Однак, навряд чи можна лише за наявності ряду схожих рис ототожнювати цей вид судів, з класичними ювенальними судами, які постали в Російській імперії набагато пізніше – лише на початку ХХ ст.

З часом суди для неповнолітніх набувають свого розповсюдження і у багатьох країнах світу. В Ірландії суд створено в 1904 р. шляхом виділення спеціальної сесії загального суду; в Єгипті суд створено в 1904 р., прийнято Закон "Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Александрія" та Закон "Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Каїрі"; в Нідерландах суд створено в 1905 р.; суди характеризувалися максимально спрощеною системою відправлення правосуддя; у Франції суди створено в 1914 р. шляхом формування автономної системи судів у справах неповнолітніх; у Бельгії ювенальна юстиція започаткована в 1912 р. прийняттям Закону Картон-де-Віарта; в Австрії опікунські суди для неповнолітніх створені в 1908 р.; в Іспанії опікунські суди створені в 1918 р.; в Італії суди створено у 1908 р. шляхом прийняття Закону "Про спеціалізовані суди у справах неповнолітніх"; в Португалії в 1911 р. створені трибунали у справах неповнолітніх, поєднані з опікунськими судами; автономна судова система у справах неповнолітніх була створена також в Росії (1910), Угорщині (1908), Румунії (1913), Польщі (1919), Швейцарії (1911-1913 рр.), Японії (1923), Греції (1939) [8]. Слід зазначити, що ці суди не були підпорядковані якійсь одній моделі, а представляли собою різні варіації організації ювенальної юстиції.

При створенні спеціалізованих судів у різних країнах сформувався неоднаковий підхід щодо такого виду юрисдикції. Досить чітко окреслились два варіанти:

1) автономний суд для неповнолітніх, що не пов'язаний із загальним судом (США, Англія, Бельгія, Франція, Нідерланди, Польща, Угорщина);

2) загальний суд, який набув функції розгляду справ щодо неповнолітніх (Німеччина, Австрія, Іспанія, Португалія).

При створенні автономних судів, як правило за основу брався досвід США. Для цього типу судів було характерно ряд особливих рис. Передусім – це спеціалізація судочинства, яка передбачала наявність

автономних приміщень для розгляду і вирішення справ щодо неповнолітніх; спеціалізованого судді та ізоляцію неповнолітніх від дорослих у місцях попереднього затримання. Судовий процес був спрощеним і проходив у вигляді співбесіди судді із підсудним за "закритими дверима" [9, с. 132]. Таким чином, дитина опинялася поза тим негативним впливом, який могли справити на неї як дорослі злочинці, так і сторонніх споглядачі судового процесу, що безумовно сприяло її розкриттю перед суддею.

Ще однією особливістю діяльності "дитячого" суду, насамперед в США, була широка співпраця суду із населенням судового округу. Існувала велика кількість благодійних організацій, жіночих клубів, товариств захисту дітей від жорстокого поводження. Особливістю цієї співпраці було передусім те, що суди для неповнолітніх використовували інформацію, зібрану цими товариствами, щодо умов життя дітей-правопорушників, і навіть давали відповідні доручення вказаним організаціям, а жіночі клуби, своєю чергою, використовувались для організації нагляду за дітьми, які залишились на волі [10, с. 38]. Таким чином, суд не обмежувався лише розглядом справи підлітка, а й здійснював ряд важливих функцій у механізмі його перевиховання

На відміну від країн, що обирали американську модель автономного суду, ряд європейських держав, що знаходилися під впливом німецької правової системи запозичили її модель суду для неповнолітніх. Німецький суд для неповнолітніх не був автономним. У складі загального суду одному із членів на рік надавались подвійні повноваження. Перше – розгляд усіх справ щодо неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, підсудних дільничним і шеффенським судам. Цей суддя вів попереднє слідство і називався слідчим суддею [11, с. 56]. Друге – це опікунське провадження щодо малолітніх, функції яких брали на себе члени спілок піклування дітьми. За дорученням суду вони надавали інформацію про умови життя неповнолітніх підсудних, а за рішенням суду брали на себе обов'язок піклування підлітками, що залишились на волі [11, с. 57]. Іншими словами, суддя поєднував у своїх руках як каральні, так і опікунські функції. Крім того, гласність у німецькому суді не була обмежена, але його засідання проходили в спеціальному приміщенні, окремо від інших відділень загального суду.

Говорячи про відмінності у моделях зазначених судів, слід наголосити, що не дивлячись на певні розходження в організаційному відношенні ці суди мали більше спільних рис, аніж відмінних. Їх діяльність будувалася на таких принципах, як:

призначення для розгляду справи спеціального судді, який окрім знань з юриспруденції володіє ще й психолого-педагогічною майстерністю, зможе забезпечити індивідуальний підхід до дитини. Як правило склад суду був одноосібний, за виключенням Франції де він носив колегіальний характер [12, с. 51]. Проте, останнє було скоріш виключенням з правил, оскільки інші країн притримувалися погляду висловленого одним з перших теоретиків ювенальної юстиції – "Інші судді будуть зайвими свідками і від їх присутності не буде жодної користі" [4, с. 454];

спеціальна процедура судового розгляду справ про обвинувачення неповнолітніх. Сюди слід віднести і обов'язкове обмеження публічності судового процесу, і розведення на судовому засіданні окремо один від одного неповнолітніх та дорослих злочинців,, і відсутність урочистості притаманної "дорослому суду", а також інші судові процедури;

в ювенальних судах наголос в першу чергу робився на допомогу неповнолітнім, а не їх покарання. Ця сутність судових установ пізніше була влучно відзначена російським науковцем З. Гурьяном, який писав: "дитячий суд є охоронцем прав дитини, це установча є одночасно і юридичною, і педагогічною, оскільки її головна мета не покарати, а виправляти, його головне завдання – спасти від тюрми усіх тих підлітків, які вчинили правопорушення" [13, с. 3-5]. Саме тому, покарання, які накладалися у подібних судах носили більше виправний, виховний характер, аніж каральний. Серед найбільш розповсюджених у світовій практиці покарань, що застосовувалися до неповнолітніх злочинців були: 1) Залишення на свободі; 2) Залишення на свободі під наглядом спеціального опікуна (попечителя); 3) направлення у прийомну родину з встановленням нагляду опікуна; 4) направлення до спеціальних притулків для неповнолітніх [4, с. 457];

реалізація обраних заходів для неповнолітнього державним опікуном і громадськістю. Для роботи з неповнолітнім суди залучали різноманітні громадські організації, однак головну роль у процесі перевиховання відігравав спеціально призначений судом опікун. Саме йому, разом з батьками дитини, доручалось прослідкувати за процесом виправлення дитини, перетворення її на повноправного члена людського суспільства. У випадку виявлення рецидиву у діях підопічного йому ж треба було негайно звернути на це увагу судді, щоб той міг вчасно вплинути на дитину застосувавши до нього інші заходи виховного впливу.

Таким чином, зародження ювенальних суддів в ряді країн світу стало об'єктивно зумовленим наслідком спроби держави та суспільства подолати і перешкодити подальшому розвитку злочинності серед неповнолітніх. Особливий склад, функції та порядок діяльності цих судів – все це створювало умови для збереження юної особистості, яка могла бути втрачена в умовах тюремного оточення.

Література:

1. Пиджаков А. Ю. Исторические корни ювенальной юстиции / А. Ю. Пиджаков // Вопросы ювенальной юстиции. – 2006. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=143>; Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Учеб. Пособие / Э. Б. Мельникова. – М., 2001.
2. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. – Алма-Ата, 1967.
3. Пиджаков А. Ю. Исторические корни ювенальной юстиции / А. Ю. Пиджаков // Вопросы ювенальной юстиции. – 2006. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=143>
4. Дети-преступники / под ред Гернета М. Н. – М., 1912. – 1210 с.
5. Див.: Солнечная С. В. Возродим ювенальную юстицию в России! / С. В. Солнечная // Вопросы ювенальной юстиции. – 2008. – № 1; Пиджаков А. Ю. Исторические корни ювенальной юстиции / А. Ю. Пиджаков // Вопросы ювенальной юстиции. – 2006. – № 1; Максудов Р. Ювенальная юстиция: взаимодействие государства и общества в реагировании на правонарушения и отклоняющееся поведение несовершеннолетних (исторический экскурс и методологический анализ) / Р. Максудов, М. Г. Флямер // Вопросы ювенальной юстиции. – 2001. – № 1; Ковна У. Ювенальна юстиція: історичний досвід / У. Ковна // Вісник Львівського університету Серія юридична. – 2004. – Вип. 40. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=604&i=&w=r>
6. Див.: Беляева Л. И. Ювенальная юстиция: история и современность / Л. И. Беляева // Материалы семинара "Преподавание ювенального права и ювенальной юстиции в российских ВУЗах", состоявшегося в Москве 25-28 апреля 2000 г. – М.: "Статус", 2000. – С. 60-70; Исмаилов Б. И. Правовые основы системы ювенальной юстиции. Учебное пособие. / Б. И. Исмаилов. – Ташкент, 2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5783/item5790.html>
7. Садовникова М. Н. Некоторые аспекты ресоциализации несовершеннолетних, совершивших преступления, в свете ювенальной юстиции / М. Н. Садовникова // Сибирский Юридический Вестник. – 2004. – № 4.

8. Исмаилов Б. И. Правовые основы системы ювенальной юстиции. Учебное пособие. / Б. И. Исмаилов. – Ташкент, 2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc117p0/instrum5783/item5790.html>
9. Ширяев В. Особые суды для подростков / В. Ширяев // Вопросы права. – 1910. – № 4. – С. 109-146.
10. Жюлье Э. Суды для малолетних в Соединенных штатах Северной Америки / Э. Жюлье. – СПб.: С. -Петербургская городская тип., 1909. – 97 с.
11. Тарасова Е. Детский суд за границей и в России / Е. Тарасова. – М., 1912. – 95 с.
12. Дельвон Л. Суды для малолетних во Франции / Л. Дельвон. – СПб., 1909.
13. Гурьян З. Судебные уставы и детский суд / З. Гурьян // Особые суды для малолетних и борьба с детской беспризорностью. – 1914. – № 2.

*Волошкевич Г. А., Черкаський національний
університет ім. Б. Хмельницького*

ЗАРОДЖЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статья посвящена правовым аспектам функционирования европейских кооперативов в XIX – начале XX ст. Проанализированы причины зарождения кооперации и выяснены факторы способствующие становлению кооперативного законодательства в европейских странах. Осуществлено исследование нормативно-правовой базы деятельности кооперативов, государственная политика в сфере кооперативного движения и законодательства, становление основных кооперативно-правовых институтов в европейском праве.

The article investigates legal background of societies in Europe in the 19th – the beginning of 20th centuries. It considers the policy of tsarist government in the field of cooperative building and legislation, legal support of the functioning of societies, legal aspects of interrelationships between authority representatives and cooperative organizations, the formation of basic cooperative-legal institutions in European law.

Значний вплив на формування вітчизняної теорії та історії кооперативного права справило європейське кооперативне законодавство, становлення якого припадає на другу половину ХІХ століття.

Зарубіжний досвід правової регламентації діяльності кооперативних товариств та їх об'єднань викликав зацікавленість науковців вже на початку ХХ століття. Так, у 1906 році по замовленню Міністерства торгівлі та промисловості було опубліковано дослідження М. Кулішера, в якому детально аналізувались основні положення європейських законів про кооперативні товариства [1]. Праця викликала зацікавлення у багатьох теоретиків кооперативного руху, і в подальшому, вони неодноразово звертали свій погляд на норми та принципи європейського кооперативного права, намагаючись знайти застосування їм у власному законодавстві. Зокрема, це питання неодноразово підіймалося в працях С. Войцеховського, Г. Коложнікова та О. Ночвина [2]. Нажаль, починаючи з середини 30-х рр. ХХ ст., проблема становлення та розвитку європейського кооперативного законодавства фактично опинилась поза увагою дослідників і на сьогоднішній день майже відсутні публікації з вказаної проблематики.

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити і проаналізувати причини та шляхи становлення в другій половині ХІХ ст. європейського кооперативного законодавства та визначити притаманні йому риси. На думку автора, розкриття означених питання дасть змогу, в подальшому, створити більш цілісну картину історії розвитку не лише європейського, а й вітчизняного кооперативного права.

Поява перших кооперативних організацій в європейських країнах припадає на кінець ХVІІІ – першу чверть ХІХ ст. Вже під час їх заснування організатори товариств зіткнулися з проблемою відсутності належним чином розробленого кооперативного законодавства. Молодий вік кооперації, її незначний кількісний склад, і малозначність тієї ролі, яку вона відігравала в економічному житті країни, на перших порах не створювали перед владою, з її точки зору, нагальної потреби встановлення окремих правових норм, які б визначали правовий статус кооперативних товариств. За влучним виразом одного з німецьких дослідників, перші товариства "у правовому відношенні повисли в повітрі і перебували, так би мовити, поза законом" [3, с. 3].

Для кооперації таке безправне становище мало вкрай негативні наслідки. Прогалини в європейському законодавстві унеможливлювали визнання кооперативів як повноправних суб'єктів правовідносин. Унаслідок цього, наприклад, споживчі товариства не могли від свого імені організувати і провадити торгівлю, а також орендувати необхідні приміщення та створювати власні підприємства тощо. При порушенні прав товариства несумлінними партнерами або власною адміністраці-

сю воно не мало можливості звернутися до суду з відповідним позовом. Так, коли ревізійна комісія одного з англійських кооперативів, встановивши факт крадіжки, здійсненої головою товариства, звернулася до адвоката, той заявив: "Союзна лавка" не має прав юридичної особи і не може виступити позивачем у суді" [4, с. 8].

Подібні законодавчі прогалини створювали серйозні перепони на шляху розвитку європейської кооперації. Проте, зростання матеріальних та духовних потреб представників різних прошарків суспільства і їх ефективне забезпечення завдяки діяльності кооперативних товариств врешті зумовили появу значного числа нових кооперативів. Зокрема, напередодні прийняття нормативно-правових актів, що визначили юридичний статус кооперативних установ, у таких розвинутих європейських країнах, як: Англія, Німеччина, Франція, Італія та ін., – у середньому діяло понад дві сотні лише самих споживчих товариств (а ще ж існували кредитні, сільськогосподарські та інші види кооперативних об'єднань) [5].

Піднесення кооперативного руху, охоплення ним значної частини населення країн європейського континенту змусило представників місцевих владних структур та політичних діячів уважніше поставитися до вирішення проблеми безправного становища кооперації. Стало зрозуміло, що оскільки кооперація вже виникла в тих чи інших формах і вже почала здійснювати свою господарську та культурно-просвітницьку діяльність, то законодавець правовими нормами повинен визначити природу кооперативу як господарського організму, наділивши його відповідними правами та обов'язками і вказати йому на те місце, яке він повинен займати в загальній системі народного господарства. Тож, у середині 60 – 70-х рр. XIX ст. парламентські кола європейських країн приступають до розробки та обговорення низки законопроектів, які повинні були врахувати потреби і вимоги кооперованої громадськості. Досить часто ініціатором подібних заходів виступали не державні урядовці, а представники впливових політичних сил. Так, основні положення перших кооперативних законів у Англії були сформульовані членами партії християнських соціалістів [6, с. 23-24], а в Німеччині – прогресивної партії [7, с. 73].

Наведені факти свідчать, що поява кооперативного законодавства у європейських країнах була викликана, передусім, невпинним розвитком самої кооперації. Тісний взаємозв'язок між динамікою кооперативного руху та створенням відповідної нормативно-правової бази, необхідної для діяльності кооперативних організацій, був відзначений ще на початку XX ст. Зокрема, відомий французький кооператор

Сернсон зазначав з цього приводу: "у конституційних країнах немає такого широкого руху, який можна було б протягом тривалого часу законодавчо обмежувати ... Зрештою все закінчується визнанням законом такої організації. Тому у країнах, де кооперативний рух недостатньо розвинутий, кооператори марно нарікають на перепони, які начебто створюються їм законодавством. Їх нездатність домогтися сприятливих законів лише більш чітко виявляє слабкість кооперативного руху" [8, с. 27].

Таким чином, масовість кооперативного руху та неможливість віднести кооперативні товариства до жодних форм договірних об'єднань відомих європейському праву XIX ст., змусила правлячі кола європейських країн стати на шлях розробки кооперативного законодавства. Головним джерелом його формування стали кооперативна практика та попередньо розроблене законодавство про різного роду договірні об'єднання. Для країн, що пізніше за інших вступили на шлях створення власної правової бази, необхідної для діяльності кооперативних установ, можна додати і кооперативні закони, прийняті в сусідніх державах.

Наслідком активної законодавчої діяльності європейських парламентарів стала поява в середині 50-х - 70-х рр. XIX ст. низки кооперативних законів: в Австрії (закон 1873 р.), Англії (закон 1852 р.), Бельгії (закон 1873 р.), Голландії (закон 1876 р.), Німеччині (закони 1867 р., 1873 р.), Румунії (закон 1876 р.), Франції (закон 1867 р.) [9, с. 13]. Вони закріпили за кооперативними товариствами права юридичних осіб, дали змогу їм самостійно проводити торгово-промислові операції. Це стало важливим кроком у розвитку європейської кооперації, оскільки дало можливість розширити господарську діяльність товариств, що позитивно позначилося на їх фінансовому становищі. Водночас, не всі прийняті закони виявилися досконалими, тому що в них збереглося чимало прогалин. Зокрема, були відсутні норми, що визначали юридичний статус кооперативних спілок. Інші закони містили положення, які не відповідали інтересам кооперативних організацій. Так, особливе невдоволення англійських та німецьких кооперативних діячів викликало законодавче закріплення принципу солідарної відповідальності членів за борги товариства усім своїм майном [10, с. 6; 11, с. 75]. В умовах становлення перших кооперативних установ, коли досить частими були помилки в організації їх діяльності, що призводили до значних збитків, а то й банкрутства, введення в дію цього положення суттєво загальмувало як приплив членів до товариств, так і утворення взагалі нових кооперативів.

Зважаючи на зазначені недоліки та застарілість окремих положень, наприкінці XIX – на початку XX ст. в ряді країн була здійснена модернізація кооперативного законодавства, шляхом внесення змін до чинних законів (Австрія (1903 р.), Англія (1862 р., 1867 р., 1876 р. та 1893 р.)) або прийняття нових кооперативних законів (Німеччина (закон 1889 .), Франція (закони 1915 та 1917 рр.)). Їх приклад наслідували інші європейські держави, в яких кооперація до того часу продовжувала залишатися поза правовим полем, і вже на початок XX ст. правовий статус кооперативних організацій був визначений у Болгарії (закон 1907 р.), Італії (закон 1882 р.), Португалії (закон 1888 р.), Швейцарії (закон 1881 р.), Швеції (закон 1888 р.) та Фінляндії (закон 1901 р.) [9, с. 13; 12, с. 74].

Обсяг та завдання статті не дозволяють проаналізувати окремо законодавство кожної з європейських країн в сфері кооперативного життя. Тож відзначимо лише найбільш істотні, загальні риси притаманні кооперативним законам європейських держав кінця XIX – початку XX ст. Такими, на нашу думку, є:

1. охоплення кооперативними законами усіх видів кооперативних товариств, а не лише окремих їх груп;

2. визнання кооперативної організації особливим видом товариства, яке ґрунтується не на основі об'єднання капіталів, що притаманне торговим товариствам, а на об'єднанні осіб;

3. встановлення максимального розміру пайових внесків та заборона вільного обігу паїв;

4. запровадження явчого порядку утворення кооперативних організацій шляхом реєстрації їх статутів у відповідних органах (переважно – суді) без отримання попередньої згоди на те урядової інстанції;

5. закріплення права вільного доступу до кооперативних організацій, а також і виходу з них представників усіх категорій суспільства незалежно від їх майнового статусу, національної чи статевої приналежності тощо;

6. надання кооперативним товариствам широкої свободи у визначенні їх внутрішніх та зовнішніх відносин;

7. закріплення за кооперативними товариствами права на об'єднання в союзи;

8. запровадження публічного та гласного контролю за діяльністю кооперативів;

9. позбавлення права адміністративних органів припиняти діяльність кооперативних установ без відповідного рішення суду.

Щоправда, коли ми ведемо мову про закріплення в тогочасних законах принципу вільного вибору організаційної структури, методів, напрямів та видів діяльності кооперативного товариства (п. 6), то необхідно відзначати, що ступінь цієї свободи в кожній окремій державі був доволі різним. Так, англійські, бельгійські та голландські законодавці, надали своїм кооперативним організаціям майже необмежену свободу самовизначення за умови дотримання ними загально визнаних та закріплених у законі кооперативних принципів. Так, статті 86-89 бельгійського закону від 1873 року визначають, що "всі важливі явища в житті товариства з погляду його особистого та майнового складу, організації, управління, відповідальності перед третіми особами тощо" регулюються товариством "на власний розсуд в його статуті" [13, с. 245]. Натомість, кооперативне законодавство Німеччини, а також тих країн, чие кооперативне право формувалося під його безпосереднім впливом (Австрія, Угорщина, Болгарія), містить значну кількість імперативних норм, які наперед визначають та жорстко регламентують управлінську структуру, внутрішній лад та механізм господарської діяльності товариства. Відповідно, при укладанні статуту товариства, його організатори не мають права відступати від положень кооперативного закону, окрім випадків, передбачених самим законом. Про це, зокрема, йде мова у ст. 18 німецького кооперативного закону (1889 р.) [14, с. 32].

Обсяги свободи, надані кооперативним організаціям у визначенні їх внутрішніх та зовнішніх відносин, як правило, детермінувалися характером державної політики щодо кооперативного руху. Останній, зі свого боку, значно залежав від здатності кооперації відстоювати власні прагнення перед державою. У тих країнах, де вона отримала можливість впливати через представницькі установи на урядову політику і знайшла підтримку серед впливових політичних сил, кооперативи користувалися значно більшою свободою, аніж у державах з нерозвинутими демократичними інститутами.

Підводячи підсумки ми можемо відзначити, що протягом тривалого періоду відсутність належними чином розробленого законодавства стримувала розвиток європейського кооперативного руху. Проте, усвідомлення важливого значення ролі кооперативних товариства в житті значної частини населення та неможливість їх подальшого нормального функціонування в рамках чинного законодавства, змусило уряди європейських держав вдатися до розробки відповідних правових норм. Результатом законодавчої діяльності стала поява серії законів, які визначили юридичний статус кооперативних товариств,

закріпили спрощену процедуру їх організації та забезпечили товариствам широку свободу самовизначення. Пізніше європейський досвід був використаний на початку ХХ ст. у Російській імперії в ході розробки перших законів про кооперативні товариства.

Література:

1. Обзор русского и иностранного законодательства о кооперативных товариществах / Сост. И. М. Кулишер. – СПб., изд. Министерства торговли и промышленности, 1906 г.
2. Войцеховский С. Курсы по кооперации. Кооперативное законодательство / С. Войцеховский. – М., 1914; Коложников Г. Основные типы иностранного кооперативного законодательства / Г. Коложников // Право и жизнь. – 1923. – № 1; Ночвин О. Кооперативне законодавство Германії / О. Ночвин // Українська кооперація. – 1918. – № 2.
3. Кассау Т. Организация и практика потребительской кооперации в Англии / Т. Кассау. – Одесса, 1920.
4. Тотомианц В. Потребительные общества на Западе. Курсы кооперации / В. Тотомианц. – М., 1915.
5. Підраховано за: Бородаєвський С. Історія кооперації. – Подебради, 1924. – С. 41; Тотомианц В. Теорія, історія і практика потребительской кооперации. – М., 1918. – С. 121; Хейсин М. Потребительская кооперация в Германии, Австрии и Италии. – Петроград, 1918. – С. 28.
6. Озеров И. Х. Общества потребителей. Исторический очерк их развития в Западной Европе, Америке и России / И. Х. Озеров. – Спб., 1900.
7. Хейсин М. Л. Потребительская кооперация в Германии, Австрии и Италии / М. Л. Хейсин. – Петроград. – 1918.
8. Тотомианц В. Потребительные общества на Западе. Курсы кооперации / В. Тотомианц. – М., 1915.
9. Войцеховский С. Курсы по кооперации. Кооперативное законодательство / С. Войцеховский. – М., 1914.
10. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Подебради, 1924.
11. М. И. К характеристике германской кооперации // Вестник кооперации. – 1911. – № 4.
12. Бородаєвський С. Кооперация среди славян / С. В. Бородаєвський. – СПб, 1912.
13. Обзор русского и иностранного законодательства о кооперативных товариществах / Сост. И. М. Кулишер. – СПб., изд. Министерства торговли и промышленности, 1906.
14. Ночвин О. Кооперативне законодавство Германії / О. Ночвин // Українська кооперація. – 1918. – № 2.

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ РЕФОРМ (1922-1925РР.) НА ТЕРЕНАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В данной статье автор рассматривает становление института народных заседателей в контексте судебных реформ, которые были проведены в Украинской ССР в 1922-1925 гг. Особое внимание уделяется составу и порядку избрания народных заседателей, согласно изменений в структуре судебной системы УССР в указанный период.

In this article an author examines becoming of institute of folk assessors in the context of judicial reforms which were conducted in Ukrainian SSR in 1922-1925. Special attention spared to the composition and order of electing of folk assessors, in obedience to changes in the structure of the judicial system of Ukraine in an indicated period.

Актуальність проблеми: Необхідність вироблення науково обґрунтованої процедури відбору народних засідателів у зв'язку з практичною потребою реалізації відповідних норм Конституції України (ст.ст. 124, 127, 129) та Закону України "Про судоустрій України" зумовлює актуальність вивчення власного історичного досвіду з цього питання.

Аналіз досліджень і публікацій. В основу написання даної статті покладені наукові праці дослідників, зокрема Іваніцького С. О., Горкіна А. Ф., Понедєлкова М. И., Анашкіна Г. З., Бондаренка В. Ф.

Постановка проблеми: Сьогодні існує проблема недостатньої розробки та висвітлення в сучасній науковій літературі аналізу процесу зародження та становлення інституту народних засідателів в Радянській Україні, шляхи його перетворення відповідно до історичних умов

Зміст. Новий етап становлення судової системи Радянської України пов'язаний з прийняттям постанови ВУЦВК "Про введення в дію Положення про судоустрій УССР" від 16 грудня 1922 р.

Організація судових органів УРСР завершилася створенням двох паралельних систем: революційних трибуналів і народних судів. При мирному розвитку держави потреби в існуванні революційних трибуналів не було, а існуюча система радянських судів потребувала спрощення. Слід зазначити, що до судової реформи 1922 року в УРСР правосуддя здійснювали: народний суддя одноособово, народний суд

у складі судді і двох народних засідателів, народний суд у складі судді і шести народних засідателів, особлива сесія народного суду при повітовому бюро юстиції для розгляду найбільш важливих справ, підсудних народному як з шістьома, так і з двома народними засідателями, губернські ради народних суддів, особлива сесія народного суду при губернському раднарсуді, що діяла за участю шести і двох народних засідателів, губернські революційні трибунали, революційні військові трибунали, революційно-транспортні трибунали, Верховний трибунал УРСР, Верховний судовий контроль НКЮ УРСР.

16 грудня 1922 року ВУЦВК прийняв Постанову про затвердження і введення з 1 лютого 1923 року Положення про судоустрій УРСР, яке було побудоване за такими ж принципами, що і в РСФСР. Так у ст. 1 говорилося, що на території УРСР діє дина система судових установ: народний суд у складі постійного судді, народний суд у складі судді і двох народних засідателів, губернський суд, Верховний Суд УРСР і його колегії.

Основою судової системи став народний суд, до підсудності якого було віднесено переважну кількість кримінальних та цивільних справ. Порядок розгляду кримінальних справ у складі народного судді і шести народних засідателів було ліквідовано. Дрібні злочини і окремі категорії цивільних справ вирішувались одноособово, а інші, що належали до підсудності народного суду, розглядались у складі народного суду і двох народних засідателів.

У губерніях, замість губревтрибуналів та губраднарсудів, створювався єдиний губернський суд, який став судом першої інстанції в найбільш важливих справах, які були віднесені законом до його компетенції, та судом другої інстанції для розгляду окремих і касаційних скарг та протестів на вироки, рішення, ухвали підвідомчих йому народних судів та особливих трудових сесій народних судів. Засідання касаційних колегій відбувались за участю трьох постійних членів губсуду або запасних народних суддів, а розгляд справ по першій інстанції – під головуванням постійного члена губсуду за участю двох народних засідателів. Списки народних засідателів для судів складалися комісіями в складі головуючого – представника губвиконкому, двох членів губсуду, обраних народними засідателями до народних судів, які мали не менш як дворічний стаж роботи в громадських і профспілкових організаціях. Ці списки затверджувались губвиконкомами у кількості 200 народних засідателів на губсуд.

Згідно зі ст. 92 Положення про судоустрій УРСР 1922року, при губернських судах створювалися трудові сесії народних судів у складі

народного суду і двох постійних членів (одного обирала губпрофрада, іншого делегував губернській відділ праці). Залучення до розгляду справ постійних членів суду, а не народних засідателів, мало на меті посилити захист інтересів трудящих, забезпечити зв'язок трудових сесій з профспілками та органами Наркомату праці на місцях і цим гарантувати найбільш справедливе вирішення трудових спорів.

Замість Верховного трибуналу УРСР і відділу Верховного судового контролю НКЮ УРСР, що діяли до судової реформи 1922 року, Положенням про судоустрій УРСР створено Верховний Суд Української Радянської Соціалістичної Республіки. Згідно цього положення Верховний Суд УРСР усі справи по першій інстанції розглядав у складі трьох постійних членів. Інститут народних засідателів не утворювався.

У зв'язку з успіхами в розвитку промисловості, торгівлі, в зміцненні радянської держави і законності, адміністративно-територіальними змінами, що сталися в країні в період з 1922 по 1925 рр., виникла необхідність погодження республіканського законодавства про судоустрій із загальносоюзним. Таким чином 23 жовтня 1925 року II сесія ВУЦВК дев'ятого скликання прийняла нове "Положення про судоустрій Української РСР". Цим положенням встановлювалась нова судова система: народний суд, окружний суд, Верховний Суд республіки.

Після ліквідації губерній право на обрання народних суддів віднесено до компетенції окружних з'їздів Рад і міських Рад на подання окружного суду. Окружна комісія по виборах народних засідателів складалась з члена окрвиконкому, члена окрсуду, представників окрпрофради, окружного Комітету незаможних селян, окружного прокурора або його помічника.

Згідно з положенням, народними засідателями могли бути всі трудящі громадяни СРСР обох статей, які мають право обирати та бути обраними до рад. Таким чином народним засідателем міг бути навіть іноземець, якщо він робочий або селянин і якщо він користується виборчим правом на території Радянського Союзу. Що стосується умов, які надавали або обмежували в правах народного засідателя, то радянський закон передбачав наступне: вік, з якого міг бути обраний народний засідатель становив 18 років (що відповідав виборчому праву громадянина Радянського Союзу). Радянське законодавство також передбачало умови, які позбавляли права бути обраним народним засідателем. Так, народними засідателями не могли бути особи, уражені в правах по суду протягом всього зазначеного у вироку строку та особи, які були виключені з громадських

організацій за вчинки та поведінку, що порочать честь та гідність особи протягом 3 років з дня їх виключення.

Ураження в правах могло послідувати лише по суду і заключалося в позбавленні судом права обирати і бути обраним в ради, права посідати державні посади і носити почесне звання, права посідати виборні посади в громадських організаціях, а також в позбавленні батьківських прав. Достатньо було ураження судом в одному з перелічених прав, щоб втратити право бути народним засідателем. Ураження в правах було можливим тільки на строк не більше 5 років.

Народні засідателі обирались на один рік, 200 чоловік на дільницю, з яких 25 % були жінки.

Існували три форми залучення народних засідателів до участі у роботі суду: 1) вибори нарзасідателів на широких зборах трудящих, 2) вибори нарзасідателів фабрично-заводськими комітетами та іншими відповідними ним професійними організаціями, 3) обрання призидіумом ВУЦВК за поданням Наркомоста. Установлення трьох форм призиву народних засідателів до їх діяльності відповідало бажанню держави забезпечити кожен суд відповідним його діяльності та призначенням складом народних засідателів. Вважалося, що справи окружних судів – більш складні і тому народні засідателі для них обиратимуться фабрично-заводськими комітетами, які більш обережно підійдуть до обрання того або іншого народного засідателя. Для справ, підсудних Верховному суду як найбільше важливих для держави, кандидати до народних засідателів подавались Наркомостом та затверджувались президією ВУЦВК. Списки обраних засідателів подавались через народний суд до окружної комісії і далі затверджувались окрвиконкомом. Постанова окружної комісії про виключення зі списків через відведення могла бути оскаржена окрвиконкомом, рішення якого було остаточним. Народні засідателі мали право брати участь у засіданнях народного суду не більш шести днів на рік. Однак, якщо розгляд справи затягувався на більш тривалий термін, народні засідателі не могли по закінченню шестиденного терміну залишити суд і повернутись до попереднього місця роботи, вони були зобов'язані брати участь у справі до кінця. При цьому за робітниками і службовцями зберігався їх середній заробіток, а селяни і кустарі одержували добові гроші за рахунок місцевого бюджету.

Соціальний склад народних засідателів встановлювався з розрахунку: від робітників – 50 %, від селян – 35 %, від червоноармійців – 15 %. До складу окружного суду входили: голова, два заступники, запасні народні судді, старші слідчі. Народні засідателі обирались одночасно для

окружних і для народних суддів у кількості 150 чол. на округ і повинні були мати дворічний стаж роботи в громадських організаціях. Списки народних засідателів для окрсуду затверджувались окрвиконкомом. За Положенням 1925 року народні судді народними засідателями для окружних судів, як це було в губсудах, тепер уже не обирались.

Розпорядчі засідання окрсуду проходили в складі трьох постійних або запасних суддів, а судові засідання по першій інстанції як у цивільних, так і в кримінальних справах – у складі одного постійного або запасного судді і двох народних засідателів.

Слід відмітити, що Положенням 1925 року вводився інститут народних засідателів для розгляду справ по першій інстанції в Верховному Суді УРСР. Вони затверджувались Президією ВУЦВК на подання НКЮ УРСР, однак вирішення Верховним Судом справ по першій інстанції як цивільних, так і кримінальних, допускалося також і в постійному складі трьох членів суду. Це питання вирішувалося за пропозицією Генерального прокурора УРСР або за постановою президії Верховного Суду УРСР. Закон надавав важливе значення поділу народних засідателів на категорії: кожен народний засідатель міг приймати участь лише в тому суді, для якого він був обраний.

В статті 44 Положення зазначалося, що народні засідателі, при виконанні ними суддівських обов'язків, мають всі права та несуть всі обов'язки суддів. Так народний засідатель при розгляді справи мав право задавати питання підсудному, свідку, експерту, ознайомлюватися з документами, речовими доказами. Народний засідатель мав право на будь-якій стадії судового процесу заявити головному про необхідність залучення в якості звинувачених нових осіб, про виклик нових свідків та експертів, про необхідність зупинити справу та направити її на дослідження. Всі ці питання вирішувалися нарадою всього складу суду. Особливо широкі права надавалися народному засідателю в дорадчій кімнаті. При оцінюванні доказів думка захисника, обвинувача, прокурора або судді не повинна була мати вплив на винесення рішення народним засідателем. За недотримання такої вимоги законодавством передбачалася дисциплінарна або кримінальна відповідальність. Якщо народний засідатель при винесенні рішення по справі був не згоден з рішенням загального складу суду або мав "особливу думку", він мав право викласти її письмово та залучити до протоколу судового засідання. Народний засідатель не мав права розголошувати таємницю дорадчої кімнати. За порушення цієї вимоги він міг бути притягнутий до дисциплінарної або до кримінальної відповідальності на рівні з постійними робітниками суду як посадова особа.

Законодавство надаючи широкі права народним засідателям, наділяло їх певними обов'язками. Перш за все нарзасідатель не мав права відмовитись від явки до суду за викликом останнього. У випадку неможливості його явки до суду, народний засідатель зобов'язаний був негайно повідомити про це суд, з вказівкою причина нез'явлення. Якщо причина поважна, суд призначає іншу дату його з'явлення. У випадку визнання причини нез'явлення не поважною, проти народного засідателя може бути порушена дисциплінарна, або кримінальна справа. Так, згідно Кримінального Кодексу УРСР 1927 року, суд міг накласти штраф на народного засідателя за ухилення від явки до суду. Після прибуття народного засідателя до суду, він був зобов'язаний дати урочисту обіцянку судити за совістю. Законодавство УСРС містило випадки, коли народний засідатель не міг брати участь у справі: 1) якщо він або його родич був особисто зацікавлений у вирішенні справи або він являвся родичем однієї зі сторін; 2) якщо він брав участь у справі в якості експерта, перекладача, особи, яка проводила дізнання, слідчого, обвинувача, захисника або представника інтересів потерпілого. В цих випадках народний засідатель зобов'язаний був негайно заявити про усунення себе від справи голові суду. Під особливими відносинами зі сторонами радянський закон розумів такі зносини між народним засідателем та стороною, які могли заважати неупередженому підходу народного засідателя до вирішення справи.

Такими були важливі права та обов'язки народного засідателя, які повинен був знати кожний трудящий, якому було доручено одне з найважливіших та найвідповідальніших доручень – творити революційний суд і тим самим зміцнювати соціалістичне будівництво радянської держави.

Висновки. Таким чином процес становлення інституту народних засідателів в часи реформ 1922-1925рр. в Радянській Україні продовжувався, зазнаючи змін відповідно до умов та потреб радянської влади. Інститут народних засідателів діяв не тільки у народних судах, що діяли по першій інстанції, вводився в губернські (у 1925 році в окружні) суди, а також до складу Верховного Суду УРСР. В цей час значна увага приділялася процедурі добору та складу народних засідателів, їх правам та обов'язкам при розгляді справ у суді, оскільки радянська влада надавала надзвичайно важливе значення залученню широких мас трудящих до участі у роботі суду в якості народних засідателів.

Література:

1. Анашкин Г. З. Настольня книга народного заседателя. Пособие для слушателей. Изд. 3-е, переработанное. М., "Знание", 1980.
2. Бондаренко В. Ф., Бохан В. Ф., Журомский С. И. Книга народного заседателя. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ми: Беларусь, 1984.
3. Горкин А. Ф. Настольная книга народного заседателя. Пособие для слушателей. Изд. 2-е, переработанное. М., "Знание", 1977.
4. Іваніцький, С. О. Формування складу народних засідателів у судовій системі України: Монографія. – Луганськ: Вид-во РВВ ЛДУВС, 2007.
5. Понеделков М. И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел. М., "Юрид. Лит", 1978.

Шершенькова В. А., НУ"ОЮА"

ЗМІНИ В РАДЯНСЬКОМУ ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ В 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Эта статья посвящена исследованию одного из этапов исторического развития трудового законодательства Украины в советский период (50-е гг. XX века).

This article is devoted to research of one of the stages of historical development of Ukrainian labor legislation during Soviet period (50th years of the XX-th century).

Після проголошення України незалежною державою, розпочався новий етап в її розвитку як демократичної, правової, соціальної держави. Тому перед історико-правовою наукою постає ряд актуальних проблем щодо вивчення історії українського права. Виникає необхідність у вивченні питань, які на сьогодні не є достатньо дослідженими, дослідження проблем, які є досить спірними. Задля того, щоб не повторювати помилки наших попередників, а навпаки перейняти позитивні моменти у розвитку системи права, більше того, потрібно удосконалювати діючі норми права.

Тому, дослідження радянського трудового законодавства в УРСР у період "відлиги" є актуальним.

Зі смертю Й. Сталіна радянський народ сподівався на проведення ряду демократичних перетворень, розширення прав і свобод громадян, але як виявилось цей процес був дуже повільним, несистематичним і нелогічним.

Основний напрямок розвитку трудового права в зазначений період зводиться до скасування попередніх норм і встановлення демократичних норм та принципів, які діяли на території УРСР на ранніх етапах радянської влади [1, с. 362].

Згідно з Конституцією УРСР 1937 року громадяни мали право на працю, право на відпочинок, право на матеріальне забезпечення в старості, а також на матеріальне забезпечення в разі хвороби чи втрати працездатності [2, с. 334]. Трудові відносини на території Української РСР були врегульовані Кодексом законів про працю УСРР, який був прийнятий ще у 1922 році. Він закріплював норми, які регулювали порядок прийому на роботу, колективний і трудовий договори, робочий час та час відпочинку, питання соціального страхування та ін. [3, с. 447-450]. Але ці норми були вже застарілі і тому потребували змін. Лібералізація як політичного, так і суспільного життя в країні повинна була вплинути і на законодавство про працю.

З ціллю подальшого покращення умов праці, відпочинку і навчання молоді Президія Верховної Ради СРСР прийняли Указ "Про відпустки і умови праці підлітків" за яким з 1 січня 1956 року для учнів індивідуального і бригадного навчання у віці від 14 до 16 років як в період навчання, так і для послідувочої роботи робочий день протягом 4 годин і для осіб у віці від 16 до 18 років – 7 годин. Також цей указ містив норму за якою особи, які не досягли 18 років мали право на відпустку протягом одного календарного місяця [4, с. 564].

Радою Міністрів СРСР була встановлена оплата праці підлітків від 16 до 18 років. Встановлений для них шестигодинний робочий день оплачувався, як за повний робочий день робітників відповідної категорії [5, 1956. – № 12. – Ст. 242].

Законодавством СРСР заборонялося приймати на роботу осіб, яким на момент прийняття не виповнилося шістнадцяти років. За погодженням з фабричними, заводськими або місцевими комітетами професійних союзів могли приймати на роботу осіб, яким виповнилося п'ятнадцять років [4, с. 564].

Наступним кроком в процесі демократизації трудового права було скорочення тривалості робочого дня. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 року було проведено скорочення робочого дня робітників і службовців установ, організацій та підприємств у передвхідні і передсвяткові дні на дві години, тобто робочий день становив шість годин [4, с. 568].

Згідно з ст. 102 Конституції УРСР 1937 року, жінці в Українській РСР надавалися рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Вона мала право на працю та її оплату, відпочинок, соціальне страхування та освіту. Забезпечувалися державною охороною інтересів матері й дитини, державною допомогою багатодітним та самотнім

матерям, надавалися жінці при вагітності відпусток із збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел та садків [2, с. 16].

В зв'язку з покращенням охорони материнства і дитинства з 1 квітня 1956 року була збільшена відпустка по вагітності та пологам з 77 до 112 календарних днів, а також жінкам надавалась відпустка 56 днів до родів і 56 днів після родів. А також законодавством передбачалася за цей час допомога за рахунок коштів державного соціального страхування. У випадку ненормальних родів або ж народження двох чи більше дітей, то в такому випадку відпустка після пологів надавалась протягом 70 календарних днів [4, с. 573].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1956 року "Про збільшення тривалості відпусток по вагітності і родах" Президією Верховної Ради Української РСР були внесені зміни до статей 92 і 132 Кодексу законів про працю Української РСР [6, 1956. – № 7. – Ст. 125].

Окрім, збільшення відпусток по вагітності і пологам, жінкам були встановлені пільги в області соціального забезпечення, а також покращення умов праці: скорочення робочого часу і надання більше часу на відпочинок [7, с. 108-112].

25 квітня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ "Про скасування судової відповідальності робітників і службовців за самовільне залишення підприємств і установ і за прогул без поважної причини". Також цей указ передбачав можливість розірвання трудового договору на вимогу працівника, з попередженням про це адміністрації за два тижні. Ще цей нормативно-правовий акт надавав право адміністрації, поряд з іншими заходами, що можуть застосовуватись до працівника, який допустив прогул, звільнення його з роботи [8, с. 248].

Відповідно до цього указу Президією Верховної Ради Української РСР були внесені зміни до статей 37, 46, 47, 47-1 і 90 Кодексу законів про працю Української РСР. Стаття 37 передбачала переведення працівника з одного підприємства на інше або з однієї місцевості в іншу лише за його згодою, у разі відсутності його згоди трудовий договір можливо було розірвати кожною із сторін і незалежно хто був ініціатором припинення трудових відносин працівникові виплачувалась вихідна допомога. В ст. 46 зазначалося, що працівник має право розірвати трудовий договір, але зобов'язаний попередити адміністрацію підприємства (установи) за два тижні. Стаття 47 встановлює підстави розірвання трудового договору на вимогу

адміністрації, ст. 47-1 – перелік заходів, які можуть бути застосовані до працівників (робочий, службовець, начальник установи, директор підприємства) у разі їх невиходу на роботу без поважних причин, тобто за прогул. Стаття 90 закріпила норму, за якою визначалися випадки коли працівнику після розірвання договору вихідна допомога не видавалася [9, 1956. – № 7. – Ст. 126].

Важливе значення у подальшому поліпшенні умов праці працівників відіграв закон "Про державні пенсії" від 14 липня 1956 року (вступив в дію 1 жовтня цього ж року), який було прийняття Верховною Радою СРСР [4, с. 590]. Цим законом регулювався порядок призначення і виплати пенсій по старості, по інвалідності, при втраті годувальника і пенсії військовослужбовцям та членам їх сімей.

Право на пенсію по старості мали чоловіки, яким виповнилося 60 років і вони пропрацювали не менше 25 років і жінки – 55 років і стаж 20 років. В законі також передбачений мінімальний та максимальний розмір пенсії по старості.

Щодо пенсії по інвалідності, то підставами для її призначення були трудове каліцтво чи професійне захворювання і загальне захворювання, а розмір її залежав і від призначеної групи інвалідності.

Розмір пенсій на випадок втрати годувальника залежали від причин смерті (втрати) годувальника і кількості осіб, які мають право на утримання. В законі зазначався перелік членів сім'ї, які мали право на пенсію.

Таким чином, прийнятий закон "Про державні пенсії" та Положення про порядок призначення та виплати державних пенсій від 4 серпня 1956 р. (постанова Ради Міністрів СРСР) [10, 1957. – № 1. – Ст. 1] відіграло значну роль у підвищенні життєвого рівня населення. Була проведена значна кодифікаційна робота, пенсійне законодавство було зведене до невеликого числа нормативних актів, воно стало більш простим і кожен бажаючий міг ознайомитися з цими нормами.

Але, не дивлячись на це, уже через певний час стало зрозуміло, що необхідно далі покращувати законодавство про пенсійне забезпечення. Було запропоновано переглянути пенсії деяких працівників, подальша демократизація практичного застосування пенсійного законодавства, залучати профспілкові органи для призначення пенсій, до контролю над роботою органів соціального забезпечення. Виникла необхідність у вирішенні спірних питань, тому перед вченими стояла задача глибокого аналізу та наукова розробка багатьох проблем [11, с. 75-84].

31 травня 1957 року Указом Президії Верховної ради Української РСР було внесено зміни у статті 61, 75, 114, 135 і 136 Кодексу законів про працю Української РСР [7, с. 100]. Ці зміни були пов'язані зі зміною загальносоюзного законодавства, тому виникла необхідність приведення у відповідність до діючого законодавства статей Кодексу законів про працю УРСР [12, 1957. – № 4. – Ст. 83]. Ці норми регулювали питання скороченого робочого дня для неповнолітніх та оплата їх праці, встановлювалася тривалість робочого дня для осіб, які навчаються, порядок надання відпусток для осіб, які не досягли 18 років і заборонялося приймати на роботу осіб, яким не виповнилося 15 років. Таким чином регулювалися умови праці неповнолітніх, а також питання охорони праці підлітків.

Важливе значення у розвитку трудового законодавства та у врегулюванні трудових відносин відіграв Указ Президії Верховної Ради СРСР Про затвердження положення про порядок розгляду трудових спорів від 31 січня 1957 року [13, 1957. – № 4. – Ст. 58].

Трудові спори розглядаються:

- комісіями з трудових спорів;
- фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілок;
- народними судами.

В положенні визначалася організація комісії по трудових спорах, де вона утворювалася на підприємстві, в установі чи організації з рівного числа постійних представників фабричного, заводського, місцевого комітету профспілок і адміністрації підприємства, установи, організації. Число представників визначалося за згодою обох сторін. На кожному засіданні сторони назначають голову і секретаря наступного засідання.

Також документ містив перелік запитань, які виносилися на розгляд комісіям по трудових спорах, а саме: звільнення чи переведення на іншу роботу; оплата праці; грошова компенсація за невикористану відпустку; видача спецодягу та спецхарчування; утримання за матеріальні збитки, вчиненні підприємству, установі, організації; виплата вихідної допомоги.

Комісії по трудовим спорам не можуть розглядати спори про звільнення, поновлення на посаді, переведення на іншу роботу працівників, які займають посади, вказані в Додатку № 1, і накладення на них дисциплінарних стягнень (Додаток № 1 додається до Положення про порядок розгляду трудових спорів); накладення дисциплінарних стягнень на осіб, які підпадають під дію статутів про дисципліну; встановлення посадових окладів, тарифних

ставок; зміна штатів; що стосується розміру допомоги чи пенсії; надання і розподіл житлових приміщень.

Фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілок розглядалися заяви про вирішення трудових спорів, з яких в загальнозаводській комісії не було досягнуто згоди і скарги працівника на рішення загальнозаводської комісії по трудовим спорам. Вони зобов'язані протягом 7 днів прийняти рішення по даній заяві (скарзі).

Рішення комісії по трудовим спорам і постанова по трудовим спорам фабричних, заводських, місцевих комітетів профспілок належать виконанню адміністрацією підприємства, установи, організації в 10-денний строк, якщо в рішенні або постанові не встановлений строк їх виконання.

Якщо адміністрація підприємства, установи, організації не виконує в строк, передбачений положенням, рішення комісії по трудовим спорам, фабричний, заводський, місцевий комітет профспілок видає зацікавленому працівнику посвідчення, яке має силу виконавчого листа [4, с. 584-586].

Отже, фабричний, заводський, місцевий комітет профспілок здійснював такі функції:

- 1) в якості обов'язкової другої інстанції розглядав спори, з яких в комісії по трудовим спорам не відбулось згоди сторін;
- 2) розглядав скарги робітників на рішення комісії;
- 3) видавав посвідчення для примусового виконання рішень комісій по трудовим спорам і постанов по спорам, які винесені фабричними, заводськими, міськими комітетами профспілок.

Такими широкими повноваженнями фабричні, заводські, місцеві комітети профспілок були наділені вперше за весь період існування радянського інституту розгляду трудових спорів [14, с. 58].

Отже, підсумовуючи наведене, зауважимо, що у досліджуваний період виникла необхідність у реформуванні радянської системи права, а також внести зміни до окремих галузей права СРСР та УРСР, зокрема до трудового законодавства. Таким чином, було прийнято ряд нормативно-правових актів з ціллю подальшого покращення умов праці, відпочинку і навчання молоді, в зв'язку з покращенням охорони материнства і дитинства та подальшому поліпшенні умов праці працівників. Однак, хоча за цей період і було прийнято ряд нормативних актів, трудове законодавство потребувало подальших змін.

Література:

1. Сырых В. М. История государства и права России. Советский и современный периоды: Учебное пособие. – М.: Юрист, 2000. – 488 с.
2. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938-1973: В 2-т. Т. 1 / Упоряд. З. К. Калінін; За ред. Я. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1974. – 739 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
4. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1961 гг. / Отв. ред. Ф. И. Калинычев. Сборник составили: Л. И. Мандельштам, М. И. Юмашев, Б. А. Жалейко, А. В. Калитеевская. – М.: Издательство "Известия Советов депутатов трудящихся СССР", 1961. – 976 с.
5. О порядке оплаты труда подростков от 16 до 18 лет в связи с установлением для них шестичасового рабочего дня: Постановление Совета Министров СССР от 26 мая 1956 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1956. – № 12. – Ст. 242.
6. Про внесення змін до статей 92 і 132 Кодексу законів про працю Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1956 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 7. – Ст. 125.
7. Узбеков С. М. О правовом регулировании условий труда женщин в СССР // Советское государство и право. – 1962. – № 3. – С. 108-112.
8. Історія держави і права Української РСР: В 2 т.: Том 2. 1937-1967 рр. / Редкол.: Б. М. Бабій та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 423 с.
9. Про внесення змін до статей 37, 46, 47, 47-1 і 90 Кодексу законів про працю Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 15 серпня 1956 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 7. – Ст. 126.
10. Положение о порядке назначения и выплаты государственных пенсий: Постановление Совета Министров СССР от 4 августа 1956 г. // Сборник постановлений СССР. – 1957. – № 1. – Ст. 1.
11. Караваев В. В. За дальнейшее совершенствование пенсионного законодательства // Советское государство и право. – 1959. – № 3. – С. 75-84.
12. Про внесення змін у статті 61, 75, 114, 135 і 136 Кодексу законів про працю Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 31 травня 1957 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – № 4. – Ст. 83.
13. Положение о порядке рассмотрения трудовых споров: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 31 января 1957 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1957. – № 4. – Ст. 58.
14. Эпштейн А. Л. Новый порядок рассмотрения трудовых споров // Советское государство и право. – 1957. – № 7. – С. 52-61.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 Р. Р.)

В данной статье рассматриваются актуальные правовые вопросы относительно правового положения еврейского национального меньшинства в условиях украинской государственности (1917-1920 г. г.). Автор статьи, осуществляя анализ исторических условий обосновывает, что экстремальные трудности политического, социально-правовой жизни способствовали сближению еврейского национального меньшинства с украинским освободительным движением и обусловили соответствующие изменения в системе тогдашнего правового регулирования.

The article deals with urgent legal matters of legal status of jewish national community in the conditions of Ukrainian statehood (1917-1920). The author of the article analyzing historical conditions proves that extreme difficulties of political character, social and law life helped to draw together Jewish national community with Ukrainian liberation movement and caused certain changes in the system of law policing of those times.

Об'єктом дослідження є правове становище єврейської національної меншини в умовах української державності, а безпосередньо предметом закономірності формування зміни та розвитку їх правового становища у 1917-1920 р. р.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей правового становища єврейської спільноти на різних етапах розвитку України.

Актуальність даної статті обумовлена тим, що дослідження має сприяти накопичення та аналізу правих знань не тільки у галузі єврейської правової думки у межах обраного періоду, але й української, російської і, з рештою ізраїльської.

Проблеми єврейської національної меншини у Росії і в Україні знайшли своє відображення у наукових розробках вітчизняних та зарубіжних дослідників. Ще дореволюційні автори С. Дубнов, Ю. Гессен вказували на цілеспрямовану політику Росії стосовно єврейського населення. Вона втілювалася у складну систему правових обмежень і вражає не стільки своєю несправедливістю і жорстокістю, скільки своєю обмеженою бездарністю.

Наукова новизна обґрунтовується тим, що в даній статті зроблений аналіз нормативного забезпечення функціонування єврейської громади в контексті правового процесу на підросійських та українських землях у 1917-1920 р. р.

Дане стаття має сприяти розумінню правових та соціально-політичних процесів в Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Потрібно враховувати поліетнічний фактор тогочасної України, значний відсоток населення становили національні меншини у тому числі і єврейська національна меншина. Їх правове становище після революції було неоднозначним.

Керівники УЦР розуміючи складність політико – правової ситуації публічно висловили своє ставлення до цієї проблеми. М. Грушевський в статті "Народностям України" зазначав: "Ми добуваємо державне право для української землі ... Право національних меншостей буде забезпечено!" [1, с. 106].

У формуванні правової політики, щодо єврейської національної меншості важливу роль відіграв Український національний з'їзд (6-8 квітня 1917р.). Проблеми правового статусу національних меншин в Україні була присвячено дві спеціальних доповіді.

Національні меншини отримавши політичне представництво в УЦР, по різному ставилися до тих чи інших її політико-правових дій.

17 червня 1917 р. Генеральний Секретаріат передбачив у своїй структурі окремий підрозділ секретарство з міжнаціональних справ де працював М. Зільберфарб (член Об'єднаної єврейської соціалістичної партії), а його заступником було призначено І Хургіна (члена Соціалістичної єврейської робітничої партії). Пізніше замість М. Зільберфарба було призначено В. Лацького (єврейського публіциста та громадського діяча, ідеолога сіоніського руху).

Генеральний секретар національних справ в жовтні 1917 звертався до Користишевської волосної земельної управи з вимогою негайно відмінити розпорядження про заборону євреям торгувати в неділю і святкові дні.

Так у надзвичайно складних політичних і соціально-економічних обставинах відроджена українська держава шукала і знаходила шляхи оптимального врегулювання досить складної етнонаціональної проблеми, отриманої у спадок від Російської імперії.

Уряд УНР, вже перебуваючи в еміграції ухвалив правові акти, у яких йшлося про права національних меншин. Це свідчить про те,

що Директорія продовжувала толерантну етнонаціональну політику, яка відповідала також інтересам єврейської національної громади. Був створений Єврейський національний секретаріат, який не погоджувався з відновленням Міністерства єврейських справ. Директорія намагалася досягти компромісу у міжнародній боротьбі єврейських політичних партій. Таким чином можна зробити такий висновок: за часи існування УНР було закладено основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні, вжито низку практичних заходів, щодо їхньої реалізації.

Що собою являла єврейська громада? Євреї посідали помітне місце в суспільному житті на українських землях, що було обумовлено державною політикою Російської імперії.

За етно-становою структурою єврейська громада України мала такий вигляд: більша частина була зайнята в торгівлі – 48 %, в обробці продуктів (в т. ч. фабрично-заводський пролетаріат) – 32 %, на державній службі було зайнято 17,5 %, решта 2,5 % – в сільському господарстві [5].

На Всеукраїнському національному конгресі 6-8 квітня 1917 року у Києві була обрана Центральна Рада. До її складу увійшли делегати всіх єврейських громадських, культурних, благодійних, кооперативних та інших організацій, синагог. У прийнятій на цьому конгресі резолюції було урочисто заявлено, що одним із головних принципів української автономії визнається повна гарантія прав національних меншин, які проживають в Україні.

Однак практичних кроків для здійснення цієї декларації у найближчі два місяці не було зроблено. І лише коли Українська Центральна Рада структурувалась як крайова влада і виявила реальну силу, став виявлятися двоякий інтерес до неї з боку організованої єврейської громадськості.

Перший універсал 10 червня створив Генеральний Секретаріат, який повинен був на території 12-ти українських губерній виконувати всі урядові функції від імені "Державної нації на Україні". За угодою, укладеною 3 липня 1917 року з представниками Тимчасового Уряду, що приїхали до Києва, у Малій Раді було представлено національні меншини (великоросів, євреїв, поляків). Меншини повинні були також бути представлені у Генеральному Секретаріаті. Євреї одержали п'ять місць у Малій Раді, яка нараховувала 85 членів. До складу Ради входило п'ять єврейських партій: Бунд, Сіоністи, Поалей – Ціон, Фарейнінге, Фольккопартей. Керівництво Центральної Ради піклувалось передусім про запровадження принципів автономії та федерації

у найважливіші законодавчі акти. На цьому шляху важливою подією було прийняття Центральною Радою двох законодавчих документів: Закону Української народної Республіки "Про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад" (2 грудня 1917 р.) та Закону "Про національно-персональну автономію".

Прийняття першого закону було значною мірою обумовлено активністю єврейської національної меншини. Тоді вагому частку населення на українській території становили євреї, що мешкали переважно в містах та містечках.

Представники єврейського народу брали активну участь у політичному житті України. Серед них існували різні національно-політичні течії, на основі яких згодом утворилось кілька впливових політичних партій.

На підтвердження великої ваги євреїв у суспільному житті маємо дані виборів до міської Думи 1917 року, де, за деякими даними, єврейські представники становили переважну більшість.

Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване використання мов. Статут Генерального Секретаріату передбачав публікацію правових актів російською, єврейською, польською мовами, що практично використовували і надалі. У виборчому законодавстві враховувались мовні права національних меншин. Заступникам секретаря з національних справ надавали право спілкуватися і вести діловодство мовою конкретної національної меншини.

Вагомим здобутком Української Центральної Ради став Закон "Про національно-персональну автономію", який відповідав інтересам єврейських мас, на противагу їхньому правовому становищу в царській Росії.

15 вересня 1917 року відбувся з'їзд народів, який постановив, що всі народи, які населяють Росію, мають право на національно-персональну автономію. Проте не всі політичні сили були налаштовані на співпрацю.

Керівники Української Центральної Ради, розуміючи складність політико-правової ситуації і потребу налагодження нормальних стосунків з національними меншинами для майбутньої державотворчої діяльності, висловили своє ставлення до цієї проблеми. М. Грушевський у березні – квітні 1917 року у статті "Народностям України" звернув особливу увагу на прагнення українського народу створити незалежну державу, а також можливість неоднозначного ставлення до цього національних меншин. Він зазначав: "Ми хочемо

вірити, що й представники національних меншин України відповідно зрозуміють своє становище, права їм буде забезпечено" [1].

Обов'язковим кроком у цьому напрямку Грушевський вважав надання росіянам, євреям, чехам та іншим національностям пропорційного представництва в органах влади, можливості використання ними рідної мови, в тому числі у школах товариств. У формуванні етнонаціональної політики УЦР важливу роль відіграв Український Національний з'їзд, який став ще одним рухом вперед на шляху до організації української державності.

Керівництво Центральної Ради дуже добре розуміло, що в багатонаціональній Україні залучити, окрім українців, представників інших національностей до державотворчих процесів можна було лише послідовно демократичною етнонаціональною політикою, основу якої склала б відповідна правова база, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми іноетнічного населення України.

Євреї – активісти входили до складу Центральної Ради, сприймали її як свій орган, виступали на його форумах як рівні його члени з рівними політичними і національними правами.

Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало із середини червня 1917 року як складова частина генерального секретарства з міжнаціональних справ.

Загалом генеральне секретарство з єврейських справ УНР діяло активно і в кінці листопада 1917 року підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування. Згідно з цим законом у місцевостях із значною кількістю єврейської людності обирались єврейські громадські ради. У спеціальному розділі закону були сформульовані тимчасові правила про проведення виборів членів єврейських громадських рад.

Отже, кроки, які здійснювала Центральна Рада щодо залучення єврейської національної меншини до державотворчих процесів в Україні, свідчили фактично про початок персональної автономії єврейського народу в Україні.

Антиукраїнські настрої в єврейських низах не могли не впливати і на політичну лінію відповідних партій. Оскільки радянсько-український конфлікт не підвів соціалістичних лідерів Центральної ради до необхідності проголошення незалежності, між українськими партіями і партіями, що репрезентували в Центральній Раді національні меншини, відбувся розкол.

На відкритому засіданні Малої Ради, яке проходило в ніч з 24 на 25 січня, під час обговорення тексту ІV Універсалу проти проголошення незалежності України та відокремлення від Росії виступив представник Бунду М. Лібер. Українська більшість Малої Ради розраховувала на позитивну оцінку ІV Універсалу представниками партій національних меншин, насамперед єврейських соціалістів, але виступ їхнього лідера справив гнітюче враження на присутніх.

Міста і містечка України, де євреї склали значну частину, часом ставали головною опорою більшовиків.

На початок 1918 року єврейське міністерство також втратило віру також у допомогу з боку військових сил Української Республіки і круто змінило своє ставлення до формування єврейських загонів. Але така позиція була надто запізнілою, загальнополітичні події, що розгорнулися, відсунули надії на отримання офіційної санкції на єврейську самооборону, а без неї було неможливо розпочати планомірну організацію загонів. Однак ті загони, що були створені в окремих пунктах, відіграли безсумнівну роль у захисті місцевого населення. Але вони були безсилі попередити чи зупинити погромні процеси, що проходили в країні, тому що існували без організаційного центру, як додаток до політичних партій.

Характерно, що через декілька днів після прийняття Закону "Про національну-персональну автономію" саме існування Ради опинилось у небезпеці. Український уряд, не знайшовши підтримки і опори у своїй регулярній армії, вимушений був доручити захист республіки і всю повноту влади "вільному козацтву" на чолі з М. Ковенком. Він був козацьким комендантом м. Кисва. За законом "вільне козацтво" повинно було бути народною міліцією, відкритою для всіх національностей, але фактично воно перетворилось на ізольовану касту з виразним антисемітським присмаком. У деяких місцевостях євреїв зовсім не приймали до загонів "козацтва", а в деяких допускали за процентною нормою.

Безперервна хвиля погромів, проти яких уряд не вживав ніяких активних заходів, сприяла зародженню в єврейських масах нестримно зростаючого почуття сумніву, тривоги, розчарування і недовіри, що межували з ворожістю до цієї влади. І. Черіковер у своїй праці "Антисемітизм і погроми на Україні" вказував на те, що єврейський обиватель боявся українства, воно було йому чуже, в той час як у російській уряд і російську культуру він, всупереч останнім потрясінням, вірив [6].

У боротьбі Ради з більшовицьким засиллям єврейські політичні партії виразно стали на проукраїнську позицію.

Прийняття Радою Закону "Про національно-персональну автономію", з одного боку, повинно було б означати зближення в українсько-єврейських стосунках, а з іншого, закон був прийнятий тоді, коли українські діячі розійшлися з представниками національних меншин. Це значною мірою позбавило закон його значення.

Деякі єврейські партії вітали Перший і Другий Універсали, в яких українські діячі залишалися на позиціях федерації з Росією. Але з жовтня 1917 року в українському русі відбувся різкий злам у бік розриву з Росією, і Третій Універсал, прийнятий Центральною Радою 9 листопада, проголосив створення Української Народної Республіки. Для єврейських партій це було цілковитою несподіванкою. Всі єврейські члени Ради, притиснуті до стінки, голосували за Третій Універсал. У текст Третього Універсалу був уведений пункт про національно-персональну автономію, який проголошував, що великоросійському, єврейському, польському та іншим народам надається національно-персональна автономія.

Всі єврейські представники в Раді були глибоко обурені новим національно-політичним курсом. Представник Бунду А. Золотарьов заявив, що їхня партія бере на себе частину відповідальності за цей акт і від усього серця підписується під Універсалом.

Об'єднання, навпаки, відкидали ідеологію сіонізму, намагаючись створити єдиний національний схід, що був би екстериторіальним автономним національним тілом зі своїм верховним органом. Єврейська народна партія була несоціалістичною і несіоністською і мала на меті досягти національно-культурної автономії. Сіоністи виходили з позиції сіонізму як єврейського націоналізму, де націоналізм – ліберальна ідея.

Бунд 1917 року виступив за вирішення питання автономії України в рамках єдності "загальноросійського демократичного фронту" і в своїй програмі спочатку був залежним навіть від федерації.

При віце-секретареві на основі рівного представництва існуючих п'яти єврейських політичних партій була створена 50 - членна єврейська національна рада. Перше засідання ради відбулося 1 жовтня 1917 року. Сіоністи, яким було надано 10 місць, відмовились брати участь у його роботі, вони зазвичай делегували свого представника із суто інформаційною метою. Між ними і соціалістичними партіями, яких вони розглядали як узурпаторів, не могло бути співробітництва у підготовці законодавства про національно-персональну автономію.

На момент внесення законопроекту на розгляд 9-ої сесії Центральної Ради (початок січня 1918 року) ставлення українських партій до єврейської менштини значно погіршилось. Та атмосфера прихильності, яка переважала в перші післяреволюційні місяці, змінилась на відверту або погано приховану недовіру і недоброзичливість. Рада викреслила 10-у статтю, яка передбачала вільне входження до складу Генерального Секретаріату секретарів, що представляли "нації, організовані в союзи".

Представники великоросійської, єврейської і польської меншин не розглядалися як повноправні члени кабінету. З цими змінами законопроект був прийнятий одноголосно.

Організована єврейська громадськість зустріла рішення Ради із задоволенням.

Лідери єврейських політичних партій неодноразово висловлювали в УЦР протести з приводу шовіністичних публікацій газети "Киевская мысль", які, на їхній погляд, загострювали етнонаціональні відносини.

Питання про національну – персональну автономію в добу існування УЦР востаннє розглядали в контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VIII – "Національні союзи" фактично було імплементовано положення Закону "Про національну персональну автономію".

Хоч лідери УЦР вважали Закон "Про національну персональну автономію" серйозним досягненням Д. Дорошенка зробив висновок, що він не викликав ні якого визнання з боку тих кого мав ущасливити, – з боку національних меншостей [2, с. 270].

Слід вважати, що з початку ХХ ст. в Україні, на думку І. Клейнера, розвивались процеси асиміляції панівного російського середовища, утверджувалися і поширювалися соціалістичні та революційні ідеї, що призводило до участі у політичних рухах як єврейських, так і інших народів.

Негативна оцінка представниками національних меншин ІV Універсалу, а відтак і незалежності України, негативно позначилися і на міжнаціональних відносинах у державі.

Нові відкриті документи дають можливість висвітлити історичні події зовсім не так, як нас довго вчили. Це документи і про єврейські погроми в Україні, і про ставлення до них єврейства взагалі та керівництва УНР, а саме М. Грушевського, В. Винниченка, а також Головного отамана війська Української Народної Республіки С. Петлюри.

У світлі нових відомостей стає дедалі очевиднішим, що український уряд Республіки не проводив антиєврейської політики, а навпаки, прагнув до забезпечення національно-культурної автономії євреїв, що проживали на території України.

Наприклад, III Універсал було надруковано у вигляді афіші не тільки українською, а і єврейською (так само, як і російською та польською) мовами. Велику роль у вирішенні національного питання відіграв перший Президент України Михайло Грушевський. Неодноразові звернення представників єврейської громади не залишилися без уваги М. Грушевського і отримали подальший розгляд. Зокрема, прохання бібліотечної комісії Одеського відділення товариства просвіти між євреями Росії безкоштовно надати твори бібліотеки було задоволено.

Таким чином, із вищесказаного можна зробити висновок про те, що ставлення євреїв до українського національного руху було складним і неоднозначним. Характер цього ставлення визначався наступними факторами:

- політикою Центральної Ради щодо національних меншин;
- тягарем царського минулого, історичних традицій і політичною позицією єврейських партій.

Стратегічні інтереси підштовхували національні меншини до зближення з українським визвольним рухом. Саме це зближення, у кінцевому підсумку, повинно було привести всі етнічні групи республіки до визначення України спочатку як автономної частини Росії, а потім як незалежної держави.

Серед основних причин варто вказати на нездоланий тягар пережитків царизму, що роз'єднав народ, надавши привілеї одним і позбавивши їх інших.

Певну негативну роль відіграла і нечітка нормотворча діяльність Центральної ради.

Література:

1. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. - К.: Веселка, 1992.
2. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1 Доба... - С. 270
3. ЦДАВОВУ. - Ф. 2592. - Оп. 1. - Спр. 31. - А. С. 1-1зв.
4. Єврейське населення на Україні. - Харків - Запорожжє, 1988.
5. Сковростанский В. Революция на Украине. - Саратов, 1919.
6. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине - 1917-1918. - М., 1989.

ГЕНДЕРНА АСИМЕТРІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

В статті розглядається поняття принципу гендерного рівності, його особливості в окремих галузях права, наведені основні нормативно-правові акти, які забезпечують реалізацію гендерної політики та досягнення гендерного рівності, регламентують проведення гендерної експертизи законодавства. Розглядається склалася в Україні гендерна асиметрія в сфері державного управління та запропоновано деякі шляхи її подолання.

The article discusses the concept of gender equality, its features in some areas of law, provides the main legal acts that ensure implementation of gender policy and gender equality, govern the conduct of gender analysis of legislation. Here we consider the prevailing gender asymmetry in Ukraine in the sphere of state management and proposes some ways of overcoming it.

"Жінки складають половину населення Землі, виконують 2/3 всієї роботи, отримують 1/10 частину від світового доходу та володіють менш ніж 1/100 всієї нерухомості" [1, с. 58] – ці слова із доповіді ООН, підготовленої у 1996 році, яскраво ілюструють гостроту питання про фактичну нерівність прав і можливостей жінок та чоловіків (тобто про наявність гендерної асиметрії) – питання, актуального і досі практично для всіх країн світу, в тому числі для України.

Актуальність питання для України пояснюється деякими негативними процесами. Так, в останній час значно зросла кількість жінок, що задіяні на важких та шкідливих роботах, у той час, як у великому бізнесі частка жінок коливається біля 5 %. Жінки також є найбільш незахищеними у результаті економічних перетворень прошарків суспільства. Серед безробітних жінки складають 80 %, проте одну і ту саму роботу вони отримують на 14 % рідше ніж чоловіки.

В результаті цих негативних явищ за останні 12 років різко впав рівень народжуваності, зросла жіноча злочинність, жінки масово виїжджають за кордон у пошуках роботи та гідного заробітку. Частка жінок у тимчасовій трудовій міграції складає 70 %, а це по різним даним від 600 тис. до п'яти мільйонів заробітчан.

Слід зазначити, що питання гендерної рівності на зламі ХХ-ХХІ століття все ж таки набуло чималої популярності, воно стало темою різноманітних досліджень у сфері політики, освіти, громадської думки, зайнятості та міграції. За цей час були розроблені гендерні індикатори,

підготовлені матеріали для розробки гендерно врівноважених бюджетів, розроблені та введені в дію концепції гендерної політики тощо.

Країни Європи пришвидшеними темпами переводять у практичну площину положення про те, що розширення можливостей жінок, їхня участь на основі рівності в усіх сферах життя суспільства є одним з найголовніших чинників економічного, соціального розвитку. У багатьох країнах Європи уряди очолюють жінки, також досягнуто паритетне представництво чоловіків і жінок у парламенті. Але і досі не в усіх сферах життя суспільства досягнута гендерна рівність, до якої так прагне світова спільнота. Це питання повністю не вирішене і в Україні. Однак слід зазначити, що у зв'язку з курсом на євроінтеграцію, останнім часом розвиток гендерного законодавства в нашій державі відбувається доволі швидкими темпами. Проте цьому питанню необхідно приділяти набагато більше уваги, у зв'язку з тим, що в багатьох сферах життя нашого суспільства і досі існує певна гендерна асиметрія. Тут слід зауважити, що ця асиметрія носить форму пониження прав як жінок, так і чоловіків.

В нашому дослідженні зупинимось на гендерній асиметрії у державному управлінні, адже ця сфера є одним із головних індикаторів гендерної асиметрії в українській державі.

Перш за все слід сказати про нормативно-правові акти України, в яких закріплено принцип рівності жінок і чоловіків. Першим таким актом є Конституція України, стаття 24 якої проголошує принцип рівності жінок та чоловіків і говорить: "Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці та охорони здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям" [2].

До гендерного законодавства України також можна віднести Кодекс законів про працю, Сімейний кодекс, Цивільний та Кримінальний кодекси, закони про освіту, пенсійне забезпечення, державну допомогу сім'ям з дітьми, охорону праці, Основи законодавства про охорону здоров'я та інші.

Основоположним нормативно-правовим актом, що спрямований на досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та ліквідації дискримінації за ознакою ста-

ті став Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 8 вересня 2005р. Тут вперше вводяться такі терміни як: "гендерна рівність", "сексуальні домагання", "дискримінація за ознакою статі" тощо. Відповідно до законодавства термін "рівні права жінок і чоловіків" – це відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі; "гендерна рівність" – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей приймати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

У вказаному законі визначені основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Тут закріплюються повноваження Верховної Ради, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Кабінету Міністрів, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків. Велике значення цього закону полягає в тому, що він вже не носить декларативний характер, як Конституція та ратифікована Україною Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., тому що передбачає механізм забезпечення рівності прав чоловіків та жінок, а також відповідальність за його порушення.

На досягнення гендерної рівності в українському суспільстві також направлений Указ Президента України від 26 липня 2005 р. № 1135 "Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", що поклав повноваження щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на заступників керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади.

До підзаконних нормативно-правових актів у галузі гендерної рівності слід віднести Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, затверджену постановою Кабінету Міністрів України № 1824 від 27 грудня 2006р. та інші.

На виконання статті 4 Закону "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", яка передбачає проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів Кабінетом Міністрів України від 12 квітня 2006 р. прийнято постанову за № 504 "Про проведення гендерно-правової експертизи". Впродовж 2004-2007 рр. Міністерством юстиції була проведена гендерно-правова експертиза усіх галузей законодавства. Це відносно нове явище, але поступово заплановано, що гендерна експертиза стане невід'ємним етапом та елементом як процесу створення закону, так і його реалізації.

За результатами вказаної експертизи Законом України від 15 квітня 2008р. "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" було внесено зміни до Кодексу законів про працю, Законів: "Про об'єднання громадян", "Про колективні договори та угоди", "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини" – був введений принцип рівності жінок та чоловіків, а також покладено контроль за його виконанням та забезпеченням на Уповноваженого Верховної Ради з прав людини [3].

Як бачимо, на теперішній час триває процес розвитку гендерного законодавства, органи виконавчої влади здійснюють можливі заходи щодо подолання гендерної асиметрії та забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві. Проте роботи у цій сфері ще дуже багато.

На необхідності подальшої розробки даного питання та проведення ретельного аналізу виконання Державної програми на 2006-2010 роки з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві наголосила і Омбудсман України Ніна Карпачова у ході зустрічі з дружинами послів іноземних держав, акредитованих в нашій країні, членами Міжнародного жіночого клубу, що відбулась 13 квітня 2010р. У представленій в Раді ООН з прав людини Першій періодичній доповіді України про стан дотримання прав людини відзначений певний прорив на законодавчому рівні. Активізувалося участь жінок у громадських організаціях, зокрема, діють понад 59 всеукраїнських і міжнародних жіночих організацій, а також близько 1500 регіональних [4].

Однак, за результатами моніторингу Уповноваженого з прав людини, на практиці до цих пір не подолано соціальну нерівність чоловіків і жінок. Україна не виконала головної вимоги згаданої Державної програми щодо забезпечення не менше 30 відсотків представництва жінок в органах влади. "Наприклад, – зазначила вона, – у нинішньому складі парламенту жінки становлять лише 7,6 відсотка; немає жінок у складі нинішнього Уряду чи голів обласних державних адміністрацій. З-поміж 137 заступників міністрів лише 16 жінок (11,7 відсотка). Не кращою є ситуація і щодо представництва жінок на адміністративних посадах у судовій гілці влади: із 782 голів судів лише 86 жінок, або 9 відсотків. А у Верховному, Вищому адміністративному та Вищому господарському судах України у складі керівництва – жодної жінки" [5]. Як видно, тут мається на увазі негативний гендерний дисбаланс по відношенню до жінок.

З огляду на вищесказане актуальним є дослідження та розвиток інституту жіночого політичного лідерства, який передбачає обіймання жінками посад у політичних організаціях, прийнятті владних рішень.

Визнання рівних прав для всіх статей на державній службі визнано в статті 4 Закону України "Про державну службу" від 16 грудня 1993 р.: "право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України" [6].

У 1999 році під керівництвом О. Кулачек було проведено спеціальне дослідження "Перешкоди для жінок на державній службі", в результаті якого були виділені основні проблеми, що перешкоджають кар'єрному росту жінок. До них, на думку, О. Кулачек можна віднести:

1) вплив традиційного оточення на робочому місці, тобто певні забобони: жінок хочуть бачити залежними, запобігливими, скромними виконавицями, тоді як чоловіків закликають бути незалежними, здатними до конкуренції, спрямованими на дію; для обрання на відповідальну посаду жінка повинна спочатку продемонструвати свою реальну компетентність, тоді як чоловікові достатньо мати потенціал; існує думка, що моральність і висока посада – речі несумісні, і жінки не прагнуть службових вершин, бо не хочуть ставити під загрозу свої сімейні стосунки й цінності.

2) брак часу у жінок для професійного зростання, тому що вони мають сім'ї і обов'язки з догляду за дітьми, або старими батьками чи іншими родичами. Режим подвійного навантаження призводить до постійного емоційного й фізичного перенапруження, що може супроводжуватися психологічними, емоційними, а іноді й фізичними відстороненнями від службової активності.

3) брак можливостей для підвищення професійного рівня. На рівні області, тим більше району чи села, майже відсутні джерела інформації про світовий і вітчизняний досвід державної служби [7].

О. Кулачек зазначає, що суспільство багато втрачає від того, що жінки належним чином не представлені у органах влади. Тут слід звернутись до досліджень в сфері менеджменту, які підтверджують таку точку зору. Так, Л. О. Пампуха виділяє ряд особливостей, які підтверджують що жіночий стиль управління набагато різноманітніший:

1) мотивація роботи: у чоловіка – кар'єрний зріст та самовираження, у жінки – виконання цілі;

2) жінки більше уваги приділяють між особовим стосункам з колегами, що призводить до покращення мікроклімату в колективі, де жінка-керівник;

3) жінка емоційніша, схильна "програвати" ситуацію, тобто може передбачати наслідки своїх дій і відповідно корегувати їх;

4) жінка відрізняється своєю гнучкістю, ситуативністю, вмінням пристосовуватись до ситуації, вмінням перемикагись з однієї соціальної ролі (менеджера) на іншу (мати, дружина);

5) завдяки своїй терплячості жінка спрямована на послідовні, поступові дії та відповідно на реалізацію тактичних, а не стратегічних завдань;

6) стиль керівництва жінки відрізняється демократичністю, готовністю до співпраці та колегіального ухвалення рішення при вмілому делегуванні обов'язків та відмові від обов'язкової опіки підлеглих; відповідальність за роботу покладається на конкретного виконавця;

7) жінки відрізняються допитливістю та схильністю до повчань, але тут слід зауважити, що такі якості часом є вадою жінок;

8) у екстремальних умовах жінка демонструє стратегію активного протистояння, в той час як чоловік – страху та уникнення;

9) жінки навіть конфліктують більш "м'яко" ніж чоловіки [8].

Він навіть вказує на те, що дослідження В. Слімс показують, що жінки-керівники мають порівняно вищий рейтинг серед підлеглих, тому що проявляють себе як заповзяті, сильні, гнучкі, стабільні та наймовірніо працездатні.

Виходить, що жінки хоч і беруть активну участь у державному управлінні, проте здебільшого на нижчих кар'єрних щаблях і тим самим фактично не впливають на прийняття рішень. З огляду на ситуацію, що склалась, О. Кулачек виділяє три аргументи на користь професійного розвитку жінок-політиків і жінок, що працюють у державних органах:

1) представництво жінок і чоловіків у представницьких органах – це питання демократії. Жінки складають більшу половину населення України й повинні мати відповідний вплив на прийняття політичних рішень.

2) від того, що жінки не беруть участі у виробленні політичних рішень – втрачає все суспільство, яке не використовує особливі інтелектуальні ресурси й досвід.

3) інтереси чоловіків і жінок, у силу їх фізичних розбіжностей, не можуть співпадати, тому одні не можуть представляти інших [9]. Наприклад, коли Західна Європа постраждала від паводку, соціологи, у результаті опитування, з'ясували, що чоловіки вважають першочерговим завданням будівництво доріг та відродження економіки. Жінки ж основний акцент робили на відновленні житла та реконструкції водогону. Жінки і чоловіки наголошують на різних напрямках розвитку і це не є погано, адже дозволяє, узгоджуючи ці напрями, вибирати найкращий шлях розвитку, ефективно вирішувати дійсно актуальні завдання сьогодення.

Саме тому найкращим буде управління суспільством, засноване на паритетному представництві жінок та чоловіків.

Для ефективного впровадження такого управління слід звернутись до світового досвіду. Так Європейський Союз, запроваджуючи принцип рівних можливостей, головну увагу зосередив на новій гендерній концепції: від принципу однакового ставлення, що передбачає рівні права і можливості для всіх громадян – до стратегії позитивної дії, що передбачає зміщення акцентів із забезпечення рівних можливостей на забезпечення рівних соціальних умов, які сприяли б утвердженню фактичної гендерної рівності.

Позитивна дія – це заходи, що забезпечують вирівнювання стартових умов для жінок у патріархальному суспільстві. Крайній прояв позитивної дії – позитивна дискримінація, коли збільшення представництва жінок досягається наданням певних пільг чи впровадженням квот.

Т. Мельник зауважує, що гендерні квоти – це явище тимчасове, направлене на подолання гендерного дисбалансу у суспільстві, що має привести до перетворення патріархальної культури у паритетну, коли необхідність в таких квотах відпадає сама собою.

Світова практика показує, що гендерні квоти є досить поширеною практикою – зі 191 держави-члена ООН у 182 є парламент, при цьому жінки представлені у вищому законодавчому органі у 173 країнах, у 83 з них застосовуються гендерні квоти, більше ніж у 10 країнах вони застосовувались раніше. На даний час виділяють чотири правові механізми впровадження гендерних квот: конституційні положення, виборче законодавство, закон про рівноправність та статuti політичних партій (у всіх цих документах може бути вказаний відсоток або кількість місць у парламенті, інших органах державної влади та партіях для жінок) [10].

Вказані типи гендерних квот можуть застосовуватись як самостійно, так і в комплексі.

Система гендерного квотування зараз широко використовується у Бельгії, Чехії, Угорщині, Литві, Польщі та інших державах. Наприклад, у Бельгії у 1994 році було запроваджено закон, який забезпечує поступове збільшення місць для жінок в парламенті. В 1996 році партійні списки могли мати не більше, ніж три чверті кандидатів однієї статі, а з 1999 року – дві третини. На виборах 2002 року застосування квотування було розширене. Тобто верхні три позиції не можуть обіймати особи однієї статі. На наступних виборах такий принцип стосуватиметься до перших двох позицій. Завдяки такому законодавчому регулюванню більше 30 % місць у бельгійському Парламенті належить жінкам.

Верховна Рада України відмовилась від запровадження квот як у Законі "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", так і в запропонованих змінах до Закону "Про вибори народних депутатів України" та "Про політичні партії".

Питання про квотування у партіях в Україні постає в основному перед виборами і носить одиничний характер, тобто до партійного списку вноситься та чи інша конкретна жінка.

На мій погляд, у ситуації, що склалась у нашій державі на сьогодні, введення гендерних квот та чіткого механізму притягнення до відповідальності за їх недотримання могло б якщо не подолати, то значно скоротити гендерну асиметрію в українському суспільстві. Як певний адаптаційний захід та перехідний етап можливо запровадження механізму так званого "м'якого квотування", тобто участі у конкурсі на займання тих чи інших керівних посад у державі осіб обох статей.

Таким чином, в результаті проведеного вивчення наявності гендерної асиметрії та процесу впровадження у вітчизняному законодавстві принципу гендерної рівності доходимо до висновку, що це питання, незважаючи на свою популярність та опрацьованість багатьма вченими, і досі є актуальним та доволі гострим в Україні. Однією з головних причин того, що проблема гендерної рівності не набула достатнього політичного значення в українському суспільстві є несприйняття її як складової процесу демократизації та реалізації прав людини. Крім того це пояснюється складністю та довготривалістю гендерних перетворень у нашому суспільстві, яке має яскраво виражений патріархальний устрій.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається ломка гендерних стереотипів. Цей процес завдячує тривалій співпраці рамках проектів Ради Європи та курсу України на євроінтеграцію. Важливою умовою становлення принципу гендерної рівності є зміни ментальності чоловіків і жінок, особливо у

сфері державного управління. Актуальним питанням на сьогоднішній день є формування позитивного ставлення до жінок-керівників, особливо у сфері державного управління. Українському суспільству потрібна глибока ментальна трансформація, що призведе до зміни традиційних уявлень про роль чоловіка та жінки у суспільстві, до розвитку партнерських відносин між чоловіками та жінками й утвердження гендерної демократії.

На період таких ментальних зрушень в Україні було б доцільно ввести систему квотування на рівні закону, з чітким визначенням санкцій за їх недотримання та механізмів притягнення до відповідальності.

Крім того, під час впровадження принципу гендерної рівності та проведення гендерної експертизи законодавства, як показує проведене дослідження, слід перевіряти та гарантувати права як жінок, так і чоловіків.

Література:

1. Радионова О. Н. О гендерном неравенстве в сфере занятости // Экономический простір – 2008 – № 13 – С. 56-62
2. Конституція України від 26 червня 1996 року
3. Тодорова О. Розвиток гендерного законодавства // Урядовий кур'єр. – 2008. – 18 січня – джерело: <http://www.kmu.gov.ua/>
4. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді "Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини" від 10 грудня 2008 року – джерело: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. Ніна Карпачова: Україна має подолати дискримінаційний гендерний дисбаланс – джерело: <http://www.ombudsman.kiev.ua/pres/releases>
6. Закон України "Про державну службу" від 16 грудня 1993 р.
7. Кулачек О. І. Гендерна паритетність у державному управлінні: становлення та тенденції розвитку в Україні: Автореф. Дис. канд. наук з держ. управління: 25.00.01 – Українська академія держ. управління при Президентові України. – К., 2003. – 21 с. – джерело: <http://disser.com.ua>
8. Памлуха Л. О. Гендерні аспекти ефективного менеджменту – джерело: http://novyn.kpi.ua/2009-1/08_Lompuh.pdf
9. Кулачек О. Роль жінки у державному управлінні: старі образи, нові обрії. – К.: Основи, 2005. – 301 с.
10. Мельник Т. Гендерна політика в Україні. – К.: Логос, 1999. – 91 с.

ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ У ОПОДАТКУВАННІ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЯК СПАДЩИНА ТА ПОДАРУНКИ

В статье рассматриваются вопросы налогообложения наследства и подарков в составе налога с доходов физических лиц. Обращается внимание на то, что такие объекты возникают в результате реализации гражданских прав и обязанностей физических лиц. В связи с этим отмечается, что при установлении порядка налогообложения доходов, полученных как наследство и подарки, необходимо согласовывать нормы налогового и гражданского законодательства с целью учета всех особенностей таких гражданско-правовых отношений.

In the article the questions of taxation of inheritance and gifts are examined. Underlined, that such objects of taxation arise up as a result of realization of individuals civil rights and duties. Marked, that at the taxation of such incomes as inheritance and gifts, it is necessary to co-ordinate the norms of tax and civil law with the aim of account of all features of such civil legal relations in the tax law.

Оподаткування спадщини використовують у своїй практиці багато країн. Існує дві моделі оподаткування спадщини та подарунків. Перша передбачає встановлення окремого податку на спадщину та подарунки (США, Франція, Італія). Друга модель передбачає включення цього податку до податку з доходів фізичних осіб, яка і використовується в Україні. Так, Україна ввела такий податок тільки в ХХІ ст. з прийняттям Закону "Про податок з доходів фізичних осіб" 22 травня 2003 р. № 889 (далі – Закон № 889) [1].

Слід відзначити, що правила оподаткування такого доходу змінювалися законодавцем неодноразово. На цей час ст. 13 та 14 Закону № 889 діє в редакції від 19 січня 2006 року [2]. Відповідно до п. 14.1 ст. 14 Закону № 889 подарунки оподатковуються за правилами, що встановлені для оподаткування спадщини.

З метою оподаткування об'єкти спадщини і подарунки поділяються на такі види: а) об'єкти нерухомого майна; б) об'єкти рухомого майна: – предмет антикваріату або твір мистецтва; – природні дорогоцінні камені або дорогоцінний метал, прикраси з використанням дорогоцінних металів і/або природних дорогоцінних каменів; – будь-який транспортний засіб і пристосування до нього; – інші види рухомого майна; в) об'єкт комерційної власності – цінний папір (крім депозитного (ощадного), іпотечного сертифіката), корпоративне право, власність на об'єкт бізнесу як такий, тобто власність на цілісний май-

новий комплекс, інтелектуальна (промислова) власність або право на одержання доходу за нею; г) суми страхового відшкодування (страхових виплат) за договорами, укладеними спадкодавцем, а також суми, що зберігаються на пенсійному рахунку спадкодавця відповідно до договору недержавного пенсійного забезпечення, пенсійного внеску; д) готівка або кошти, що зберігаються на рахунках спадкодавця, відкритих у банках і небанківських фінансових установах, у тому числі депозитні (ощадні), іпотечні сертифікати, сертифікати фонду операцій з нерухомістю [1, п. 13.1 ст. 13].

Встановивши таку норму у Законі № 889, законодавець не врахував у механізмі оподаткування певні особливості. Спадкування і дарування регулюються нормами Цивільного кодексу України і тому варто спиратися на ті положення, які ним закріплені.

Насамперед, законодавець так і не дав поняття подарунка для цілей оподаткування, а виходячи з норм Закону № 889, він є відмінним від того, що розуміють під подарунком у цивільному законодавстві. Стаття 719 Цивільного кодексу України встановлює, що договір дарування предметів особистого користування і побутового призначення може бути укладений усно; договір дарування рухомих речей, що мають особливу цінність, укладається у письмовій формі, хоча передача такої речі за усним договором є правомірною, якщо суд не встановить, що обдарований заволодів нею незаконно [3]. Отже, зазначене майно може передаватися від однієї особи до іншої без письмового оформлення і нотаріального посвідчення.

З огляду на це виникає проблема у відстеженні, обліку і декларуванні, а також оцінці подарунків. Цивільне законодавство передбачає можливість встановлення у договорі дарування обов'язку дарувальника передати подарунок обдаровуваному у майбутньому через певний строк або при настанні відкладальної обставини [3, ст. 723]. Податкове законодавство повинне врахувати таке положення при визначенні моменту справляння податку з доходу, отриманого як подарунок. Крім того, ст. 725 Цивільного кодексу України передбачає, що договір дарування може встановлювати обов'язок обдарованого вчинити певні дії майнового характеру на користь третьої особи (передати грошову суму, виплатити грошову ренту і т. ін.) або утриматися від її вчинення. Якщо має місце такий договір, тоді як слід розраховувати податковий обов'язок особи і стосовно кого з них – того, хто обдаровується, чи стосовно третьої особи. Стаття 727 Цивільного кодексу України встановила право дарувальника вимагати розриву договору дарування, у визначених законом випадках. Таке положення також

повинне знайти своє відображення в Законі № 889; необхідно передбачити механізм повернення податку, сплаченого з такого доходу при розриві договору дарування.

Одним із об'єктів спадщини або подарунка може бути об'єкт комерційної власності, а саме – цінний папір, корпоративне право, власність на об'єкт бізнесу, інтелектуальна (промислова власність) або право на одержання доходу від неї [1, п. 13.1 ст. 13]. Але порядок визначення бази оподаткування корпоративних прав, цінних паперів, а також інтелектуальної власності не закріплені. Також в Законі № 889 не встановлено, яка вартість зазначених активів повинна застосовуватися для цілей оподаткування – номінальна чи ринкова.

Ставка податку, що застосовується до доходу, отриманого платником податків як подарунок або внаслідок прийняття спадщини залежить від ступеня споріднення і виду майна, що переходить у результаті дарування або спадкування. Відзначимо, що ставки, що були ведені Законом від 19.01.2006 року [2] є тими, що більшою мірою відповідають принципу соціальної справедливості, в порівнянні з розміром ставок, що існував раніше.

Для цілей оподаткування членами родини фізичної особи першого ступеня споріднення вважаються його батьки, батьки її чоловіка або дружини, її чоловік або дружина, діти як такої фізичної особи, так і її чоловіка або дружини, у тому числі всиновлені ними діти [1, абз. 2 пп. 1.20.4 п. 1.20 ст. 1].

В тому разі, якщо спадкоємцями або обдарованими є члени родини фізичної особи першого ступеня споріднення, об'єкти спадщини (подарунки) оподатковуються за нульовою ставкою. При отриманні спадщини (подарунку) спадкоємцями, що не є членами сім'ї спадкодавця першого ступеня споріднення – ставка складає 5 відсотків до будь-якого об'єкта спадщини.

В тому разі, якщо спадок переходить від спадкодавця-нерезидента – ставка податку складає 15 % до будь-якого об'єкта спадщини.

Досить суттєво була вирішена проблема щодо сплати податку такою соціально незахищеною групою фізичних осіб, як інваліди І групи, діти-сироти, діти, які позбавлені батьківського піклування. При отриманні спадщини вказаними платниками податків у вигляді рухомого та нерухомого майна, а також готівки, або коштів, що зберігаються на рахунках спадкодавця, ставка податку становить нуль відсотків.

Звільняються від оподаткування доходи у вигляді коштів або майна (майнові і немайнові права), подаровані одним членом подружжя

іншому, у межах частини їхньої спільної часткової або спільної су-місної власності, а також батьками дітям, і дітьми батькам у межах їх частини спільної часткової власності [1, п. 14.2 ст. 14].

Відповідно до п. 13.4 ст. 13 Закону № 889 відповідальними за сплату податку є спадкоємці, що отримали спадщину. Дохід, отриманий як подарунок або спадщина включається до складу загального річного доходу платника податку і відображається у річній податковій декларації. Таким чином, податок сплачується за результатами звітного року (до 01 квітня наступного за звітним року). Нотаріус відповідно до Закону № 889 зобов'язаний лише надіслати до податкових органів інформацію про видачу свідоцтв про право на спадщину або про посвідчення договору дарування за кожний звітний квартал.

Відповідно до норм Цивільного кодексу України одержання спадщини можливе або в результаті складання нотаріально завіреного заповіту або за законом. При заповіті майна або укладанні договору дарування, платник податків самостійно сплачує податок за результатами звітного року. У цьому випадку об'єкти оподаткування практично не можуть вислизнути від оподаткування, тому що самі одержувачі спадщини або подарунка зацікавлені визначити законним способом всі предмети, що переходять до їхньої власності і затвердитися в праві володіння і користування ними. Але окреме майно, що представляє цінність (наприклад, витвори мистецтва, коштовності і т. ін.) можуть передаватися у спадщину або як подарунок за усною домовленістю сторін. У цьому випадку, практично відсутня імовірність того, що податок буде сплачений платником податків добровільно.

Підводячи підсумок відзначимо, що спадщина і дарунок створюють об'єкти для оподаткування остільки, оскільки перехід майна у спадщину або в дарунок відбувається у повній відповідності до норм цивільного законодавства. Тому, при встановленні порядку оподаткування таких доходів повинні бути враховані всі особливості укладання заповіту і переходу майна у спадщину за законом, а також умови договору дарування з метою найбільш точного їхнього відображення у податковому законодавстві. Норми податкового права не можуть вступати у протиріччя з нормами цивільного права щодо врегулювання подібних відносин.

Особливістю Закону № 889 є залучення до оподаткування доходів, отриманих як додаткові блага. Оподатковувані додаткові блага представлені у вигляді: 1) вартості використання житла, інших об'єктів матеріального і нематеріального майна, що надаються платникові податків у безоплатне користування; 2) вартості майна і

харчування, безоплатно отриманих платником податків; 3) вартості послуг домашнього обслуговуючого персоналу, безоплатно отриманих платником податків, включаючи працю підпорядкованих осіб, і осіб, що перебувають на військовій службі або є арештованими або ув'язненими; 4) суми грошового або майнового відшкодування будь-яких витрат або втрат платника податків, за винятком тих, які підлягають обов'язковому відшкодуванню за рахунок бюджету або звільнені від оподаткування; 5) суми фінансової допомоги, включаючи суми боргу платника податків, анульованого кредитором за його самостійним рішенням, не пов'язаним з процедурою банкрутства; 6) вартості безоплатно отриманих товарів (робіт, послуг), а також суми знижки з ціни (вартості) товарів (послуг), що перевищує звичайну, розраховану за правилами визначення звичайних цін (у розмірі такої знижки) [1, пп. 4.2.9 п. 4.2 ст. 4].

Відповідно до абз. 10 пп. 4.2.9 п. 4.2 ст. 4 Закону № 889, якщо такі додаткові блага надаються особою, що не є працедавцем платника податків, або особою, яка діє від імені або за дорученням такого працедавця, такі доходи визнаються подарунками для цілей оподаткування.

По-перше, на законодавчому рівні не визначено, яким чином враховувати отриманий дохід у грошовому виразі в разі отримання такого додаткового блага. По-друге, не визначено механізм виявлення таких доходів, оскільки про такі доходи може свідчити лише сам платник податку. І по-третє, вказівка на те, що такі додаткові блага оподатковуються як подарунки не вирішує проблеми щодо ставок та порядку сплати податку, тому що жодне із правил передбачених ст. 13 та 14 Закону № 889 не може бути застосовано до такого доходу. Таким чином, така норма взагалі не може бути застосована в зв'язку з відсутністю механізму справляння податку та фактично неможливості його знаходження.

Досвід країн, де давно застосовується податок на майно, що переходить у порядку спадкування, свідчить про необхідність перегляду встановленого в Україні порядку оподаткування. У Німеччині ставка податку зі спадщини має прогресивний характер і враховує ступінь споріднення і вартість майна [4, с. 82]. В США встановлений неоподатковуваний мінімум і дозволяються відрахування витрат на похорон спадкодавця, витрати на погашення боргів [5, с. 38-39].

Таким чином, введення неоподаткованого мінімуму доходів або встановленої мінімальної величини спадку, який можна передати неоподаткованим є необхідними для наближення оподаткування спадщини до світових стандартів.

Література:

1. Про податок з доходів фізичних осіб. Закон України № 889 від 22.05.03 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.
2. Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб". Закон України від 19.01.2006 р. № 3378 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 22. – Ст. 187.
3. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Налоговые системы зарубежных стран // Под ред. В. Князева, Д. Черника. – Изд. 2-ое, переработ. и дополнен. – М.: Закон и Право, 1997.
5. Мещерякова О. В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник). – М.: Фонд "Правовая культура", 1995.

Резнік О. І., НУ "ОЮА"

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ

В статті определена научная ценность переодизации историко-правового процесса. Строительство такой сложной и важной методологической схемы, как переодизация, требует разработки определенных концептуальных основ, которые включают в себя общие методологические установки относительно принципов, критериев процедуры переодизации.

Scientific value of the historical and legal process periodization is determined in the article. The author specifies that formation of such complex and important methodological scheme as periodization requires development of certain conceptual framework, including general methodological directives concerning principles and criteria of periodization procedures.

Періодизація належить до найбільш складних теоретико-методологічних завдань історичного, зокрема історико-правового, пізнання, які досить важко виконати. Так само, як і створення моделей історичних процесів, побудова обґрунтованої періодизації стикається із серйозними складнощами, які пов'язані:

з динамічною нестійкістю суспільних процесів, що є наслідком конфліктності відносин учасників подій; мінливістю настроїв і мотивів поведінки людей, слабкою передбачуваністю "людського чинника"; неминучою багатопараметричністю соціальних моделей; складністю визначення чинників, що роблять найбільший вплив на розвиток процесів;

багаторівневістю і різномасштабністю даних явищ;
необхідністю обліку соціально-психологічних чинників, що важко формалізуються: співвідношення особистих і групових інтересів, особливостей індивідуальної і національної психології тощо.

Періодизація історико-правового процесу має ті ж самі складнощі, оскільки право, правові явища є різновидом суспільних явищ.

Побудова такої складної і важкої методологічної схеми, як періодизація, вимагає розробки певних концептуальних основ, що включають загальні методологічні установки щодо принципів, критеріїв і процедур періодизації.

Оскільки періодизація має справу із виключно складними явищами процесного типу, то вона страждає однобічністю, більшими чи меншими розбіжностями з реальністю. Особливо це кидається у вічі, коли вчені починають абсолютизувати значення обраних критеріїв. Практика історичного пізнання показує, що кількість і значення вказаних розбіжностей можна значно зменшити, якщо строго дотримуватися правил і особливостей цієї методологічної процедури.

Наукова цінність періодизації історико-правового процесу визначається не тим, наскільки повно і адекватно вона відображає хід розвитку правових явищ (вичерпної повноти і адекватності все одно ніколи не вдасться досягти), а тим, наскільки вона сприяє розумінню предмета історико-правових дисциплін. Якщо пропонується періодизація дозволяє відповісти на нерозв'язні раніше питання, якщо вона розкриває нові перспективи у пізнанні об'єкта відповідної історико-правової дисципліни – то це хороша, працююча періодизація. А щоб обрана періодизація була саме такою, необхідно, перш за все, дотримуватися певних керівних засад, тобто принципів.

Необхідно зазначити, що вчені різних часів, які займалися проблематикою періодизації історії, запропонували різний набір подібних керівних засад. Причому, цими вченими для позначення таких засад періодизації історії вживалися різні кальки: умови (Ф. І. Леонтович), вимоги (М. А. Барг), правила (Л. Є. Грінін), початкові принципи-вимоги (Н. В. Розов), орієнтири (М. А. Дамірлі) тощо. Думається, у цьому випадку доцільніше говорити про принципи періодизації.

Спроби розробки таких принципів є як у філософів історії та істориків, так і у вчених-юристів. Спочатку слід розглянути погляди першої категорії вчених.

Так, М. А. Барг, підкреслюючи тісний зв'язок періодизації з історичним часом, пише: "...що таке періодизація в історії, якщо не спроба за допомогою об'єктивного її змісту позначити межі даної

завершеної стадіальної тривалості предмета дослідження, тобто спроба вичленувати відрізок (точніше – сферу) часу "внутрішнього", зміст якого утворює певну історичну цілісність, смислову єдність на тлі безперервного проходження. Загальні контури подібної тривалості утворюють період, епоху, фазу (стадію) процесу". Очевидно, що зміна подібних значущих одиниць в історії є процес об'єктивний. Трудність їх виявлення виникає з необхідності знайти системоутворюючий момент (подію, тенденцію процесу тощо), що становить "полюс тяжіння" для зовні розрізнених явищ. Кожна спроба подібного розмежування смислових, значущих цілісностей в єдиному потоці історії повинна відповідати, принаймні, трьом вимогам:

1) вона повинна ґрунтуватися на чіткому розмежуванні різних узагальнювальної "сили" подібних одиниць, тобто підстав поділу. Наприклад, не підставляти "період" в окремо взятій країні на місце "періоду" в історії даного суспільства як цілісності;

2) вона повинна спиратися на чітке уявлення, що явище, яке послужило "історичною" підставою для такої періодизації, не вичерпує всіх тенденцій у даній сфері, тобто, що мова йде лише про найбільш характерні, значні, незборимі тенденції періоду, а не про одну єдину тенденцію;

3) вона повинна враховувати, що в потоці історичного часу об'єктивно можливе вичленення різних, але паралельно протікаючих циклів різної тимчасової тривалості і що, отже, в рамках кожної змістовної "одиниці" процесу можливе існування підперіодів і, навпаки, що ця "одиниця" майже завжди включена у більш широку тимчасову цілісність, тобто фазу, що володіє набагато більшою тривалістю. Так або інакше, у всіх таких випадках мова йде про якісну сторону історичного часу, об'єктивно створюючого відмінності (розмежування) в єдиному і безперервному потоці. Межі тривалості цієї "якості" (коли і де починається перехід до нової якості) не завжди ясні. Межі розмиваються потоком часу, тому в пізнавальному відношенні найбільше значення мають сфери, що лежать ближче до "центру", до "ядра" явища, яке застосоване як основне для виокремлення даної "смислової одиниці" історії".

Спираючись на досвід вітчизняної методології, Л. Є. Грінін сформулював систему правил періодизації:

перше правило: наявність однакових підстав, згідно з якими побудова періодизації вимагає при виділенні рівних за таксономічною значущістю періодів виходити з однакових причин (критеріїв);

друге правило: дотримання ієрархії. Це правило припускає, що при складній періодизації, коли вищі ступені усередині себе розбиті на нижчі, періоди кожного подальшого рівня поділу повинні бути таксономічно менш важливими, ніж періоди попереднього рівня;

третє правило: рівноправ'я періодів одного ступеня ділення;

четверте правило: зв'язок з теорією, інакше кажучи, це правило вимагає, що для визначення науковості і цінності періодизації виключно важливо зрозуміти, наскільки підстави періодизації пов'язані із загальною концепцією дослідника і з призначенням періодизації;

п'яте правило: наявність додаткової підстави, яка припускає, що крім головної підстави періодизації, що визначає кількість і характеристики виділених періодів, потрібна ще додаткова, за допомогою якої уточнюється хронологія, іншими словами, в періодизації необхідно розрізнити її смислову (концептуальну) і хронологічну сторони.

Н. В. Розов на основі існуючих підходів до періодизації історії сформулював таку сукупність вимог – принципів до періодизації всесвітньої історії.

1. Принцип субстанціональності (*versus* поверхневі, випадкові або довільні ділення). Періодизація історії має бути субстанціональною, тобто повинна прямо співвідноситися з головними характеристиками, визначальними якостями, які задають специфіку і стабільність різним частинам історичної реальності, а також із найбільш сильними чинниками (причинами, рушійними силами, патернами) історичної зміни у цих частинах.

2. Принцип тимчасової порівняльності (*versus* партикуляризм історичних епох). Періодизація історії повинна бути одноманітною в часі. Некоректним є поділ ранніх періодів історії на підставі одного критерію, а пізніших – на підставі іншого. Самі фрагменти періодизації можуть істотно відрізнятися багатьма характеристикам, особливо на початку і наприкінці людської історії, але вони повинні бути концептуально гомогенними і порівнянними.

3. Принцип просторової порівняльності (*versus* партикуляризм культурних і географічних регіонів). Періодизація повинна враховувати поєднання просторових поділів і відповідної специфіки з реально існуючою різноманітністю історичних форм; очевидна відмінність у швидкості історичних змін не повинна випускатися з уваги, але у той же час воно не повинне підривати цілісність періодизації в її ключових аспектах.

4. Принцип порівняльності парадигм (*versus* схоластика і концептуальна вузькість). Концептуальна структура періодизації історії

повинна бути зіставною з ключовими категоріями найбільш розвинутих і продуктивних макроісторичних парадигм. Періодизація повинна стати не зброєю боротьби між школами, а скоріше, загальним концептуальним і комунікативним полем для вчених із конкуруючих інтелектуальних таборів.

5. Принцип гнучкого традиціоналізму (versus і короткостроковий радикалізм, і ригідний догматизм). Структура періодизації не повинна радикально відрізнятись в основних поняттях і поділах від поточної академічної традиції вивчення і викладання історії до тих пір, поки достатньо сильні аргументи не зроблять інновацію реально необхідною. Тому завдання полягає у поліпшенні і переструктуруванні концептуального каркаса для пояснення і розуміння історії, а не в абсолютній відмові і заміщенні попередніх традиційних структур. Будь-які структури історії, включаючи періодизації, повинні служити як корисні пізнавальні інструменти для роботи з даними, логічно обґрунтованого навчання, зручних академічних комунікацій і розвитку подальших досліджень.

Безумовно, зазначені методологічні установки, хоча вони розроблені стосовно історичного процесу в цілому, мають значення також для періодизації історико-правового процесу.

Як вже наголошувалося, певні спроби вироблення методологічних принципів побудови цивілізації робилися і в правовій науці.

Свого часу, вітчизняний історик права Ф. І. Леонтович пропонував такі, на його думку, важливі, умови періодизації історії права:

1) Ділення на періоди має значення для підсумовування кінцевих висновків і законів історичної науки. Періодизування є кінцевим результатом вивчення матеріалу, останніх висновків науки. А також дає можливість окинути одним поглядом все обширне поле історичного руху.

2) Періоди не можна строго розмежовувати один від одного, саме тому, що старі начала не відразу вмирають, але далеко заходять у наступні періоди, – і нові начала зароджуються не водночас, але при повному пануванні старих.

3) Ділення історії права на періоди повинне ґрунтуватися на самому ході історичного руху, на природних відмінностях, що характеризують окремі стадії розвитку.

Безумовно, при періодизації історико-правового процесу слід виходити з особливостей самого права, оскільки специфіка спадкоємності в історичному розвитку права переважно визначається якісною своєрідністю права. Із цієї точки зору особливий інтерес представляють погляди М. А. Дамірлі, який досліджуючи проблеми періодизації національної

історії права, пропонує при періодизації історико-правового процесу в рамках національної історії враховувати три такі орієнтири:

- 1) особливості загально-історичного процесу;
- 2) вплив окремих сфер суспільного життя на розвиток права;
- 3) особливості розвитку самого права.

Перший орієнтир використовується у вигляді загальної схеми на початковому етапі для вичленення переломних моментів у ході загально-історичного розвитку даної країни. Наступні орієнтири допомагають вирішувати основну задачу – з'ясування і деталізація хронологічних рамок основних періодів історії права. Ці взаємопов'язані між собою орієнтири, за умови ухвалення за основу на конкретних етапах найяскравіше виражених із них, можуть бути комплексно і органічно використані для періодизації національної правової історії. При цьому мова може йти як про найкраще, науково обґрунтоване поєднання вказаних орієнтирів періодизації історико-правового процесу, належне методологічне забезпечення даної логічної операції, що, думається, є головним завданням побудови періодизаційних схем в історико-правовій науці.

Як і будь-яка систематизація, періодизація є жорсткими структурними ґратами, які ззовні накладаються на цей процес, а тому – ніколи не зможе відобразити його у всій повноті, ніколи не зможе вичерпати його зміст. Проте, хоча межі між етапами історії будь-якого явища не є строго визначеними, вони гнучкі й рухомі, їх правильне проведення відповідно до об'єктивної природи самих явищ є найважливішою умовою успішного дослідження. Причому, слід прагнути до вивчення всіх ступенів розвитку предмета, всіх фаз його історії (істотних і неістотних, головних і неголовних) із тим, щоб потім виділити серед них головні, необхідні, вузлові.

Як вже наголошувалося, періодизація історії – особливого роду систематизація, яка полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, які мають ті або інші відмітні особливості і визначаються залежно від обраного критерію періодизації. Тому іншим теоретико-методологічно важливим питанням періодизації історико-правового процесу є питання про вибір критеріїв. Який повинен бути характер цих критеріїв? Які їх особливості і види? Чи повинні вони бути тимчасовими або ж постійними, властивими порівнюваним системам на всіх етапах історичного розвитку?

Обговорення подібних питань повинне займати чільне місце при розробці концептуальних основ періодизації історико-правового процесу. Через складність цих питань немає і, ймовірно, не може бути

однозначних їх вирішень дослідниками. Отже, питання про критерії періодизації історико-правового процесу до цього дня є дискусійним і активно обговорюється у вітчизняній і зарубіжній літературі.

Більшість із вище розглянутих принципів періодизації історико-правового процесу пов'язані саме з критеріями періодизації. Тут варто зупинитися лише на деяких початкових концептуальних положеннях.

Для періодизації можуть обиратися і обиралися різними мислителями найрізноманітніші критерії: політичні, економічні, духовно-культурні, релігійні, географічні тощо.

Вчені, починаючи з XVIII ст., особливого значення надавали економічному критерію. К. Марксом, і услід за ним величезною плеядою істориків-марксистів, за основу періодизації історії прийняті форми власності, пов'язані з розвитком класів і держав. Нині, запропоновані марксизмом основи періодизації історії суспільства і його майбутнього все більше беруться під сумнів і піддаються критиці, висувуються нові підходи і концепції, або реанімуються, відроджуються старі, раніше відкинуті й напівзабуті.

У виборі критеріїв спостерігаються крайнощі: автори надають абсолютне значення обраним чинникам – матеріальним або ідеологічним, об'єктивним або суб'єктивним – залишаючи інші чинники без належної уваги.

На жаль, багато періодизацій історико-правового процесу, що існують у сучасній історико-правовій літературі, не мають чітких критеріїв, або вони довільні, непостійні, еkleктичні. У кращому разі дослідники задовольняються примітивною тричленною схемою, виробленою свого часу істориками: давні часи – середньовіччя – новий час.

Для того, щоб критерії періодизації історико-правового процесу виявилися спроможними й придатними для виконання відповідних функцій, вони повинні, як уявляється, відповідати таким методологічним принципам:

- 1) в основі своїй мати постійні, закономірні, а не тимчасові і випадкові чинники;
- 2) слід враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що прямо впливають на процес становлення і розвитку правових явищ;
- 3) якщо за основу періодизації береться не один, а декілька критеріїв, то один із них повинен бути основним, домінуючим, причому безпосередньо пов'язаним із правом.

У вітчизняній та зарубіжній спеціальній літературі названі вище вимоги не завжди беруться до уваги. Результатом є те, що при визначенні критеріїв періодизації немає спільності думок.

ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Брачно-семе́йные правоотношения прекращаются вследствие определенных жизненных обстоятельств – юридических фактов. Основаниями прекращения брачно-семе́йных правоотношений являются такие юридические факты, как: 1) прекращение брака (вследствие его расторжения или вследствие смерти одного из супругов); 2) прекращение фактических брачных отношений. Действующее семейное законодательство предусматривает два порядка расторжения брака: судебный и административный. Для прекращения брака обязательным является юридическое оформление факта прекращения брака независимо от того, идет речь о разводе или о смерти одного из супругов, тогда как для прекращения фактических брачных отношений такого оформления не требуется.

Matrimonial relationship is terminated due to certain life circumstances – legal facts. Essential principles for termination of marriage and family relations are legal facts as follows: 1) the termination of marriage (as a result of its dissolution or by the death of a spouse), 2) termination of the actual marriage. Current family law provides for two orders of divorce: judicial and administrative. Legal registration of the termination of marriage is compulsory for dissolution of marriage, regardless of the question of divorce or the death of a spouse, whereas the termination of actual marital relationship of such registration is not required.

Становлення України як суверенної і незалежної держави супроводжується створенням нової правової бази сучасного суспільства, що потребує не тільки систематизації існуючого законодавства, але й зумовлює необхідність глибоких наукових досліджень у галузі шлюбно-сімейних правовідносин та їх законодавчого врегулювання.

Дослідженню даних питань приділялося багато уваги вченими-юристами, такими як: М. В. Антокольська, О. В. Дзера, А. А. Іванов, І. В. Жилінкова, Л. М. Зілковська, А. М. Нечаєва, З. В. Ромовська, О. О. Ульяненко, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний та ін., які приймали активну участь у розробці проблем правового регулювання сімейних правовідносин.

Сімейно-правові норми самі по собі не призводять до виникнення, зміни або припинення шлюбно-сімейних правовідносин, але вони передбачають певні життєві обставини, що породжують зазначені наслідки, що називаються юридичними фактами.

Юридичні факти у сімейному праві – це реальні життєві обставини, які у відповідності до діючого сімейного законодавства є підставами виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин [1].

Шлюб як союз чоловіка і жінки, що має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям та їхні спадкові права. По відношенню до цих прав шлюб є юридичним фактом, однак укладення такого союзу залежить від волі майбутнього подружжя і є юридичним правочином [2].

Правовий статус подружжя протягом тривалого часу є передумовою виникнення кожного з безлічі окремих (конкретних) сімейних правовідносин. Юридичне значення у певних випадках може мати наявність подружнього статусу не тільки на теперішній час, а й у минулому (ст. 75 СК України) [3].

Для подружжя, як учасників сімейних правовідносин, які спрямовані на створення, зміну і припинення прав і обов'язків, часто зачіпають права інших осіб (наприклад, дітей) або інші суспільні інтереси. Тому як для виникнення шлюбу, так і для його припинення необхідно також настання певного факту або оформлення події у встановленому законом порядку. Так, для визнання шлюбу дійсним необхідна згода на це осіб, які беруть шлюб, але разом з тим необхідна і реєстрація шлюбу в органах РАЦС.

Шлюб слід розглядати саме як союз, укладення або розірвання шлюбу як юридичні факти у вигляді дій, які тягнуть за собою виникнення або припинення сімейних, шлюбних відносин. У зв'язку з укладенням шлюбу виникають певні права і обов'язки. В той же час шлюб можна розглядати як правовідносини. Правовідносини – це суспільні відносини, що врегульовані нормами права, а суспільні відносини – це зв'язки людей, що виникають з приводу будь-чого.

Аналізуючи підстави виникнення та припинення шлюбно-сімейних правовідносин, необхідно розглянути ситуації, коли чоловік і жінка тривалий час проживають разом, фактично створюють сім'ю, але свого союзу не реєструють (фактичний шлюб). Як правило, сімейне законодавство України визнавало лише зареєстрований шлюб як факт, що породжує сімейні права та обов'язки. Однак з прийняттям Сімейного кодексу ситуація дещо змінилася. Справа в тому, що з зазначеного питання в СК України спостерігаються суттєві розбіжності. Так, ст. 21 СК України встановлює, що проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав і обов'язків подружжя. Однак при цьому кодекс містить низку

статей (наприклад, ст.ст. 74, 91), які закріплюють такі самі майнові права для осіб, що знаходяться у фактичних шлюбних стосунках, як і для подружжя (право спільної сумісної власності на майно, право на утримання), у зв'язку з чим доцільно привести вищезгадані статті у відповідність.

Для визначення підстав припинення шлюбно-сімейних правовідносин доцільно визначити спочатку підстави припинення сімейних правовідносин. Так, підставами припинення сімейних правовідносин є такі юридичні факти, як розірвання шлюбу, припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя, позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення, припинення договору про патронат [4].

Отже, підставами припинення шлюбно-сімейних правовідносин є такі юридичні факти, як: 1) припинення шлюбу (внаслідок його розірвання або внаслідок смерті одного з подружжя); 2) припинення фактичних шлюбних відносин (тобто, "фактичного шлюбу").

Під припиненням шлюбу розуміють припинення у майбутньому правовідносин між подружжям, що виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу, викликане певними юридичними фактами [5].

Припинення шлюбу відрізняється від визнання останнього недійсним тим, що воно спрямоване на майбутнє, тоді як визнання шлюбу недійсним має зворотну силу і припиняє правові наслідки шлюбу з моменту його укладання [6].

У залежності від настання певного юридичного факту виділяють наступні підстави для припинення шлюбу: 1) шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим; 2) шлюб припиняється внаслідок його розірвання за заявою одного або обох з подружжя (ст. 104 СК України).

Правоздатність і дієздатність людини припиняється з настанням смерті – певного юридичного факту, що підтверджується довідкою лікарської установи або показаннями свідків. При цьому реєстрації припинення шлюбу в органах РАЦС не потрібно, реєстрації підлягає сам факт смерті. Реєстрація смерті проводиться згідно з правилами, передбаченими СК України і Правилами реєстрації актів громадянського стану в Україні. Порядок і умови оголошення громадянина померлим визначається цивільним законодавством України.

Шлюб може бути припинений шляхом його розірвання за життя подружжя внаслідок волевиявлення одного з них або обох (у суді або в органах РАЦС). Зазначена підстава припинення шлюбу є найбільш розповсюдженою [7]. Можливість припинення шлюбу на підставі волевиявлення одного або обох з подружжя є проявом принципу

свободи шлюбу і рівності подружжя. Оскільки вступ до шлюбу здійснюється вільно і добровільно, то ніхто не може бути примушений до зберігання подружніх відносин, якщо їхні засади втрачені. При цьому розірвати можна лише шлюб, укладений у законному порядку, з дотриманням всіх умов та підстав його укладання, тобто тільки дійсний шлюб. Фактичне припинення шлюбу з метою подальшого непоновлення шлюбних відносин з точки зору закону не є розлученням. Тому при фактичному припиненні шлюбних відносин шлюб продовжує породжувати сімейні правовідносини, крім випадків постанови судом рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання.

Режим окремого проживання може бути встановлений судом за заявою одного з подружжя або їх обох у випадку неможливості або небажання дружини та (або) чоловіка проживати спільно (ст. 119 СК України). Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав і обов'язків подружжя, встановлених СК України, які дружина і чоловік мали до встановлення зазначеного режиму, а також прав і обов'язків, встановлених шлюбним договором. Правові наслідки встановлення режиму окремого проживання подружжя передбачені ст. 120 СК України.

Взагалі, в СК України вперше фігурує поняття "режим окремого проживання подружжя". Схоже поняття "окреме проживання подружжя при фактичному припиненні шлюбу" було у КпШС. Таке проживання розглядалося судом як виняткова підстава для визнання майна, нажитого за час шлюбу, але під час окремого проживання дружини і чоловіка при його фактичному припиненні, власністю кожного з подружжя.

На думку З. В. Ромовської, встановлення інституту сепарації є доцільним. "Сепарація – це санкціоноване рішенням суду окреме проживання, це переддень можливого розлучення, але ще не саме розлучення... Плавність припинення шлюбних правовідносин не завдає такого болю, якого може завдати розірвання шлюбу" [8]. Але з такою точкою зору навряд чи можна погодитися, оскільки встановлення режиму окремого проживання не може зберегти шлюб. Режим окремого проживання подружжя встановлюється судом у разі неможливості або небажання дружини та (або) чоловіка проживати спільно.

Слід погодитися з висловленою в літературі думкою щодо практичної необхідності встановлення такого режиму, а також його узгодженості з чинним законодавством [9]. По-перше, Конституція України закріплює вільний вибір місця проживання, причому незалежно

від того, перебуває особа у шлюбі чи ні, тобто дружина і чоловік у будь-якому разі можуть проживати як спільно, так і окремо. Це питання вирішується на власний розсуд. По-друге, якщо дружина і чоловік не мають можливості або бажання проживати спільно, то, напевне, немає необхідності зберігати такий шлюб. При цьому вони мають звертатися до суду або органу РАЦС з заявою про розірвання шлюбу, а не про встановлення режиму окремого проживання.

Режим окремого проживання подружжя встановлюється судом у тих випадках, коли сімейні відносини між чоловіком і дружиною втрачені, і припиняється у разі їх поновлення. Встановлення безпосередньо цього режиму не пов'язується з фактичним припиненням шлюбу. У зв'язку з цим можлива ситуація неодноразового встановлення і припинення зазначеного режиму, що може ускладнити порядок визнання правового режиму майна, набутого за час такого шлюбу.

Крім того, законодавчо не досить чітко визначені підстави та порядок встановлення й припинення режиму окремого проживання подружжя. Так, підставами встановлення такого режиму визнається можливість і небажання обох чи одного з подружжя проживати спільно. Однак це оціночні категорії, які однозначно не можуть бути встановлені судом.

Сімейним кодексом передбачено два порядки припинення цього режиму: автоматичний (у разі поновлення сімейних відносин) і судовий (за рішенням суду, ухваленим на підставі заяви одного з подружжя). Виходячи з положень, передбачених ст. 119 СК України, припинення режиму окремого проживання подружжя має здійснюватися у судовому порядку, оскільки встановлюється він рішенням суду.

За життя обох з подружжя шлюб може бути припинений шляхом його розірвання (розлучення). Надалі подружні відносини припиняються (за деякими винятками) з відповідними правовими наслідками для обох з подружжя. Терміни "розірвання шлюбу" і "розлучення" розглядаються в теорії сімейного права і застосовуються в практиці органів РАЦС і судів як синоніми. Ці терміни вживаються як синоніми й у законі (розділ 11 СК України).

У дореволюційному сімейному праві давалося визначення розлучення як "припинення законного шлюбу, що існував, з зазначених у законі причин". У сучасній науковій літературі під розірванням шлюбу розуміється, як правило, припинення шлюбу за життя подружжя або юридичний акт, що припиняє правові відносини між подружжям на майбутній час (за деякими винятками, передбаченими в законі).

При цьому в юридичній літературі виділяють об'єктивні та суб'єктивні причини розлучення [10]. До об'єктивних причин належать випадки, передбачені ст. 107 СК України. До них можуть бути віднесені й інші обставини, що не залежать від вольових та інтелектуальних якостей осіб, які розлучаються.

До суб'єктивних причин розлучення належать різноманітні обставини, що характеризують, як правило, психологічний склад особистості подружжя. До таких причин належать також інші явища, такі як подружня невірність, байдуже ставлення до дітей, їх виховання, приниження та образа гідності одного з подружжя та інші випадки та пороки [11].

Аналізуючи поняття припинення шлюбу за законодавством України, автор дійшов висновку, що припинення шлюбу може бути як строковим, так і безстроковим. Такий поділ є можливим у зв'язку з внесенням до СК України положень, що регулюють поновлення шлюбу. Коли подружжя припиняє шлюб шляхом його розірвання, а потім його поновлює за правилами, передбаченими СК України, то в такому випадку йдеться про строкове припинення шлюбу. Строкове припинення шлюбу можливе також у випадку, коли один з подружжя був оголошений померлим, а потім рішення суду було скасоване у зв'язку з поверненням того з подружжя, хто був оголошений померлим. За бажанням сторін шлюб може бути поновлений у відповідності до чинного законодавства. Якщо ж подружжя, шлюб яких був розірваний, не заявлять про поновлення шлюбу через певні обставини (шлюб із іншою особою, небажання одного або обох з подружжя тощо), йдеться про безстрокове припинення шлюбу, оскільки в даному випадку припинення шлюбу не обмежене будь-яким строком.

Порядок розірвання шлюбу встановлений розділом 11 СК України. Розірвання шлюбу поставлене під контроль держави і може здійснюватися тільки відповідними державними органами: чи органом РАЦС, чи судом у випадках, прямо передбачених СК України.

Таким чином, чинне сімейне законодавство передбачає два порядки розірвання шлюбу: судовий та в органах РАЦС. Основним порядком розірвання шлюбу є в органах РАЦС, і лише в особливо складних ситуаціях шлюбно-розлучний процес відбувається в суді. Щодо розірвання шлюбу в органах РАЦС, то його правове регулювання об'єднує окремі випадки, які виправдовують спрощену процедуру розлучення. Зазначені випадки – розірвання шлюбу за взаємною згодою подружжя, яке не має дітей; розірвання шлюбу

з особою, яка визнана безвісти відсутньою, визнання іншого з подружжя недієздатним внаслідок душевної хвороби, засудженням за здійснення злочинів до позбавлення волі на строк не менше трьох років (ст.ст. 106, 107 СК України).

Розірвання шлюбу в судовому порядку можливе за взаємною згодою та за позовом одного з подружжя (ст. 109 та ст. 112 СК України відповідно).

Судовий порядок (процедура) розірвання шлюбу застосовується у випадках, передбачених СК України: при наявності у подружжя спільних неповнолітніх дітей; при відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу; якщо один з подружжя, незважаючи на відсутність у нього заперечень, ухиляється від розірвання шлюбу в органі РАЦС.

Суд повинен забезпечити не тільки державно-правове регулювання відносин, пов'язаних з припиненням шлюбу, але й у разі потреби захистити інтереси кожного з подружжя і їхніх неповнолітніх дітей. Якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що має істотне значення, суд ухвалює рішення про розірвання шлюбу.

Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них житимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Якщо подружжя складають договір про розмір аліментів на дитину, то такий договір повинен бути нотаріально засвідченим. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Якщо в судовому засіданні один з подружжя заявляє, що він згоден на розлучення, то суд не має права припинити провадження у справі за тих підстав, що шлюб може бути розірваний в органах РАЦС, оскільки справу про розірвання шлюбу було порушено в суді законно.

Для двох порядків розірвання шлюбу (через суд і через органи РАЦС) існують два процесуальних рішення. При розірванні шлюбу в державних органах РАЦС шлюб вважається припиненим з моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦС, а при розірванні шлюбу судом – від дня набрання чинності рішенням суду. Зазначене рішення проблеми визначення моменту розірвання шлюбу є обґрунтованим з правової точки зору та зрозумілим для населення.

Існування двох порядків розлучення – це конкретне вираження конституційного положення про захист сім'ї державою.

Для припинення шлюбу є обов'язковим юридичне оформлення факту припинення шлюбу незалежно від того, чи йдеться про розлучення, чи про смерть одного з подружжя, тоді як для припинення фактичних шлюбних відносин, тобто "фактичного шлюбу", таке оформлення не є обов'язковим. Більш того, будь-яке юридичне оформлення припинення фактичних шлюбних відносин взагалі не передбачено чинним законодавством України, що в свою чергу, може ускладнити вирішення питань, передбачених ст. 74 СК України щодо правового режиму майна чоловіка і жінки, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах.

Література:

1. Муратова С. А., Тарсамаева Н. Ю. Семейное право: Учеб. пособие. – М.: Новый юрист, 1999. – С. 29.
2. Дождев В. Д. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма. – 1996. – С. 286.
3. Сімейний кодекс України: Наук. -практ. коментар / Під ред. З. Ромовської. – К., 2003.
4. Сімейне право України/ За ред. В. С. Гопанчука. – К.: Істина. – 2003. – С. 38.
5. Сімейний кодекс України: Наук. -практ. коментар / За ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – С. 174; Цивільне та сімейне право України. – Х.: Одіссей, 2004. – С. 601/
6. Рясенцев В. А. Недействительность брака // Сов. юстиция. – 1969. – № 8. – С. 21; Пергамент А. И. Основы законодательства о браке и семье. – М., 1989. – С. 78.
7. Васильев С. Припинення шлюбу: історико-правовий аспект // Право України. – 1998. – № 6. – С. 98.
8. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України – утвердження ідеології ненасильства // Адвокат. – 2002. – № 6. – С. 5.
9. Сімейний кодекс України: Наук. -практ. коментар / За ред. Ю. С. Червоного. – К.: Істина, 2003. – С. 192.
10. Матвеев Г. К. Советское семейное право. – М.: Юрид. л-ра, 1978. – С. 102; Макас И. А. Некоторые подходы к исследованию семейных конфликтов // Актуальні проблеми політики. – 1997. – № 1-2. – С. 105.
11. Чуйко Л. В. Браки и разводы: Монография. – М.: Статистика, 1975. – С. 154; Мартинова М. Почему мы развелись: Пер. с болг., – М.: Знание, 1984. – 132.

ПРАВОВИЙ ВПЛИВ НА ВПРОВАДЖЕННЯ МАЛОВІДХОДНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, ЕНЕРГОЗБЕРІГАЮЧОЇ ТЕХНІКИ ТА ВИРОБНИЦТВО БЕЗПЕЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Стаття посвячена аналізу впливу права на процеси впровадження енергосберегаючих і малоотходних технологій. Делается вывод о необходимости учета законодательных и прочих регламентирующих требований при введении систем экологического управления.

The article is devoted to the analysis of influence of law on processes of introduction of energy-saving and small-wastes technologies. Drawn conclusion about the necessity of account of legislative and other regulating requirements at introduction of ecological management systems.

В міру розвитку сучасного виробництва з його масштабністю і темпами зростання все більшої актуальності набувають проблеми розробки і впровадження технологій енергозбереження та виробництва безпечної продукції, мало- і безвідходних технологій. Швидке їх рішення у ряді країн розглядається як стратегічний напрям раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища

Термін "безвідходні технології" був вперше запропонований радянськими вченими, академіками М. М. Семеновим та І. В. Петряновим-Соколовим в 1972р. Відповідно до визначення прийнятого Європейською економічною комісією ООН в 1974р. і декларації "Про маловідходну і безвідходну технології та використання відходів", безвідходні технології – це технології, в яких практично застосовуються знання, методи і засоби з тим, щоб в рамках потреб людини забезпечити раціональне використання природних ресурсів і енергії і захистити навколишнє середовище.

Безвідходна технологія є таким методом виробництва продукції, при якому вся сировина і енергія використовуються найраціональніше і комплексно в циклі: сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні ресурси, і будь-які дії на навколишнє середовище не порушують його нормального функціонування. Це формулювання не повинне сприйматися абсолютно, тобто не треба думати, що виробництво можливе без відходів. Уявити собі абсолютно безвідходне виробництво просто неможливо. Проте відходи не повинні порушувати нормальне функціонування природних систем. Іншими словами,

людство виробило критерії непорушного стану природи. Створення безвідходних виробництв відноситься до вельми складного і тривалого процесу, проміжним етапом якого є маловідходне виробництво. Під маловідходним виробництвом слід розуміти таке виробництво, результати якого при дії їх на навколишнє середовище не перевищують рівня, допустимого санітарно-гігієнічними нормами. При цьому, по технічних, економічних, організаційних або іншим причинам частина сировини і матеріалів може переходити у відходи і прямувати на тривале зберігання або поховання.

Застосування маловідходних технологій передбачено Стокгольмською конвенцією "Про стійкі органічні забруднювачі" ратифіковану 18 квітня 2007 року. В якій говориться, що пріоритетна увага повинна приділятися розгляду підходів стосовно запобігання утворенню й викидам хімічних речовин, та до ефективних заходів відносить маловідходні технології.

Конвенцією "Про захист Чорного моря від забруднення" ратифікованою 4 лютого 1994 року передбачено, що при науково-технічній співпраці та моніторингу сторони, при необхідності, співробітничать у розробці, одержанні і впровадженні чистих і маловідходних технологій, зокрема шляхом вжиття заходів для сприяння обміну такими технологіями. Ця ж конвенція закріплює положення, згідно якого вибір методів скорочення і вилучення відходів у промислових стоках має здійснюватись з врахуванням наявності і можливості застосування відповідних чистих та маловідходних технологій.

Статтю 22 Закону України "Про охорону атмосферного повітря" [1] передбачено надання підприємствам, установам, організаціям та громадянам – суб'єктам підприємницької діяльності податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат. Цю ж саму умову повторює Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" [2], зокрема ст. 41 п. д) та ст. 48 п. а). Надання податкових, кредитних пільг у разі впровадження маловідходних, безвідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, здійснення відповідно до законодавства інших заходів, що зменшують негативний вплив на води передбачено також Водним Кодексом України, зокрема ст. 29.

Ст. 9 Закону України "Про альтернативні види палива" [3] закріплює, що організаційно-економічні заходи щодо стимулювання виробництва (видобутку) та споживання альтернативних видів палива включають застосування у сфері альтернативних видів палива економічних

важлив і стимулів, передбачених законодавством України для підприємств, установ, організацій і громадян, діяльність яких пов'язана з розробками і впровадженням маловідходних ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій у процесі використання нетрадиційних та поновлюваних джерел і видів енергії, у тому числі викидів та скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище в процесі виробництва альтернативних видів палива;

Також правовий вплив на впровадження маловідходних технологій, енергозберігаючої техніки та виробництво безпечної продукції має Закон України "Про відходи" [4] який визначає правові, організаційні та економічні засади діяльності, пов'язаної із запобіганням або зменшенням обсягів утворення відходів, їх збиранням, перевезенням, зберіганням, обробленням, утилізацією та видаленням, знешкодженням та захороненням, а також з відверненням негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини на території України.

В Україні існує Закон України "Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами" [5]. Ця програма передбачає розв'язання таких основних завдань як обмеження утворення токсичних відходів шляхом реструктуризації виробництва (там, де це можливо), регенерації, впровадження маловідходних технологій та процесів замкнутого циклу.

Про екологізацію виробництва шляхом впровадження новітніх наукових досягнень, енергоефективних ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів говориться і у Розпорядженні КМУ від 3 вересня 2009 р. "Стратегічні напрями та завдання щодо залучення міжнародної технічної допомоги і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями на 2009-2012 роки"

Метою енергозбереження в цілому є підвищення енергоефективності у всій країні, у всіх її містах і поселеннях, у всіх галузях, для розвитку економіки країни і поліпшення екологічної ситуації. Питання екології одне з найважливіших завдань енергозбереження. Одним з найдієвіших способів зменшення впливу людини на навколишнє середовище – це підвищення ефективності використання енергії, тобто енергозберігаючі технології. Щодо нормативно-правового регулювання енергозберігаючих технологій, то в Україні діє Постанова ВРУ Про інформацію Кабінету Міністрів України "Розвиток вугільної галузі України та запровадження енергозберігаючої моделі економіки – шлях до набуття енергетичної незалежності"; Розпорядження КМУ

"Питання впровадження оптичних енергозберігаючих технологій" від 28 жовтня 2009 року; Постанова КМУ Про затвердження Державної цільової науково-технічної програми "Розробка і впровадження енергозберігаючих світлодіодних джерел світла та освітлювальних систем на їх основі" від 9 липня 2008 року; Наказ Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів "Порядок включення до Державного реєстру підприємств, установ, організацій, які займаються розробкою, впровадженням та використанням енергозберігаючих заходів та енерго-ефективних проєктів" від 1 квітня 2008 року; Розпорядження КМУ "Про утворення Міжвідомчої робочої групи з координації здійснення особливо важливих енергозберігаючих проєктів" та інші.

До правил, що стосуються виробництва і використання безпечної промислової продукції належать стандарти (державні, галузеві, стандарти підприємств), окремі рішення компетентних органів про заборону використання певних матеріалів, сировини, напівфабрикатів (наприклад, м'яса, виробленого на територіях, де оголошено карантин у зв'язку з інфекційними хворобами тварин); акти, в яких встановлено гранично допустимі концентрації (ГДК) шкідливих речовин в готовій продукції; приписи державних інспекторів.

Так, наприклад, 1 жовтня 2002 року з метою підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів та відповідно до пункту 15 частини першої статті 106 Конституції України Указом Президента України було створено центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом – Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики. Правовою основою його діяльності є Указ Президента України "Питання Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики" від 18 березня 2003 року. Держспоживстандарт України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері захисту прав споживачів, стандартизації, метрології, підтвердження відповідності та здійснення у межах своєї компетенції державного нагляду за додержанням законодавства у сфері стандартизації та підтвердження відповідності;

В Україні питання якості та безпеки продукції регламентуються також Законами "Про ветеринарну медицину", "Про безпечність та якість харчових продуктів" [6]. Останнім встановлюється, що безпечним є такий харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та

споживання (використання) за призначенням Цим Законом передбачаються принципи та порядок здійснення державного контролю і нагляду. Закон також вимагає, щоб особи, які займаються виробництвом або введенням в обіг харчових продуктів застосовували санітарні заходи та належну практику виробництва, системи управління безпекою харчових продуктів НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points) та/або інші системи забезпечення безпечності та якості під час виробництва та обігу харчових продуктів.

Для виробництва безпечної продукції існує нагальна потреба забезпечення сумісності національних та міжнародних метрологічних вимог. Стаття 2.4 Угоди про технічні бар'єри в торгівлі у рамках Світової організації торгівлі передбачає обов'язок країн розробляти їхні національні технічні регламенти на основі міжнародних вимог. Законодавча метрологія охоплює чотири основні види діяльності: встановлення законодавчих вимог; контроль та/або оцінювання відповідності діяльності; нагляд за продукцією та діяльністю; створення необхідної інфраструктури для забезпечення єдності вимірювань та відповідності засобів вимірювальної техніки. Вона застосовується не тільки до торговельних відносин, але і для захисту окремих осіб та суспільства загалом.

Результатом зусиль світового суспільства відносно запобігання і контролю забрудненню навколишнього середовища, впровадження природоохоронних заходів, використання екологічно чистих технологій стало прийняття у 1992 році на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро Декларації щодо навколишнього середовища. В 1993 році Міжнародна організація зі стандартизації ISO створила технічний комітет ТК 207 "Управління навколишнім середовищем", задачею якого стало розроблення системи стандартів для управління навколишнім середовищем. Важливим результатом діяльності ТК 207 стало прийняття в 1996 році п'яти стандартів ISO серії 14000, що містили склад та опис елементів системи управління навколишнім середовищем, настанови з їх застосування, а також настанови щодо здійснення екологічного аудиту. У 2004 році Міжнародною організацією зі стандартизації ISO був здійснений перегляд стандартів серії ISO 14000. Як наслідок, в 2006 році в Україні було введено в дію національні стандарти: ДСТУ ISO 14001:2006 Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO14001:2004, IDT) – на заміну ДСТУ ISO 14001-97; ДСТУ ISO 14004:2006 Системи екологічного управління. Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення (ISO 14004:2004, IDT) – на заміну ДСТУ ISO 14004-97.

Впроваджуючи систему екологічного управління, кожна організація повинна визначити законодавчі та інші регламентуючі вимоги стосовно навколишнього середовища, які вона зобов'язана виконати, та які застосовні до екологічних аспектів її діяльності, продукції чи послуг.

Література:

1. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
3. Про альтернативні види палива: Закон України від 14 січня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 94.
4. Про відходи: Закон України від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36. – Ст. 242.
5. Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами: Закон України від 14 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 44. – Ст. 374.
6. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – Ст. 98.

Тарасишина О. М., НУ "ОЮА"

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ – ЯКОСТІ СУДДІ В УКРАЇНІ

*“Хто ухвалює рішення,
не вислухавши протилежну сторону,
чинить несправедливо, хоча б
рішення це і було справедливе”
Сенека.*

Стаття посвячена аналізу ролі толерантності и справедливості в системі моральних якостей судді в сучасній Україні. Предложено внести изменения в закон «О статусе судей».

The article is devoted to the analysis of role of tolerance and justice in the system of moral qualities of judge in modern Ukraine. It is suggested to make alteration in a law “On status of judges”.

Право на справедливий розгляд справи є однією зі складових права на правосуддя у тому сенсі, який у нього вкладають міжнародні норми та правила. Більше того, уявляється, що справедливий судовий розгляд

неможливий без дотримання при судочинстві матеріальних і процесуальних норм. Крім того, "забезпеченню права на безсторонній суд мають служити неписані правила природної справедливості, справедливе судові рішення має виноситись безстороннім суддею" [1].

Суддя у сучасній державі володіє значними можливостями, оскільки не лише застосовує закон і розвиває його положення, але, як свідчить практика багатьох держав, за необхідності виправляє закон [2].

Суддя-професіонал – це людина високих моральних якостей, з бездоганною репутацією, позбавлена до сторін в процесі симпатій або антипатій, та за жодних обставин не проявляє їх зовні, а, тим більше, у своїх рішеннях. Професійність судді – це вміння не створювати своїми діями конфлікт, бути толерантним і справедливим, самообмежувати себе навіть у простих життєвих обставинах. Тому ці професійні якості мають бути властиві кожному судді – новачку і досвідченому професіоналу.

З точки зору автора дослідження, необхідно перевіряти за цими критеріями кандидатів на посади суддів. Частиною 3 ст. 127 Конституції України встановлено, що на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України не молодший за двадцять п'ять років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менше трьох років, що проживає в Україні не менше десяти років і володіє державною мовою [3]. Отже, чинне законодавство України дозволяє стати суддею юристу, що має трирічний стаж роботи у галузі права. Це може бути різноманітна робота: правоохоронні органи, виробництво, державна служба. Спектр професій достатньо широкий. У кожній сфері – свої особливості, правила, звичаї, вимоги на службі і за її межами.

Окрім моральних якостей, придбаних в сім'ї, у вищому учбовому закладі, за три роки роботи студент юридичного факультету може придбати звички, які є небажаними для судді.

Давно назріла необхідність спеціального тестування й анкетування кандидатів на посаду судді. Сьогодні перевіряються лише рівень юридичних знань кандидата та іноді елементи, які вказують на його моральні якості. Необхідна система перевірок. Посада судді публічна, відкрита, і якщо претендент не готовий до публічності, це означає, що він не здатний обіймати посаду, тим паче, якщо йому є що приховувати [4]. Отже, необхідна попередня перевірка моральних якостей.

Наступна обставина, яка заслуговує на увагу, – це найближче оточення кандидата. Кандидат у судді не може вести аморальний спосіб життя, не повинен порушувати законодавство або дозволяти собі

лояльне відношення до таких порушень з боку інших людей. Адже подібна лояльність може мати місце і в майбутній професії. Перш за все, необхідно підкреслити, що моральні, етичні вимоги, що вимагаються від судді, найтіснішим чином переплітаються з його процесуально-правовими обов'язками. Непрофесійно відправлене правосуддя, з яким суспільство пов'язує надії на справедливість, позбавлене моралі.

Тому важливо знати процесуальні особливості поведінки під час судового засідання: суддя повинен думати не лише про кінцевий результат, але і про супутні чинники, які формують уявлення про судову владу. В рамках судового процесу суддя не повинен віддавати перевагу одній із сторін, оскільки це відразу ставить під сумнів його об'єктивність.

Справедливість вироку залежить не лише від призначення судом покарання, що відповідає важкості злочину та особи засудженого, але й справедливості самої процедури, яка використовується у ході судочинства [5]. Є думка про те, що справедливість у процесі відіграє роль принципу, вимоги якого поширюються на всі процесуальні документи, у тому числі на вирок суду [6].

Процесуальна справедливість – це вимога закону, що висувається до судової процедури та її результатів, що полягає в необхідності створення найкращих процесуальних умов для реалізації сторонами та судом своїх повноважень зі встановлення обставин кримінальної справи та виражається в прийнятті такого рішення, яке у повному обсязі відповідає характеру та сутності встановлених обставин [7].

Не можна забувати, що найважливішим чинником, який викликає пошану до судової влади, є самі судді, їх поведінка на роботі і у сфері побуту, їх культура, манера спілкування, спосіб життя тощо [8]. Як стверджує заступник голови Верховного суду Республіки Комі О. Марков, "більшість громадян взагалі відносяться до суду з повагою, проте етичному вихованню суддів у нас приділяється у край мало уваги" [9].

Професійність будь-якого юриста зумовлена його власними особливостями [10]. Це спостереження щодо суддів вимагає роз'яснення, оскільки в ідеалі кожен суддя, незалежно від особливостей своєї природи, має бути професіоналом.

Відповідно до Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН № 40/32 від 29.11.85 і № 40/146 від 13.12.85 [11], принцип незалежності судових органів надає їм право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і прав сторін. Справедливий розгляд справи досягається шляхом виконання при судочинстві певних процесуальних

правил. Крім того, забезпеченню права на неупереджений суд мають сприяти неписані правила природної справедливості. Справедливе судове рішення повинно виноситися неупередженим суддею, який веде процес з дотриманням вимог толерантності [12].

Як констатували Г. Харт і Д. Макнауттон, "спірний судовий процес – це остання лінія захисту суспільства в необхідності посилення забезпечення мирного вирішення соціальних конфліктів. Слід завжди пам'ятати, що це дуже серйозний процес, в якому на карту ставиться щось більше, аніж істина тільки даної специфічної суперечки, а саме – віра в безсторонність і справедливість публічного вирішення суперечок, віра, яка має дуже велике значення, оскільки глибина конфлікту примушує зважати на нього і зобов'язує ухвалювати мирне рішення" [13]. Суд – це свого роду лакмусовий папірець принципів верховенства права і правової держави [14].

Крім того, забезпеченню права, що є сукупністю справедливості, порядку, моральності, правдивості, на неупереджений суд повинні служити неписані правила природної справедливості, справедливе судове рішення повинне виноситись неупередженим суддею; необхідно вислуховувати обидві сторони.

Відповідно до чинного законодавства України, виключно на суд покладено функцію відправлення правосуддя та визначення прав людини, встановлення деяких обмежень, зобов'язань тощо. У зв'язку із цим, слід відзначити таке. Щоб рішення суду були справедливими, процес має бути побудований на принципах толерантності, судовий процес не повинен затягуватися, кримінальний суд має уважно розглядати, а не копіювати висновки слідства, брати до уваги закон тощо.

Статус – правове положення (сукупність прав і обов'язків) суддів всіх ланок судової влади – визначається Конституцією України і доповнюється та детальніше регламентується процесуальними законами України "Про судовий устрій України" і "Про статус суддів". Останній Закон більш детально і всебічно закріплює статус суддів в якості носіїв судової влади, встановлює процесуальні, матеріальні і соціальні гарантії їх незалежності, порядок формування суддівського корпусу, вимоги, що ставляться до особистості судді, і його основних обов'язків.

До роботи будь-якого судді висуваються досить високі вимоги, яким він має відповідати. Однією з них є кваліфікація судді. Кодекс професійної етики судді передбачає, що суддя повинен старанно і неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетенцію на належному рівні, бути прикладом законопокірності, неуклінно дотримуватися присяги і

завжди поводитися так, аби зміцнювати віру громадян у справедливість, незалежність, безсторонність і незалежність суду.

Проведене монографічне дослідження свідчить про необхідність реформування судової системи підбору кандидатів на посаду судді, тому на сьогоднішній день є досить актуальними концептуальні основи судово-правової реформи, яка, будучи складовою частиною здійснюваних у країні перетворень, скерована на формування цілісної судової системи, кадрове і фінансове забезпечення, посилення гарантій незалежності судів і суддів. Судово-правова реформа, в першу чергу, передбачає розширення можливостей захисту прав і свобод громадян в судовому порядку, вдосконалення процесуального порядку судочинства відповідно до світових стандартів, міжнародно-правових норм і принципів. Крім того, основною метою судової реформи було і залишається створення незалежного, неупередженого і справедливого суду, без якого не може бути і сильної судової влади, і надійного судового захисту прав людини та громадянина, конституційного ладу, економічного і правового простору України.

На жаль, на сьогодні в чинному процесуальному законодавстві України прямо не закріплені такі принципи як справедливість і толерантність. Тож беручи до уваги проведений аналіз, вважаємо за доцільне реформувати чинне законодавство шляхом закріплення в якості основоположних принципів здійснення правосуддя справедливості і толерантності. Крім того, необхідно чітко зазначити у Законі України "Про статус суддів", що порушення суддями даних принципів призводить і до порушення ними присяги, що в свою чергу має наслідком порушення процедури звільнення судді з посади за особливих обставин.

Література:

1. Абдрашитов В. М. Справедливый прецедент и справедливое правосудие по международному праву // Закон и право. – 2007. – № 7. – С. 44-46.
2. Кничер Р. Толкование, аналогия и развитие права: проблемы разграничения судебной и законодательной власти // Государство и право. – 2003. – № 8. – С. 5-7.
3. Конституція України від 28.06.96 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 381-417.
4. Ківалов С. В. Місце і роль Вищої ради юстиції в правовій системі України та проблеми підготовки юридичних кадрів // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 15. – С. 3-11.
5. Громов Н. А., Ивенский А. И., Курушин С. А. Справедливость как одно из требований к судебному приговору // Следователь. – 2005. – № 2. – С. 15-19.

6. Бозров В. М. О проблеме справедливости в уголовном судопроизводстве // Уголовное судопроизводство. – 2005. – № 2. – С. 9-12.
7. Волколуп О. В. Справедливость и уголовное судопроизводство // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 4. – С. 96-101.
8. Ківалов С. В. Місце і роль Вищої ради юстиції в правовій системі України та проблеми підготовки юридичних кадрів // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 15. – С. 3-11.
9. Марков О. Нравственные начала судейской профессии (опыт и размышления) // Российская юстиция. – 2001. – № 11. – С. 42-44.
10. Марков О. Нравственные начала судейской профессии (опыт и размышления) // Российская юстиция. – 2001. – № 12. – С. 43-45.
11. Права человека. Основные международные документы: Сб. докум. – М.: Междунар. отнош., 1989. – 160 с.
12. Колоколов Н. Законность, обоснованность и справедливость приговора – неотъемлемые качества любого судебного решения. – 2003. – № 4. – С. 17-20.
13. Харт Х. Концепція права / Пер. з англ. Н. Комарова – К.: Сфера, 1998. – 231 с.
14. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки Національного університету Києво Могиллянської академії. – 2007. – Т. 64. – С. 3-9.

Польовий М.А., НУ "ОЮА"

СИСТЕМНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Статья посвящена анализу научных возможностей системного представления политического процесса. Проанализированы основные характеристики политического процесса, представленного как система.

The article is devoted to the analysis of scientific possibilities of system presentation of political process. Basic descriptions of political process, presented as a system are analysed.

В усіх областях сучасного знання науковці вимушені стикатися з необхідністю аналізу складних об'єктів, певних "цілісностей" або "систем". Це веде до зміни основних категорій мислення, до фундаментальної переорієнтації наукового мислення [1, С. 31 – 32].

Можна стверджувати, що серед найбільш уживаних понять в сучасній науці знаходяться нотації "система", "системний підхід", "системний метод". Це поняття поширилося в усіх сферах науки і проникло в буденне мислення, в жаргон і в засоби масових комунікацій. Системне

мислення грає провідну роль в широкому діапазоні людської діяльності - від індустріального підприємства і засобів озброєння до чистої науки [7]. Очевидно, що "системний підхід" є насущною необхідністю в політичній науці вже упродовж більш ніж півстоліття [6; 8; 21].

Як відомо, системний характер суспільства та процесів, що відбуваються в суспільстві, вперше піддав науковому осмисленню Т. Парсонс. Він також запровадив використання терміну "система" у розумінні суспільства.

Звісно, як і в будь-якій науці, у Т. Парсонса були певні попередники, зусиллями яких запроваджено у науковий обіг як термін система, так і системне мислення та системний підхід. В зв'язку з цим необхідно згадати "натуральну філософію" Г. В. Лейбніца, М. Кузанського з його вченням про збіг протилежностей, містичну медицину Парацельса, запропоновану Джамбатиста Вико та Ібн-Халдуном версію історії послідовності культурних істот, або "систем", діалектику Гегеля і Маркса, – цей перелік, звичайно, далеко не повний. Можна згадати також літературні твори згаданого Миколи Кузанського ("Про гру, тобто обертання земної кулі") [5] та Германа Гесса ("Гра в бісер"), в яких описуваний світ трактувався фактично як система. Як стверджував Р. Акоф, "системи вивчалися протягом багатьох століть, але тепер в таке дослідження додано щось нове ... Тенденція досліджувати системи як щось ціле, а не як конгломерат частин відповідає тенденції сучасної науки не ізолювати досліджувані явища у вузько обмеженому контексті, а вивчати перш за все взаємодії та досліджувати все більше і більше різних аспектів природи. Ми вже спостерігали, як під прапором системного дослідження (і багатьох його синонімів) здійснювалася конвергенція багатьох дуже спеціальних сучасних наукових рухів"[4, Р. 146].

Т. Парсонс розглядав суспільство з точки зору соціології та, натхненний успіхами системного підходу в природничих науках, запропонував розуміння суспільства як системи [15; 2]. Серед чотирьох головних підсистем складної відкритої системи – суспільства, – які виокремлював Т. Парсонс, – економічної, соціальної, підсистеми соціалізації та політичної – власне до предмета уваги політологів відноситься остання. На думку Т. Парсонса, ця підсистема включає всі форми ухвалення рішень, визначає колективні цілі та забезпечує мобілізацію ресурсів для їх досягнення, тобто покликана виконувати функцію цілепокладення. Загальновизнаним є значення теорії Т. Парсонса для розвитку політології, оскільки фактично він заклав основи системного та структурно-функціонального

підходів до дослідження політики. Всесвітньо відомий соціолог П. Сорокін також доходив до висновку, що соціальні явища повинні розглядатися як "системи" [19, 20].

Як відомо, виходячи із базових принципів системного підходу, згідно яким будь який елемент системи, або ж її підсистема, може бути представлений, як система, Д. Істон у 1953 р. здійснив дану деконструкцію відносно політичної підсистеми із теоретичної системи Т. Парсонса та запровадив поняття політичної системи.

Д. Істон визначив політичну систему як взаємодії, за допомогою яких в суспільстві здійснюється розподіл цінностей і на цьому ґрунті запобігають конфліктам між членами суспільства. При розгляді політичних систем Д. Істон використав кібернетичний принцип виміру показників функціонування системи на її "вході" (запити і потреби громадян) і "виході" (рішення і дії влади).

Д. Істон не лише вперше запровадив також цілісне розуміння системного аналізу політики, запропонував найбільш систематичний виклад теорії політичної системи, а й у своїх роботах "Політична система" та "Концептуальна структура для політичного аналізу"[9] зробив акцент на мінливості і динамічності політичних систем, на ролі різних структур в підтримці безперервності функціонування політичної системи. Крім того, як видно зі змісту його третього великого твору, присвяченого вказаним проблемам, – "Системний аналіз політичного життя"[10], – Д. Істон надавав більшої уваги вивченню саме політичного життя, у зміст якого він вкладав життєві процеси політичних систем. Він мав на увазі ті фундаментальні функції, без яких ніяка система не може тривалий час існувати, а також типові способи реакцій, за допомогою яких системам вдається їх підтримувати. Аналіз цих процесів, а також природи і характеру реакцій політичних систем Д. Істон вважав центральною проблемою політичної науки [10, Р. 9].

Д. Істон дійшов цілком обґрунтованого висновку про те, що корисно розглядати політичне життя як складний комплекс процесів, за допомогою яких певні типи "входів" перетворюються у "виходи" або владні рішення та дії [3, С. 319 – 331]. Д. Істон запропонував спочатку застосувати простіший підхід – почати вивчення політичного життя як поведінкової системи, що знаходиться в певному середовищі, з яким ця система взаємодіє.

Очевидно, що поняття "політичне життя", яке охоплює всі політичні зв'язки, явища і процеси, що мають місце в суспільстві на всіх його рівнях, є більш широким за поняття "політична система". Політична система складає лише частку політичного життя.

В той же час із вищезазначеного випливає, що безпосередній предмет нашого дослідження – політичний процес – завжди пов'язаний із політичною системою. Можна побачити навіть суттєву аналогію між політичним процесом та життєвими процесами політичних систем, які, за Д. Істоном, є змістом політичного життя [10, Р. 26.].

Отже, виходячи із системного трактування сутності політичної системи Д. Істона, ми приходимо до висновку про те, що політичний процес є значною мірою динамічною підсистемою політичної системи. Поясним, чому саме "значною мірою": якщо виходити із розуміння, яке вкладає у політичний процес Д. Істон, можна побачити, що він використовує даний термін, власне кажучи, у несамостійному, як на нашу думку, суто службовому контексті, для синонімічного позначення, з одного боку, політичного життя в цілому, а з іншого, життєвих процесів політичних систем [3, С. 319 – 320]. Якщо виходити з припущення, що термін політичний процес використовувався Д. Істоном свідомо як поняття із вказаними вище двома значеннями, ми будемо вимушені визнати, що його розуміння в першому значенні – як політичного життя в цілому – є логічно (в термінології кіл Ейлера) більшим за поняття політичної системи. Такий підхід, звісно, не дозволяє розглядати політичний процес як підсистему політичної системи. В той же час, більш поширеним навіть у творах Д. Істона [10, 11] є вживання терміну політичний процес у другому значенні – у сенсі "динамічний прояв політичної системи", "життєвий процес політичної системи". Та ж сама тенденція до використання терміну політичний процес у сенсі процесів динаміки політичної системи зберігається й у пізніших роботах інших видатних політологів [див. про це: 14].

Отже, цілком погоджуючись із загальноприйнятим на сьогодні тлумаченням політичного процесу та виходячи з правил системного підходу, ми стверджуємо, що цю підсистему політичної системи – політичний процес – також, як це колись зробив Д. Істон із політичною підсистемою суспільства за Т. Парсонсом, можна представити як систему.

Проведемо декомпозицію системи "політичний процес" та розглянемо її головні характеристики.

Нагадаємо, що в теоретичному плані системний підхід по суті зводиться до обмеження застосування традиційних аналітичних процедур в науці [1, С. 41]. Зазвичай системні проблеми виражаються в напівметафізичних поняттях і висловлюваннях, подібних, наприклад, поняттю "емерджентна еволюція" або твердженню "ціле більше суми його частин", проте вони мають цілком визначене операціональне

значення. При застосуванні такої аналітичної процедури, що не належить системному підходові – назвемо її традиційною, певна досліджувана сутність розкладається на частини, і, отже, згодом вона може бути складена або відтворена із зібраних разом частин, причому ці процеси можливі як концептуально, так і матеріально. Втілення цього, майже основного, принципу класичної науки може здійснюватися різними шляхами: розкладанням досліджуваного явища на окремі причинні ланцюги, пошуками "атомарних" одиниць в різних галузях науки тощо. Науковий прогрес показує, що ці принципи класичної науки, уперше сформульовані Галілеєм і Декартом, приводять до великих успіхів при вивченні широкої сфери явищ.

В той же час, застосування аналітичних процедур класичної галілеєвої науки вимагає виконання двох умов. По-перше, необхідно, щоб взаємодія між частинами явища, що вивчається, була відсутня або ж була б такою, якою можна було б нехтувати для певної дослідницької мети. Тільки за цієї умови частини можна реально, логічно або математично "витягати" з цілого, а потім "збирати". Друга умова: стосунки, що описують поведінку частин, мають бути лінійними. Тільки в цьому випадку має місце відношення сумативності, тобто форма рівняння, що описує поведінку цілого, така ж, як і форма рівнянь, що описують поведінку частин; накладення один на одного окремих процесів дозволяє отримати процес в цілому тощо [1, С. 42] Для сучасної науки очевидно, що для утворень, які називають системами, тобто які складаються із щільно взаємодіючих частин, ці умови не виконуються. Систему, або "організовану складність", можна описати через існування "сильних взаємодій" [16, 17] чи взаємодій, які є "нетривіальними" [18], тобто нелінійними.

На думку Д. Істона, будь-яку систему можна визначити як певну множину змінних незалежно від ступеню їх взаємозв'язку. У вигляді єдино важливого питання для дослідника Д. Істон виділяв питання про те, чи буде множина, що розглядається у вигляді системи, насправді цікавою для аналізу, чи надасть її вивчення можливість з'ясувати певні істотні для нас аспекти людської поведінки [3, С. 323].

Очевидно, що політичний процес не ізольований від навколишнього світу. Він знаходиться у фізичному, біологічному, соціальному, психологічному тощо оточеннях. Уточнення того, що саме представляють із себе різні види оточення, є вкрай корисним, оскільки політичний процес є принципово відкритою системою. Внаслідок його власної природи як соціальної системи, виділеної з інших соціальних систем, він піддається їхньому постійному впливу. З цих систем виходить

постійний потік подій і акцій, що визначають умови, у рамках яких повинен здійснюватися політичний процес.

Очевидно, що політичний процес повинен мати здатність реагувати на подразнюючі дії та тим самим адаптуватися до умов, що змінюються[3, С. 320]. Однією з ключових властивостей політичного процесу, характерною, втім, і для деяких інших соціальних систем, являється виняткова мінливість.

Сутність даної характеристики у тому, що політичний процес, протікаючи, і, отже, перебуваючи у мінливому зовнішньому середовищі, яке він, на відміну від політичної системи в цілому, безпосередньо і змінює, постійно стикається із певним впливом цього зовнішнього середовища. Існує багато припущень стосовно того, як саме діє, або ж із якою метою або цільовою функцією діє політичний процес як система у відповідь на вплив зовнішнього середовища [див. про це, напр.: 3, С. 320 – 322], але очевидно, що політичний процес повинен мати певну лабільність, щоб відповідати на постійні зовнішні впливи. Якщо додати у наші міркування фактор постійного впливу з боку політичного процесу на значні сфери зовнішнього середовища, що, у свою чергу змінює вже власне це середовище, то мінливість та здатність до зміни політичного процесу стає чи не найсуттєвішою його рисою.

На нашу думку, сутність взаємодії політичного процесу та зовнішнього оточення у першому приближенні влучно характеризує термін адаптація. Як вказував Д. Істон, "... для будь-яких соціальних систем, включаючи політичні, адаптація є чимось більшим, ніж просте пристосування до ситуації, що змінюється. Вона включає безліч різноманітних дій, обмежену тільки людською майстерністю, винахідливістю, ресурсами, за допомогою яких відбувається модифікація, здійснюються фундаментальні зміни і контроль зовнішнього середовища, самої системи або одного та другого разом. У результаті система отримує здатність успішно парировати або амортизувати будь-які потенційно стресові для неї дії"[3, С. 322 – 323]. Ця думка Д. Істона стосовно політичної системи уявляється нам вірною і стосовно політичного процесу.

Безумовно, якщо визначати політичний процес як сукупність певних інтеракцій та взаємодій, які здійснює політична система, можна виокремити те середовище, в якому існує дана система. Дане оточуюче середовище для політичного процесу складають, по-перше, інтрасоцієтальна та екстрасоцієтальна, за термінологією Д. Істона, складові оточення політичної системи[10, Р. 34-35.], та, по-друге, та

частина політичної системи, яка відноситься до її статичного наповнення – власне політичні інститути, актори тощо.

На нашу думку, не слід очікувати, що у політичного процесу, представленого у вигляді системи, буде плідним виокремлювати певні "входи" та "виходи" по аналогії із моделлю політичної системи Д.Істона. І справа не лише в тому, що ця модель, створена понад 60 років тому, дещо застаріла. Оминаючи несуттєву у даному місці критику такого розуміння політичної системи Д.Істона [див., напр.: 13, Р. 19-20.], слід зазначити, що у настільки мінливому та багатогранному явищі, яким виступає політичний процес, взагалі складно достовірно виокремити "вхідні" та "вихідні" потоки та визначити їх показники. Отже, таке виокремлення не буде мати наукового сенсу, оскільки його верифікація вкрай ускладнена самою природою даного явища. Більш продуктивним нам уявляється розуміння меж взаємодії політичного процесу та зовнішнього середовища у вигляді сукупності великої кількості двосторонніх каналів інформаційного, емоційного, фізичного тощо рівнів. Підхід, заснований на максимально можливій редукції безлічі впливів до обмеженої кількості індикаторів, який пропагував Д. Істон, на нашу думку, є не самим продуктивним у вивченні саме політичного процесу. Питання практичного застосування у модельних побудовах запропонованого нами "багатоканального" розуміння взаємодії політичного процесу та оточуючого середовища виходять за рамки даної статті та заслуговують на розгляд в у роботах, спеціально присвячених цьому.

Слід зауважити, що якщо головною метою дослідника є вивчення саме політичного процесу, як у нашому випадку, то вказана вище проблема відображення функціонування його зовнішніх зв'язків, на нашу думку, відходить на другий план, оскільки засадничі принципи існування політичного процесу іманентні йому та лише побічно залежать від зовнішнього середовища та його впливів. Інакше кажучи, не політичний процес визначається каналами зв'язку із зовнішнім середовищем, а, навпаки, згадані канали визначаються внутрішньою будовою політичного процесу. Інша справа, що канали зв'язку із зовнішнім середовищем надають політичному процесу, як системі певний інформаційний, у першу чергу, матеріал для "переробки" у ті чи інші дії чи бездіяльність. Але, повторимо, йдеться про похідний від сутності політичного процесу характер як сприйняття цього інформаційного впливу, так і його "переробки" системою політичного процесу. Дещо кореспондує такому уявленню ідея Д. Істона про те, що політичні процеси слід інтерпретувати як безперервний та взаємопов'язаний потік поведінки [3, С. 329 – 330].

Не слід в той же час забувати, що як й у будь-якої системи, у системі політичного процесу наявні певні засоби, що слугують функціонуванню її власних підсистем зворотного зв'язку, що слугують для інформування системи про реакції оточуючого середовища та корегують тим самим подальші дії системи з метою її постійної адаптації та оптимізації процесів існування. Фактично таким засобами прислужуються окремі канали зв'язку із оточенням, про які йшлося вище.

Суттєвим уявляється й те, що у внутрішній будові політичного процесу як системи, слід очікувати як більш, так і менш важливі для його функціонування та розуміння елементи і окремим завданням стає проблема визначення критеріїв, за якими можна було б диференціювати дані елементи.

Отже, ми розглянули можливості представлення політичного процесу як системи із характерними атрибутами та відносинами та надали опис найважливіших, на наш погляд, рис цього явища, узятого до розгляду як система.

Література:

1. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования: Ежегодник. – М.: Наука, 1969. – С. 30-54.
2. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект-Пресс, 1997.
3. Політологія: Хрестоматія. / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000.
4. Ackoff R.L. Games, decision, and organizations // General Systems. – 1959. – Vol. IV. – P. 145-150.
5. Bertalanffy L. von. Nikolaus von Kues. München: G. Müller, 1928.
6. Boffey P. M. Systems Analysis : No Panaces for Nation's Domestic Problems // Science. – 1967. – Vol. 158. – P. 1028-1030.
7. Boguslaw W. The New Utopians. New York : Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1965.
8. Carter L.J. Systems Approach : Political Interest Rises // Science. – 1966. – Vol. 153. – P. 1222-1224.
9. Easton D. A Framework for Political Analysis. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1965.
10. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York: Wiley, 1965.
11. Easton D. The Analysis of Political Structure. – New York: Routledge, 1990.
12. Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. – New York: Alfred A. Knopf, 1953.
13. Isaak, Alan C. Scope and methods of political science : rev. ed. Homewood, IL: Dorsey Press, 1975. – P. 19-20
14. McFarland A. Neopluralism: The Evolution of Political Process Theory. – University Press of Kansas, 2004.

15. Parsons T. The Structure of Social Action. – McGraw Hill, 1937.
16. Rapoport A. Mathematical Aspects of General Systems Theory // General Systems. 1960. – Vol. XI. – P. 3-11.
17. Rapoport A. Uses and Limitations of Mathematical Models in Social Sciences // Symposium on Sociological Theory / L. Gross (Ed.). Evanston: Row, Paterson, 1959. – P. 348-372.
18. Simon H.A. The architecture of complexity // General Systems. – 1965. – Vol. X. – P. 63-76.
19. Sorokin P.A. Contemporary Sociological Theories. 1st ed. – 1928; 2nd ed. – New York: Harper Torchbooks, 1964.
20. Sorokin P.A. Sociological Theories of Today. New York; London: Harper and How. 1966.
21. Wolfe H.B. Systems Analysis and Urban Planning – the San Francisco Housing Simulation Model // Transactions of the New York Academy of Sciences. – 1967. – Ser. II. – Vol. 29. – № 8. – P. 1043-1049.

Злакоман І.М., НУ "ОЮА"

ОСОБЛИВОСТІ УГОД ПРО СПІЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ ПРОДУКЦІЇ ЯК ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ В УКРАЇНІ

В настоящей статье рассмотрены международные соглашения о разделе продукции как форма осуществления иностранного инвестирования. В том числе определены преимущества таких соглашений и перспективы использования этой формы инвестирования в Украине.

Article is devoted to international agreements about products separation as a form of foreign investment. Advantages that kind of international agreements and prospect of using this form of investing in Ukraine are defined.

Актуальність теми цього дослідження пов'язана з прагненням України створити сучасну розвинену та збалансовану економіку, що потребує залучення інвестиційного капіталу. У зв'язку з цим сприяння залученню іноземних інвестицій є перспективним завданням сучасного державотворення. Вектор розвитку незалежної Української держави передбачає створення найсприятливіших умов залучення інвестицій до різних секторів економіки України. Враховуючи особливості сучасної структури національної економіки України та територіальне положення України, останнім часом найбільший інтерес представляють інвестиції до енергетичного сектору економіки України. Саме від реформування цього сегменту економіки України сьогодні залежать перспективи розвитку України як сучасної

незалежної держави, тому що енергетична незалежність, зменшення обсягів використання імпортованих енергоносіїв, збільшення джерел їхнього постачання до України, впровадження енергозберігаючих технологій, збільшення видобутку власних енергоносіїв, ефективне використання природних ресурсів України – є пріоритетними завданнями, які необхідно вирішити Україні.

Метою цього дослідження є визначення особливостей міжнародних угод про розподіл продукції як однієї з форм залучення іноземного інвестування, виявлення її переваг та перспектив для використання для реалізації інвестиційних проектів в Україні.

Об'єктом дослідження є правові відносини, які виникають у процесі залучення іноземного інвестування.

Предметом дослідження є існуючі правові норми та існуюча практика інвестиційних процесів, які визначають умови залучення іноземного капіталу.

Залучення іноземних інвестицій надає для економіки держави суттєві переваги: інвестиції надають країні можливість швидкої модернізації промислової бази та збільшення її промислового потенціалу. У зв'язку із швидким розвитком сучасного ринку, як зазначає Е. О. Касаєв, такі поняття, як іноземні інвестиції, інвестиційний режим, інвестиційний клімат, набувають пріоритетне значення [1].

Правові засади регулювання умов залучення іноземних інвестицій до економіки держави досліджувались рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких: Р. Б. Шишка, В. Ж. Аренс, А. Н. Вилегжанін, К. М. Белікова, Д. Джонсон, В. Н. Лисиця, І. З. Фархутдінов, Е. О. Касаєв та інші.

За систематизацією, яку наводить Р. Б. Шишка, в Україні здійснення іноземного інвестування може здійснюватись у наступних формах:

- участь у господарських організаціях, що створюються спільно з вітчизняними юридичними та фізичними особами, або придбання частки у діючих підприємствах;

- створення підприємств, які повністю належать іноземним інвесторам, філій або інших відокремлених підрозділів іноземних юридичних осіб, або придбання у власність існуючих підприємств повністю;

- придбання не забороненого законами України нерухомого або рухомого майна, у тому числі: дома, квартири, приміщення, обладнання, транспортні засоби та інші об'єкти власності шляхом прямого отримання майна та майнових комплексів або у вигляді акцій, облігацій та інших цінних паперів;

– придбання самостійно або за участю українських юридичних та фізичних осіб прав на користування землею та використання природних ресурсів на території України;

– придбання інших майнових прав;

– господарська діяльність на підставі угод про розподіл продукції.

Також іноземні інвестиції можуть здійснюватись у інших формах, яки не заборонені законами України, у тому числі без утворення юридичної особи на підставі договорів про спільну діяльність з суб'єктами господарської діяльності України.

Іноземні інвестиції також можуть здійснюватись на підставі концесійних договорів, договорів (контрактів) про виробничу кооперацію, у вигляді спільного виробництва та інших видів спільної інвестиційної діяльності [2].

Одним з найбільш ефективних засобів залучення інвестиційного капіталу до розвитку енергетичного сектору економіки є укладення угод (контрактів) про спільний розподіл продукції. Активно використовують практику укладення подібних договорів Саудівська Аравія, ОАЕ, Російська Федерація, Азербайджан, Лівія та ін.. Відповідно, певні перспективи має використання цієї форми залучення іноземних інвесторів до розвитку інвестиційних проектів у енергетичній сфері і для України.

Слід звернути увагу, що у сучасній практиці розвитку інвестиційних проектів в Україні ця форма здійснення інвестування не знайшла достатнього поширення, незважаючи на її суттєві переваги у порівнянні з іншими формами іноземного інвестування, наприклад з прямими («портфельними») іноземними інвестиціями у корпоративні права підприємств – резидентів України, створених за участю іноземного інвестора. У значній мірі це пов'язано з тим, що в законодавстві України саме ця форма здійснення іноземного інвестування спочатку набула найбільшу ступінь формалізації, та отримала державні пільги та гарантії.

У період становлення законодавства незалежної України щодо регулювання зовнішнього інвестування, з метою активізації процесу залучення зовнішніх інвестицій Верховна Рада України у 1992 – 1993 р.р., прийняла ряд важливих законодавчих актів, які обумовили значне збільшення обсягів надходження іноземних інвестицій до економіки України в першій половині 90-х р.р., зокрема Закони України «Про іноземні інвестиції» 1992 р. [3], «Про державну програму заохочення іноземних інвестицій» 1993 р.[4] та Декрет Кабінету Міністрів України «Про режим іноземного інвестування» 1993 р.[5]. Їх прийняття

справило позитивний вплив на економіку країни в цілому, тому що вони встановили преференційний режим для іноземних інвестицій та надали право підприємствам з іноземними інвестиціями на отримання податкових пільг (так звані «податкові канікули») у випадку здійснення іноземної інвестиції у певному, визначеному законодавством, розмірі. Зазначені податкові пільги, насамперед, стосувались звільнення від сплати податку на прибуток упродовж певного, визначеного законодавчими актами, часу.

У цієї статті пропонується розглянути питання стосовно перспектив використання моделі реалізації інвестиційних проектів в Україні через укладення міжнародних угод про спільний розподіл продукції. З цією метою слід розглянути особливості цієї форми реалізації інвестиційних проектів у енергетичній сфері, її перспектив для України та переваг з боку удосконалення засад законодавчого регулювання умов здійснення іноземного інвестування в Україні.

Практика укладення угод про спільний розподіл продукції у таких країнах як Російська Федерація та Лівія надає можливість визначити ключові елементи таких угод:

У інвестиційних проектах, що реалізуються на підставі угод про розподіл продукції, державу представляє профільне державне підприємство, яке здійснює діяльність у галузі розробки природних ресурсів. Наприклад: ВАТ « ГАЗПРОМ » у Росії, Лівійська Нафтова Національна Компанія у Лівії, Державна нафтова компанія Азербайджанської республіки у Азербайджані, ВАТ «НАФТОГАЗ» в Україні, що забезпечує належний механізм державного контролю за реалізацією інвестиційного проекту. Також участь держави у реалізації інвестиційного проекту через відповідне державне підприємство надає відповідний

Реалізація таких проектів передбачає, що право власності та видобутку природних ресурсів за проектом залишається за відповідною державною установою, а інвестор отримує лише частку у ресурсі, який видобувається, що забезпечує захист економічних інтересів держави.

Інвестиційні витрати по реалізації проекту (на розвідку запасів, придбання та встановлення обладнання для видобування) несе інвестор, але право власності на розвідані запаси природних ресурсів виникає у державної компанії – учасника проекту, у той час як у інвестору надається лише право отримати частку в ресурсі, що буде видобуватися, що встановлює вигідну форму розрахунків з інвестором, що має забезпечити захист майнових інтересів держави.

Угоди про розподіл продукції мають чіткий термін дії, що надає можливість регулювання обсягу ресурсів, які буде отримано інвестором у якості розрахунків за участь у реалізації проекту, при тому, що держава залишає можливість пролонгації терміну дії цієї Угоди.

Порушення умов реалізації Угоди про розподіл продукції передбачає відповідальність сторін за таке порушення, у тому числі порядок та умови відшкодування шкоди, яка може бути заподіяна інтересам держави або іноземного інвестора, що закріплює гарантії захисту прав та інтересів учасників інвестиційного проекту.

Угоди про розподіл продукції надають можливість використання гнучкого підходу до порядку врегулювання спорів, що можуть виникати у ході їхнього виконання. Завдяки тому, що такі угоди не передбачають створення спільного підприємства – резидента України, а угоди мають міжнародний характер, тому що передбачають участь іноземного підприємства – інвестора, порядок врегулювання такого інвестиційного спору встановлюється у відповідному арбітражному застереженні, яке має бути обов'язковою частиною відповідних угод. Таким чином Сторони угоди мають можливість чітко вирішити орган, що буде розглядати спір, право, яке буде використане для такого розгляду, процедуру арбітражу, та забезпечити визнання учасниками спору рішення арбітражу.

Саме можливість використання цієї форми врегулювання інвестиційних спорів, що виникають з умов виконання угод про розподіл продукції однією з найбільших переваг цієї форми реалізації інвестиційних проектів. Враховуючи недоліки діючого законодавства України, постійні нарікання про відсутність належних механізмів захисту прав інвесторів у національному законодавстві України, довго тривалістю розгляду інвестиційних спорів у системі національних судів України, можливість врегулювання спорів щодо умов реалізації інвестиційних проектів на підставі угод про розподіл продукцією є надійною альтернативною гарантією захисту прав іноземних інвесторів.

У порівнянні з судовим розглядом інвестиційного спору за законодавством конкретної країни, розгляд міжнародних інвестиційних спорів у арбітражному порядку має цілий ряд переваг, які неодноразово підкреслювалися як в зарубіжній, так і у вітчизняній юридичній літературі. По-перше, використовуючи арбітражну процедуру розгляду спору, сторони міжнародного комерційного контракту можуть довірити її вирішення арбітрам, які будуть вибрані ними самими. Оскільки сторони знаходяться в різних державах, законодавство яких виходить з різних правових концепцій, та ґрунтується на різних традиціях і

культури, вони зазвичай не схильні звертатися до національних судів, хоча в більшості держав спеціальні комерційні суди функціонують добре і ефективно справляють правосуддя. По-друге, сторони віддають перевагу завершеності, а не педантичній юридичній чіткості. Арбітражне рішення є, принаймні в принципі, остаточним, судова ж справа може бути передана в апеляційну інстанцію, а потім оскаржена до Верховного Суду, і до того, як у справі буде винесено остаточну ухвалу, може пройти дуже багато часу. По-третє, арбітраж проходить за закритими дверима, а не у відкритому судовому засіданні, що при певних обставинах стає очевидною перевагою, тому що забезпечує захист комерційної інформації та оперативність процесу [6].

Висновки: У цьому дослідженні висловлюється узагальнена позиція щодо однієї з перспективних форм залучення іноземного інвестування для розвитку економіки України. Беручи до уваги наведені суто правові переваги вказаної форми здійснення іноземного інвестування у сфері видобутку природних ресурсів в Україні, а також необхідність врахування необхідності збільшення енергетичної незалежності України, що потребує залучення значних обсягів іноземного інвестування, можливо зробити висновок про значні перспективи для залучення іноземних інвесторів для розвитку енергетичних проєктів в Україні саме через укладення угод про розподіл продукції. Найбільш пріоритетними у цьому напрямку є реалізація проєктів з видобутку нафти та газу на Чорноморському шельфі, видобуток сланцевого газу, розвиток інвестиційних проєктів у напрямку виробництва біопалива тощо.

З цією метою запропоновано звернути увагу на приклад інвестиційного спору, що виник з підстав порушення Україною умов укладеної угоди про розподіл продукції, з метою підтвердження актуальності теми та запобігання повторенню подібних порушень.

Цим зазначено, що тема дослідження не є суто теоретичною. Навпаки, вона має значне практичне значення. У контексті розгляду питання про використання міжнародних угод про розподіл продукції з метою залучення іноземного інвестування у економіку України є дуже актуальною ситуація, яка склалася з інвестиційним спором щодо міжнародної угоди України Vanco Prykerchenska. У грудні 2005 р. Україна оголосила конкурс на право укладення угоди про розділ продукції (УРП), видобуток якої буде вестися на шельфі Чорного моря в межах Прикерченської нафтогазоносною ділянки. Переможцем конкурсу у квітні 2006 р. була визнана компанія Vanco International, стовідсоткова дочірня компанія Vanco Energy Company (США). Процес

узгодження проекту УРП тривав більш року, та Уряд у жовтні 2007 р. схвалив проект УРП, яку було підписано 19 жовтня. Потім Vanco International переуступила права по УРП на користь компанії Vanco Prykerchenska, якій 5 грудня 2007 р. було видано ліцензію на геологічне вивчення, дослідно-промисловий і промисловий видобуток нафти, газу й газоконденсату в межах Прикерченської ділянки.

Після зміни уряду наданий спецдозвіл було анульовано у квітні 2008 р. У свою чергу, Vanco звернулася в міжнародний арбітраж.

Новий склад Кабінету міністрів, вибраний в 2010 р., з метою запобігання застосування до України штрафних санкцій відновив позасудові переговори з Vanco Prykerchenska [7]. Тобто ми маємо можливість проаналізувати можливості, які надає така форма інвестування та оцінити ефективність використання засобів захисту прав іноземного інвестора у міжнародному арбітражному процесі. Саме на прикладі цього інвестиційного проекту Україна має можливість продемонструвати свою позицію щодо надання гарантій іноземному інвестору та забезпечення належних умов для іноземного інвестування в економіку України.

Завдання правової науки при цьому полягає у забезпеченні прозорих та надійних механізмів регулювання умов реалізації інвестиційних проектів та забезпеченні захисту прав інвесторів на рівні, якого вимагають міжнародно-правові угоди України.

Література:

1. Касаев Є. О. Правове регулювання іноземних інвестицій в енергетичний сектор Лівійської економіки // Міжнародне право. – 2009. – № 2. – С. 175.
2. Шишка Р. Б. Інвестиційне право України: Навч. посібник. Вид. 2-ге доп. та випр. / Р. Б. Шишка. – Харків: Еспада, 2003. – С. 114-115.
3. Закон України "Про іноземні інвестиції" від 13 березня 1992 року № 2198-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 26. – ст. 357.
4. Закон України "Про Державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні" № 3744-ХІІ від 17.12.1993 // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 6. – ст.28.
5. Декрет Кабінету Міністрів України "Про режим іноземного інвестування" 20 травня 1993 року № 55-93 // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 28. – ст.302.
6. Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993. – С. 342.
7. Україна сподівається уникнути компенсації збитку Vanco [Електронний ресурс]: Інтернет видання OilNews, 08.12.2010 р. – Режим доступу: www.oilnews.com.ua/news/article7612.html

КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВИХ ФОРМ СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ З ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Стаття посвячена дослідженню міжнародно-правових основ співробітництва держав в сфері охорони морської середовища як на основі загального міжнародного права, так і на галузевому рівні, в межах міжнародного морського права. Досліджені моделі регіонального співробітництва в цій сфері. Виявлені особливості співробітництва прибережних держав по охороні Чорного моря.

The article is devoted to research of international-law bases of states collaboration in the field of marine environment guard both on the basis of common international law and at branch level, within the framework of international marine law. The models of regional collaboration in this sphere are investigated. The features of the black sea region states collaboration on guard of the Black sea.

Співробітництво держав з охорони морського середовища засновано на сполученні універсального підходу з регіональною конкретизацією, що обумовлює необхідність при розгляді міжнародно-правової охорони морського середовища врахування як загальних принципів міжнародного права, галузевих і спеціальних принципів міжнародного морського права, так і регіональних угод і підходів як єдиної системи.

Тому в даній статті використаний комплексний підхід до дослідження факторів, що справляють вплив на розвиток правових форм співробітництва держав у сфері охорони морського середовища, і на основі системного аналізу ситуації зроблені загальні висновки щодо підвищення його ефективності. Значимість такого аналізу підвищується у зв'язку з необхідністю вдосконалення системи захисту середовища Чорного моря в рамках Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 року, зокрема шляхом внесення змін до Протоколу про захист Чорного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші.

Тому пропонується стаття спрямована на вирішення декількох взаємозалежних між собою завдань. По-перше, дослідження міжнародно-правових основ співробітництва держав у сфері охорони морського середовища як на основі загального міжнародного права, так і на галузевому рівні, у межах міжнародного морського права, і насамперед за Конвенцією ООН з морського права 1982 року. По-друге, аналізу існуючих моделей регіонального співробітництва з охорони

морського середовища від забруднення. По-третє, виявленню деяких особливостей захисту Чорного моря та відповідно специфіки використання регіонального підходу в Азово-Чорноморському басейні при аналізі проблеми співробітництва причорноморських держав з охорони морського середовища.

Проблематика міжнародно-правової охорони морського середовища досліджувалася в працях Ю. Г. Барсегова[1], Л. Гіждівана[2], В. П. Кириленка[3] і В. Ф. Сидорченка[4], В. А. Кисільова[5] і П. В. Саваськова[6], Т. Р. Короткого[7], В. І. Сапожнікова[8], Л. В. Сперанської[9], К. Хакапаа[10], J. Barros, D. Johnston[11], D. Vodansky[12]. Регіональному рівню охорони морського середовища присвячені праці А. Ф. Висоцького[13] і В. П. Цемка[14], С. П. Головатого[15], І. І. Каракаша і Т. Р. Короткого[16] і багатьох інших авторів[17]. Проте проблематика дослідження правових форм співробітництва залишається дуже актуальною у зв'язку з постійним розвитком міжнародно-правового інструментарію охорони морського середовища.

1. Одним із основних принципів міжнародного права є принцип співробітництва, закріплений у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва відповідно до Статуту ООН, прийнятої Генеральною Асамблеєю 1970 року.

Конкретизація цього принципу у сфері охорони навколишнього середовища знайшла відображення в Декларації Стокгольмської конференції ООН із проблем навколишнього середовища 1972 року (принцип 24), у якому закріплені такі найважливіші характеристики міжнародного співробітництва, як рівноправність усіх країн, врахування суверенних інтересів усіх держав. Цей принцип знайшов відображення в Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 року, відповідно до принципу 7 якої держави співробітничать у дусі глобального партнерства з метою збереження, захисту і відновлення здорового стану і цілісності екосистеми Землі.

2. Правові форми співробітництва між державами передбачені Конвенцією ООН з морського права 1982 року, що посідає особливе місце серед інших міжнародно-правових угод у сфері охорони морського середовища від забруднень. З прийняттям Конвенції 1982 року була створена досить цілісна і всеосяжна система, що склала фундамент міжнародно-правового режиму захисту і збереження морського середовища. Ця особливість Конвенції 1982 року відрізняє її від усіх попередніх міжнародних угод.

Правовий механізм, закладений Конвенцією 1982 року, передбачає певну залежність національного законодавства від міжнародних норм, що дозволяє, з одного боку, уніфікувати тією чи іншою мірою національні закони і правила різних держав, а з іншого – спонукати ті країни, що не є учасниками спеціальних угод з охорони морського середовища, дотримуватися вимог, що містяться в них. Такий підхід спрямований на забезпечення загальності й певної однаковості у вжитті узгоджених на міжнародному рівні заходів боротьби із забрудненням морського середовища з різних джерел.

Тому дуже дивує відсутність вказівки в преамбулі Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 року на Конвенцію ООН з морського права 1982 року. Адже на момент укладення Бухарестської конвенції Конвенція 1982 року вже була прийнята. Тому необхідно послатися на Конвенцію 1982 року як правову основу співробітництва причорноморських держав (особливо з урахуванням їх 100 % участі в Конвенції 1982 р.) при внесенні змін у Конвенцію 1992 року і Протоколи до неї.

Правова основа для узгодженої діяльності держав з охорони морського середовища закладена у ст. 197 Конвенції ООН з морського права 1982 року. Стаття передбачає необхідність співробітництва держав на всесвітній основі і, коли це доречно, на регіональній основі чи безпосередньо через компетентні міжнародні організації у формулюванні й розробці міжнародних норм, стандартів та практики і процедур, що рекомендуються, які відповідають Конвенції, для захисту і збереження морського середовища з урахуванням характерних регіональних рис.

Окремі норми Частини XXII «Захист і збереження морського середовища» Конвенції присвячені запобіганню, скороченню і збереженню під контролем забруднення морського середовища з різних джерел, що містять різні за формою і змістом формулювання щодо регіонального співробітництва.

1) Щодо забруднення з джерел, що знаходяться на суші, забруднення, викликаного діяльністю на морському дні, зазначено про прагнення держави узгоджувати свою політику щодо цього на придатному регіональному рівні.

2) Щодо забруднення, викликаного заховоренням і забрудненням з атмосфери або через неї, зазначено, що держави, діючи, у першу чергу, через компетентні міжнародні організації чи дипломатичну конференцію, прагнуть установити глобальні й регіональні норми, стандарти та практику і процедури, що рекомендуються, для запобігання, скорочення і збереження під контролем такого забруднення.

3) Стосовно забруднення із суден йдеться тільки про узгодження прибережними державами особливих вимог для запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища як умову для заходу іноземних суден у їхні порти чи внутрішні води і для зупинки в їхніх прибережних терміналах в ідентичній формі. Конвенція вимагає повідомити про ці вимоги компетентну міжнародну організацію, із указівкою, які держави беруть участь у таких спільних домовленостях.

4) Що стосується забруднення, викликаного діяльністю в районі, то Конвенція 1982 року не вказує на регіональне співробітництво.

3. Таким чином, можна дійти висновку, що від виду джерела забруднення залежить ступінь і значення регіонального співробітництва і пріоритетність способу вироблення норм і стандартів із захисту від забруднення – національний, регіональний, глобальний. Цей висновок підкреслює теза про те, що інтереси забезпечення охорони Світового океану від забруднення потребують від усіх держав участі у всіх можливих формах співробітництва. Однак політичні й економічні реалії змушують робити вибір на користь однієї форми співробітництва, утримуючись від іншої. Важливо, щоб глобальне (універсальне) міжнародне співробітництво не протиставлялося регіональному, двосторонньому і будь-якому іншому, а також відповідним внутрішньо-державним заходам. Усе це – системні відносини в рамках одного спільного завдання – забезпечення стійкості екосистеми Світового океану в цілому.

4. Можна виділити три сформовані моделі правового регулювання охорони морського середовища на регіональному рівні [18].

Перша, історично найбільш рання, ґрунтується на предметному підході, що відображає відомою мірою характерний для національного законодавства галузевий принцип. Західноєвропейські країни регіону Північного моря прийняли ряд досить відособлених угод, що регулювали питання охорони морського середовища цього регіону від забруднення: нафтою – Угода про співробітництво з боротьби із забрудненням нафтою вод Північного моря, 1969 рік (Бонн), Угода про співробітництво з боротьби із забрудненням моря нафтою, 1971 рік (Копенгаген), що передбачає співробітництво скандинавських країн і Данії в боротьбі із забрудненням прибережних морських вод, Угода про співробітництво з боротьби із забрудненням Північного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами 1983 рік (Бонн) і ін.; у результаті захоронення відходів – Конвенція із запобігання забрудненню морського середовища шляхом скидання речовин із суден і літальних

апаратів, 1972 рік (Осло), що забороняє навмисне скидання в морське середовище в районі північно-східної Атлантики шкідливих речовин і матеріалів із суден і літальних апаратів; з наземних джерел – Конвенція із запобігання забрудненню моря з джерел, що знаходяться на суші, 1974 рік (Париж); у результаті розробки ресурсів морського дна – Конвенція про цивільну відповідальність за збиток від забруднення нафтою, 1976 рік. Головна особливість цих угод полягає в тому, що кожному конкретному джерелу забруднення чи виду забруднюючих речовин відповідає свій міжнародно-правовий акт, що має самостійний характер і не зв'язаний з іншими [19].

5. Іншу модель, яка носить комплексний характер, обрали держави, що уклали Хельсінкську конвенцію із захисту морського середовища району Балтійського моря 1974 року. Специфіка даної Конвенції полягає в тім, що вона регулює практично всі питання боротьби із забрудненням моря. У цьому документі містяться норми, що регулюють відносини із запобігання забрудненню із суден з наземних джерел, у результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна, у результаті захоронень, із здійснення відповідальності за збиток, заподіяний забрудненням, з вирішення спорів та ін. 1992 року була укладена нова Конвенція із захисту морського середовища району Балтійського моря, що поширила свою дію і на внутрішні води прибалтійських держав. Конвенція набрала чинності 17 січня 2000 року.

10 вересня 2001 року в Копенгагені (Данія) відбулася позачергова сесія Хельсінкської комісії на міністерському рівні (HELCOM EXTRA 2001). Причиною скликання послужила аварія танкера «Baltic Carrier» (29 березня 2001 р.) у берегів Данії. Після напружених дискусій і консультацій була схвалена Декларація з безпеки мореплавання і реагування на надзвичайні ситуації в районі Балтійського моря, так називана Копенгагенська декларація ХЕЛКОМ. У Декларацію включені положення, що стосуються встановлення місць сховищ для суден, що зазнають лиха. У Конвенцію не були включені статті щодо встановлення обов'язкового лоцманського проведення в Балтійських протоках, а також визначення району Балтійського моря як особливо уразливого району і поширення Хельсінкської конвенції 1992 року на реагування на березі у випадку аварійних розливів нафти.

Під час підготовки даної Декларації було пророблене питання, що стосується прискореного виводу з експлуатації однокорпусних танкерів. Відповідний розділ проекту Декларації заснований на тих вимогах, що були розроблені на 46-й сесії Комітету із захисту морського

середовища у вигляді виправлень до правила 13 G Додатка I до Конвенції МАРПОЛ 73/78, і не порушує досягнутий з цього питання компроміс щодо віку суден, які підлягають виводу з експлуатації.

6. Третя модель стала результатом реалізації Програми регіональних морів, прийнятої ЮНЕП 1974 року (Програми ООН з навколишнього середовища – the United Nations Environment Programme, UNEP). У даний час Програма охоплює 11 регіонів (Середземне море, Червоне море й Аденська затока, Перська й Оманська затоки, район Карибського моря та ін.) [20]. Найбільш яскравою ілюстрацією цієї моделі може служити співробітництво середземноморських держав (Барселонська модель). 1976 року на Барселонській конференції була укладена основна («регіональна» чи «зонтична») угода – Конвенція про охорону Середземного моря від забруднення, що поширюється на Середземне море, за винятком Мармурового моря, Чорноморських проток і внутрішніх вод країн-учасниць, і містить загальні зобов'язання держав і перелік джерел забруднення, що вимагають уживання відповідних заходів. Конвенційні положення деталізуються і конкретизуються шляхом розробки їхніх протоколів, що доповнюють – Протокол 1976 року про запобігання забрудненню Середземного моря скиданнями із суден і літальних апаратів, Протокол 1976 року про співробітництво в боротьбі із забрудненням Середземного моря нафтою й іншими шкідливими речовинами за надзвичайних обставин, Протокол 1980 року про захист Середземного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші [21].

Був заснований Регіональний центр надзвичайного реагування на морські забруднення в Середземному морі (*Regional Marine Pollution Emergency Response Centre for the Mediterranean Sea, REMPEC*) відповідно до резолюції 7, прийнятої Конференцією уповноважених представників прибережних держав Середземноморського регіону, із захисту Середземноморського моря в Барселоні 9 лютого 1976 року, скликаної ІМО і ЮНЕП. Також були розроблені протоколи: про захоронення відходів 1976 року; про співробітництво в боротьбі із забрудненням нафтою й іншими шкідливими речовинами в надзвичайних випадках 1976 року; про захист від забруднення з наземних джерел 1980 року та ін.

З огляду на сучасні тенденції 2003 року був прийнятий новий Протокол Регіонального центру REMPEC. Тепер його виконання включає вирішення не тільки технічних і фінансових проблем, але і проблем, зв'язаних з розходженнями в економічних системах і пріоритетах, установлених зацікавленими прибережними державами [22]. Так були виправлені й уточнені цілі й функції Центру REMPEC.

Новий Протокол включає конкретні надзвичайні механізми дій прибережних держав і інші заходи для запобігання і боротьби у випадку забруднення даного регіону (ст. 4); моніторинг і співробітництво в проведенні відбудовних і утилізаційних операцій у випадку потрапляння небезпечних і шкідливих речовин у морське середовище для зменшення збитку (ст. 5-6); поширення й обмін інформацією (ст. 7); інструкції і порядок звітних процедур і обов'язкового інформування Регіонального центру (ст. 8-9); оперативні й надзвичайні заходи, що повинні бути вжиті в разі інциденту, який викликав забруднення морського середовища (ст. 10-11), та ін.

7. Тому є украй важливим вивчення й облік існуючих моделей і форм співробітництва при модифікації і розвитку причорноморського співробітництва. На нашу думку, необхідний аналіз існуючих моделей регіонального співробітництва з охорони морського середовища і систематизація правових документів, укладених у їх рамках.

При використанні чи переносі досягнень інших регіонів у сфері захисту морського середовища на причорноморський регіон варто враховувати такі обставини: економічні й політичні, причому як зовнішньополітичні, так і внутрішні (ми їх розглядати не будемо); екологічні й географічні; правові.

Однак варто помітити ще один фактор: хронологічний. Хельсінкська і Барселонська моделі були сформовані значно раніше, ніж Бухарестська. Зовсім іншою, у порівнянні з іншими, була система універсального співробітництва з охорони морського середовища від забруднення на момент укладення Бухарестської конвенції. На наш погляд, якоюсь мірою Хельсінкська і Барселонська моделі були спрямовані на компенсацію недоліків і прогалин саме універсальної системи співробітництва із захисту морського середовища на той період. Оскільки ситуація значно змінилася, при вдосконаленні співробітництва в рамках Бухарестської конвенції необхідно враховувати існуючі механізми співробітництва з охорони морського середовища від забруднення, і не дублювати їх, а максимально адаптувати до особливостей Чорного моря. Як уже відзначалося, це не стосується захисту середовища від забруднення з наземних джерел – тут пріоритет залишається за регіональним співробітництвом. Це також стосується управління використанням живих ресурсів Чорного моря.

8. При здійсненні регіонального співробітництва із захисту морського середовища пріоритет повинний віддаватися співробітництву із захисту від забруднення насамперед з наземних джерел, оскільки в цій сфері найскладніше забезпечити універсальне

регулювання. Тому важливим є внесення змін до Протоколу про захист Чорного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші, з метою підвищення його ефективності. Варто мати на увазі, що повинно йтися не тільки про правові заходи, але і про узгоджену політику, оскільки ці джерела забруднення знаходяться на території держав, і забезпечити дію регіональних норм, контроль за ними можливо виключно за допомогою імплементаційних механізмів.

Причому, на наш погляд, повинно йтися не тільки про правові заходи. Важливим, а найпевніше пріоритетним елементом співробітництва внаслідок характеру джерела забруднення, повинні бути організаційне і технічне співробітництво, спільне фінансування природоохоронних проектів на території окремих причорноморських держав, що вимагають значних фінансових витрат (очисні спорудження, перепрофілювання підприємств). Тому в рамках цього напряму співробітництва необхідно передбачати створення фонду фінансування проектів, забезпечення залучення кредитних коштів під певні гарантії. Необхідно передбачити механізми прямого фінансування проектів зі зменшення кількості ланок і, відповідно, контроль за ними. Тому залучення до співробітництва Європейського Союзу є важливим чинником посилення саме цієї складової співробітництва.

Оскільки наземні джерела забруднення часто носять дифузійний характер, необхідним є залучення до співробітництва як самостійного суб'єкта місцевої влади, яка більш ефективно, ніж державні структури впливає на діяльність невеликих, як правило, побутових джерел забруднення. Тому висловлювана ідея про створення єврорегіону на базі прибережних адміністративних одиниць причорноморських держав уявляється цілком обґрунтованою.

Наступний рівень співробітництва із запобігання забрудненню з наземних джерел (як і будь-яких інших) це імплементація положень Конвенції і Протоколів на внутрішньодержавному рівні. Слід зазначити, що кожна держава самостійна вирішує, яким чином вона імплементує міжнародні норми. Тому чи буде це закон про прибережну зону моря, проект якого давно обговорюється, чи зміни у Водний кодекс – не суть важливо. Головне, щоб це були чіткі й конкретні імперативні правила, механізм дотримання яких забезпечувався би наявністю ефективних органів влади. Однак є дуже корисним підготовка модельних законів, наприклад закону про прибережну зону в рамках чорноморського співробітництва, чим можна досягти гармонізації національних законодавств, прискорити процес його прийняття і підвищити його ефективність.

Дуже значимим є проведення досліджень ефективності імплементації положень Бухарестської конвенції у всіх державах-учасницях Бухарестської конвенції на основі єдиної методології з виявленням проблемних аспектів імплементації і пошуку шляхів їх вирішення в рамках регіонального співробітництва.

Внаслідок політичних особливостей більшості причорноморських держав реалізація навіть ідеальних законів знаходиться під великим сумнівом. Через це велике значення варто відвести ролі громадянського суспільства. Причому бажано чітко визначити соціальну групу, зацікавлену, у тому числі й економічно, в ефективності заходів для захисту морського середовища від забруднення з наземних джерел, що справляють негативний вплив саме в прибережній смузі. На наш погляд, це власники рекреаційних об'єктів, що знаходяться на березі моря. Саме вони максимально зацікавлені в чистоті моря. На сьогоднішній день це і політики вищого і місцевого рівня, і чиновники, і середній бізнес. Вони іманентно не є прихильниками екологічного руху і, як правило, не об'єднані, але матеріально зацікавлені в результаті діяльності належних їм об'єктів і представляють сильне лобі, насамперед, на місцевому і в ряді випадків на загальнодержавному рівні. Здається, було б корисно передбачити заходи для їх інформування про Конвенцію 1992 року, Протокол про захист Чорного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші, правові заходи для охорони прибережної смуги морів, стимулювання створення громадських організацій, сприяти їх екологічній спрямованості. Підстави для цього дає аналіз впливу на цю сферу катастрофи в Керченській протоці 2007 року і наслідків повені в Карпатах для рекреаційного бізнесу 2008 року.

Література:

1. Див.: Барсегов, Ю. Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия / Ю. Г. Барсегов. – М. : Междунар. отношения, 1983. – 240 с.
2. Див.: Гіждіван, Л. Міжнародно-правове співробітництво держав у галузі охорони морського середовища / Л. Гіждіван // Право України. – 1998. – № 5. – С. 105-109.
3. Див.: Кириленко, В. П. Международное морское экологическое право (понятие и сущность) / В. П. Кириленко ; НИИМФ // Правовые вопросы торгового мореплавания. – Л. : Транспорт, 1989; Кириленко, В. П. Экология океана и международное право / В. П. Кириленко. – СПб. : Гидрометеиздат, 1994. – 268 с.
4. Див.: Кириленко, В. П. Мореплавание и предотвращение загрязнения Мирового океана: (Международно-правовые аспекты) / В. П. Кириленко, В. Ф. Сидорченко. – М. : Транспорт, 1985. – 176 с.

5. Див.: Киселев, В. А. Морское право и борьба с загрязнением моря нефтью / В. А. Киселев. – М. : ММФ ЦБНТИ, 1973. – 94 с.; Киселев, В. А. Международные соглашения по предотвращению загрязнения морской среды с судов / В. А. Киселев. – М. : Транспорт, 1986. – С. 55.
6. Див.: Киселев, В. А. Международно-правовые проблемы судоходства и защиты морской среды / В. А. Киселев, П. В. Саваськов // Правовые и экономические проблемы регулирования международного судоходства. – М., 1984. – С. 39-82.
7. Див.: Короткий, Т. Р. Міжнародно-правові аспекти охорони середовища Чорного моря / Т. Р. Короткий // Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. – К., 1996. – С. 475-476; Короткий, Т. Р. Міжнародне співробітництво у сфері охорони морського середовища / Т. Р. Короткий // Держава і право : зб. наук. пр. – К. : Ін т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : Спілка юристів України, 2000. – Вип. 7. Юрид. і політ. науки. – С. 325-332; Короткий, Т. Р. Актуальні проблеми міжнародно-правової охорони морського середовища від забруднення із суден / Т. Р. Короткий // Правове життя сучасної України : тези доп. Всеукр. наук. конф. / відп. ред. д. ю. н., проф. Ю. М. Оборотов ; Одес. нац. юрид. акад. – О. : Фенікс, 2008. – С. 472-474; Короткий, Т. Р. Глава V. Комплексный анализ международного-правового механизма охраны морской среды от загрязнения с судов / Т. Р. Короткий // Экономика-экологическая безопасность морехозяйственной деятельности : монография / под общ. ред. Б. В. Буркинського, В. М. Степанова. – Х. : Фенікс, 2008. – С. 153-191; Короткий, Т. Р. Проблемы имплементации международно-правовых норм в сфере охраны морской среды от загрязнения / Т. Р. Короткий, А. В. Лепетюк // Економіко-правові аспекти розвитку транспортних систем : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. В. Багрий-Шахматов ; Одес. нац. мор. ун т. – О. : Латстар, 2002. – Вип. 3 – С. 119-126.
8. Див.: Охрана морской среды (правовые и экономические аспекты) / В. И. Сапожников, А. Ф. Высоцкий, С. П. Головатый, Н. Д. Амалян. – К. : Наук. думка, 1984. – 180 с.
9. Сперанская, Л. В. Международно-правовая охрана морской среды / Л. В. Сперанская. – М. : Наука, 1978. – 176 с.; Сперанская, Л. В. Принципы охраны морской среды и свободы судоходства в международном праве и их соотношение / Л. В. Сперанская // Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы : XIV Междунар. конф. «Мир на морях». – М. : В/О «Мортехинформреклама», 1990. – С. 230-235.
10. Див.: Хакапаа, К. Загрязнение морской среды и международное право / К. Хакапаа ; пер. с англ. В. А. Киселева ; под ред. и со вступ. ст. А. Л. Маковского. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
11. Див.: Barros, J. The International Law of Pollution / J. Barros, D. Johnston. – N.Y., 1974. – P. 242.

12. Див.: Bodansky, Daniel. Protecting the Marine Environment from Vessel-Source Pollution: UNCLOS III and Beyond / Daniel Bodansky // Ecology Law Quarterly. – 1991. – № 7. – P. 719-778.
13. Див.: Высоцкий, А. Ф. Морской регионализм: Международно-правовые проблемы регионального сотрудничества / А. Ф. Высоцкий. – К. : Наук. думка, 1985. – 256 с.
14. Див.: Высоцкий, А. Ф. Черноморско-азовский бассейн (правовые аспекты использования пространств и ресурсов) / А. Ф. Высоцкий, В. П. Цемко ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко ; АН УССР, Ин-т гос. и права. – К. : Наук. думка, 1991. – 180 с.
15. Див.: Головатый, С. П. Региональное сотрудничество по борьбе с загрязнением моря в чрезвычайных случаях, происходящих в результате судоходства, и международное право / С. П. Головатый // Морской транспорт и международное судоходство: правовые и экономические проблемы : XIV Междунар. конф. «Мир на морях». – М. : В/О «Мортехинформреклама», 1990. – С. 263-269.
16. Див.: Каракаш, И. И. Региональное сотрудничество государств в области охраны морской среды / И. И. Каракаш, Т. Р. Короткий. – О. : Латстар, 2001. – 150 с.; Короткий, Т. Р. Международно-правовые основы сотрудничества Причерноморских государств в сфере охраны вод Черного моря / Т. Р. Короткий, И. И. Каракаш // Причерномор. екол. бюл. – 2003. – № 4(10). – С. 53-58.
17. Див.: Мировой океан и международное право. Правовой режим морских прибрежных пространств. – М. : Наука, 1987. – 230 с.; Курс международного права : в 7 т. Т. 5 : Отрасли международного права / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко [и др.]. – М. : Наука, 1992. – 336 с.; Современное международное морское право и практика его применения Украиной. – К. : Наук. думка, 1995. – 342 с.; Международное морское право : учеб. пособие / под. ред. С. А. Гуреева. – М. : Юрид. лит., 2003. – 448 с.
18. Регіональне співробітництво із захисту морського середовища включає кілька конвенцій, присвячених таким морям: Середземному (Барселона, 1976 р.), Балтійському (Хельсінкі, 1974 – 1992 р.), Чорному (Бухарест, 1992 р.), Північному (1983 р.), а також Північно-Східній Атлантиці (Париж, 1992 р. – Конвенція про захист морського середовища в районі Північно-Східної Атлантики, Париж, 22 вересня 1992 р.).
19. Див.: Международное морское право : учеб. пособие / под. ред. С. А. Гуреева. – М. : Юрид. лит., 2003. – С. 234.
20. Конвенція про охорону морського середовища і прибережних зон південно-східної частини Тихого океану 1981 р.; Регіональна конвенція з охорони морського середовища Червоного моря й Аденської затоки 1982 р.; Конвенція про охорону й освоєння морського середовища Великого Карибського району 1983 р. і ін.

21. Див.: Международное морское право : учеб. пособие / под. ред. С. А. Гуреева. – М. : Юрид. лит., 2003. – С. 236.
22. Див.: Protocol concerning Cooperation and Preventing Pollution from Ships and, in Cases of Emergency, Combating Pollution of the Mediterranean Sea. Malta, 2003 / Introduction by Rear Admiral R. Patrino, Director REMPEC. – P. 4.

Храпенко О. О., НУ "ОЮА"

ДО ПИТАННЯ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ В СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІСЛЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

В статье рассматривается становление функций прокуратуры в сфере защиты прав несовершеннолетних до и после Судебной реформы 1864 года. Делается вывод, что такая деятельность в дореформенной России не выделялась из общенадзорной. После принятия Судебных Уставов органы прокуратуры были наделены комплексом полномочий в исследуемой сфере в рамках уголовного и гражданского судопроизводства, однако целью их деятельности было не отстаивание прав несовершеннолетних, а защита законности вообще.

In the article is analyzed of becoming the functions of the prosecutor's office to protect the rights of juveniles before and after the Judicial Reform of 1864. Concludes that such activities in the pre-reform Russia did not stand out from the total activity. Following the adoption of legal regulations prosecutors were given the complex power in the study area within the criminal and civil proceedings, but the purpose of their activity was not asserting the rights of juveniles, but defence of legality in general.

У зв'язку з суттєвими оновленням вітчизняного законодавства, що регламентує права і законні інтереси неповнолітніх, і з метою підвищення ефективності діяльності прокуратури за виконання законів в цій сфері, керуючись статтею 19 Закону України "Про прокуратуру", прокурори прагнуть забезпечувати реальне виконання законодавства про охорону прав і законних інтересів неповнолітніх, припинення і попередження злочинності неповнолітніх. У організації цього виду нагляду прокурори виходять з того, що в Конвенції ООН про права дитини, загальновизнаних нормах міжнародного права і в українському законодавстві закріплений пріоритет інтересів і добробуту дітей у всіх сферах життя суспільства і держави. Таким чином діяльність

органів прокуратури у цьому напрямку набуває неабиякого значення. У зв'язку з цим привертає увагу питання становлення діяльності прокуратури в сфері захисту прав неповнолітніх.

Так, дослідженням окремих проблем становлення прокуратури у дорадянські часи займалися такі вчені, як С.А. Петровський, Н. В. Муравйов, І.Я. Фойницький та ін., а на сучасному етапі – такі українські та російські правознавці, як: Басков В.І, Бессарабов В.Г., В. І. Малюга, В.В. Сухонос, С.М Казанцев, Н.Ю. Панич та інші. В контексті нашого дослідження слід окремо згадати про російського вченого О.В. Єрмакова, проте у центрі його уваги перебувало лише питання щодо становлення прокурорського нагляду за системою дитячих виправних установ [1]. Таким чином, проблема становлення прокурорського нагляду в сфері захисту прав неповнолітніх у дорадянські часи ще не піддавалася комплексному дослідженню, що визначає актуальність обраної теми.

Метою статті є комплексне дослідження механізму захисту прав неповнолітніх у дорадянські часи засобами прокурорського нагляду з урахуванням специфіки окремих історичних етапів розвитку державності на сучасних теренах України.

Враховуючи той факт, що Україна була тривалий час складовою частиною Російської Імперії, то можна стверджувати що й історія становлення прокуратури та її повноважень в сфері захисту прав неповнолітніх нерозривно пов'язана із становленням цієї інституції в Росії.

Діяльність прокуратури в сфері захисту прав неповнолітніх розвивалася поступово разом із становленням самого інституту прокуратури. Спочатку указом Імператора Петра І була запроваджена фіскальна служба (прототип сучасної прокуратури), призначення якої полягало у тому, щоб “над всіма делами тайно надсматривать и проводить про неправый суд, также сбор казны и прочего”. З приводу інституту фіскалату В.І. Малюга зауважив, що фіскали не виправдали сподівань царя, оскільки самі часто бездіяли, зловживали своїм положенням, займалися хабарництвом, методи їх діяльності були недосконалими, у зв'язку з чим досить скоро Петро І впевнився, що фіскали “явили себе в великих злочинах і зловживаннях” [2, с. 22].

Як відзначив С.А. Петровський, склалася велика потреба у створенні установи, спеціально призначеної для нагляду і контролю, бо “государю, хоч і Петру, за всіма не доглянути і немало випадків, коли чолобитника не буде” [3, с. 100]. Отже, дещо пізніше відповідно до Указу Петра І від 12 січня 1722 року була запроваджена

прокуратура з метою здійснення гласного нагляду за дотриманням законності в діяльності центральних та місцевих органів державної влади. Наприклад, до повноважень органів прокуратури належало, окрім іншого, здійснення нагляду за інтересами казни, нагляд у арештантських справах, за місцями утримання під вартою. Прокурори були наділені правом опротестовування незаконних рішень державних органів [4].

Зауважимо, що становлення прокуратури відбувалося досить складно, на що вказує той факт, що після смерті Петра I (28 січня 1725 року) і особливо за царювання Анни Іоанівни (1730 – 1740 рр.) прокурорський нагляд існував лише на папері і перебував у занепаді. Змінилася ситуація на краще з приходом на трон Єлизавети Петрівни (1741 – 1761 рр.), коли були поновлені прокурорські установи на їх старих, петровських засадах, проте остаточно прокуратура сформувалася за часів правління Катерини II, коли був значно посилений нагляд за законністю в діяльності місцевих (губернських) органів влади.

Відповідно до “Статуту про губернії”, прийнятому в 1775 році, в якому були закріплені завдання і повноваження губернських прокурорів, ці прокурори наділялися правом здійснювати нагляд за законністю в діяльності губернських і повітових органів, у тому числі і судів, перевіряти відповідність законам рішень, що приймаються ними. На прокурорів також покладалося попередження порушень законів, вживання заходів до припинення порушень, опротестовування незаконних правових актів.

Наступним кроком у напрямку розбудови прокуратури стало затвердження Державною Думою Російської Імперії 29 вересня 1862 року “Основних положень про прокуратуру”, відповідно до яких передбачалося запровадження посади прокурора при кожному суді, а в разі необхідності – і його товаришів (аналог сучасних помічників прокурора – прим. О.Х.). Згідно з “Основними положеннями” прокуратура повинна була наглядати за однаковим і точним дотриманням закону; виявляти і переслідувати будь-які порушення законного порядку і вимагати його відновлення; формулювати пропозиції суду щодо попереднього ув'язнення у випадках, передбачених правилами цивільного та кримінального судочинства.

Проте слід відзначити, що аналіз тогочасного законодавства дає підстави стверджувати, що на тому етапі забезпечення прав неповнолітніх як окремих напрямків діяльності цієї інституції у чинних тоді законодавчих актах не виділявся.

Особливе значення у цьому відношенні мало проведення в Російській Імперії Судової реформи 1864 року, за якою прокуратура було трансформована в основному в орган кримінального переслідування.

Тут слід мати на увазі, що прокуророві було підпорядковане поліцейське дізнання, що передбачало здійснення прокурором нагляду за проведенням досудового слідства та поєднання функцій при цьому по керівництву діями судового слідства і нагляду за законністю його дій та рішень. При розгляді судами кримінальних справ прокурори виступали повноправними учасниками судового процесу, приносили касаційні і апеляційні протести на незаконні і необґрунтовані рішення судів, здійснювали нагляд за виконанням вироків. Вони також здійснювали нагляд за дотриманням законності в місцях відбування покарань, призначених судами [4].

Окрім того, у законодавстві дореволюційної Росії дещо пізніше були введені окремі особливості розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх, де також реалізовувалася і діяльність прокуратури щодо дотримання законності. Ці особливості були введені законом від 2 червня 1897 року, запровадження яких І.Я. Фойницький обґрунтовував тим, що “багато суттєвих особливостей представляють собою справи, в яких в якості обвинувачених беруть участь неповнолітні. Досвід показує, що для таких осіб з недорозвиненою свідомістю та ніжним сприйняттям, не зміцнівши характером та які швидко захоплюються прикладом, звичайне судове провадження пов’язане з великою кількістю небезпек. Урочистість процесу в їх очах веде до возвеличення злочину та стимулює спрямованість до хибної слави між злочинцями” [5, с. 481].

Встановлювалося, що особливості по розслідуванню та судовому розгляду кримінальних справ поширювали свою дію на неповнолітніх віком від 10 до 17 років. Провадження щодо неповнолітніх було двох видів: провадження “о разумении” та провадження щодо винуватості особи (цей вид провадження вирішував на загальних підставах, хоч і з окремими винятками: копії обвинувального акту направлялися неповнолітньому та його батькам чи опікунам, участь захисника по цих справах була обов’язковою, судове засідання як правило проходило в закритому режимі та ін.).

Значний інтерес становить провадження “о разумении”, яке мало своєю метою вирішення питань щодо того, чи вчинював неповнолітній злочин та чи усвідомлював він зміст своїй дій. По цих справах з’ясування останнього питання для слідчого було обов’язковим, а порушення цієї

вимоги могло стати підставою для скасування судового рішення, навіть якщо у скарзі про це не йшлося. Окрім того, після того, як слідчий встановлював “ступінь розумового та духовного розвитку неповнолітнього обвинуваченого та усвідомлення скоєного злочину та його причин” [5, с. 482], справа передавалася прокурору, який надавав по ній свій висновок та передавав справу до суду. До повноважень прокурора входило також здійснення нагляду за дотриманням законності при провадженні слідства. При цьому на вимогу прокурора, якщо у нього виникають сумніви з питання “розумення”, в якості “сведующих” осіб щодо неповнолітнього могли бути викликані в судові засідання лікарі, вихователі, вчителі та інші особи, що займалися вихованням юнацтва [5, с. 482]. Окрім того, тогочасним законодавством передбачалися певні особливості застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх, за чим прокурором також здійснювався нагляд. Зокрема, до неповнолітніх було заборонено застосовувати таких захід, як взяття під варту, а замість нього неповнолітнього можна було помістити у виправний притулок або колонію, передати “під відповідальний нагляд батькам або благонадійним особам”, а за неможливості цього – в монастирі їхнього віросповідання [5, с. 483 – 484].

У той же час, слід відзначити, що участь прокурора в рамках кримінального судочинства по справах неповнолітніх передбачала основною метою діяльності прокуратури саме не захист прав неповнолітніх, а виходило з позиції, що “здійснюючи нагляд за провадженням слідства, прокурор діє не як сторона, а як орган закону...” [5, с. 483].

На законодавчому рівні захист прав неповнолітніх за посередництва прокуратури по цивільних справах вперше безпосередньо був передбачений у Судових статутах від 20 листопада 1864 року. Зокрема, пунктом 3 статті 343 Статуту цивільного судочинства було передбачено, що прокурори подають свій письмовий висновок “по справах осіб, що не досягли повноліття...”.

Як зазначалося в літературних джерелах тих років, “справи малолітніх, у яких є опікуни, належати за прерогативою, серед інших справ такого роду, піклуванню прокурора. Малолітній в силу законів природи та законів цивільного права, що з нього випливають (Т. X, ч. 1, ст. 217-224) не може охороняти свої права перед судом, а опікун його нерідко байдуже дивитись на втрату прав малолітнього, що знаходиться під його опікою, іноді ж, з незалежних від нього причин, може не знати всіх обставин справи, нарешті іноді також, хоч і в самих рідких випадках, як людина, може навіть діяти на шкоду малолітнього в силу особистих інтересів; більш того, у ньому взагалі набагато рідше можна

передбачити ті відомості про силу закону, які мають вимагатись від прокурора. Хоч малолітньому і дозволяється законом приносити апеляцію або скаргу на неправильні дії опікуна, проте цим правом він може скористатися іноді через 15 або 20 років, коли всі докази вже втрачені і поновлення прав стало неможливим. Ось чому в справах цього роду настільки важлива участь прокурора, який може не лише охоронити права малолітнього, але й попередити заплутане провадження, яке б в іншому випадку могло б виникнути через декілька років за скаргою малолітнього, який досяг повноліття, на свого опікуна” [6, с. 179]. Проте це положення не означало, що прокурори мають право брати участь у розгляді по всіх категоріях цивільних справ. Відстоювалася думка, що “прокурорський нагляд має бути заснований в усій судових місцях на однакових підставах та поширюватися на ті лише справи, в яких є необхідним урядове піклування, оскільки підпорядкувати прокурорському нагляду усі спірні цивільні справи суперечило б правилам змагального процесу [6, с. 178].

Таким чином, за Судовими статутами 1864 року основна роль прокурора зводилась до захисту прав неповнолітніх у судових установах, проте не з позиції захисту прав саме неповнолітніх, а з позиції попередження порушень закону. На цей висновок наштовхує також таке положення коментаря Статутів: “При визначенні справ, по яких прокурор повинен суду давати попередні висновки, має суворо дотримуватись ... начала: в законі слід вказувати не особи, права яких прокурор повинен захищати, а самі справи... і лише в цих справах слід поставити прокурору в обов’язок захищати не права осіб чи відомства, а саму силу закону...” [6, с. 179]. Отже, можна зробити висновок, що прокуратура тих часів мала не правозахисну спрямованість діяльності щодо неповнолітніх, а скоріше опікалася дотриманням законності взагалі.

Відзначимо, що до 1917 року, як вказує О.В.Єрмаков, прокурорський нагляд за системою дитячих виправних установ спочатку був зовсім зведений до мінімуму, оскільки діяльність притулків та виправних установ для неповнолітніх входила до недержавного сектору управління, а діяльність цих установ регулювалася статутами та положеннями, що затверджувалися, як правило, міністром внутрішніх справ. Єдиною законодавчою вимогою було те, щоб окремо утримувались неповнолітні чоловічої та жіночої статі [1, с. 108]. Першим документом, який встановлювалися загальнообов’язкові норми організації і діяльності виправних установ для малолітніх злочинців стало Положення про виховні виправні заклади для неповнолітніх, підготовлене на основі

статутів окремих виправних притулків у 1909 році [7]. В літературі звертається увага, що прокуратура, маючи у той час значні повноваження щодо ревізії місць позбавлення волі, відносно установ для неповнолітніх, зважаючи на відсутність загальнообов'язкових правил для них, була компетентна лише наглядати за утриманням дітей окремо від дорослих, рухом арештантських справ, своєчасним ув'язненням і звільненням засуджених [1, с. 110].

Згодом, функції прокуратури по нагляду у цій сфері були розширені у зв'язку із внесенням Миколою II у 1897 році змін у діюче на той час Уложення про покарання кримінальні та виправні, відповідно до якого у разі неможливості помістити неповнолітнього в притулок або колонію, він повинен був відбувати покарання в особливих приміщеннях при в'язницях. Справа в тому, що на цей тип виправних установ поширювалася юрисдикція Товариства піклувального про в'язниці, в яких посади віце-президентів, директорів цих комітетів чи їх відділень на відповідному рівні займали прокурори, які таким чином не лише здійснювали нагляд, у брали безпосередню участь в діяльності Товариства.

Таким чином, на підставі вищевикладеного представляється можливим визначити, що до Судової реформи 1864 року діяльність прокуратури із захисту прав неповнолітніх окремо не виділялася із загальної наглядової діяльності, і лише згодом – після згаданої реформи – органи прокуратури наділені комплексом повноважень у досліджуваній сфері в рамках кримінального та цивільного судочинства. Проте метою цієї діяльності було не відстоювання прав неповнолітніх, а захист законності.

Література:

1. Ермаков А.В. Организация прокурорского надзора в сфере защиты прав несовершеннолетних: дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук: спец. – 12.00.11 / А.В. Ермаков. – М., 2007. – 183 с.
2. Малюга В.І. Принципи організації та діяльності прокуратури України: дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. – 12.00.10 / В.І. Малюга. – К., 2002. – 205 с.
3. Петровский С.А. О сенате в царствование Петра Великого. Историко-юридическое исследование / С.А. Петровский. – М., 1875.
4. История прокуратуры: Официальный сайт Прокуратуры Вологодской области РФ [Электронный ресурс] – Режим доступа до сайту: <http://10.troj.z8.ru/about/>
5. Фойницкий И.Я. Курсы уголовного судопроизводства. – Т.2. – изд. 3., пересмотр. и доп. / И.Я. Фойницкий. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1910. – 573 с.

6. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны. – Второе дополненное издание. – Часть Первая. – Санкт-Петербург, 1867. – 713 с.
7. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних // Свод законов Российской империи. – СПб., 1913. – Т. XIV.

*Стратонов В. М., Херсонський
державний університет*

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

В работе указаны некоторые направления реформирования уголовно-процессуального законодательства направленные на развитие познавательной деятельности и процесса доказывания в уголовном судопроизводстве.

It was explained the directions of research activity development and provement in crime judgment in the article.

Як зазначає В.Мамутов, академік НАН України, директор Інституту економіко-правових досліджень НАН України, ми постійно говоримо про адаптацію нашого законодавства до законодавства Європейського союзу, про гармонізацію, зближення з ним. Навіть створили для вирішення цих завдань спеціальні структури, що дорого коштують. Деяко вже зроблено. Однак практика показує, що з метою вирішення проблеми, мову потрібно вести не тільки про те, щоб адаптувати окремі положення. Потрібно насамперед зблизити сам підхід до законотворчості з підходом, який вироблено у країнах континентальної Європи і який можна назвати європейським [1].

Звичайно реформування національного законодавства України вимагає вивчення досвіду державотворення і правових інститутів інших держав, де об'єктом дослідження виступає: спосіб закріплення і систематизації кримінально-процесуальних норм - кодифіковані норми в єдиному акті (Російська Федерація [2], Білорусь [3], Узбекистан, Франція [4]), чи представлене різними формами (джерелами) кримінально-процесуального права (Гурція [5], держава англо-американської системи права) де відсутні внутрішня структура акту - наявність преамбули, розділів, глав, статей; формулювання мети, призначення кримінально-процесуального законодавства;

законодавча стилістика та спеціальна термінологія, що значною мірою дозволяє сторонам кримінально-процесуальних відносин правильно розуміти їх, а органу розслідування без порушень застосовувати закон, в межах процесуальної форми проводити пізнавальну діяльність по розслідуванню злочинів, та доказування в цілому.

Реформування кримінального процесу багато в чому залежить від концептуальних ідей, заснованих законодавцем і реалізованих у правових нормах. Зовнішній вираз цих концептуальних ідей проявляється насамперед у постановці мети кримінально-процесуальної діяльності, якою як в Україні, так і в Росії та Білорусі є встановлення істини у кримінальній справі, а також у визначенні основних засад досягнення цієї мети, якими є принципи кримінального судочинства [6, с.97].

Аналізуючи положення Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації, Білорусії звертаємо увагу на те, що законодавець відмовився від поняття «Завдання кримінального судочинства» і замінив його поняттям «призначення кримінального судочинства». Як ми вже говорили, що завдання – це категорія тимчасова, яка реалізується на певному проміжку часу, а призначення – категорія постійна, яка визначає цілеспрямованість певної діяльності.

В Російському Кримінально-процесуальному кодексі виключено такі принципи як об'єктивність, повнота, всесторонність. Права і свободи людини ставляться тепер вище відмітки про розкриття злочину. Всебічність, повнота і об'єктивність дослідження обставин справи є тепер наслідком дії принципу змагальності сторін. Адже в спорі народжується істина. В кримінальному процесі істина може народитися в тому спорі, який протікає в умовах змагання, коли сторони наділені рівними правами і мають рівні можливості по відстоюванню своїх позицій. Тому вже саме утвердження принципу змагальності сторін є визнанням того, що обставини справи повинні досліджуватися всебічно, повно і об'єктивно. Відтворення картини дійсних минулих подій, а не конструювання їх заміняючої моделі, – ось мета, яка повинна стояти перед правосуддям. Це є причиною того, що законодавець відмовився від прямого декларування принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження матеріалів справи. Так само не згадується встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі у проекті КПК Республіки Білорусь.

Чинний КПК України (ст.32) містить всього дев'ятнадцять роз'яснень значення термінів, у проекті КПК України таких роз'яснень двадцять вісім. В КПК Російської Федерації наведено значення шістдесяті основних понять, що порівняно з минулим КПК

втричі більше. В КПК Білорусі дано роз'яснень понять і найменувань майже стільки ж. Це дуже добрий приклад для нашого законодавства, оскільки визначеність, однозначність понять, що перешкоджає можливості їх неоднозначного тлумачення, набуває особливо важливого значення в нашому інформаційному столітті [7; с.14].

Звертає увагу алфавітний порядок розташування понять в КПК РФ, яким дається роз'яснення. В минулому законодавець в КПК РСФСР виходив з важливості терміну, визначаючи його черговість. В чинному КПК України (ст.32) також спостерігаємо подібне явище. Алфавітний порядок полегшує пошук потрібного поняття і знімає питання конкуренції їх значення.

Визначення багатьох понять, наведених в ст.5 КПК РФ можна знайти в різних тлумачних словниках, довідниках і підручниках.

Роз'яснення, які дані в законі характеризуються:

- лаконічністю, завдяки якій у ряді випадків залишається простір для їх тлумачення;
- обов'язковістю використання у вказаному значенні всіма особами, які застосовують кримінально-процесуальний закон;
- можливістю надання поняттям іншого значення, якщо це прямо не зазначено в законі.

Лаконічність, як характерна риса, характеризується відповідно до п.1 ст.5 КПК РФ, «алібі – знаходження підозрюваного або обвинуваченого в іншому місці». На відміну від словника російської мови КПК РФ не доповнює це визначення вказівкою на алібі як доказ непричетності обвинуваченого до злочину. З суворо юридичних позицій таке доповнення не є безумовно правильним. Наприклад, при скоєні умисного вбивства особа знаходиться в іншому місці на момент його скоєння, може бути причетною до його скоєння, оскільки вбивство скоєне за його замовленням.

Вперше в російському кримінально-процесуальному законодавстві роз'яснене поняття «житло» (п.10 ст.5 КПК РФ), в яке закон включає широке коло об'єктів: індивідуальний житловий будинок з житловими і не житловими приміщеннями, які до нього входять, житлове приміщення незалежно від форми власності, що входить в житловий фонд і використовується для постійного чи тимчасового проживання, а також інше приміщення чи споруда, що не входить в житловий фонд, але використовується для проживання. Визначення поняття «житла» необхідне для правильного застосування норм, що стосуються провадження деяких слідчих дій (обшук, виїмка, огляд). Даний приклад є позитивним для України для уникнення зайвих тлумачень. Також в КПК РФ дані

визначення понять «затримання підозрюваного» і «момент фактичного затримання» (п.11 і п.15 ст. 5). КПК РФ, крім поняття «близькі родичі», виділяє і нове поняття «близькі особи», до яких відноситься інших, за винятком близьких родичів і родичів, осіб, життя, здоров'я і добробут яких є дорогим свідку, потерпілому у зв'язку з обставинами (п.3 ст.5 КПК РФ) До родичів відносяться всі особи, за винятком близьких родичів, які перебувають у родинних зв'язках (п.37 ст.5 КПК РФ).

Надаючи терміну «процесуальне рішення» значення «рішення, що приймається судом, прокурором, слідчим, дізнавачем в порядку встановленому Кодексом» (п.33 ст.5 КПК РФ), КПК роз'яснює, що слід розуміти під такими окремими видами процесуальних рішень, як «вердикт», «ухвала», «постанова», «подання», «вирок».

Новелою кримінального процесу РФ стало прийняття законодавцем у вигляді додатків до КПК РФ загальнообов'язкових форм процесуальних документів (всього сто двадцять три найменування), які складаються учасниками кримінального судочинства. Це свідчить про єдність форми і змісту російського кримінально-процесуального законодавства, його логічну завершеність, адже поряд з регламентацією змістової частини кримінального судочинства з'явилась регламентація формальна. Додатки є не «рекомендованою літературою», якою раніше були різноманітні «зразки процесуальних актів», а загальнообов'язковими, встановленими законом нормами поряд і разом з основними правовими нормами КПК РФ.

Бланки процесуальних документів виготовляються федеральним органом виконавчої влади. Але формалізуючи бланки, законодавець створив ряд проблем. Виникає запитання, яке процесуальне значення має недотримання змісту та форми бланків, тобто чи не виникатимуть питання допустимості доказів тощо. Якщо уявити, що слідчий, який знаходиться у віддаленій місцевості і в якого закінчилися офіційні бланки, складає протокол слідчої дії у повній відповідності з вимогами КПК, але на матеріальному носії не виготовленому в установленій законом формі, тим самим він порушує закон. Крім того, нормативно визначені законодавцем кількість рядків і граф, створюють додаткові труднощі. Адже можливі випадки, коли кількість доказів по справі не вміщується у відведену кількість рядків, або якщо суддя бажає мотивувати вирок додатковими абзацами. В такому випадку кримінально-процесуальна творчість не допускається. Таким чином, кримінально-процесуальна реформа не повинна перетворюватися в суцільну казуїстику, тобто в підрахунок рядків, граф, вимірювання ширини і висоти букв тощо [8, с.51]

В Кримінально-процесуальному кодексі Франції відсутній такий процесуальний документ як постанова про притягнення в якості обвинуваченого. «Обвинувачений» з'являється з моменту першої явки особи до слідчого судді (ст.80-1). Також не існує процесуального документу, на відміну від України та Росії, як обвинувальний висновок. Замість нього складається постанова про притягнення до суду. Законодавець Франції, використовує термін «особа, яка притягнена до розгляду» замість терміна «обвинувачений», доки вину особи не буде доведено. Крім того, спочатку здійснюється допит обвинуваченого, як «асистованого свідка», а потім пред'являється обвинувачення [5].

Згідно французької законодавчої традиції кожен закон, який змінює чи доповнює Кримінально-процесуальний кодекс, отримує власну назву, є самостійним джерелом права. Наприклад, закон від 15.06.2000 року: «Закон, що укріплює захист презумпції не винуватості і права потерпілого». В українській юридичній техніці, закон, що змінює чи доповнює КПК України, відображається в редакції норм кодексу.

Щодо кримінально-процесуального законодавства Турецької Республіки, то тут не має єдиного закону, який би повністю регулював весь порядок провадження у кримінальних справах.

Кримінальне судочинство здійснюється на підставі Закону «Про діяльність і повноваження поліції» та Закону «Про кримінальне судочинство». Тому правомірно розглядати ці нормативно-правові акти як основні джерела кримінально-процесуального права Туреччини. Закон «Про діяльність і повноваження поліції» визначає порядок розслідування кримінальних справ до віддання обвинуваченого до суду, а Закон «Про кримінальне судочинство» регулює наступні, в основному судові стадії кримінального процесу.

Крім цих нормативно-правових актів, у юридичній літературі як джерела кримінального процесу Туреччини вказуються й інші закони: «Про службу безпеки Туреччини», «Про Верховний Суд Туреччини», «Про суд у справах неповнолітніх», «Про прокуратуру Туреччини», «Про виконання кримінальних покарань», «Про адвокатуру» та інші. Важливе значення для кримінального судочинства мають рішення Касаційного Суду Туреччини, що є обов'язковими для судових інстанцій. Джерелами кримінального судочинства є Укази Президента Туреччини і Постанови Великих Національних Зборів (Парламенту) Туреччини. В основу чинного кримінально-процесуального законодавства покладено Основний Закон держави – Конституцію Турецької Республіки (1982 року). Щодо термінології, використовуваний

в кримінально-процесуальному законодавстві Туреччини, вона дещо відмінна від української. Наприклад, законодавець Туреччини використовує одну й ту ж назву для підозрюваного і обвинуваченого на всіх стадіях кримінального процесу аж до винесення вироку суду, і не існує розбіжності в їх правовому статусі. Відрізняється також перелік осіб, які мають право відмовитися від дачі показань свідка. Згідно ст. 47 Закону «Про кримінальне судочинство» це чоловік (дружина), наречений (наречена), інші родичі до «третього коліна».

Таким чином, в нашій державі досить повчальним є аналіз досвіду нормотворення зарубіжних країн. Але приймаючи його до уваги не слід його повністю копіювати. Позитивний досвід інших держав доцільно використати для розроблення власного законодавства відповідно до вимог сьогодення.

Література:

1. Мамутов В. Повніше використовувати техніко-юридичні засоби удосконалення законодавства // Право України. – 2008. – №2 – С. 3-8.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации // [www.icpo. at.tut.by/crimepru.html](http://www.icpo.at.tut.by/crimepru.html).
3. КПК Республіки Білорусь // www.icpo. at.tut.by/crimepru.html.
4. КПК Франції // www.icpo. at.tut.by/crimepru.html.
5. Закон Турецької Республіки “Про кримінальне судочинство” // www.icpo. at.tut.by/crimepru.html; Закон Турецької Республіки “Про діяльність і повноваження поліції”. – www.icpo. at.tut.by/crimepru.html.
6. Халемін М. До питання використання законотворчого досвіду країн СНД на етапі реформи кримінального процесу в Україні та визначення концептуальних ідей // Підприємство, господарство і право. – 2002. – №6. – С. 97.
7. Серов В.А. Основные понятия, используемые в новом УПК Российской Федерации // Российский судья. – 2002. – №11. – С. 14.
8. Головки Л.В. Новый УПК РФ в контексте сравнительного уголовно-процессуального права // Государство и право. – 2002. – №5. – С.51-55.

НАШІ АВТОРИ

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Ківалова Тетяна Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дунаєва Лариса Миколаївна – доктор політичних наук, професор, Директор Інституту післядипломної освіти та інноваційних технологій Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри соціальних теорій, декан факультету правової політології та соціології Національного університету "Одеська юридична академія".

Лужанський Андрій Васильович – науковий консультант управління забезпечення діяльності Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України.

Афанасьєва Мар'яна Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Національного університету "Одеська юридична академія".

Стефанов Сергій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, суддя Одеського окружного адміністративного суду.

Глуханчук Олег Васильович – суддя Одеського окружного адміністративного суду.

Катаєва Елла Валеріївна – суддя Одеського окружного адміністративного суду.

Завальнюк Ігор Вікторович – суддя Одеського окружного адміністративного суду, здобувач кафедри адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія».

Трачук Петро Антонович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права конституційного та адміністративного права Закарпатського державного університету.

Овечко Наталія Володимирівна – аспірант кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Бабін Борис Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.

Єфімов Олександр Олександрович – пошукувач кафедри морського та митного права Національного університету "Одеська юридична академія".

Сальман Ізяслав Юрійович – Заслужений юрист України, академік УАН, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету.

Кроленко Валерія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри спеціальних дисциплін Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дидоренка.

Клочков Володимир Олександрович – здобувач Донецького юридичного інституту ЛДУВС ім. Е.О. Дидоренка.

Дроботов С. А. – здобувач Національного університету «Острозька академія».

Аркуша Лариса Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Гуртієва Людмила Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

Мудрак Інна Василівна – аспірант кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Кіцен Наталія Валентинівна – здобувач кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Ягунов Дмитро Вікторович – доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат наук з державного управління, доцент, MSc in Criminal Justice.

Бичкова Світлана Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права і процесу Київського національного університету внутрішніх справ, старший науковий співробітник відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України.

Форманюк Вікторія Василівна – аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Долматов Іван Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Юрійчук Євгенія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

Цесар І. А. – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Телелим Ірина Володимирівна. – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Ніколаєнко Наталія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Мацкевич Роман Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Слабчук Тетяна Анатоліївна – аспірант кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Приватного вищого навчального закладу "Європейський університет".

Котова Людмила Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного Університету «Одеська юридична академія».

Піщевська Елеонора Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Карагіоз Руслан Степанович – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Ломжець Юлія Вікторівна – старший викладач кафедри правознавства Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Дубас Олексій Павлович – кандидат політичних наук, здобувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Рогатина Лідія Петрівна – викладач кафедри економіки та моделювання ринкових відносин Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ Одеського національного університету І.І.Мечникова.

Нєнов Іван Георгійович – кандидат політичних наук, доцент, головний редактор газети "Одеські вісті".

Бондарева Антоніна Фоминічна – здобувач Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Виходець Олександр Михайлович – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та інформатики Одеського інституту підприємництва та права.

Вільчинська Ірина Юріївна – кандидат політичних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв.

Ряшко Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Темченко Олена Василівна – завідувач відділу захисту прав дитини і гендерної рівності Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Лінник Наталія Василівна – аспірант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Київського університету права Національної академії наук України.

Апселямова А. І. – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет».

Дикун Ігор Михайлович – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету "Одеська юридична академія".

Тельник Марина Вікторівна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Куспляк Ігор Сергійович – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Проноза Інна Іванівна – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського.

Ростецька Світлана Іванівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Єремчук Марина Олександрівна – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Головач Наталя Анатоліївна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Капустіна Надія Борисівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Мазуренко Людмила Іванівна – здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С.Попова.

Дзевелюк Андрій Володимирович – аспірант кафедри теорії держави і права Національного університету "Одеська юридична академія".

Анохін Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії і теорії держави та права юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Попсуєнко Людмила Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Тимошенко Володимир Олексійович – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Єпур Максим Вікторович – здобувач кафедри теорії та історії держави і права Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Крумаленко Михайло Васильович – кандидат юридичних наук, доцент Міжнародного гуманітарного університету.

Горяга Оксана Вікторівна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права Національного університету "Одеська юридична академія".

Шевчук-Бела Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави та права Національного університету "Одеська юридична академія".

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету.

Юрій Ігор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Філінюк Іван Георгійович – здобувач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Продіус Костянтин Васильович – здобувач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Волошкевич Геннадій Андрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Лисакова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри історії держави і права Національного університету "Одеська юридична академія".

Шершенькова Вікторія Анатоліївна – здобувач кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кальян Олександр Сергійович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри правознавства Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету “Україна”.

Краснопольська Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Пархоменко-Цироцяниця Світлана Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Одеської національної юридичної академії.

Резнік Олена Ігорівна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права Національного Університету «Одеська юридична академія».

Сафончик Оксана Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Годованюк Андрій Йосипович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Тарасишина Оксана Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Злакоман Ігор Миколайович – здобувач кафедри господарського права та процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, директор Інституту національного і міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету, доцент кафедри міжнародного права і міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Храпенко Олена Олегівна – асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія».

Стратонов Василь Миколайович – завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, Заслужений юрист України.

ЗМІСТ

Кормич Л. І. <i>Соціальні пріоритети сучасного виборчого процесу в Україні: обумовленість і наслідки</i>	3
Вітман К. М. <i>Сучасні наукові підходи до вдосконалення державної етнонаціональної політики Російської Федерації.....</i>	10
Ківалова Т. С. <i>Особливості відшкодування шкоди як способу захисту прав інтелектуальної власності</i>	16
Дунаєва Л. М. <i>Порівняльний аналіз середньовічної візантійської (орієнтально- православної) та окцидентально-католицької традицій в політико-правовій теорії влади західноєвропейських держав</i>	26
Др'омін В. М. <i>Інституціональна концепція злочинності як методологічна теорія</i>	36
Кормич А. І. <i>Місце правової доктрини солідаризму у становленні сучасної демократії.....</i>	44
Яковлев Д. В. <i>Політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії</i>	50
Лужанський А. В. <i>Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні</i>	57
Афанасьєва М. В. <i>Виборча інженерія як законодавче проектування</i>	63

Стефанов С. О., Глуханчук О. В., Катаєва Е. В.	
<i>Деякі особливості провадження у справах про адміністративне видворення та розміщення у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства.....</i>	69
Завальнюк І. В.	
<i>Модель адміністративної юстиції в Україні та світі</i>	79
Трачук П. А.	
<i>Адміністративна реформа як різновид правової реформи</i>	85
Овечко Н. В.	
<i>Основні концепції визначення поняття адміністративного процесу</i>	90
Бабін Б. В.	
<i>Правова природа двосторонніх міждержавних програм на пострадянському просторі</i>	95
Єфімов О. О.	
<i>Принципи міжнародних комерційних договорів: сучасні уявлення щодо змісту і застосування</i>	103
Сальман І. Ю.	
<i>Земля як системоутворюючий чинник земельної та аграрної реформи: правові аспекти.....</i>	111
Кроленко В. О.	
<i>Програмне регулювання як адміністративно-правовий інститут.....</i>	114
Клочков В. О.	
<i>Досвід програмного регулювання у іноземних правових системах</i>	122
Дроботов С. А.	
<i>Забезпечення охоронної функції права: теоретико-методологічні аспекти дослідження</i>	130
Аркуша Л. І.	
<i>Деякі форми легалізації грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом</i>	142
Гуртієва Л. М.	
<i>Поняття та сутність моральнісних цінностей особи у сфері кримінального процесу.....</i>	151

Мудрак І. В.	
Особливості комунікаційного процесу в судових дебатах у кримінальному судочинстві.....	159
Кіцен Н. В.	
Деякі проблеми визначення обсягу перевірки вироків, постанов, ухвал суду, які не набрали законної сили	167
Ягунов Д. В.	
Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років)	175
Бичкова С. С.	
Цивільна процесуальна характеристика окремих розпорядчих прав позивача.....	183
Форманюк В. В.	
Дисциплінарна відповідальність: теоретичний аналіз	191
Долматов І. В.	
До питання про принципи правового регулювання державної території в Україні.....	196
Юрійчук Є. П.	
Електоральна легітимність та легітимація влади: термінологічно-концептуальні аспекти	202
Цесар І. А.	
Проблеми реалізації теорії поділу влади в сучасних умовах: правовий аспект.....	212
Телелим І. В.	
Політична система суспільства: ліберальний проект для України	223
Ніколаєнко Н. О.	
Адміністративний ресурс як політична технологія: питання класифікації.....	233
Мацкевич Р. М.	
Співвідношення політичної участі і політичного функціонування у політичному процесі	243

Слабчук Т. А. Жіноче політичне лідерство в контексті гендерної асиметрії української політики на етапі розбудови демократичного суспільства	249
Котова Л. В. Опозиційна діяльність: поняття, основні риси, перспективи.....	259
Пищевська Е. В. Забезпечення інформаційної безпеки у сучасному світі	265
Карагіоз Р. С. Сучасні засоби досягнення політичної згоди	273
Ломжець Ю. В. Організаційна структура сучасної форми парламентської культури	283
Дубас О. П. Информационное противоборство: современные тенденции развития	294
Рогатіна Л. П. Інформаційна відкритість влади як фактор ефективного функціонування системи громадянського контролю.....	301
Нєнов І. Г. Формування кредиту довіри до публічної особистості.....	309
Бондарєва А. Ф. Розвиток друкованих ЗМІ в країнах з перехідною економікою: досвід Польщі і Болгарії	317
Виходець О. М. Журналістська дисципліна в політичній культурі.....	325
Вільчинська І. Ю. Політична соціалізація як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації особистості	330
Ряшко В. І. Актуальні проблеми національно-патріотичного виховання майбутніх правоохоронців.....	341

Темченко О. В. Механізм реалізації соціальної функції української держави у сфері охорони дитинства	350
Лінник Н. В. Становлення міжнародно-правового захисту економічних прав дитини	357
Апселямова А. І. Національний рух кримськотатарського народу та його інститути як суб'єкти міжетнічних комунікацій в АРК	367
Дикун І. М. Теорія плюралістичної демократії: сучасні підходи та головні ознаки	377
Тельник М. В. Основні причини кризового стану сучасного політичного процесу української національної держави	386
Кусняк І. С. Основні теоретичні підходи до поняття "електронне урядування": порівняльний аналіз	391
Проноза І. І. Психологічний аспект формування політичної свідомості, як складової політичної культури молоді	400
Ростецька С. І., Єремчук М. О. Теоретичні підходи до поняття та змісту управління політичним конфліктом	410
Головач Н. А. Діяльність інститутів громадянського суспільства щодо реалізації концепції сталого розвитку	418
Капустіна Н. Б. Аналіз суспільного життя крізь призму уявлень М. Фуко: від "археології знання" до "генеалогії влади"	426
Мазуренко Л. І. Наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців у дослідженні державної політики щодо підтримки малого і середнього бізнесу	435

Дзевелюк А. В.	
Основні напрямки науково-правової творчості	
М. Ю. Чижова: загальна характеристика	444
Анохін О. М.	
Коран і "Сахіх" Аль-Бухарі про основи судової діяльності	451
Попсуєнко Л. О.	
Кодекс Феодосія – нормативне підґрунтя для подальшого розвитку візантійського права.....	460
Тимошенко В. О.	
Початкові етапи формування правових засобів захисту політичної влади на території України	468
Єпур М. В.	
Покарання за злочини проти євреїв та за злочини євреїв у Великому князівстві литовському.....	473
Крумаленко М. В.	
Правовий статус циган у Великому князівстві Литовському.....	479
Горяга О. В.	
Еволюція соціально-політичного світогляду козацької старшини у другій половині XVII – XVIII ст.	485
Шевчук-Бела Я. В.	
Правове положення циган Малоросії та інших земель Російської імперії у XVIII-XIX століттях	490
Петришина Л. В.	
"Жіноче питання" в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства	498
Юрій І. А.	
Градоначальництво як суб'єкт охорони правопорядку на півдні Російської імперії у XIX ст.	506
Філінюк І. Г.	
Санкції у канонічному праві та особливості їх застосування церковними судами у Російській імперії (середина XIX – початок XX ст.)	512

Продіус К. В.	
Становлення системи правосуддя у справах неповнолітніх (XIX – поч. XX ст.)	518
Волошкевич Г. А.	
Зародження правового регулювання діяльності європейських кооперативних організацій у XIX – на початку XX ст.	525
Лисакова Т. В.	
Становлення інституту народних засідателів в контексті проведення судових реформ (1922-1925рр.) на теренах Радянської України	532
Шершенькова В. А.	
Зміни в радянському трудовому законодавстві в 50-ті роки XX століття	538
Кальян О. С.	
Правове становище єврейської національної меншини в умовах української державності (1917-1920 р. р.)	545
Краснопольська Т. М.	
Гендерна асиметрія в сучасній українській державі	554
Пархоменко-Цироциянц С. В.	
Правові колізії у оподаткуванні доходів, отриманих як спадщина та подарунки.....	563
Резнік О. І.	
Методологічні підстави періодизації історико-правового процесу.....	568
Сафончик О. І.	
Підстави і порядок припинення шлюбно-сімейних правовідносин.....	575
Годованюк А. Й.	
Правовий вплив на впровадження маловідходних технологій, енергозберігаючої техніки та виробництво безпечної продукції	583
Тарасишина О. М.	
Справедливість і толерантність – якості судді в Україні	588

Польовий М.А.	
Системні характеристики політичного процесу	593
Злакоман І.М.	
Особливості угод про спільний розподіл продукції як форми реалізації інвестиційних проектів в Україні.....	601
Короткий Т. Р.	
Комплексний аналіз правових форм співробітництва держав з охорони морського середовища	608
Храпенко О. О.	
До питання щодо становлення прокурорського нагляду в сфері захисту прав неповнолітніх після Судової реформи 1864 року	619
Стратонов В. М.	
Вплив євроінтеграційних процесів на реформування кримінально-процесуального законодавства України	626
НАШІ АВТОРИ.....	632

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики»
науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення робіт українською мовою.

На початку статті обов'язково додаються анотації російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 700 знаків включаючи пробіли.

До редакції подається роздрукований текст рукопису з підписом автора та зазначенням дати, а також електронний текст у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF) на CD-R диску.

До роботи додається рекомендація, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Довідка про автора (співавторів) надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні зноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту - ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: ред.: (048) 68-86-83;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: aul513@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 40

Актуальні проблеми політики
А 437 Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С. В. Ківалов;
відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2010. –
Вип. 40. – 652 с.

Видається за авторською редакцією

Підписано до друку 18.10.2010. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 39,6. Зам. № БМ-40

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424